

مرکز تحقیقات اسلامی

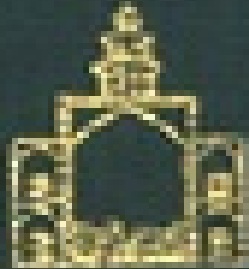
اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

۲۶۱

تجدید

تفسیر المیزان

استاد علامہ طباطبائی

رضوان اللہ علیہ

جلد ۱۷

نیدرلینڈز اور روسکی دہلی

جز ۱۰

۵۵۵۵
دعوتِ اصلاحات اسلام

دعوتِ اصلاحات اسلام
دعوتِ اصلاحات اسلام

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ترجمه تفسیر المیزان

نویسنده:

محمد حسین طباطبایی

ناشر چاپی:

دفتر انتشارات اسلامی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

- فهرست - ۵
- ترجمه تفسیرالمیزان (مکارم شیرازی) جلد ۱۷ ۲۳
- مشخصات کتاب ۲۳
- سوره فاطر مکی است و چهل و پنج آیه دارد (۴۵) ۲۴
- سوره فاطر (۳۵): آیه ۱ ۲۴
- اشاره ۲۴
- ترجمه آیه ۲۵
- بیان آیه ۲۵
- اشاره ۲۵
- معنای " فطر " و مراد از " فاطرِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ " ۲۶
- اشاره به اینکه همه ملائکه واسطه های بین خدا و خلق هستند، و مراد از اینکه ملائکه دارای بال ها (أُولَى أَجْنِحِهِ) هستند ۲۷
- بحث روایتی روایاتی در باره ملائکه و وصف ایشان، در ذیل آیه: " جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَى أَجْنِحِهِ ... " ۲۸
- گفتاری در باره ملائکه (اوصاف چهار گانه ملائکه در قرآن و حدیث) ۳۴
- اشاره ۳۴
- بیان اینکه وجود ملائکه مادی و جسمانی نیست و توضیحی در مورد تمثیل ملائکه به اشکال و تهیات جسمانی و رد اینکه گفته شده ملک جسمی است لطیف ۳۵
- سوره فاطر (۳۵): آیات ۲ تا ۸ ۳۸
- اشاره ۳۸
- ترجمه آیات ۳۸
- بیان آیات عطاء رزق و نعمت و منع از آن فقط با اراده خدای تعالی است ۳۹
- اشاره ۳۹
- استدلال بر یگانگی خدا در ربوبیت، با بیان اینکه فقط او خالق است ۴۲
- معنای جمله: " وَ لَا يَغْوُنَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ " ۴۴
- کافر بد را خوب می بیند و خدا او را مجازات نموده اضلال می کند. پس بر ضلالت او اندوه مخور ۴۶
- سوره فاطر (۳۵): آیات ۹ تا ۱۴ ۴۸
- اشاره ۴۸
- ترجمه آیات ۴۸
- بیان آیات ۴۹

- ۴۹ اشاره
- ۵۱ معنای "عزت" و مفاد آیه: "مَنْ كَانَ يُرِيدِ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا"
- ۵۲ مراد از کلم طیب و صعود آن به سوی خدا و مقصود از اینکه عمل صالح آن را بلند می کند (إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ ...)
- ۵۵ مراد از مکر سیئات و اینکه فرمود: " وَ مَكْرٌ أُولَئِكَ هُوَ يَبُورٌ"
- ۵۶ وجوه مختلف در باره خلقت انسان از خاک در آیه: " وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ..."
- ۵۸ تمثیل حال مؤمن و کافر به دریای شیرین و دریای شور
- ۵۹ اشکال و شبهه ای در ذیل جمله: " وَ تَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا" و جواب هایی که بدان داده شده است
- ۶۱ وجه تفاوت تعبیر در آیه: " وَ تَرَى الْقُلُوكَ فِيهِ مَوَاجِرٌ ... " و آیه: " وَ تَرَى الْقُلُوكَ مَوَاجِرَ فِيهِ ..."
- ۶۴ معنای اینکه فرمود آلهه مشرکین دعایشان را نمی شنوند
- ۶۶ بحث روایتی (روایاتی در باره تشبیه رستاخیز به احیاء زمین با باران، و در ذیل آیه: "إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ ...")
- ۶۸ سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۵ تا ۲۶
- ۶۸ اشاره
- ۶۸ ترجمه آیات
- ۶۹ بیان آیات
- ۶۹ اشاره
- ۷۱ توضیح اینکه فقر و نیاز منحصر در انسان و غنا و بی نیازی منحصر در خدای تعالی است (أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْخَمِيدُ)
- ۷۴ معنای آیه: " وَ لَا تَرِزُوا رِزْرَةَ الَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِكُمْ فِي الْأُمُورِ ..."
- ۷۶ تمثیل هایی برای بیان حال و اعمال مؤمن و کافر
- ۷۹ گفتاری پیرامون معنای عموم انداز سخنی پیرامون عموم انداز و اینکه هیچ امتی که در آن پیغمبری ظهور نکرده باشد نبوده است (وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ)
- ۸۰ بحث روایتی (روایاتی در ذیل جمله: " وَ لَا تَرِزُوا رِزْرَةَ الَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِكُمْ فِي الْأُمُورِ ... " و آیه: " وَ مَا أَنْتَ بِمَشْمُوعٍ مِنْ فِي الْقُبُورِ")
- ۸۲ سوره فاطر (۳۵): آیات ۲۷ تا ۳۸
- ۸۲ اشاره
- ۸۳ ترجمه آیات
- ۸۴ بیان آیات
- ۸۴ اشاره
- ۸۴ توضیح دلالت اختلاف الوان ثمرات و ... بر توحید
- ۸۸ مراد از " کتاب" و وراثت آن در آیه: " ثُمَّ أَوْزَنُنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا ..."
- ۹۰ مقصود از بندگان خاص (الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا) که خداوند کتاب را به ایشان به ارث رساند

- ۹۲ اقوال مختلف مفسرین در تفسیر آیه فوق -----
- ۹۶ بحث روایتی چند روایت در ذیل جمله "إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ" و در باره مراد از "ظالم لنفسه"، "مقتصد" و "سابق بالخیرات" در آیه: "ثُمَّ أَوْزَنَّا الْكِتَابَ الَّذِينَ اضْطَفَيْنَا..." -- ۹۶
- ۹۶ اشاره -----
- ۱۰۰ چند روایت در باره مقدار عمری که سپری شدن آن جای عذری برای آدمی نمی ماند (أَوْ لَمْ تُعْمَرُوا مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ) -----
- ۱۰۲ سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۹ تا ۴۵ -----
- ۱۰۲ اشاره -----
- ۱۰۲ ترجمه آیات -----
- ۱۰۳ بیان آیات -----
- ۱۰۳ اشاره -----
- ۱۰۵ استدلال و احتجاج علیه مشرکین و در رد ارباب و آلهه موهوم آنان -----
- ۱۰۷ استدلال بر توحید با استناد به ابقاء موجودات و اینکه ابقاء عبارتست از ایجاد و تدبیر متوالی -----
- ۱۱۰ معنای این کلام قریش که پیش از بعثت پیامبر (صلی الله علیه و آله) قسم می خوردند که اگر نذیری به سویشان بیاید "أَهْدَى مِنْ إِيحْدَى الْأُمَمِ" خواهند شد -----
- ۱۱۲ اشاره به معنای اینکه فرمود مکر سیئی جز به اهل آن نمی رسد -----
- ۱۱۵ وجه اینکه فرمود اگر خدا مردم را برای گناهانشان مؤاخذه کند جنبنده ای بر زمین نمی ماند -----
- ۱۱۶ بحث روایتی (روایتی در ذیل آیه: "وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا...") -----
- ۱۱۸ (۳۶)سوره یس مکی است و هشتاد و سه آیه دارد (۸۳) -----
- ۱۱۸ سوره یس (۳۶): آیات ۱ تا ۱۲ -----
- ۱۱۸ اشاره -----
- ۱۱۸ ترجمه آیات -----
- ۱۱۹ بیان آیات غرض و محتوای سوره مبارکه یس و شان و فضیلت آن -----
- ۱۱۹ اشاره -----
- ۱۲۰ توضیح و تفسیر آیات: "يس وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ ... فَهُمْ غَافِلُونَ" -----
- ۱۲۱ معنای آیه: "لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ ..." -----
- ۱۲۳ تمثیلی که حال کفار را در راه نیافتن و هدایت نشدنشان بیان می کند (إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا ...) -----
- ۱۲۶ معنای جمله: "نَكُتُّبُ مَا قَدَّمُوا وَ آتَاؤُهُمْ" و بیان اینکه نامه اعمال کتابی غیر از لوح محفوظ (امام مبین) می باشد -----
- ۱۲۸ بحث روایتی روایاتی در باره نزول آیه: "وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَبًّا ..." در ماجرای سوء قصد ابو جهل و یارانش به پیامبر (صلی الله علیه و آله) -----
- ۱۲۸ اشاره -----
- ۱۳۰ بیان عدم انطباق سیاق آیات اول سوره یس با این روایات -----

- چند روایت در باره عمل، در ذیل جمله: " وَ كُنْتُمْ مَا قَدَّمُوا وَ آتَاهُمْ "؛ و در باره اینکه " امام مبین " علی علیه السلام است ----- ۱۳۱
- سوره یس (۳۶): آیات ۱۳ تا ۳۲ ----- ۱۳۳
- اشاره ----- ۱۳۳
- ترجمه آیات ----- ۱۳۴
- بیان آیات انذار و تبشیر کسانی که " سواء علیهم أُنذرتهم ام لم تنذرهم " به منظور اتمام حجت و رسیدن آنان به کمال شقاوت است ----- ۱۳۶
- اشاره ----- ۱۳۶
- وجه اینکه در نقل تکذیب پیامبران توسط مشرکین فرمود: " قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ " ----- ۱۳۷
- معنای جمله: " طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ " که رسولان (علیه السلام) به مکذبان خود گفتند ----- ۱۴۰
- در حجت و برهان علیه مشرکین، در سخن مردی که از اقصای مدینه آمد: " و ما لی لا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي ... " ----- ۱۴۳
- توضیحی راجع به " جنت " در آیه " قَبِيلَ ادُّخْلِ الْجَنَّةَ " و اینکه خطاب کننده کیست ----- ۱۴۶
- مراد استعمال وصف " مکرم-اکرام شده " در آیات قرآن ----- ۱۴۷
- هلاک شدن قوم مکذب با صیحه ای واحد ----- ۱۴۸
- بحث روایتی (روایاتی در باره داستان فرستادگان عیسی (علیه السلام) و مؤمنی که مردم را به پیروی آن رسولان دعوت کرد و ...) ----- ۱۵۰
- سوره یس (۳۶): آیات ۳۳ تا ۴۷ ----- ۱۵۴
- اشاره ----- ۱۵۴
- ترجمه آیات ----- ۱۵۴
- بیان آیات ----- ۱۵۵
- اشاره ----- ۱۵۵
- توضیح مفردات و مفاد آیات شریفه ای که آیات مربوط به تدبیر امر رزق مردم را بیان می کنند ----- ۱۵۷
- توضیح جمله: " وَ مَا عَمِلْتُمْ أَیْدِيهِمْ " در آیه: " لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَ مَا عَمِلْتُمْ أَیْدِيهِمْ ... " ----- ۱۵۹
- بیان مفاد آیه: " سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ ... " ----- ۱۶۰
- مراد از بیرون کشیدن روز از شب (وَ آيَةُ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسَلَخَ مِنْهُ النَّهَارَ) ----- ۱۶۳
- معنای آیه: " وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا " ----- ۱۶۴
- مقصود از اینکه فرمود: " وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ " ----- ۱۶۵
- شمس و قمر تابع تدبیر خدا و ملازم مسیر خود هستند و خورشید به ماه نمی رسد و شب از روز جلو نمی افتد ----- ۱۶۷
- معنای جمله " اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ " و جواب کفار به دعوت به تقوی (پرواز از خالق) ----- ۱۷۰
- عکس العمل کفار در برابر دعوت به انفاق (شفقت و خدمت به خلق) ----- ۱۷۱
- بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ... " و رد سخنی از آلوسی در باره روایتی از امام رضا (علیه السلام) راجع به تقدم روز بر شب ----- ۱۷۲

سوره یس (۳۶): آیات ۴۸ تا ۶۵	۱۷۶
اشاره	۱۷۶
ترجمه آیات	۱۷۶
بیان آیات	۱۷۷
اشاره	۱۷۷
تحلیل سخن کفار بعد از رستاخیز (قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ)	۱۸۰
توضیحی در مورد اینکه فرمود: " لَا تَجْزُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ - جز آنچه می کردید جزا داده نمی شوید"	۱۸۳
وصف و حال اصحاب الجنه در بهشت برین	۱۸۴
مراد از عهد خدا با بنی آدم در آیه: " أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ ..."	۱۸۶
بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات گذشته مربوط به قیام قیامت و احوال دوزخیان و بهشتیان و ...)	۱۸۸
سوره یس (۳۶): آیات ۶۶ تا ۸۳	۱۹۱
اشاره	۱۹۱
ترجمه آیات	۱۹۲
بیان آیات تهدید کفار به گرفتن چشمان و دگرگون ساختن خلقتشان	۱۹۳
اشاره	۱۹۳
توضیح اینکه فرمود: ما به پیامبر شعر نیاموختیم و شاعری شایسته او نیست (وَ مَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يُتَّبِعِي لَهُ)	۱۹۵
مقصود از اینکه فرمود: انسان مالک چهار پایان است	۱۹۶
معنای جمله: " وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُخَضَّرُونَ" که در باره احضار مشرکین و آلهه شان در قیامت است	۱۹۸
استبعاد معاد توسط مشرکین و جواب خدای تعالی به این استبعاد	۲۰۰
اقوال مختلف در باره خلقت مثل در آیه: " أَوْ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ ..."	۲۰۲
بیان اینکه منظور از خلقت مثل انسان ها در قیامت، اعاده آنها است، با توضیحی در مورد تغیر و تبدل متوالی بدن و عدم تغیر و تبدل نفس و روح	۲۰۳
توضیح مفاد آیه شریفه: " إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ..."	۲۰۴
معنای " ملکوت" و اینکه ملکوت هر چیزی به دست خدا است	۲۰۷
بحث روایتی (روایاتی در باره بیگانه بودن پیامبر (صلی الله علیه و آله) از شعر و شاعری، اعاده و احیاء اموات، و اراده قول خداوند)	۲۰۸
(۳۷)سوره صافات مکی است و صد و هشتاد و دو آیه دارد. (۱۸۲)	۲۱۳
سوره الصافات (۳۷): آیات ۱ تا ۱۱	۲۱۳
اشاره	۲۱۳
ترجمه آیات	۲۱۳

- بیان آیات ۲۱۴
- اشاره ۲۱۴
- وجوه مختلف در باره مراد از سه طایفه: "صافات"، "زاجرات" و "تالیات" که خداوند بدانها سوگند یاد کرده است ۲۱۴
- بیان اینکه مراد، سه طایفه از ملائکه که مامور نزول وحی بوده اند می باشد ۲۱۵
- توضیح اینکه سوگند به صافات، زاجرات و تالیات، متضمن استدلال برای "إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ" است ۲۱۸
- بیان آیات راجع به تزئین آسمان دنیا به زیور کواکب و حفظ آن از شیاطین مارد و ۲۲۰
- گفتاری در معنای شهاب گفتاری در معنای شهاب (در ذیل آیه: "إِلَّا مَنْ خِطَفَ الْخُطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ") ۲۲۲
- بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته) ۲۲۴
- سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۲ تا ۷۰ ۲۲۶
- اشاره ۲۲۶
- ترجمه آیات ۲۲۸
- بیان آیات حکایت استهزاء مشرکین آیات خدا و دعوت پیامبر را و استبعادشان رستاخیز خود و پدرانشان را ۲۳۲
- اشاره ۲۳۲
- اشاره به وجه تسمیه قیامت به "یوم الفصل" ۲۳۵
- مراد از: "الَّذِينَ ظَلَمُوا"، "ازواج" و "ما كَانُوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ" در آیه: "اخْشَوْا الَّذِينَ ظَلَمُوا ... " ۲۳۶
- وجه تعبیر به هدایت در "فَاهْتَدَوْهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ" ۲۳۷
- مراد از سؤال در "وَقَفَّوهُمْ إِنْهُمْ مُسْئِلُونَ" سؤال از چیست؟ ۲۳۸
- اعتراض کفار به بزرگان و رهبران خود در قیامت که شما باعث گمراهی ما بودید و جواب رؤسای کفر به پیروان خود ۲۳۹
- تابع و متبوع در عذاب مشترکند ۲۴۱
- مقصود از "عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" و اینکه "رزق معلوم" دارند و ۲۴۳
- گفتگوی اهل بهشت با یکدیگر ۲۴۴
- وصف شجره "زقوم" ۲۵۰
- بحث روایتی (روایاتی در باره مسئول بودن انسان، و در ذیل برخی آیات گذشته) ۲۵۲
- سوره الصافات (۳۷): آیات ۷۱ تا ۱۱۳ ۲۵۵
- اشاره ۲۵۵
- ترجمه آیات ۲۵۶
- بیان آیات ۲۵۹
- اشاره ۲۵۹

- ۲۵۹ ----- بیان آیات مربوط به منزلت "نوح" علیه السلام و اجابت دعای او
- ۲۶۱ ----- نکته ای در باره اینکه فرمود: "سَلَامٌ عَلٰی نُوحٍ فِي الْعَالَمِيْنَ"
- ۲۶۲ ----- نکته ای در باره اینکه فرمود: "سَلَامٌ عَلٰی نُوحٍ فِي الْعَالَمِيْنَ"
- ۲۶۳ ----- مراد از "قلب سلیم" داشتن ابراهیم (علیه السلام) عدم تعلق او به غیر خدا است
- ۲۶۴ ----- وجه اینکه ابراهیم (علیه السلام) به ستارگان نظر افکند و سپس از بیماری خود خبر داد (فَتَنظَرُ نَظْرَةً فِي النَّجُومِ فَقَالَ اِنِّي سَقِيمٌ)
- ۲۶۵ ----- سخنان ابراهیم (علیه السلام) بابت ها! و احتجاج او بابت پرستان
- ۲۶۷ ----- معنی و وجه اینکه فرمود خدا اعمال شما را خلق کرده (وَ اللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَ مَا تَعْمَلُوْنَ)
- ۲۶۸ ----- مراد ابراهیم (علیه السلام) از اینکه فرمود: "اِنِّي ذَاهِبٌ اِلَى رَبِّي سَيِّدِيْنَ"
- ۲۷۰ ----- گفتگوی ابراهیم و اسماعیل (علیهما السلام) در باره رؤیای ذبح و ...
- ۲۷۳ ----- بحث روایتی روایاتی در باره مراد از "قلب سلیم" و اینکه ابراهیم (علیه السلام) فرمود: "اِنِّي سَقِيمٌ" و اینکه خدا را دو اراده و مشیت است
- ۲۷۳ ----- اشاره
- ۲۷۵ ----- چند روایت در باره داستان ذبح اسماعیل و اینکه ذبح "اسماعیل" بوده نه "اسحاق"
- ۲۷۷ ----- سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۱۴ تا ۱۳۲
- ۲۷۷ ----- اشاره
- ۲۷۷ ----- ترجمه آیات
- ۲۷۸ ----- بیان آیات متضمن خلاصه ای از داستان موسی و هارون (علیهما السلام) و داستان الیاس و دعوت او (علیه السلام)
- ۲۷۸ ----- اشاره
- ۲۸۱ ----- حجتی بر توحید که در سخن الیاس (علیه السلام) به قوم خود، با استناد به خالق بودن خدا اقامه شده است
- ۲۸۲ ----- بحث روایتی (دو روایت در باره مراد از "بعل" در: "أَتَدْعُوْنَ بَعْلًا... و "ال یاسین"
- ۲۸۲ ----- سخنی پیرامون داستان الیاس (علیه السلام)
- ۲۸۶ ----- سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۳۳ تا ۱۴۸
- ۲۸۶ ----- اشاره
- ۲۸۶ ----- ترجمه آیات
- ۲۸۷ ----- بیان آیات
- ۲۸۷ ----- اشاره
- ۲۸۹ ----- مراد از اینکه فرمود: یونس به سوی کشتی فرار کرد (إِذْ أُنقِيَ إِلَى الْفُلِكِ الْمَشْحُونِ)
- ۲۹۰ ----- معنای اینکه فرمود: اگر نبود اینکه یونس از سجین بود تا روز بعث در شکم ماهی می ماند
- ۲۹۳ ----- گفتاری در چند فصل پیرامون داستان یونس (علیه السلام)

- ۱- داستان آن جناب در قرآن کریم ۲۹۳
- ۲- داستان او از دیدگاه اهل کتاب ۲۹۶
- موارد اختلاف داستان یونس (علیه السلام) نزد اهل کتاب، با ظواهر آیات قرآن کریم ۲۹۸
- بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات مربوط به داستان یونس (علیه السلام)) ۲۹۹
- سوره الصفات (۳۷): آیات ۱۴۹ تا ۱۸۲ ۳۰۱
- اشاره ۳۰۱
- ترجمه آیات ۳۰۲
- بیان آیات رد اعتقاد مشرکین به دختر داشتن خدا و خویشاوندی بین او و جن ۳۰۴
- اشاره ۳۰۴
- توضیحی در باره استثنای عباد مخلصین در آیه: "سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصُفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" و اینکه چرا خدا از وصف واصفان (جز وصف عباد مخلصین) منزّه است ۳۰۸
- بیان مفاد آیه: "فَإِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ" ۳۱۰
- رد و ابطال پندار مشرکین در باره اینکه ملائکه دختران خدایند، با بیان موقف و موقعیت ملائکه در عالم خلقت و اعمال صادره از ایشان ۳۱۱
- مقصود از اینکه انبیاء (علیهم السلام) منصور هستند و جند خدا غالبند ۳۱۴
- بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: "وَ إِنَّا لَنَخُنُ الضَّالُّونَ ...") ۳۱۸
- (۳۸)سوره ص مکی است و هشتاد و هشت آیه دارد (۸۸) ۳۱۹
- سوره ص (۳۸): آیات ۱ تا ۱۶ ۳۱۹
- اشاره ۳۱۹
- ترجمه آیات ۳۱۹
- بیان آیات محتوای کلی سوره مبارکه "ص" ۳۲۰
- اشاره ۳۲۰
- توضیح معنای آیه: "وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِي" ۳۲۲
- بیان سخنان اشراف و بزرگان کفار در رد دعوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و سفارش به ادامه پرستش آلهه ۳۲۴
- اعراض از سخنان آنان و تهدید و تحقیرشان ۳۲۶
- بحث روایتی (روایاتی در باره شان نزول آیات: "وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ ...") و در باره "ص" ۳۲۹
- سوره ص (۳۸): آیات ۱۷ تا ۲۹ ۳۳۲
- اشاره ۳۳۲
- ترجمه آیات ۳۳۳
- بیان آیات ۳۳۴

- ۳۳۴ - اشاره
- ۳۳۴ - بیان آیات مربوط به اوصاف و اقوال داوود (علیه السلام): تسبیح کوه ها و پرندگان با او و ...
- ۳۳۶ - مراد از "حکمت"، "فصل الخطاب" که به داوود (علیه السلام) داده شده بود.
- ۳۳۷ - معنای "خشیت"، "خوف" و "فزع" و توضیحی در باره فزع داوود (علیه السلام) در ماجرای مراجعه دو خصم نزد او برای داوری.
- ۳۳۹ - قضاوت و حکم داوود (علیه السلام) و سپس استغفار و انابه او.
- ۳۴۱ - بیان اینکه مراجعه کنندگان نزد داوود ملائکه بوده اند و داستان مرافعه تمثل بوده و حکم ناصواب در عالم غیر واقعی گناه محسوب نمی شود.
- ۳۴۳ - مقصود از اینکه خداوند داوود (علیه السلام) را خلیفه در زمین قرار داد.
- ۳۴۴ - عصمت باعث سلب اختیار نیست و توجه خطاب "لا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ" به داوود (علیه السلام) بلا اشکال است.
- ۳۴۵ - احتجاج بر مساله معاد با بیان اینکه خلق سماء و ارض باطل نیست.
- ۳۴۶ - احتجاج دیگری بر معاد با بیان اینکه خداوند "متقین" و "فجار" را در یک ردیف قرار نمی دهد.
- ۳۴۷ - بحث روایتی (داستان مراجعه دو طائفه متخاصم نزد داوود (علیه السلام) و ...)
- ۳۵۲ - گفتاری در چند فصل پیرامون سرگذشت داوود (علیه السلام).
- ۳۵۳ - سوره ص (۳۸): آیات ۳۰ تا ۴۰.
- ۳۵۳ - اشاره
- ۳۵۳ - ترجمه آیات
- ۳۵۴ - بیان آیات
- ۳۵۴ - اشاره
- ۳۵۵ - چند وجه در معنای سخن سلیمان (علیه السلام): "إِنِّي أَحْبَبْتُ حَبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي ...". و توضیحی در باره علاقه آن جناب به اسب ها و باز ماندنش از عبادت خدا.
- ۳۵۷ - جسدی که بر تخت سلیمان (علیه السلام) افکنده شد جنازه فرزند او بوده که برای آزمایش و تنبیه او میرانده شده و ...
- ۳۵۸ - معنای اینکه فرمود: "فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً ...".
- ۳۵۹ - بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه!) "فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حَبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي ...". و در باره افتادن جسدی بر تخت او.
- ۳۶۳ - سوره ص (۳۸): آیات ۴۱ تا ۴۸.
- ۳۶۳ - اشاره
- ۳۶۳ - ترجمه آیات
- ۳۶۴ - بیان آیات
- ۳۶۴ - اشاره
- ۳۶۴ - مقصود از "بِنُضْبٍ وَ غَدَابٍ" که ایوب (علیه السلام) بدان مبتلا بود و وجه اینکه ابتلاء خود به آن دو را به شیطان نسبت داد (أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُضْبٍ وَ غَدَابٍ).
- ۳۶۷ - بیان امکان مداخله شیطان در ابدان و اموال و دیگر متعلقات مادی معصومین (علیهم السلام).

- ۳۶۸----- استجاب دعای ایوب (علیه السلام) با شفای امراضش و باز گردان اهل او به او
- ۳۶۹----- وجه اینکه ابراهیم و اسحاق و یعقوب (علیهم السلام) را به داشتن دست و چشم مدح فرمود
- ۳۷۰----- معنای اینکه در تعلیل مدح ایشان فرمود: "إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصِهِ ذِكْرَى الدَّارِ"
- ۳۷۱----- گفتاری در سرگذشت ایوب (علیه السلام) (در قرآن و حدیث) در چند فصل
- ۳۷۱----- اشاره
- ۳۷۵----- روایاتی در ذیل داستان ایوب (علیه السلام) و ابتلائات او
- ۳۷۷----- خبری از یسع و ذوالکفل (علیه السلام)
- ۳۷۸----- سوره ص (۳۸): آیات ۴۹ تا ۶۴
- ۳۷۸----- اشاره
- ۳۷۸----- ترجمه آیات
- ۳۷۹----- بیان آیات وصف حال متقیان در بهشت
- ۳۷۹----- اشاره
- ۳۸۳----- وصف حال طاغیان در جهنم و حکایت تخاصم و مشاجره متبوعان و تابعان در دوزخ
- ۳۸۶----- سوره ص (۳۸): آیات ۶۵ تا ۸۸
- ۳۸۶----- اشاره
- ۳۸۶----- ترجمه آیات
- ۳۸۹----- بیان آیات
- ۳۸۹----- اشاره
- ۳۸۹----- تقریر احتجاجات متعدد بر وحدانیت خدای تعالی که آیه: "قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِّنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ..." متضمن است
- ۳۹۲----- توضیح در باره ارتباط آیه: "إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِينٍ" با قبل
- ۳۹۴----- وجه اینکه فرمود آدم را با دو دستم آفریدم
- ۳۹۵----- معنای جمله: "أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ" که استفهام توییخی از ابلیس در باره سجده نکردنش برای آدم است
- ۳۹۶----- مبدء ارتکاب معاصی، انکار مالکیت مطلقه خدا و حکمت او است
- ۳۹۶----- اشاره به اینکه عین خواسته ابلیس (فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ) اجابت نشده و او "الی وقت الیوم المعلوم" مهلت داده شده
- ۳۹۹----- بحث روایتی (روایاتی در باره مخاصمه ملاً اعلی، استکبار ابلیس و ابا او از سجده بر آدم، و اوصاف متکلفین)
- ۴۰۲----- (۳۹)سوره زمر در مکه نازل شده و هفتاد و پنج آیه دارد (۷۵)-----
- ۴۰۲----- سوره الزمر (۳۹): آیات ۱ تا ۱۰
- ۴۰۲----- اشاره

- ترجمه آیات ۴۰۳
- بیان آیات محتوای کلی سوره مبارکه زمر و زمینه نزول آن ۴۰۴
- اشاره ۴۰۴
- معنای اینکه دین خالص برای خداست و بیان مبنای اعتقادی بت پرستان در باره عبادت ارباب و الهه و مقصود از اینکه آنان غیر خدا را اولیاء اتخاذ کرده اند ۴۰۶
- تقریر احتجاج بر رد و نفی فرزند گرفتند خدا برای خود (چه فرزندی حقیقی و چه اعتباری) در آیه: "لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّجِدَ وَلَدًا لَأُضْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ..." ۴۱۱
- احتجاج بر وحدت خداوند در الوهیت و ربوبیت، با بیان انحصار خلق و تدبیر در او عز و جل ۴۱۲
- تفسیر آیه: "إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ ..." که راجع به کفران نعمت و شکر آن است ۴۱۵
- گفتاری در معنای خشم و رضای خدا ۴۱۷
- اشاره ۴۱۷
- انسان بالفطره خدا شناس است و در حال اضطرار به اوست ولی در حال تنعم و خوشی، غافل از او ۴۱۹
- برابر نبودن انسان متنعم غافل از خدا با مؤمن متعهد، و عدم تساوی عالم به خدا با جاهل به او ۴۲۱
- بحث روایتی (روایاتی در باره اخلاص، "الَّذِينَ يَعْلَمُونَ"، و شان نزول آیه: "أَمَّنْ هُوَ قَائِمٌ ..." و اجر صابران) ۴۲۳
- سوره الزمر (۳۹): آیات ۱۱ تا ۲۰ ۴۲۵
- اشاره ۴۲۵
- ترجمه آیات ۴۲۵
- بیان آیات ۴۲۶
- اشاره ۴۲۶
- بیان جمله "أَمَرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ" و اینکه پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز پیشاپیش دیگران مکلف و مامور به اسلام و عبادت مخلصانه است ۴۲۷
- مقصود از خسران نفس و اهل، و اینکه چنین زبانی "خسران مبین" است ۴۲۹
- مفاد جمله "الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ" که در وصف بندگان خود فرموده است ۴۳۲
- بحث روایتی (چند روایت در باره خسران نفس و اهل، اطاعت جباران، و ...) ۴۳۴
- سوره الزمر (۳۹): آیات ۲۱ تا ۳۷ ۴۳۶
- اشاره ۴۳۶
- ترجمه آیات ۴۳۷
- بیان آیات ۴۳۸
- اشاره ۴۳۸
- لازمه هدایت، شرح صدر برای اسلام، و لازمه ضلالت، قساوت قلب از یاد خداست ۴۳۹
- مراد از اینکه قرآن "احسن الحدیث"، "کتابا متشابهها" و "مثنای" است و ۴۴۰

- ۴۴۲ ----- هدایت فقط کار خداست، بدون واسطه یا به واسطه انبیاء و اولیاء
- ۴۴۳ ----- معنی و مراد از " أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " -----
- ۴۴۴ ----- مثلی برای بیان حال موحد و مشرک (صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ ...) -----
- ۴۴۶ ----- مراد از کذب بر خدا و اینکه چرا مرتکب آن " اظلم ستمگرترین " است -----
- ۴۴۷ ----- معنای اینکه در باره متقین که در اعتقاد و در عمل، دین حق را تصدیق کردند فرمود خدا از آنان " اَسْأَلُ الَّذِي عَمِلُوا " را می پوشاند و " بِالْحَسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ " پاداش می دهد
- ۴۴۹ ----- بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: " أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ... "؛ "عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ" و مراد از "الَّذِي جَاءَ بِالصَّدْقِ ... " و ...) -----
- ۴۵۴ ----- سورة الزمر (۳۹): آیات ۳۸ تا ۵۲ -----
- ۴۵۴ ----- اشاره -----
- ۴۵۵ ----- ترجمه آیات -----
- ۴۵۶ ----- بیان آیات احتجاج علیه مشرکین بر وحدانیت خدای تعالی در خلقت و ربوبیت -----
- ۴۵۶ ----- اشاره -----
- ۴۶۰ ----- معنای توفی انفس و وجه اسناد آن به خداوند در جایی، و به " ملک الموت " و " رسل " در جاهای دیگر -----
- ۴۶۱ ----- اشاره به تغایر نفس و بدن و اینکه مردن و خواب هر دو توفی و قبض روح است -----
- ۴۶۳ ----- توضیح اینکه شفاعت کننده باید، مالک باشد، پس همه شفاعت ها از آن خدا و منتهی به اوست که مالک همه چیز است -----
- ۴۶۶ ----- وصف عذابی که ظالمان (منکران معاد) در قیامت می بینند -----
- ۴۶۸ ----- ناسپاس بودن آدمی، که چون خدا نعمتی به او داد می گوید: " أُوَيْبِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ " -----
- ۴۷۰ ----- دو جواب به انسان ناسپاس متنعمی که برخوردار می دانند -----
- ۴۷۲ ----- بحث روایتی (روایاتی در باره توفی انفس، خواب و رؤیا) -----
- ۴۷۵ ----- سورة الزمر (۳۹): آیات ۵۳ تا ۶۱ -----
- ۴۷۵ ----- اشاره -----
- ۴۷۵ ----- ترجمه آیات -----
- ۴۷۶ ----- بیان آیات -----
- ۴۷۶ ----- اشاره -----
- ۴۷۶ ----- مقصود از " عبادی " و " رحمت الله " در آیه " قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ " -----
- ۴۷۹ ----- توضیحاتی در ذیل جمله: " إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا " و اینکه مفاد آن آموزش همه گناهان حتی شرک است، به سبب توبه -----
- ۴۸۱ ----- مراد از پیروی بهترین چیزی خدا نازل کرده (وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ) -----
- ۴۸۴ ----- زندهار از فوت وقت و دچار حسرت قیامت شدن -----
- ۴۸۷ ----- بحث روایتی (روایاتی در باره مغفرت الهی و شان نزول آیه: " يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ ... ") -----

- سوره الزمر (۳۹): آیات ۶۲ تا ۷۵ ----- ۴۹۰
- اشاره ----- ۴۹۰
- ترجمه آیات ----- ۴۹۱
- بیان آیات ----- ۴۹۲
- اشاره ----- ۴۹۲
- اشاره به وحدانیت خدا در ربوبیت با بیان اینکه او خالق همه چیز و وکیل بر همه چیز است ----- ۴۹۳
- اشاره به عدم منافات عصمت با اختیار و بیان اینکه نهی پیامبر (صلی الله علیه و آله) از شرک ورزیدن، نهی حقیقی است ----- ۴۹۶
- معنای اینکه در باره مشرکین فرمود: "وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ" ----- ۴۹۸
- توضیحی در باره نفخه صور و صعقه آسمانیان و زمینیان و مقصود از استثناء "إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ" در آیه "وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ..." ----- ۴۹۹
- مراد از "اشراق زمین به نور پروردگار" در قیامت، و وجوهی که در این باره گفته شده است ----- ۵۰۱
- سخن بهشتیان بعد از ورود به بهشت ----- ۵۰۷
- بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته) ----- ۵۱۰
- اشاره ----- ۵۱۰
- دو روایت در باره اینکه بهشت و جهنم را درب هایی است ----- ۵۱۲
- (۴۰) سوره مؤمن در مکه نازل شده و هشتاد و پنج آیه دارد (۸۵) ----- ۵۱۳
- سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۶ ----- ۵۱۳
- اشاره ----- ۵۱۳
- ترجمه آیات ----- ۵۱۳
- بیان آیات اشاره به مطالبی که سوره مبارکه مؤمن متضمن است ----- ۵۱۴
- اشاره ----- ۵۱۴
- بیان اینکه اساس تنزیل کتاب، علم محیط خدا به خلق خود می باشد و تنزیل کتاب مقتضای "غافر الذنب"، "قابل التوب"، "شدید العقاب" و "ذی الطول" بودن خدای تعالی است ----- ۵۱۷
- حال کفاری که با جدال به باطل در صدد مقابله با حجت های حق بر آمدند و خدا آنان را بگرفت ----- ۵۱۹
- سوره غافر (۴۰): آیات ۷ تا ۱۲ ----- ۵۲۲
- اشاره ----- ۵۲۲
- ترجمه آیات ----- ۵۲۲
- بیان آیات ----- ۵۲۳
- اشاره ----- ۵۲۳
- توضیح استغفار و دعای ملائکه حامل عرش و پیرامونیان عرش برای مؤمنان و پدران و همسران و فرزندان ایشان ----- ۵۲۴

- مراد از "سینات" در دعای ملائکه برای تائبین و صالحین: "وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ ..." ۵۲۶
- توضیحی در مورد عدم منافات در خواست مغفرت و بهشت برای تائبین و مؤمنین، با اینکه بر خدا واجبست تائبین و مؤمنین را ببخشد و مؤمنان را داخل بهشت کند ۵۲۸
- حکایت اعتراف بی حاصل کفار دوزخی به یقینشان به معاد و اقرارشان به گناهانشان، برای نجات یافتن از عذاب ۵۳۰
- مراد از دو امانه و دو احیاء در سخن کفار در جهنم: "رَبَّنَا أَمَنَّاتُنَّيْنِ وَأَحْيَيْتُنَا اثْنَتَيْنِ ..." و وجوه مختلف در این باره ۵۳۱
- سوره غافر (۴۰): آیات ۱۳ تا ۲۰ ۵۳۵
- اشاره ۵۳۵
- ترجمه آیات ۵۳۵
- بیان آیات اقامه دو حجت بر توحید، با بیان اینکه ارسال رسل و انزال رزق فقط از ناحیه خدای سبحان است ۵۳۶
- اشاره ۵۳۶
- معنای اینکه خدای تعالی "زَفِيعَ الدَّرَجَاتِ" است ۵۳۸
- معنای اینکه خدای تعالی "زَفِيعَ الدَّرَجَاتِ" است ۵۳۹
- مقصود از بروز مردم برای خدا در روز قیامت ۵۴۰
- توضیحی در مورد "لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ" و تعلیل آن به "إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ" ۵۴۱
- احتجاج بر توحید با بیان اینکه خدا قضای به حق می کند ۵۴۲
- بحث روایتی (روایاتی در باره "یوم التلاق"، فانی شدن دنیا به هنگام قیامت، توبه، و "خائنه الأعین" ۵۴۳
- سوره غافر (۴۰): آیات ۲۱ تا ۵۴ ۵۴۷
- اشاره ۵۴۷
- ترجمه آیات ۵۴۹
- بیان آیات ۵۵۲
- اشاره ۵۵۲
- داستان ارسال موسی (علیه السلام) به سوی فرعون و گفتگوی فرعون در باره کشتن او ۵۵۴
- موسی (علیه السلام) از شر هر متکبر بی ایمان به روز حساب به خدا پناه می برد ۵۵۷
- مؤمن آل فرعون، فرعونیان را از قتل موسی (علیه السلام) نهی و نسبت به تصمیم بر آن توبیخ می کند و بدانان هشدار می دهد ۵۵۹
- اشاره به وجه تسمیه روز قیامت به "یوم التناد" ۵۶۰
- مقصود از فرعون از اینکه به وزیر خود گفت: "يا هامانُ ابنِ لِي ضَرَحاً لَعَلِّي أُبْلَغُ الْأَشْبَابِ ..." ۵۶۱
- بیان ارکان دین حق و سبیل رشد در سخنی کوتاه از مؤمن آل فرعون ۵۶۳
- نفی شریک برای خدای سبحان با بیان اینکه شریک ادعایی فرعونیان برای خدا، نه در دنیا و نه در آخرت دعوتی ندارد ۵۶۵
- اشاره به مقامات سه گانه عبودیت: توکل، تفویض و تسلیم ۵۶۶

- ۵۶۷----- نکاتی در باره کیفیت و مراحل تعذیب فرعونیان در عالم برزخ و قیامت
- ۵۶۸----- اینکه در جهنم کفار زیر دست (تابعان) کم کردن عذاب خود را از بزرگان و متبوعان خود سؤال می کنند از باب ظهور ملکات دنیویشان است
- ۵۶۹----- توضیحی در باره وعده خدا به استجاب دعا و معنی و وجه اینکه خزنه جهنم در جواب التماس دعای دوزخیان می گویند: "فَادْعُوا مَا دُعَاءَ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ"
- ۵۷۲----- بحث روایتی (روایاتی در باره: تقیه، تفویض امر به خدا، و اینکه فرعونیان هر صبح و شام بر آتش عرضه می شوند)-----
- ۵۷۵----- سوره غافر (۴۰): آیات ۵۵ تا ۶۰-----
- ۵۷۵----- اشاره-----
- ۵۷۵----- ترجمه آیات-----
- ۵۷۶----- بیان آیات استنتاج از داستان موسی و فرعون و امر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به صبر، استغفار و تسبیح-----
- ۵۷۶----- اشاره-----
- ۵۷۷----- علت اینکه با باطل در برابر حق مجادله می کنند، کبر آنان است-----
- ۵۷۹----- بحث روایتی (روایاتی در باره دعاء و استجاب آن در ذیل آیه: "ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...")-----
- ۵۸۱----- سوره غافر (۴۰): آیات ۶۱ تا ۶۸-----
- ۵۸۱----- اشاره-----
- ۵۸۱----- ترجمه آیات-----
- ۵۸۲----- بیان آیات اثبات توحید خداوند و الوهیت و ربوبیت با بیان او در آفاق و انفس-----
- ۵۸۶----- بحث روایتی (۲)نقل و رد روایاتی که در باره شان نزول آیه: "لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْثَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" نقل شده-----
- ۵۸۸----- سوره غافر (۴۰): آیات ۶۹ تا ۷۸-----
- ۵۸۸----- اشاره-----
- ۵۸۸----- ترجمه آیات-----
- ۵۸۹----- بیان آیات-----
- ۵۸۹----- اشاره-----
- ۵۹۰----- بیان حال مجادله کنندگان در آیات خدا و سر انجام سختی که در جهنم خواهند داشت-----
- ۵۹۳----- معنای اینکه فرمود: "ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ..."-----
- ۵۹۶----- سوره غافر (۴۰): آیات ۷۹ تا ۸۵-----
- ۵۹۶----- اشاره-----
- ۵۹۶----- ترجمه آیات-----
- ۵۹۷----- بیان آیات-----
- ۵۹۷----- اشاره-----

- ۵۹۹----- معنای جمله فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ که عکس العمل کفار بر خوردار از علوم مادی را در مقابل دعوت پیامبران الهی حکایت می کند
- ۶۰۲----- (۴۱)سوره فصلت، مکی است و پنجاه و چهار آیه دارد (۵۴)-----
- ۶۰۲----- سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۱۲ -----
- ۶۰۲----- اشاره -----
- ۶۰۲----- ترجمه آیات -----
- ۶۰۳----- بیان آیات غرض اصلی این سوره مبارکه -----
- ۶۰۳----- اشاره -----
- ۶۰۴----- نکته ای که از جمله " تَنْزِيلَ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" استفاده می شود، معنای تفصیل قرآن -----
- ۶۰۵----- توضیحی راجع به عربی بودن قرآن و جهانی و عمومی بودن دعوت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله) -----
- ۶۰۸----- انفاق نکردن مال، و کفر به معاد، دو صفت از اخص صفات مشرکین -----
- ۶۱۰----- مقصود از خلقت زمین در دو روز، خلقت آن در دو قطعه از زمان و در دو مرحله است -----
- ۶۱۱----- وجوهی که در باره تقدیر روزی ها در چهار روز (وَ قَدَرْنَا فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ) و جمع بین آن و اینکه خلقت زمین و آسمان ها در شش روز بوده، گفته شده است -----
- ۶۱۳----- مقصود از سؤال در: "سَوَاءٌ لِلشَّائِلِينَ" استعداد ذاتی و احتیاج طبیعی نباتات و حیوانات و انسان است -----
- ۶۱۴----- معنای جمله: " ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ" و بیان اینکه مفاد کلمه "ثم" تاخر زمانی خلقت آسمان نیست -----
- ۶۱۵----- توضیح در مورد فرمان خداوند به آسمان و زمین (اِتَّبِعَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا) و تخییر آن دو بین آمدن به طوع یا کره -----
- ۶۱۷----- معنای اینکه در باره خلقت آسمانها فرمود: "فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ ..." -----
- ۶۱۸----- مراد از "وحی" و مقصود از امر آسمان ها در جمله: " وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا" -----
- ۶۲۰----- وجه اینکه فرمود " سماء دنیا" را با "مصایح" آراستیم. -----
- ۶۲۱----- گفتاری در تکمیل مطالب گذشته (راجع به آسمان ها و اینکه آسمان ها منزلگاه ملائکه است) -----
- ۶۲۳----- بحث روایتی روایتی در باره قرائت آیات اول سوره فصلت (حم سجده) توسط پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جواب فرستاده قریش -----
- ۶۲۳----- اشاره -----
- ۶۲۴----- چند روایت حاکی از گفتگوی یهودیان با رسول الله (صلی الله علیه و آله) در باره خلقت شش روزه زمین و آسمان ها، و بیان ضعف آنها -----
- ۶۲۵----- روایاتی در باره آغاز خلقت عالم -----
- ۶۲۸----- سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۳ تا ۲۵ -----
- ۶۲۸----- اشاره -----
- ۶۲۹----- ترجمه آیات -----
- ۶۳۰----- بیان آیات انذار به عذاب دنیوی، عذابی مثل صاعقه عاد و ثمود که پیامبران به سویشان رفتند و ... -----
- ۶۳۰----- اشاره -----

- ۶۳۱ وجه اینکه از هود و صالح (علیه السلام) با صیغه جمل "الرسل" یاد کرد
- ۶۳۴ مراد از حشر دشمنان خدا به سوی آتش
- ۶۳۵ توضیح راجع به شهادت اعضاء و پوست بدن آدمی علیه او در قیامت، و وجوهی که در این باره گفته شده است
- ۶۳۷ توضیح جمله: "أَنْطَقْنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ" که جواب اعضاء و پوست بدن در جواب آدمیان که می گویند: "لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا؟" می باشد
- ۶۴۰ بحث اجمالی قرآنی (قسمتی از آیات قرآنی که دلالت دارند بر اینکه تمامی موجودات دارای علم هستند)
- ۶۴۱ بحث اجمالی فلسفی (در باره علم داشتن موجودات مادی و غیر مجرد)
- ۶۴۱ اشاره
- ۶۴۲ تفسیر آیه: "وَمَا كُنْتُمْ تَشْتَرُونَ..." و بیان اینکه اعمال بندگان از آفریدگار پوشیده نبوده، خدا بر هر چیزی شهید و رقیب است
- ۶۴۶ معنای اینکه قرین های سوء برای مشرکین "مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ" را زیبا جلوه دادند
- ۶۴۷ بحث روایتی (روایاتی راجع به حسن ظن به خدا، و مراد از گواهی دادن پوست بدن در قیامت)
- ۶۴۹ سوره فصلت (۴۱): آیات ۲۶ تا ۳۹
- ۶۴۹ اشاره
- ۶۵۰ ترجمه آیات
- ۶۵۱ بیان آیات
- ۶۵۱ اشاره
- ۶۵۱ (روایاتی راجع به حسن ظن به خدا، و مراد از گواهی دادن پوست بدن در قیامت)
- ۶۵۳ بیان حسن حال مؤمنین استقامت پیشه و آینده نیکویی که در انتظارشان است
- ۶۵۵ دعوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) احسن القول است
- ۶۵۶ معنای جمله: "ادْفَعْ بِأَيْتِي هِيَ أَحْسَنُ"
- ۶۵۷ معنای آیه: "وَإِنَّمَا يَنْزِعُكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نُزْعًا فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ..."
- ۶۶۰ بحث روایتی معنای آیه: "وَإِنَّمَا يَنْزِعُكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نُزْعًا فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ..."
- ۶۶۱ سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۰ تا ۵۴
- ۶۶۱ اشاره
- ۶۶۲ ترجمه آیات
- ۶۶۳ بیان آیات
- ۶۶۳ اشاره
- ۶۶۵ وجوه مختلف در باره خبر "ان" در آیه: "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ..."
- ۶۶۷ مراد از اینکه در باره قرآن فرمود کتاب عزیز است و "لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ"

- توضیح آیه: "و لَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أُعْجَبِيًّا..." ----- ۶۶۹
- معنای اینکه ملائکه به مؤمنین می گویند ما در دنیا و آخرت اولیاء شما هستیم ----- ۶۷۰
- نکوهش انسان از جهت اینکه در حال تنعم از خدا غافل و روی گردان است و در سختی و تنگی به دعا می پردازد ----- ۶۷۴
- اعراض از قرآن حتی با احتمال اینکه از ناحیه خدا باشد، بر خلاف حکم عقل است ----- ۶۷۶
- سه احتمال در باره مراد از "آیات" در آیه: "سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنفُسِهِمْ..." ----- ۶۷۷
- بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته) ----- ۶۷۹
- در باره مرکز ----- ۶۸۲

سرشناسه : طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰.

عنوان قراردادی : المیزان فی تفسیر القرآن. فارسی

عنوان و نام پدید آور : ترجمه تفسیر المیزان / محمد حسین طباطبائی؛ ترجمه ناصر مکارم شیرازی ... [و دیگران].

مشخصات نشر : قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی؛ تهران: رجا، ۱۳۶۷.

مشخصات ظاهری : ۲۰ ج.

شابک : ۲۸۰۰۰ ریال (دوره کامل) ؛ دوره: ۹۶۴۶۲۸۶۳۵۶ ؛ ج. ۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۲۸ ؛ ج. ۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۳۵ ؛ ج. ۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۴۳ ؛ ج. ۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۵۱ ؛ ج. ۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۶X ؛ ج. ۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۷۸ ؛ ج. ۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۸۶ ؛ ج. ۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۱۹۴ ؛ ج. ۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۰۸ ؛ ج. ۱۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۱۶ ؛ ج. ۱۱ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۲۴ ؛ ج. ۱۲ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۳۲ ؛ ج. ۱۳ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۴۰ ؛ ج. ۱۴ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۵۹ ؛ ج. ۱۵ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۶۷ ؛ ج. ۱۶ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۷۵ ؛ ج. ۱۷ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۸۳ ؛ ج. ۱۸ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۲۹۱ ؛ ج. ۱۹ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۰۵ ؛ ج. ۲۰ (چاپ هفتم): ۹۶۴۶۲۸۶۳۱۳ ؛ ۱۶۰۰۰ یال (دوره، چاپ اول)

یادداشت : جلد ۱۲ کتاب حاضر توسط محمد باقر موسوی همدانی ترجمه و با همکاری انتشارات امیر کبیر منتشر شده است.

یادداشت : ج. ۱. ۲۳ (چاپ هفتم: ۱۳۸۶) (فیبا).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: بهار ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۷ (چاپ اول: تابستان ۱۳۶۳).

یادداشت : ج. ۱۹ (چاپ چهارم: ۱۳۷۰).

یادداشت : عنوان عطف: ترجمه تفسیر المیزان.

عنوان عطف : ترجمه تفسیر المیزان.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

شناسه افزوده : مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ - مترجم

شناسه افزوده : بنیاد علمی و فکری استاد علامه سید محمدحسین طباطبائی

رده بندی کنگره : BP۹۸/ط۲۵ م ۱۳۶۷ ۹۰۴۱

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۵۳۱-۶۸

ص : ۱

(۳۵) سوره فاطر مکی است و چهل و پنج آیه دارد (۴۵)

سوره فاطر (۳۵) : آیه ۱

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنَحِهِ مِثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۱)

ترجمه آیه

به نام خدای رحمان و رحیم.

همه حمدها مخصوص خدا است که آسمانها و زمین را ایجاد کرد و فرشتگان را رسولانی بالدار کرد دو باله و سه باله و چهار باله و او هر چه بخواهد در خلقت اضافه می کند که او بر هر چیزی تواناست (۱) ..

بیان آیه

اشاره

غرض این سوره بیان اصول سه گانه دین است، یعنی یگانگی خدای تعالی در ربوبیت، و رسالت رسول خدا، و معاد و برگشتن به سوی او، که در این سوره بر این سه مساله استدلال شده، و خدای تعالی برای این منظور عده ای از نعمت های بزرگ آسمانی و زمینی را می شمارد، و تدبیر متقن امر عالم را به طور عموم، و امر انسانها را به طور خصوص به رخ می کشد.

و قبل از شمردن این نعمت ها و شروع به استدلال، اشاره ای اجمالی به این معنا می کند که: گشودن در رحمت و بستن آن، و افاضه نعمت و امساک آن منحصرآ کار خدای

ص: ۲

تعالی است، و می فرماید: " مَا يَفْتِيحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا ... - خدا در هر رحمتی را که به سوی مردم باز کند کسی نیست که آن را ببندد ... "

و باز قبل از اینکه این اشاره اجمالی را بکنند، به واسطه هایی اشاره می کنند که رحمت و نعمت را از خدای تعالی گرفته، به خلق می رسانند، و آنان ملائکه هستند، که واسطه های بین خدا و خلقتند و به همین جهت می بینیم سوره فاطر با یادآوری این وسائط شروع می شود.

و این سوره (همان طور که در آغاز گفته شد) در مکه نازل شده، و سیاق آیاتش نیز بر این معنا دلالت دارد، الا اینکه بعضی (۱) از مفسرین دو آیه از آن را استثناء کرده و گفته اند که:

این دو در مدینه نازل شده است. و لیکن سیاق همان دو آیه نیز ظهوری در گفته آنان ندارد، و آن دو آیه عبارتند از آیه " إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ ... " و آیه " ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا ... "

معنای " فطر " و مراد از " فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ "

" الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ . "

کلمه " فاطر " از ماده " فطر " است، که - به طوری که راغب گفته - به معنای شکافتن از طرف طول است (۲). و اگر کلمه فاطر بر خدای تعالی اطلاق شده، به عنایت استعاره ای بوده است، گویا خدای تعالی عدم را پاره کرده، و از درون آن آسمانها و زمین را بیرون آورده، بنا بر این، حاصل معنای آیه این می شود: " حمد خدا را که پدید آورنده آسمانها و زمین است، به ایجاد ابتدایی، و بدون الگو " و بنا بر این کلمه " فاطر " همان معنایی را می دهد که کلمه بدیع و مبدع دارند، با این تفاوت که در کلمه ابداع، عنایت بر نبودن الگوی قبلی است، و در کلمه فاطر عنایت بر طرد عدم و بر ایجاد چیزی است از اصل، نه مانند کلمه صانع که به معنای آن کسی است که مواد مختلفی را با هم ترکیب می کند، و از آن صورتی جدید (از قبیل خانه، ماشین، و امثال آن) که وجود نداشت، درست می کند.

و مراد از آسمانها و زمین مجموع عالمی است که به چشم می بینیم، که هم شامل آسمانها و زمین می شود، و هم شامل مخلوقاتی که در آن دو است، در نتیجه عبارت آیه از قبیل اطلاق اعضای بزرگ و اراده کل است مجازا، ممکن هم هست مراد خود آسمانها و زمین باشد، به خاطر اعتنایی که به شان آن دو داشته، چون خلقت آن دو، بزرگ و امرشان عجیب.]

ص: ۳

۱- تفسیر مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۹۹.

۲- مفردات راغب، ماده " فطر ". [.....]

است، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" (۱).

و به هر حال کلمه "فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" از اسامی خدای تعالی است، که به عنوان صفت آورده شده، و مراد از صفت، صفت استمراری است، نه تنها صفت گذشته، برای اینکه ایجاد مستمر، و فیض وجود، دایمی و انقطاع ناپذیر است، چون اگر فیض منقطع می شد، همه چیز نابود می گشت.

و اگر صفت دیگر (جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ) را دنبال آن صفت ذکر کرده برای اشاره به این حقیقت است که سبب انحصار حمد در خدای تعالی یکی دو تا نیست، گویا فرموده: "حمد تنها برای خدا است، که آسمانها و زمین را ایجاد کرد، و باز حمد برای اوست که ملائکه را فرستادگان خود قرار داد، فرستادگانی بالدار... " پس خدای تعالی در آنچه می کند محمود است، چون در آنچه می کند غیر از جمیل نیست.

"جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مِّثْلِي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ ..."

کلمه "ملائکه" جمع ملک- به فتحه لام- است، که موجوداتی هستند مخلوق خدا، و واسطه هایی بین او و بین عالم مشهود، که آنان را موکل بر امور عالم تکوین و تشریح کرده است، و بندگان محترمی هستند که هرگز خدا را در هر صورتی که به ایشان فرمان بدهد نافرمانی نمی کنند، و به هر چه مامور شوند انجام می دهند.

اشاره به اینکه همه ملائکه واسطه های بین خدا و خلق هستند، و مراد از اینکه ملائکه دارای بال ها (أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ) هستند

بنا بر این، جمله "جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا" اشعار بلکه دلالت دارد بر اینکه تمام ملائکه- چون کلمه ملائکه جمع است و در آیه با الف و لام آمده افاده عموم می کند- رسولان و واسطه هایی بین خدا و بین خلق هستند، تا اوامر تکوینی و تشریحی او را انجام دهند، و دیگر وجهی ندارد که ما کلمه "رسل" را که در آیه است اختصاص دهیم به آن ملائکه ای که بر انبیاء نازل می شدند. با اینکه قرآن کلمه "رسل" را بر ملائکه ای که واسطه وحی نبودند نیز اطلاق کرده، از آن جمله فرموده: "حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا" (۲) و نیز فرموده:

"إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ" (۳) و نیز فرموده: "وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبَشْرَىٰ قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ" (۴).

ص: ۴

- ۱- جای شک نیست که خلقت آسمانها و زمین بزرگتر از خلقت مردم است. سوره مؤمن، آیه ۵۷.
- ۲- تا آنکه مرگ یکی از شما برسد، در آن موقع فرستادگان ما او را می گیرند. سوره انعام، آیه ۶۱.
- ۳- به یقین فرستادگان ما آنچه را که شما نیرنگ می کنید می نویسند. سوره یونس، آیه ۲۱.
- ۴- و چون فرستادگان ما نزد ابراهیم آمدند، تا وی را بشارت دهند، گفتند: ما ماموریم اهل این قریه را هلاک کنیم. سوره عنکبوت، آیه ۳۱.

و کلمه "اجنحه" جمع "جناح" است، که در پرنده‌گان به منزله دست انسان است، و پرنده‌گان به وسیله آن پرواز می‌کنند، و به فضا می‌روند و برمی‌گردند، و از جایی به جای دیگر نقل مکان می‌کنند.

وجود فرشتگان نیز مجهز به چیزی است که می‌توانند با آن کاری را بکنند که پرنده‌گان آن کار را با بال خود انجام می‌دهند، یعنی ملائکه هم مجهز به چیزی هستند که با آن از آسمان به زمین و از زمین به آسمان می‌روند، و از جایی به جای دیگر که مامور باشند می‌روند، قرآن نام آن چیز را "جناح" (بال) گذاشته، و این نامگذاری مستلزم آن نیست که بگوییم ملائکه دو بال نظیر بال پرنده‌گان دارند، که پوشیده از پر است، چون صرف اطلاق لفظ مستلزم آن جناح، نیست، هم چنان که الفاظ دیگری نظیر جناح نیز مستلزم معانی معهود نمی‌باشد مثلاً، وقتی کلمه عرش و کرسی و لوح و قلم و امثال آن را در باره خدای تعالی اطلاق می‌کنیم، نمی‌گوییم عرش آنها و کرسی و لوح و قلمش نظیر کرسی و لوح و قلم ماست، بلکه این مقدار را از لفظ جناح می‌فهمیم که: نتیجه‌ای را که پرنده‌گان از بالهای خود می‌گیرند، ملائکه هم آن نتیجه را می‌گیرند، و اما اینکه چطور آن نتیجه را می‌گیرند از لفظ جناح نمی‌توان به دست آورد.

جمله "أُولَىٰ أُجْنِحِهِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَتَ وَرُبَاعَ" صفت ملائکه است، و کلمه "مثنی" و "ثلاثت" و کلمه "رباع" هر سه الفظی هستند که بر تکرار عدد دلالت دارند، یعنی کلمه "مثنی" به معنای دو تا دو تا است، و کلمه "ثلاثت" به معنای سه تا سه تا، و کلمه "رباع" به معنای چهار تا چهار تا است. گویا فرموده خداوند بعضی از فرشتگان را، دو بال داده و بعضی را سه بال، و بعضی را چهار بال. و جمله "يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ" - بر حسب سیاق، خالی از اشاره به این نکته نیست، که بعضی از ملائکه بیش از چهار بال هم دارند.

"إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" - این جمله تمامی مطالب قبلی را تعلیل می‌کند، ممکن هم هست تنها تعلیل جمله اخیر باشد، ولی احتمال اول روشن تر به نظر می‌رسد.

بحث روایتی روایاتی در باره ملائکه و وصف ایشان، در ذیل آیه: "جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أُجْنِحِهِ ..."

در کتاب بحار از کتاب اختصاص نقل کرده که وی به سند خود از معلی بن محمد، و او با اسقاط نام راویان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: خدای عز و جل

ملائکه را از نور آفریده ... (۱).

و در تفسیر قمی گفته امام صادق (علیه السلام) فرمود: خداوند ملائکه را مختلف خلق کرد، مثلاً وقتی جبرئیل نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمد، ششصد بال داشت، و بر ساق پایش دری بود چون قطره شبنمی که روی گیاهان می افتد. آن قدر بزرگ بود که بین آسمان و زمین را پر می کرد.

و نیز فرمود: هر گاه خدای عز و جل به میکائیل دستور دهد به زمین هبوط کند، یک پایش روی زمین هفتم، و پای دیگرش روی آسمان هفتم قرار خواهد گرفت، و نیز خدای تعالی فرشتگانی دارد که نیمی از آنها از یخ، و نیم دیگرشان از آتش است، و ذکرشان این است که: "ای خدایی که بین یخ و آتش الفت افکندی، دلهای ما را بر طاعتت ثبات بده" (۲).

و نیز فرمود: خدا را فرشته ای است که بین نرمة گوشش تا دیدگانش مسافتی است که فرضاً اگر پرنده ای بخواهد آن را طی کند، باید پانصد سال بال بزند.

و نیز فرمود: ملائکه آب و طعام نمی خورند، و ازدواج ندارند، و تنها با نسیم عرش، زنده اند، و برای خدای عز و جل فرشتگانی است که تا روز قیامت یکسره در رکوع اند، و برای او فرشتگانی دیگر است که تا روز قیامت یکسره در سجده اند.

آن گاه امام صادق (علیه السلام) فرمود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده:

هیچ موجودی از مخلوقات خدا نیست که عددش بیشتر از ملائکه باشد، و در هر روز و یا هر شب هفتاد هزار فرشته به زمین نازل می شوند، و پیرامون کعبه طواف می کنند، و آن گاه نزد من و سپس نزد امیر المؤمنین (علیه السلام) رفته، سلام می کنند، و آن گاه نزد حسین (علیه السلام) می روند و شب را نزد او می مانند، تا سحر شود، پس معراجی برای آنان نصب می کنند، تا به آسمان عروج کنند، و دیگر تا ابد به زمین نمی آیند (۳).

امام ابو جعفر (علیه السلام) فرموده: خدای عز و جل اسرافیل و جبرئیل و میکائیل را از یک تسیح آفرید، و برایشان گوش و چشم و تیزی عقل و سرعت فهم قرار داد (۴).

امیر المؤمنین (علیه السلام) در باره خلقت ملائکه فرموده: خدایا ملائکه را بیافریدی، و در آسمانت جای دادی، ملائکه ای که نه در آنان سستی هست و نه غفلت، و نه در ایشان

ص: ۶

۱- بحار الانوار، ج ۵۹، ص ۱۹۱، ح ۴۸.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۶.

۳- تفسیر نور الثقلین، ج ۴، ص ۳۴، ح ۲۰.

۴- تفسیر نور الثقلین، ج ۳، ص ۳۵۰، ح ۲۱.

معصیتی مفهوم دارد. آری آنها داناترین خلق تو به تو هستند و ترسنده ترین خلق تو از تو، و مقرب ترین خلق تو به تو، و عامل ترین خلق تو به فرمان تو، نه خواب بر دیدگان ایشان مسلط می شود، و نه سهو عقول، و نه خستگی بدنها، ایشان نه در پشت پدران جای می گیرند، و نه در رحم مادران، و نه خلقتشان از ماء مهین است، بلکه تو ای خدا ایشان را به نوعی دیگر ایجاد کرده ای، و در آسمانهایت منزل دادی، و با جای دادنت در جوار خود اکرامشان کرده ای، و بر وحی خود امین ساختی، و آفات را از ایشان دور کردی، و از بلاها محافظتشان فرمودی، و از گناهان پاکشان ساختی، اگر قوت تو نبود خود قوی نمی شدند، و اگر تثبیت تو نبود خودشان ثابت قدم نمی گشتند، و اگر رحمت تو نبود اطاعت تو نمی کردند، و اگر تو نبودی آنها هم نبودند.

لیکن اگر آنها که این همه نزد تو مقام دارند، و تو را اطاعت می کنند و نزدت دارای منزلتند، و غفلتشان از امر تو اندک است، آنچه را که از تو بر ایشان پوشیده مانده مشاهده می کردند، و آن عظمت را که تا کنون از تو پی نبرده اند پی می بردند، قطعاً عبادت و عمل خود را کوچک می شمردند، و نفس خود را به ملامت می گرفتند، و می دانستند که تو را آن طور که باید عبادت نکردند. منزهی تو که خالق و معبودی، چقدر رفتارت با مخلوقات نیکو است (۱).

و در بحار از الدر المنثور از ابی العلاء بن سعد روایت آورده، که گفت روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به همنشینان خود فرمود: "آسمان به تنگ آمد، و حق دارد که چنین باشد، برای اینکه جای یک قدم در آن نیست، مگر آنکه همانجا را فرشته ای اشغال کرده، که یا در رکوع است، و یا در سجده، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: "وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ" - به درستی ما ایم که همواره در صفیم، و ما ایم که همواره در تسبیح هستیم" (۲).

و از خصال روایت شده که وی به سند خود از محمد بن طلحه حدیث کرده، و او بدون ذکر بقیه سند از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده، که فرموده: ملائکه بر سه دسته اند، دسته ای دارای دو بال و دسته ای دارای سه بال و دسته دیگر دارای چهار بالند (۳).

ص: ۷

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۷.

۲- بحار الانوار، ج ۵۹، ص ۲۰۱، ح ۷۹، ط بیروت.

۳- خصال، ج ۱، ص ۱۵۳، ح ۱۹۱.

مؤلف: نظیر این حدیث را کافی هم به سند خود از عبد الله بن طلحه روایت کرده (۱). و شاید مراد از آن، توصیف اغلب ملائکه باشد، نه همه آنها، و گر نه با سیاق آیه که می فرمود:

"در خلقت هر چه بخواهد اضافه می کند" و با روایات دیگر که می فرمود: "جبرئیل ششصد بال داشت" معارض خواهد بود.

و از کتاب توحید حکایت شده، که وی به سند خود از ابی حیان تیمی، از پدرش از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده، که فرمود: احدی از مردم نیست مگر آنکه با او چند فرشته است، که وی را از اینکه در چاهی سقوط کند، و یا دیواری به رویش فرو ریزد، و یا ناملامی به او برسد، حفظ می کنند، و این مراقبت را در طول عمر او ادامه می دهند تا اجلش فرا رسد، آن گاه او را تنها می گذارند، تا هر بلایی که مقدر است، بر سرش بیاید ... (۲).

و از کتاب بصائر، از سیاری، از عبد الله بن ابی عبد الله فارسی، و غیر او روایتی آورده که نامبردگان بدون ذکر سند، از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده اند، که فرمود: کروبیان طایفه ای از شیعیان ما هستند که از خلق اولند، که خدای تعالی آنان را در پشت عرش قرار داده، آن قدر نورانی هستند که اگر نور یکی از ایشان بر تمامی اهل زمین تقسیم شود، ایشان را کفایت کند. آن گاه فرمود: موسی (علیه السلام) بعد از آنکه از خدا درخواست دیدن کرد، خداوند به یکی از کروبیان فرمود تا برای کوه تجلی کند، و او هم برای کوه جلوه ای کرد، و با جلوه خود، آن را پاره پاره ساخت (۳) ۳.

و از صحیفه سجاده حکایت شده که امام سجاد (علیه السلام) در یکی از دعاهایش - که در باره حاملان عرش خدا، و هر فرشته مقرب اوست - چنین گفته: بار الها! بر حاملان عرش درود فرست، که هرگز از تسییح تو خسته نمی شوند، و از تقدیست به تنگ نمی آیند، و از عبادت تو به ستوه نمی آیند، هرگز کوتاهی کردن در انجام وظیفه را بر جدیت بر امر تو ترجیح نمی دهند، و از وله و عشق ورزیدن به تو غافل نمی شوند، و به اسرافیل که صاحب صور شاخص است، آن که همواره در انتظار فرمان توست، تا با دمیدن در آن، خفتگان در قبور و گروگانهای گور را بیدار کند، و به میکائیل، آن فرشته آبرومند در درگاهت که از اطاعتت مکانی رفیع یافته، و جبرئیل که امین بر وحی توست، و فرمانش در آسمانهاست نافذ است، و نزد تو مکانی دارد، و مقرب در گاه توست، و به روح، که مسلط بر ملائکه حجابهاست، و آن.

ص: ۸

۱- روضه کافی، ج ۸، ص ۲۷۲، ح ۴۰۳، ط بیروت.

۲- توحید صدوق، ص ۳۶۷، ح ۵.

۳- بصائر الدرجات، ص ۶۹، ح ۲. [.....]

بار الها! هم بر ایشان درود بفرست، و هم بر ملائکه پایین تر از آنان، آنها که ساکنان آسمانهاست، و اهل امانت بر رسالت هستند، آنهايي که دايم در عبادت بودن خسته شان نمی کند، و از غلبه خواب و خستگی سست نمی شوند، شهوتها از تسيح تو بازشان نمی دارد، و سهو غفلتها از تعظيم تو غافلشان نمی کند، آنها که از عظمت تو دیدگانی افتاده و خاشع دارند و هرگز جرأت سربلند کردن و به تو نگرستن نمی کنند، آنها که چانه هایشان (از شدت خضوع) پایین افتاده، و رغبتشان در آنچه نزد تو سراغ دارند طولانی، و یادشان از نعمت های تو دائمی است، در برابر عظمت تو و جلال کبریائی متواضعند، و آنهايي که چون جهنم را می بینند، که بر اهل معصیت، زیانه می کشد، می گویند: "خدایا تو منزهی، و ما آن طور که باید عبادتت نکردیم".

پروردگارا! پس درود بفرست بر ایشان، و بر روحانیان از فرشتگان، و مقربین در گاهت، و حاملان غیب به سوی رسولانت، و آنها که بر وحیت امین تو شدند، و دسته های مختلف از فرشتگان، که تو آنان را به خودت اختصاص دادی، و با تقدیست، از طعام و نوشیدنیها بی نیازشان کردی، و در باطن طبقات آسمانهاست جای دادی، و آنها که در اطراف آسمانهاست قرار دارند، تا روزی که فرمانت صادر شود، بساط خلقت را برچینند.

و آنها که خزانه دار باران و رانندگان ابرند، و آن فرشته ای که به خاطر صدای زجر او صدای ناله رعدها شنیده می شود، و آنان که برف و تگرگ را مشایعت نموده با دانه های باران در هنگام نزول فرود می آیند، و آنها که قوام خزینه های باد به وجود ایشان است، و آنها که موکل بر کوه ها هستند، تا فرو نریزند، و آنها که تو، وزن آنها و کیل آبی که بارانهای مفید و مضر مشتمل بر آنند، به ایشان شناساندی، و آن فرشتگان که رسولان تو به سوی اهل زمین هستند که یا بلایی مکروه می آورند، و یا رخایی محبوب.

و سفیران کرام بر ره، و حافظان کرام نویسنده، و ملک الموت و کارکنانش، و منکر و نکیر و مبشر و بشیر، و رؤمان که بازپرس قبور است، و طواف کنندگان بیت معمور، و مالک دوزخ، و خازنان آن، و رضوان بهشت و پرده داران آن، و آن فرشتگانی که آنچه تو دستور می دهی بدون عصیان فرمان می برند، و آنهايي که به اهل بهشت می گویند: "سلام علیکم، این بهشت به خاطر صبری است که کردید، و چه نیک است پایان خوب این سرا"، و زبانیه که وقتی دستور می رسد "کفار را بگیرید و ببندید و به سوی دوزخ بکشید" به سرعت می شتابند، و مهلتشان نمی دهند، خدایا به همه اینها که به ذکر نامشان ملهم شدیم، درود

فرست، هر چند که ما به مکان و منزلت یک یک آنها در درگاه تو آشنا نیستیم، و نمی دانیم به چه کاری موکلند، و به ساکنان هوا و زمین و آب و هر کس از ایشان که موکل بر خلقند.

بار الها! بر همه شان درود بفرست، در آن روز که هر کسی وقتی می آید یک سائق با او هست و یک گواه، بر همه شان درودی بفرست که کرامتی بر کرامتشان و طهارتی بر طهارتشان بیفزاید ... (۱).

و در بحار، از الدر المنثور از ابن شهاب روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جبرئیل خواست تا خود را با صورت واقعی اش به وی نشان دهد، جبرئیل گفت: تو طاقت دیدن صورت واقعی مرا نداری، فرمود: با این حال دوست دارم تو را به آن صورت ببینم، پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در شبی مهتابی به نمازگاه خود بیرون رفت، که ناگهان جبرئیل با صورت واقعی اش نزدش آمد، آن جناب از دیدن وی بیهوش شد، و چون به هوش آمد دید تکیه بر جبرئیل دارد، و جبرئیل یکی از دو دست خود را بر سینه او و دست دیگر را بین دو شانه او نهاده، فرمود: من هرگز باور نمی کردم که چیزی از مخلوقات به این شکل باشد، جبرئیل گفت: پس چطور می توانی اسرافیل را ببینی؟ او دوازده بال دارد که یک بالش در مشرق و بال دیگرش در مغرب است، و عرش بر شانه او قرار دارد و گویا در برابر عظمت پروردگار آن قدر کوچک می شود که به صورت مرغی کوچکتر از گنجشک در می آید و در هر حال عرش خدا را عظمت خدایی حمل می کند (۲).

و در صافی از توحید نقل کرده، که بسند خود از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در حدیثی فرمود: منظور از آیه "ما زاعَ البَصْرُ وَ ما طَغى لَقَدْ رَأى مِنْ آیاتِ رَبِّهِ الْكُبْرى" چشم منحرف نشد، و عوضی هم ندید، او از آیات بزرگ پروردگارش را دید " این است که آن جناب جبرئیل را دو بار به صورت واقعی اش دید، یکی این بار بود، و یکی هم باری دیگر، و از این جهت جبرئیل را از آیات بزرگ خدا خواند، که جبرئیل خلقتی عظیم دارد، و او از روحانین است، که خلقت و صفتشان را غیر از خدا کسی درک نمی کند (۳).

و از خصال حکایت شده که به سند خود از محمد بن روان، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: وقتی جبرئیل نزد من آمد، گفت من و هیچ یک از ملائکه به خانه ای که در آن سگ و یا مجسمه و

ص: ۱۰

۱- صحیفه سجادیه، ص ۲۳، دعای ۳.

۲- بحار الانوار، ج ۵۹، ص ۲۵۹، ح ۳۰، ط بیروت.

۳- تفسیر صافی، ج ۲، ص ۶۲۴.

یا ظرفی باشد که در آن بول کنند داخل نمی شویم (۱).

مؤلف: در این باب در باره صفت ملائکه روایاتی بیرون از حد شمار وارد شده، که یا مربوط به معاد است، و یا مربوط به معراج رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و یا در ابواب متفرقه دیگر، و آنچه ما به عنوان نمونه در این جا آوردیم کافی است.

و در عیون در باب روایات جامعی که از حضرت رضا (علیه السلام) نقل شده، به سند خود از آن جناب (علیه السلام) نقل کرده، که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: قرآن را با صوت خوش بخوانید، که صوت خوش به زیبایی قرآن می افزاید، آن گاه این جمله را قرائت کردند: "يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ" (۲).

و در توحید به سند خود از زراره، از عبد الله بن سلیمان، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت: شنیدم آن جناب می فرمود: قضا و قدر دو تا از مخلوقات خدایند، و خدا هر چه بخواهد در خلق می افزاید (۳).

و در مجمع البیان در ذیل جمله "يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ" گفته: از ابو هریره از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده که فرمود: زیادی در خلقت، روی زیبا و صوت خوب و شعر خوب است (۴).

مؤلف: روایات سه گانه اخیر از باب جری و تطبیق کلی بر مصداق است.

گفتاری در باره ملائکه (اوصاف چهار گانه ملائکه در قرآن و حدیث)

اشاره

در قرآن کریم مکرر کلمه ملائکه ذکر شده ولی نام هیچ یک از آنان را نبرده مگر جبرئیل و میکائیل را و بقیه ملائکه را با ذکر اوصافشان یاد کرده، مانند: ملک الموت و کرام الکاتبین و سفره الکرام البرره و رقیب و عتید و غیر اینها.

و از صفات و اعمال ملائکه که در کلام خدا و در احادیث سابق ذکر شده اند، یکی این است که ملائکه موجوداتی هستند شریف و مکرم، که واسطه هایی بین خدای تعالی و این عالم محسوس هستند، به طوری که هیچ حادثه ای از حوادث و هیچ واقعه ای مهم و یا غیر مهم

ص: ۱۱

۱- خصال صدوق، ص ۱۳۸، ح ۱۵۵.

۲- عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۶۹، ح ۳۲۲، ط قم.

۳- توحید صدوق، باب ۶۰، القضا و القدر، ص ۳۶۴، ح ۱، ط انتشارات اسلامی.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۰.

نیست، مگر آنکه ملائکه در آن دخالتی دارند، و یک یا چند فرشته، موکل و مامور آند، اگر آن حادثه فقط یک جنبه داشته باشد یک فرشته، و اگر چند جنبه داشته باشد چند ملک موکل بر آند.

و دخالتی که دارند تنها و تنها این است که امر الهی را در مجرایش به جریان اندازند، و آن را در مسیرش قرار دهند، هم چنان که قرآن در این باره فرموده: "لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ" (۱).

صفت دومی که از ملائکه در قرآن و حدیث آمده این است که: در بین ملائکه نافرمانی و عصیان نیست، معلوم می شود ملائکه نفسی مستقل ندارند، و دارای اراده ای مستقل نیستند، که بتوانند غیر از آنچه که خدا اراده کرده اراده کنند، پس ملائکه در هیچ کاری استقلال ندارند، و هیچ دستوری را که خدا به ایشان تحمیل کند تحریف نمی کنند، و کم و زیادش نمی سازند، هم چنان که فرمود: "لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ" (۲).

صفت سوم اینکه: ملائکه با همه کثرتی که دارند، دارای مراتب مختلفی از نظر بلندی و پائینی هستند بعضی ما فوق بعضی دیگر، و جمعی نسبت به ما دون خود آمرند، و آن دیگران مامور و مطیع آنان، و آنکه آمر است به امر خدا امر می کند، و حامل امر خدا به سوی مامورین است، و مامورین هم به دستور خدا مطیع آمرند، در نتیجه ملائکه به هیچ وجه از ناحیه خود اختیاری ندارند، هم چنان که قرآن کریم فرموده: "وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ" (۳) و نیز فرموده: "مُطَاعٍ ثُمَّ أَمِينٍ" (۴) و نیز فرموده: "قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ" (۵).

صفت چهارم اینکه: ملائکه از آن جا که هر چه می کنند به امر خدا می کنند، هرگز شکست نمی خورند، به شهادت اینکه فرموده: "وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ" (۶) و از سوی دیگر فرموده: "وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ" (۷) و نیز فرموده: "إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ" (۸).

بیان اینکه وجود ملائکه مادی و جسمانی نیست و توضیحی در مورد تمثل ملائکه به اشکال و تهیات جسمانی و رد اینکه گفته شده ملک جسمی است لطیف ...

از این جا روشن می شود ملائکه موجوداتی هستند که در وجودشان منزله از ماده

ص: ۱۲

- ۱- در سخن از او پیشی نمی گیرند، و به امر او عمل می کنند. سوره انبیاء، آیه ۲۷.
- ۲- خدا را در آنچه امرشان کند نافرمانی نمی کنند. سوره تحریم، آیه ۶.
- ۳- هیچ یک از ما نیست مگر آنکه مقامی معلوم دارد. سوره صفات، آیه ۱۶۴.
- ۴- فرمانده فرشتگان و امین وحی است. سوره تکویر، آیه ۲۱.
- ۵- پرسیدند: پروردگارتان چه گفت؟ گفتند: حق گفت. سوره سبأ، آیه ۲۳.
- ۶- خدا هرگز چنین نبوده که چیزی در آسمانها و زمین او را عاجز کند. سوره فاطر، آیه ۴۴.

- ۷- خدا بر امر خود مسلط است. سوره یوسف، آیه ۲۱. [.....]
- ۸- خدا کار خود را به انجام خواهد رسانید. سوره طلاق، آیه ۳.

جسمانی اند، چون ماده جسمانی در معرض زوال و فساد و تغییر است، و نیز کمال در ماده، تدریجی است، از مبدأ سیر و حرکت می کند تا به تدریج به غایت کمال برسد، و چه بسا در بین راه به موانع و آفاتی برخورد کند و قبل از رسیدن به حد کمالش از بین برود، ولی ملائکه این طور نیستند.

و نیز از این بیان روشن می شود اینکه در روایات، سخن از صورت و شکل و هیاتهای جسمانی ملائکه رفته، - که پاره ای از آن را در روایات سابق ملاحظه فرمودید- از باب تمثل است، و خواسته اند بفرمایند: فلان فرشته طوری است که اگر اوصافش با طرحی نشان داده شود، به این شکل درمی آید، و به همین جهت انبیا و امامان، فرشتگان را به آن صورت که برای آنان مجسم شدند، توصیف کرده اند و گرنه ملائکه به صورت و شکل در نمی آیند.

آری فرق است بین تمثل و شکل گیری، تمثل ملک به صورت انسان، معنایش این است که ملک در ظرف ادراک آن کسی که وی را می بیند، به صورت انسان درآید، در حالی که بیرون از ظرف ادراک او، واقعیت و خارجیت دیگری دارد، و آن عبارت است از صورتی ملکی.

به خلاف تشکل و تصور، که اگر ملک به صورت انسان، متصور و به شکل او متشکل شود، انسانی واقعی می شود، هم در ظرف ادراک بیننده، و هم در خارج آن ظرف، و چنین ملکی هم در ذهن ملک است، و هم در خارج، و این ممکن نیست، و ما در تفسیر سوره مریم گفتاری در معنای تمثل گذراندیم.

در آن جا گفتیم که خدای سبحان این معنا را که ما برای تمثل کردیم تصدیق دارد، و در داستان مسیح و مریم می فرماید: "فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا"

(۱) که تفسیرش در همان جا گذشت.

و اما اینکه بر سر زبانها افتاده که می گویند: "ملک جسمی است لطیف، که به هر شکل درمی آید جز به شکل سگ و خوک، و جن نیز جسمی است لطیف، جز اینکه جن به هر شکلی درمی آید حتی شکل سگ و خوک" مطلبی است که هیچ دلیلی بر آن نیست، نه از عقل و نه از نقل - نه نقل از کتاب و نه نقل از سنت معتبر-، و اینکه بعضی ادعا کرده اند بر اینکه مسلمین بر این مطلب اجماع دارند، علاوه بر اینکه چنین اجماعی در کار نیست، هیچ دلیلی بر حجیت چنین اجماعی در مسائل اعتقادی نیست.

ص: ۱۳

اشاره

ما يَفْتِيحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمِهِ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعِيدِهِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۲) يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هِيَ مِنْ خَالِقِ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَانِّي تُؤْفَكُونَ (۳) وَ إِنِ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ وَ إِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (۴) يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَ لَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (۵) إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ (۶)

الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ أَجْرٌ كَبِيرٌ (۷) أَ فَمَنْ زِينَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ (۸)

ترجمه آیات

در رحمتی را که خدا به روی مردم بگشاید کسی نیست که آن را ببندد و جلوگیری آن رحمت شود. و در رحمتی را که او به روی مردم ببندد کسی نیست که بگشاید و بعد از منع خدا وی آن رحمت را بفرستد (چگونه ممکن است) با اینکه او قاهری شکست ناپذیر و عطا و منعمش از روی حکمت است؟ (۲).

ای مردم! به یاد آورید نعمت هایی را که خدا بر شما ارزانی داشت، آیا هیچ خالق غیر از خدا

هست که شما را از آسمان و زمین روزی دهد؟! پس وقتی جز او خالق نیست، جز او هم مدبر و صاحب اختیاری نیست، پس در نتیجه جز او هم معبودی نیست دیگر به کجا منحرف می شوید؟! (۳).

(ای محمد) اگر تو را تکذیب می کنند امری نو ظهور نیست، چون پیامبران قبل از تو را هم تکذیب کردند و امور همه به سوی خدا بازگشت می کند (۴).

ای مردم! بدانید که وعده مذکور خدا حق است پس (هوشیار باشید که) زندگی دنیا مغرورتان نکند و ابلیس نیرنگباز با به رخ کشیدن و استناد به رحمت و مغفرت خدا فریبتان ندهد (۵).

همانا شیطان دشمن شماست پس شما هم او را دشمن خود بگیرید، چون تنها کار او این است که حزب خود را دعوت کند به اینکه همه اهل آتش شوند (۶).

کسانی که کافر شدند عذابی سخت و کسانی که ایمان آورده و عمل های صالح کردند مغفرت و اجری بس بزرگ دارند (۷).

پس با این حال آیا کسی که عمل زشتش در نظرش زیبا جلوه داده شده و آن را کار نیکی می بیند با کسی که خوب را خوب و بد را بد می بیند یکسان است؟ هرگز، ولی این خدا است که هر کس را بخواهد گمراه و هر کس را بخواهد هدایت می کند پس تو ای محمد جان خود را در حسرت و اندوه آنان (که چرا گمراهند) هلاک مکن که خدا به آنچه می کنند دانا است (۸).

بیان آیات عطاء رزق و نعمت و منع از آن فقط با اراده خدای تعالی است

اشاره

بعد از آنکه در آیه قبلی به وضع ملائکه، که واسطه هایی بین خالق و خلقند در رساندن نعمت به خلق اشاره ای فرمود، اینک در این آیات به خود نعمت ها اشاره کلی نموده می فرماید: عموم نعمت ها از خدای سبحان است، نه غیر او، پس تنها رازق خدا است و احدی در رازقیت، شریک او نیست، آن گاه از طریق رازقیت استدلال کرده بر ربوبیت، و سپس بر مساله معاد، و اینکه وعده خدا، به بعث و عذاب دادن کفار، و آمرزش مؤمنین صالح، حق است، البته در این آیات، تسلیتی هم برای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هست.

" مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ ... "

معنای آیه چنین است که آنچه را که خدا از نعمت هایش یعنی از ارزاق که به بندگانش می دهد، در همه عالم کسی نیست که بتواند از آن جلوگیری کند: و آنچه را که او از بندگانش دریغ می کند و نمی دهد، کسی نیست که به جای خدا آن نعمت را به بندگان

و چون معنای آیه این است، مقتضای ظاهر این بود که بفرماید: " ما يرسل الله للناس ... " هم چنان که در جمله دوم فرمود: " فَلَـمُؤَسِّلٌ " و لیکن اینطور نفرمود، و به جای " يرسل " " یفتح " آورد، تا اشاره کند به اینکه رحمت خدا خزینه ها دارد، هم چنان که در مواردی دیگر این معنا را صریحا بیان کرده، و از آن جمله فرموده: " أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنٌ رَّحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ " (۱)، و نیز فرموده: " قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ " (۲).

و معلوم است که تعبیر به " گشودن خزینه " از تعبیر به ارسال مناسب تر است و لذا تعبیر به فتح کرد، تا بفهماند آن رحمتی که خداوند به مردم می دهد، در خزانه هایی مخزون است محیط به مردم، و بهره مند شدن مردم از آن خزانه ها تنها و تنها محتاج به این است که خدا در آن خزانه ها را به رویشان بگشاید، نه اینکه در نقطه دوری باشد تا از آنجا به سوی مردم ارسالش بدارد.

و اگر از رزق و یا به عبارت دیگر از نعمت، تعبیر به " رحمت " کرد برای این بود که دلالت کند بر اینکه افاضه حق تعالی ناشی از صرف رحمت است و بس، و توقع هیچ سود و کمالی برای خود ندارد، نه می خواهد از افاضه نعمت به بندگان سودی ببرد، و نه کمالی به دست آورد.

و در جمله: " وَ مَا يُمَسِّكُ فَلَـمُؤَسِّلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ " - تعبیر به " بعد از او " اشاره به این است که: خدای تعالی در منع، اول است، همان طور که در اعطاء اول است.

و جمله " وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ " حکمی را که در آیه شریفه آمده بود، به دو اسم عزیز و حکیم تقریر می کند و می فرماید: خدا هرگز شکست نمی خورد، نه در وقتی که اعطا می کند کسی هست که جلو اعطایش را بگیرد، و نه در وقتی که منع می کند کسی هست که منع کرده او را اعطا کند، برای اینکه عزیز و غالب است.

و از سوی دیگر در آنجا که اعطا می کند اعطایش ناشی از حکمت و مصلحتی است که می بیند، و منع هم که می کند باز ناشی از حکمت و مصلحتی است که در منع می بیند، و خلاصه کلام، اعطا و منعی همه از روی حکمت است، به دلیل اینکه او حکیم است.

۱- و یا مگر خزینه های رحمت پروردگار عزیز و بخشنده تو نزد ایشان است؟. سوره ص، آیه ۹.

۲- بگو اگر شما مالک خزانه های رحمت پروردگار بودید، مردم را از گرسنگی می کشتید، و از ترس کم شدن آن انفاق نمی کردید. سوره اسری، آیه ۱۰۰.

" يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ ... "

بعد از آنکه در آیه سابق اعطا و منع را مختص به خدای تعالی کرد، و فرمود: کسی در این کار شریک خدا نیست، اینک در این آیه بر یگانگی خدا در ربوبیت استدلال می کند.

و بیان استدلال چنین است که اله و معبود تنها بدین جهت معبود است که دارای ربوبیت است، و معنای ربوبیت این است که مالک تدبیر امور مردم، و همه موجودات باشد. و آن کسی که مالک تدبیر امور خلق است، و این نعمت ها را که مردم و غیر مردم در آن غوطه ورنند، و از آن ارتزاق می کنند، در اختیارشان قرار می دهد، خدای تعالی است، نه این آلهه ای که مردم اله خود گرفته اند، چون پدید آورنده آن نعمت ها، و نعمت خواران، خدا است، و خلقت هم منفک از تدبیر نیست - پس هرگز ممکن نیست که خدا از تدبیر منفک باشد - بنا بر این، تنها خدای سبحان اله شماسست، و هیچ اله دیگری جز او نیست، چون او پروردگار شماسست، و با این نعمت ها که در آن غوطه ورید امر شما را تدبیر می کند، و دلیل اینکه به خاطر این نعمت ها رب و مدبر شماسست، این است که پدید آورنده و خالق نعمت ها او است، و نیز خالق آن نظامی که در این نعمت ها جریان دارد او است.

با این بیانی که برای حجت مزبور ذکر شد، روشن می شود که مخاطب در آیه شریفه وثنی ها و غیر وثنی ها می باشند که برای خدا شریک قائل شده اند، و در جمله " اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ " مراد از " ذکر " ورد زبانی نیست، بلکه مقابل نسیان، و به معنای یاد داشتن است.

و مراد از " رزق " در جمله " هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ " هر چیزی است که بقای هستی مرزوق را امتداد می دهد، که مبدأ آن آسمان و زمین است، آسمان با اشعه اجرام نورانی و با بارانهایش، و زمین با گرفتن آن اشعه و آن بارانها و رویانیدن گیاه و حیوان و سایر پدیده هایش و نیز با این تقریر روشن می شود که در آیه شریفه، ایجاز (مختصر گویی) لطیفی به کار رفته، چون اولاً - رحمتی را که در آیه قبلی بود، برداشته به جایش در این آیه کلمه نعمت آورده، و ثانیاً همین کلمه نعمت را مبدل به رزق کرده.

و با اینکه مقتضای سیاق دو آیه بود که بفرماید: " هل من رازق " و یا بفرماید " هل من منعم "، و یا " هل من راحم " هیچ یک از این تعبیرها را نفرمود، و به جای همه آنها فرمود:

" هَلْ مِنْ خَالِقٍ " تا اشاره باشد به برهان دوم، برهانی که خصومت و لجاجت را از بین می برد، چون مشرکین تدبیر عالم را کار آلهه خود می دانستند، و می گفتند این آلهه هستند که به اذن

خدا، عالم را اداره می کنند، و اگر از ایشان بپرسند: آیا رازق و یا منعمی غیر از خدا هست؟

خصومت و نزاع خاتمه نمی یابد، چون ممکن است در پاسخ بگویند بله آلهه رازق و منعمند، چون خدا تدبیر امور عالم را به آنها واگذار کرده است، ولی اگر از ایشان پرسیده شود: "آیا خالق غیر از خدا هست؟" دیگر جز اعتراف به توحید چاره ای ندارند، چون با وصف خالق اشاره شده به اینکه رازق و مدبر تنها کسی است که خالق رزق باشد، و غیر خالق نمی تواند رازق باشد، در نتیجه خصومت از بین می رود، و دیگر نمی توانند بگویند: آلهه هم خالقند، چون خود مشرکین اعتراف دارند به اینکه غیر از خدا کسی خالق نیست، تا بتواند از آسمان و زمین رزق ایشان را برساند.

"لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" - این جمله متعرض مساله توحید است، و تعظیم خدا را افاده می کند، نظیر جمله "قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُيْحَانَهُ" که می فهماند جز خدا کسی معبود به حق نیست، چون کسی مستحق عبادت است که بر شما انعام می کند، و روزیتان می دهد، و او غیر از خدا نیست.

"فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ" - این جمله تویخی است متفرع بر برهان قبلی، یعنی حال که امر بدین منوال است، و شما هم به آن اعتراف دارید، پس تا کی از حق روگردانی می کنید، و به سوی باطل می گرایید، و از توحید به سوی شرک می روید.

مفسرین در اعراب جمله "هَيْلٌ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ..." از آیه مزبور مشاجراتی طولانی دارند، و آنچه که با تقریر برهان سابق مناسبت دارد، این است که بگوییم: کلمه "من" زایده است، که تنها برای عمومیت مطلب استعمال می شود. و کلمه "غیر الله" صفت خالق است، که از نظر اعراب تابع محل آن (خالق) است. به عبارت ساده تر اینکه کلمه غیر را با ضمه می خوانیم، به خاطر موصوف آن، یعنی کلمه "خالق" است هر چند در ظاهر مجرور "من" است، ولی در باطن مرفوع است، چون گفتیم کلمه "من" زایده است.

و همچنین جمله "يَرْزُقُكُمْ..." صفت خالق است. و کلمه "من خالق" مبتدایی است که خبرش حذف شده، و آن عبارت است از کلمه "موجود". و جمله "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" معترضه است و جمله "فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ" تفریع بر ما قبل است.

"وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ" این آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تسلیت می دهد، که اگر مردم بعد از شنیدن این برهانهای روشن باز تکذیب می کنند، غصه مخور، که این رفتار مردم چیز نوظهوری نیست، بلکه قبل از تو نیز چنین بوده، که هر پیغمبری به سوی قومش مبعوث می شده،

همان قوم و امت، او را تکذیب می کردند، و سرانجام همه امور به سوی خدا است، او مردم را به آنچه مستحقند جزا می دهد، و آنهایی را که حق را بعد از ظهورش تکذیب کردند مجازات خواهد کرد، و چنان نیست که با تکذیب خود خدا را عاجز کنند.

از این جا روشن می شود که جمله " فَقَدْ كَذَّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ " از باب بکار بردن سبب در جای مسبب است، (چون باید می فرمود: " و ان يكذبوك فلا تحزن " و جمله " لا تحزن " مسبب از علم به این معنا است که پیش از تو نیز چنین بوده، مسبب در آیه حذف شده، و جمله " فَقَدْ كَذَّبَتْ ... " که سبب غصه نخوردن است، به جای مسبب نشسته "

و جمله " وَ اِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ " عطف است بر جمله " فَقَدْ كَذَّبَتْ ... " .

" يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ " خطابی است عمومی به همه مردم، در خصوص مساله معاد، و آن را به یادشان می آورد، هم چنان که خطاب عمومی سابق یگانگی خدای تعالی را در ربوبیت و الوهیت به یادشان می آورد. پس معنای جمله " إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ " این است که: وعده ای که داده که شما را زنده می کند، و هر عاملی را به سزای اعمالش می رساند، اگر خیر بوده خیر، و اگر شر بوده شر، حق است، یعنی ثابت و واقع شدنی است، و در آیه بعدی که می فرماید: " الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ " به این وعده تصریح می کند.

معنای جمله: " وَ لَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ "

و جمله " فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا " هر چند نهی را متوجه به حیات دنیا می کند، به این صورت که حیات دنیا نباید شما را مغرور کند، و لیکن این نهی در حقیقت متوجه مردم است، و معنایش این است که: وقتی وعده خدا حق و ثابت بود، پس زنهار، که به حیات دنیا مغرور نشوید، و اشتغال شما به زینت های آن چنان نباشد که شما را از روز حساب غافل سازد، و لذتهای دنیا و سرگرمیهایش آن چنان دل شما را نبرد، که همواره در طلبش مستغرق شوید، و از حق اعراض کنید.

و در جمله " وَ لَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغُرُورُ " کلمه " غرور " - به فتحه غین - مبالغه از " غرور " - به ضمه غین - است و آن عبارت است از اغفالگری که بسیار اغفال می کند، و ظاهرا - به طوری که گفته اند - منظور از آن شیطان است. و این خود احتمالی است که تعلیل در آیه بعدی، یعنی جمله " إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ ... " آن را تایید می کند.

و معنای اینکه فرمود: " زنهار که غرور، شما را به خدا مغرور نکند " این است که

شیطان نظر مردم را یکسره به حلم و عفو خدا از یک سو، و به مظاهر امتحان و استدرراج و کیدش از سوی دیگر، متوجه سازد، از یک سو به ایشان تلقین کند که خدا حلیم و بخشنده است، و از سوی دیگر بگوید: به دنیاپرستان بنگرید که چگونه از عذاب خدا ایمنند، هر چه بیشتر در طلب دنیا می کوشند، و بیشتر از خدا غافل و در لجنزار گناه مستغرق می شوند زندگی شان بهتر و راحت تر، و در بین مردم دارای مقامی رفیع تر می شوند.

این جاست که شیطان از وسوسه های خود نتیجه می گیرد، و به دل آنان می افکند که اصلاً هیچ احترام و ارزشی نیست، مگر در پیشرفت زندگی دنیا، و در ما ورای این زندگی خبری نیست، و این وعده و وعید و قیامت و حساب و بهشت و دوزخی که دعوت های دینی از آن خبر می دهند، مشتی خرافات است.

در نتیجه می توان گفت: مراد از "غرور" و فریب دادن شیطان انسان را نسبت به خدا، این است که: انسان را از آن معامله ای که خداوند در برابر غفلت و ظلم انسان، با انسان می کند غافل سازد.

چه بسا بعضی از مفسرین گفته اند که: مراد از "غرور" - به فتحه غین - دنیای حيله گر است، که انسانها را فریب می دهد، و جمله "وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ" تاکید جمله "فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا" است، که معنای همان جمله را تکرار کرده.

"إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا ..."

این جمله تعلیل نهی قبلی است، که می فرمود: "وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ"، و مراد از دشمنی شیطان این است که: او به جز اغواء و گمراه ساختن انسانها کاری ندارد، تمامی هم او در این است که نگذارد حتی یک انسان به سعادت زندگی و حسن عاقبت برسد. و مراد از اینکه فرمود: "شما هم او را دشمن خود بگیرید"، این است که: از پذیرفتن دعوتش به سوی باطل اجتناب کنید، و او را در آنچه به عنوان دایه مهربان تر از مادر به شما پیشنهاد می کند، اطاعت مکنید. و به همین جهت دشمنی او را با جمله "إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ" تعلیل نمود.

پس جمله "إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ" در مقام تعلیل دو جمله قبل است، یکی جمله "شیطان دشمن شما است" و یکی هم "شما هم او را دشمن خود بگیرید". و کلمه "حزب" به معنای عده ای از مردم است که غرض واحد آنها را جمع کرده و یکی ساخته، و "لام" در جمله "لِيَكُونُوا" لام تعلیل است، چون دوزخی شدن مردم هدف نهایی برای دعوت شیطان است. و کلمه "سعیر" به معنای آتش افروخته است، و یکی از نامهایی است که در قرآن برای دوزخ ذکر شده.

"الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ" این آیه بیانگر همان وعده حقی است که خدای سبحان داد. و اگر کلمه "عذاب" را نکره- بدون الف و لام- آورد، برای این است که به اهمیت آن عذاب اشاره کند، علاوه بر این، عذاب جهنم یک جور نیست، تا آن را با الف و لام بیاورد، چون درکات جهنم به خاطر اختلافی که مردم در کفر و فسق دارند، دارای مراتب مختلفی است، و بدین جهت نکره آوردن عذاب مناسب تر است، چون مبهم و سر بسته است. و عین این دو علت که برای نکره آوردن عذاب گفتیم، در نکره آمدن مغفرت و اجر نیز می آید.

کافر بد را خوب می بیند و خدا او را مجازات نموده اضلال می کند. پس بر ضلالت او اندوه مخور

"أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ..."

این آیه تقریر و بیان آن تقسیمی است که آیه قبلی متضمن آن بود، یعنی تقسیم مردم را به کافری که عذابی شدید دارد، و مؤمنی که به صالحات عمل می کند، و مغفرت و اجری کبیر دارد. و منظور آیه این است که: این دو جور مردم عاقبت امرشان یکسان نیست.

بنا بر این، جمله "أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا" مبتدایی است که خبرش حذف شده، و آن عبارت است از جمله "کمن لیس كذلك" یعنی آیا کسی که عمل زشتش در نظرش زیبا شده مثل کسی است که این طور نیست؟ و حرف "فاء" که بر سر کلمه "من" در آمده، فای تفریع است، که جمله را بر معنای آیه قبلی تفریع می کند، و این را نتیجه آن می سازد. و استفهامی که در آیه شده استفهام انکاری است. و مراد از کسی که عمل زشتش زیبا شده، کافر است، می خواهد اشاره کند به اینکه کافر فهمش منکوس و وارونه، و عقلش مغلوب شده، عمل خود را بر خلاف آنچه که هست می بیند، و معنای آیه این است که: آن کس که عمل زشت خود را زیبا می بیند، با آن کس که بد را بد و خوب را خوب تشخیص می دهد، یکسان نیست.

و جمله "فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ" انکار مساوات سابق را تعلیل می کند، می فرماید: کافری که وضعش چنین است، و مؤمنی که بر خلاف اوست، مساوی نیستند، برای اینکه خدا یکی از آن دو را به مشیت خود گمراه کرده، و آن کافر است، که به خاطر همین گمراهی، بد را خوب می بیند، و دیگری را به مشیت خود هدایت فرموده و آن مؤمن است که عمل صالح را دوست می دارد و انجام می دهد، و عمل زشت را زشت می داند.

البته باید دانست که این گمراه کردن خدا، ابتدایی نیست (برای اینکه به حکم آیات

بسیاری از قرآن، خداوند موجودات را عموماً و انسان را بخصوص به سوی کمالش هدایت فرموده، بلکه این اضلال مجازاتی است، که وقتی کسی در برابر حق خضوع نکند، و لجبازی و مقاومت نماید، خدا او را گمراه تر می سازد، و نسبت دادن چنین اضلالی به خدا هیچ مانعی ندارد.

و کوتاه سخن اینکه: اختلاف کافر و مؤمن از نظر عاقبتشان به حسب وعده الهی که اولی را به عذاب و دومی را به رحمت وعده داده به خاطر اختلافی است که آن دو از نظر اضلال و هدایت الهی دارند، و نشانه این اختلاف آن است که طرز دید آن دو مختلف است، یکی زشت را زیبا می بیند و دیگری زشت را زشت، و زیبا را زیبا می بیند.

"فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ" - کلمه "حسرات" جمع "حسرت" است، که به معنای اندوه از چیزی است که فوت شده، و پشیمانی از آن است، و این کلمه در آیه منصوب است، چون مفعول له است. و مراد از اینکه فرمود: "نفست بر ایشان نرود" این است که تو خود را با اندوه از اینکه چرا اینان ایمان نمی آورند، هلاک مکن.

و این جمله فرع و نتیجه فرق سابق است، و معنای مجموع آن چنین است: "حالا که معلوم شد این دو طایفه به خاطر اضلال و هدایتی که از جانب خدا دارند، مختلفند، پس دیگر جا ندارد به خاطر اینکه به تو کافر شدند و تو را تکذیب کردند از شدت اندوه خود را هلاک کنی، چون این خدا است که به کیفر کفرشان و اینکه بد را خوب دیدند، نمی گذارد ایمان بیاورند، و خدا به آنچه که می کنند داناست، امر بر او مشتبه نمی شود، و با آنها جز به حق رفتار نمی کند، و جز به حق کیفرشان نمی دهد.

از اینجا روشن می شود که جمله "إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ" در موضع تعلیل است برای جمله "پس تو خودت را از غصه آنان هلاک مکن" و می فرماید رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نباید خود را از اندوه بر ضلالت کفار، و حتمی شدن عذاب آنان هلاک کند، برای اینکه این خدا است که آنها را گمراه کرد، و خود او به آنچه می کند داناست.

اشاره

وَ اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ (۹) مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا إِلَيْهِ يَصِيرُ عَدُوُّ الْكَلِمِ الطَّيِّبِ وَالْعَمَلُ الصَّالِحِ يَرْفَعُهُ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَكْرٌ أُولَئِكَ هُوَ يُبَوِّرُ (۱۰) وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَ لَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ مَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لَا يُنْقِضُ مِنْ عُمْرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ (۱۱) وَ مَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَ مِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسَيَّرُجُونَ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَ تَرَى الْفُلُكَ فِيهِ مَوَاحِرَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲) يُوَلِّجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ يُوَلِّجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ (۱۳)

إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَ لَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ وَ لَا يُبْنِتُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ (۱۴)

ترجمه آیات

خداست آن که بادها را می فرستد تا ابرها را برانگیزد پس ما آن ابرها را به سوی سرزمین مرده می فرستیم و به وسیله آن، آن سرزمین مزبور را بعد از آنکه مرده بود زنده می کنیم، قیامت شما هم همین طور است (۹).

کسی که در پی کسب عزت در آید بداند که عزت همه اش نزد خدا است، و کلمه طیب به سوی او بالا می رود و عمل صالح آن را در بالاتر رفتن مدد می دهد و کسانی که با گناهان خود با خدا نیرنگ می کنند عذابی سخت دارند و مکر آنان بی نتیجه خواهد بود (۱۰).

و خداست که شما را از خاک و سپس از نطفه خلق کرد و آن گاه شما را نر و ماده کرد و هیچ ماده ای حامله نمی شود و وضع حمل نمی کند مگر به علم خدا و هیچ سالخورده ای عمر طولانی نمی کند و هیچ مقداری از عمرش کم نمی شود مگر آنکه همه در کتابی ثبت است و این کار بر خدا آسان است (۱۱).

این دو دریا با هم یکسان نیستند یکی شیرین و گوارا و دیگری شور و تلخ و شما از هر دوی آنها گوشت تازه گرفته می خورید و اشیای زینتی استخراج نموده می پوشید و کشتی ها را می بینی که در دریا آب را می شکافند تا شما از فضل خدا چیزی به کف آورید و تا شاید شکر گزار وی شوید (۱۲).

خداست که شب را در روز و روز را در شب فرو می برد و خورشید و ماه را مسخر کرده تا هر یک برای مدتی معین حرکت کنند همین خداست پروردگار شما که ملک عالم از آن اوست، و خدایانی که شما به جای او می خوانید حتی روکشی از هسته خرما را مالک نیستند (۱۳).

علاوه بر این اگر آنها را بخوانید دعاهایتان را نمی شنوند و اگر هم بشنوند استجابتان نمی کنند و روز قیامت به شرک شما کافر می شوند و هیچ کس مانند خدای خبیر تو را خبردار نمی کند (۱۴).

بیان آیات

اشاره

در این آیات، چندین احتجاج است بر وحدانیت خدای تعالی در الوهیت، و این احتجاج ها را بعد از شمردن چند نعمت آسمانی و زمینی که انسان از آنها متنعم است، و جز خدا کسی خالق و مدبر امر آن نعمت ها نیست، بیان نموده، در خلال بحث اشاره ای هم به مساله قیامت دارد.

" وَ اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُبْرِئُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ ... "

نظیر این آیه در سوره روم، آیه ۴۸ آمده که می فرماید: " اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ " حال باید دید فرق بین این دو تعبیر چیست؟

در آیه مورد بحث عنایت در تحقق وقوع بارانها و روییدن گیاهان بوسیله آنها است و به

همین جهت فرموده: "اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ"، ولی در سوره روم معنا چنین است: "این خدا است که بادهای را می فرستد تا ابرها را به حرکت درآورند".

جمله "فَتَثِيرُ سَيِّحَابًا" عطف است بر جمله "أرسل". و ضمیر در "تثیر" به کلمه "ریاح" برمی گردد، یعنی ریاح، سحاب را به حرکت درمی آورند. و اگر در جمله "تثیر" مطلب با صیغه مضارع اداء شده، برای این است که حال گذشته را حکایت می کند و معمولاً وقتی بخواهند حال گذشته را حکایت کنند به صیغه مضارع تعبیر می آورند.

و کلمه "تثیر" از مصدر "اثاره" است، و "اثاره" باب افعال از "ثار الغبار یثور ثوراناً" است، که: معنایش برخاستن غبار به سوی آسمان است زمانی که بادهای دارند ابر را به سوی آسمان می برند.

"فَسَقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ" - یعنی ما آن ابرها را به سوی سرزمینی بدون گیاه سوق می دهیم، "فَأَخْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا" پس آن زمین را بعد از مردنش زنده می کنیم، یعنی بعد از آنکه گیاهی نداشت دارای گیاه می کنیم. و نسبت زنده کردن را به زمین دادن نسبتی است مجازی، و نسبتش را به گیاه دادن نسبتی است حقیقی، خلاصه هر چند در اثر آمدن باران گیاه زنده می شود، اما مجازاً می گویند زمین زنده شد. و تغذیه و نمو و تولید مثل و هر عمل دیگری که مربوط به این اعمال حیاتی است همه اعمالی است که از اصل حیات سرچشمه می گیرد.

و به همین جهت بعثت در روز قیامت و زنده شدن مردگان را به احیای زمین تشبیه کرد، تا بفهماند همان طور که زمین در سال یک دوره زندگی را شروع می کند، و در آخر می میرد، یعنی بعد از آنکه در زمستان از جنب و جوش افتاده بود، دوباره در بهار و تابستان جنب و جوش خود را از سر می گیرد و در پائیز رو به خزان می رود، و در زمستان به کلی از عمل می ایستد. انسانها هم همین طورند، وقتی دوران زندگی شان در زمین به سر رسید، و مردند دوباره در روز قیامت بعد از آنکه زنده شدند، و از قبرها در آمدند روی زمین منتشر می شوند، لذا فرمود "كَذَلِكَ النُّشُورُ".

در جمله "فَسَقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ" التفاتی از غیبت به تکلم با غیر به کار رفته، به این معنا که در جمله "اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ" خدای سبحان غایب فرض شده بود، و در جمله "فَسَقْنَاهُ" متکلم مع الغیر فرض شده، و بعید نیست نکته اش این باشد که: بعد از آنکه در جمله "اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ" خدای سبحان خود را غایب حساب کرد، و به دنبالش عمل فرستادن ریاح را به خود نسبت داد، و عمل شخص غایب هم مثل خودش غایب است، و نیز از آنجا که به دنبالش

فرمود: "فَتَثِيرُ سَيِّحَابًا" و از حال گذشته بادها حکایت کرد که ابرها را به آسمان می برند، لذا مخاطب، مخاطبی شد که گویی عمل بادها را می بیند، یعنی می بیند که دارند ابرها را به طرف بالا می برند، و در نتیجه گویا می بیند خدای تعالی بادها را فرستاده، که این طور کار کنند، چون مشاهده فعل گویا مثل مشاهده فاعل است، و چون خداوند در اینجا مشهود و حاضر شد، ناگزیر جا دارد که سیاق هم تغییر کند، و خدا که تا اینجا غایب حساب شده بود، حاضر حساب شود، و خودش سخن بگوید. و اگر نفرمود: "فسقته الی بلد- من آن را به سوی شهر مرده راندم" و در عوض فرمود: "ما آن را به سوی شهر مرده راندم" برای این است که بر عظمت گوینده دلالت کند.

"فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ" - در این جا ممکن بود تنها بفرماید: "فاحييناه- ما آن را زنده کردیم"، لیکن این طور نفرمود، بلکه دوباره نام زمین را برد، تا صریح تر سخن گفته باشد، و جایی برای شک و تردید باقی نگذارد.

معنای "عزت" و مفاد آیه: "مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا"

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا

راغب در کتاب مفردات گفته: کلمه "عزت" به معنای آن حالتی است که نمی گذارد انسان شکست بخورد، و مغلوب واقع شود، و از همین قبیل است که می گویند:

"أَرْضُ عَزَازٍ - زمینی سخت" و در قرآن فرموده: "أَيَّتَعُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا" (۱).

پس صلابت، اصل در معنای عزت است، چیزی که هست از باب توسعه در استعمال، به کسی هم که قاهر است و مقهور نمی شود، "عزیز" گفته اند، مانند: "يا أَيُّهَا الْعَزِيزُ" (۲)، و همچنین در معنی غلبه استعمال کرده اند، مانند: "وَ عَزَّنِي فِي الْخِطَابِ" (۳) و در قلت و صعوبت منال استعمال کرده اند مانند: "وَ إِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ" (۴) و در مطلق صعوبت و سختی به کار برده اند، مانند: "عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ" (۵) و عزت به معنای غیرت و حمیت نیز آمده، مانند آیه "بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شَتَاقٍ" (۶) و آیاتی دیگر.

حال که معنای لغوی کلمه عزت معلوم شد، می گوئیم، عزت به معنای اول، یعنی

ص: ۲۶

۱- مفردات راغب، ماده "عز".

۲- سوره یوسف، آیه ۸۸.

۳- در سخن گفتن بر من غلبه کرد. سوره ص، آیه ۲۳.

۴- این کتاب به حقیقت همان صاحب عزت (و معجزه بزرگ) است. سوره فصلت، آیه ۴۱.

۵- گران است بر او رنج شما. سوره توبه، آیه ۱۲۸.

۶- بلکه آنها که کافر شدند گرفتار غیرت و دشمنی هستند. سوره ص، آیه ۲.

اینکه چیزی قاهر باشد و نه مقهور، یا غالب باشد و شکست ناپذیر، مختص به خدای عز و جل است، چون غیر از خدای عز و جل، هر کسی را فرض کنی، در ذاتش فقیر، و در نفسش ذلیل است، و چیزی را که نفعش در آن باشد مالک نیست، مگر آنکه خدا به او ترحم کند، و سهمی از عزت به او بدهد، هم چنان که همین کار را با مؤمنین به خود کرده، و فرموده: "وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ - عزت خاص خدا و رسول خدا و مؤمنین است" (۱).

با این بیان روشن شد که: جمله "مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا" سیاقش آن نیست که بخواهد اختصاص عزت به خدا را بیان کند، به طوری که غیر از خدا کسی دستش به آن نرسد، و نمی خواهد بفرماید هر کس در طلب عزت برآید، چیزی را طلب کرده که وجود ندارد، و ناشدنی است، بلکه معنایش این است که هر کس عزت می خواهد باید از خدای تعالی بخواهد، زیرا عزت همه اش ملک خدا است، و هیچ موجودی نیست که خودش بالذات عزت داشته باشد.

در نتیجه به کار رفتن جمله "فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا" در جزای شرط، از قبیل بکار بستن سبب در جای مسبب است که عبارت است از درخواست عزت از خداوند (چون علم به اینکه عزت همه اش ملک خدا است، سبب است، و درخواست عزت از خدا مسبب، در آیه به جای اینکه بفرماید: هر کس عزت می خواهد از خدا بخواهد جمله از خدا بخواهد را برداشته سبب آن را به جایش گذاشته، و فرموده: هر کس عزت بخواهد عزت همه اش از خدا است) یعنی به وسیله عبودیت که آن هم حاصل نمی شود مگر با داشتن ایمان و عمل صالح، عزت را از خدا بگیرد.

مراد از کلم طیب و صعود آن به سوی خدا و مقصود از اینکه عمل صالح آن را بلند می کند (إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ ...)

"إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" لفظ "کلم" - به طوری که گفته اند (۲) - اسم جنس جمع است، و مذکر و مؤنث آن تفاوتی ندارد. در مجمع البیان می گوید: "کلم" جمع "کلمه" است، می گویند: "هذا کلم" و "هذه کلم" پس در مذکر و مؤنث یکی است و این اختصاص به لفظ کلم ندارد، هر جمعی که ما بین آن و مفردش به جز حرف "ه" فرقی نباشد (مانند: تمر، کلم، کلمه) مذکر و مؤنثش یکسان است (۳).

ص: ۲۷

۱- سوره منافقون، آیه ۸.

۲- تفسیر روح المعانی، ص ۱۷۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۲.

به هر حال مراد از "کلم" آن سخنی است که از نظر عبارت معنایی تمام داشته باشد، به شهادت اینکه در آیه آن را توصیف کرده به "طیب"، پس "کلم طیب" آن سخنی است که با نفس شنونده و گوینده سازگار باشد، به طوری که از شنیدن آن انبساط و لذتی در او پیدا شود، و نیز کمالی را که نداشت دارا گردد، و این همه وقتی است که کلام معنای حقی را افاده کند، معنایی که متضمن سعادت و رستگاری نفس باشد.

با این معنایی که برای کلم طیب کردیم، روشن می شود که مراد از آن صرف لفظ نیست، بلکه لفظ بدان جهت که معنایی طیب دارد منظور است، پس در نتیجه مراد از این کلم طیب، عقاید حقی می شود که انسان اعتقاد به آن را زیر بنای اعمال خود قرار دهد، و قدر یقینی از چنین عقایدی کلمه توحید است، که برگشت سایر اعتقادات حق نیز به آن است، و این کلمه توحید همان است که آیه "أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا" (۱) متضمن آن است. و اینکه اعتقاد را قول و کلمه خوانده، بدین جهت است که این استعمال در عرب شایع بوده است.

و صعود کردن "کلم طیب" به سوی خدای تعالی، عبارت است از تقرب آن به سوی خدا، چون چیزی که به درگاه خدا تقرب یابد، اعتلا یافته، برای اینکه خدا علی اعلی و رفیع الدرجات است، و چون اعتقاد، قائم به معتقدش می باشد، در نتیجه تقرب اعتقاد به خدا، تقرب معتقد نیز هست. مفسرین دیگر صعود کردن "کلم طیب" را معنا کرده اند به اینکه:

خدا آن را قبول می کند. و این معنای صعود کلم طیب نیست، بلکه از لوازم معنای آن است.

البته این هم معلوم است که وقتی اعتقاد و ایمان، حق و صادق بود، قهرا عمل صاحبش هم آن را تصدیق می کند نه تکذیب، یعنی عملی که از او سر می زند مطابق با آن عقاید است. پس معلوم شد که عمل از فروع علم و آثار آن است، آثاری که هیچ گاه از آن جدا شدنی نیست، و هر چه عمل مکرر شود، اعتقاد راسخ تر و روشن تر، و در تاثیرش قوی تر می گردد، پس عمل صالح عملی است که سزاوار هست مورد قبول خدا واقع شود، چون مهر ذلت عبودیت و اخلاص به آن خورده، و چنین عملی اعتقاد حق را در مؤثر گشتن، یعنی در صعود به سوی خدا کمک می کند. و منظور از "یرفعه" همین کمک است، پس عمل صالح.]

ص: ۲۸

۱- آیا ندیدی که خدا چگونه مثل می زند؟ خدا کلمه طیب را به درختی طیب مثل می زند که ریشه اش در اعماق زمین ثابت و شاخه هایش به آسمان سرکشیده، و خوردنی اش را همه وقت به اذن خدا می دهد. سوره ابراهیم، آیه ۲۴ و ۲۵. [.....]

کلم طیب را بلند می کند، و به عبارت دیگر در صعود آن کمک می کند.

پس از آنچه گذشت معنای جمله "إِلَيْهِ يَصِيْعُدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" روشن گردید، و معلوم شد که ضمیر در "إليه" به خدای سبحان برمی گردد، و مراد از کلم طیب عقاید حق از قبیل توحید است، و مراد از صعود آن تقریبش به خدای تعالی است، و مراد از عمل صالح هر عملی است که بر طبق عقاید حق صادر شود و با آن سازگار باشد. و فاعل در جمله "یرفعه" ضمیری است مستتر، که به عمل صالح برمی گردد، و ضمیر مفعول به کلم طیب رجوع می کند.

البته مفسرین در تفسیر آیه اقوال دیگری دارند، مثلاً، بعضی (۱) - به طوری که قبلاً هم اشاره کردیم - گفته اند: "مراد از صعود کردن کلم طیب، این است که: خدا آن را قبول می کند، و در برابر پاداش می دهد". بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد آن است که: ملائکه با نامه عملی که از ایمان و اطاعت بنده نوشته اند، به سوی خدای تعالی صعود می کنند". بعضی (۱) دیگر گفته اند: "مراد صعود به آسمان است که مجازاً آن را صعود به سوی خدا خوانده".

بعضی (۲) گفته اند: "فاعل جمله "یرفعه" ضمیری است که به کلم طیب برمی گردد، و ضمیر مفعول که در آخر این جمله است به عمل صالح رجوع می کند، و معنای جمله این است که: کلم طیب عمل صالح را بالا می برد به این معنا که عمل صالح هیچ فایده ای ندارد، مگر آنکه از توحید ناشی شود". بعضی (۳) دیگر گفته اند: "فاعل در "یرفعه" ضمیری است مستتر، که به خدای تعالی برمی گردد، و معنای عبارت این است که: عمل صالح را خدا بالا می برد.

لیکن هیچ یک از این وجوه خالی از بعد نیست، و آنچه به ذهن نزدیک تر است همان معنایی است که ما ذکر کردیم.

"وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَ مَكْرٌ أُولَئِكَ هُوَ يُبَوِّرُ" گفته اند (۴): کلمه "سیئات" در اینجا وصفی است که در جای موصوف نشسته، و آن عبارت است از کلمه "مکرات" و اسم اشاره هم در "مَكْرٌ أُولَئِكَ" در جای ضمیری که باید

ص: ۲۹

۱- منهج الصادقین، ج ۷، ص ۴۳۳.

۲- منهج الصادقین، ج ۷، ص ۴۳۳. و مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۱۷۸.

۳- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۸.

۴- منهج الصادقین، ج ۷، ص ۴۳۵.

به "الذین" برگردد به کار رفته، تا دلالت کند بر اینکه منظور خود آنان است، و چنان نیست که به دیگران مشتبه و مختلط شده باشند. در نتیجه معنای آیه چنین می شود: کسانی که مکرهایی زشت می کنند، عذابی شدید دارند، و مکر اینان که مکر می کنند، بی نتیجه و نابود است و اثر زنده ای که مایه سعادت و عزتشان باشد ندارد.

مراد از مکر سیئات و اینکه فرمود: "و مَكْرُ أَوْلَئِكَ هُوَ يَبُورُ"

پس به خوبی روشن گردید که مراد از "سیئات" انواع مکرها و حيله هایی است که مشرکین آنها را وسیله کسب عزت می پنداشتند. و چون آیه شریفه مطلق است، شامل همه مکرها که مشرکین علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کردند. و مکرهایی که سایر مشرکین علیه دین خدا می کنند، می شود. هر چند بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "منظور خصوص آن حيله هایی است که قریش علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در "دار الندوه" و غیر آن طرح ریزی می کردند، از قبیل: حبس و اخراج و قتل، و خدا کید آنها را به خودشان برگردانید، و از مکه به سوی چاه بدر بیرونشان آورده و در آنجا به کشتنشان داد، و در چاهشان افکند، پس همان حبس و اخراج و قتل، به خودشان برگشت. هر چند که این وجه خوبی است، لیکن - همان طور که گفتیم - آیه شریفه مطلق است.

و وجه اتصال صدر آیه یعنی جمله "مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا" به ذیل آن، یعنی جمله "إِلَيْهِ يَصِيرُ عَدُوُّ الْكَلِمِ الطَّيِّبِ" این است که: مشرکین قریش آلهه خود را وسیله عزت و شوکت خود می گرفتند، هم چنان که قرآن کریم در این باره فرموده: "وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا" (۲).

از این رو خدای سبحان این طالبان عزت را به سوی خودش دعوت کرد، و این چنین تذکرشان داد که عزت همه اش از خدا است. و در توضیح و بیان آن فرمود: برای اینکه یگانه پرستی به سوی او صعود می کند، و عمل صالح هم آن را در صعود کردن کمک می دهد، در نتیجه انسان به خدا نزدیک می شود، و در اثر نزدیک شدن از منبع عزت کسب عزت می کند.

و اما کسانی که مکر می کنند، و به هر مکر دست می زنند، تا به خیال خود عزتی کسب کنند، بر عکس عذابی شدید دارند، و مکرهایی که می کنند همه نابود و بی نتیجه می شود، نه به جایی می رسد و نه عزتی برایشان کسب می کند.

ص: ۳۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۲.

۲- و به غیر خدا آلهه ای گرفتند، تا مایه عزتشان باشند. سوره مریم، آیه ۸۱.

وجه مختلف در باره خلقت انسان از خاک در آیه: " وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ... "

" وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا ... "

این آیه شریفه به خلقت انسان اشاره می کند، که خدای تعالی نخست او را از خاک که مبدأ دور اوست، و خلقتش به آن منتهی می شود بیافرید، و سپس او را از نطفه که مبدأ نزدیک اوست خلق کرد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " مراد از خلقت آنان از خاک، خلقت پدر بزرگ ایشان آدم است، چون هر چیزی به اصلش نسبت داده می شود." بعضی (۲) دیگر گفته اند: " اصلاً مقصود از کلام، بیان خلقت آدم به تنهایی است." بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد خلقت همه انسانها است، اما به طور اجمال و تفصیل، به این معنا که هم به خلقت اجمالی انسانها از خاک در ضمن خلقت آدم اشاره می کند، و هم به خلقت تفصیلی ایشان که از نطفه است، هم چنان که فرمود: " ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ... "

و فرق بین این سه وجه، آن است که در وجه اول نسبت خلقت انسانها از خاک یک نسبت مجازی عقلی است، (چون خود انسانها از خاک خلق نشده اند، بلکه پدر بزرگشان خلق شده) و در وجه دوم مراد از خلقت آنان خلقت آدم به تنهایی است مجازاً، ولی نه مجاز در نسبت، بلکه مجاز در کلمه، و در وجه سوم مراد از خلقت فرد انسان از خاک به طور حقیقت است نه مجازاً، الا اینکه این خلقت، خلقت اجمالی است نه تفصیلی، و با همین نکته، وجه سوم با وجهی که ما گفتیم فرق پیدا می کند.

و ممکن است وجه اول را با جمله " خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ " (۲)، و وجه دوم را با امثال آیه " وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ " (۳)، و وجه سوم را با آیه " وَ لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ " (۴) تایید نمود، و برای هر یک از سه وجه مزبور وجهی است.

ص: ۳۱

۱- منهج الصادقین، ج ۷، ص ۴۳۵.

۲- انسان را از گل خشکیده ای چون سفال بیافرید. سوره الرحمن، آیه ۱۴

۳- خلقت انسان را نخست از گل آغاز کرد، و سپس نسل او را از چکیده ای از آبی بی مقدار مقرر نمود. سوره سجده، آیه ۷ و ۸.

۴- ما شما را نخست خلق کردیم، و سپس صورت گریتان نمودیم، آن گاه به ملائکه گفتیم: برای آدم سجده کنید. سوره اعراف، آیه ۱۱.

"ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا" - یعنی شما را مرد و زن قرار داد. بعضی (۱) از مفسرین گفته اند:

"یعنی زوجیت را بین شما تقدیر نمود، و بعضی را همسر بعضی دیگر کرد". ولی این معنا به طوری که می بینید دلچسب نیست. بعضی (۲) دیگر گفته اند: "معنایش این است که: خداوند شما را اصناف و تیره های مختلف کرد". و این معنا هم مثل معنای سابق است.

و در جمله "وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ" حرف "من" زایده است که برای تاکید نفی آورده شده، و حرف "باء" در کلمه "بعلمه" برای مصاحبت است، و کلمه "بعلمه" حال از حمل و وضع هر دو است، و معنایش این است که: هیچ انثی (ماده) حامله نمی شود، و وضع حمل نمی کند، مگر آنکه علم خدا مصاحب با حمل او و وضع اوست.

بعضی از مفسرین گفته اند: "جمله" الا بعلمه" حال از فاعل است، و حال بودنش از حمل و وضع و همچنین از دو مفعول آن دو، یعنی از محمول و موضوع خلاف ظاهر است".

و لیکن این حرف مورد قبول نیست.

"وَمَا يُعْمَرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ" - یعنی عمر احدی امتداد نمی یابد، و زیاد نمی شود، و در نتیجه کسی معمر نمی گردد، و از عمر احدی کاسته نمی شود، مگر آنکه همه اش در کتابی ضبط است.

در نتیجه جمله "وَمَا يُعْمَرُ مِنْ مُعَمَّرٍ" - و هیچ معمری عمر داده نمی شود" از قبیل این تعبیر است که آن زندانی به یوسف گفت: "إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا" (۱) (همان طور که در این تعبیر بعد از بیدار شدن از خواب می گوید من خود را می بینم، و گر نه در خواب تنها مشغول به گرفتن آب انگور بوده، نه تماشای خود)، همچنین در جمله مورد بحث بعد از عمر دادن خدا به کسی، آن کس معمر می شود، نه قبل از آن، چون اگر فرضاً کسی قبل از عمر دادن معمر باشد، دیگر فرض ندارد که دوباره عمر داده شود. پس کلمه "معمر" به جای نایب فاعل، یعنی کلمه "احد" نشسته است، و تقدیر "وَمَا يُعْمَرُ مِنْ أَحَدٍ" است.

"وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ" - ضمیر در "عمره" به کلمه "معمر" برمی گردد، البته به اعتبار همان موصوف "احد" که حذف شده، و معنای جمله این است که: از عمر احدی کم نمی شود (مگر آنکه...) و گر نه ناقص شدن عمر کسی که فرض کرده ایم معمر است، تناقض و خلاف فرض است..]

ص: ۳۲

۱- من خود را در خواب می بینم که آب انگور جهت خمر می گیرم. سوره یوسف، آیه ۳۶. [...]

"إِلَّا فِي كِتَابٍ" - منظور از این کتاب، لوح محفوظ است، که دگرگونی بدان راه ندارد، و در آن نوشته شده: عمر فلان شخص به پادشاه فلان عملش زیاد می شود، و عمر آن دیگری به خاطر فلان عملش کم می گردد، و خلاصه کتابی که نوشته هایش تغییر نمی یابد، لوح محفوظ است، نه کتاب محو و اثبات که آن مورد تغییر است.

و سیاق آیه می فهماند که در مقام توصیف علم ثابت است. و مفسرین در تفسیر دو جمله "وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمْرِهِ" و جوهی دیگر ذکر کرده اند، که همه اش ضعیف است، و چون در نقل آنها فایده ای ندیدیم از نقل آن گذشتیم.

"إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ" - این جمله هم تعلیل و هم بیانگر مضمون آیه است، که کیفیت خلقت انسان و پدید آوردن و بقاء دادن به آن را توصیف می کرد، و معنایش این است که: این تدبیر دقیق و متین و مسلط بر کلیات حوادث و جزئیات آن، که هر چیز و هر حادثه را در جای خود قرار داده، بر خدا آسان است، چون خدا هم علیم است، و هم قدیر، و با علم و قدرتش بر هر چیزی محیط است، پس او رب انسانها است، همان طور که رب هر چیز دیگر است.

تمثیل حال مؤمن و کافر به دریای شیرین و دریای شور

"وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ ..."

بعضی (۱) گفته اند: کلمه "عذب" به معنای آب پاکیزه است، و کلمه "فرات" به معنای آبی است که سوز عطش را می شکند، و یا آبی است که خنک باشد. و کلمه "سائغ" آن آبی را گویند که از گوارایی، با سهولت به حلق فرو رود. و کلمه "اجاج" به معنای آبی است که به خاطر شوری و یا تلخی، حلق را می سوزاند.

"وَمِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا" - "لحم طری" به معنای گوشت تازه و لطیف است، و منظور از آن، گوشت ماهی، و یا هم آن و هم گوشت مرغابی دریایی است، و مراد از "حلیه" که از دریا استخراج می کنند، لؤلؤ، مرجان و انواع صدف ها است، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ" (۲).

در این آیه شریفه مؤمن و کافر را به دریای شیرین و شور مثل می زند، و یکسان نبودن آن دو را در کمال فطری بیان می کند، هر چند که در بسیاری از خواص انسانی و آثار آن مثل همنند، ولی مؤمن به همان فطرت اولی و اصلی خودش باقی است، و در نتیجه به سعادت

ص: ۳۳

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۴.

۲- از آن دو (دریا) لؤلؤ و مرجان بیرون آورد. سوره الرحمن، آیه ۲۲.

حیات آخرت، و دایمی خود می رسد، ولی کافر از آن فطرت اصلی منحرف شده، و وضعی به خو گرفته که فطرت انسانی، آن را پاک و خوشایند نمی داند، و به زودی صاحبش به کیفر اعمالش معذب می شود.

پس مثل این دو قسم انسان مثل دو دریای شور و شیرین است، که یکی بر فطرت آب اصلی اش، که همان گوارایی باشد باقی است، و دیگری (به خاطر اختلاط با املاح) شور شده است، هر چند که در بعضی از آثار نافع شریکند، چون مردم از هر دوی آنها ماهی می گیرند، و یا مرغابی شکار می کنند، و یا زیور مروارید استخراج می نمایند، و یا صدف و مرجان می گیرند.

اشکال و شبهه ای در ذیل جمله: " وَ تَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا " و جواب هایی که بدان داده شده است

پس ظاهر آیه این است که: زیور استخراج شده از دریا، مشترک بین دریای شور و شیرین است.

ولی جمعی (۱) از مفسرین به این ظاهر اشکال کرده اند، که لؤلؤ و مرجان تنها از دریای شور استخراج می شود، و دریای شیرین نه لؤلؤ دارد و نه مرجان.

و بعضی دیگر پاسخ هایی از این اشکال داده اند، از آن جمله گفته اند: (۲) آیه شریفه در مقام بیان مطلق فواید مشترک بین دو جور دریا است، و این منافات ندارد که بعضی از دریاها اختصاص به بعضی از فواید داشته باشد، گویا فرموده: " شما از هر یک انتفاعی می برید، و استفاده ای می کنید، مثلا گوشت تازه از آنها می گیرید، و زیور آلات از آنها استخراج می نمایید، و کشتی ها را می بینید که در آنها حرکت می کنند، و این منافات ندارد با اینکه زیور تنها از دریای شور استخراج بشود.

یکی (۳) دیگر از پاسخ ها این است که: آیه شریفه کافر و مؤمن را به آب تلخ و شیرین تشبیه کرده، و آن گاه آب تلخ و شور را بر کافر ترجیح داده، که آب تلخ و شور ماهی و زیور دارد، ولی کافر هیچ فایده ای در وجودش نیست. پس آیه شریفه همان را بیان می کند که آیه " ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً " و ذیلش که می فرماید: " وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ " (۱) در صدد بیان آن است.

ص: ۳۴

۱- پس به خاطر انکار حق دلهايشان قساوت گرفت، و چون سنگ و یا سخت تر از آن شد، چون بعضی از سنگها گاهی می شکافد، و نهرها از شکافش جاری می شود، و بعضی می شکافد و حد اقل آبی از آن بیرون آید، و بعضی از آنها از خشیت خدا از کوه فرو می غلظد. سوره بقره، آیه ۷۴.

پاسخ (۱) دیگری که داده اند این است که: جمله " وَ تَسْتَخْرِجُونَ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا " تمهه تمثیل است و می خواهد بفرماید هر چند این دو دریا که در بعضی منافع مثل همنند، ولی در آنچه که مقصود بالذات است، با هم تفاوت دارند، چون یکی از آن دو، با چیزی آمیخته شده که آن صفای فطری و خلقی خود را از دست داده.

مؤمن و کافر هم این چنین هستند، هر چند احیانا در پاره ای مکارم اخلاقی مثل همنند، مثلاً هر دو دارای شجاعت و سخاوت می شوند، ولی در آنچه که مقصود اصلی از خلقت آن دو است، اختلاف دارند، مؤمن بر آن صفای اصلی و فطری خود باقی است، ولی کافر آن صفا را از دست داده.

بعضی (۲) دیگر پاسخ داده اند به اینکه: اصلاً چه کسی گفته که لؤلؤ و مرجان در آب شیرین تولید نمی شود، و صرف اینکه ما آن را ندیده ایم دلیل بر عدم آن نمی شود. پس اشکال به اینکه حلیه مختص به آب شور است، از اصل ممنوع است.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: اصل ادعا که آیه شریفه " وَ مَا يَسْتَمَوِي الْبُحْرَانِ ... " تمثیل برای مؤمن و کافر است صحیح نیست، بلکه این آیه در سیاق برشمردن نعمتها به منظور اثبات ربوبیت خدا است، مانند آیه ای که جلوتر می فرمود: " اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ ... "، و نیز می فرمود: " يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ ... ". پس آیه شریفه در این مقام است که نعمتهای دریاهاى مختلف، و شور و شیرین را، و منافع مشترك و مختص آنها را بیان کند، و کاری به مؤمن و کافر ندارد، تا آن اشکال پیش بیاید.

مؤید این وجه این است که: نظیر همین آیه در سوره نحل در سیاق آیاتی آمده که نعمتهای خدا را می شمارد، در آنجا می فرماید: " وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِنَا كَلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَ لِيَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ " (۱).

لیکن حق مطلب این است که: اشکال از اصل بی مورد است، و دو دریا در داشتن " حلیه " مشترکند، هم چنان که کتابهایی که در این گونه مسائل بحث می کنند، وجود حلیه در هر دو نوع دریا را مسلم دانسته اند (۲).د.

ص: ۳۵

۱- خدا آن کسی است که دریا را برای شما رام کرد تا از آن گوشت تازه بخورید، و زیور آلاتی در آورید، و بر تن خود کنید، و کشتیهای غول پیکر را می بینی که در آن شناورند، تا فضل خدا را بطلیبید تا شاید شکر گزار باشید. سوره نحل، آیه ۱۴.

۲- از آن جمله دائره المعارف بستانی است، که در ماده کلمه " صدف " گفته است: مروارید در آب شیرین نیز تولید می شود، و همچنین در تحت عنوان " آمریکانا " و عنوان " بریطانیا " گفته که: مروارید در آبهای شیرین نیز یافت می شود، و نام چند نهر شیرین را در آمریکا و اروپا و آسیا برده اند که از آنها مروارید استخراج می شود.

" وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاحِرَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ " ضمیر در کلمه " فیه " به بحر برمی گردد. و کلمه " مواخر " جمع " ماخره " است که از ماده " مخر " به معنای شکافتن، گرفته شده. و کشتی را " ماخره " نامیده اند چون که آب دریا را با سینه اش می شکافد، و پیش می رود.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " اگر ضمیر خطاب را مفرد آورد، و فرمود: " تری - می بینی " با اینکه خطابهای قبل و بعدش همه جمع است برای این است که: خطابهای قبل (تستخرجون و غیر آن)، و بعد (لتبتغوا و غیر آن) مخصوص کسانی است که با منافع دریا سر و کار دارند، به خلاف خطاب در جمله مورد بحث، که به هر کسی که می تواند ببیند، متوجه است.

و معنای اینکه فرمود: " لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ " این است که: اگر کشتی ها دریا را می شکافند، و خدای تعالی آن را مسخر شما کرده، برای این است که شما از عطای پروردگارتان جستجو کنید، از این سو به آن سوی دنیا بروید، و روزی به دست بیاورید، شاید شکر گزار او شوید.

در سابق گفتیم که: اظهار امیدی که کلمه " لعل " آن را افاده می کند، هر جا که در کلام خدای تعالی بود و از خدا حکایت می کرد، قائم به مقام است، نه به خود خدای تعالی.

وجه تفاوت تعبیر در آیه: " وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاحِرَ ... " و آیه: " وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ ... "

بعضی از مفسرین در تفسیر جمله " وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاحِرَ ... "، که در این سوره است و جمله " وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ " که در سوره نحل است، گفته اند: " شاید نکته اینکه در این سوره کلمه " فیه " قبل از مواخر، و در سوره نحل بعد از مواخر آمده، و کلمه " لتبتغوا " در این سوره بدون واو عاطفه و در سوره نحل با واو عاطفه آمده، این باشد که: آیه نحل در آغاز، از تسخیر سخن گفته، و فرموده: " وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِيَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسْمِتُخْرِجُوا مِنْهُ حِلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ وَ لِيَتَّبِعُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ " و بدین جهت سیاق آیه در مقام بیان کیفیت تسخیر است، و مناسب با آن، این است که: کلمه " فیه " بعد از مواخر بیاید، تا متعلق به مواخر شود، و اشاره کند به شکافتن دریا، تا کلمه تسخیر با صراحت بیشتر معنا شود. به خلاف آیه مورد بحث، که در آن سخنی از تسخیر به میان نیامده، نمی خواهد

ص: ۳۶

کیفیت تسخیر را بیان کند. از سوی دیگر تسخیر نتایج بسیار دارد، که یکی از آنها این است که مردم دریا را وسیله سفر و تلاش روزی قرار دهند، و مناسب با چنین مقامی این است که:

واو عاطفه بیاورد، تا جمله "لَتَبْتَغُوا" را بر محذوف عطف کند و بفهماند که فایده تسخیر دریا منحصر در تحصیل روزی نیست، فواید دیگری هم دارد که نگفتیم.

به خلاف آیه مورد بحث، که تنها می خواهد بفرماید رازق و مدبر خدا است، تا کفاری که آیات خدا را تکذیب می کنند، و در سابق سخن از تکذیبشان رفت - دست بردارند، و برای افاده این غرض ذکر همین یک نتیجه کافی بود، که بفرماید: خدا دریا را وسیله روزی شما کرد و دیگر حاجتی نبود که واو عاطفه بیاورد، و این نتیجه را عطف به سایر فواید دریا، که ذکر نشده، بکند. (و خدا داناتر است).

صاحب تفسیر روح المعانی در این مقام گفته: آنچه برای من در این باره روشن است، این است که آیه نحل در مقام شمردن نعمتها است، هم چنان که آیات قبل و بعدش بدین معنا گواهی می دهد، و در آخر همه آنها می فرماید: "وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا - هر چه نعمتهای خدا را بشمارید به آخر نمی رسید".

و در چنین مقامی آن نعمتی مهم تر است که جلوتر ذکر شود و لذا شکافتن دریا که نعمت است، جلوتر از کلمه "فیه" ذکر شده، به خلاف آیه مورد بحث که یا اصلاً سیاقش از باب استطراد (حرف حرف می آورد) می باشد، و یا از باب تتمه تمثیلی است که قبلاً بیانش گذشت، و به همین جهت کلمه "فیه" را جلوتر ذکر کرد تا اعلام کند که مقصود بالذات بیان فواید دریا نبود، و نیز از آنجا که در سوره نحل اهتمام و عنایت در شمردن نعمت ها بود، جمله "وَلَتَبْتَغُوا" را با واو آورد، به خلاف آیه مورد بحث که مقام اقتضاء کرد واو را نیاورد (۱).

"يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَ يُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى ..."

کلمه "ایلاج" که مصدر "یولج" است، به معنای فرو کردن است، و "ایلاج شب در روز" به معنای آن است که با طولانی کردن شب، روز را کوتاه کند، و "ایلاج روز در شب" آن است که با طولانی کردن روز، شب را کوتاه کند، و مراد از این دو جمله این است که: به اختلاف شب و روز از نظر بلندی و کوتاهی اشاره کند، که به طور دایم در ایام سال جریان دارد.

ص: ۳۷

و به همین جهت تعبیر کرد به "یولج" که صیغه مضارع است، و دلالت بر استمرار دارد، به خلاف جریان و سیر آفتاب و ماه، که چون همیشه ثابت است، به صیغه ماضی از آن تعبیر آورده، و فرموده: "وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى" و این عنایت صوری و مسامحی است.

"ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ" - این جمله به منزله نتیجه است برای جملات قبلی، و معنایش این است که: وقتی امر خلقت و تدبیر شما، چه در خشکی، چه در دریا، چه در آسمان، و چه در زمین، بدین منوال بود، یعنی منتسب به خدای تعالی و مدبر به تدبیر او بود، پس همین خدا پروردگار شماست، که مالک شما و مدبر امر شماست.

"لَمَهُ الْمُلْكُ" - این جمله نتیجه جمله قبلی، و مقدمه برای جمله بعدی است، که می فرماید: "وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ". کلمه "قطمیر" - بنا به گفته راغب - به معنای اثر و باقی مانده ای است که از خرما بر هسته خرما می ماند (۱) - و بنا به گفته مجمع البیان "قطمیر" آن روپوشی است که روی هسته خرما را پوشیده. و بعضی (۲) دیگر گفته اند: "هسته ای است که در جوف هسته خرما هست" و به هر حال چه به آن معنا باشد، و چه به این معنا گفتار جنبه مبالغه دارد و می خواهد بفرماید: خدایان مشرکین هیچ چیز را مالک نیستند. و منظور از "الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ ..." همان خدایانی است که می خوانند، چه بتها و چه ارباب بتها.

"إِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ وَ لَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ ..."

این آیه مطلب قبل را توضیح و شرح می دهد، و این معنا را که آلهه مشرکین حتی یک قطمیر را هم مالک نیستند، تصدیق می نماید، و می فرماید شاهدش این است که: اگر شما آنها را بخوانید دعای شما را نمی شنوند، برای اینکه خدایان شما مشتی سنگ و چوب و جمادند که نه شعوری دارند و نه حسی، و ارباب آنها هم مانند ملائکه و قدیسین از بشر، سرگرم کار خود هستند، و اطلاعی از خدایی خود ندارند، علاوه بر این از ناحیه خود مالک حس شنوایی نیستند، و اگر می شنوند این حس را خدا به آنان داده.

و این هم معلوم است که در آیه قبلی که می فرمود: "لَهُ الْمُلْكُ" می خواست ملک حقیقی و استقلال در آن را منحصر در خدای تعالی کند و جمله "وَ الَّذِينَ تَدْعُونَ ..." را

ص: ۳۸

۱- مفردات راغب، ماده "قطمیر".

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۳.

می خواست ملک حقیقی و استقلال در آن را به طور مطلق از آلهه نفی کند و لازمه آن اثبات،

معنای اینکه فرمود آلهه مشرکین دعایشان را نمی شنوند

و این نفی آن است که الهه هر چند که چون فراعنه و نمرودها گوش هم داشته باشند باز از خود نه گوش دارند و نه استقلال در شنوایی.

"وَلَوْ سَئِمُّوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ" - یعنی و اگر هم بشنوند خواسته شما را بر نمی آورند، چون قدرتی بر استجابت خواسته شما ندارند، نه قولا و نه فعلا، و این معنا در باره بت ها روشن است، و اما در باره ارباب آنها؟ ایشان نیز هر قدرتی دارند، از ناحیه خدای سبحان است و خدا به احدی چنین اجازه ای نداده که خواسته کسی را که او را رب خود پنداشته بر آورد، چون خداوند فرموده: **يَسْتَكْفِرُ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَ لَمَّا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَ مَنْ يَسْتَكْفِرْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَ يَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا**

(۱).

"وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ" - یعنی آنان روز قیامت عبادت شما را به خودتان بر می گردانند، و به جای اینکه شفاعتان کنند، از شما بیزاری می جویند. این مضمون در سوره بقره نیز آمده می فرماید: **إِذْ تَبَرَأَ الَّذِينَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا" (۲).**

پس آیه شریفه در نفی استجابت آلهه، و کفر ورزیدن آنها در قیامت به شرک مشرکین، در معنای آیه "وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ هُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ وَ إِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَ كَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ" (۳)، می باشد.

"وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ" - یعنی تو را از حقیقت امر، هیچ کس مانند مخبر خبیر خبر نمی دهد. این جمله خطاب به خصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، و در حقیقت از خطاب به مشرکین اعراض کرده، فهمانده که مشرکین فهم و لیاقت آن را ندارند که بیان حق به گوششان خوانده شود.

ممکن هم هست بگوییم خطاب عام است، لیکن در قالب خطاب خاص آورده شده،].

ص: ۳۹

۱- مسیح و هیچ یک از ملائکه مقربین (که به زعم مشرکین ارباب اصنامند) از بندگی خدا نه استنکاف دارند، و نه عار، و هر کس از بندگی او عارش آید، خدا همه آنان را به نزد خود محشور می کند. سوره نساء، آیه ۱۷۲.

۲- روزی که متابعت شدگان از تابعان خود بیزاری می جویند. سوره بقره، آیه ۱۶۶.

۳- کیست گمراه تر از کسی که به جای خدا کسی را می پرستد که تا روز قیامت دعایش را مستجاب نمی کند؟ و از دعای پرستندگان خود خبر ندارند، و حتی در روز قیامت هم دشمنان ایشان خواهند بود و از عبادت و پرستش آنان بیزاری خواهند

جست. سوره احقاف، آیه ۶. [.....]

و روی سخن با هر کسی است که بشنود، همان طور که در آیه " وَ تَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاجِرَ " که در آیه قبلی بود، و نیز در آیه " وَ تَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ " (۱) و آیه " وَ تَحْسَبُهُمْ آيَاتًا وَ هُمْ رُجُودٌ " (۲) منظور همه کسانی است که می توانند ببینند.

بحث روایتی (روایاتی در باره تشبیه رستاخیز به احیاء زمین با باران، و در ذیل آیه: "إِنَّهُ يَصْعَدُ الْكَلِمَ الطَّيِّبَ...")

در تفسیر قمی در ذیل جمله " كَذَلِكَ التُّشُورُ " می گوید: پدرم از ابن ابی عمیر از جمیل بن دراج از امام صادق (علیه السلام) برایم نقل کرد که فرمود: خداوند وقتی بخواهد خلق را مبعوث کند، چهل شبانه روز باران بر زمین می باراند، در نتیجه مفاصل بدنها جمع شده، و گوشت بر آنها رویده می شود (۳).

مؤلف: در این معنا تعدادی روایت دیگر نیز هست.

و در الدر المنثور است که: طیالسی، احمد، عبد بن حمید، ابن منذر، ابن ابی حاتم، ابن مردویه، و بیهقی در کتاب اسماء و صفات، از ابی رزین عقیلی روایت آورده اند که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم خدای تعالی چگونه مردگان را زنده می کند؟ فرمود: آیا هیچ از سرزمینهای بی آب و علف گذشته ای و آیا پس از چندی از همان سرزمین عبور کرده و دیده ای چگونه در همان زمین گیاهان رویده و برافراشته اند؟ عرضه داشت (م) بلی. فرمود: خدای تعالی مردگان را هم همین طور زنده می کند، و قیامت هم همین طور به پا می خیزد (۴).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود، از ابی جعفر (علیه السلام) آمده که فرمود:

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: برای هر سخنی مصداقی از عمل است که یا آن را تصدیق می کند و یا تکذیب، پس وقتی انسان سخنی بگوید و با عمل خود سخن خود را تصدیق کند، یعنی به گفته خود عمل کند، آن عمل گفتار او را به سوی خدا بالا می برد، و اگر عملش مخالف گفتارش باشد، گفتارش را نیز روی عمل خیشش گذاشته، در آتش

ص: ۴۰

۱- و می بینی خورشید را هنگامی که طلوع می کند. سوره کهف، آیه ۱۷.

۲- و آنها را بیدار پنداشتی و حال آنکه در خواب بودند. سوره کهف، آیه ۱۸.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۳.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۴۵.

و در کتاب توحید به سند خود از زید بن علی، از پدرش (علیه السلام) روایت آورده که در ضمن حدیثی فرمود: و خدای تبارک و تعالی در آسمانهایش بقعه هایی دارد که هر کس را به یکی از آن بقعه ها بالا ببرند، به سوی خدا بالایش برده اند، مگر کلام خدای عز و جل را نشنیده ای که می فرماید: "تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ - ملائکه و روح به سوی او عروج می کنند"، و نیز در داستان عیسی بن مریم (علیه السلام) می فرماید: "بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ - بلکه خدا او را بالا می برد" و نیز می فرماید: "إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" (۲).

مؤلف: نظیر این حدیث از کتاب فقیه نیز نقل شده (۳).

و در نهج البلاغه فرموده: و اگر اقرار آنها (آسمانها) به ربوبیت و اذعانشان برای او (خدا) به اطاعت نبود هرگز آسمانها را محل عرش خود قرار نمی داد، و آنجا را مسکن ملائکه خود، محل صعود کلمه طیب، و عمل صالحش نمی کرد (۴).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل جمله "وَمَا يَشْتَوِي الْبُحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ" فرموده:

"اجاج" به معنای تلخ است (۵).

و نیز در همان تفسیر در ذیل جمله "وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ" فرموده: کلمه "قطمیر" به معنای پوست نازکی است که روی هسته خرما کشیده شده (۶).

ص: ۴۱

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۸.

۲- توحید صدوق، ص ۱۷۷، ح ۸.

۳- من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۹۸، ح ۶۰۳.

۴- نهج البلاغه صبحی الصالح، ص ۲۶۱، خطبه ۱۸۲. (۵ و ۶) تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۸.

اشاره

يا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (۱۵) إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (۱۶) وَ مَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بَعِزٌّ (۱۷) وَلَا تَزُرُ وَازِرَّهُ وَ زَرَ أُخْرَىٰ وَ إِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَ لَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ مَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ وَ إِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (۱۸) وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَ الْبَصِيرُ (۱۹)

وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ (۲۰) وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحُرُورُ (۲۱) وَ مَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَ مَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ (۲۲) إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ (۲۳) إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ (۲۴)

وَ إِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِالزُّبُرِ وَ بِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ (۲۵) ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (۲۶)

ترجمه آیات

ای مردم! شما محتاج به خدا یید و خدا تنها بی نیاز و ستوده است (۱۵).

اگر بخواهد شما را می برد و خلق تازه ای می آورد (۱۶).

و این برای خدا دشوار نیست (۱۷).

هیچ بار برداری بار گناه دیگری را بر نمی دارد و اگر کسی که بارش سنگین است برای برداشتن

آن کسی را دعوت کند چیزی از آن را بر ندارد اگر چه خویشاوند باشد، تو فقط کسانی را که نادیده از پروردگار خود می ترسند و نماز برپا کنند بیم می دهی، هر که تذکیر کند برای خویش تزکیه می کند و سرانجام به سوی خدا است (۱۸).

(هرگز) کور و بینا یکسان نیستند (۱۹).

و (همچنین) ظلمات و نور (۲۰).

و سایه و آفتاب (یکسان نیستند) (۲۱).

و زندگان و مردگان نیز یکسان نیستند، که همانا خدا هدایت خویش را به هر که خواهد می شنواند و تو چیزی را به کسانی که در گورستان (کفر و جهالت) فرو رفته اند نمی شنوای (۲۲).

تو جز بیم رسانی بیش نیستی (۲۳).

ما ترا به حق بشارت دهنده و بیم رسان فرستادیم و هیچ امتی نیست مگر بیم رسانی در آن بوده (۲۴).

اگر ترا تکذیب کنند، کسانی که پیش از ایشان بوده اند نیز پیغمبرانشان را که با معجزه ها و پیامها و کتاب روشن به سویشان آمده بودند تکذیب کردند (۲۵).

آن گاه من هم از کسانی که انکار ورزیدند مؤاخذه کردم و تعرض من چه قدر سخت بود (۲۶).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه برای مشرکین بیان کرد که خلقت و تدبیر مستند به خدای تعالی است و نتیجه گرفت که رب ایشان همان خدا است، و تنها مالک اوست، نه آلهه ای که به جای او می پرستند، پس آلهه، مالک چیزی نیستند تا آنکه مدبر آن چیز باشند. اینک در این آیات، شروع کرده همان مطلب را با بیانی آمیخته با وعده و وعید افاده کند. و خلاصه اش این است که خدا از ایشان بی نیاز، و ایشان محتاج خدایند، پس او می تواند ایشان را به کیفر اعمالی که کردند از بین ببرد و اگر خواست خلقی جدید بیاورد.

آن گاه خطاب را متوجه رسول گرامی خود می کند، خطابی که حاصلش این است که: این مؤاخذه و نابود کردن ما، شامل نمی شود مگر تنها همین هایی را که تکذیب می کنند، و اما مؤمنین که انذار تو در آنان اثر می کند، با مشرکین فرقی روشن دارند، و پیامبر نذیری است مانند نذیران گذشته، و حال آنان را دارد. بنا بر این اگر او را تکذیب می کنند، انبیای گذشته را تکذیب کردند، و (همانطوری که) خدای تعالی تکذیب کنندگان از امت آنان را به اخذ شدیدی بگرفت، مکذبین این امت را هم خواهد گرفت.

توضیح اینکه فقر و نیاز منحصر در انسان و غنا و بی نیازی منحصر در خدای تعالی است (أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ)

" يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ " هیچ شکی نیست که در این آیه نوعی زمینه چینی برای دو آیه بعد است، و می خواهد مضمون آن دو را روشن کند، در عین اینکه خودش در مفادش مستقل می باشد.

توضیح اینکه: سیاق، به این نکته اشعار دارد که اعمال تکذیب کنندگان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کاشف از این است که خیال کرده اند می توانند با پرستش بت ها از بندگی خدا بی نیاز شوند، در نتیجه اگر خدا ایشان را به پرستش خود دعوت می کند، لا بد احتیاج به عبادت ایشان دارد، پس در این قضیه از یک طرف بی نیازی است، و از طرف دیگر فقر و احتیاج، به همان مقدار که آنان از بی نیازی بهره مند هستند، خدا به همان مقدار فقیر و محتاج ایشان است (تعالی الله عن ذلك).

لذا خدای سبحان در رد توهم آنان فرمود: " يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ " و در این جمله فقر را منحصر در ایشان، و بی نیازی را منحصر در خود کرد، پس تمامی انحصار فقر، در مردم، و تمامی انحصار بی نیازی، در خدای سبحان است، و چون فقر و غنی عبارت از فقدان و وجدان است، و این دو، دو صفت متقابل یکدیگرند، ممکن نیست موضوعی از هر دو خالی باشد، هر چیزی که تصور شود، یا فقیر است، و یا غنی، و لازمه انحصار فقر در انسان، و انحصار غنی در خدا انحصاری دیگر است و آن عبارت از این است که: انسان ها منحصر در فقر باشند، و خدا منحصر در غنی، پس انسان ها غیر از فقر ندارند، و خدا غیر از غنی ندارد.

پس خدای سبحان غنی بالذات است، او می تواند همه انسان ها را از بین ببرد، چون از آنان بی نیاز است، و آنان بالذات فقیرند، و نمی توانند به چیزی غیر از خدا، از خدا بی نیاز شوند.

و ملاک در غنای خدا از خلق، و فقر خلق به خدای تعالی، این است که: خدا خالق و مدبر امور ایشان است. و آوردن لفظ جلاله " الله " اشاره به فقر خلق و غنای خدا دارد. و آوردن جمله " اگر بخواهد شما را از بین می برد، و خلقی جدید می آورد " اشاره به خلقت و تدبیر او دارد، و همچنین آوردن کلمه " الحمید " برای این است که او در فعل خودش که همان خلقت و تدبیر باشد، محمود و ستایش شده است.

در نتیجه برگشت معنای کلام به نظیر این می شود که بگوییم: هان ای انسانها! شما بدان جهت که مخلوق و مدبر خدایید، فقراء و محتاجان به او هستید، در شما همه گونه

فقر و احتیاج هست، و خدا بدان جهت که خالق و مدبر است، غنی است و غیر از او کسی غنی نیست.

بنا بر این دیگر جای آن باقی نمی ماند، که کسی اشکال کند که: "چرا در این آیه فقر را منحصر در مردم کرد- حال چه اینکه منظور از مردم عموم مردم باشد، یا خصوص مشرکین، که آیات خدا را تکذیب می کنند- با اینکه غیر از مردم نیز همه فقیرند، و تمامی موجودات محتاج خدایند". زیرا وقتی برای فقر مردم علتی آورد که این علت (مخلوق بودن، و مدبر بودن) در تمامی موجودات وجود داشت، خود باعث می شود که حکم هم عمومیت داشته باشد.

پس گویا فرموده: شما مخلوقات، فقیر و محتاج به خالق و مدبر امر خود هستید، و خالق و مدبر شما غنی و حمید است.

بعضی (۱) از مفسرین از اشکال بالا که چرا فقر را منحصر در مردم کرد، با اینکه تمامی موجودات فقیرند، جوابهایی داده اند که: اینکه بعضی از آنها از نظر خواننده می گذرد:

یکی از آن جوابها این است که: منحصر کردن فقر در انسانها مبالغه در فقر ایشان است، گویا از بس فقر انسان زیاد است، و از بس احتیاجاتشان بسیار است که گویی غیر از ایشان هیچ چیز دیگری فقیر و محتاج نیست، چون فقر و احتیاج سایر موجودات نسبت به فقر انسانها به حساب نمی آید، و به همین عنایت در جای دیگر فرمود: "خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا" با اینکه غیر از انسانها هم ضعیفند، و لیکن غیر از انسان، مثلاً جن، مانند انسان محتاج به غذا و لباس و امثال آن نیستند.

دوم اینکه: مراد از کلمه "ناس" همه موجودات از انسان و غیر از انسان است، و این تعبیر از باب تغلیب حاضر بر غایب، و موجود عالم بر غیر عالم است.

سوم اینکه: باید الف و لام در "الناس" را حمل بر عهد، و الف و لام در "الفقراء" را حمل بر جنس کرد، چون مخاطبین در آیه همان کسانی هستند که در جمله "ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ..." مخاطب بودند، که در این صورت معنای آیه با در نظر گرفتن دو آیه قبل، این است که: "آن معبودی که باید پرستید، همان کسی است که به اوصاف جلال توصیف شد، نه آنهایی که شما به جای او می خوانید، با اینکه شما از تمامی خلائق محتاج تر به معبود حقیقی هستید.

ص: ۴۵

چهارم اینکه: انحصار مستفاد از آیه، انحصاری است نسبت به خدای تعالی، نه انحصار حقیقی.

و از نظر خواننده گرامی پوشیده نیست که مفاد آیه و سیاقی که آیه در آن سیاق قرار گرفته، با هیچ یک از این جوابها نمی سازد، بله می توان جواب آخری را طوری توجیه کرد که برگشتش به همان وجهی باشد که ما بیان کردیم.

و اگر در ذیل آیه خدا را به صفت حمید ستود، برای اشاره به این بود که خدای تعالی غنی است و افعالش پسندیده است، چه عطا کند و چه منع، برای اینکه اگر عطا کند (مانند ما انسانها) برای عوض عطا نمی کند چون بی نیاز از شکر و جزا است، و اگر عطا نکند (باز مانند ما انسانها)، مورد ملامت قرار نمی گیرد، چون احدی از خلائق حقی بر او ندارد، و از او چیزی را مالک نیستند. "إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ وَ مَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ" یعنی ای مردم! اگر او بخواهد شما را (از بین) ببرد می برد، برای اینکه او از شما بی نیاز است، و با از بین رفتن شما متضرر نمی شود، و خلقی جدید می آورد، تا او را بستایند، و ثنایش گویند، البته نه از این جهت که او محتاج انسان باشد، بلکه از این جهت که او ذاتا حمید است، و مقتضای حمید بودنش همین است که خلقی باشد تا او به ایشان جود و بخشش کند و ایشان او را بستایند، و این برای خدا دشوار نیست، چون قدرتش مطلق است. و اگر بررسی به چه دلیل؟ می گویم به این دلیل که الله (عز اسمه) است.

پس روشن شد که مضمون آیه متفرع بر مضمون آیه قبلی است، پس اینکه فرمود: "إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ" نتیجه است برای غنی بودن خدا، و جمله "وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ" فرع و نتیجه است بر حمید بودن او، و در جایی دیگر مضمون این دو جمله را فرع غنا و رحمت خدا قرار داده و فرموده: "وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَاءُ يُدْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ" (۱)

"وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ..."

راغب گفته: "کلمه "وزر" - به فتحه واو و زا- به معنای ملجا و پناهگاهی است از کوه، که در مواقع ضرورت به آنجا پناهنده می شوند و در آیه "كَلَّا لَا وَزَرَ" به همین معنا است. و کلمه "وزر" - به کسره واو، و سکون زا- به معنای سنگینی است که هر چیز سنگینی

ص: ۴۶

۱- و خدای تو از خلق بی نیاز و به همه مهربان است، اگر بخواهد شما را می برد و هر که را بخواهد جانشین شما می کند. سوره انعام، آیه ۱۳۳.

را به کوه تشبیه می کنند از گناه هم به "وزر" تعبیر می کنند و هم به "ثقل" هم چنان که در قرآن کریم آمده یک جا فرموده: "لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً"، و جایی دیگر همین مضمون را به عبارت "وَلِيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ" آورده است (۱).

پس می فهمیم که وزر، و ثقل، به یک معنا است، و معنای جمله چنین است، که:

هیچ نفسی در حالی که بار گناه خود را به دوش دارد، بار گناه شخص دیگر را به دوش نمی کشد، و لازمه این آن است که هیچ شخصی جز به آنچه خود به دوش می کشد بازخواست نشود، و تنها کیفر وزر و گناه خود را ببیند.

گویا این آیه می خواهد از توهمی که ذیل آن، بدان اشعار دارد جلوگیری کند، و گویا بعد از آنکه فرمود: "اگر بخواهد شما را می برد، و مردمی دیگر می آورد" و با این جمله مشرکین را تهدید به هلاکت و فنا کرد، کسی می گوید: مشرکین آیات خدا را تکذیب کردند، باید وزر گناه خود را به دوش بکشند، مؤمنین در این میان چه تقصیری دارند؟ آیا آنها هم به جرم دیگران هلاک می شوند؟

جواب می دهد: "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" یعنی احدی وزر گناه دیگری را حمل نمی کند، و سنگینی گناه هیچ کس بر شخص دیگر نیست، هر چند که خویشاوند گنه کار باشد.

پس تنها تکذیب کنندگان در تهدید آیه، مورد نظر هستند، و دعوت و انذار تو ای پیامبر هیچ سودی به حال آنان ندارد، برای اینکه دلپایشان مهر خورده، تنها انذار تو به کسانی سود می بخشد که از پروردگار ندیده خود خشیت دارند و نماز را به پا می دارند، و معلوم است که این دو طایفه مثل هم و برابر نیستند، چون مثل آنان مثل کور و بینا، ظلمات و نور، سایه و سوزندگی آتش، و زنده و مرده است.

معنای آیه: "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ..."

پس معنای جمله "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" این است که: هیچ کس که حامل وزر و گناه باشد، غیر از وزر و گناه خود، وزر کس دیگری را که آن نیز حامل آن است نمی کشد.

"وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جِمْلِهَآ لَا يُحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ" - یعنی اگر شخص گرانباری که بار گناه به ستوهش آورده، به دیگری التماس کند، که: مقداری از بار او را بردارد و به دوش بکشد، احدی نیست که خواهش وی را بپذیرد، و چیزی از بار گناه او را برداشته،".

ص: ۴۷

حمل کند، هر چند درخواست شده خویشاوند درخواست کننده باشد مثل پدر یا مادر یا برادر یا خواهر.

"إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يُحْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ" - یعنی اینها که تو را تکذیب می کنند، از انذار تو سود نمی برند و اصلاً انذار حقیقی نسبت به آنان محقق نمی شود، برای اینکه گفتیم دل‌هایشان مهر شده است، تو تنها کسانی را به حقیقت انذار می کنی و انذارت به آنان سود می دهد که از پروردگار نادیده خود خشیت دارند، و نماز به پا می دارند، که بهترین عبادات و مهم ترین آنهاست.

و کوتاه سخن اینکه: به خدا ایمان آورده، او را می پرستند، یعنی آنان که از پروردگار خود به غیب یعنی به صرف انذار تو خشیت دارند، و نماز به پا می دارند، نه اینکه قبل از انذار تو از پروردگارشان خشیت دارند، و نماز به پا می دارند، و سپس تو ایشان را انذار می کنی، تا گفته شود این تحصیل حاصل است. پس آیه شریفه نظیر آیه "إِنِّي أُرَانِي أَغْصِرُ خَمْرًا" (۱) است.

"وَمَنْ تَزَكَّى فَإِنَّمَا يَتَزَكَّى لِنَفْسِهِ" - در این جمله خشیت و اقامه نماز که در جمله قبلی بود، به عبارت "خود را تزکیه کند" مبدل شد، تا اشاره باشد به اینکه مقصود اصلی از دعوت بشر به سوی توحید و انذار آنان، این است که نفوس بشر از رذایل و خرافات پاک شود، و پاک شدن نفس، به خشیت او از خدای نادیده و اقامه نماز است.

و این جمله مطلب قبلی را تاکید و تقریر می کند، که خدا را غنی و حمید معرفی می کرد، می فرماید: خدا از تزکیه شدن شما که شما را بدان می خواند استفاده نمی کند، بلکه هر کس تزکی کند، به نفع خود تزکی کرده است.

آن گاه آیه را با جمله "وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ" ختم می کند، تا دلالت کند بر اینکه تزکیه کسی که تزکی کند هدر نمی رود، چون هر یک از دو فریق به سوی پروردگارشان بازگشت می کنند، و به طور قطع روزی خداوند به حسابشان رسیدگی می کند و پاداش و کیفر آنان را می دهد و به این گونه افرادی که تزکیه کردند، بهترین جزا را خواهد داد.

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ" ظاهراً این جمله عطف باشد بر جمله "وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ" و در حقیقت تعلیلی است به صورت تمثیل، تا بفهماند افرادی که خود را تزکیه کرده اند، با آنها که تکذیب می کنند، یکسان نیستند.

ص: ۴۸

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "عطف بر جمله سابق است، که فرمود: "وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ".

"وَلَا الظُّلْمَاتُ وَلَا النُّورُ" در این آیه شریفه و آیه بعدش چند مرتبه حرف نفی "لا" تکرار شده، و منظور از آن تاکید نفی است.

"وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحُرُورُ" کلمه "حرور" - به طوری که گفته اند- (۲) به معنای شدت حرارت آفتاب است. و بعضی (۳) دیگر گفته اند: حرور به معنای باد سموم است. بعضی (۴) هم گفته اند: سموم بادی است که در روز بوزد، و حرور بادی است که در شب و روز بوزد.

"وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ ..."

این جمله عطف است بر جمله "وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ". و اگر کلمه "وَمَا يَسْتَوِي" را در اینجا مجددا آورد، با اینکه می توانست مثل جمله قبلی بفرماید: "وَلَا الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ" برای این است که فاصله زیاد شده بود، ناگزیر "وَمَا يَسْتَوِي" را تکرار کرد تا معنا را در ذهن شنونده تجدید کند.

پس در نتیجه این تکرار نظیر تکرار کلمه "کیف" است، که در آیه "كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ ... كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ ... (۵) می باشد، که به خاطر طول فاصله، کلمه کیف تکرار شده است.

تمثیل هایی برای بیان حال و اعمال مؤمن و کافر

و این چند جمله پشت سر هم یعنی جمله "وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ" و "وَلَا الظُّلْمَاتُ وَلَا النُّورُ"، و "وَلَا الظُّلُّ وَلَا الْحُرُورُ" و "وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ" تمثیل هایی برای مؤمن و کافر است و می خواهد تبعه و اثر اعمال این دو طایفه را شرح دهد.

و منظور از جمله: "إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ- خدا می شنواند هر که را بخواهد" مؤمن است، که قبلاً مرده بود، و خدای تعالی زنده اش کرد، و هدایت را به گوشش شنواید، چون در نفس، استعداد آن را داشت، لذا در باره مؤمن فرموده: "أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا" (۶) و اما منظور از این جمله رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیست، چون آن جناب

ص: ۴۹

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۶. [.....]

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۶.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۶.

۴- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۶.

۵- سوره توبه، آیه ۸.

۶- آیا کسی که مرده بود، و ما زنده اش کردیم، و برایش نوری قرار دادیم. سوره انعام، آیه ۱۲۳.

وسيله هدايت است و هدايت هم همانا هدايت خدا است.

و مراد از جمله " وَ مَا أَنْتَ بِمُشْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ " اموات است يعنى كفارى هستند كه خاصيت پذيرفتن هدايت را ندارند، چون دلهايشان مهر خورده.

" إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ " اين انحصار كه مى فرمايد: " تو بجز نذير چيز ديگري نىستى "، انحصار حقيقى نىست، بلكه انحصار نسبى است، و معنايش اين است كه: تو وظيفه اى به جز انذار خلق ندارى، و اما هدايت آنكه هدايت مى شود، و اضلال آنكه گمراه است و هدايت نىمى پذيرد به خاطر اينكه خدا به كيفر اعمال زشتش گمراهش كرده، كار خداى سبحان است. و اگر در مقابل " نذير " كلمه " بشير " را ذكر نكرد، با اينكه آن جناب هر دو صفت را داشت، براى اين بود كه مقام، مقام انذار به تنهائى بود، و مناسب اقتضا مى كرد تنها متعوض اين صفت شود، علاوه بر اين در آيه بعدى، هر دو صفت را آورده بود.

" إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا وَ إِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ " مفاد اين جمله آن طور كه سياق اقتضاء دارد، اين است كه: ما تو را فرستاديم، تا بشير و نذير باشى، و اين كار ما كاري نوظهور و غريب نىست، براى اينكه هيچ امتى از امم گذشته نىست، مگر آنكه نذيرى در آنها بوده و گذشته، و اين فرستادن بشير و نذير از سنت هاى جارى خدا است، كه همواره در خلقتش جريان دارد.

و از ظاهر سياق بر مى آيد كه مراد از نذير پيغمبرى است كه از ناحيه خدا مبعوث شود.

ولى بعضى (1) از مفسرين نذير را به مطلق كسانى تفسير كرده اند كه بشر را انذار مى كنند، چه پيغمبر باشد و چه عالمى از علماء ليكن اين تفسير خلاف ظاهر آيه است.

بله اين هم از آيه بر نمى آيد كه نذير هر امتى، از خود آن امت بوده، چون فرموده " خلا منها - از افراد آن امت نذيرى بوده و گذشته " بلكه فرموده: " خلا فيها - در آن امت نذيرى بوده و گذشته ".

" وَ إِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِالزُّبُرِ وَ بِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ " كلمه " بينات " به معناى آيات و معجزاتى است كه به حقايت رسولان شهادت دهد.

و كلمه " زبر " جمع زبور است، و شايد مراد از آن به قرينه اينكه مقابل كتاب قرار گرفته،

ص: ۵۰

صحف بوده باشد، یعنی آن کتابهایی که تنها متضمن یاد خدا است، بدون اینکه احکام و شرایعی در آن باشد. و "کتاب منیر" کتابی را گویند که از آسمان نازل شده، و متضمن احکام و شرایع باشد، مانند: کتاب نوح، ابراهیم، تورات موسی، و انجیل عیسی (علیه السلام).

و معنای آیه روشن است.

"ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ" کلمه "اخذ" کنایه است از عذاب دادن. و کلمه "نکیر" به معنای انکار است. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

گفتاری پیرامون معنای عموم انذار سخنی پیرامون عموم انذار و اینکه هیچ امتی که در آن پیغمبری ظهور نکرده باشد نبوده است (وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ)

در بحث هایی که در جلد دوم راجع به نبوت داشتیم، و نیز در جلد دهم در داستانهای نوح (علیه السلام) مطالبی عقلی گذشت، که دلالت می کرد بر عموم نبوت، و این معنا را قرآن نیز تایید می کند.

بنا بر این، هیچ امتی از امت های بشری نبوده که دعوت به حق پیامبران در آن ظهور نکرده باشد، و اما اینکه پیغمبر هر امتی از خود آن امت بوده باشد، دلیلی در دست نیست که بر آن دلالت کند، هم چنان که - به خاطر دارید که گفتیم - جمله: "وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ..."، نیز همین را افاده می کند.

و اما اینکه: علاوه بر اصل اقتضا، انذار هر پیغمبری فعلیت هم داشته باشد، یعنی انذار هر پیغمبر به یک یک امتش برسد، و دعوتش یک یک افراد را شامل گردد، و کسی از افراد امت باقی نماند که دعوت پیغمبر به گوشش نرسیده باشد، مطلبی است که نمی توان آن را از آن ادله فهمید، زیرا نشاء دنیا محل تراحم علل و اسباب است، و این تراحم در آن حکمفرماست، و نمی گذارد این غرض حاصل شود، هم چنان که سایر مقتضیات عمومی که عامل صنع آنها را تقدیر کرده، با این غرض مساعد نیست، مثلا هر انسانی که به دنیا می آید، این اقتضا را دارد که عمری طبیعی کند، و لیکن حوادث نشاء تراحم دنیا، در بیشتر افراد، مزاحم این اقتضاء می شود، و نمی گذارد که بیشتر افراد عمر طبیعی خود را بکنند.

و نیز هر انسانی که به دنیا می آید مجهز به جهاز تناسلی است، تا بتواند با گرفتن زن، و یا شوهر رفتن، نسلی از خود باقی بگذارد، و لیکن بعضی از افراد قبل از فرزنددار شدن می میرند، و همچنین نظایر این مثالها.

پس نبوت و انذار در هر امتی لازم و واجب است، و مستلزم آن نیست که به طور ضروری و حتمی تمامی افراد آن امت از هدایت پیغمبر خود برخوردار شوند، و دعوت او بگوش یک یک اشخاص برسد.

و ممکن است بعضی ها دعوت او را از خود او نشنوند، بلکه با واسطه و یا وسایطی بشنوند، و بعضی هم اصلاً به گوششان نخورد، و علل و اسبابی بین او و آن دعوت حایل شود، در نتیجه هر فردی که دعوت متوجه او شد و به گوشش رسید حجت بر او تمام می شود و هر فردی که دعوت پیغمبرش به گوشش نرسید، حجت بر او تمام نیست، و او جزو مستضعفین است، که امرشان به دست خدا است، و خدا هم در باره آنان فرموده: "إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا" (۱).

بحث روایتی (روایاتی در ذیل جمله: "و لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى... " و آیه: "وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَن فِي الْقُبُورِ")

در الدر المنثور است که: احمد، ترمذی- وی حدیث را صحیح دانسته-، و نسایی، و ابن ماجه در ذیل آیه "و لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" از عمرو بن احوص روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در حجه الوداع فرمود: آگاه باشید که هیچ کس جنایتی مرتکب نمی شود، مگر آنکه از خودش باید قصاص کرد، و هیچ پدری به جای فرزندش قصاص نمی شود، و هیچ فرزندی به جای پدرش که جنایت کرده قصاص نمی شود (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَن يَشَاءُ وَ مَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَن فِي الْقُبُورِ" از امام (علیه السلام) نقل کرده که فرموده: منظور کفارند، که از تو چیزی نمی شنوند، همان طور که مردگان اهل قبور چیزی نمی شنوند (۳).

و در الدر المنثور است که: ابو سهل سری بن سهل جندیشاپوری، پنجمین حدیث خود را از طریق عبد القدوس، از ابی صالح، از ابن عباس، روایت کرده که در ذیل جمله "إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى وَ مَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَن فِي الْقُبُورِ" گفته رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در جنگ بدر، بر کنار کشته شدگان بدر می ایستاد، و می فرمود: ای فلان بن فلان، آیا

ص: ۵۲

۱- مگر ضعیف شدگانی از مردان و زنان و کودکان، که چاره ای نداشته، و نتوانستند راه خدا را بیابند. سوره نساء، آیه ۹۸.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۸۴.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۹.

آنچه را که پروردگارت وعده می داد حق یافتی؟ آیا تو نبودی که به پروردگارت کفر ورزیدی؟ تو نبودی که فرستاده پروردگارت را تکذیب می کردی؟ آیا تو نبودی که قطع رحم خود کردی؟

اصحاب می گفتند: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) آیا آنها می شنوند آنچه را که تو به ایشان می گویی؟ فرمود: شما که زنده هستید بهتر از اینها سخنان مرا نمی شنوید. در اینجا بود که خدای سبحان این آیه را نازل کرد "إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَ مَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ"، و این مثالی است که خدا در حق کفار زده که مانند مردگان دعوت او را نمی شنوند (۱).

مؤلف: در این روایت نشانه هایی از جعل هست، که بر کسی پوشیده نیست، برای اینکه ساحت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اجل از آن است که قبل از آنکه پروردگارش دستوری دهد، از پیش خود چیزی بگوید، آن گاه خدای سبحان آیه ای بفرستد و در آن آیه او را تکذیب کند، او ادعا کند و خبر دهد از اینکه مردگان در شنیدن سخنانش کمتر از زندگان نیستند، بعد آیه مورد بحث نازل شود، و بفرماید خیر مردگان چیزی نمی شنوند.

علاوه بر این آیه ای که راوی نقل کرده، اصلاً با آیات قرآن مطابق نیست، برای اینکه صدر آن از آیه ۸۰ سوره نمل گرفته شده، و ذیلش از آیه ۲۲ سوره فاطر.

از این هم که بگذریم، سیاق آیه شهادت می دهد که آیه مزبور مانند آیات قبل و بعدش در مکه نازل شده، و روایت می گوید در مدینه در جنگ بدر نازل شده.

و در کتاب احتجاج در ضمن احتجاجهای امام صادق (علیه السلام) آمده که سائل پرسید: پس بفرما بینم آیا مجوسیان پیغمبری داشتند؟ چون من در میان آنان کتابهایی محکم، و مواعظی بلیغ، و مثلهایی شافی می بینم. و می بینم که به ثواب و عقاب قیامت معتقدند، و شرایی دارند که بدان عمل می کنند، امام (علیه السلام) فرمود: هیچ امتی نبوده مگر آنکه نذیر و پیامبری داشته، و برای مجوس هم مانند همه امت ها، خداوند پیغمبری به سویشان فرستاد، و او از ناحیه خدا کتابی برایشان آورد، ولی منکرش شدند، و زیر بار کتابش نرفتند (۲).

ص: ۵۳

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۴۹.

۲- احتجاج طبرسی، ج ۲، ص ۹۱.

اشاره

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ (۲۷) وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَأَلْوَانُهُ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ (۲۸) إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ (۲۹) لِيُؤْتِيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ (۳۰) وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ (۳۱)

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ يُاذِنُ اللَّهُ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (۳۲) جَنَّاتٌ عِدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ (۳۳) وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (۳۴) الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نُصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ (۳۵) وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَافِرٍ (۳۶)

وَهُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ (۳۷) إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۳۸)

آیا ندیدی که خدا از آسمان، آبی فرستاد پس با آن میوه هایی از زمین بیرون کردیم که رنگهای مختلف دارد، و نیز از کوه ها راههای سفید و سرخ با رنگهای مختلف و سیاهی های غلیظ پدید آوردیم (۲۷).

و همچنین آدمیان و جانوران و چارپایان را به رنگهای مختلف (پدید کردیم) از جمله بندگان خدا تنها دانایان از او بیم دارند و خدا نیرومند و آمرزنده است (۲۸).

کسانی که کتاب خدا را می خوانند و نماز به پا می دارند و از آنچه روزیشان داده ایم نماند و عیان انفاق می کنند به تجارتی که نابودی ندارد امیدوارند (۲۹).

خدا پادشاه ایشان را تمام دهد و از کرم خویش افزونشان کند که آمرزنده و شکور است (۳۰).

آنچه از این قرآن به تو وحی کردیم حق است و مصدق کتابهای پیش است، که خدا به کار بندگانش آگاه و بینا است (۳۱).

آن گاه این کتاب را به آن کسانی که از بندگان خود که انتخابشان کرده ایم به میراث دادیم، پس بعضی از ایشان ستمگر خویشند و بعضی معتدلند، و بعضی از ایشان به اذن خدا به سوی نعمت ها می شتابند و کرم بزرگ این است (۳۲).

بهشت های جاوید که وارد آن شوند و در آنجا با دستبندهایی از طلا و مروارید زیور کنند و لباسشان در آنجا حریر است (۳۳).

و گویند ستایش خدایی را که غم و اندوه را از ما ببرد که پروردگارمان آمرزنده و شکور است (۳۴).

همان خدایی که از کرم خویش ما را به این سرای دائم درآورد که در اینجا رنج و ملالی به ما نرسد (۳۵).

و کسانی که کافرند برای آنان آتش جهنم است نه مرگشان دهند تا بمیرند و نه عذاب جهنم را از آنها سبک کنند همه کفرپیشگان را چنین سزا دهیم (۳۶).

و آنها در جهنم فریاد زنند پروردگارا بیرونمان کن تا کار شایسته ای جز آنچه می کرده ایم بکنیم (خطاب شود) مگر آن قدر عمرتان ندادیم که هر که پند گرفتنی بود در طی آن پند گیرد و بیم رسان نیز برایتان آمد (اینک عذاب را) بچشید که ستمگران یاری ندارند (۳۷).

خدا دانای نهفته آسمانها و زمین است و همانا او دانای به مکنونات و اسرار سینه هاست (۳۸)

در این آیات دوباره به مساله توحید برگشته، آیت هایی دیگر که دلالت بر توحید می کند برمی شمارد، و در ضمن به داستان کتاب منتقل شده، در باره حقانیت آن، و اینکه از ناحیه خدا نازل شده، سخن گفته است، و چون در فصل قبلی رشته کلام به مساله نبوت و کتاب کشیده شده بود، و فرموده بود: "إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَ نَذِيرًا" و نیز در باره کتاب فرموده بود: "جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ وَ بِالزُّبُرِ وَ بِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ" جا داشت که متعرض آثار و خصوصیات کتاب بشود، و لذا فرمود:

توضیح دلالت اختلاف الوان ثمرات و ... بر توحید

" أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا ... "

این آیه حجت دیگری است بر مساله توحید، به این بیان که خدای سبحان آب را بوسیله بارانها از آسمان نازل می کند و این خود قوی ترین عامل برای رویدن نباتات و میوه هاست، و اگر بیرون آمدن میوه ها از مقتضای همین آمدن باران بود، باید همه میوه ها به یک رنگ باشند، چون آب باران یکی است، و حال اینکه می بینیم الوان مختلفی دارند، پس همین اختلاف الوان دلالت می کند بر اینکه تدبیر الهی دست اندر کار این رنگ آمیزی است.

و اما اینکه گفته اند: " این رنگ آمیزیها منوط به اختلاف عواملی است که در آنها مؤثر است، و از آن جمله اختلاف عناصر موجود در آنهاست، که از نظر نوع و مقدار و ترکیب مختلف هستند " حرف صحیحی نیست، برای اینکه ما سؤال خود را از این که این رنگهای مختلف از کجا آمد، برداشته، و به اینجا منتقل می کنیم که این اختلاف عوامل از کجا آمد، با اینکه تمامی این عوامل منتهی می شود به عامل ماده، که در همه هست. پس اختلاف عناصری که موجودات از آنها ترکیب می شوند، خود دلیل بر این است که عامل دیگری ما ورای ماده هست که ماده را به سوی صورت های گوناگون سوق می دهد.

و ظاهراً مراد از اختلاف الوان میوه ها، اختلاف خود الوان است، ولی لازمه اش اختلافهای دیگری از جهت طعم و بو و خاصیت نیز می باشد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: اصلاً منظور از اختلاف الوان، اختلاف انواع موجودات است، چون بسیار می شود که کلمه " الوان " بر انواع فواکه و انواع طعامها اطلاق می شود، مثلاً

ص: ۵۶

می گویند: فلانی در میهمانی اش الوانی از طعام و میوه حاضر کرده بود. پس در حقیقت تعبیر به "الوان" تعبیری است کنایه ای. ولی جمله "وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ وَحُمْرٌ" تا اندازه ای وجه اول را تأیید می کند که مراد خود رنگها باشد نه طعم و خاصیت، چون در کوه ها اختلاف انواع نیست تنها اختلاف الوان است.

و در جمله "فَأَخْرَجْنَا بِهِ..." التفاتی از غیبت (خدا از آسمان آبی فرو فرستاد)، به تکلم (پس به وسیله آن میوه هایی بیرون کردیم)، به کار رفته. و بعضی (۱) از مفسرین در وجه آن گفته اند: "این التفات بدان جهت بوده که کمال اعتنای به این عمل را برساند، چون از نظر صنع بسیار بدیع و حیرت انگیز است، و از کمال قدرت و حکمت صانعش خبر می دهد."

نظیر این وجه در جمله قبلی هم که می فرمود: "إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا" می آید. و اما التفاتی که در آیه قبل از آن می فرمود: "ثُمَّ أَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ" بعید نیست وجهش این باشد که خواسته باشد با این التفات بفهماند امر کفار به دست خود من است، و بین من و ایشان احدی نمی تواند حائل شود. پس کسی نمی تواند شفاعت و یا یاری آنان کند، و در نتیجه از عذاب من نجات یابند.

"وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ" - کلمه "جدد" - به ضمه جیم و فتحه دال - جمع جده - به ضمه جیم - است، که به معنای جاده و راه است. و دو کلمه "بیض" و "حمر" جمع "ایض" و "احمر" به معنای سفید و سرخ است. و ظاهراً کلمه "مختلف" صفت جدد، و کلمه "الوانها" فاعل "مختلف" است، چون - به قول بعضی (۲) - اگر جمله مبتدا و خبر بود، می فرمود: "مختلفه الوانها". و کلمه "غرابیب" جمع "غریب" به معنای سیاهی شدید است، و غراب (کلاغ سیاه) را هم به همین جهت غراب می گویند. و کلمه "سود" بدل و یا عطف بیان است برای غرابیب.

و معنای آیه این است که: "آیا نمی بینی که در بعضی از کوه ها راههایی سفید و سرخ و سیاه، و با رنگهای مختلف هست؟" و مراد از این راهها، یا راههایی است که در کوه ها قرار دارد و دارای الوانی مختلف است، و یا مراد خود کوه ها است، که به صورت خطوطی کشیده شده در روی کره زمین قرار دارد، بعضی از این سلسله جبال به رنگ سفیدند، بعضی سرخ، بعضی سیاه، و بعضی دیگر چند رنگ هستند.

ص: ۵۷

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۹.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۸۹.

" وَ مِنَ النَّاسِ وَ الدَّوَابِّ وَ الْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ " یعنی بعضی از انسانها و حیوانات نیز مثل کوه ها و میوه ها دارای رنگهای مختلف هستند، بعضی سفید، بعضی سرخ، بعضی سیاهند. و کلمه "دواب" به معنای هر جنیده ای است که در زمین حرکت می کند. و کلمه "انعام" به معنای شتر و گوسفند و گاو است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " کلمه " کذلك " خبری است برای مبتدای محذوف، و تقدیر آن " الامر کذلك - امر چنین است " می باشد، و این جمله تقریری است اجمالی برای بیان تفصیلی قبل، که اختلاف الوان ثمرات و کوه ها و انسانها و جنندگان چهارپایان را بیان می کرد ".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: کلمه " کذلك " مربوط است به کلمه " یخشی " در جمله " إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ " و اشاره است، به عبرت گیری از ثمرات و کوه ها و سایر موارد مذکور، و معنایش این است که: تنها کسانی از خدا خشیت دارند و این چنین از آیات عبرت می گیرند که عالم باشند. ولی این وجه، هم از نظر لفظ بعید است و هم از نظر معنا.

" إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ " این جمله جمله ای است از نو که توضیح می دهد چگونه و چه کسانی از این آیات عبرت می گیرند، و این آیات اثر خود را که ایمان حقیقی به خدا و خشیت از او به تمام معنای کلمه می باشد، تنها در علما می بخشد، نه جهال.

در سابق هم گذشت که انذار تنها در علما نتیجه بخش است، چون در آنجا فرمود:

" إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ ". پس در حقیقت آیه مورد بحث، بیانگر معنای آن آیه است، و روشن می سازد که خشیت به معنی حقیقی کلمه، تنها در علما یافت می شود.

و مراد از " علما "، علمای بالله است، یعنی کسانی که خدای سبحان را به اسماء و صفات و افعالش می شناسند، شناسایی تامی که دلهایشان به وسیله آن آرامش می یابد، و لکه های شک و دو دلی از نفوسشان زایل گشته، و آثار آن در اعمالشان هویدا می گردد، و فعلشان مصدق قولشان می شود. و مراد از " خشیت " در چنین زمینه ای، همان خشیت حقیقی است که به دنبالش خشوع باطنی و خضوع در ظاهر پیدا می شود، این آن معنایی است که از سیاق آیه برمی آید.

ص: ۵۸

۱- روح المعانی، ج ۲۱ و ۲۲، ص ۱۹۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۱ و ۲۲، ص ۱۹۱.

و جمله "إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ" معنای تعلیل را افاده می کند. و می رساند که خدا به علت اینکه عزیز است، یعنی قاهری غیر مقهور، و غالبی غیر مغلوب از هر جهت است، لذا عارفان از او خشیت دارند، و نیز به علت اینکه غفور یعنی نسبت به گناهان و خطاها، بسیار آمرزنده است، لذا عارفان به او ایمان می آورند، و به درگاهش تقرب می جویند، و مشتاق لقای او هستند.

"إِنَّ الَّذِينَ يُتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ" تلاوت کتاب " به معنای خواندن قرآن است، که خدای سبحان آن را ستوده. و "اقامه نماز" به معنای ادامه برآوردن آن و محافظت از ترک نشدن آن است. و "انفاق از رزق در سر و علانیه" به معنای این است که: از مال خود به فقراء می دهند، و چون در انفاق های مستحبی می ترسند جنبه خودنمایی به خود بگیرد، و خلوص آن از بین برود، لذا آن را پنهانی می دهند، و در انفاقهای واجب برای اینکه اطاعت خدا در بین مردم شایع شود و دیگران هم تشویق شوند، علنی می دهند.

"يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ" - یعنی تجارتی را امیدوارند که به هیچ وجه ضرر نمی آورد، بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "جمله "یرجون... خبر است برای کلمه "ان" که در اول آیه است". و نزد بعضی دیگر خبر "ان" مقدر است. و جمله "لِيُؤْفِقَهُمْ... متعلق به آن است و معنایش این است که: اگر کردند آنچه را که کردند، برای این بود که خدا پادشاهایشان را بدهد.

"لِيُؤْفِقَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ" کلمه "لیوفیهم" متعلق است به جمله "یتلون" و آنچه که در آیه سابق، بر آن عطف شده بود، و معنایش این است که: آنان که کتاب خدا را تلاوت می کنند، و نماز را به استمرار انجام می دهند، هر چه می کنند به این منظور می کنند که خدا پادشاهایشان را به طور کامل بدهد، و چیزی از ثواب اعمال از ایشان فوت نشود.

"وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ" - ممکن است مراد از این فضل و زیادت، دو چندانی ثواب باشد، هم چنان که فرموده: "مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا" (۲) و نیز فرموده: [.....]

ص: ۵۹

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۲.

۲- هر کس حسنه ای بیاورد ده برابر آن اجر دارد. سوره انعام، آیه ۱۶۰. [.....]

"مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَبْتَلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ" (۱).

و ممکن هم هست مراد از آن زیادتی باشد از غیر سنخ ثواب اعمال، هم چنان که می دانیم در آیه "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ" (۲) منظور غیر از ثواب است.

و جمله "إِنَّهُ عَفْوٌ شَكُورٌ" مضمون آیه و زیادتی ثواب، یا غیر ثواب را تعلیل می کند، و معنایش این است که: اگر گفتیم: خداوند لغزشهای آنان را نادیده می گیرد، برای این است که خدا غفور است، و اگر گفتیم ایشان را به بیش از آن ثوابی که مستحقند پاداش می دهد، برای این است که او شکور است.

"وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ" ضمیر فصل و الف و لام در جمله "هُوَ الْحَقُّ" برای تاکید حقایق کتاب است، نه برای انحصار، به عبارت ساده تر اینکه: این کتاب حقی است که به هیچ وجه باطل در آن راه ندارد، نه اینکه این کتاب به تنهایی حق است.

مراد از "کتاب" و وراثت آن در آیه: "ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا ..."

"ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا ..."

وقتی می گویند: "اورثهم مالا کذا" معنایش این است که: فلانی فلان مال را به ارث برای آنان باقی گذاشت تا ایشان بعد از مرگ وی به امر آن مال قیام کنند، با اینکه تا خودش زنده بود خودش قائم به امر آن مال و متصرف در آن بود، و به همین معنا است ارث دادن علم و جاه و امثال آن، که وارث بعد از مرگ صاحب علم و جاه، به امر آن دو قیام می کند، بعد از آنکه قبلاً نزد دیگری بود و دیگری صاحبش بود و از آن بهره می گرفت.

بنا بر این معنای ارث دادن کتاب به قوم و مردمی، این است که: کتاب را نزد ایشان بگذارد تا نسل به نسل و از سلف به خلف دست به دست بگردد، و همه از آن برخوردار شوند.

بنا بر این، این نسبت مزبور صحیح است، هر چند که قائم به امر کتاب، بعضی از قومند نه همه آنان، و به همین جهت می بینیم همه جا دادن کتاب را به همه قوم نسبت می دهد مثلاً می فرماید:

ص: ۶۰

۱- مثل کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می کنند، مثل دانه گندمی است که هفت سنبل می رویاند، و در هر سنبل صد دانه باشد، و خدا برای هر کس که بخواهد مضاعف هم می کند. سوره بقره، آیه ۲۶۱.

۲- ایشان آنچه را بخواهند در اختیار دارند، و نزد ما بیش از آن هست. سوره ق، آیه ۳۵.

" وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَ أَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ هُدًى وَ ذِكْرًا لِأُولَى الْأَلْبَابِ " (۱).

و نیز فرموده: " إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَ نُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَ الرِّبَايُونَ وَ الْأَخْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ " (۲).

و نیز فرموده: " وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٌ " (۳) که در این چند آیه نسبت ارث بردن تورات را به همه بنی اسرائیل داده، با اینکه متصدیان امر تورات، بعضی از بنی اسرائیل بودند نه همه.

و مراد از " کتاب " در آیه مورد بحث- به طوری که از سیاق برمی آید- قرآن کریم است، و غیر از این هم نمی تواند باشد، برای اینکه در آیه قبلی بدان تصریح کرده، فرمود " وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ " . بنا بر این " الف و لام " در الکتاب الف و لام عهد خواهد بود، (و معنای الکتاب همان کتاب خواهد بود)، نه الف و لام جنس (به معنای همه کتابها).

بنا بر این دیگر نباید به گفته کسی (۴) که گفته: " الف و لام برای جنس است، و مراد از کتاب مطلق کتابهای آسمانی است که بر انبیاء نازل شده " اعتناء کرد.

و کلمه " اصطفاء " از ماده " صفو " گرفته شده که معنایش قریب به معنای اختیار است، با این تفاوت که اختیار به معنای انتخاب یک چیز از بین چند چیز است که بهترین آنها است و اصطفاء نیز انتخاب یکی از چند چیز است، اما یکی که از بین همه صفوه و خالص باشد.

" مِنْ عِبَادِنَا " - احتمال دارد کلمه " من " برای بیان باشد، احتمال هم دارد برای ابتداء، یا تبعیض باشد. ولی آنچه به ذهن قریب تر است این است که بیانیه باشد، چون در آیه " وَ سَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى " (۵) هم سلام را بر همه بندگان خالص فرستاده، نه بر بعضی از ایشان.

ص: ۶۱

۱- ما به موسی هدایت دادیم، و آن کتاب را به بنی اسرائیل سپردیم، تا هدایت و مایه تذکر خردمندان باشد. سوره مؤمن، آیه ۵۳ و ۵۴.

۲- ما تورات را که در آن هدایت و نور است نازل کردیم، تا انبیا که اسلام آورده اند، و همچنین ربانیین و احبار در بین یهودیان به آنچه از کتاب خدا برایشان حفظ شده حکم کنند. سوره مائده، آیه ۴۴.

۳- و همانا آنهایی که کتاب را بعد از آنان ارث بردند، هر آینه از آن در شکی ریب آورند. سوره شوری، آیه ۱۴.

۴- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۵.

۵- سوره نمل، آیه ۵۹.

مقصود از بندگان خاص (الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا) که خداوند کتاب را به ایشان به ارث رساند

مفسرین در اینکه منظور از این بندگان خاص چه کسانی هستند اختلاف کرده اند، بعضی (۱) گفته اند: "انبیا هستند". بعضی (۲) دیگر گفته اند: "بنی اسرائیلند، که جزو مشمولین آیه "إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ" (۱) هستند".

و بعضی (۴) دیگر گفته اند: "امت محمد (صلی الله علیه و آله) هستند که قرآن را از پیغمبر خود ارث برده، و نیز به سوی او بازگشت می کنند، و علمایشان بدون واسطه و بقیه امت به واسطه علما از قرآن بهره مند می شوند". و بعضی (۵) دیگر گفته اند: "تنها علمای امت محمد (صلی الله علیه و آله) هستند".

بعضی (۶) دیگر - که روایات بسیار زیادی از امام باقر و صادق (علیه السلام) بر طبق گفته آنان هست - گفته اند: "مراد از این کسان که اصطفاء شده اند، ذریه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از اولاد فاطمه (علیه السلام) هستند، که جزو آل ابراهیم و مشمول آیه "إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ" نیز هستند. و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم تصریح فرموده، به اینکه: آنان عالم به قرآن هستند، و نظر ایشان در باره قرآن صائب است.

و در روایت "انی تارک فیکم الثقلین" کتاب الله و عترتی اهل بیتی لن یفترقا حتی یردا علی الحوض" (۲) - که متواتر و مورد اتفاق دو طایفه شیعه و سنی است - فرموده: آنان ملازم قرآنند.

پس بنا بر این، معنای آیه چنین می شود: بعد از آنکه ما قرآن را به تو وحی کردیم - چون کلمه "ثم" معنای تاخیر رتبه را افاده می کند - آن را به ذریه تو ارث دادیم، البته آن ذریه ات که ما اصطفایشان کردیم، و از بین همه بندگان آنان را در همان روزی که آل ابراهیم را برمی گزیدیم انتخاب کردیم، و اضافه شدن کلمه "عباد" به کلمه "نا" که نون عظمت است اضافه تشریفی است، و می خواهد به شرافت ذریه اشاره کند.

ص: ۶۲

۱- خدا آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را از بین همه عالمیان برگزیده است. سوره آل عمران، آیه ۳۳. (۴ و ۵ و ۶) مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۸. منهج الصادقین، ج ۷، ص ۴۴۸.

۲- من دو چیز گرانبها در پیش شما می گذارم و می روم، یکی کتاب خدا و دیگری عترتم و اهل بیتم و از هم جدا نمی شوند تا در کنار حوض مرا دیدار کنند. سفینه البحار، ج ۱، ص ۱۳۲. و المراجعات، ص ۴۱.

"فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ" - احتمال دارد ضمیر در "منهم" به همان برگزیده شدگان برگردد، که در نتیجه هر سه طایفه یعنی ظالم به نفس، مقتصد، و سابق به خیرات، در وراثت شریکند، چیزی که هست وارث حقیقی همان عالم به کتاب، و حافظ کتاب است، که عبارت است از سابق به خیرات.

احتمال هم دارد ضمیر مزبور به کلمه "عبادنا" برگردد، البته در صورتی که اضافه عباد به کلمه "نا" شرافتی به عباد ندهد، آن وقت کلمه "فمنهم" تعلیل را می‌رساند، و چنین معنا می‌دهد: ما تنها کتاب را به بعضی از بندگان خود ارث دادیم، و آنان عبارتند از عده ای که ما ایشان را برگزیدیم، نه همه بندگان، برای اینکه بعضی از بندگان ما ظالم به نفس خود بودند، و بعضی هم میانه رو بودند، و بعضی سابق به خیرات بودند، و همه این سه طایفه صلاحیت وراثت کتاب را نداشتند.

ممکن است وجه اول را تأیید کرد به اینکه چه مانعی دارد وراثت را به همه نسبت دهیم، در حالی که قائمین واقعی به امر وراثت بعضی از افراد باشند، هم چنان که نظیر اینگونه نسبت را در آیه "وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ" (۱) می‌بینیم.

و از اینکه در آیه شریفه بین سه طایفه ظالم به نفس، مقتصد، و سابق به سوی خیرات، مقابله انداخته، فهمیده می‌شود که مراد از ظالم به نفس کسی است که گناهی به گردن داشته باشد، و این عنوان شامل هر مسلمانی از اهل قرآن می‌شود، چون اهل قرآن است که عنوان اصطفاء و وارث قرآن بر او صادق است.

و مراد از "مقتصد" که به معنای متوسط است، آن کسی است که: در وسط راه، و بین طریق واقع است. و مراد از سابق به سوی خیرات به اذن خدا، آن کسی است که: از دسته اول یعنی ظالم به نفس، و از دسته دوم، یعنی میانه روها، به درجات قرب نزدیک تر است، و این طایفه به اذن خدا نسبت به آن دو طایفه دیگر، به خاطر فعل خیرات، امامت دارند، هم چنان که خدای تعالی می‌فرماید: "وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ" (۲).

"ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ" - یعنی اینکه قبلاً گفتیم کتاب را ارث دادیم، خود فضلی است بزرگ، از ناحیه خدا، که فعالیت و کوشش کسی در آن دخالت ندارد، و چنان نیست که کسی از راه عمل به وظایف، به آن فضل برسد.

ص: ۶۳

۱- ما کتاب را به بنی اسرائیل ارث دادیم. سوره مؤمن، آیه ۵۴.

۲- آنان که در ایمان بر همه پیشی یافتند آنان مقربند. سوره واقعه، آیه ۱۱.

این آن معنایی است که سیاق آیه و نیز روایاتی که در معنای آیه وارد شده، آن را افاده می کند.

اقوال مختلف مفسرین در تفسیر آیه فوق

اما مفسرین در تفسیر آیه اختلافهای عجیبی به راه انداخته اند، اختلافی در معنای کلمه "ثم" کرده اند که بعضی (۱) گفته اند: "این کلمه برای تراخی است، یعنی بعدیت در خبر دادن را می رساند". بعضی (۲) دیگر گفته اند: "برای تراخی و افاده بعدیت رتبی است". بعضی (۳) گفته اند: "برای افاده بعدیت زمانی است".

و در عطف کردن این کلمه نیز اختلاف است. بعضی (۴) گفته اند: "آیه عطف است بر جمله "اوحینا". بعضی (۵) دیگر گفته اند: عطف است بر جمله "الَّذِي أَوْحَيْنَا".

باز در معنای جمله "اورثنا" اختلاف کرده اند که بعضی (۶) گفته اند: "مراد همان معنای ظاهر جمله است". بعضی (۷) دیگر گفته اند: معنایش این است که: "ما حکم کردیم و مقدر نمودیم به اینکه کتاب به ایشان ارث برسد".

و نیز در معنای کتاب اختلاف کرده اند که بعضی (۸) گفته اند: "مراد از آن، قرآن است.

بعضی (۹) دیگر گفته اند: "جنس کتابهای آسمانی، و همه آنها است".

و در معنای جمله "الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا" اختلاف کرده اند. بعضی (۱۰) گفته اند: "مراد از آن انبیاء (علیه السلام) می باشند". بعضی (۱۱) دیگر گفته اند: "مراد بنی اسرائیل است".

و بعضی (۱۲) دیگر مراد از آن را امت محمد (صلی الله علیه و آله) دانسته اند. بعضی (۱۳) دیگر علمای امت. و بعضی (۱۴) دیگر ذریه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از فرزندان فاطمه (علیه السلام) دانسته اند.

و در معنای کلمه "من" در جمله "مِنْ عِبَادِنَا" اختلاف کرده اند، بعضی (۱۵) گفته اند: برای تبعیض است. بعضی دیگر آن را برای ابتداء، و بعضی دیگر برای بیان دانسته اند. البته به خاطر اختلاف مزبور در معنای "من" معنای عباد نیز مختلف می شود، و همچنین اضافه کلمه "عباد" به کلمه "نا" اختلاف پیدا می کند، بنا به بعضی از وجوه اضافه تشریفی می شود، و بنا به بعضی دیگر غیر تشریفی.

و نیز در مرجع ضمیر "منهم" اختلاف کرده اند، بعضی گفته اند: کلمه "الذین" است. بعضی دیگر گفته اند: کلمه "عبادنا" است.

ص: ۶۴

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۴.

- ٣- روح المعاني، ج ٢٢، ص ١٩٤.
- ٤- روح المعاني، ج ٢٢، ص ١٩٤.
- ٥- روح المعاني، ج ٢٢، ص ١٩٤.
- ٦- روح المعاني، ج ٢٢، ص ١٩٤.
- ٧- روح المعاني، ج ٢٢، ص ١٩٤.
- ٨- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ٩- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١٠- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١١- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١٢- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١٣- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١٤- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.
- ١٥- مجمع البيان، ج ٨، ص ٤٠٨.

و در معنای ظالم به نفس و مقتصد و سابق نیز اختلاف کرده اند، بعضی (۱) گفته اند:

ظالم، کسی است که ظاهرش از باطنش بهتر باشد و مقتصد، آن کسی است که ظاهر و باطنش یکسان باشد، و سابق، آن کسی است که باطنش از ظاهرش بهتر باشد. بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از سابق آن کسانی هستند که در عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اسلام آوردند، یعنی صحابه آن جناب، و مقتصد کسانی هستند که پا به جای پای اصحاب آن جناب گذاشته باشند، و ظالم به نفس سایر مردمند. بعضی (۳) دیگر گفته اند: ظالم به نفس کسی است که گناه بر او غلبه کرده باشد، و مقتصد آن کسی است که گناه و ثوابش یکسان، و خلاصه متوسط الحال باشد، و سابق آن کسی است که به درگاه خدا تقرب جسته، و در درجات قرب از دیگران پیشی گرفته باشد.

البته در این بین اقوال متفرق دیگری هست که ذکر نکردیم، و اگر احتمالات مذکور را در یکدیگر ضرب کنیم از هزار احتمال بالاتر می شود.

"جَنَاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لُؤْلُؤًا وَ لِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ" کلمه "یحلون" مضارع مجهول از باب تفعیل است و مصدر آن تحلیه است و "تحلیه" به معنای خودآرایی است. و کلمه "اساور" جمع أسوره و "أسوره" هم جمع سوار- به کسره سین- است، راغب گفته: سوار زن، دستواره آن است (النکو) و این کلمه فارسی است، که بعد از عربی شدن به صورت سوار درآمده (۴).

"جنات عدن" - ظاهراً این جمله بیان همان فضل کبیر باشد. در مجمع البیان گفته:

این جمله تفسیر فضل است گویا شخصی پرسیده: این فضل کبیر چیست؟ در پاسخ فرموده:

بهشتهایی است که تقدیرش یا پاداش جنات است، یا دخول جنات، و ممکن هم هست کلمه "جنات" بدل از فضل باشد، گویا فرموده: "ذلك دخول جنات- آن داخل شدن بهشت است" (۵). و بقیه الفاظ آیه روشن است.

ص: ۶۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۹.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۶.

۴- مفردات راغب، ماده "سور".

۵- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۹.

" وَ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ " بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از " حزن " - که خدا را، به خاطر اینکه ایشان را با بردن در بهشت از آن " حزن " نجات داده، حمد گفته اند- آن شدائد و مصائب و اندوهی است که اهل بهشت در دنیا داشتند.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: " مراد از آن اندوهی است که بعد از رحلت از دنیا و قبل از دخول به بهشت به ایشان احاطه می کند، اندوهی که منشا ترس از گناهان است " .

بنا بر این، می توان گفت آیه شریفه حکایت کلام دسته اول از آن سه طایفه است، یعنی ظالم به نفس و یا کلام آن دسته و دسته دوم، یعنی مقتصدین است، و اما طایفه سوم که سابق به خیراتند گناهی در صحیفه اعمال ندارند، تا از عذاب آن بترسند. و این وجه دوم با آخر گفتار آنان که گفتند: " إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ " مناسب تر است.

" الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ " کلمه " مقامه " به معنای اقامه است، و " دار المقامه " آن منزلی است که کسی از آن بیرون نمی رود و از آنجا به جای دیگر کوچ نمی کند. و کلمه " نصب " به فتحه نون و صاد- به معنای تعب و مشقت است. و کلمه " لغوب " - به ضمه لام- به معنای خستگی و تعب در طلب معاش و غیر آن است.

و معنایش این است که: " آن خدایی که ما را به فضل خودش و بدون اینکه استحقاقی داشته باشیم در خانه جاودانه داخل کرد، بهشتی که نه در آن مشقتی هست و نه تعبی، و نه ما در آنجا در طلب آنچه می خواهیم دچار خستگی و کندی می شویم، چون هر چه بخواهیم در آن هست.

و کلمه " من فضله " مناسبت خاصی با جمله سابق، یعنی جمله: " ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ " دارد.

" وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ ... "

لام در " لهم " لام اختصاص است، و می فهماند که آتش جزایی است خاص ایشان و از ایشان جدا شدنی نیست. و جمله " لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا "، معنایش این است که: حکم نمی شود بر آنان به مرگ، تا بمیرند، در نتیجه در آن شدت عذاب همواره زنده اند، و عذاب آتش از ایشان تخفیف نمی پذیرد، این چنین ما هر کفرانگر را که کفرانش یا شدید است و یا

ص: ۶۶

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۱۹۹.

۲- تفسیر مجمع البیان، ج ۷ و ۸، ص ۴۰۹.

بسیار، کیفر می دهیم.

" وَ هُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا ... "

در مجمع البیان گفته: کلمه "اصطراخ" به معنای شیون و فریاد و استغاثه است، و این کلمه از باب افتعال از ماده "صراخ- ناله" است (۱).

و جمله " رَبَّنَا أَخْرِجْنَا " بیان همان شیون و فریاد است. و جمله " أَوْ لَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ " پاسخ آن فریاد است. و جمله " فذوقوا " و جمله " فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ " هر یک نتیجه جمله ما قبل خودش است.

و معنای آیه این است که: این کفار که در آتشند، شیون و فریاد می کنند، و استغاثه می نمایند، در حالی که فریادشان این است که: پروردگارا ما را از آتش بدر آور، تا عمل صالح کنیم غیر از آن عمل زشت که می کردیم، در پاسخ به ایشان گفته می شود: نه، هرگز، مگر ما آن قدر عمر به شما ندادیم که هر کس می خواست متذکر شود مجال آن را داشته باشد؟

ما این مقدار عمر را به شما دادیم، پیامبران بیم رسان هم نزد شما آمدند، و از این عذاب بیمتان دادند، ولی متذکر نشدید و ایمان نیاوردید، حال عذاب را بچشید که ستمکاران را یآوری نباشد، تا به یاری آنان برخیزند و از عذاب خلاصشان کنند.

" إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ "

خدا عالم غیب آسمان ها و زمین است، و او به آنچه در سینه ها پنهان است داناست، با شما بر طبق آنچه در باطن نهفته دارید، از عقاید و آثار اعمال معامله می کند، و بر طبق آن محاسبه می نماید، چه اینکه ظاهران با باطن مطابق باشد و چه مخالف، هم چنان که در جای دیگر فرموده: " إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ " (۲) و نیز فرموده: " يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ " (۳).

بحث روایتی چند روایت در ذیل جمله " إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ " و در باره مراد از " ظالم لنفسه "، " مقتصد " و " سابق بالخیرات " در آیه: " ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا ... "

اشاره

در مجمع البیان در ذیل جمله " إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ ... " می گوید: از امام

ص: ۶۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۱۰.

۲- چه اینکه آنچه را در باطن نهفته دارید، اظهار کنید و چه پنهان بدارید، خدا بر طبق آن شما را محاسبه می کند. سوره بقره،

آیه ۲۸۴.

۳- روزی که نهانی ها آشکار می شود. سوره طارق، آیه ۹.

صادق (علیه السلام) روایت شده که فرمود: منظور خدای تعالی از علما، آن کسی است که عملش مصدق قولش باشد، کسی که عملش مصدق قولش نباشد، او عالم نیست، و نیز در حدیثی آمده که فرمودند: از همه شما عالم تر به خدا، ترسنده تر از خدا است (۱).

مؤلف: و در روضه کافی به سند خود از ابی حمزه، از علی بن الحسین (علیه السلام) روایتی در این معنا آورده (۲).

و در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ، ترمذی، و حاکم، از حسن روایت کرده اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: علم دو قسم است، یکی آن علمی است که در قلب است، و علم نافع هم همان است، و دیگری علمی است که بر زبان است، و آن حجتی است برای خدا، علیه خلق، که خدا با همان علم علیه صاحبش احتجاج می کند (۳).

و در مجمع البیان می گوید: ابن مسعود از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در تفسیر جمله: "وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ" گفته: منظور از این فضل شفاعت است، شفاعت برای کسی که آتش بر او واجب شده، از جانب کسی که آن شخص دوزخی در دنیا به وی احسانی کرده (۴).

و در کافی به سند خود از ابن عمر روایت کرده که گفت: من از حضرت ابو الحسن رضا (علیه السلام) از این کلام خدای عز و جل پرسیدم که می فرماید: "ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا... " می گوید: امام فرمود: منظور فرزندان فاطمه (علیه السلام) می باشند.

و منظور از "سابق به خیرات" امام است، و منظور از "مقتصد" عارف به امام، و مقصود از "ظالم به نفس" کسی است که امام خود را نشناسد (۵).

و از کتاب سعد السعود ابن طاووس روایت شده که ابو اسحاق سبعی، از امام باقر (علیه السلام) در تفسیر آیه مزبور حدیثی نقل کرده که فرمود: ای ابا اسحاق این آیه مخصوص ما است، اما سابق به خیرات علی ابن ابی طالب، و حسن و حسین، و شهیدانی از ما هستند و اما "مقتصد" آن کسی است که روزها روزه بدارد و شب ها به نماز بگذارند، و اما "ظلم به

ص: ۶۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۸.

۲- روضه کافی، ج ۸، ص ۱۴، ح ۲.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۰. [.....]

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۷.

۵- اصول کافی، ج ۱، ص ۲۱۵، ح ۳.

نفس" در او همان است که در سایر مردم است، و او بالأخره آمرزیده می شود (۱).

مؤلف: مراد از شهید، به قرینه روایات دیگر امام است.

و در معانی الاخبار با ذکر سند از امام صادق (علیه السلام) نقل شده که در تفسیر آیه مذکور فرمود: "الظالم يحوم حوم نفسه و المقتصد يحوم حوم قلبه و السابق بالخيرات يحوم حوم ربه- ظالم همواره پیرامون خواسته های نفس خویش است، و مقتصد همواره پیرامون آن است که قلب خود را اصلاح کند، و سابق به خیرات آن کسی است که همواره متوجه به پروردگار خویش است" (۲).

مؤلف: کلمه "حوم" که در این روایت آمده و همچنین کلمه "حومان" به معنای دوران است، و اینکه فرمود: "ظالم به نفس" همواره پیرامون نفسش دوران دارد، مراد این است که: او همیشه گرفتار خواهش های نفس است، و همه کوشش او برای آن است که نفس را راضی کند، و مقتصد پیرامون قلبش دوران دارد، یعنی همواره در این مقام است که قلب خود را تزکیه کند، و آن را به وسیله زهد و عبادت پاک نگه دارد، و دوران سابق به خیرات پیرامون پروردگار خود به این معنا است که او همواره در صدد این است که خود را برای خدا خالص کند، همواره به یاد او باشد، و غیر از او را از یاد ببرد، جز به او به کسی دیگر امید نداشته باشد، و جز او را قصد نکند.

و بدان که روایات از طرق شیعه از ائمه اهل بیت (علیه السلام) در اینکه آیه شریفه خاص فرزندان فاطمه (علیه السلام) است بسیار زیاد است.

و در الدر المنثور است که: فاریابی، احمد، عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی، حاکم، ابن مردویه، و بیهقی از ابی درداء روایت کرده اند که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم در تفسیر آیه "ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ يُأْتِنُ اللَّهُ" می فرمود: اما طایفه سوم که گوی سبقت را در خیرات می ربودند، بدون حساب داخل بهشت می شوند، و اما طایفه دوم که میانه رو بودند، آنها هستند که قرآن در باره شان می فرماید حسابی آسان پس می دهند. و اما طایفه اول که ظالم به نفس هستند، آنها در تمامی طول مدتی که محشر برپا است مشغول پس دادن حسابند، و آن گاه همانها بندگان خدا را با رحمتش دیدار می کنند. پس همین ظالمان به

ص: ۶۹

۱- سعد السعود، ص ۷۹، به مضمون حدیث قبل آمده است.

۲- معانی الاخبار، ص ۱۰۴، ح ۱.

نفس هستند که می گویند: " الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ " (۱).

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع (۲) نیز از ابی درداء از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده، و در معنای آن احادیث دیگری نیز هست، و در مقابل، احادیث دیگری هست که مخالف با اینها است، از آن جمله در مجمع البیان از ابن مردویه از عمر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که در تفسیر جمله " فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ " فرمود: منظور کافر است (۳). لیکن به این احادیث نباید اعتناء کرد.

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " لا- يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا- يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ " از امام نقل کرده که فرمود: " نصب " به معنای خستگی و " لغوب " به معنای کسالت و ضجر است (۴).

چند روایت در باره مقدار عمری که سپری شدن آن جای عذری برای آدمی نمی ماند (أَوْ لَمْ نَعْمُرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرُ)

و در نهج البلاغه از امیر المؤمنین (علیه السلام) نقل کرده که فرمود: آن عمری که اگر خدا به آدمی بدهد جای عذری برایش باقی نمی گذارد، شصت سال است (۵).

مؤلف: همین روایت را صاحب مجمع البیان نیز از آن جناب نقل کرده (۶). و نیز الدر المنثور هم آن را از ابن جریر از آن جناب روایت کرده است (۷).

و در الدر المنثور است که حکیم ترمذی در نوادر الاصول، بیهقی در سنن، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، طبرانی، ابن مردویه، و بیهقی (در شعب الایمان) همگی از ابن عباس روایت کرده اند که گفت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: چون روز قیامت برسد، صدا می زند شصت ساله ها کجایند؟ و این شصت ساله همان معمری است که خدای تعالی در آیه " أَوْ لَمْ نَعْمُرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرُ " در باره اش سخن گفته (۸).

مؤلف: این معنا به طرق دیگری از سهل بن سعد و ابو هریره از آن جناب روایت شده (۷).

ص: ۷۰

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۰۸.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۲.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۰۹.

۵- نهج البلاغه، صبحی الصالح، ص ۵۳۲.

۶- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۱۰ (۷ و ۸) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۴.

۷- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۴.

و در مجمع البیان است که: بعضی گفته اند: این آیه توییح کسانی است که به سن هجده سالگی رسیده باشند. و این معنی از امام باقر (علیه السلام) نیز روایت شده [\(۱\)](#).

مؤلف: این روایت را فقیه از امام باقر (علیه السلام) به تعبیر مضمّر (آن جناب فرمود) روایت کرده [\(۲\)](#).

ص: ۷۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۱۰.

۲- من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۱۸، ح ۳. [.....]

اشاره

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا (۳۹) قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَ كُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ بَلْ إِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا (۴۰) إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَا كُهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا (۴۱) وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهْدَىٰ مِنْ إْحَادِي الْأُمَمِ فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا (۴۲) اسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ وَمَكْرُ السَّيِّئِ وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئِ إِلَّا بِأَهْلِهِ فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا (۴۳)

أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا (۴۴) وَ لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَىٰ ظُهُرِهِمْ مِنْ دَابَّةٍ وَ لَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا (۴۵)

ترجمه آیات

او کسی است که شما را در زمین جانشین قرار داد (هر نسلی جانشین نسلی دیگر) پس هر کس کافر شود کفرش علیه خود اوست و کفر کافران نزد پروردگارشان جز خشم بیشتر اثر ندارد و کفر کافران جز خسارت و زیان نمی افزاید (۳۹).

بگو این شرکایی که به جای خدا می خوانید به من بگویید بینم چه چیزی از زمین را آفریده اند و یا در آسمانها شرکاتی دارند و یا ما به ایشان کتابی نازل کرده و در آن از وجود چنین شریکی خبر داده ایم و این مشرکین دلیلی بر شرک خود دارند، نه هیچ یک از اینها نیست بلکه جز این نبوده که این ستمکاران به یکدیگر وعده غرور می دهند (۴۰).

خدا است که نمی گذارد زمین و آسمان فرو ریزند و اگر فرو ریزد احدی بعد از خدا نیست که از ریختن آنها جلوگیری به عمل آورد و او حلیم و آمرزنده است (۴۱).

و به خدا سوگند خوردند و تا توانستند آن را غلیظتر کردند که اگر برای ما هم پیامبری بیاید ما نیز یکی از امت های صاحب کتاب خواهیم شد و از همه آنها راه یافته تر خواهیم بود ولی وقتی پیامبر به سویشان آمد این آمدن ثمره ای جز دوری و نفرت بیشتر برایشان نداشت (۴۲).

دوری آنان از راه به جهت استکبار و بلندپروازی در زمین و نیز به علت مکر بدی که داشتند بود و مکر بد جز به اهل مکر بر نمی گردد، پس آیا منتظر سنتی هستید که در امم گذشته جاری ساختیم، در این صورت برای سنت خدا نه دگرگونی خواهند یافت و نه برگشتن از قومی به قومی دیگر (۴۳).

آیا در زمین سیر نکرده اند تا ببینند سرانجام آنهایی که قبل از ایشان بودند چه شد با اینکه اینان نیرومندتر بودند، آری هیچ چیزی در آسمان و زمین خدا را عاجز نمی کند که او دانا و توانا است (۴۴).

و اگر مردم را به کیفر اعمال زشتشان به عذاب خود می گرفت بر روی زمین هیچ جنبه ای نمی ماند ولیکن عذاب آنان را تا مدتی معین تاخیر می اندازد همین که اجلشان رسید خداوند بر احوال بندگانش کاملاً آگاهست (۴۵).

بیان آیات

اشاره

این آیات نخست بر مساله توحید خدا در ربوبیت احتجاج می کند، و آیات "هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ... " و "إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا... " متضمن آن احتجاج است، و سپس بر نبودن شریکی برای خدا در ربوبیت احتجاج می کند، که آیه "قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ... " متضمن آن است.

و آن گاه مشرکین را بر نقض عهد و سوگند، و کارهای زشتی که مرتکب می شدند سرزنش می کند، و در آخر این معنا را مسجل می سازد که هیچ کس و هیچ چیز نمی تواند

خدا را عاجز کند، و اگر خدا به افرادی از این ستمکاران مهلت می دهد، برای مدتی معین است، همین که مدتشان سرآمد به آنچه مستحقند جزا می دهد. و با این بیان سوره خاتمه می یابد.

"هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ ..."

کلمه "خَلَائِفَ" جمع خلیفه است. و خلیفه بودن مردم در زمین به این معنا است که هر لاحقی از ایشان جانشین سابق شود و سلطه و توانایی بر دخل و تصرف و انتفاع از زمین داشته باشد، همان طور که سابقین بر این کار توانایی و تسلط داشتند.

و اگر انسانها به این خلاف رسیدند، از جهت نوع خلقتشان است، که خلقتی است از طریق توالد و تناسل، چون این نوع از خلقت است که مخلوق را به دو گروه سابق و لاحق تقسیم می کند.

و خلیفه قرار دادن در زمین، خود یک نوع تدبیری است آمیخته با خلقت که از آن انفکاک نمی پذیرد، و به همین جهت از این طریق استدلال می کند بر یگانگی خدای تعالی در ربوبیت، چون چنین خلقت و تدبیری مختص او است، کسی نمی تواند آن را برای غیر او ادعا کند.

پس اینکه می فرماید: "هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ" حجتی است بر یگانگی خدا در ربوبیت، و نفی ربوبیت از آلهه مشرکین.

توضیح اینکه: آن کسی که خلافت زمینی را در عالم انسانی درست کرده، او رب انسانها و مدبر امر آنان است، و چون خلیفه قرار دادن، از نوع خلقت انفکاک ندارد، ناگزیر خالق انسان همان رب انسان است، و چون به عقیده مشرکین هم، خالق تنها خدا است پس رب انسان هم به تنهایی او است.

"فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ" - یعنی پس خدای سبحان رب آدمی است نه غیر او. پس هر کس به این حقیقت کافر شود، و آن را پوشاند و ربوبیت را به غیر خدا نسبت دهد، علیه خود کفر ورزیده است.

"وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا" - این قسمت از آیه بیان می کند که کفر کفار بر ضرر خود ایشان است، چون کفرشان باعث خشم و عذاب خدا می شود. و کلمه "مقت" به معنای شدت خشم است، چون کفر باعث می شود انسان از عبودیت خدا سر برتابد و ساحت مقدس او را خوار بشمارد، و نیز این عمل باعث می شود که کافران در نفس خود خسارت ببینند، چون نفس خود را که قابلیت داشت از

سعادت انسانیت برخوردار گردد، مبتلا به شقاوت و بلا کردند، که به زودی در مسیر انتقال خود به سوی دار جزا با آن روبرو می شوند.

و اگر از اثر کفر تعبیر به زیادت کفر کرد، بدان جهت است که فطرت انسان بسیط و ساده است، و در معرض استکمال و کسب زیادت قرار دارد، تا اینکه بینی فطرت در چه مسیری قرار گیرد- اگر در مسیر اسلام و ایمان به خدا قرار گیرد، روز به روز همین ایمان و اسلامش کامل و زیاد می شود و به خدا نزدیک تر می گردد، و اگر در مسیر کفر قرار گیرد، باز فطرت او در این مسیر استکمال می کند، یعنی روز به روز کفرش زیادتر شده و در نتیجه خشم خدا از او بیشتر و خسران او زیاده تر می گردد.

و اگر "مقت" را مقید به "عند ربهم" کرد، ولی "خسار" را مقید به آن نکرد، برای این بود که "خسار" از تبعات و آثار تبدیل ایمان به کفر و تبدیل سعادت به شقاوت است، و این امری است در نزد خود انسان ها، ولی "مقت" که شدت خشم خدا است امری است در نزد خدای سبحان.

و اما حب و بغضی که به خدای تعالی نسبت داده می شود، دو تا از صفات افعال است، و معانی است خارج از ذات خدا و غیر قائم به او. و معنای حب خدای تعالی نسبت به یکی از بندگان، این است که: رحمتش را بر او گسترده کند، و به سوی او بکشاند و بغض خدای تعالی نسبت به کسی این است که رحمتش را از او بازدارد و دور کند.

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَ كُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ..."

اضافه "شركاء" به مشرکین، به این عنایت است که مشرکین ادعای شرکت در خدایی برای آنها کردند، پس در نتیجه اضافه شرکاء به ضمیر "کم" اضافه ای است لامی و مجازی، (چون بت ها شرکای مشرکین نبودند، تا این نسبت حقیقی باشد).

و در این آیه شریفه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تلقین می کند که چگونه علیه ربوبیت آلهه مشرکین، و معبودهای آنان احتجاج کند.

استدلال و احتجاج علیه مشرکین و در رد ارباب و آلهه موهوم آنان

بیان حجت چنین است که: اگر بت ها ارباب و آلهه باشند بجز خدا، باید حد اقل سهمی از تدبیر عالم به دست آنها باشد، و اگر چنین تدبیری می داشتند، باید خالق همان مقداری که تدبیرش را در دست دارند بوده باشند، برای اینکه تدبیر بدون خلقت تصور ندارد همان طور که خلقت بدون تدبیر تصور ندارد (برای اینکه تدبیر عبارت از این است که: خلقتی را بعد از خلقتی قرار دهد، و چیزی را بعد از چیزی بیافریند).

و اگر بتها خالق بودند، قطعاً دلیلی بر خالقیت آنها دلالت می کرد، و این دلیل یا از

ناحیه عالم بود و یا از ناحیه خدای سبحان، اما از ناحیه عالم، که می بینیم هیچ موجودی در عالم دلالت بر خالقیت بت ها و مخلوقیت خودش برای آنها ندارد، حتی به طور شرک، که جمله "أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ" این شق مساله را بیان می کند، و اما از ناحیه خدای سبحان، اگر دلیلی می بود، قطعاً در کتابی از کتب آسمانی که از ناحیه او نازل شده دیده می شد، و آیه ای از آیات آن کتب می گفت که خدا به ربوبیت بت ها اعتراف دارد و جایز می داند که مردم آنها را پرستند و معبود و خدای خود بگیرند، و ما می بینیم که چنین پیامی از ناحیه خدا نازل نشده و خود مشرکین هم به این اعتراف دارند و جمله "أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ" این شق دیگر را بیان می کند.

و اگر در مقام خالق نبودن بت ها در زمین تعبیر کرد به اینکه: "به من نشان دهید بینم چه موجودی را در زمین خلق کرده اند" و فرمود: "به من خبر دهید بینم، آیا بت ها در خلقت زمین شرک دارند" و نیز در خصوص آسمان ها تعبیر کرد به اینکه: "و یا در خلقت آسمان ها شرک دارند"، و فرمود: "به من خبر دهید و یا نشان دهید، بینم چه چیز در آسمان ها خلق کرده اند"، برای این بود که مراد از کلمه "ارض" - به طوری که سیاق احتجاج، بر آن دلالت دارد - عالم ارضی است، یعنی زمین و هر چه در آن و بر روی آن هست، و مراد از آسمان ها نیز عالم سماوی است، که مشتمل است بر آسمانها، و آنچه که در آسمان ها و بر آسمان است.

پس بنا بر این، اینکه فرمود: "ماذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ" در معنای این است که فرموده باشد: آیا در زمین شرک دارند؟ اگر داشته باشند لا- بد پاره ای از آن را خلق کرده اند. و همچنین جمله "أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ" در معنای این است که: فرموده باشد: "و یا چه چیزی از آسمان ها خلق کرده اند؟". که در جانب زمین اکتفاء کرد، به ذکر خلق، تا اشاره کرده باشد به اینکه به طور کلی ربوبیت جز با خلقت تصور ندارد.

"أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ" - یعنی بلکه (و یا) کتابی در جواز شرک و اعتراف به ربوبیت آلهه آنان نازل کرده ایم، و مشرکین به استناد آن، شرک ورزیدند، و خلاصه حجتی ظاهر از کتاب دارند بر اینکه آلهه آنان با ما شریکند؟

در این جمله فرمود: "أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا" و فرمود: "ام لهم کتاب" و یا عبارتی نظیر آن، تا نفی و انکار را بهتر برساند، چون عبارت دومی انکار وجود کتاب است، ولی عبارت اولی انکار وجود آن از ناحیه کسی است که اگر کتابی نازل شود از ناحیه او نازل می شود.

پس از آنچه گذشت روشن گردید که ضمیر جمع در "اتیناهم" و نیز در "فهم علی"

" به مشرکین برمی گردد و دیگر نباید به گفته آن مفسری (۱) که ضمیر را به " شرکاء " بر گردانده اعتناء نمود.

" بَلْ إِنْ يَعْذُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا " - این جمله اعراض از احتجاج گذشته است، به این بیان که: داعی مشرکین بر شرک ورزیدن، حجتی نبوده که آنان را بر این کار وادار کرده باشد، و خواسته باشند بر آن حجت اعتماد کنند، بلکه انگیزه آنها صرف فریبی است که بعضی نسبت به بعض دیگر روا می دارند، به این معنا که نیاکان و اسلاف، آیندگان را مغرور می کردند به اینکه: بت ها نزد خدا شفاعت می کنند، و نیز رؤسای هر قوم مرءوسین خود را فریب می دادند به اینکه این شرکاء نزد خدای سبحان شفاعت خواهند کرد، در حالی که این وعده ها همه پوچ بود و حقیقت نداشت.

احتجاجی که در آیه شده، علیه تمامی طوایف مشرکین است، و نسبت به همه عمومیت دارد، چه آنها که ملائکه و جن و قدیسین از بشر را می پرستیدند، و برای آنها صنمی (بتی) درست می کردند تا رو به آن بت ها بایستند، و چه آنهایی که روحانین کواکب را می پرستیدند، و رو به ستاره، عبادت می کردند، و برای هر ستاره، صنمی (بتی) می تراشیدند.

و چه آنهایی که ملائکه و عناصر را می پرستیدند و دیگر برای آنها صنمی اتخاذ نمی کردند مانند: مشرکین فرس قدیم- بطوری (۲) که نقل شده-. و چه آنهایی که بعضی از افراد بشر را می پرستیدند، مانند: نصاری که مسیح (علیه السلام) را عبادت می کنند، حجت آیه شریفه علیه همه این طوایف است.

" إِنْ اللّٰهُ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ أَنْ تَزُولَا وَ لَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ ... "

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: " این آیه شریفه استینافی است که نتیجه قبح شرک و دلهره ناشی از آن را بیان می کند، و ربطی به ما قبل ندارد، می خواهد بفرماید: خدای تعالی آسمانها و زمین را حفظ می کند، چون نمی خواهد فرو بریزند، و یا حفظ می کند تا فرو نریزند و مضمحل نشوند، چون ممکن الوجود همان طور که در حال پدید آمدنش محتاج پدید آورنده است، در بقایش نیز محتاج اوست ".

استدلال بر توحید با استناد به ابقاء موجودات و اینکه ابقاء عبارتست از ایجاد و تدبیر متوالی

اما آنچه از آیه ظاهر می شود، این است که: خدای تعالی می خواهد بعد از استدلال بر

ص: ۷۷

یگانگی خود در ربوبیت، به اینکه من خلافت را در نوع انسانی قرار دادم و بعد از نفی شرک به حجت مزبور، حجت و استدلال خود را عمومیت دهد تا شامل تمامی مخلوقات، یعنی آسمانها و زمین بشود، لذا در آیه مورد بحث استدلال می کند بر یگانگی خود به اینکه خلق را بعد از ایجاد، ابقاء هم کرده و نگذاشته مضمحل شوند، چون این معنا خیلی روشن است، و جای هیچ شکی نیست که پیدایش موجود و اصل هستی یک مساله است، و بقای آن موجود و داشتن هستی های پی در پی بعد از هستی اولش مساله دیگری است، آری هر موجودی که می بینیم هنوز هست، در حقیقت هستی آن، هستی هایی متصل به هم است، که چون استمرار دارد، ما آن را یک هستی می پنداریم.

و این نیز روشن است که ابقای موجود بعد از پدید آوردن، همانطور که ایجاد بعد از ایجاد دیگر است، همچنین تدبیری بعد از تدبیر دیگر است، چون اگر خوب در این قضیه تامل کنی و دقت نظر به خرج دهی، خواهی دید که نظام جاری در عالم به وسیله احداث و ابقاء جاری است، و چون پدید آورنده و خالق، حتی به عقیده مشرکین تنها خدای سبحان است، پس قهرا خدای تعالی خالق و مدبر آسمانها و زمین است، و کسی دیگر شریک او نیست.

پس معلوم شد آیه شریفه "إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا..." متصل به ما قبل است.

کلمه "امساک" در این آیه به همان معنای معروف است. و جمله "ان تزولا" در تقدیر "کراهه ان تزولا" و یا "لئلا تزولا" می باشد. و جمله "تزولا" متعلق به امساک است، یعنی "نگه می دارد از اینکه فرو ریزند".

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "کلمه "امساک" به معنای معروفش نیست، بلکه به معنای جلوگیری و یا حفظ است". و به هر حال امساک کنایه است از باقی نگهداشتن، و ابقاء همان ایجاد بعد از ایجاد است، البته ایجادهای مستمر و متصل، بر خلاف زوال که به معنای مضمحل شدن و باطل گشتن است.

و از بعضی (۲) از مفسرین نقل شده که گفته اند: "زوال به معنای انتقال از مکانی به مکان دیگر است، و معنای آیه این است که: خدا نمی گذارد زمین و آسمانها از جایی که هر یک دارند تکان بخورند و به جایی دیگر منتقل شوند، مثلا یکی از آنجا که دارد بالا رود،

ص: ۷۸

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۰۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۰۴.

و یکی دیگر پایین آید". ولی در تصور اینکه آنان چه می خواهند بگویند، البته در تصور صحیح آن تامل است.

"وَلَيْنَ زَالَتَا إِنْ أُمْسِيَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ" - سیاق اقتضا می کند که مراد از "زوال" در اینجا مشرف شدن بر زوال است، چون خود زوال که با امساک جمع نمی شود. و خلاصه، معنای آیه این است که: سوگند می خورم که اگر آسمان ها و زمین مشرف بر فرو ریختن شوند، احدی بعد از خدا وجود ندارد که از فرو ریختن آنها جلوگیری به عمل آورد، برای اینکه غیر از او کسی نیست که افاضه وجود کند.

ممکن هم هست مراد از "زوال" معنای حقیقی اش باشد، ولی مراد از "امساک" قدرت بر امساک باشد. و معلوم شد که کلمه "من" اولی زایده است و تنها خاصیت تاکید را دارد، و "من" دومی ابتدایی است، و ضمیر در "من بعده" به خدای تعالی برمی گردد.

بعضی (۱) هم گفته اند: "به کلمه زوال برمی گردد، که از معنای "تزولا" استفاده می شود".

"إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا" - پس خدای تعالی به خاطر اینکه حلیم است، در هیچ کاری عجله نمی کند، و به خاطر اینکه آمرزنده است، جهات عدمی هر چیزی را پنهان می دارد، و مقتضای این دو اسم این است که آسمان ها و زمین را از اینکه مشرف به زوال شوند، تا مدتی معین جلوگیر شود.

صاحب کتاب "ارشاد العقل السليم" گفته: خدا حلیم و غفور است، یعنی در عقوبتی که جنایات بشر مستوجب آن است عجله نمی کند، و لذا می بینید که آسمانها و زمین را هم چنان نگه داشته، با اینکه جا داشت به خاطر آن جنایات فرو ریزند، هم چنان که خود خدای تعالی در این باره فرموده: "تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ" (۲).

"وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهْدَىٰ مِنْ إِحْدَى الْأُمَمِ فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا" راغب می گوید: "کلمه "جهد" به فتحه جیم- و "جهد" - به ضمه جیم- به معنای طاقت و مشقت است. تا آنجا که می گوید: و خدای تعالی فرموده: "وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ" یعنی سوگند خوردند به خدا و سعی کردند که سوگند خود را تا آنجا که در وسع و طاقتشان هست پایدار و مؤکد کنند" (۳).

ص: ۷۹

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۰۴.

۲- نزدیک است آسمان ها از آن پاره پاره و زمین متلاشی شود. سوره مریم، آیه ۹۰.

۳- مفردات راغب، ماده "جهد".

و در باره کلمه "نفور" گفته: "این کلمه از ماده "نفر" است که هم به معنای تنفر از چیزی است، و هم به معنای رو کردن به چیزی، مانند کلمه "فزع" که آن نیز به دو معناست، هم می گوئیم: "فزع الی فلان- به فلان کس پناه برد، و نزد او آرامش گرفت" و هم می گوئیم: "فزع عن الشیء- از فلان چیز رو بگردانید" در نفر هم وقتی می گوئیم: "نفر عن الشیء نفورا" معنایش این است که: از آن چیز تنفر و اعراض کرد، در قرآن فرموده: "ما زادهم إِلَّا نُفُورًا" (۱).

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خبر به قریش رسید که اهل کتاب پیغمبران خود را تکذیب کردند. قریش گفتند: خدا یهود و نصاری را لعنت کند که پیامبرانی به سویشان آمدند و آنان تکذیبشان کردند. به خدا سوگند اگر پیامبری به سوی ما آید، قطعاً و به طور حتم راه یافته ترین امت ها خواهیم بود". و سیاق آیه شریفه مصدق این نقل است و آن را تایید می کند.

پس در جمله "وَ أَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ" ضمیر جمع به قریش برمی گردد که این سوگند را قبل از بعثت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خورده بودند به دلیل اینکه دنبالش می فرماید: "فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ" و سوگندشان هم همین بود که: "لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ...- اگر نذیری به سوی ما بیاید ما چنین و چنان می کنیم".

معنای این کلام قریش که پیش از بعثت پیامبر (صلی الله علیه و آله) قسم می خوردند که اگر نذیری به سویشان بیاید "أَهْدِي مِنْ إِحْدَى الْأُمَّمِ" خواهند شد

و معنای جمله "لَئِنْ جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهْدِي مِنْ إِحْدَى الْأُمَّمِ" این است که: اگر نذیری به سوی ما بیاید ما راه یافته تر از یکی از امت ها خواهیم بود، یعنی یکی از امت هایی که نذیر برایشان آمد از قبیل یهود و نصاری. در اینجا ممکن بود بگویند: "راه یافته تر از ایشان خواهیم بود"، و لیکن این طور نفرمود، برای اینکه معنای آنچه را گفتند این است که ما امتی هستیم که فعلاً نذیری نداریم، و اگر برای ما هم نذیری بیاید و ما نیز امتی صاحب نذیر شویم، مانند یکی از این امتهای صاحب نذیر، آن وقت با تصدیق نذیر خود راه یافته تر از امت مثل خود می شویم. این آن معنایی است که از تعبیر "أَهْدِي مِنْ إِحْدَى الْأُمَّمِ" استفاده می شود، (دقت بفرمایید که نکته ای لطیف است).

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: "مقتضای مقام این است که بگویند از همه امتهای راه

ص: ۸۰

۱- مفردات راغب، ماده "نفر".

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۳۳. و الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۵، به نقل از ابی هلال و ابن جریر.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۰۵.

یافته تر خواهیم بود، و این عمومیت را عبارت "احدی الامم" می‌رساند، هر چند که کلمه "احدی" نکره در سیاق اثبات است، و الف و لام در "امم" هم برای عهد است اما در عین حال معنایش این است که: به طور حتم ما راه یافته تر از یک یک امتهای که رسول خدا را تکذیب کردند مانند یهود و نصاری و غیر از ایشان، خواهیم بود.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: "معنای آیه این است که: ما راه یافته تر از امتی می‌شویم که از شدت خوبی و برتری نسبت به امتهای دیگر در باره اش گفته می‌شود: "احدی الامم- یگانه امتهای" است، هم چنان که در باره مردی که فوق العادگی دارد، می‌گویند این "یگانه قوم و عصر خویش" است. ولی قول اخیر خالی از تکلف و بعد نیست.

"فَلَمَّا جَاءَهُمْ نَذِيرٌ مَا زَادَهُمْ إِلَّا نُفُورًا" - وقتی مراد از سوگند خورندگان، قریش شد، قهرا مراد از نذیر هم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خواهد بود. و نفور به معنای تنفر و دور شدن و فرار کردن است. "اسْتِكْبَارًا فِي الْأَرْضِ وَ مَكْرَ السَّيِّئِ وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ" راغب می‌گوید: "کلمه "مکر" به معنای آن است که با حيله شخصی را از هدفی که دارد منصرف کنی، و این دو جور می‌شود، یکی به نحوه پسندیده مثل اینکه بخواهی با حيله او را به کاری نیک و ابداری، و چنین مکاری به خدا هم نسبت داده می‌شود، هم چنان که خودش فرمود:

"وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ". دوم به نحو نکوهیده و آن اینکه بخواهی با حيله او را به کاری زشت و ابداری، که در آیه "وَ لَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ" همین مکر منظور است (۲).

و نیز در معنای کلمه "یحیق" گفته: "یعنی نازل نمی‌شود و نمی‌رسد مگر مگر به خود صاحب مکر. و بعضی گفته اند: کلمه "یحیق" در اصل "یحق" بوده است که یکی از دو قاف آن مبدل به یاء شده، مانند کلمه "زل" که به "زال" قلب می‌شود، و لذا در آیه "فازلهما" بعضی "فازلهما" نیز خوانده اند، و بر همین قیاس است "ذم" و "ذام" (۳).

"اسْتِكْبَارًا فِي الْأَرْضِ" - کلمه "استکبار" مفعول له برای کلمه "نفورا" است، و معنای آن این است که: وقتی نذیر به سویشان آمد، از او اعراض و دوری کردند، برای خاطر اینکه در زمین استکبار کنند، و جمله "مکر السیئ" عطف است بر استکبار، و مثل او مفعول له است. "

ص: ۸۱

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۰۵.

۲- مفردات راغب، ماده "مکر".

۳- مفردات راغب، ماده "حاق".

بعضی (۱) هم گفته اند: "عطف است بر کلمه "نفورا" و اضافه در آن، اضافه موصوف به صفت است، به دلیل اینکه بار دوم فرموده: "وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ ..."

اشاره به معنای اینکه فرمود مکر سیئ جز به اهل آن نمی رسد

وَلَا يَحِقُّ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ"

- یعنی مکر بد نازل نمی شود و نمی رسد مگر به صاحبش، و در غیر از خود او مستقر نمی شود، برای اینکه هر چند مکر بد، بسا می شود که به شخص مکر شده صدمه ای وارد می آورد، و لیکن چیزی نمی گذرد که از او زایل می شود و دوام نمی آورد، ولی اثر زشت آن بدان جهت که مکر سیئ است در نفس مکر کننده باقی می ماند، و چیزی نمی گذرد که آن اثر ظاهر گشته، گریبانش را می گیرد و به خاطر آن مجازات می شود، حال یا در دنیا و یا در آخرت. و به همین جهت در مجمع البیان آیه شریفه را تفسیر کرده به اینکه: کیفر مکر سیئ جز به مرتکبش نمی رسد (۲).

و این آیه شریفه کلامی است از باب مثل (۳)، نظیر این جمله که قرآن کریم فرموده:

"إِنَّمَا بَعَثْنَاكُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ" (۴)، و نیز فرموده: "فَمَنْ نَكَتْ فَإِنَّمَا يَنْكُتُ عَلَىٰ نَفْسِهِ" (۵).

"فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ" - "نظر" و "انتظار" هر دو به معنای توقع است، و "فاء" برای تفریع و نتیجه است که جمله را از ما قبل نتیجه گیری می کند. و استفهام در آن انکاری است، و معنایش این است که: و چون مکر سیئ می کنند، و مکر سیئ جز به صاحبش بر نمی گردد، پس مکاران، جز سنت جاری در امم گذشته که همان عذاب الهی نازل بر مکاران است، که اثر مکر و تکذیبشان به آیات خدا بود، انتظار دیگری را نمی کشند.

"فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا" - تبدیل سنت خدا" به این است که: عذاب خدا را بردارند، و به جایش عافیت و نعمت بگذارند، و "تحویل سنت" عبارت از این است که: عذاب فلان قوم را که مستحق آن می باشند، به سوی قومی دیگر برگردانند، و سنت خدا نه تبدیل می پذیرد و نه تحویل، برای اینکه خدای تعالی بر صراط مستقیم است، حکم او نه تبعیض دارد و نه استثناء. هم چنان که خدای تعالی مشرکین مورد نظر آیه را در جنگ بدر به عذاب خود گرفت، و همگی را کشت. و خطاب در آیه به رسول خدا

ص: ۸۲

- ۱- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۶۱۸.
- ۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۱۲. [.....]
- ۳- هم چنان که در نظیر آن می گویند "من حفر بئرا لآخیه أو شک ان یقع فیه- هر کس برای برادرش چاه بکند، به زودی خودش در آن می افتد" - مترجم.
- ۴- ستم شما تنها علیه خود شما است. سوره یونس، آیه ۲۳.

۵- و هر که پیمان بشکند علیه خود شکسته است. سوره فتح، آیه ۱۰.

(صلی الله علیه و آله)، و یا به عموم شنوندگان است.

"أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً" این آیه شریفه برای سنت جاری در امت های گذشته، شاهد می آورد و می فرماید که:

امت های گذشته با اینکه از مشرکین مکه قوی تر بودند، با این حال خداوند آنها را به کیفر مکر و تکذیبشان بگرفت.

"وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا" این آیه تتمه بیان است، تا مشرکین مکه را بیشتر انداز و تخویف کرده باشد، و حاصل معنایش این است که: پس اینان باید از خدا بترسند، و باید به او ایمان بیاورند، و با او نیرنگ نکنند، و آیاتش را تکذیب نمایند، که سنت خدا در این باره همان عذاب است، هم چنان که ماجرای امت های گذشته که چگونه خدا هلاکشان کرد و عذابشان نمود، بر این سنت شهادت می دهد، زیرا با اینکه آن امت ها از این مشرکین قوی تر بودند، نتوانستند خدا را عاجز کنند، چون در همه آسمانها و زمین چیزی و کسی نیست که با نیرو و یا نیرنگ خود خدا را عاجز کند، زیرا او علیم علی الاطلاق است، غفلت و جهل در او راه ندارد تا دشمن، او را در حال غفلت و جهل فریب دهد، و نیز او قادر علی الاطلاق است و چیزی تاب مقاومت با او را ندارد.

"وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظُهُرِهَا مِنْ دَابَّةٍ ..."

مراد از "مؤاخذه" در این آیه، مؤاخذه دنیوی است، به دلیل اینکه دنبالش فرموده: "وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى - لیکن عذابشان رای برای مدتی معین تاخیر می اندازد ...". و مراد از کلمه "ناس" تمامی مردم است، چون قبل از آیه شریفه، از مؤاخذه بعضی از مردم که همان نیرنگبازان و تکذیب کنندگان به آیات خدا باشند، گفتگو کرده بود.

و مراد از جمله "بِمَا كَسَبُوا" گناهایی است که کسب کرده اند، به قرینه مؤاخذه، که همان عذاب باشد، و به شهادت اینکه در جای دیگر همین معنا را آورده، و فرموده: "وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ" (۱).

ص: ۸۳

۱- اگر خدا مردم را به کیفر ستم هایی که می کنند بگیرد، هیچ جنبنده ای بر روی زمین باقی نمی ماند. سوره نحل، آیه ۶۱.

و مراد از "ظهرها" روی زمین است، چون مردم روی زمین زندگی می کنند، علاوه بر این در آیه قبلی ذکری از زمین به میان آمده بود.

وجه اینکه فرمود اگر خدا مردم را برای گناهانشان مؤاخذه کند جنبنده ای بر زمین نمی ماند

و مراد از "دابه- جنبنده" هر موجودی است که روی زمین جنب و جوش و حرکتی داشته باشد، چه حیوان و چه انسان. و اگر به کیفر کفر و تکذیب انسانها، همه جنبندگان را هلاک می کند، برای این است که همه جنبندگان برای انسان خلق شده اند، هم چنان که خالق تعالی خودش فرمود: "خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا" (۱) و اینکه بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "این هلاکت همه جنبندگان به خاطر شومی گناهان است، هم چنان که از آیه "وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً" برمی آید که پاره ای از گناهان و ظلم ها فتنه ای می آورد عالم گیر، که غیر از مرتکب ظلم را نیز شامل می شود. درست نیست، برای اینکه شومی گناه نباید از گناهکار تجاوز کند و دامنگیر غیر او شود، هم چنان که خدای تعالی فرموده: "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" (۳) و اما آیه ای که شاهد آورد، یعنی آیه "وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً" (۴) مدلولش - به بیانی که در تفسیر سوره انفال گذشت- این است که: فتنه ناشی از ظلم تنها به کسانی از ایشان می رسد که مرتکب ظلم شدند، نه به عموم مردم اعم از ستمکاران و غیر آنها- برای مزید اطلاع به همانجا مراجعه شود.

"وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى" - منظور از "اجل مسمی" مرگ و یا قیامت است، "فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا"، یعنی وقتی اجلشان رسید، خدا به کار بندگان بصیر است، هر یک را به آنچه که کرده جزا می دهد، و به اعمالشان داناست، چون بندگان او هستند، و چگونه ممکن است خالق از خلق خود و رب از عمل بنده خود غافل و جاهل باشد؟

از آنچه گذشت روشن شد که: جمله "فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا" از باب به کار بردن سبب در جای مسبب است، که همان جزا باشد.

و آیه شریفه یعنی جمله "وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ ... " در حقیقت در جای جواب از سؤالی تقدیری قرار گرفته، سؤالی که ناشی از آیه قبلی می شد، چون در آیه قبلی خدای تعالی اهل نیرنگ و تکذیب را- که همان مشرکین مکه باشند- تهدید می کرد به مؤاخذه، و برای آنان

ص: ۸۴

۱- تمامی آنچه را که روی زمین است برای شما خلق کرد. سوره بقره، آیه ۲۹.

۲- تفسیر کشاف، ج ۳، ص ۶۱۹.

۳- هیچ گناهکاری گناه دیگری را حمل نمی کند. سوره فاطر، آیه ۱۵.

۴- سوره انفال، آیه ۲۵.

از امت های سابق شاهد آورد، که آنها نتوانستند خدا را به ستوه آورند.

چون سخن بدینجا انجامید، گویا کسی پرسیده: وقتی هیچ چیز نه در آسمان و نه در زمین خدا را به ستوه نمی آورد، پس چطور سایر مردم را به حال خود وا گذاشته، هر گناهی می خواهند مرتکب می شوند و چرا آنها را به جرم گناهانشان عذاب نمی کند؟ در پاسخ فرموده: "اگر خدا می خواست همه مردم را به جرم گناهانشان مؤاخذه کند، آن طور که نیرنگ بازان از مشرکین و مکذبین را مؤاخذه کرد، دیگر هیچ جنبه ای بر روی زمین باقی نمی ماند." و حال آنکه خدا چنین حکم کرده که: مردم، در روی زمین بمانند و زمین را آباد کنند، هم چنان که فرموده: "و لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ" (۱) پس بدین جهت گناهکاران را مؤاخذه نمی کند، و آنها را تا روزی معین مهلت می دهد. و آن روز یا روز مرگ است و یا روز قیامت. پس وقتی آن روز رسید هر عاملی از ایشان را به آنچه عمل کرده، جزا می دهد، که او به کار بندگانش بصیر است.

بحث روایتی (روایتی در ذیل آیه: "و لَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا...")

در الدر المنثور است که: ابن ابی حاتم، از طریق سفیان، از ابو زکریای کوفی، از مردی روایت کرده که آن مرد برایش حدیث کرد که روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: زنهار از "مکر سیئ" پرهیزید که "مکر سیئ" جز به صاحبش بر نمی گردد، و مکاران از ناحیه خدا مورد تعقیبند (۲).

و در تفسیر قمی می گوید: پدرم از نوفلی، از سکونی، از امام جعفر صادق (علیه السلام) از پدرش (علیه السلام) برایم حدیث کرد که فرمود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: از علم خدا گذشته و مرکب قلم خدا به این قضایی که رانده و این قدری که مقدر کرده خشک شده، که کتاب خدا جای خود را در بشر باز کند، و رسولان خدا تصدیق شوند، و آنها که ایمان می آورند و تقوی دارند به سعادت برسند، و آنها که تکذیب می کنند و کفر می ورزند به شقاوت برسند، و مؤمنین به ولایتی از خدای عز و جل و مشرکین به براءتی از او نایل شوند.

آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای عز و جل می فرماید: ای

ص: ۸۵

۱- شما در زمین قرارگاهی و متاعی دارید تا روزی معین. سوره بقره، آیه ۳۶.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۶.

فرزند آدم! تو به مشیت من برای خودت می خواهی آن چه را می خواهی، و به اراده من برای خودت اراده می کنی آن چه را اراده می کنی، و به فضل نعمت من بر تو، چنان نیرومند شده ای که می توانی سر از فرمانم برتابی، و به قوت و عصمت من و عافیتم موفق شده ای که واجبات مرا ادا کنی.

پس اگر واقعا حسناتی داری، خود من به آن حسنات از تو سزاوارترم، و تو به گناهانت از من سزاوارتری، همیشه خیر من به سوی تو نازل است، و من با آن خیر به تو انعام می کنم، و شر تو به خودت برمی گردد، به عنوان کیفر جنایاتی که کرده ای و به کثرت تسلطی که من به تو دارم به سوی طاعتم رو نهادی و به سوء ظنی که به من داری از رحمتم مایوس شدی.

پس با این بیان حمد برای من است و حجت علیه تو تمام است، و تو با این عصیان راه مؤاخذه مرا به روی خود گشودی، و با احسانت، مستحق پاداش نیکی که نزد من است گشتی. من هیچگاه از تحذیر تو کوتاهی نکردم، و تو را در حین سرگرمی و غرورت به عذاب نگرفتم. آن گاه فرمود: این همان کلام خدا است که می فرماید: "وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظُهُرِهِمْ مِنْ دَابَّةٍ" و نیز می فرماید: من تو را به بیش از طاقتت تکلیف نکردم، و از امانت جز همان مقداری را که خودت علیه نفست اقرار داری تحمیلت ننمودم، من از تو برای خود به آن مقدار راضیم که تو از من برای خودت راضی باشی. آن گاه خدای عز و جل فرمود: "وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّىٰ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا" (۱).

ص: ۸۶

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

یس (۱) وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ (۲) إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۳) عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴)

تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ (۵) لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ (۶) لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلٰی أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۷) إِنَّا جَعَلْنَا فِي
أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ (۸) وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۹)

وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۱۰) إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ فَبَشَّرَهُ بِمَغْفِرَةٍ وَ أَجْرٍ
كَرِيمٍ (۱۱) إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ وَ كُلُّ شَيْءٍ ءِ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ (۱۲)

ترجمه آیات

به نام خدای بخشنده مهربان،

یس (۱).

به قرآن سراسر حکمت سوگند (۲).

که تو به درستی و به یقین از مرسلین هستی (۳).

و بر صراط مستقیم قرار داری (۴).

که خدای عزیز و رحیم آن را نازل کرده (۵).

تا تو با آن مردمی را انذار کنی که پدرانشان انذار نشده بودند و در غفلت قرار داشتند (۶).

سوگند می خورم که فرمان عذاب بر بیشتر آنان صادر شده در نتیجه دیگر ایمان نخواهند آورد (۷).

ما به گردنشان غل‌هایی افکنده ایم که تا چانه‌شان را گرفته به طوری که دیگر نمی‌توانند سر پایین آورده خود را ببینند (۸).

ما از پیش رو و عقب سر سدی دورشان کشیده و ایشان را با آن پوشانده ایم دیگر جایی را نمی‌بینند (۹).

و (بنا بر این) دیگر انذار کردن و نکردنت به حال ایشان یکسان است چه انذار بکنی و چه نکنی ایمان نمی‌آورند (۱۰).

تو تنها کسی را انذار می‌کنی و انذارت در حق کسی مؤثر واقع می‌شود که قرآن را تصدیق کرده و نادیده از رحمان خشیت داشته باشد، پس تو او را به آمرزش و اجری کریم بشارت بده (۱۱).

ماییم که مردگان را زنده می‌کنیم و آنچه کرده‌اند و آنچه از آثارشان بعد از مردن بروز می‌کند همه را می‌نویسیم و ما هر چیزی را در امامی مبین برشمرده ایم (۱۲).

بیان آیات غرض و محتوای سوره مبارکه یس و شان و فضیلت آن

اشاره

غرض این سوره بیان اصول سه‌گانه دین است، چیزی که هست نخست از مساله نبوت شروع کرده، حال مردم را در قبول و رد دعوت انبیا بیان می‌کند، و می‌فرماید که: نتیجه دعوت حق انبیاء، احیای مردم است، و اینکه آنان در راه سعادت واقع شوند و حجت را بر مخالفین تمام کند، و به عبارت دیگر تکمیل هر دو دسته مردم است، عده‌ای را در طریق سعادت، و جمعی را در طریق شقاوت.

آن‌گاه این سوره بعد از بیان مساله نبوت، منتقل می‌شود به مساله توحید، و آیاتی چند از نشانه‌های وحدانیت خدا را برمی‌شمارد، و سپس به مساله معاد منتقل شده، زنده شدن مردم را در قیامت برای گرفتن جزا، و جداسازی مجرمین از متقین را بیان نموده سپس سرانجام حال هر یک از این دو طایفه را توصیف می‌کند.

و در آخر دوباره به همان مطلبی که آغاز کرده بود برگشته، خلاصه‌ای از اصول سه‌گانه را بیان، و بر آنها استدلال می‌کند و سوره را ختم می‌نماید.

و از آیات برجسته و بسیار علمی این سوره آیه "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" است، پس این سوره شانی عظیم دارد، چون هم متعرض اصول سه‌گانه است و هم شاخه‌هایی که از آن اصول منشعب می‌شود.

روایات هم از طریق شیعه و سنی آمده که فرمودند: برای هر چیزی قلبی است، و قلب قرآن سوره "یس" است.

اما از طریق شیعه، صدوق در کتاب ثواب الاعمال آن را از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده (۱)، و از طریق اهل سنت، الدر المنثور آن را از انس و ابو هریره و معقل بن یسار از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است (۲).

توضیح و تفسیر آیات: "یس و القرآن الحکیم... فَهُمْ غَافِلُونَ"

"یس و القرآن الحکیم... فَهُمْ غَافِلُونَ" خدای تعالی در این آیه به قرآن حکیم سوگند می خورد بر اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از مرسلین است. و اگر قرآن را به وصف حکیم توصیف کرد، برای این است که حکمت در آن جای گرفته، و حکمت عبارت است از معارف حقیقی و فروع آن، از شرایع و عبرتها و مواعظ.

جمله "إِنَّكَ لَمِنَ الْمُزْسِلِينَ" مطلبی است که به خاطر آن سوگند خورد- که بیانش گذشت- "عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ"- این جمله خبر بعد از خبر است برای حرف "ان" در "انک". و اگر "صراط" را نکره و بدون الف و لام آورد،- به طوری که می گویند- برای این بود که بر عظمت آن راه دلالت کند.

و توصیف "صراط" به استقامت، به منظور توضیح بوده، و گر نه در معنای خود کلمه صراط استقامت خوانیده، چون صراط به معنای راه روشن و مستقیم است، و مراد از "صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" آن طریقی است که: عابر خود را به سوی خدا می رساند، یعنی به سعادت انسانی اش که مساوی است با قرب به خدا و کمال عبودیت. و در تفسیر سوره فاتحه مطالبی که برای اینجا مفید است گذشت.

جمله "تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ" وصف قرآن است، که چون از وصفیت قطع شده، باید آن را به فتحه خواند. و مصدر "تنزیل" به معنای مفعول است، و حاصل معنا این می شود که:

منظورم از قرآن همین نازل شده ای است که خدای عزیز رحیم که عزت و رحمت در او مستقر است، نازلش کرده.

و اینکه در آخر خدا را به دو صفت عزت و رحمت ستوده برای اشاره به این معنا است که او قاهری است که مقهور کسی واقع نمی شود، غالبی است که از کسی شکست نمی خورد، پس اعراض اعراض کنندگان از عبودیتش او را عاجز، و انکار منکرین خدایی اش،

ص: ۸۹

۱- کتاب ثواب الاعمال، ص ۱۳۸.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۶.

و تکذیب تکذیب کنندگان آیاتش، او را ذلیل نمی سازد، و او برای هر کس که تابع ذکر (قرآن) شود، و به غیب از او خشیت داشته باشد، دارای رحمتی واسع است، اما نه برای اینکه از پیروی آنان و ایمانشان به غیب استفاده کند، بلکه برای اینکه آنان را به سوی آنچه مایه کمال و سعادتشان است هدایت فرماید. پس او تنها به خاطر عزت و رحمتش رسول را فرستاده و قرآن بر او نازل کرده، قرآن حکیم، تا مردم را انذار کند، و در نتیجه کلمه عذاب بر بعضی، و کلمه رحمت بر بعضی دیگر مسلم شود.

"لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ" - این جمله، ارسال رسول و تنزیل قرآن را تعلیل می کند. و حرف "ما" در آن نافی است، و جمله بعد از "ما" صفت برای قوم است. و معنایش این است که: ما تو را تنها به این غرض فرستادیم و قرآن بر تو نازل کردیم که مردمی را که پدرانشان انذار نشده بودند و غافل بودند، انذار کنی و بترسانی.

و در اینکه مراد از "قوم" چه کسانی است، دو احتمال هست:

احتمال اول اینکه: مراد قریش و آنان که ملحق به قریشند بوده باشد، در این صورت مراد از "آبای قریش" پدران نزدیک ایشان است که انذار نشده بودند، چون پدران دورتر ایشان امت اسماعیل ذبیح الله (علیه السلام)، و همچنین پیغمبرانی دیگر بودند که مبعوث بر عرب شدند، مانند: هود و صالح و شعیب (علیه السلام).

احتمال دوم اینکه: منظور از "قوم" همه مردم معاصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بوده باشند، چون رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) تنها به قریش مبعوث نبود، بلکه رسالتش جهانی و عمومی بود. در این صورت باز منظور از پدران بشر آن روز که انذار نشده بودند، همان پدران نزدیکشان است، چون آخرین رسولی که معروف است قبل از پیامبر اسلام مبعوث شده عیسی (علیه السلام) است، که او نیز مبعوث بر عامه بشر بود، ناگزیر منظور از پدران انذار نشده مردم، چند پشت پدرانی است که در فاصله زمانی بین عصر پیامبر اسلام و زمان عیسی (علیه السلام) در این چند صد ساله فترت قرار داشته اند.

این را هم باید بدانید که آنچه ما در باره ترکیب آیات گفتیم، چیزی بود که از هر وجه دیگری زودتر به ذهن و فهم می رسد، و گر نه در باره آن ترکیب و جوهی دیگر ذکر کرده اند که از فهم دور است، و از خوانندگان عزیز هر کس مایل باشد آن جوه را ببیند، باید به تفاسیر مفصل و طولانی مراجعه کند.

معنای آیه: "لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ ..."

"لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" لامی که بر سر جمله است لام قسم است، و معنایش این می شود که: سوگند

می خورم که قول عذاب بر بیشترشان حتمی شد، و منظور از " ثابت شدن قول بر اکثریت " این است که: مصداقی شده باشند که قول بر آنان صادق باشد.

و مراد از قولی که بر آنان ثابت شده، کلمه عذاب است، که خدای سبحان در بدو خلقت در خطاب با ابلیس آن را گفت، و فرمود: " فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ " (۱).

و مراد از " پیروی شیطان " اطاعت او در هر دستوری است که به وسیله وسوسه و تزویر می دهد، به طوری که گمراهی او در نفس پیرو ثابت شود، و در دلش رسوخ کند، چون از این خطاب که به ابلیس کرده و فرموده: " إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ " (۲) برمی آید که پیروان شیطان چنین کسانی هستند.

و لازمه رسوخ یافتن پیروی از شیطان در نفس، طغیان و استکبار در برابر حق است، هم چنان که حکایت گفتگوی تابعان و متبوعان در آتش دوزخ در آیه " بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ فَأَغْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ " (۳) و نیز آیه " وَ لَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ " (۴) به این معنا اشاره دارد.

و نیز لازمه رسوخ پیروی شیطان در دل، این است که: چنین کسانی با تمام توجه قلبی متوجه دنیا شوند، و به کلی از آخرت روی بگردانند، و چنین حالتی در دلهایشان رسوخ کند هم چنان که خدای تعالی فرموده: " وَ لَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحْبُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَ أَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ سَمِعِهِمْ وَ أَبْصَارِهِمْ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ " (۵).

ص: ۹۱

۱- حق- و من جز حق نمی گویم- این است که: هر آینه دوزخ را از تو و از هر کس از ایشان که پیرویت کند از همه تان پر خواهم کرد. سوره ص، آیه ۸۵. [...]

۲- بدرستی بندگان من تنها مرا بندگی می کنند، و تو بر آنان دست نمی یابی، مگر تنها به کسانی از گمراهان که خودشان در پی تو هستند، و به درستی جهنم میعادگاه همه آنها است. سوره حجر، آیه ۴۳.

۳- بلکه شما خودتان طاعی بودید، و چون قول پروردگاران علیه ما ثابت شده بود، ما هم شما را گمراه کردیم، چون خود گمراه بودیم. سوره صافات، آیه ۳۰-۳۲.

۴- لیکن کلمه عذاب بر کافران ثابت گشت، صدا زدند که از درهای دوزخ وارد دوزخ شوید، در حالی که همیشه در آنجا باشید، که چه بد جایی است جایگاه متکبران. سوره زمر، آیه ۷۲ و ۷۱.

۵- و لیکن کسانی که دل برای کفر گشوده دارند، غضبی از خدا برایشان است، و عذابی عظیم دارند، و این بدان جهت است که زندگی دنیا را بر آخرت مقدم داشتند، و خدا هم مردم کافر را هدایت نمی کند، ایشان کسانی هستند که خدا بر دلها و گوش و چشمهایشان مهر نهاده، و اینان مردمی غافلند. سوره نحل، آیه ۱۰۶-۱۰۸.

پس خداوند بر قلبهایشان مهر می زند و از آثار آن این است که: دیگر چنین کسانی نمی توانند ایمان بیاورند، هم چنان که باز قرآن فرموده: "إِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ" (۱).

با بیانی که گذشت روشن گردید که: حرف "فاء" در جمله "فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" برای تفریع است، نه تعلیل، که بعضی (۲) احتمالش را داده اند.

تمثیلی که حال کفار را در راه نیافتن و هدایت نشدنشان بیان می کند (إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا...)

"إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ" کلمه "اعناق" جمع "عنق" - به دو ضمه - به معنای گردن است. و کلمه "اغلال" جمع "غل" - به ضمه غین - است، و غل - به طوری که بعضی (۳) گفته اند - به معنای هر وسیله ای (از قبیل طناب و زنجیر و امثال آن) است که با آن دست را برای شکنجه دادن و تشدید عذاب به گردن ببندند.

و کلمه "مقمحون" اسم مفعول از ماده "اقمّح" است و اقمّح به معنای سر بلند کردن است. از این کلمه برمی آید غلهایی که در اهل دوزخ به کار می رود، طوری است که بین سینه تا زیر چانه آنان را پر می کند، به طوری که سرهایشان رو به بالا قرار می گیرد و دیگر نمی توانند سر را پایین آورند و راه پیش روی خود را ببینند، و آن را از چاه تمیز دهند. و اگر کلمه "اغلال" را نکره (بدون الف و لام) آورده، برای این بود که: به اهمیت و هول انگیزی آن اشاره کرده باشد.

و این آیه شریفه در مقام تعلیل آیه سابق است که می فرمود: "فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" (۴).

"وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سِدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سِدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ" کلمه "سد" به معنای حائل بین دو چیز است. و جمله "من بین آیدیهیم و من خلفهم" کنایه از همه جهات است. و کلمه "غشی" و "غشیان" به معنای پوشاندن است، مثلاً می گویند: "غشیه کذا" یعنی فلان چیز او را پوشاند و فرا گرفت. و نیز می گویند: "أغشی".

ص: ۹۲

۱- آنهایی که کلمه پروردگارت بر آنان مستقر گشته دیگر ایمان نمی آورند. سوره یونس، آیه ۹۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۱۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۱۴.

۴- یعنی پس آنها ایمان نمی آورند چون سرهایشان از شدت نخوت و تکبر بالا است و نمی توانند راه را از چاه تشخیص دهند (مترجم).

الامر فلانا" یعنی فلان گرفتاری شروع کرد فلانی را در خود فرو برد و پوشاند. و این آیه شریفه متمم تعلیل سابق است. و جمله "جعلنا" در این آیه عطف است بر "جعلنا" در آیه قبلی.

و از تفسیر فخر رازی حکایت شده که در معنای تشبیهی که در این دو آیه آمده گفته است: مانعی که نمی گذارد آدمی در آیات خدا نظر کند، دو قسم است: یکی از نظر در آیات أنفس جلو می گیرد، و دیگری از نظر در آیات آفاق، موانع قسم اول را تشبیه کرده به غل و زنجیری که صاحبش را مقمح می کند، و نمی گذارد سر خود را پایین آورده و خود را نگاه کند، و چشم بر بدن خود بیفکند. و قسم دوم را تشبیه کرده به سدی که اطراف آدمی کشیده شده باشد و نگذارد انسان آفاق را ببیند و آیاتی که در آفاق هست برایش ظاهر گردد، کسی که مبتلا به این دو مانع شود به کلی از نظر کردن محروم می ماند (۱).

و معنای دو آیه این است که: کسانی که از این کفار ایمان نمی آورند، برای این است که ما در گردنشان غل افکنده ایم و دستشان را بر گردنشان بسته ایم، و غل تا چانه شان را فرا گرفته و سرهایشان را بالا نگه داشته، به همین حال هستند، و نیز از همه اطراف آنان سد بسته ایم، دیگر نه می توانند ببینند و نه هدایت شوند.

پس در این دو آیه حال کفار را در محرومیت از هدایت یافتن به سوی ایمان، و اینکه خدا آنان را به کیفر کفرشان و گمراهی و طغیانشان محروم کرده، مثل زده و مجسم ساخته است.

در تفسیر آیه "إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا" (۲) در جلد اول این کتاب گفتیم: این اوصافی که در این مثل و در نظایرش در قرآن برای مؤمنین و کفار ذکر شده، کشف می کند از اینکه برای انسان حیاتی دیگر در باطن این حیات دنیوی هست که از حس مادی ما پوشیده شده، و به زودی در هنگام مرگ و یا در روز بعث، آن حیات برای ما ظاهر و محسوس می شود. پس بنا بر این کلام در نظایر این آیات و در مثلهای مورد بحث بر مبنای حقیقت گویی است، نه مجاز گویی، که بعضی از مفسرین پنداشته اند.

"وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" این جمله عطف تفسیری و بیانی است، و تقریر است برای مضمون سه آیه قبل، و

ص: ۹۳

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۴۵.

۲- سوره بقره، آیه ۲۶.

منظور از آنها را خلاصه گیری نموده و در عین حال زمینه چینی می کند برای آیه "إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذُّكْرَ..."

احتمال هم دارد عطف بر جمله "لا یبصرون" بوده باشد و معنایش این باشد که:

اینها نمی بینند، در نتیجه چه تو ایشان را انذار کنی و چه نکنی ایمان نخواهند آورد. ولی وجه اول به ذهن نزدیک تر است.

"إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذُّكْرَ وَ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ فَبَشَّرَهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ" انحصاری که کلمه "انما" آن را افاده می کند، به اصطلاح ادبیات، قصر افراد است - که معنایش در جملدهای قبل گذشت - و مراد از "انذار" انذار مفید و مؤثر است. و مراد از "ذکر"، قرآن کریم است. و مراد از "اتباع ذکر" تصدیق قرآن است، و اینکه وقتی آیاتش تلاوت می شود، به سوی شنیدن آن متمایل شوی. و تعبیر به "اتباع" پیروی کرد "که صیغه ماضی است، برای اشاره به تحقق وقوع است. و مراد از خشیت رحمان به غیب "خشیت از خدا در عالم ماده، یعنی در پس پرده مادیت است قبل از آنکه با مرگ یا قیامت حقیقت مکشوف گردد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: یعنی در حالی که آن شخص از مردم غایب است، به خلاف منافق که چنین ایمانی ندارد. ولی این احتمال بعید است.

در این آیه شریفه "خشیت" متعلق شده است بر "اسم رحمان" که خود دلالت بر صفت رحمت خدا می کند، و امیدواران را تحریک و جلب می نماید، (با اینکه مقام خشیت اقتضا داشت یکی از صفات قهریه خدا را بکار ببرد)، و این به خاطر آن است که اشاره کند به اینکه خشیت مؤمنین ترسی است آمیخته با رجاء و این همان حالتی است که:

عبد را در مقام عبودیت نگه می دارد، در نتیجه نه از عذاب معبودش ایمن می شود و نه از رحمت خدا نومید.

و اگر کلمه "مغفره" و نیز "اجر کریم" را نکره آورد، برای اشاره به اهمیت و عظمت آن دو است، یعنی: "او را به آمرزش عظیمی از خدا و اجر کریمی بشارت بده که با هیچ مقیاسی نمی توان آن را اندازه گیری کرد، و آن عبارت است از بهشت". و دلیل بر همه نکاتی که ما آوردیم، سیاق آیه است نه الفاظ آن.

و معنای آیه این است که: تو تنها کسی را انذار می کنی، یعنی انذار تنها در کسی

ص: ۹۴

نافع و مؤثر است که تابع قرآن باشد، و چون آیات قرآن تلاوت می شود، دلش متمایل بدان می شود، و از رحمان خشیتی دارد آمیخته با رجاء، پس تو او را به آمرزشی عظیم، و اجری کریم بشارت ده که با هیچ مقیاسی اندازه گیری نمی شود.

معنای جمله: "نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ" و بیان اینکه نامه اعمال کتابی غیر از لوح محفوظ (امام مبین) می باشد

"إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ وَ كُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ" مراد از "احیای موتی" زنده کردن ایشان برای جزا است. و مراد از "ما قَدَّمُوا" اعمالی است که قبل از مرگ خودشان کردند و از پیش، برای روز جزای خود فرستادند، و مراد از "آثارهم" باقیاتی است که برای بعد از مردن خود بجای گذاشتند که یا سنت خیری است که مردم بعد از او به آن سنت عمل کنند، مانند علمی که از خود به جای گذاشته، مردم بعد از او از آن علم بهره مند شوند، و یا مسجدی که بنا کرده تا مردم بعد از او در آن نماز بخوانند، و یا وضوخانه ای که مردم در آن وضو بگیرند. و یا سنت شری است که باب کرده و مردم بعد از او هم به آن سنت عمل کنند، مانند اینکه محلی برای فسق و نافرمانی خدا بنا نهاده، همه اینها آثار آدمی است که خدا به حسابش می آورد.

و چه بسا گفته (۱) شده که: مراد از "ما قَدَّمُوا" نیت، و مراد از "آثار" اعمالی است که مترتب و متفرع بر آن نیت می شود. ولی این معنا از سیاق بعید است.

و مراد از نوشتن "ما قَدَّمُوا" و نوشتن "آثار" ثبت آن در صحیفه اعمال، و ضبطش در آن به وسیله مامورین و ملائکه نویسنده اعمال است و این کتابت غیر از کتابت اعمال و شمردن آن در "امام مبین" است که عبارت است از لوح محفوظ.

گویا بعضی (۲) توهم کرده اند که نوشتن اعمال و آثار، همان احصاء در امام مبین است. و لیکن این اشتباه است، چون قرآن کریم از وجود کتابی خبر می دهد که تمامی موجودات و آثار آنها در آن نوشته شده، که این همان لوح محفوظ است، و از کتابی دیگر خبر می دهد که خاص امت هاست، و اعمال آنان در آن ضبط می شود، و از کتابی دیگر خبر می دهد که خاص فرد بشر است، و اعمال آنان را احصاء می کند. هم چنان که در باره کتاب اولی فرموده: "وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ" (۱) و در باره دومی فرموده:

"كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا" (۲) و در باره سومی فرموده: [.....]

ص: ۹۵

۱- هیچ تری و خشکی نیست، مگر آنکه در کتابی مبین است. سوره انعام، آیه ۵۹.

۲- هر امتی به سوی کتاب خودش دعوت می شود. سوره جاثیه، آیه ۲۸. [.....]

" وَ كُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا " (۱).

ظاهر آیه هم به نوعی از بینونت حکم می کند به اینکه: کتابها یکی نیست، و کتاب اعمال غیر از امام مبین است، چون بین آن دو فرق گذاشته، یکی را خاص اشخاص دانسته و دیگری را برای عموم موجودات (کل شیء) خوانده است، و نیز تعبیر را در یکی به کتابت آورده، و در دیگری به احصاء.

" وَ كُلِّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ " - منظور از "امام مبین" لوح محفوظ است، لوحی که از دگرگون شدن و تغییر پیدا کردن محفوظ است، و مشتمل است بر تمامی جزئیاتی که خدای سبحان قضایش را در خلق رانده، در نتیجه آمار همه چیز در آن هست، و این کتاب در کلام خدای تعالی با اسمهای مختلفی نامیده شده لوح محفوظ، ام الکتاب، کتاب مبین، و امام مبین، که در هر یک از این اسمای چهارگانه عنایتی مخصوص هست.

و شاید عنایت در نامیدن آن به امام مبین، به خاطر این باشد که بر قضاهاى حتمی خدا مشتمل است، قضاهاى که خلق تابع آنها هستند و آنها مقتدای خلق. و نامه اعمال هم - به طوری که در تفسیر سوره جاثیه می آید - از آن کتاب استنساخ می شود، چون در آن سوره فرموده: " هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " (۲).

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: " مراد از امام مبین، نامه اعمال است " لیکن سخن وی بیهوده است. بعضی (۴) دیگر گفته اند: " علم خدا است ". این هم مثل همان تفسیر قبل است بله اگر مرادشان از علم خدا علم فعلی او باشد باز وجهی دارد.

و از حرفهای عجیبی که در این مقام گفته شده، سخن بعضی (۲) از مفسرین است که گفته: " آنچه در لوح محفوظ نوشته می شود، عبارت است از آنچه بوده و آنچه خواهد بود، اما تا روز قیامت، نه تا ابد، برای اینکه لوح نزد مسلمانان عبارت است از جسم، و هر جسمی هر قدر هم بزرگ باشد، بالأخره محدود و دارای ابعادی متناهی است، و ادله علمی بر این معنا شاهد است. بنا بر این ممکن نیست این جسم محدود، حاوی و مشتمل بر تمامی جزئیات حوادث

ص: ۹۶

۱- برای هر انسانی مقدری به گردش افکنده ایم، و روز قیامت نامه ای برایش بیرون می کنیم که آن را گشوده خواهد دید. سوره اسری، آیه ۱۳.

۲- این است کتاب ما که علیه شما به حق سخن می گوید به درستی ما آنچه شما می کردید، استنساخ می کردیم. سوره جاثیه، آیه ۲۹. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۱۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۱۹.

آینده باشد، و گر نه لازمه اش این می شود که متناهی ظرف باشد برای غیر متناهی، و این بالبداهه محال است پس چاره همین است که عمومیت "کل شیء" را تخصیص بزنیم، و بگوییم حوادث تا روز قیامت منظور است. و این سخن تحکم و بی دلیل است، - که ان شاء الله به زودی به طور مفصل متعرض آن می شویم -.

و آیه شریفه نسبت به ما قبل در معنای تعلیل است، گویا فرموده آنچه گفتیم و آنچه از اوصاف آنان که کلمه عذاب بر ایشان حتمی شده برشمردیم، و آنچه در باره پیروان قرآن گفتیم که به غیب از پروردگارشان خشیت دارند، همه مطابق با واقع است زیرا زمام حیات همه به دست ماست، و اعمال و آثارشان نزد ما محفوظ است، پس ما در هر حال به سرانجام هر یک از دو گروه، علم و اطلاع داریم.

بحث روایتی روایاتی در باره نزول آیه: " وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا ... " در ماجرای سوء قصد ابو جهل و یارانش به پیامبر (صلی الله علیه و آله)

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل جمله " فَهُمْ مُمْمَحُونَ " فرموده: " یعنی سرهایشان را بالا دارند (۱). "

و نیز در همان تفسیر در روایت ابی الجارود، از امام باقر (علیه السلام) آمده که در ذیل جمله " وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ " فرموده: یعنی هدایت را نمی بینند، چون خدا گوش و چشم و دل و اعمالشان را از اینکه هدایت شوند گرفته است این آیه در باره ابو جهل بن هشام و چند تن از خاندان وی نازل شده، و جریان چنین بوده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برخاست نماز بخواند، ابو جهل (لعنه الله علیه) هم سوگند خورده بود هر وقت او را دید نماز می خواند فرقهش را بشکافد، پس ابو جهل آمد در حالی که سنگی هم به دست داشت، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دید که مشغول نماز است، هر چه دست بلند کرد تا سنگ را به طرف آن جناب پرتاب کند، خدا دستش را در گردنش بخشکانید و نتوانست پایین بیاورد، و سنگ هم در دستش نمی چرخید، ناگزیر به طرف اصحاب خود برگشت، آن وقت سنگ از دستش بیفتاد.

بعد از او مردی دیگر برخاست که او نیز از فامیل‌های ابو جهل بود، گفت من او را می کشم، همین که نزدیکش شد، گوش به قرائت او داد و دلش پر از رعب گشته برگشت و به یاران خود گفت: بین من و او چیزی به شکل " فحل - شتر نر " فاصله شد، و با دنب خود به من

ص: ۹۷

اعلام خطر کرد، و من ترسیدم نزدیکش شوم.

خداوند فرموده: " وَ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ". هم چنان که تاریخ ثابت کرده که بنی مخزوم (ابو جهل و یارانش) احدی ایمان نیاوردند (۱).

مؤلف: نظیر این روایت را الدر المنثور از بیهقی در دلائل از ابن عباس روایت کرده، و در روایت او آمده: جمعی از بنی مخزوم با یکدیگر علیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) توطئه کردند تا او را به قتل برسانند، از آن جمله ابو جهل و ولید بن مغیره بودند، روزی در حالی که آن جناب به نماز ایستاده بود، صدای قرائتش را شنیدند، ولید را فرستادند تا او را به قتل برسانند، ولید تا نزدیک محلی که آن جناب ایستاده بود آمد، ولی دید صدای قرائتش می آید اما خودش نیست، او برگشت و جریان را نقل کرد. ناگزیر دسته جمعی آمدند و تا آنجا که نماز می خواند آمدند و صدایش را شنیدند، به سوی او رفتند، دیدند صدایش از پشت سرشان می آید، و بالأخره به او دست نیافته برگشتند و آیه " وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا " در این باره نازل شده (۲).

و در الدر المنثور است که: ابن مردویه و ابو نعیم در کتاب دلائل از ابن عباس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مسجد نماز می خواند، و نماز را بلند می خواند، به حدی که مردمی از قریش از شنیدن آن ناراحت شدند، تا آنجا که برخاستند او را دستگیر کنند، لیکن دستهای آنان به گردنهایشان بسته شد، و دیدگانشان آن جناب را ندید، ناگزیر به التماس نزد آن جناب آمدند، و او را به حرمت قرابت و رحم سوگند دادند، چون هیچ تیره ای از عرب نبود مگر آنکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در آنها قرابتی داشت.

پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دعا کرد، و دستهایشان باز شد، و آیات " یَسْ وَالْقُرْآنِ الْحَکِیمِ ... أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ " در این باره نازل شد، و همان طور که این آیات فرموده، احدی از این چند نفر ایمان نیاوردند (۳).

مؤلف: این داستان را به اشکال مختلفی روایت کرده اند، در بعضی (۴) از آن روایات آمده، که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقتی دید قصد سوء برایش دارند، این آیات را خواند و از نظر آنها ناپدید شد، دشمن او را ندید و خدا کید و شرشان را از وی دفع کرد.

ص: ۹۸

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۲. (۲ و ۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۵۸.

و در بعضی (۱) دیگر آمده که آیات اول سوره تا جمله " فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ " همه اش در باره این قصه نازل شده، و در نتیجه آیه " إِنَّا جَعَلْنَا " تا آخر دو آیه، رفتار خدا را حکایت می کند که با دشمنان آن جناب چه کرد و چگونه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را از نظر آنان ناپدید ساخت، و آیه " سِوَاءَ عَلَيْهِمْ ... " پیشگویی از این است که: این چند نفر هرگز ایمان نمی آورند.

بیان عدم انطباق سیاق آیات اول سوره یس با این روایات

ولی خواننده عزیز خودش توجه دارد به اینکه: سیاق آیات مورد بحث با این روایات انطباق ندارد، چون آیات مورد بحث دارای یک سیاق و یک نظم هستند، و حال دو طائفه از مردم را بیان می کنند: یکی آنهایی که قول خدا علیه آنان حتمی و ثابت شده، و در نتیجه ایمان نمی آورند، و یکی دیگر طایفه ای که پیروی ذکر (قرآن) می کنند، و از پروردگارشان به غیب خشیت دارند.

و این مضمون چه ارتباطی با قصه های مذکور دارد و چگونه می توان آیه " لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ " را که سخن از اکثریت مردم دارد، حمل کرد بر مردم انذار شده، و آیه " إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ ... " و آیه " وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا ... " را حمل کرد بر داستان ابو جهل و نزدیکان او؟ و آیه " سِوَاءَ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ " را حمل کرد بر خصوص این چند نفر، و از همه بالاتر جمله " وَ نَكُتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ " را حمل کرد بر داستان جمعی از انصار در مدینه، که روایتش به زودی از نظرت خواهد گذشت؟ چون حمل های مزبور، وحدت نظم و سیاق آیات را به هم می زند.

پس حق مطلب این است که: آیات شریفه مورد بحث یک دفعه و با یک نظم و سیاق نازل شده، و در آن، حال مردم را در هنگام شنیدن دعوت و انذار پیامبر بیان می کند و می فرماید: مردم در برابر دعوت آن جناب دو دسته شدند، و این منافات ندارد که داستان ابو جهل و مستور شدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از دشمنان این آیات اتفاق افتاده باشد.

و نیز در آن کتاب آمده که: عبد الرزاق، ترمذی - وی حدیث را حسن دانسته - بزاز، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته - ابن مردویه و بیهقی - در کتاب شعب الایمان - همگی از ابی سعید خدری روایت کرده اند که گفت: بنو سلمه در محله ای از مدینه منزل داشتند، خواستند از آنجا به نزدیکی مسجد کوچ کنند، خدای تعالی

ص: ۹۹

این آیه را فرستاد: "إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ" رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایشان را خواست و فرمود: خدا آثار شما را هم می نویسد، و آیه را برایشان خواند ایشان قانع شده در جای خود باقی ماندند (۱).

و باز در همان کتاب است که: فاریابی، احمد، عبد بن حمید، ابن ماجه- در کتاب زهد- ابن جریر، ابن منذر، طبرانی، و ابن مردویه از ابن عباس روایت کرده اند که گفت:

منزلهای انصار از مسجد دور بود، خواستند به نزدیک مسجد کوچ کنند، آیه " وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ " نازل شد پس با خود گفتند، در همان محل خود باقی می مانیم (۲).

مؤلف: اشکالی که در این دو روایت هست، عین همان اشکالی است که: در روایات قبل بود.

چند روایت در باره عمل، در ذیل جمله: " وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ "، و در باره اینکه " امام مبین " علی علیه السلام است

و نیز در همان کتاب آمده که: ابن ابی حاتم، از جریر بن عبد الله بجلی روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هر کس سنت نیکی را باب کند، مادامی که در دنیا مردمی به آن سنت عمل می کنند، ثواب آن اعمال را به حساب این شخص هم می گذارند، بدون اینکه از اجر عامل آن کم بگذارند، و هر کس سنت زشتی در بین مردم باب کند، مادامی که در دنیا مردمی به این سنت عمل می کنند و زر آن عمل ها را به حساب او نیز می گذارند، بدون اینکه از وزر عامل آن کم بگذارند. آن گاه این آیه را تلاوت کردند: " وَ نَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَ آثَارَهُمْ " (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " وَ كُتِبَ لِي شَيْءٌ أَحْصَيْتِنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ " فرموده: یعنی در کتابی مبین، و آن محکم است، یعنی تاویل نمی خواهد. و ابن عباس از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: به خدا سوگند منم امام مبین، که ما بین حق و باطل جدایی می اندازم، و این را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ارث برده ام (۱).

و در کتاب معانی الاخبار به سند خود از ابی الجارود، از امام باقر از پدرش، از جدش (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که در ضمن حدیثی در باره علی (علیه السلام) فرمود: او امامی است که: خدای تعالی علم هر چیزی را در او احصاء کرده است (۲). ن.

ص: ۱۰۰

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۲.

۲- معانی الاخبار، ص ۹۵، ط جامعه مدرسین.

مؤلف: این دو حدیث در صورتی که از نظر سند صحیح باشد، ربطی به تفسیر ندارد، بلکه مضمون آن دو جزو بطن قرآن و اشارات آن است، و هیچ مانعی ندارد که خدای تعالی به بنده ای از بندگانش که دارای توحید و عبودیت خالص برای اوست، علم به همه معلوماتی که در کتاب مبین است بدهد، و آن کس بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سید الموحدین امیر المؤمنین علی (علیه السلام) است.

ص: ۱۰۱

وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ (۱۳) إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مُّرْسَلُونَ (۱۴) قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ (۱۵) قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُم لَمُرْسَلُونَ (۱۶) وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (۱۷)

قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَ لَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۸) قَالُوا طَائِرُكُم مَّعَكُمْ أَ إِنْ ذُكِّرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّشْرِفُونَ (۱۹) وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ (۲۰) اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا وَ هُمْ مُّهْتَدُونَ (۲۱) وَ مَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۲)

أَأَتَّخِذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِي عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَ لَا يُنْقِذُونِ (۲۳) إِنِّي إِذًا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (۲۴) إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمِعُونِ (۲۵) قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ (۲۶) بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ (۲۷)

وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ (۲۸) إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ (۲۹) يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۳۰) أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ (۳۱) وَ إِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٍ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (۳۲)

مردم قریه را برایشان مثل بیاور که فرستادگان خدا به سوی آنان آمدند (۱۳).

آن زمان که ما دو نفر از رسولان را به سوی ایشان گسیل داشتیم و آن دو را تکذیب کردند پس به وسیله رسول سومی آن دو رسول را تقویت کردیم و همگی گفتند که ما فرستاده به سوی شما ایم (۱۴).

گفتند شما به جز بشری مثل ما نیستید و رحمان هیچ پیامی نازل نکرده و مدعای شما به جز دروغ نمی تواند باشد (۱۵).

گفتند: پروردگار ما می داند که ما فرستادگان به سوی شما ایم (۱۶).

و ما به جز رساندن پیام او به طور آشکار وظیفه دیگری نداریم (۱۷).

گفتند ما شما را بد قدم و نحس می دانیم اگر دست از گفته خود برندارید قطعاً سنگسارتان می کنیم و از ناحیه ما عذابی دردناک به شما خواهد رسید (۱۸).

(رسولان) گفتند نحوست با خود شماست که وقتی تذکرتان می دهند حق را نمی پذیرید بلکه شما مردم مسرف و متجاوزید (۱۹).

و از دورترین نقطه شهر مردی شتابان آمد و گفت هان ای مردم! فرستادگان خدا را پیروی کنید (۲۰).

پیروی کنید کسانی را که هم راه یافتگانند و هم به طمع مزد شما را به پیروی خود نمی خوانند (۲۱).

و چرا من آفریننده خود را نپرستم در صورتی که بازگشت شما به سوی او است (۲۲).

آیا به جای او خدایانی دیگر اتخاذ کنم که اگر خدای رحمان ضرری برآیم بخواهد شفاعت آنها هیچ دردی از من دوا و از آن ضرر نجاتم نمی دهند (۲۳).

مسلم است که من در این صورت در ضلالتی روشن قرار گرفته ام (۲۴).

من به پروردگار شما رسولان ایمان می آورم و شما بشنوید تا فردا شهادت دهید (۲۵).

(مردم او را کشتند) در همان دم به او گفته شد به بهشت درآی و او که داشت داخل بهشت می شد گفت ای کاش مردم من می دانستند چه سعادت نصیب شده (۲۶).

می دانستند چگونه پروردگار مرا بیامرزد و مرا از مکرمین قرار داد (۲۷).

و ما برای هلاک ساختن مردم او لشکری از آسمان نفرستادیم و نباید هم می فرستادیم (۲۸).

چون از بین بردن آنها به بیش از یک صیحه نیاز نداشت آری یک صیحه برخاست و همه آنها در جای خود خشکیدند (۲۹).

ص: ۱۰۳

ای حسرت و ندامت بر بندگان من که هیچ رسولی نزدشان نیامد مگر آنکه به جز استهزاء عکس العملی نشان ندادند (۳۰).

آیا ندیدند چقدر از اقوام قبل از ایشان را هلاک کردیم و دیگر به سوی آنان بر نمی گردند (۳۱).

با اینکه هیچ یک از آنان نیست مگر آنکه همگی نزد ما حاضر خواهند شد (۳۲).

بیان آیات انذار و تبشیر کسانی که "سواء علیهم أأنذرتهم ام لم تنذرهم" به منظور اتمام حجت و رسیدن آنان به کمال شقاوت است

اشاره

این آیات مثلی است مشتمل بر انذار و تبشیر که خدای سبحان آن را برای عموم مردم آورده که در آن به رسالت الهی و تبعات و آثار دعوت به حق اشاره می کند که عبارت است از مغفرت و اجر کریم برای هر کس که ایمان آورد و پیروی ذکر (قرآن) کند و از رحمان بغیب خشیت داشته باشد، و نیز عبارت است از عذاب الیم برای هر کس که کفر بورزد و آن دعوت را تکذیب کند. و نیز به وحدانیت خدای تعالی، و مساله معاد و برگشت همه مردم به سوی او اشاره می نماید.

در اینجا ممکن است این اشکال به ذهن کسی وارد شود که: در آیات قبل می فرمود:

آنها که کلمه عذاب علیه آنان ثابت شده، ایمان نمی آورند، چه انذارشان بکنی و چه نکنی، آن وقت در این آیات، خودش آنها را انذار می کند.

جواب این اشکال این است که: منافاتی بین این دو دسته آیات نیست، برای اینکه منظور از آیات مورد بحث این است که با ابلاغ انذار، حجت بر آنها تمام شود، و شقاوتشان به حد کمال برسد، البته از طرف دیگر مؤمنین هم سعادتشان به حد کمال برسد.

هم چنان که در جای دیگر فرموده: "لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ" (۱)، و نیز فرموده: "وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا" (۲).

ص: ۱۰۴

- ۱- هر که هلاک می شود دانسته هلاک شود، و هر که زنده می گردد، نیز با آگهی خود زنده شود. سوره انفال، آیه ۴۲.
- ۲- ما پاره ای از قرآن را نازل کردیم که برای مؤمنین شفا و رحمت است، ولی ظالمان را جز خسارت و زیان نمی افزاید. سوره اسری، آیه ۸۲.

" وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ " کلمه "مثلا" که در این جمله آمده به معنای کلام و یا داستانی است که گوینده آن را می گوید تا مقصدی از مقاصدش را برای شنونده ممثل و مجسم کند، و چون داستان اصحاب قریه، وعده و وعید آیات قبل را روشن می کند، لذا خداوند رسول گرامی خود را دستور داد تا قصه را به صورت این مثل برای کفار بیان کند.

و ظاهرا کلمه "مثلا" مفعول دوم باشد برای "اضرب" و مفعول اول آن "اصحاب القریه" باشد، و معنا چنین باشد: برای آنها اصحاب قریه را که چنین و چنان بودند مثل بزن.

و مفعول دوم که باید بعد از مفعول اول بیاید، در اینجا جلوتر آمده، تا از فاصله زیاد که مخل به معناست جلوگیری شده باشد.

" إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مَّرْسَلُونَ " کلمه "عززنا" از تعزیز است که: مصدر باب تفعیل از ماده عزت است، و "عزت" به معنای نیرو و شوکت و آسیب ناپذیری است. و جمله " إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ " بیان تفصیلی جمله " إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ " است.

و معنای آیه این است که: برای آنها مثل بزن اصحاب قریه را که در زمانی می زیستند که ما دو تا از رسولان خود را به سویشان فرستاده بودیم و مردم آن دو را تکذیب کرده بودند و ما آن دو را به رسول سوم تقویت کردیم، و این سه رسول گفتند: ای مردم! ما از جانب خدا به سوی شما فرستاده شده ایم.

وجه اینکه در نقل تکذیب پیامبران توسط مشرکین فرمود: " قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ "

" قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ " إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ " مردم چنین می پنداشتند که بشر نمی تواند پیغمبر شود. و وحی آسمانی را بگیرد، و استدلال می کردند به خودشان که پیغمبر نیستند، و چنین چیزی را در خودشان سراغ ندارند، و آن وقت حکم خود را به انبیا هم سرایت داده، می گفتند: پس آنها هم پیغمبر نیستند، چون حکم امثال، یکی است.

و بر این اساس معنای جمله " وَ مَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ " چنین می شود: خدا هیچ وحیی نازل نکرده، چون اگر وحیی بر بشری نازل کرده بود ما نیز در نفوس خود از آن خبردار می شدیم و خدا به ما هم وحی می کرد. همانطور که شما ادعای آن را می کنید.

و اگر از خدای تعالی تعبیر به "رحمان" کردند، برای این است که مشرکین عرب مانند همه بت پرستان خدا را قبول داشتند، و او را به صفات کمال متصف می دانستند، چیزی که بود در تفسیر آن صفات با هم اختلاف داشتند، صابئی ها آن صفات را به نفی معنا

می کردند، و به جای اینکه بگویند خدا عالم است می گفتند جاهل نیست، و همچنین در مورد سایر صفات، مانند قدرت، خالقیت، رحمت، ملک و غیر اینها.

با این تفاوت که مشرکین می گفتند: این خدای دارای چنین صفات، امر تدبیر مخلوقات را به مقربین در گاه خود، مانند ملائکه واگذار نموده و دیگر خودش در تدبیر عالم هیچ کاره است، ارباب و مدبران عالم، ملائکه و آلهه هستند، و اما خدا (عز اسمه)، او تنها در این ارباب، ربوبیت و تدبیر دارد، پس خدا رب ارباب و اله آلهه است.

ممکن هم هست اسم رحمان تنها در حکایت قصه آمده باشد نه در خود قصه، به این معنا که اهل قریه نگفته باشند " و رحمان چیزی نازل نکرده شما دروغ می گوئید" بلکه یا گفته باشند "خدا چیزی نازل نکرده"، و یا "چیزی نازل نشده"، و آن گاه قرآن در نقل قصه کلمه "رحمان" را آورده باشد، تا به حلم و رحمت خدای تعالی در قبال انکار و تکذیب حق صریحی که مشرکین داشتند اشاره کند.

و جمله "إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ" به منزله نتیجه است برای صدر آیه، و حاصل کلامشان این می شود که: شما هم بشری هستید مثل ما، و ما با اینکه مثل شما بشر هستیم در نفس خود چیزی از وحی که ادعا می کنید به شما نازل شده نمی یابیم، و چون شما هم مثل ما، پس رحمان هیچ وحیی نازل نکرده، و شما دروغ می گوئید، و چون غیر از این ادعا ادعای دیگری ندارید پس غیر از دروغ چیز دیگری ندارید.

و با این بیان نکته حصر در جمله "إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ" روشن شد، و همچنین وجه اینکه چرا فعل را نفی کرد (و گفت: شما دروغ می گوئید ولی اسم فاعل را نفی نکرد) و نفرمود: "شما نیستید مگر دروغگو" برای اینکه مراد، تکذیب و نفی فعل در حال گفتگو بوده، نه مستمرا و در آینده (چون اسم فاعل زمان حال و آینده را به طور استمرار شامل می شود، به خلاف فعل، که تنها شامل حال و آینده می شود).

الْوَا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

خدای تعالی در این قصه حکایت نکرده که رسولان در پاسخ مردم که گفتند: "ما أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا... - شما جز بشری چون ما نیستید..."، چه جوابی دادند، در حالی که در جای دیگر از رسولان امتهای گذشته حکایت کرده که در پاسخ مردم خود که گفته بودند: "إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا - شما جز بشری چون ما نیستید" گفتند: "إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ" (۱) که بیانش گذشت..]

ص: ۱۰۶

۱- درست است که ما جز بشری چون شما نیستیم، و لیکن خدا بر هر کس از بندگانش که بخواهد منت می گذارد. سوره ابراهیم، آیه ۱۱. [.....]

بلکه تنها از آن رسولان حکایت کرده که به قوم خود گفتند: ما فرستاده خدا به سوی شما و مامور تبلیغ رسالت او هستیم، و جز این شانی نداریم و احتیاجی نداریم به اینکه ما را تصدیق بکنید و به ما ایمان بیاورید، تنها برای ما این کافی است که: خدا می داند که ما فرستاده او هستیم و ما به بیش از این هم احتیاج نداریم.

پس در جمله "قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسِلُونَ" رسولان از رسالت خود خبر می دهند، و کلام خود را با حرف "ان- به درستی که" و حرف "لام- هر آینه" تاکید کرده اند، و نیز به منظور تاکید کلام خود، پروردگار خود را شاهد گرفته اند که "ربنا يعلم- پروردگار ما می داند".

و جمله "رَبُّنَا يَعْلَمُ" معترضه و به منزله سوگند است، و به آیه چنین معنا می دهد: ما فرستادگان به سوی شما هستیم، و در ادعای رسالت صادقیم، و این دلیل ما را بس که خدایی که ما را به سوی شما فرستاده خود شاهد این مدعای ماست، و دیگر ما حاجتی نداریم به اینکه شما هم ما را تصدیق بکنید، و از تصدیق شما سودی عاید ما نمی شود، تا در صدد جلب تصدیق شما برآئیم، بلکه آنچه برای ما مهم است این است که: رسالت خود را انجام بدهیم و حجت تمام شود.

"وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ" - کلمه "بلاغ" به معنای تبلیغ است و مراد از آن، تبلیغ رسالت است، و معنای جمله این است که: ما مامور نشده ایم مگر تنها به اینکه رسالت خدا را به شما ابلاغ کنیم و حجت را تمام نماییم.

"قَالُوا إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَ لِيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ" ۴ گویندگان این سخن مردم قریه اند، و روی سخنشان با رسولان است. و کلمه "تطیرنا" از مصدر تطیر است که به معنای شوم دانستن و فال بد زدن به چیزی است، و اینکه گفتند: "اگر دست از حرفهایتان برندارید شما را سنگسار می کنیم و عذابی دردناک به شما خواهد رسید" تهدید رسولان است از سوی مردم.

و معنای آیه این است که: مردم قریه به رسولان گفتند: ما شما را بد قدم و شوم می دانیم، و سوگند می خوریم که اگر دست از سخنان خود برندارید و تبلیغات خود را ترک نکنید و هم چنان به کار دعوت پردازید، ما شما را سنگباران می کنیم، و از ما به شما عذابی دردناک خواهد رسید.

معنای جمله: "طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ" که رسولان (علیه السلام) به مکذبان خود گفتند

قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ أَلَا إِنَّ دُكْرُكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ

این سخن پاسخ رسولان به اهل قریه است.

و کلمه "طائر" در جمله "طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ" در اصل طیر (مرغی چون کلاغ) است که عرب با دیدن آن فال بد می زد، و سپس مورد استعمالش را توسعه دادند و به هر چیزی که با آن فال بد زده می شود طیر گفتند، و چه بسا که در حوادث آینده بشر نیز استعمال می کنند، و چه بسا بخت بد اشخاصی را طائر می گویند، با اینکه اصلاً بخت امری است موهوم، ولی مردم خرافه پرست آن را مبدأ بدبختی انسان و محرومیتش از هر چیز می دانند.

و به هر حال اینکه فرمود: "طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ" ظاهر معنایش این است که: آن چیزی که جا دارد با آن فال بد بزنید آن چیزی است که با خودتان هست، و آن عبارت است از حالت اعراضی که از حق دارید و نمی خواهید حق را که همان توحید است بپذیرید، و اینکه به سوی باطل یعنی شرک تمایل و اقبال دارید.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "معنایش این است که طائر شما یعنی بهره و نصیب شما از خیر و شر با خود شماست، و آن اعمال نیک و بد شماست اگر خیر باشد، بهره شما خیر می شود، و اگر شر باشد شر می شود". (دقت فرمایید) که این مفسر طائر را به معنای دوم (حوادث آینده) گرفته، و لیکن جمله بعدی آیه که می فرماید: "أَلَا إِنَّ دُكْرُكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ" با معنای اول مناسب تر است.

استفهام در جمله "أَلَا إِنَّ دُكْرُكُمْ" استفهامی است توییخی و مراد از "تذکیر" تذکر دادن ایشان است به حق، یعنی به وحدانیت خدای تعالی و اینکه بازگشت همه به سوی اوست، و حقایقی نظیر آنها. و در این جمله که جمله ای است شرطیه جزای شرط حذف شده تا اشاره کند به اینکه جزای آن این قدر شنیع و رسواست که نمی شود گفت، و بدان تفوه کرد، و تقدیر جمله چنین است: "اگر به حق تذکر داده شوید این تذکر را با انکار شنیع و تطیر و تهدید رسوایتان مقابله می کنید".

"بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ" - یعنی شما مردمی هستید متجاوز که معصیت را از حد گذرانده اید، و کلمه "بل" که به معنای اعراض است اعراض از مطلب سابق را می رساند، و معنایش این است که: "نه، بلکه علت اصلی در انکار حق، و تکذیبشان این است که آنان مردمی هستند که مستمر در اسراف و متجاوز از حدند".

ص: ۱۰۸

" وَ جَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ "" اقضای مدینه " به معنای دورترین نقطه آن نسبت به ابتدای فرضی آن است. در اول کلام قریه آورده بود، و در این جا از آن به مدینه تعبیر کرد، تا بفهماند قریه مذکور بزرگ بوده. و کلمه " سعی " به معنای سریع راه رفتن است.

نظیر این تعبیر در داستان موسی (علیه السلام) و آن مرد قبطی آمده و فرموده: " وَ جَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى - مردی از دورترین نقطه شهر آمد در حالی که می دوید ". در این آیه کلمه " رجل " جلوتر از " اقصى المدینه " آمده، و در آیه مورد بحث بعد از آن آمده، بعید نیست نکته اش این باشد که در آنجا عنایت و اهتمام به آمدن مردم و خبر دادنش به موسی (علیه السلام) بوده، که درباریان در باره کشتن تو شور می کردند، و لذا کلمه " رجل " را جلوتر آورد. و در درجه دوم، اهتمام خود آن مرد به زودتر رسیدن و خبر دادن به موسی (علیه السلام) است، و لذا جمله " یسعی " را به عنوان حال مؤخر آورد، به خلاف آیه مورد بحث که اهتمام در آن به آمدن از دورترین نقطه شهر است، تا بفهماند بین رسولان و آن مرد، هیچ تبانی و سازش قبلی در امر دعوت نبوده، و هیچ رابطه ای با او نداشته اند، لذا جمله " مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ " را مقدم آورد، و کلمه " رجل " و " یسعی " را بعد از آن ذکر کرد.

و اما اینکه این مرد نامش و نام پدرش چه بوده و چه شغل و حرفه ای داشته؟ مفسرین سخت در آن اختلاف کرده اند، و ما چون اهمیتی در گفتگوی از آن ندیدیم، چون دخالتی در فهم مراد آیه نداشت، لذا از بحث پیرامون آن خودداری نمودیم، چون یقین داریم که اگر این جزئیات در فهم مراد آیه کمترین دخالتی می داشت، خدای سبحان در کلامش بدان اشاره می کرد، و آن را مهمل نمی گذاشت.

آنچه مورد اهمیت است، دقت و تدبر در این معنا است که این شخص چه حظ وافری از ایمان داشته که در چنین موقعی به تایید رسولان الهی (علیه السلام) برخاسته و ایشان را یاری کرده است، چون از تدبر در کلام خدا که داستان او را حکایت کرده این معنا به دست می آید که وی مردی بوده که خدای سبحان دلش را به نور ایمان روشن کرده، به خدا ایمان آورده و با ایمان خالص او را می پرستیده، نه به طمع بهشت و نه از ترس آتش، بلکه از این جهت که او اهلیت پرستش دارد، و به همین جهت از بندگان مکرم خدا شده.

و خدای سبحان در کلامش هیچ کس به جز ملائکه را به صفت مکرم توصیف نکرده، تنها ملائکه مقرب در گاهش و بندگان خالصش را به این وصف ستوده، و از آن جمله این مرد است که با مردم مخاصمه و احتجاج کرده و بر آنان غلبه جسته و حجت قوم را بر اینکه

پرستش خدا جایز نیست و تنها باید آلهه را پرسید باطل نموده و در مقابل اثبات کرده است که تنها باید خدا را پرستید، و رسولان او را در دعوی رسالت تصدیق نموده و سپس به آنان ایمان آورده است.

" اَتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ " در این آیه شریفه، بیانی است بر جمله " اَتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ " که در آیه قبلی بود، و به جای کلمه " مرسلین " در آن آیه جمله " مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ " را در اینجا آورده تا به علت متابعت مرسلین اشاره کرده باشد و بفرماید اینکه گفتیم رسولان را پیروی کنید علتش این است که رسولان خودشان راه یافته اند، و در راهنمایی شما هم مزدی نمی خواهند، چون پیروی کردن از غیر، برای یکی از دو جهت جائز نیست یا برای این که آن غیر خودش گمراه است و سخنش گمراهی است، معلوم است که گمراه را نباید در گمراهی اش پیروی کرد. و یا برای این که هر چند سخنش حق است و پیروی حق واجب است، لیکن او از این سخن حق منظور فاسدی دارد، او سخن حق را وسیله کسب مال یا جاه کرده، و یا غرض فاسد دیگری از این قبیل دارد.

و اما سخن کسی که هم سخنش حق است و هم از داشتن اغراض فاسد میرا و منزّه است، و از گفتن آن سخن حق نه نقشه ای در نظر دارد و نه کید و خیانتی، باید از او پیروی کرد و سخنش را پذیرفت، و این رسولان چنینند، و در اینکه می گویند: " غیر از خدا را نپرستید "، هم راه یافته اند و هم اجر و مزدی از شما نمی خواهند، نه مال و نه جاه، پس واجب است که ایشان را پیروی کنید.

اما اینکه راه یافته اند، برای این است که: حجت بر حقانیت آنان و صدق مدعای آنان یعنی توحید خدا قائم است، و آن حجت عبارت است از کلام آن مرد که گفت: " وَ مَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي ... وَلَا يُنْقِدُونِ ".

و اما اینکه رسولان مزدی از مردم نمی خواستند، دلیلش کلام خود ایشان است که گفتند: " رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ " که بیانش گذشت.

و با این بیانی که ما ذکر کردیم، بیان قبلی ما هم تایید می شود که گفتیم در جمله " رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ " منظورشان این است که: بفهمانند ما از مردم نه اجری می خواهیم و نه غیر آن.

" وَ مَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ أَ اتَّخَذُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً ... وَلَا يُنْقِدُونَ "

در این آیه و آیه بعدی اش شروع شده به استدلال تفصیلی بر توحید و نفی آلهه، و برای این منظور سیاق تکلم وحده را برگزیده مگر در یک جمله معترضه که وسط کلام آورده و با سیاق خطاب فرموده: "وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" - به سوی او برمی گردید."

و این برگزیدن برای این است که خود را بدان جهت که یک انسان است، و خدا او را ایجاد کرده محاکمه کند، و آن گاه هر حکمی که علیه خود کرد، در هر انسان دیگری مثل خودش جاری سازد، چون افراد یک نوع همه مثل همند، پس اینکه گفت: "و چرا خدایی را که مرا آفریده نپرستیم؟" در معنای این است که گفته باشد: "و چرا انسان خدایی را که خلقش کرده نپرستد" و آیا کسی که انسان باشد غیر از خدا، آلهه دیگری می گیرد؟

و اگر از خدای تعالی تعبیر آورد به "الَّذِي فَطَرَنِي" برای این است که به علت حکم اشاره کرده و بفهماند که چون لازمه فطر و ایجاد انسان بعد از آنکه عدم بود، بازگشت همه چیز انسان به خدای تعالی است، چه ذاتش و چه صفاتش و چه افعالش، و نیز لازمه اش این است که قیام همه چیز انسان به او باشد، و او مالک آدمی و همه چیز او باشد.

در نتیجه برای انسان به غیر از عبودیت محض چیزی نیست، بنا بر این بر او لازم است که خود را در مقام عبودیت نصب کرده و آن را نسبت به خدای تعالی اظهار بدارد، و این همان عبادت است. پس باید او را عبادت کند، چون از اهلیت پرستش دارد.

و این نکته همان است که چند سطر قبل در باره آن مرد گفتیم، که او خدا را با اخلاص بندگی می کرد، نه به طمع بهشت و نه از ترس دوزخ، بلکه از این جهت که خدا اهلیت برای عبادت دارد.

و چون ایمان به خدا و عبادت او چنین وضعی دارد قهرا عامه مردم به چنین مقامی نمی رسند، چون اکثریت مردم یا از ترس خدا را عبادت می کنند و یا به طمع و یا به هر دو جهت، لذا مرد نامبرده بعد از آنکه خود را محاکمه کرد، رو به مردم نمود و گفت: "و الیه ترجعون" و منظورش از این التفات، انذار ایشان به روز قیامت بود که روز بازگشت ایشان به خداست، روزی که خدا به حساب اعمالشان می رسد، و بر طبق آن جزایشان می دهد. پس جمله "وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" به منزله جمله معترضه و یا عین جمله معترضه است، که از سیاق کلام خارج است.

در حجت و برهان علیه مشرکین، در سخن مردی که از اقصای مدینه آمد: "وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي ..."

نکته دیگر اینکه: این دو آیه شریفه مشتمل بر دو حجت و برهان علیه دلیلی است که بت پرستان آن را اساس بت پرستی و اعتقاد به ارباب بودن بتها قرار داده بودند.

توضیح اینکه: بت پرستان معتقد بودند که خدای سبحان اجل از آن است که حس یا

خیال بشر و یا عقل او به وی احاطه یابد و او را بشناسد و یا تصور کند، و هیچ قوه ادراکی نمی تواند او را بشناسد و به همین جهت انسان نمی تواند با عبادت متوجه او شود، پس تنها راه عبادت خدا آن است که ما در عبادت متوجه مقربان درگاه او، و اقویای از خلقش مانند ملائکه گرامی اش و یا بعضی از جن و یا قدیسین از بشر شویم، تا آنها واسطه و شفیع ما در پیشگاه خدا شوند، در رساندن خیرات و دفع شرور.

این دو دلیل اساس اعتقاد مشرکین بود که دو آیه مورد بحث از هر دو جواب می دهد:

اما از دلیل اولشان جوابی می دهد که حاصلش این است که: هر چند انسان نمی تواند احاطه علمی به ذات متعالی خدا پیدا کند، و لیکن می تواند او را به صفات مخصوص به خودش بشناسد، مثل اینکه او فاطر و پدید آورنده وی است و چون این مقدار شناسایی خدا برایش ممکن است، پس می تواند عبادت خود را هم از طریق همین شناسایی انجام داده و متوجه خدا گردد، و انکار این مقدار شناسایی جز لجبازی، معنای دیگری ندارد.

این جواب همان است که آیه "وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي" بدان اشاره می کند.

و اما از دلیل دومشان جواب می دهد به اینکه: اگر این بتها به راستی شفاعت و وساطتی داشته باشند، این مقام را خدا به آنها افاضه کرده، و خدا شفاعت را در جایی به آنها افاضه می کند که خودش نسبت به آن مورد، اراده ای حتمی نداشته باشد، و لازمه این برهان آن است که: شفاعت بتهای شما تنها در مواردی نافذ باشد که خدا اجازه شفاعتشان داده باشد، هم چنان که خودش فرموده: "مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ" (۱).

و اما در مواردی که او اراده ای حتمی داشته باشد، دیگر شفاعت همین شفیعان فرضی هم مفید واقع نمی شود، نه می تواند خیری به ایشان برساند و نه ضرری را از ایشان دفع کند، که جمله "أَتَجِدُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِ عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقِذُونِ" اشاره به این جواب دارد.

و اگر از خدای تعالی به "رحمان" تعبیر آورد، برای این بود که به سعه رحمت خدا و بسیاری آن اشاره نماید و نیز بفهماند که تمامی نعمت ها از ناحیه او و تدبیر خیر و شر همه به دست اوست.

از همین تعبیر به "رحمان" برهان دیگری بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت به دست می آید، و آن این است که: وقتی تمامی نعمت ها و نیز نظام جاری در آنها مظاهر

ص: ۱۱۲

۱- هیچ شفיעی نیست مگر بعد از اذن او. سوره یونس، آیه ۳.

رحمت واسعه خدا و قائم بدان بود، و هیچ یک از آنها از خود استقلالی در تدبیر امر خود نداشت، قهرا تدبیر آنها مستقلا با خدای تعالی خواهد بود، حتی تدبیر ملائکه هم بر فرض که به قول مشرکین، سهمی از تدبیر به دست ملائکه باشد، باز همان نیز از رحمت خدا و تدبیر اوست، پس نتیجه می گیریم که ربوبیت تنها از آن خداست، و همچنین الوهیت خاص اوست.

"إِنِّي إِذَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" این جمله ضلالت را در شرک و اتخاذ آلهه مسجل می کند.

"إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ" این جمله باز از کلمات آن مرد است که به رسولان خطاب کرده، و اینکه گفته:

"فاسمعون" پس بشنوید "کنایه از تحمل شهادت است، یعنی پس شاهد باشید. و جمله "إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ..." تجدید شهادت به حق، و تاکید ایمان است، چون از ظاهر سیاق بر می آید که جمله "إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ" را بعد از آن محاجه گفته، و در آن محاجه اعتراف به ایمان کرده و شهادت به حق داده بود. و منظورش از این تکرار این بوده که با ایمان خود در حضور مردم قریه رسولان را تایید کرده باشد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: خطاب در این جمله "فاسمعون- پس بشنوید" به مردم قریه است، تا رسولان را تایید کرده باشد، و معنایش این است که: "من به خدا ایمان آوردم، پس ای اهل قریه این معنا را از من بشنوید، (و هر کاری می خواهید بکنید)، که من هیچ باکی از شما ندارم. و یا معنایش این است که: ای اهل قریه، من به خدا ایمان آوردم، پس از من بشنوید و شما هم ایمان بیاورید، و یا خواسته مردم را علیه خود عصبانی کند تا به او پردازند، و آسیبی به رسولان خدا نرسانند، چون دیده مردم تصمیم گرفته اند آنان را به قتل برسانند" (دقت فرمایید).

و لیکن اشکالی که در همه این احتمالات هست این است که: با تعبیر از خدا به "ربکم- پروردگارتان" سازگار نیست، چون مردم خدا را پروردگار خود نمی شناختند، و اربابی غیر از خدای سبحان به ربوبیت می شناختند و عبادت می کردند.

بعضی (۲) خواسته اند از این اشکال پاسخ دهند به اینکه: "منظور پروردگاری است که

ص: ۱۱۳

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۲۸.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۶۰.

برهان مزبور را بر وجودش اقامه کردم، و مسلم شد که او پروردگار شما است" لیکن این پاسخ هیچ دلیلی ندارد، و تقییدی است بدون مقید.

"قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ" خطاب در این آیه به رجل نامبرده است- به طوری که از سیاق برمی آید- اشاره می کند به اینکه مردم قریه آن مرد را کشتند، و خدای تعالی از ساحت عزتش به وی خطاب کرد که داخل بهشت شو. و مؤید این احتمال جمله بعد است که می فرماید: "وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ"، چون در آیه مورد بحث جمله "قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ"، به جای خبر از کشته شدن مرد نشسته تا اشاره باشد به اینکه بین کشته شدن آن مرد به دست مردم قریه، و ما بین امر به داخل شدنش در بهشت، فاصله چندانی نبوده، آن قدر این دو به هم متصل بودند که گویی کشته شدنش همان و رسیدن دستور به داخل بهشت شدنش همان.

توضیحی راجع به "جنت" در آیه "قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ" و اینکه خطاب کننده کیست

و بنا بر این مراد از "جنت" بهشت برزخ است نه بهشت آخرت. و اینکه: بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "منظور بهشت آخرت است، و معنای آیه این است که: به زودی در قیامت به او گفته می شود داخل بهشت شو، و اگر عبارت را به ماضی آورد، و فرمود: "قيل- به او گفته شده" برای این است که بفهماند این دستور محققا صادر می شود" صحیح نیست، و خود را بی جهت و بدون دلیل به زحمت انداختن است.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "خدای تعالی او را به آسمان برد، و در آنجا به وی گفته شد:

داخل بهشت شو، در نتیجه او هم چنان زنده است و تا روز قیامت در بهشت متنعم خواهد بود" و این وجه هم مثل وجه قبل صحیح نیست.

بعضی (۳) هم گفته اند: "گوینده" ادخل الجنة "خود مردم بودند که در هنگام کشتن او به عنوان استهزا به او گفته اند: "ما تو را می کشیم و لحظه ای بعد داخل بهشت شو" اشکال این وجه این است که: با خبری که دنبالش خدای تعالی داده و فرموده: "قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ...- گفت ای کاش مردم می فهمیدند که چگونه خدا مرا بیامرزید، و از محترمینم قرار داد" نمی سازد، چون ظاهر این خبر این است که: وی بعد از شنیدن ندای "ادْخُلِ الْجَنَّةَ" آرزو کرد ای کاش قومم حال و وضع مرا می دانستند. و اگر جمله "ادْخُلِ الْجَنَّةَ" کلام مردم در هنگام کشتن او بوده باشد، دیگر موردی برای این آرزو نمی ماند.

ص: ۱۱۴

۱- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۲۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۲۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۲، ص ۲۲۸.

جمله " قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ " استینافی است، و مانند جمله قبلی اش به منزله جوابی است از سؤال تقدیری، گویا شخصی پرسیده بعد از آنکه رسولان را تایید کرد، چه شد؟ در پاسخ فرموده: " قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ " دوباره پرسیده: بعد از آن چه شد؟ در جواب فرموده: " قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ... " و این سخن را بدان جهت گفته که خواسته است همان طور که در حال حیات مردم را نصیحت می کرده، در حال مرگ نیز نصیحت و خیرخواهی کند.

کلمه " ما " در جمله " بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي " مصدریه است، که فعل " غفر " را مبدل به مصدر می کند، و معنایش چنین می شود: " يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِغَفْرَانِ رَبِّي أَيَايَ - ای کاش قوم من می دانستند آمرزش پروردگار من مرا " و جمله " و جعلني " عطف است بر جمله " غفر " و معنایش این است که: " ای کاش به آمرزش خدا مرا، و به اینکه از مکرمینم قرار داد، علم پیدا می کردند "

مراد استعمال وصف "مکرم" - اکرام شده" در آیات قرآن

و موهبت اکرام هر چند دامنه اش وسیع است که شامل حال بسیاری از مردم می شود، مانند: اکرام به نعمت، که در آیه " فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ " (۱) آمده و نیز اکرام به قرب خدا که در آیه " إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ " (۲) آمده، چون کرامت داشتن عبد نزد خدا، خود اکرامی است از خدا نسبت به او.

و لیکن با این حال بنده ای که برخوردار از نعمت های خدا است، و یا نزد خدا محترم است، جزو مکرمین شمرده نمی شود، یعنی کلمه " مکرمین " به طور اطلاق در باره او به کار نمی رود، تنها این کلمه علی الاطلاق در باره دو طائفه از خلائق خدا به کار می رود: یکی ملائکه که در آیه " بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ " (۳) به کار رفته، و دیگری در افرادی از مؤمنینی که ایمان شان کامل بوده باشد، حال چه اینکه از مخلصین - به کسر لام - باشند، که در آیه " أُولَئِكَ فِي جَنَّاتٍ مُّكْرَمُونَ " (۴) نامشان آمده، و یا از مخلصین - به فتحه لام - باشند که در آیه " إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ... وَ هُمْ مُّكْرَمُونَ " (۵) ذکر خیرشان شده.

ص: ۱۱۵

۱- در نتیجه انسان چنین است که: وقتی پروردگارش امتحانش کرد و او را اکرام نمود و نعمتش داد می گوید پروردگوارم اکرامم کرد. سوره فجر، آیه ۱۵.

۲- به درستی گرامی ترین شما نزد خدا با تقوی ترین شماست. سوره حجرات، آیه ۱۳.

۳- بلکه بندگان مقرب خدا هستند که هرگز پیش از امر خدا کاری نخواهند کرد و هر چه کنند به فرمان او کنند. سوره انبیاء، آیه ۲۶ و ۲۷.

۴- اینان در بهشت هایی مکرمند. سوره معارج، آیه ۳۵.

۵- جز بندگان پاک خدا ... و آنان محترمند. سوره صفات، آیه ۴۰ و ۴۲.

و این آیه شریفه (به همان بیانی که گذشت) از ادله وجود برزخ است.

" وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ مَا كُنَّا مُنْزِلِينَ " ضمیر در " قومه " و در " بعده " هر دو به کلمه " رجل " برمی گردد. و معنای " من بعده "، " من بعد قتله " است، و کلمه " من " اولی و سومی ابتدایی است، و دومی زایده است که صرفاً نفی را تأیید می کند، و معنایش این است که: " ما بعد از قتل او، دیگر هیچ لشکری از آسمان بر قوم او نازل نکردیم، و نازل کننده هم نبودیم ".

این آیه زمینه چینی برای آیه بعدی است و برای بیان این معنا است که کار و هلاکت آن قوم در نظر خدای تعالی بسیار ناچیز و غیر قابل اعتنا بود، و خدا انتقام آن مرد را از آن قوم گرفت و هلاکشان کرد، و هلاک کردن آنها برای خدا آسان بود و احتیاج به عده و عده ای نداشت، تا ناگزیر باشد از آسمان لشکری از ملائکه بفرستد تا با آنها بجنگند و هلاکشان کنند، و به همین جهت در هلاکت آنان و هلاکت هیچ یک از امت های گذشته این کار را نکرد، بلکه با یک صیحه آسمانی هلاکشان ساخت.

هلاک شدن قوم مکذب با صیحه ای واحد

" إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ " یعنی آن امری که به مشیت ما سبب هلاکت آنان گردید، غیر از یک صیحه چیز دیگری نبود.

و اگر فعل " کانت " را مؤنث آورد و نفرمود " کان " بدین جهت بود که خبر این فعل یعنی " صیحه " مؤنث بود. و اگر " صیحه " را نکره - بدون الف و لام - آورد، و آن را به وصف وحدت متصف کرد، برای این بود که: بفهماند هلاک کردن اهل قریه کاری ناچیز و حقیر بود. و کلمه " خامدون " از خمود است، که به معنای سکون و خاموشی از سر و صدا و جنب و جوش است، می فرماید: " وسیله هلاکت آنها چیزی به جز یک صیحه نبود، که ناگهان همه را خاموش و بی حرکت کرد ".

و اگر جمله مورد بحث را به ما قبل عطف نکرد، برای این است که: این جمله به منزله جوابی است از سؤالی تقدیری و فرضی گویا کسی پرسیده: وسیله هلاکتشان چه بود؟ فرموده:

" نبود مگر تنها یک صیحه ".

و معنای آیه این است که: سبب هلاکت اهل قریه امری بود که آسان تر از آن دیگر تصور نداشت، و آن یک صیحه بود که به ناگهانی برخاست، و مردم را در جای خود بخشکانید، مردمی بی سر و صدا و بی حس و حرکت شدند، به طوری که صدای آهسته هم از ایشان شنیده نمی شد، تا آخرین نفر مردند و بی حرکت شدند.

" يَا حَسِيرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ " یعنی ای حسرت و ندامت بر بندگان. و این تعبیر بلیغ تر از آن است که ندامت را برای آنان اثبات کند، مثلاً بفرماید: مردم قریه دچار ندامت و حسرت شدند. و اما سبب حسرت و اینکه چرا دچار آن شدند، در جمله " مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ ... " آمده و می فرماید: " به علت این دچار حسرت شدند که هر چه رسول به سویشان آمد، به استهزایش پرداختند ".

از این سیاق به خوبی برمی آید که مراد از " عباد "، عموم مردم است، و خواسته حسرت را بر آنان تاکید کند، می فرماید: چه حسرتی بالاتر از این که اینان بنده بودند و دعوت مولای خود را رد کرده تمرّد نمودند، و معلوم است که رد دعوت مولا شنیع تر است از رد دعوت غیر مولا و تمرّد از نصیحت خیرخواهان دیگر.

با این بیان بی پایگی تفسیر آن مفسری (۱) که گفته: " مراد از " عباد " رسولان خدا، و یا ملائکه و یا هر دو است "، روشن می شود، و همچنین بی پایگی این گفتار که مفسری (۲) دیگر گفته که: در جمله " يَا حَسِيرَةً عَلَى الْعِبَادِ ... " هر چند منظور از " عباد " مردمند و لیکن کلام مزبور سخن خدای تعالی نیست، بلکه دنباله سخن آن مرد است ". پس معلوم شد که جمله مذکور کلامی است از خدای تعالی نه دنباله سخن آن مرد.

" أَلَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ " در این جمله همان کسانی را که در جمله قبل علیه ایشان به حسرت ندای می شد توبیخ می کند. و کلمه " من القرون " بیان کلمه " کم " است، و " قرون " جمع " قرن " است، که به معنای مردمی است که در یک عصر زندگی کنند.

و جمله " أَنَّهُمْ إِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ " بیان جمله " كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ " است، و ضمیر جمع اولی به قرون، و دومی و سومی به عباد برمی گردد.

و معنای آیه این است که: آیا از بسیاری هلاک شدگان عبرت نمی گیرند که در قرون گذشته به امر خدا هلاک شدند؟ و به اخذ الهی ماخوذ گشتند، و دیگر به عیش و نوش در دنیا باز نخواهند گشت؟

مفسرین در مرجع ضمیرها، و نیز در معنای آیه اقوال دیگری دارند که چون از فهم دور است متعرض آنها نمی شویم.

ص: ۱۱۷

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۶۳.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۶۳.

"وَإِنْ كُنَّ لَمَّا جَمِيعَ لَمَدِينَا مُخَضَّرُونَ" لفظ "ان" در اینجا حرف نفی است. و کلمه "کل" مبتدا و تنوینش عوض از مضاف الیه است. و کلمه "لما" به معنای "الا-" است. و کلمه "جمیع" به معنای مجموع است. و "لدینا" ظرفی است متعلق به همان مجموع. و کلمه "محضرون" خبری است بعد از خبر، که همان جمیع باشد. بعضی (۱) هم احتمال داده اند صفت جمیع باشد.

به هر حال معنا این است که: "بدون استثناء همه شان دسته جمعی در روز قیامت برای حساب و جزا نزد ما حاضر خواهند شد. بنا بر این آیه شریفه در معنای آیه "ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَ ذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ" (۲) می باشد.

بحث روایتی (روایاتی در باره داستان فرستادگان عیسی (علیه السلام) و مؤمنی که مردم را به پیروی آن رسولان دعوت کرد و ...)

در مجمع البیان می گوید: نقل می کنند که عیسی (علیه السلام) دو نفر از حواریین را به عنوان رسول به شهر انطاکیه گسیل داشت، این دو نفر وقتی به نزدیکی های شهر رسیدند، پیر مردی را دیدند که چند گوسفند خود را می چرانید، و این پیر مرد همان حبیب صاحب داستان سوره "یس" است- رسولان عیسی (علیه السلام) بر او سلام کردند، پیر مرد از آن دو پرسید: شما کی هستید؟ گفتند: ما رسولان عیسییم، آمده ایم شما اهل شهر را دعوت کنیم به اینکه از پرستش بت ها دست برداشته، خدای رحمان را پرستید.

پیر مرد پرسید آیا با شما معجزه ای هم هست؟ گفتند: آری ما بیماران را شفا می دهیم، و کوری و برص را بهبودی می بخشیم، پیر مرد گفت: من پسری دارم که سالها بستری و مریض است، رسولان گفتند: ما را به منزلت نزد او ببر، تا از حال او مطلع شویم، پیر مرد رسولان را به خانه برد. رسولان دست بر بدن او کشیدند، در دم شفا یافته به اذن خدا در حالی که صحیح و سالم بود از بستر برخاست، این خبر در شهر پیچید، و خداوند به دست آن دو جمع کثیری از بیماران را شفا داد.

مردم انطاکیه پادشاهی داشتند که بت می پرستید، چون خبر رسولان به گوش او رسید

ص: ۱۱۸

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۶۵.

۲- آن روز، روزی است که مردم در آن جمع خواهند شد. و آن روزی است مشهود. سوره هود، آیه ۱۰۳.

احضارشان کرد، و پرسید: شما کی هستید؟ گفتند: ما فرستادگان عیسی (علیه السلام) هستیم، آمده ایم تو را از پرستش بت ها که نه می شنوند و نه می بینند، به پرستش کسی دعوت کنیم که هم می شنود و هم می بیند. شاه پرسید: مگر ما به غیر از این بت ها خدا هم داریم؟

گفتند: بله، کسی که تو را و خدایان تو را ایجاد کرده. شاه در پاسخ گفت: باشید تا در امر شما فکر کنم. پس مردم آن دو رسول را در بازار دستگیر نموده و کتک زدند (۱).

صاحب مجمع البیان، سپس از وهب بن منبه نقل می کند که گفته: عیسی (علیه السلام) این دو رسول را به انطاکیه فرستاد. رسولان به انطاکیه رفتند، و به حضور شاه نرفتند و اقامتشان در آن شهر به طول انجامید تا آنکه روزی شاه از دربار بیرون آمد، پس این دو نفر تکبیر و ذکر خدا گفتند. شاه سخت در خشم شد، و دستور داد آن دو رسول را به زندان برده و به هر یک صد تازیانه بزنند.

بعد از آنکه شاه رسولان را تکذیب کرد و تازیانه زد، عیسی (علیه السلام) شمعون صفا، بزرگ حواریین را فرستاد، تا به کار آن دو رسیدگی نموده یاریشان کند. شمعون به طور ناشناس وارد انطاکیه شد و با اطرافیان شاه معاشرت آغاز کرد، تا جایی که سخت با وی مانوس شدند، و نزد شاه از او به خیر و خوبی یاد کردند. شاه او را به حضور طلبید و معاشرتش را پسندید و با او مانوس گشته، مورد احترامش قرار داد.

آن گاه روزی شمعون به شاه گفت: من شنیده ام دو نفر را به جرم اینکه تو را به دین دیگری غیر از دینی که داری، دعوت کرده اند، زندانی کرده ای و شلاق زده ای، آیا هیچ سخن آن دو را گوش دادی ببینی چه می گویند؟ شاه گفت: واقعش این است که خشم من نگذاشت که به سخن آن دو گوش دهم، شمعون گفت: حال اگر شاه صلاح بداند خوب است آن دو را بخواهد تا از مطالب و خواسته های آن دو مطلع شویم.

شاه این رأی را پسندید، و آن دو رسول را به حضور طلبید، شمعون (با اینکه آن دو را می شناخت، و آن دو وی را می شناختند، چون همگی از حواریین عیسی (علیه السلام) بودند، خود را به بیگانگی زد، و از آن دو) پرسید: چه کسی شما را به این شهر فرستاده؟ گفتند:

خدایی که همه چیز را خلق کرده و شریکی برایش نیست.

شمعون پرسید: این خدایی که می گویند شما را فرستاده چه معجزه ای به شما داده؟

گفتند: هر چه را که تو بخواهی برایت انجام می دهیم. شاه چون این را شنید دستور داد پسر.

ص: ۱۱۹

نابینا و بدون چشمی را بیاورند، که حتی در صورتش گودی چشم هم نبود، بلکه محل چشم او مانند پیشانی اش صاف بود. رسولان عیسی شروع کردند به دعا خواندن، این قدر دعا خواندند تا محل چشم های او شکافته شد. پس دو عدد فندق از گل درست کردند و در حلقه ها گذاشتند، بدون فاصله دو چشم شد، و پسر بینا گشت.

شاه از مشاهده این معجزه سخت تعجب کرد، شمعون به وی گفت: حال اگر صلاح بدانی نظیر این خواسته را از خدایان خود بخواهی، تا آنها نیز چنین قدرتی از خود نشان دهند، هم مایه آبروی تو شود و هم باعث آبروی خودشان. شاه گفت: من که از تو چیزی پنهان ندارم، خدای ما که ما آن را می پرستیم، هیچ خاصیتی ندارد، نه ضرری دارد و نه نفعی.

سپس شاه به آن دو رسول گفت: اگر خدای شما توانست مرده را زنده کند، ما به آن خدا و به شما که فرستادگان اوید ایمان خواهیم آورد. رسولان گفتند: خدای ما بر هر چیز قادر است. شاه گفت: در اینجا مرده ای است که هفت روز قبل از دنیا رفته، و ما او را دفن نکرده ایم، تا پدرش که در مرگ او غایب بود برگردد. پس مرده را آوردند که وضعش دگرگون شده و متعفن شده بود. آن دو رسول شروع کردند به دعا کردن علنی و آشکارا، و اما شمعون صفا شروع کرد به دعا کردن سری (چون نمی خواست رازش فاش شود). چیزی نگذشت مرده از جای برخاست و به حاضران مجلس گفت: من هفت روز است که مرده ام، و در این چند روز مرا به هفت وادی از وادیهای جهنم بردند، و من شما را زنهار می دهم از آن شرکی که دارید، و به خدای تعالی ایمان بیاورید. شاه از دیدن این ماجرا تعجب کرد. شمعون احساس کرد که نقشه اش در دل وی اثر گذاشته، او هم وی را به سوی خدا دعوت کرد. شاه ایمان آورد و به دنبال او جمعی از اهل مملکتش ایمان آورده، و جمعی دیگر هم چنان کافر ماندند.

صاحب مجمع می گوید: نظیر این روایت را عیاشی به سند خود از ابو حمزه ثمالی، و غیر او از ابی جعفر و از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده اند، چیزی که هست در بعضی از روایات آمده که: خدای تعالی اول دو نفر رسول به اهل انطاکیه فرستاد، و سپس سومی را گسیل داشت. و در بعضی دیگر آمده که: خداوند به عیسی (علیه السلام) وحی فرستاد که: آن دو رسول را به سوی آن شهر روانه کند، و سپس وصی خودش شمعون را برای خلاصی آن دو روانه کرد و نیز آمده که آن مرده ای که خداوند به دعای رسولان زنده کرد، پسر شاه بوده. و وقتی از قبر بیرون آمد خاک را از سر و روی خود می تکاند. پس شاه پرسید: پسرم حالت چطور است؟ گفت: من مرده بودم، دو نفر مرد را دیدم که سجده کرده، از خدا خواستند مرا زنده کند. شاه گفت: پسرم اگر آن دو نفر را ببینی می شناسی؟ گفت: آری. پس مردم همگی به

دستور شاه به صحرا رفتند، و یکی یکی از جلو آن مرد عبور کردند. بعد از عبور جمعی کثیر یکی از آن دو رسول عبور کرد. پسر شاه گفت: این یکی از آن دو بود. سپس آن رسول دیگر گذشت، او را هم شناخت و با دست به هر دو نفر اشاره کرد که این دو بودند، شاه و اهل مملکتش ایمان آوردند.

ابن اسحاق می گوید: بلکه شاه و اهل مملکتش بر کفر اتفاق کرده، و تصمیم گرفتند.

رسولان را به قتل برسانند، این خبر به گوش حبیب رسید که دم دروازه بالای شهر بود، پس شتابان خود را به جمعیت رسانیده ایشان را نصیحت کرد و تذکرها داد، و به اطاعت رسولان دعوت نمود (۱). مؤلف: سیاق آیات این داستان با مضمون بعضی از این روایات نمی سازد.

و در الدر المنثور است که: ابو داوود، ابو نعیم، ابن عساکر، و دیلمی، همگی از ابی لیلی روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: صدیقین (که خداوند در قرآن ایشان را ستوده) سه نفرند: "حبیب نجار" مؤمن آل یس، که داستانش در سوره یس آمده، که گفت: "یا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ" حزقیل "مؤمن آل فرعون، که گفت: "أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ" و "علی بن ابی طالب" که وی از آن دو تائی دیگر افضل است (۲).

مؤلف: و در همان کتاب است که: این روایت را بخاری هم در تاریخ خود از ابن عباس از آن جناب نقل کرده، و عبارتش چنین است: صدیقین سه نفرند: حزقیل، مؤمن آل فرعون، حبیب نجار، صاحب داستان سوره یس. علی بن ابی طالب (۳).

و در مجمع البیان از تفسیر ثعلبی، و او به سند خود از عبد الرحمن ابی لیلی، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود: سبقت یافتگان همه امتهها سه نفرند، که حتی چشم بر هم زدنی به خدا کفر نورزیدند: علی بن ابی طالب، صاحب داستان سوره یس و مؤمن آل فرعون، و صدیقین همین هایند، و علی از همه شان افضل است (۴).

مؤلف: این معنا را سیوطی هم در الدر المنثور از طبرانی و ابن مردویه- وی حدیث را ضعیف خوانده- از ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده، و عبارت آن چنین است: سبقت گیرندگان سه نفرند آنکه به سوی موسی سبقت جست، یوشع بن نون بود و آنکه به سوی عیسی سبقت گرفت، صاحب داستان سوره یس بود، و آنکه به سوی محمد (صلی الله علیه و آله) سبقت جست علی بن ابی طالب (علیه السلام) بود (۵).

ص: ۱۲۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۰.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۶۲.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۶۲.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۱.

۵- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۶۲.

اشاره

وَ آيَةُ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ (۳۳) وَ جَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَ أَغْنَابٍ وَ فَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَ مَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ (۳۵) سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ (۳۶) وَ آيَةُ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ (۳۷)

وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۳۸) وَ الْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ (۳۹) لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَ لَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ (۴۰) وَ آيَةُ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ (۴۱) وَ خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ (۴۲)

وَ إِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَ لَا هُمْ يُنْقَدُونَ (۴۳) إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَ مَتَاعًا إِلَىٰ حِينٍ (۴۴) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۴۵) وَ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (۴۶) وَ إِذَا قِيلَ لَهُمُ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَمْ نَنْطَعُ مِنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۴۷)

ترجمه آیات

زمین مرده برای ایشان آیتی است که زنده اش کردیم و دانه از آن بیرون آوردیم دانه هایی که از آن می خورند (۳۳).

و در آن باغها و نخلها و انگورها قرار دادیم و در آن چشمه هایی روان کردیم (۳۴).

تا مردم از ثمره آن و کارهای خود برخوردار شوند آیا باز هم شکرگزاری نمی کنند؟ (۳۵).

منزه است آن کسی که تمامی جفت ها را بیافرید چه آن جفت هایی که از زمین می رویاند و چه از خود انسانها و چه از آن جفت هایی که انسانها از آن اطلاعی ندارند (۳۶).

و شب نیز برای آنان عبرتی است که ما روز را از آن بیرون می کشیم و آن وقت مردم در تاریکی قرار می گیرند (۳۷).

و خورشید که به قرارگاه خود روان است، این نظم خدای عزیز داناست (۳۸).

و برای ماه منزلها معین کردیم تا دوباره به صورت هلال مانند چوب خوشه خرما می کهنه درآید (۳۹).

نه خورشید را سزد که به ماه برسد و نه شب از روز پیشی گیرد و هر یک در فلکی سیر می کنند (۴۰).

و عبرتی دیگر برای ایشان این است که ما نژادشان را در کشتی پر، حمل می کنیم (۴۱).

و آن چه نظیر آن برایشان آفریده ایم که سوار می شوند (۴۲).

و هر آن بخواهیم غرقشان می کنیم که در این صورت دیگر فریادرسی ندارند و نجات داده نمی شوند (۴۳).

باز مگر رحمتی از ما به فریادشان برسد که تا مدتی برخوردار شوند (۴۴).

و چون به ایشان گفته می شود از آنچه در پیش رو و پشت سر دارید بترسید شاید ترحم شوید (۴۵).

ولی هیچ آیتی از آیات پروردگار نیاید برای آنان مگر اینکه از آن روی بگردانند (۴۶).

و چون به ایشان گفته می شود از آنچه خدا روزیتان کرده انفاق کنید آنان که کافر شده اند به آنان که ایمان آورده اند گویند آیا به کسی غذا بدهیم که اگر خدا می خواست غذایش می داد؟ شما نیستید جز در ضلالتی آشکار (۴۷).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه داستان اهل قریه (انطاکیه)، و سرانجام امرشان را در شرک و تکذیب رسولان الهی بیان کرد و آنان را در برابر بی اعتنائی به مساله رسالت توبیخ نموده و به نزول عذاب بر آنان تهدید کرد- همان طور که عذاب بر تکذیب کنندگان از امتهای گذشته نازل شد- و نیز خاطرنشان ساخت که همگی حاضر خواهند شد و به حسابشان رسیدگی شده جزا داده

می شوند. چند آیت از آیات خلق و تدبیر الهی را به رخشان می کشد، آیاتی که بر ربوبیت و الوهیت خدای تعالی دلالت دارد، و به روشنی دلالت می کند بر اینکه خدا، یگانه است و هیچ کس در ربوبیت و الوهیت با او شریک نیست، آن گاه مجدداً ایشان را در اینکه به آیات و ادله وحدانیت خدا و به معاد نظر نمی کنند و از آن روی گردانند، و حق را استهزاء نموده و به فقرا و مساکین انفاق نمی کنند توبیخ می نماید.

توضیح مفردات و مفاد آیات شریفه ای که آیات مربوط به تدبیر امر رزق مردم را بیان می کند

"وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ" خدای سبحان در این آیه و دو آیه بعدش یکی از آیات و ادله ربوبیت خدا را، یادآور می شود، و آن آیت عبارت است از تدبیر امر ارزاق مردم، و تغذیه آنان به وسیله حبوبات و میوه ها، از قبیل خرما و انگور و غیره.

پس جمله "وَ آيَةٌ لَهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا" هر چند ظاهر در این است که آیت همان زمین است، لیکن این قسمت از آیه زمینه و مقدمه است برای جمله "وَ أَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا..." و می خواهد اشاره کند به اینکه: این غذاهای نباتی (که شما در اختیار دارید) از آثار زنده کردن زمین مرده است، که خدا حیات در آن می دمد و آن را که زمینی مرده بود مبدل به حبوبات و میوه ها می کند تا شما از آن بخورید.

بنا بر این به یک نظر آیت خود زمین نیست، بلکه زمین مرده است، از این جهت که مبدأ ظهور این خواص است، و تدبیر ارزاق مردم به وسیله آن تمام می شود.

"وَ أَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا" - یعنی ما از زمین گیاهانی رویانیدیم و از آن گیاهان حبوباتی مانند گندم، جو، برنج، و سایر دانه های خوراکی در اختیارشان قرار دادیم.

و جمله "فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ" تفریع و نتیجه گیری از بیرون آوردن حبوبات از زمین است، چون با خوردن حبوبات تدبیر تمام می شود، و ضمیر در کلمه "منه" به کلمه "حب-دانه" بر می گردد.

"وَ جَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ" راغب می گوید: کلمه "جنت" به معنای هر بستانی است که دارای درخت باشد، و با درختانش زمین را مستور کرده باشد (۱) و کلمه "نخیل" جمع نخل است که از درختان معروف است. و کلمه "اعناب" جمع عنب است که هم بر درخت انگور اطلاق می شود و هم بر میوه آن.

ص: ۱۲۴

۱- مفردات راغب، ماده "جن".

باز راغب در معنای "عیون" گفته: کلمه "عین" به معنای عضو و جارحه است ...

ولی این کلمه به عنوان استعاره به عنایات مختلفی در معانی دیگر استعمال می شود، البته همه آن معانی به وجهی از وجوه در عضو و جارحه هست،- تا آنجا که می گوید- و منبع آب را هم به خاطر شباهت به چشم، به خاطر آبی که در آن هست، عین می گویند (۱). و کلمه "یفجرون" از باب تفعیل از مصدر تفجیر ساخته شده و "تفجیر در زمین" به معنای شکافتن زمین به منظور بیرون کردن آبهای آن است. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ" لام در ابتدای جمله برای تعلیل است و علت آنچه را که در آیه سابق آمده بود ذکر می کند. و معنایش این است که: ما در زمین بستانها قرار دادیم، و نیز آن را شکافتیم و چشمه ها روان ساختیم، تا مردم از میوه آن باغها بخورند.

و در جمله "من ثمره" بعضی (۲) گفته اند: ضمیر آن به مجعول از جنات که خدا جعل کرده برمی گردد، و به همین جهت ضمیر مفرد و مذکر آورده شد، چون کلمه "مجعول" هم مفرد است و هم مذکر، و گر نه باید می فرمود: "من ثمرها- از میوه آن جنات" و یا می فرمود:

"من ثمرهما- از میوه آن نخیل و اعناب".

بعضی (۳) دیگر گفته اند: ضمیر مزبور به کلمه "مذکور" برمی گردد، چون گاهی می شود که ضمیر در جای اسم اشاره به کار می رود، هم چنان که "رؤبه" یکی از شعرای معروف عرب در شعر خود این کار را کرده، یعنی ضمیر را به جای اسم اشاره به کار برده و گفته:

فيها خطوط من سواد و بلق كانه في الجلد توليع البهق (۲)

که ضمیر "کانه" را به "سواد و بلق" که دو کلمه اند برگردانیده و تقدیر کلام "کان ذاک" است.

می گویند: ابا عبیده از رؤبه پرسید: چرا گفته ای "کانه" با اینکه مرجع ضمیر دو تا است، در پاسخ گفته: منظور از ضمیر اسم اشاره است و معنای "کانه"، "کان ذاک" است.د.

ص: ۱۲۵

۱- مفردات راغب، ماده "عین". (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸.

۲- در آن خطوطی از سیاهی خالص و از سیاهی و سفیدی، گویی آن سفیدی و سیاهی طبیعتش را با دست روی پوست کشیده اند.

و در مرجع ضمیر " من ثمره " اقوال بیهوده دیگری است، مثل این قول (۱) که: ضمیر تنها به " نخیل " برمی گردد، و بدین جهت مفرد و مذکر آمده. و این قول (۲) که: ضمیر به کلمه " ماء " برمی گردد، که ماء از کلمه " عیون " استفاده می شود، و یا محذوف است که در تقدیر بر عیون اضافه شده، و تقدیر آیه " و فجرنا فیها من ماء العیون " بوده و این قول (۳) که: ضمیر مذکور به " تفجیر " برمی گردد، البته تفجیری که از کلمه " فجرنا " استفاده می شود. و بنا بر این دو وجه، مراد از " ثمر " مطلق فایده خواهد بود. و این قول (۴) که: ضمیر به خدای تعالی بر می گردد، و اضافه ثمر به خدای تعالی از این بابت است که خدا خالق و مالک آن است.

توضیح جمله: " و مَا عَمَلْتَهُ أُیْدِیْهِمْ " در آیه: " لِیَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَ مَا عَمَلْتَهُ أُیْدِیْهِمْ ... "

" و مَا عَمَلْتَهُ أُیْدِیْهِمْ " - منظور از " عمل " همان فعل است، و فرق بین " عمل " و " فعل " - به طوری که راغب گفته - این است که: " عمل " بیشتر اوقات در فعلی استعمال می شود که با قصد و اراده انجام شود، و به همین جهت کارهای حیوانات و جمادات را به ندرت عمل می گویند، و باز به همین جهت عمل را به دو وصف " صلاح " و " فساد " توصیف می کنند و می گویند فلان عمل صالح است و آن دیگری فاسد و طالح، ولی مطلق فعل را به این دو صفت توصیف نمی کنند (۱).

و کلمه " ما " در جمله " و ما عملته " نافی است و معنایش این است که: تا از میوه آن بخورند، میوه ای که دست خود آنان درستش نکرده تا در تدبیر ارزاق شریک ما باشند، بلکه ایجاد میوه و تتمیم تدبیر ارزاق به وسیله آن از چیزهایی است که مخصوص ماست، بدون اینکه از آنها کمکی گرفته باشم، پس با این حال چه می شود ایشان را که شکرگزاری نمی کنند.

مؤید اینکه: کلمه " ما " نافی است، آیه اواخر سوره است که در مقام منت گذاری بر مردم به خلقت چارپایان، به منظور تدبیر امر ارزاق آنان و حیاتشان می فرماید: " أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أُيْدِينَا أَنْعَامًا ... وَ مِنْهَا يَأْكُلُونَ وَ لَهُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ وَ مَشَارِبٌ أَفَلَا يَشْكُرُونَ " چون در این آیه نیز می فرماید: خلقت چارپایان که وسیله اکل و شرب شماست، عمل دست من است، یعنی عمل دست شما نیست، در نتیجه کلمه " ما " در آیه مورد بحث نافی است.

ولی بعضی (۲) از مفسرین احتمال داده اند که کلمه " ما " موصوله، و عطف بر " ثمره " باشد. و معنایش چنین باشد که: ما باغهایی از نخیل و اعناب قرار دادیم تا مردم از میوه اش و

ص: ۱۲۶

۱- مفردات راغب، ماده " عمل ".

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸.

از آنچه به دست خود از میوه اش درست می کنند مانند سرکه و شیر، و چیزهای دیگری که از خرما و انگور می گیرند بخورند.

این وجه هر چند به نظر بعضی ها (۱) از وجه سابق بهتر آمده، و لیکن به نظر ما وجه خوبی نیست، برای اینکه مقام، مقام بیان آیاتی است که بر ربوبیت خدای تعالی دلالت می کند، و در این مقام مناسب آن است که اموری از تدابیر خاص به خدا ذکر شود، و مناسبت ندارد که سخن از سرکه گرفتن و شیر درست کردن که از تدابیر انسانها است به میان آید، چون ذکر آن هیچ دخالتی در تتمیم حجت ندارد.

ممکن است کسی در جواب ما بگوید: منظور از ذکر تدابیر انسانها، از این جهت است که باز بالأخره منتهی به تدبیر خدا می شود، چون خدای تعالی بشر را هدایت کرد به اینکه از خرما و انگور شیر و سرکه بگیرند، و این خود از تدبیر عام الهی است. در پاسخ می گوئیم اگر منظور این بود جا داشت بفرماید: "لیاکلوا من ثمره و مما هدیناهم الی عمله- تا از میوه آن نخیل و اعناب، و نیز از آنچه ما هدایتشان کردیم که از آن دو میوه درست کنند بخورند" تا شنونده توهم نکند که انسانها هم در تدبیر سهمی دارند.

بعضی (۲) دیگر احتمال داده اند که کلمه "ما" نکره موصوفه باشد، و عطف باشد بر "ثمره" و معنا چنین باشد: تا از میوه آن و از چیزی که دست خودشان درستش کرده بخورند.

لیکن این وجه هم به عین آن دلیلی که در وجه قبلش گفتیم، درست نیست.

"أَفَلَا يَشْكُرُونَ" - این جمله ناسپاسی مردم را تقیح نموده، آنان را در این کار سرزنش می کند. و سپاسگزاری مردم از خدا در برابر این تدبیر به این است که: نعمتهای جمیل خدا را عملا و نیز به زبان اظهار بدارند، و خلاصه اظهار کنند که بندگان او، و مدبر به تدبیر اویند، و این خود عبادت است، پس شکر خدا عبارت است از اینکه: به ربوبیت او، و اینکه تنها او معبود و اله است اعتراف کنند.

بیان مفاد آیه: "سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ ..."

سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ

این آیه تنزیه خدای تعالی را انشاء می کند، چون قبلا متذکر شد که شکر او را در برابر خلقت انواع نباتات و رزقها از حبوبات و میوه ها برای آنان نکردند، با اینکه این کار را از راه تزویج بعضی نباتات با بعضی دیگر کرده، هم چنان که در جای دیگر نیز فرموده:

ص: ۱۲۷

" وَ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ " (۱).

در ضمن این آیه اشاره می کند به اینکه: مساله تزویج دو چیز با هم و پدید آوردن چیز سوم، اختصاص به انسان و حیوان و نبات ندارد، بلکه تمامی موجودات را از این راه پدید می آورد، و عالم مشهود را از راه استیلاد تنظیم می فرماید، و به طور کلی عالم را از دو موجود فاعل و منفعل درست کرده که این دو به منزله نر و ماده حیوان و انسان و نباتند، هر فاعلی با منفعل خود برخورد می کند و از برخورد آن دو، موجودی سوم پدید می آید، آن گاه خدا را تنزیه کرده، می فرماید: " سَيُبْحَانُ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ - منزه است خدایی که همه جفت ها را آفریده ". پس جمله مذکور به دلالت سیاق، انشای تنزیه و تسبیح خداست، نه اینکه بخواهد از منزّه بودن او خبر دهد.

و جمله " مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ " با جمله بعدیش، بیان برای ازواج است. آنچه که زمین می رویاند، عبارت است از نباتات، و ممکن هم هست بگوئیم شامل حیوانات (که یک نوع از آن آدمی است) نیز می شود، چون اینها هم از مواد زمینی درست می شوند، خدای تعالی هم در باره انسان که گفتیم نوعی از حیوانات است فرموده: " وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا " (۲) باز مؤید این احتمال ظاهر سیاق است که شامل تمامی افراد مبین می شود، چون می بینیم که حیوان را در عداد ازواج نام نبرده، با اینکه زوج بودن حیوانات در نظر همه از زوج بودن نبات روشن تر بود. پس معلوم می شود منظور از " مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ - هر چه را که زمین از خود می رویاند " همه گیاهان و حیوانات و انسانهاست.

" و من انفسهم " - یعنی از خود مردم و " مِمَّا لَا يَعْلَمُونَ " یعنی از آنچه مردم نمی دانند و آن عبارت است از مخلوقاتی که هنوز انسان از وجود آنها خبردار نشده، و یا از کیفیت پیدایش آنها، و یا از کیفیت زیاد شدن آنها اطلاع پیدا نکرده.

و چه بسا بعضی (۳) در تفسیر این آیه گفته اند که: " مراد از " ازواج " انواع و اصناف است، نه نر و ماده بودن موجودات، و معنای آیه این است که: " منزّه است آن خدایی که همه انواع موجودات را او آفریده " ولی آیات دیگری که متعرض خلقت ازواج است، با این گفتار سازگار نیست، مانند آیه " وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ " (۴) علاوه بر این اصولاً

ص: ۱۲۸

۱- و رویانندیم، در زمین از هر جفتی با طراوت و زیبا. سوره ق، آیه ۷.

۲- خدا شما را از زمین رویانید، و چه رویاندنی. سوره نوح، آیه ۱۷. [.....]

۳- تفسیر کشاف، ج ۱۴، ص ۱۵.

۴- و از هر چیز دو زوج آفریدیم، تا شاید شما متذکر شوید. سوره ذاریات، آیه ۴۹.

مقارنه دو چیز با هم، و نوعی تالف و ترکب، از لوازم مفهوم زوجیت است، و بنا بر معانی که کرده اند، نه مقارنتی در کار است، و نه تالف و ترکیبی.

راغب می گوید: "به هر یک از دو قرین یعنی هم نر و هم ماده، در حیوانات زوج می گویند، و در غیر حیوانات هم به قرین، زوج گفته می شود، مثلاً- می گویند یک جفت چکمه، یک جفت دم پایی (یک جفت قالی) و امثال آن، و نیز به هر چیزی که با مماثل و یا با ضد خودش جمع شده باشد، زوج می گویند، سپس می گوید: خدای تعالی که فرموده:

"خلقنا زوجین" این معنا را بیان کرده که تمامی آنچه در عالم است زوج است، چون یا ضدی دارد که گفتیم ضد هر چیزی را هم زوج می گویند، و یا مثلی دارد که آن نیز زوج است، و یا با چیزی ترکیب یافته که ترکیب هم خود نوعی زوجیت است، بلکه اصلاً در عالم چیزی نیست که به هیچ وجه ترکیب در آن نباشد" (۱).

و بنا به گفته او زوجیت زوج عبارت است از اینکه در وجود یافتن محتاج به تالف و ترکب باشد، به همین جهت به هر یک از دو قرین البته از آن جهت که قرین است زوج می گویند، مثلاً به یک یک دو عدد قالی که قرین همدی زوج می گویند، چون احتیاج به آن لنگه دیگرش دارد، و نیز به هر دو قرین زوج می گویند، به خاطر اینکه در جفت بودن هر دو محتاج همدی. پس زوج بودن اشیاء عبارت شد از مقارنه بعضی با بعضی دیگر برای نتیجه دادن یک شیء سوم، و یا برای اینکه از ترکیب دو چیز درست شده.

مراد از بیرون کشیدن روز از شب (وَ آيَةُ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسَلَخَ مِنْهُ النَّهَارَ)

"وَ آيَةُ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسَلَخَ مِنْهُ النَّهَارَ فَإِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ" این آیه شریفه آیتی دیگر از آیت های داله بر ربوبیت خدا را ذکر می کند، آیت هایی که دلالت دارد بر وجود تدبیری عام آسمانی، برای پدید آمدن عالم انسانی، و این آیت را در خلال چهار آیه بیان فرموده است.

و در این معنا هیچ شکی نیست که: آیه شریفه می خواهد به پدید آمدن ناگهانی شب به دنبال روز اشاره کند، و کلمه "نسلخ" از مصدر "سلخ" است که به معنای بیرون کشیدن است، به همین جهت با کلمه "من" متعدی شده، چون، اگر به معنای کندن بود، هم چنان که در عبارت "سلخت الاهداب عن الشاه- پوست را از گوسفند کندم" به این معنا است (و به همین جهت کسی را که شغلش این کار است سلاخ می گویند)، می بایستی در آیه مورد بحث هم با کلمه "عن" متعدی شده باشد، پس از اینکه با کلمه "من" متعدی شده می فهمیم."

ص: ۱۲۹

که سلخ در این آیه به معنای بیرون کشیدن است، نه کندن.

مؤید این معنا این است که: خدای تعالی در چند جا از کلام عزیزش از وارد شدن هر یک از روز و شب در دنبال دیگری، تعبیر به "ایلاج- داخل کردن" کرده، از آن جمله فرموده: "يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ" (۱) و وقتی وارد شدن روز بعد از شب، ایلاج و ادخال روز در شب باشد، قهرا آمدن شب به دنبال روز به طور ناگهانی نیز، اخراج روز از شب خواهد بود، البته هم آن ادخال اعتباری است، و هم این اخراج.

و گویا ظلمت شب بر مردم احاطه کرده، و آنان را در بر گرفته ناگهان روز این روپوش را پاره می کند و داخل ظلمت شده، نورش به تدریج همه مردم را فرا می گیرد، و در هنگام غروب به ناگاه بار دیگر شب چون روپوشی روی مردم می افتد، و ظلمتش همه آن جاهایی را که نور روز گرفته بود، می گیرد، پس در حقیقت در این تعبیر نوعی استعاره به کنایه به کار رفته است.

و شاید همین وجهی که ما برای آیه ذکر کردیم کافی باشد، و احتیاجی به نقل بحث های طولانی که دیگران در معنای "سلخ نهار از لیل" و سپس ناگهان رسیدن شب، ایراد کرده اند نباشد.

معنای آیه: "وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا"

"وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ" "جریان شمس" همان حرکت آن است، و لام در جمله "لمستقر لها" به معنای "الی- به سوی" و یا برای "غایت- تا" می باشد. و کلمه "مستقر" مصدر میمی و یا اسم زمان و یا اسم مکان است.

و معنای آیه این است که: خورشید به طرف قرار گرفتن خود حرکت می کند و یا تا آنجا که قرار گیرد حرکت می کند، یعنی تا سرآمدن اجلش، و یا تا زمان استقرار، و یا محل استقرارش حرکت می کند.

حال ببینیم معنای جریان و حرکت خورشید چیست؟ از نظر حس اگر حساب کنیم، حس آدمی برای آفتاب اثبات حرکت می کند، حرکتی دورانی پیرامون زمین، و اما از نظر بحثهای علمی قضیه درست به عکس است. یعنی خورشید دور زمین نمی چرخد، بلکه زمین به دور خورشید می گردد. و نیز اثبات می کند که: خورشید با سیاراتی که پیرامون آنند به سوی ستاره "نسر ثابت" حرکتی انتقالی دارند.

ص: ۱۳۰

۱- داخل می کند شب را در روز و داخل می کند روز را در شب. سوره حج، آیه ۶۱.

و به هر حال حاصل معنای آیه شریفه این است که: آفتاب پیوسته در جریان است، مادامی که نظام دنیوی بر حال خود باقی است، تا روزی که قرار گیرد و از حرکت بیفتد، و در نتیجه دنیا خراب گشته، این نظام باطل گردد.

البته آیه شریفه - به طوری که گفته شده - (۱) طوری دیگر نیز قرائت شده و آن قرائتی است منسوب به اهل بیت (علیه السلام) و بعضی دیگر غیر از اهل بیت و در این قرائت به جای لام در "لمستقر" لای نافیه آمده و خوانده اند: "الشمس تجری لا مستقر لها - خورشید حرکت می کند، و هیچگاه ساکن نمی شود"، ولی معنای اولی هم سرانجام به این معنا برگشت می کند و اما اینکه: بعضی "جریان خورشید را بر حرکت وضعی خورشید به دور مرکز خود حمل کرده اند" درست نیست، چون خلاف ظاهر جریان است، زیرا "جریان" دلالت بر انتقال از مکانی به مکانی دیگر دارد.

"ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ" - یعنی جریان مزبور خورشید تقدیر و تدبیری است از خدایی که عزیز است، یعنی هیچ غلبه گری بر اراده او غلبه نمی کند، و علیم است، یعنی به هیچ یک از جهات صلاح در کارهایش جاهل نیست.

مقصود از اینکه فرمود: "و الْقَمَرَ قَدْرَنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ"

و الْقَمَرَ قَدْرَنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ

کلمه "منازل" جمع "منزل" است که اسم مکان از نزول، و به معنای محل پیاده شدن و منزل کردن است، و ظاهراً مراد از "منازل" نقاط بیست و هشت گانه ای است که ماه تقریباً در مدت بیست و هشت شبانه روز طی می کند.

و کلمه "عرجون" به معنای ساقه شاخه خرماست، البته از نقطه ای که از درخت بیرون می آید، تا نقطه ای که برگها از آن منشعب می شود. این قسمت از شاخه را "عرجون" می گویند، که (به خاطر سنگینی برگها معمولاً) خمیده می شود، و معلوم است که اگر چند ساله شود خمیدگی اش بیشتر می گردد، و این قسمت چوبی زرد رنگ، و چون هلال قوسی است و لذا در این آیه هلال را به این چوب که چند ساله شده باشد تشبیه کرده. و "قدیم" به معنی عتیق است.

نظریه مفسرین در معنای آیه مختلف است، چون در ترکیب آن اختلاف دارند، و از همه وجوه نزدیک تر به فهم این وجه است که گفته اند (۲): تقدیر آیه چنین است: "و القمر قدرناه" و القمر قدرناه

ص: ۱۳۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۳.

۲- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۲۹.

ذا منازل- ماه را مقدر کردیم که دارای منزلهایی باشد"، و یا" و القمر قدرنا له منازل حتی عاد هلالا یشبه العرجون العتیق المصفر لونه- ما برای ماه منزلهایی مقدر کردیم تا دوباره برگردد هلال شود، هلالی که شبیه به ساقه شاخه خرما می‌سال خورده قوسی و زرد رنگ است".

و این آیه شریفه به اختلاف منظره های ماه برای اهل زمین اشاره می‌کند، چون در طول سی روز به شکل و قیافه های مختلفی دیده می‌شود، و علتش این است که: نور ماه از خودش نیست، بلکه از خورشید است، و به همین جهت (مانند هر کره ای دیگر همیشه) تقریباً نصف آن روشن است، و قریب به نصف دیگرش که روبروی خورشید نیست تاریک است، و این دگرگونی هم چنان هست تا دوباره به وضع اولش برگردد اگر ماه را در صورت هلالی اش فرض کنیم، روز بروز قسمت بیشتری از سطح آن که در برابر آفتاب است به طرف زمین قرار می‌گیرد، تا برسد به جایی که تقریباً تمامی یک طرف ماه که مقابل خورشید قرار گرفته، به طرف زمین هم قرار گیرد (ماه شب چهارده) از آن شب به بعد دوباره رو به نقصان نهاده تا برسد به حالت اولش که هلال بود.

و به خاطر همین اختلاف که در صورت ماه پیدا می‌شود، آثاری در دریا و خشکی و در زندگی انسانها پدید می‌آید، که در علوم مربوط به خودش بیان شده است.

پس آیه شریفه از آیت قمر، تنها احوالی را که نسبت به مردم زمین به خود می‌گیرد بیان کرده، نه احوال خود قمر را و نه احوال آن را نسبت به خورشید.

و از این جا است که می‌توان گفت: بعید نیست مراد از "تجری" در جمله "و الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا" اشاره باشد به احوالی که خورشید نسبت به ما دارد، و حس ما از ظاهر این کره احساس می‌کند، و آن عبارت است: از حرکت روزانه و فصلی و سالیانه اش.

همچنین بعید نیست که: مراد از جمله "لمستقر لها" اشاره باشد به حالی که خورشید فی نفسه دارد، و آن عبارت است از اینکه: نسبت به سیاراتی که پیرامونش در حرکتند، ساکت و ثابت است، پس گویا فرموده: یکی از آیت های خدا برای مردم این است که خورشید در عین اینکه ساکن و بی حرکت است، برای اهل زمین جریان دارد، و خدای عزیز علیم به وسیله آن سکون و این حرکت پیدایش عالم زمینی و زنده ماندن اهلش را تدبیر فرموده، (و خدا داناتر است).

"لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَ كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ"

کلمه " ینبغی - سزاوار است " دلالت بر ترجیح داشتن و بهتر بودن دارد، و معنای اینکه فرموده: " ترجیح ندارد خورشید به ماه برسد " این است که چنین چیزی از خورشید سرزده، و منظور از این تعبیر این است که بفهمانند تدبیر الهی چیزی نیست که روزی جاری شود و روزی از روزها متوقف گردد، بلکه تدبیری است دائمی و خلل ناپذیر، مدت معینی ندارد تا بعد از تمام شدن آن مدت به وسیله تدبیری نقیض آن نقض گردد.

پس معنای آیه این است که: شمس و قمر همواره ملازم آن مسیری هستند که برایشان ترسیم شده، نه خورشید به ماه می رسد تا به این وسیله تدبیری که خدا به وسیله آن دو جاری ساخته مختل گردد، و نه شب از روز جلو می افتد، بلکه این دو مخلوق خدا در تدبیر پشت سر هم قرار دارند، و ممکن نیست از یکدیگر جلو بیفتند، و در نتیجه دو تا شب به هم متصل شوند یا دو تا روز به هم بچسبند.

در این آیه شریفه تنها فرمود: خورشید به ماه نمی رسد، و شب از روز جلو نمی زند، و دیگر نفرمود: ماه هم به خورشید نمی رسد، و روز هم از شب جلو نمی زند، و این بدان جهت است که مقام آیه مقام بیان محفوظ بودن نظم و تدبیر الهی از خطر اختلاف و فساد بود، و برای افاده این معنا خاطر نشان ساختن یک طرف قضیه کافی بود، و چون خورشید بزرگتر و قوی تر از ماه، و ماه کوچکتر و ضعیف تر از خورشید است، لذا نرسیدن خورشید به ماه را ذکر کرد و از ذکر آن، حال عکسش هم روشن می شود، و شنونده خودش می فهمد وقتی خورشید با آن بزرگی و قوتش نتواند به ماه برسد، ماه به طریق اولی نمی تواند به خورشید برسد.

و همچنین است شب، چون شب عبارت است از نبود روزی که این شب، شب آن روز است، و وقتی شب که یک امر عدمی است، و طبعاً متاخر از روز است، نتواند از روز پیشی گیرد، عکسش هم معلوم است، یعنی شنونده خودش می فهمد که روز هم از شب یعنی از عدم خودش پیشی نمی گیرد.

شمس و قمر تابع تدبیر خدا و ملازم مسیر خود هستند و خورشید به ماه نمی رسد و شب از روز جلو نمی افتد

" وَ كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ " - یعنی هر یک از خورشید و ماه و نجوم و کواکب دیگر در مسیر خاص به خود حرکت می کند و در فضا شناور است، همان طور که ماهی در آب شنا می کند، پس کلمه " فلک " عبارت است از همان مدار فضایی که هر یک از اجرام آسمانی در یکی از آن مدارها سیر می کنند، و چون چنین است بعید نیست که مراد از کلمه " کل " هر یک از خورشید و ماه و شب و روز باشد، هر چند که در کلام خدای تعالی شاهدی بر این معنا نیست.

و اگر در جمله "یسبحون" ضمیر جمعی آورده که خاص عقلا است، برای این است که: اشاره کند به اینکه هر یک از اجرام فلکی در برابر مشیت خدا رام است و امر او را اطاعت می کند، عینا مانند عقلا، هم چنان که این تعبیر در جای دیگر نیز آمده و فرموده: "ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ" (۱).

مفسرین در جملات آیه مورد بحث آرای دیگری دارند، آرای مضطرب که ما از نقل آنها خودداری کردیم، اگر کسی بخواهد می تواند به تفاسیر مفصل مراجعه کند (۲).

"وَ آيَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلِكِ الْمَشْحُونِ" راغب می گوید: "کلمه "ذریه" در اصل به معنای فرزندان خردسال است، ولی در استعمالهای متعارف در خردسالان و بزرگسالان هر دو استعمال می شود، هم در یک نفر به کار می رود، و هم در چند نفر، ولی اصلش به معنای چند نفر است (۳).

و کلمه "فلک" به معنای کشتی است. و کلمه "مشحون" به معنای مملو است.

این آیه شریفه آیت دیگری از آیت های ربوبیت خدای تعالی را بیان می کند، و آن عبارت است از جریان تدابیر او در دریاها که ذریه بشر را در کشتی حمل می کند و کشتی از آنان و از اثاث و کالای آنان پر می شود، و از یک طرف دریا به طرف دیگر دریا عبور می کنند و دریا را وسیله و راه تجارت و سایر اغراض خود قرار می دهند.

آری کسی ایشان را در دریا حمل نمی کند، و از خطر غرق حفظ نمی کند، مگر خدای تعالی، چون تمامی آثار و خواصی که بشر در سوار شدن به کشتی از آنها استفاده می کند، همه اموری است که خدا مسخرش کرده، و همه به خلقت خدا منتهی می گردد، علاوه بر این، این اسباب اگر به خدا منتهی نشود، هیچ اثر و خاصیتی نخواهد داشت.

و اگر حمل بر کشتی را به ذریه بشر نسبت داد، نه به خود بشر، و خلاصه اگر فرمود:

"حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ" و نفرمود: "حملناهم" به این منظور است که به این وسیله غرق محبت و مهر و شفقت شنونده را تحریک کند."

ص: ۱۳۴

۱- سپس بر آسمان که دودی بود پرداخت، پس به آن و به زمین فرمود: چه به طوع و رغبت خود و چه با اکراه بیایید. گفتند: می آیم با طوع و رغبت. سوره حم سجده، آیه ۱۱.

۲- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۳۳. و تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۷۵.

۳- مفردات راغب، ماده "ذرو".

" وَ خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ " مراد از این جمله- به طوری که دیگران (۱) تفسیر کرده اند- چارپایان است، چون در جای دیگر، کشتی و چارپایان را با هم آورده و فرموده: " وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ " (۲) و نیز فرموده: " وَ عَلَيَّهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ " (۳) بعضی (۴) کشتی را در آیه قبل حمل بر کشتی نوح، و آیه مورد بحث را حمل بر کشتی ها و زورق ها و بلم های دیگر کرده اند که بشر بعد از کشتی نوح برای خود درست کرده. و این تفسیر تفسیری است بد و بی معنا.

و نظیر آن، تفسیر آن کسی (۵) است که جمله مورد بحث را به شتر تنها معنا کرده.

و چه بسا مفسرینی (۶) که جمله مورد بحث را که می فرماید: " و برای شما از مثل کشتی چیزهای دیگری خلق کردیم که بر آن سوار می شوید " حمل بر طیاره و سفینه های فضایی عصر حاضر کرده اند. و لیکن تعمیم دادن آیه بهتر است.

" وَ إِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَ لَا هُمْ يُنْقَدُونَ " کلمه " صریخ " به معنای آن کسی است که ناله آدمی را بشنود و استغاثه او را جواب گوید و به فریاد او برسد. و کلمه " انقاذ " به معنای نجات دادن از غرق است.

و این آیه شریفه با آیه قبلش که می فرمود: " أَنَا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ " متصل است و می خواهد بفرماید: اختیار، با ماست، اگر خواستیم غرقشان می کنیم، و در این صورت احدی نیست که استغاثه آنان را جواب بدهد، و هیچ نجات دهنده ای نیست که ایشان را از غرق شدن برهاند.

" إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَ مَتَاعاً إِلَى حِينٍ " این استثناء، استثنای مفرغ است، و تقدیر کلام: " لا- ینجون بسبب من الاسباب و بامر من الامور الا لرحمة منا تالهم و لتمتع الی حین الاجل المسمى قدرناه لهم- به هیچ سببی از اسباب، و هیچ امری از امور، نجات پیدا نمی کنند، مگر به خاطر رحمتی از ما که شاملشان گردد، و به خاطر اینکه تا مدتی معین که برایشان تقدیر کرده ایم زنده بمانند " می باشد.

ص: ۱۳۵

۱- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۳۵. و روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۷.

۲- کشتی و چارپایان را وسیله هایی قرار داد تا بر آن سوار شوید. سوره زخرف، آیه ۱۲.

۳- بر آنها و هر کشتی سوار می شوید. سوره مؤمن، آیه ۸۰.

۴- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۷.

۵- روح البیان، ج ۷، ص ۴۰۴ ط بیروت. [...]

۶- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۷.

معنای جمله " اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ " و جواب کفار به دعوت به تقوی (پرواز از خالق)

" وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ " بعد از آنکه آیت هایی که دلالت بر ربوبیت خدا می کرد بر شمرده، اینک در این آیه شریفه مشرکین را مذمت می کند به اینکه حق این آیت ها را رعایت ننموده، و بدانها اقبالی نکرده و آثار آنها را بر آنها مترتب نساختند. وقتی به ایشان گفته می شود که: این آیت های روشن ناطقند بر اینکه پروردگار شما " الله " است، پس هم از معصیت او در حال حاضر بپرهیزید، و هم از گناهایی که قبلا کرده بودید و یا پس از عذاب شرک و گناهایی که بدان مبتلایید، و آنچه قبلا مرتکب شده بودید بپرهیزید و یا پس از شرک و گناهایی که فعلا در زندگی دنیا دارید، و از عذابی که در آخرت هست بپرهیزید، از این سخن اعراض نموده و این دعوت را اجابت نمی کنند. و این اعراضشان بر حسب عادت است که همیشه در باره همه آیات دارند، آیاتی که به وسیله آن تذکر داده می شوند.

با این بیان دو نکته روشن می شود: اول اینکه: مراد از " ما بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ " شرک و گناهایی است که در حال حاضر و در قبل از این بدان مبتلا بودند، و یا مراد عذابی است که بدین سبب مستوجب آن شدند، و برگشت هر دو به یکی است، و یا مراد شرک و گناهان در دنیا و عذاب در آخرت است. و این وجه از وجوه دیگر وجهی تر است.

دوم اینکه: اگر جواب " اذا " حذف شده، برای این است که: دلالت کند بر اینکه حال کفار در جرأت و جسارت به خدای تعالی، و بی اعتنایی به حق به حدی رسیده که دیگر نمی توان جوابی که در مقابل این دعوت می دهند به زبان آورد. پس چه بهتر اینکه اصلا گفته نشود، هر چند که با جمله " وَ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ "، فهمانده که آن جواب چه بوده.

" وَ مَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ " مراد از " آوردن آیات " نشان دادن آن، به مشاهده و یا به تلاوت و تذکر است، و نیز مراد اعم از آیات آفاقی و انفسی و آیت به معنای معجزه (مانند قرآن) است، کفار در برابر همه اینها روگردانی می کنند.

" وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ ... "

آیه قبلی که می فرماید: " وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ " متعرض جواب ایشان در مقابل دعوت به عبادت بود که یکی از دو رکن دین حق است، و این آیه متعرض جواب ایشان در مقابل دعوت به سوی شفقت بر خلق خداست که رکن دوم دین حق است، و معلوم است که: وقتی جوابشان از دعوت به رکن اول، رد آن دعوت بود، جوابشان از این دعوت دیگری هم رد خواهد بود نه قبول.

عکس العمل کفار در برابر دعوت به انفاق (شفقت و خدمت به خلق)

پس جمله "وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ" متضمن دعوتشان به انفاق بر فقرا و مساکین است. و اگر از اموال آنان تعبیر کرد به "آنچه خدا روزیشان کرده" برای این است که اشاره کند به اینکه مالک حقیقی اموال آنان خداست که با آن اموال روزیشان داده و ایشان را مسلط بر آن اموال کرده است و همین خداست که فقرا و مساکین را بیافریده و ایشان را محتاج آنان کرده تا از زیادی مئونه خود حوائج ایشان را برآورند و به ایشان انفاق کنند و احسان و خوشرفتاری نمایند، چون خدا احسان و خوشرفتاری را دوست می دارد.

"قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ نُطْعِمْ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ" - این جمله جوابی است که کفار از دعوت به انفاق داده اند، و اگر از گوینده این سخن به اسم ظاهر "الَّذِينَ كَفَرُوا" تعبیر کرده، با اینکه مقتضای مقام این بود که از آنان با ضمیر تعبیر کند، و بفرماید: "قالوا- گفتند" برای این است که به آن علتی که وادارشان کرده این حرف را بزنند اشاره کرده باشد و بفرماید کفرشان نسبت به حق، و اعراضشان از آن، به خاطر پیروی شهوات، علت شد که به مثل این عذرها که اساسش روگردانی از دعوت فطرت است، عذرخواهی کنند، چون فطرت هر انسانی حکم می کند که باید نسبت به خلق خدا شفقت ورزید، و آنچه که در اجتماع فاسد گشته اصلاح کرد.

و به عین همین جهت است که از مؤمنین نیز به "لِلَّذِينَ آمَنُوا" تعبیر کرده که اسم ظاهر است با اینکه مقتضای مقام این بود که بفرماید: "قالوا لهم انطعم" تا بفهماند آن علتی که مؤمنان را وادار کرد به اینکه به کفار بگویند: "از آنچه خدا روزیتان کرده انفاق کنید" همانا ایمان ایشان به خدا بود.

و در اینکه کفار گفتند: "آیا طعام دهیم به کسی که اگر خدا می خواست خودش به او طعام می داد" اشاره است به اینکه: اگر مؤمنین گفتند: "از آنچه خدا روزیتان کرده انفاق کنید"، از این باب گفتند که انفاق به فقرا از اموری است که خدا خواسته و اراده کرده، و خلاصه از احکام دین خداست، لذا کفار آن را رد کرده و گفتند که: اگر خدا اراده کرده بود خودش طعامشان می داد، پس اینکه می بینیم نداده معلوم می شود اراده نکرده، چون اراده خدا از مرادش تخلف نمی کند.

و این جواب مغالطه ای است که: در آن، بین اراده تشریحی خدا و اراده تکوینی اش خلط کرده اند، چون اساس اراده تشریحی خدا امتحان و هدایت بندگان است به سوی آنچه که هم در دنیا و هم در آخرت صلاح حالشان در آن است، و معلوم است که چنین اراده ای ممکن است با عصیان کردن از مرادش تخلف کند.

ولی اراده تکوینی از مرادش تخلف نمی کند، و معلوم است که مشیت و اراده خدا که به اطعام فقرا و انفاق بر آنان تعلق گرفته، مشیت و اراده تشریحی است نه تکوینی. پس تخلف این اراده در مورد فقرا تنها کشف می کند از اینکه کفار توانگر، از آنچه که بدان مامور شدند ترمرد و عصیان ورزیدند، و هیچ دلالتی ندارد بر اینکه اراده خدا به این عمل آنان تعلق نگرفته، و مؤمنین در این مدعا دروغ گفته اند.

و این مغالطه ای است که به طور کلی همه سنت های وثیت و بت پرستی را بر آن پایه بنا نهاده اند، هم چنان که خدای سبحان از ایشان حکایت کرده و فرموده: " وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ " (۱) و نیز فرموده: " سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ " (۲) و نیز فرموده: " وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ " (۳).

" إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ " - این جمله تتمه سخن کفار است، و خطابشان در آن به مؤمنین است که می گویند: شما مؤمنین که ادعا می کنید خدا به ما دستور داده انفاق کنیم، و انجام این دستور را از ما خواسته، در گمراهی روشنی هستید.

بحث روایتی روایاتی در ذیل آیه: " وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ... " و رد سخنی از آلوسی در باره روایتی از امام رضا (علیه السلام) راجع به تقدم روز بر شب

در مجمع البیان از علی بن الحسین زین العابدین، و از ابی جعفر امام باقر، و از جعفر بن محمد امام صادق (علیه السلام) روایت شده که خوانده اند: " لا مستقر لها " - به فتحه راء - (۴).

و در الدر المنثور آمده که سعید بن منصور، احمد، بخاری، مسلم، ابو داوود، ترمذی، نسایی، ابن ابی حاتم، ابو الشیخ، ابن مردویه، و بیهقی، از ابو ذر (رحمه الله) روایت

ص: ۱۳۸

۱- آنان که مشرک شدند گفتند: اگر خدا می خواست ما به غیر از او چیزی را نمی پرستیدیم نه ما و نه پدران ما، و نیز بدون دستور او چیزی را حرام نمی کردیم. سوره نحل، آیه ۳۵.

۲- به زودی آنان که مشرک شدند خواهند گفت: اگر خدا می خواست ما مشرک نمی شدیم، نه ما و نه پدران ما، و نیز چیزی را حرام نمی کردیم. سوره انعام، آیه ۱۴۸.

۳- و گفتند اگر رحمان می خواست ما این بتها را نمی پرستیدیم. سوره زخرف، آیه ۲۰.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۳.

کرده اند که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پرسیدم معنای جمله " وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا " چیست؟ فرمود: مستقر آن در زیر عرش است (۱).

مؤلف: این معنا از ابو ذر از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم به طرق خاصه، و هم به طرق عامه، به طور مختصر و هم به طور مفصل روایت شده، و در بعضی از آنها آمده، که: آفتاب بعد از غروب به آسمانها یکی پس از دیگری بالا می رود، تا آنجا که به نزدیکی عرش برسد، در آنجا به سجده می افتد، و از خدا اجازه می خواهد که باز طلوع کند، هم چنان در سجده هست تا دوباره نوری به خود بگیرد و اجازه داده شود تا طلوع کند (۲).

و این روایات بر فرض که از نظر سند درست باشد و واقعا رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چنین چیزی فرموده باشد، باید تاویل شود.

و در روضه کافی به سند خود از سلام بن مستنیر، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: خدای عز و جل خورشید را قبل از ماه، و نور را قبل از ظلمت خلق کرد (۱).

و در مجمع البیان آمده که عیاشی در تفسیر خود با ذکر سند از اشعث بن حاتم روایت کرده که گفت: در خراسان بودم که حضرت رضا و فضل بن سهل و مامون در مرو در ایوان نزد یکدیگر جمع بودند و چون سفره طعام آوردند، حضرت رضا (علیه السلام) فرمود: مردی از بنی اسرائیل در مدینه از من سؤالی کرد و آن این بود که آیا روز، اول خلق شده یا شب؟ آیا نزد شما در این باب مطلبی هست؟ مامون و فضل به گفتگو پرداختند، و سرانجام پاسخی نیافتند.

آن گاه فضل به حضرت رضا (علیه السلام) عرضه داشت: " اصلحك الله " خودت جواب را بفرما، امام (علیه السلام) فرمود: بله از قرآن بگویم، و یا از نظر ریاضیات؟ فضل عرضه داشت: از نظر ریاضیات جواب بدهید، فرمود: ای فضل تو می دانی که طالع دنیا سرطان است البته در حالی که کواکب در محل شرف خود قرار داشته باشند، یعنی زحل در میزان، مشتری در سرطان، مریخ در جدی، خورشید در حمل، زهره در حوت، عطارد در سنبله، و قمر در ثور قرار داشته باشد، در نتیجه خورشید در دهم در وسط آسمان قرار می گیرد، و روز قبل از شب می شود.

و اما از نظر قرآن آیه شریفه که می فرماید " وَ لَآ اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ " روز قبل از شب

ص: ۱۳۹

است و بر او سبقت دارد (۱).

مؤلف: آلوسی در تفسیر روح المعانی این حدیث را نقل کرده، و آن گاه گفته است:

"در استدلال به آیه اشکالی روشن است، و اما پاسخ علی بن موسی از نظر حساب تا اندازه ای درست است، و نظر منجم ها نیز این است که ابتدای دوره فلک از نصف النهار شروع شده، و این با گفته علی بن موسی (علیه السلام) مطابق است و آنچه در مظنه ما قوی است این است که: این خبر از اصلش درست نیست، و حضرت رضا (علیه السلام) اجل از آن است که آن طور که خبر مزبور مدعی آن بود به آیه شریفه استدلال کند" (۲).

ولی آقای آلوسی نتوانسته حقیقت معنای شب و روز را بفهمد، و گر نه به روایت اشکال نمی کرد.

توضیح اینکه: شب و روز دو مفهوم متقابلند، و تقابل آن دو، تقابل عدم و ملکه است، نظیر تقابلی که بین دو مفهوم کوری و چشم هست، چون همانطور که کوری به معنای مطلق نبود چشم نیست، و به همین جهت به دیوار که چشم ندارد نمی گوئیم کور، بلکه کوری عبارت از نبود چشم در چیزی است که می بایست چشم می داشت، مانند انسان.

بی نوری شب نیز همین طور است، یعنی کلمه "شب" به معنای مطلق عدم نور نیست، بلکه به معنای زمانی است که در آن زمان ناحیه ای از نواحی زمین از خورشید نور نمی گیرد. و پر واضح است که چنین عدمی (عدم ملکه) وقتی تحقق می یابد، که ضد آن یعنی ملکه قبلا وجود داشته باشد، تا نسبت به آن تعیین پیدا کند، چون اگر در عالم چیزی به نام چشم نمی بود، کوری هم تحقق نمی یافت، و نیز اگر در عالم چیزی به نام روز نمی بود، شب هم معنا نمی داشت.

پس در معنای مطلق شب بدان جهت که به خاطر آن شب شده است، مسبوق بودن به روز خوابیده. هر جا کلمه "شب" بدون قید گفته شود، هر شنونده می فهمد که قبل از آن روزی بوده است. و جمله "لَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ" هر چند که ناظر به ترتبی است که در میان روز و شب فرض می شود، و اینکه روزی و شبی هست، و دنبالش روزی و شبی و هر چند که هیچ یک از این شب ها جلوتر از روزی که چسبیده بدانست نیست و لیکن خدای تعالی در جمله "وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ" مطلق شب را در نظر گرفته و تقدم آن را بر مطلق روز

ص: ۱۴۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۵.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲.

نفی کرده، و خلاصه نمی خواهد بفرماید: هیچ یک از شب هایی که در این سلسله و ترتیب قرار دارد، جلوتر از روزی که در ترتیب قبل از آن واقع است، نیست.

پس حکم در آیه مبنی است بر مقتضای طبیعت شب و روز، بر حسب تقابلی که خداوند بین آن دو قرار داده، و از آن حکم انحفاظ ترتیب در تعاقب شب و روز استفاده شده است، چون هر شبی که فرض کنی عبارت است از نبود روزی که این شب بعد از آن فرا رسیده، و قهرا جلوتر از آن روز نمی شود.

حضرت رضا (علیه السلام) هم در آنجا که بعد از ذکر آیه "وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ" فرمود: "روز، قبل از شب بوده"، اشاره به این معنا کرده، یعنی جلوتر قرار گرفتن روز از شب به همین است که: قبل از آن خلق شود، نه آن طور که توهم می شود که اول روزها و شبها موجود بوده، و سپس برای هر یک محلی معین شده است.

و اما اینکه گفت: "و اما پاسخ علی بن موسی (علیه السلام) از نظر حساب فی الجمله و تا اندازه ای درست است"، معنی جمله "تا اندازه ای" معلوم نیست، با اینکه کلام آن جناب صد در صد درست است، و وجهی است تمام که مبتنی بر مسلم دانستن اصول علم نجوم است که در فرض مسلم بودن آن، کلام امام بالجمله درست است، نه فی الجمله.

و همچنین اینکه گفت: "نظر منجم ها نیز این است که: ابتدای دوره فلک از نصف النهار شروع شده، و این با گفته علی بن موسی (علیه السلام) مطابق است"، معنای درستی ندارد، برای اینکه: دایره نصف النهار که دایره ای است فرضی که از دو قطب شمال و جنوب می گذرد و نقطه موهوم سومی است در بین این دو نقطه که غیر متناهی است و جای معینی در آسمان ندارد تا بودن آفتاب در آن نقطه برای زمین روز باشد، نه در نقاط دیگر (۱).

و در مجمع البیان در ذیل جمله "وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ" می گوید: حلبی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: معنایش این است که:

پرهیزید از گناهان امروztان، و از عقوبتهای فردایتان (۲).

ص: ۱۴۱

۱- بلکه برای دور کره زمین از مشرق به مغرب نقاط غیر متناهی می شود فرض کرد که همه آنها نصف النهار باشد، هم چنان که می بینیم در هر ثانیه که تصور کنیم آفتاب در نصف النهار افقی قرار دارد، و در ثانیه بعد در نصف النهار افق دیگری است. "مترجم".

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۷.

اشارہ

وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَذَا الْوَعْدِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۸) مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ (۴۹) فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ (۵۰) وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (۵۱) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (۵۲)

إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ (۵۳) فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۵۴) إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهِونَ (۵۵) هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَّكِنُونَ (۵۶) لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَ لَهُمْ مَا يَدَّعُونَ (۵۷)

سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ (۵۸) وَامْتَاَزُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ (۵۹) أَلَمْ أَعْهِدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۶۰) وَ أَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (۶۱) وَ لَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ (۶۲)

هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ (۶۳) اضِلُّوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ (۶۴) الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۶۵)

ترجمہ آیات

و می گویند پس این وعده قیامت کی می رسد اگر راست می گوید (۴۸).

آنان منتظر جز یک صیحه نیستند صیحه ای که ایشان را بگیرد در حالی که سرگرم مخاصمه باشند (۴۹).

صیحه ای که وقتی رسید دیگر اینان نه می توانند سفارشی کنند و نه به اهل خود برگردند (۵۰).

بعد از آن صیحه بار دیگر در صور دمیده می شود، ناگهان همه از قبرها به سوی پروردگارشان می شتابند (۵۱).

در حالی که می گویند: "واویلا چه کسی ما را از این خوابگاهمان برانگیخت؟ این همان وعده ای است که خدای مهربان (به توسط انبیایش) به ما می داد و (معلوم شد) انبیای او راست می گفته اند (۵۲).

آن نفخه هم به جز یک صیحه نیست که ناگهان همگی نزد ما حاضر می شوند (۵۳).

امروز به هیچ وجه احدی ستم نمی شود و جزایی به شما داده نمی شود مگر خود آن اعمالی که می کردید (۵۴).

به درستی که اهل بهشت امروز در ناز و نعمت هستند و از هر فکر دیگر فارغند (۵۵).

هم خود و هم همسرانشان در زیر سایه بر کرسی ها تکیه می زنند (۵۶).

و میوه ای در آنجا در اختیار دارند و هر چه بخواهند در اختیارشان قرار می گیرد (۵۷).

در آن روز به عنوان پیام از پروردگار مهربان به ایشان ابلاغ سلام می شود (۵۸).

و در جمع مردم گفته می شود: هان ای مجرمین از سایر مردم جدا شوید (۵۹).

مگر با شما عهد نسبتم و نگفتم ای فرزندان آدم شیطان را اطاعت مکنید که او برای شما دشمنی آشکار است (۶۰).

و مگر نگفتم که مرا پرستید که صراط مستقیم تنها همین است (۶۱).

و مگر این شیطان نبود که گروه های بسیاری از شما را گمراه کرد آیا هنوز هم به هوش نمی آید (۶۲).

(همه این هشدارها را به شما دادیم و نپذیرفتید) اینک این جهنمی است که همواره وعده اش به شما داده می شد (۶۳).

بچشید امروز سوزش آن را به کیفر کفری که می ورزیدید (۶۴).

امروز مهر بر دهانشان می زنیم و دستهایشان با ما سخن می گوید و پاهایشان به آنچه همواره می کردند شهادت می دهد (۶۵).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه از تفصیل و شرح آیت های توحید که اجمالش را در اول گفتار آورده بود

ص: ۱۴۳

فارغ شد، اینک شروع کرده در تفصیل آن خبر اجمالی که قبلا از معاد داده بود، و در این تفصیل کیفیت قیام قیامت و احضار خلق برای حساب و جزا و پاداشی که به اصحاب جنت می دهد، و کیفری را که به مجرمین می دهد، شرح می دهد.

"وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ" سخنی است از کفار که در مقام استهزا گفته اند، و منظورشان انکار معاد است، و شاید به همین جهت اسم اشاره "هذا" این وعده "آورد که مخصوص اشاره به نزدیک است، و اینکه گفتند: "اگر راست می گوئید" خطابشان به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و همه مسلمانان است، چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین زیاد داستان روز قیامت را به گوش آنان می خواندند، و به کیفر آن روز تهدیدشان می کردند.

کلمه "وعد" به تنهایی "بدون کلمه وعید" هم به معنای وعده خبر می آید و هم به معنای وعده شر. ولی اگر هر دو با هم در کلامی بیایند، "وعد" به معنای وعده خیر، و "وعید" به معنای وعده شر خواهد بود.

"مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ" کلمه "نظر" به معنای انتظار است. و مراد از "صیحه" به شهادت سیاق همان نفخه صور اولی است که وقتی دمیده می شود همه می میرند، و اگر صیحه را به "وحدت" وصف کرده، برای اشاره به این نکته است که: امر کفار برای خدا (جلت عظمته) بسیار آسان است، و برای او بیش از یک صیحه کاری ندارد. و کلمه "یخضمون" در اصل "یختضمون" بوده که مصدر آن اختصام، به معنای مجادله و مخاصمه است.

و این آیه شریفه جوابی است از اینکه کفار به عنوان استهزا گفتند: "پس این وعده کی است، اگر راست می گوئید" خدای تعالی هم در این جمله کفار مسخره کننده را سخریه و استهزا کرده، و به امر آنان بی اعتنایی نموده.

و معنای آن این است که: اینها که می گویند "پس این وعده کی است؟" در این گفتارشان جز یک صیحه را منتظر نیستند، و این یک صیحه فرستادنش برای ما آسان است، نه هزینه ای دارد و نه زحمتی، صیحه ای که وقتی ایشان را بگیرد دیگر راه گریز و نجاتی برایشان نمی گذارد، بلکه ایشان را در حالی می گیرد که کاملا از آن غافلند، و در بین خود مشغول مخاصمه می باشند.

"فَلَا يَسْتَبِيحُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ" یعنی نتیجه چنین صیحه ای که به ناگهانی می رسد و مهلتشان نمی دهد، این است

که همگی فوراً بمیرند، در نتیجه دیگر نه می توانند سفارشی بکنند- چون مرگشان عمومی است، در نتیجه دیگر کسی نمی ماند تا رفتگان به ماندگان سفارشی کنند- و نه می توانند به اهل خود برگردند، چون بر فرض که مرگشان در بیرون خانه برسد باز به اهلشان بر نمی گردند.

" وَ نَفِّخَ فِي الصُّورِ فَمَآذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ " این نفخه صور، نفخه دومی است که به وسیله آن همه مردگان زنده می شوند، و قیامت برپا می گردد. و کلمه "أجداث" جمع "جدث" است که: به معنای قبر است. و کلمه "ینسلون" از ماده "نسل" است که: به معنای راه رفتن به سرعت است. و در تعبیر از قیامت به "الی ربهم- به سوی پروردگارشان" هشدار و توبیخی است برای کفار که منکر ربوبیت خدای تعالی هستند. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

تحلیل سخن کفار بعد از رستاخیز (قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ)

" قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ " کلمه "بعث" به معنای بپا داشتن است. و کلمه "مرقد" اسم محل "رقاد- خواب" است، و مراد از آن قبر است. و اگر کفار در قیامت می گویند "ما وَعَدَ الرَّحْمَنُ" و از خدا به رحمان تعبیر می کنند، برای این است که به نوعی از خدا بخواهند بر آنان رحم کند، چون همین ها بودند که در دنیا می گفتند: "وَمَا الرَّحْمَنُ" (۱). و جمله "وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ" عطف است بر جمله "هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ"، چون جمله فعلیه گاهی عطف بر جمله اسمیه می شود.

و اینکه از در تعجب گفتند: "وای بر ما، چه کسی ما را از خوابگاهمان بپا داشت؟" اساسش همان انکار معاد است که در دنیا می ورزیدند و در دل از روز جزا غفلت داشتند، و همواره مستغرق در هواها بودند، وقتی به طور ناگهانی سر از قبر در می آورند و به سرعت به طرف محشر می روند، به عالمی که جز عذاب شر، انتظار دیگری در آن ندارند، ناگزیر دچار فزع اکبر و دهشتی می گردند که حتی کوه ها تاب تحمل آن را ندارد، و به همین جهت طبق عادت و رسمی که در دنیا در هنگام برخورد به خطر داشتند، اولین عکس العملی که نشان می دهند، گفتن واویلا است، آن گاه می پرسند: چه کسی آنان را از مرقدشان برانگیخت؟ و این بدان جهت است که دهشت، آنان را از توجه به هر چیز دیگری غافل می سازد.

بعد از گفتن واویلا و بعد از پرسش از اینکه چه کسی آنان را از مرقدشان برانگیخته؟ به یادشان می افتد که در دنیا فرستادگان خدا همواره وعده حق را در باره بودن روز بعث و جزا تذکرشان می دادند، آن وقت شهادت می دهند به حق بودن آن وعده ها و خود را

ص: ۱۴۵

پناهنده رحمت خدا می کنند و می گویند: "این همان بعث و جزایی بود که رحمان وعده می داد".

همین گفتارشان نیز از در نیرنگ و کیدی است که: در دنیا به آن خو گرفته بودند، هر وقت دشمن بر آنان غلبه کرد، شروع می کردند به تملق و اظهار ذلت و اعتراف به ظلم و تقصیر. و در آخر با جمله "وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ" حقانیت رسولان را تصدیق می کنند.

از بیان گذشته چند نکته روشن می شود:

اول اینکه: چرا در هنگام بعث، اوایلا می گویند.

دوم اینکه: چرا اول می پرسند: چه کسی آنان را از مرقدشان برانگیخته و سپس اقرار می کنند به اینکه: این همان وعده ای است که رحمان داده، و نیز اقرار می کنند به حقانیت و صدق مدعای مرسلین، با اینکه ظاهر آن سؤال این است که به همه این مطالب جاهلند.

سوم اینکه: جمله "مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا" و جمله "هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ..." هر دو از سخنان کفار است.

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: جمله "وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ" عطف است بر جمله "وَعَدَ الرَّحْمَنُ" که کلمه "ما" بر سر آن است و "ما" یا مصدریه است و یا موصوله. و (برای دفع این اشکال که چگونه کسی که نمی داند چه کسی او را زنده کرده خودش می گوید رحمان زنده کرده) گفته اند: جمله "هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ..." جوابی است که: خدا و یا ملائکه و یا مؤمنین از سؤال کفار که گفتند: "چه کسی ما را از خوابگاهمان برانگیخت؟" داده اند.

و بر خواننده پوشیده نیست که این تفسیر خلاف ظاهر آیه است، مخصوصاً در صورتی که کلمه "ما" را مصدریه بگیریم. و اگر جمله "هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ" جواب خدای سبحان و یا ملائکه از سؤال کفار باشد که پرسیدند: "مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا" باید در جواب آن که سؤال از فاعل است، فاعل معرفی شود، نه فعل فاعل، چون آنها پرسیدند: "چه کسی ما را از مرقدمان برانگیخت" باید بفرماید: "رحمان"، نه اینکه بفرماید: "این آن وعده ای است که رحمان می داد".

و توجیهی که بعضی (۲) در مقام رد این اشکال کرده اند که: "این تعبیر برای آن است که کفرشان را به رخشان بکشد و بر آن، ملامتشان کند، علاوه بر این اشاره به فاعل هم دارد"

ص: ۱۴۶

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۳۲.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۳۲.

چهارم اینکه: جمله " هذا ما وَعَدَ الرَّحْمَنُ " جمله ای است مرکب از مبتدا و خبر. و اینکه بعضی (۱) گفته اند: " کلمه " هذا " صفت است برای مرقد، چون گاهی اسم اشاره تاویل به مشتق می شود، و کلمه " ما " مبتدا و خبرش محذوف است و تقدیرش چنین است: چه کسی ما را از این خوابگاهمان برانگیخت، آنچه رحمان وعده داده حق است " دور از فهم است.

" إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ " در این جمله اسم " کانت " حذف شده، و تقدیر کلام چنین است " ان کانت الصیحه الا صیحه واحده " یعنی آن صیحه و نفخه ای که ایشان را ناگهانی رسید، و بدون درنگ و مهلت همه را نزد ما حاضر ساخت، نبود مگر یک نفخه و صیحه.

و تعبیر به " لدینا- نزد ما " بدین جهت است که روز قیامت روز حضور نزد خدا است برای فصل قضا و رسیدگی به حساب اعمال و حقوقی که مردم از یکدیگر ضایع کرده اند.

" فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَّمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " یعنی در آن روز در بینشان به عدل قضاوت می شود. و به حق حکم می شود و در نتیجه هیچ کس به هیچ وجه ستم نمی شود.

جمله " وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " عطف تفسیری است برای جمله " فَالْيَوْمَ لَا تُظَلَّمُ نَفْسٌ شَيْئًا " و در حقیقت بیانی برهانی برای نبودن ظلم در آن روز است، چون دلالت می کند بر اینکه جزای اعمال هر صاحب عملی در آن روز خود اعمال اوست، دیگر با چنین جزایی ظلم تصور ندارد، برای اینکه ظلم عبارت است از بیجا مصرف کردن چیزی، ولی عمل کسی را جزای عملش قرار دادن، بی جا مصرف کردن جزا نیست، و بهتر از آن تصور ندارد، چه جزایی عادلانه تر از اینکه عین عمل کسی را مزد عملش قرار دهند؟

خطابی که در این آیه است که می فرماید: " امروز خود اعمالتان را جزای اعمالتان قرار می دهند " با اینکه روز قیامت هنوز نیامده، از باب تمثیل قیامت و احضار آن و احضار مردمی است که در آن هستند، و این خود عنایتی است در کلام که گوینده آینده را احضار کند، و با مردمی که در آینده قرار می گیرند، سخن بگوید..]

این است نکته خطاب، نه آن طور که بعضی (۱) توهم کرده اند که: "کلام مذکور حکایت از آینده کفار است، و یا خطابی است که از ناحیه خدای سبحان و یا ملائکه و یا مؤمنین در روز قیامت به ایشان می شود"، چون احتیاجی به این توجیحات نیست، و سیاق گویای به آن معنایی است که ما بیان کردیم.

توضیحی در مورد اینکه فرمود: "لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" - جز آنچه می کردید جزا داده نمی شوید"

و مخاطب به جمله "و لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" همه مردمنند، چه اهل سعادت و چه اهل شقاوت، هر کس هر چه کرده چه خوب و چه بد، عین آن را جزای عملش قرار می دهد.

و اینکه بعضی (۲) در این خصوص اشکال کرده اند که: "انحصار (الا) با عمومیت "سعدا" و "اشقیا" نمی سازد، علاوه بر این خود خدای تعالی فرموده: أجر مؤمنان را به طور کامل می دهد، و بیشتر هم می دهد، و به فضل خود آن را دو چندان و بلکه چند برابر می کند" اشکالشان وارد نیست، برای اینکه: انحصاری که در مورد آیه مورد بحث هست، ناظر به جزای اعمال و پاداش و کیفر آن است و آن ادله و آیاتی که دلالت دارد بر اجر چند برابر از قبیل آیه "لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ" (۱) مساله ای است ما و رای جزا و أجر، و خارج از طور عمل است، ما هم نخواستیم بگوییم خداوند به اهل سعادت بیش از اعمالشان چیزی نمی دهد، بلکه خواستیم بگوییم اجر همان عمل است و بس، و اما اینکه ممکن است خداوند به فضل خود ثواباتی به اشخاصی بدهد، از محل بحث بیرون است.

بعضی (۲) از مفسرین از اشکالی که ذکر شد، جواب داده اند به اینکه: معنای آیه شریفه این است که: صالح ثوابش کم نمی شود، و طالح هم عقابش زیاد نمی شود، چون هم کم دادن اجر صالح منافات با حکمت دارد، و هم زیاد کردن عقاب طالح، و اما زیاد ثواب دادن و کمتر عقاب کردن مورد نظر آیه نیست، و هیچ مانعی هم ندارد.

و یا جواب داده اند به اینکه: مراد از جمله "لَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" این است که: شما جزایی نخواهید دید مگر جزایی را که از سنخ عمل خودتان است، چه خیر و چه شر.

ولی اشکالی که در این جواب است این است که: اگر مدلول آیه این بود اصلا اشکالی وارد نمی شد، لیکن همه حرفها در این است که آیا آیه چنین مدلولی دارد یا نه؟

ص: ۱۴۸

۱- هر چه بخواهند در اختیار دارند، و نزد ما بیش از آن هم هست. سوره ق، آیه ۳۵.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۳۴.

" إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُونَ " کلمه " شغل " به معنای کاری است که آدمی را به خود مشغول سازد و از کارهای دیگر باز بدارد. و کلمه " فاکه " اسم فاعل از مصدر " فکاهت " است که به معنای گفت و شنودی است که مایه خوشحالی باشد و ممکن هم هست به معنای تمتع و لذت بردن باشد، و- به طوری که گفته (۱) شده- از مصدر مزبور غیر از اسم فاعل هیچ فعلی مشتق نشده است.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: معنای " فاکه " صاحب میوه است، همان طور که می گوئیم " لابن و تامر- فلانی دارای لبن و تمر است " ولی این معنی را یک نکته بعید می سازد، و آن این است که در این آیات سخن از میوه به میان آمد، دیگر لازم نبود که بار دیگر تکرار شود، به خلاف اینکه کلمه مذکور را به معنای گفت و شنود بگیریم که دیگر تکراری لازم نمی آید.

و معنای آیه این است که: اصحاب بهشت در آن روز در کاری هستند که توجهشان را از هر چیز دیگری قطع می کند و آن کار عبارت است از گفت و شنودهای لذت بخش، و یا عبارت است از تنعم در بهشت.

" هُمْ وَ أَرْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكُونَ " کلمه " ظلال " جمع " ظل " است که به معنای سایه است. بعضی (۳) گفته اند: جمع ظله- به ضمه ظاء- است، که به معنای سایبان (و چتر) یا سقف یا درخت و یا امثال اینها است که مانع از نفوذ نور خورشید می شود. و کلمه " ارائک " جمع " اریکه " است که به معنای هر چیزی است که بدان تکیه کنند، مانند پستی و متکا و امثال آن.

و معنای آیه این است که: ایشان یعنی اهل بهشت و همسرانشان که در دنیا محرم ایشان بودند و از مؤمنات بودند، و یا حور العین که همسران بهشتی ایشانند، در سایه ها و یا در زیر سایبانهایی که ساتر از آفتاب یا هر حرارت دیگری است، قرار دارند، و بر پستی ها به عزت تکیه می کنند.

" لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَ لَهُمْ مَا يَدَّعُونَ " کلمه " فاکهه " به معنای مطلق میوه ها است، مانند: سیب، پرتقال و امثال آن. و

ص: ۱۴۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۳۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۳۵.

کلمه "یدعون" از مصدر "ادعاء" است که به معنای تمنی و خواستن است. یعنی مردم در بهشت میوه و نیز هر چه را تمنا و اشتها کنند و بطلبند در اختیار دارند. "سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ" کلمه "سلام" مبتدایی است که خبرش حذف شده. و اگر آن را نکره آورد و نفرمود:

"السلام" به منظور این است که بفهماند سلامی است که از عظمت نمی توان تعریفش کرد. و خبری که از آن حذف شده عبارت است از "علیکم" و "یا لکم". و کلمه "قولا" مفعول مطلق است برای فعل محذوف، و تقدیرش این است که: "اقوله قولا من رب رحیم- من این سلام را می گویم، گفتنی از پروردگار رحیم".

از ظاهر کلام برمی آید که این سلام از خدای تعالی باشد، و این غیر از آن سلامی است که ملائکه به بهشتیان می گویند و قرآن چنین حکایتش کرده: "وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ" (۱).

"وَ اِمْتَاٰزُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ" یعنی آن روز به مجرمین می گوئیم: از بهشتیان جدا شوید. و منظور از "آن روز" روز قیامت است این آیه وعده ای را که در جای دیگر داده و فرموده: "أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ" (۲) و نیز فرموده: "أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ"

(۳) منجز و قطعی می کند و از وفای به آن وعده خبر می دهد.

"أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ" کلمه "عهد" به معنای وصیت (سفارش) است. و مراد از "عبادت کردن و پرستیدن شیطان" اطاعت اوست در وسوسه هایی که می کند و به آن امر می کند (یعنی وسوسه های شیطان را اطاعت نکنید، زیرا که) غیر از خداوند و کسانی را که خداوند دستور داده نباید اطاعت کرد. در این آیه برای پرستیدن شیطان چنین علت آورده که: او برای شما دشمنی

ص: ۱۵۰

۱- و فرشتگان از همه درها بر ایشان درمی آیند و می گویند سلام بر شما، به پاداش صبری که کردید، پس چه سرانجام نیکی است خانه بهشت. سوره رعد، آیه ۲۳ و ۲۴.

۲- و یا آن که آنهایی را که ایمان آوردند و عمل صالح کردند، چون مفسدان در ارض قرار می دهیم و یا آنکه با متقیان به مثل فجار معامله می کنیم؟. سوره ص، آیه ۲۸.

۳- و یا کسانی که مرتکب گناهان می شوند، پنداشته اند که با ایشان به مثل مؤمنین نیکوکار عمل می کنیم؟ زندگی و مرگشان یکسان است؟. سوره جاثیه، آیه ۲۱.

است آشکار. آشکار بودن دشمنی اش هم از این جهت است که دشمن در دشمنی کردن خیر کسی را نمی خواهد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از عبادت شیطان، پرستش خدایان دروغین است و اگر این پرستش را به شیطان نسبت داده، از این جهت است که: شیطان با تسویلات و جلوه دادن های خود، این عمل زشت را به گردن بت پرستان گذاشته". ولی این گونه تفسیر کردن، بیهوده خود را به زحمت افکندن است.

وجه اینکه چرا خداوند مجرمین را به عنوان بنی آدم خطاب کرده این است که دشمنی شیطان نسبت به مشرکین، به خاطر غرض خاصی که به آنها داشته باشد، نبوده، بلکه به خاطر این بوده که فرزندان آدم بودند. و این دشمنی در روز اول آن جا بروز کرد که مامور به سجده بر آدم شد و زیر بار نرفت و استکبار کرد، نتیجه اش هم این شد که از درگاه خدا رانده شد از آن روز با ذریه آدم نیز دشمن گردید و همه را تهدید کرد، و به طوری که قرآن حکایت کرده گفت: "أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَئِنِ أَخَّرْتَنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَأُحْتَكِنَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا" (۲).

مراد از عهد خدا با بنی آدم در آیه: "أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ ..."

و اما آن عهدی که خدای تعالی با بنی آدم کرد که شیطان را عبادت و پرستش و اطاعت نکنند، همان عهدی است که به زبان انبیا و رسولان خود به بشر ابلاغ فرمود و تهدیدشان کرد از اینکه او را پیروی کنند، مانند این پیام که فرمود: "یا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ" (۳) و نیز فرمود "وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ" (۴).

ولی بعضی (۵) از مفسرین گفته اند: مراد از عهد مزبور عهدی است که خدای تعالی در "عالم ذر" از انسانها گرفت و فرمود: "أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ" (۶) و لیکن اگر به خاطر داشته

ص: ۱۵۱

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۴۰.

۲- بگو بدانم، آیا همین است که او را بر من کرامت داده ای؟ اگر مرا تا روز قیامت مهلت دهی، فرزندان وی را جز اندکی مهار خواهم کرد. سوره اسری، آیه ۶۲.

۳- ای بنی آدم زنهار، که ابلیس فریبتان ندهد، همان طور که پدر و مادرتان را از بهشت بیرون کرد. سوره اعراف، آیه ۲۷.

۴- زنهار، که شیطان جلو راهتان را نگیرد که او برای شما دشمنی است آشکار. سوره زخرف، آیه ۶۲.

۵- تفسیر فخر رازی، ج ۲۵، ص ۹۶. [.....]

۶- آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: چرا. سوره اعراف، آیه ۱۷۲.

باشید، ما در تفسیر آیه ذر گفتیم: عهد "عالم ذر" به وجهی عین آن عهدی است که در دنیا متوجه بشر کرده.

"وَ أَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ" این جمله عطف است به جمله قبلش و ما در سابق در تفسیر سوره حمد در ذیل آیه "اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" تفسیر صراط مستقیم را بیان کردیم.

"وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ" کلمه "جبل" - به کسره جیم و باء و تشدید لام - به معنای جماعت است. و بعضی (۱) گفته اند: "به معنای جماعت بسیار است". و بنای آیه شریفه بر توییح و عتاب به کفار است که آیا کسی را اطاعت می کنید که قبل از شما جماعت‌های بسیاری را گمراه کرد، آیا نمی خواهید تعقل کنید؟

"هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ" کلمه "کنتم" استمرار را می رساند و می فهماند تهدیدتان به جهنم یک بار و دو بار نبود، بلکه به زبان انبیا و رسولان (علیه السلام) دائما تهدید می شدید، و اولین باری که تهدید شدید، همان روزی بود که به ابلیس فرمود: "إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ" (۲).

و در لفظ آیه اشاره هست به اینکه: در روز قیامت جهنم را حاضر می کنند.

"اضْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ" کلمه "صلا" به معنای ملازمت و پیروی کردن است. و بعضی (۳) گفته اند: به معنای تحمل و چشیدن حرارت است. و از جمله "بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ" برمی آید که خطاب آیه به کفار است. پس معلوم می شود، مراد از "مجرمین" در چند آیه قبل هم همان کفارند.

"الْيَوْمَ نَخِمْ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" یعنی هر یک از دست و پاهایشان شهادت می دهد به آن کارهایی که به وسیله آن عضو انجام داده اند، مثلا دستها به آن گناهیانی شهادت می دهد که صاحب دست به وسیله آن

ص: ۱۵۲

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۱۰۰.

۲- به درستی بندگان من بندگی مرا می کنند و تو تسلط و دسترسی بدانها نداری، مگر آنهایی که خودشان پیروی تو کنند، چون خواهان گمراهیند، و به درستی که جهنم میعادگاه همه آنهاست. سوره حجر، آیه ۴۲ و ۴۳.

۳- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۱۰۱.

مرتکب شده، (سیلی هایی که به ناحق به مردم زده، اموالی که به ناحق تصرف کرده، شهادتهایی که به ناحق نوشته و امثال آن)، و پاها به خصوص آن گناهانی شهادت می دهند که صاحب آن با خصوص آنها انجام داده (لگدهایی که به ناحق به مردم زده، قدم هایی که به سوی خیانت و ظلم و سعایت و فتنه انگیزی و امثال آن برداشته).

و از همین جا روشن می گردد که هر عضوی به عمل مخصوص به خود شهادت می دهد و گویا می گردد. و نام دست و پا در آیه شریفه از باب ذکر نمونه است (و گرنه چشم و گوش و زبان و دندان، و هر عضو دیگر نیز به کارهایی که به وسیله آنها انجام شده، شهادت می دهند). و لذا می بینیم که در جای دیگر قرآن نام گوش و چشم و قلب را برده، و فرموده:

" إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا " (۱) و در سوره حم سجده، آیه ۲۰ نام پوست بدن را آورده که ان شاء الله تعالی به زودی در تفسیر سوره حم سجده مطالبی مربوط به این بحث خواهد آمد.

بحث روایتی در ذیل آیات گذشته مربوط به قیامت و احوال دوزخیان و بهشتیان و ...

در تفسیر قمی در ذیل آیه " مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً ... " آمده که: این صیحه در آخر الزمان خواهد بود، مردم در آن روزگار گرفتار یک صیحه می شوند و در حالی که مردم در بازارها مشغول مخاصمه هستند، ناگهان گرفتار این صیحه گشته و همه در جا می میرند. و احدی نیست که به خانه خود برگردد، و یا سفارشی به کسی بکند، و همین است معنای جمله " فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ " (۲).

و در مجمع البیان گفته: در ضمن حدیثی آمده که: وقتی قیامت به پا می شود که مردم سرگرم کار و زندگی خویشند و بساط و کار و کسب خود را گسترده، سرگرم دادوستدند، و قبل از آنکه آن را جمع کنند قیامت به پا می شود و چه بسا که اشخاصی لقمه را برداشته به طرف دهان می برند، و قیامت در این مدت کوتاه فرا می رسد، و از رسیدن لقمه به دهانشان جلوگیری می کند. و چه بسا مردی در همان حالی که مشغول پر کردن حوض است تا دامهای خود را آب دهد، قبل از آب دادن قیامت به پا می شود (۳).

ص: ۱۵۳

۱- به تحقیق گوش و چشم و قلب همه اینها مورد بازخواست قرار می گیرند. سوره اسری، آیه ۳۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۲۷.

مؤلف: این معنا در الدر المنثور از ابو هریره از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و نیز از قتاده از آن جناب به طور مرسل - بدون ذکر سند - روایت شده است (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه " وَ نُفِّخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ " از امام (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: " من الاجداث " یعنی از قبرها. و در روایت ابی الجارود است که از امام باقر (علیه السلام) در ذیل جمله " يا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا " فرمود: ملائکه در پاسخشان می گویند: " این همان وعده ای است که رحمان می داد، و فرستادگان خدا راست می گفتند (۲).

و در کافی به سندی که به ابی بصیر رسانده از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ابو ذر - که خدا رحمتش کند - در خطبه اش می فرمود: بین مرگ و قیامت بیش از خوابی که بکنی و سپس بیدار شوی فاصله نیست (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُونَ " گفته: یعنی با زنان ملاعبه و بازی می کنند (۴).

و نیز در همان کتاب در روایت ابی الجارود است که امام باقر (علیه السلام) در تفسیر جمله " فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأُرَائِكِ مُتَكِنُونَ " فرموده: کلمه " ارائک " تختهایی است که روی آن حجله ها باشد (۵).

باز در همان کتاب در تفسیر جمله " سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ " فرموده: سلام از ناحیه خدا به معنای امان است، و در ذیل جمله " وَ امْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ " فرموده: چون خدا خلق را در روز قیامت جمع کند، همه برپا خواهند ماند به حدی که عرق ایشان را فرا می گیرد، پس ندا می کنند: پروردگارا به حساب ما رسیدگی کن هر چند که جهنمی باشیم، تکلیفمان را معلوم کن، تا اگر دوزخی هستیم به دوزخ برویم.

آن گاه فرمود: خدای تعالی بادهایی می فرستد تا در بین آنان بوزد، و منادی ندا می کند: ای مجرمین امروز از بهشتیان جدا شوید. پس از یکدیگر جدا می شوند، مجرمین در آتش می افتند، و کسی که در قلبش ایمان باشد به سوی بهشت می رود (۶).

ص: ۱۵۴

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۶۵.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۶.

۳- اصول کافی، ج ۲، ص ۱۳۴، ح ۱۸. (۴ و ۵ و ۶) تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۶.

مؤلف: در بعضی از روایات آمده که: خدای سبحان برای اهل محشر تجلی می کند، به جلوه ای که آنان را از غیر به خود مشغول می سازد مادامی که آن تجلی هست به هیچ چیز دیگر توجه ندارند. و مراد از این تجلی برطرف شدن همه حجابهایی است که بین آنان و آفریدگارشان وجود داشت، نه اینکه مراد دیدن به چشم باشد، چون دیدن به چشم تنها از راه مقارنه جهات و ابعاد صورت می گیرد، و خدای تعالی در جهت قرار ندارد و چنین چیزی در حق خدای تعالی محال است.

در کتاب اعتقادات صدوق از امام (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: هر کس گوش به سخن کسی بدهد، به همین مقدار او را پرستیده اگر گوینده از خدا بگوید شنونده خدا را پرستیده و اگر از ابلیس بگوید ابلیس را پرستیده (۱).

و در کافی به سند خود از محمد بن سالم از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی فرمود: اینکه در روز قیامت اعضای بدن علیه آدمی شهادت می دهد، مربوط به آدم مؤمن نیست، بلکه این راجع به کسانی است که: عذاب خدا بر آنان حتمی شده باشد، و اما مؤمن نامه عملش را به دست راستش می دهند، هم چنان که خدای تعالی فرمود:

" فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظَلَّمُونَ فِتْيَلًا - پس آن کسی که نامه اش را به دست راستش دهد، اینگونه اشخاص خود کتاب خویشتن را می خوانند، و ذره ای ظلم نمی شوند " (۲).

و در تفسیر عیاشی از مسعده بن صدقه از امام صادق از جدش (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: امیر المؤمنین در آن خطبه اش که راجع به اوصاف قیامت است، فرمود:

خداوند بر دهنها مهر می زند و دیگر کسی نمی تواند سخنی بگوید، بلکه به جای زبان دستها سخن می گویند، و پاها شهادت می دهند، و پوست بدنها به زبان می آیند، و به آنچه کرده اند ناطق می شوند، پس نمی توانند هیچ جریانی را از خدا کتمان کنند (۳).

مؤلف: و در این معنا روایاتی دیگر هست، که - ان شاء الله تعالی - بعضی از آنها را در تفسیر سوره " حم سجده " آیه ۲۰ نقل می کنیم، و بعضی دیگر از آنها را در تفسیر آیه " إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا " (۴) نقل کردیم.

ص: ۱۵۵

۱- اعتقادات صدوق،

۲- کافی، ج ۲، ص ۳۲. آخر حدیث.

۳- تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۲۴۲، ح ۱۳۳. [.....]

۴- سوره اسراء، آیه ۳۶.

وَ لَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ (۶۶) وَ لَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَ لَا يَرْجِعُونَ (۶۷) وَ مَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَ فَلَآ يَعْقِلُونَ (۶۸) وَ مَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يَتَّبِعِي لَهُ إِنِّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَ قُرْآنٌ مُّبِينٌ (۶۹) لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَ يَحَقِّقَ الْقَوْلَ عَلَى الْكَافِرِينَ (۷۰)

أ وَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ (۷۱) وَ ذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَ مِنْهَا يُأْكُلُونَ (۷۲) وَ لَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَ مَشَارِبٌ أَ فَلَآ يَشْكُرُونَ (۷۳) وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ (۷۴) لَا يَسْتَكْبِرُونَ نَصْرَهُمْ وَ هُمْ لَهُمْ جُنُودٌ مُخَضَّرُونَ (۷۵)

فَلَآ يَخْزُنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يَسْتُرُونَ وَ مَا يُعْلِنُونَ (۷۶) أ وَ لَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ (۷۷) وَ ضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ الْعِطَامُ وَ هِيَ رَمِيمٌ (۷۸) قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (۷۹) الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ (۸۰)

أ وَ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ (۸۱) إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (۸۲) فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۸۳)

و اگر بخواهیم دیدگان‌شان را محو می‌کنیم آن وقت به سوی صراط می‌شتابند و سبقت می‌گیرند.

اما نمی‌توانند، چون نمی‌بینند (۶۶).

و اگر بخواهیم بر جای‌شان مسخشان می‌کنیم به طوری که دیگر نتوانند رفت و برگشت کنند (۶۷).

و هر که را عمر طولانی دهیم خلقتش را دگرگون می‌کنیم آیا هنوز هم تعقل نمی‌کنند (۶۸).

و ما پیغمبر را شعر نیاموخته ایم و شعر گفتن‌شان او و سزاوار او نیست آنچه بدو آموختیم جز پند و قرآنی هویدا نمی‌باشد (۶۹).

تا هر که را زنده دل است بیم دهد و آنان هم که کافر و مرده دلند گفتار خدا در باره آنان محقق شود (۷۰).

مگر نمی‌بینید که برای انسان از آنچه دست قدرت ما درست کرده حیواناتی آفریدیم که مالک آن شده اند (۷۱).

و حیوانات را برای ایشان رام کرده ایم که هم مرکوبشان است و هم از آن می‌خورند (۷۲).

و از آن سودها و نوشیدنی‌ها دارند، پس چرا باز هم سپاس نمی‌گزارند (۷۳).

غیر از خدا خدایانی گرفتند تا شاید یاری شوند (۷۴).

بت‌ها نتوانند ایشان را یاری کنند و ایشان سپاه احضار شده آنها نیستند (۷۵).

گفتارشان تو را اندوهگین نکند چرا که ما آنچه را پنهان کنند و آنچه را عیان سازند می‌دانیم (۷۶).

مگر انسان نمی‌بیند که ما او را از نطفه‌ای آفریدیم؟ چطور با وجود این دشمنی آشکار شده است (۷۷).

برای ما مثلی زده و خلقت نخستین خود را فراموش کرده می‌گوید: چه کسی این استخوانهای پوسیده را در عین اینکه پوسیده است زنده می‌کند؟ (۷۸).

بگو همان خدایی که بار اول آن را بدون الگو ایجاد کرد دوباره زنده اش می‌کند و او به همه مخلوقات دانا است (۷۹).

آن خدایی که برای شما از درخت سبز آتش پدید آورد پس شما از آن آتش می‌افروزید (۸۰).

آیا کسی که آسمانها و زمین را آفریده نمی‌تواند مانند آن بیافریند؟ چرا، و او آفریدگار داناست (۸۱).

کار او وقتی چیزی را اراده کند فقط همین است که بدو بگوید: باش پس وجود یابد (۸۲).

منزه است آنکه سلطنت همه چیز به دست اوست و به سوی او بازگشت می یابید (۸۳).

بیان آیات تهدید کفار به گرفتن چشمان و دگرگون ساختن خلقتشان

اشاره

این آیات خلاصه ای از معانی سابق است که در سیاقی دیگر بیان شده اند و در ضمن کفار را به عذاب تهدید نموده و به این نکته نیز اشاره می کند که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) فرستاده خداست و کتاب او ذکر و قرآن است، نه او شاعر است، و نه کتابش شعر. و در آخر به خلقت چارپایان اشاره نموده، و با آن بر مساله توحید و معاد احتجاج می کند.

" وَ لَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ فَاسِيَّ تَبَقُّوا الصُّرَاطَ فَأَنَّى يُبْصِرُونَ " در مجمع البیان گفته: کلمه "طمس" به معنای محو و نابود کردن چیزی است، به طوری که هیچ اثری از آن نماند، در نتیجه "طمس بر دیدگان" مثل پاک کردن خطی است که نوشته شده. و نظیر آن طمس بر مال است که به معنای از بین بردن آن است به طوری که دیگر به هیچ درکی ادراک نشود. و "کور مطموس" و "طمیس" آن کوری را گویند که اصلا شکاف بین دو پلک را نداشته باشد (۱).

پس معنای جمله " وَ لَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ " این است که: اگر ما می خواستیم هر آینه دیدگان ایشان را از بین می بردیم به طوری که هیچ اثری از آن نباشد و دیگر نه دیده ای داشته باشند، و نه دیدی.

و معنای جمله " فَاسِيَّ تَبَقُّوا الصُّرَاطَ " این است که: در طلب و خواست آن بودند که به سوی طریق حق و واضح سبقت گیرند، خواستند به آن طریقه ای سبقت گیرند که سالک آن گمراه نمی شود، ولی آن را ندیدند و هرگز هم نخواهند دید. پس استبعادی که از جمله " فَأَنَّى يُبْصِرُونَ " استفاده می شود، خود کنایه از این است که هرگز نخواهند دید.

بعضی از مفسرین (۲) چنین معنا کرده اند که: " به سوی صراط و راه حق سبقت می گیرند، ولی به سوی آن هدایت نمی شوند ". اما این تفسیر خالی از بعد نیست.

" وَ لَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَىٰ مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ " در مجمع البیان می گوید: کلمه "مسخ" برگشتن آدمی به خلقتی زشت و بد منظره

ص: ۱۵۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۱.

است، هم چنان که در داستان بنی اسرائیل جمعی از انسانها به صورت میمون و خوک برگشتند. و نیز در معنای کلمه "مکان" می گوید: این کلمه و کلمه "مکان" به یک معنا است (۱).

و مراد از "مسخ کفار بر مکانی که دارند" این است که ما چنین قدرتی داریم که کفار را در همان جایی که فعلا نشسته اند بدون اینکه از جایشان تکان دهیم، و بدون اینکه خود را به زحمت اندازیم، به صرف مشیت خود مسخشان می کنیم. پس کلمه "علی مکانهم" کنایه از این است که این کار برای خدای تعالی آسان است و هیچ سختی ندارد.

معنای جمله "فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ" این است که: نه می توانند به سوی عذاب روانه شوند و نه از عذاب برگردند و حالت قبل از عذاب خود را دریابند. پس کلمه "مضی" و "رجوع" کنایه هستند از برگشتن به حالت سلامت، و از باقی ماندن بر حالت عذاب و مسخ.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد، رفتن به سوی مقاصدشان، و برگشتن به سوی خانه ها و زن و فرزندشان است. ولی این تفسیر خالی از بعد نیست. "وَمَنْ نَعْمَرَهُ نُنَكِّسُهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ" کلمه "نعمره" از مصدر "تعمیر" است که به معنای طولانی کردن عمر است (تعبیر خانه را هم از این رو تعمیر گفته اند که باعث طول عمر آن است). و کلمه "نکسه" از مصدر "تنکیس" است که به معنای برگرداندن چیزی است به صورتی که بالایش پایین قرار گیرد و نیرویش مبدل به ضعف گردد، و زیادتش رو به نقصان گذارد. و انسان در روزگار پیری همین طور می شود: قوتش مبدل به ضعف، و علمش مبدل به جهل، و یاد و هوشش مبدل به فراموشی می گردد.

این آیه شریفه می خواهد برای امکان مضمون دو آیه قبل (که مساله مسخ و کور کردن را خاطر نشان می ساخت) استشهاد کند و بفرماید آن خدایی که خلقت انسان را در روزگار پیری اش تغییر می دهد، و هر چه داده می گیرد، قادر است بر اینکه چشم کفار را از آنها بگیرد و ایشان را در همان جایی که هستند مسخ کند.

و در این جمله که فرمود: "أَفَلَا يَعْقِلُونَ" کفار را به خاطر نداشتن تعقل توبیخ می کند و نیز تحریک می کند به اینکه به تدبیر در این امور پردازند، و از آن عبرت گیرند.

ص: ۱۵۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۴۵.

توضیح اینکه فرمود: ما به پیامبر شعر نیاموختیم و شاعری شایسته او نیست (و ما عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يُنْبَغِي لَهُ)

"و ما عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يُنْبَغِي لَهُ إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِينٌ" این آیه شریفه عطف و برگشت به مطلبی است که در آغاز سوره آمده بود، و آن تصدیق رسالت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و اینکه کتابش از ناحیه خدای تعالی نازل شده.

پس جمله "و ما عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ" می خواهد بفرماید: ما به او شعر نیاموختیم. و لازمه این نفی آن است که آن جناب هیچ سررشته ای از شعر نداشته باشد، نه این که شعر بلد باشد ولی از گفتن شعر امتناع بورزد، برای این که مثلاً خدا او را از این کار نهی کرده باشد، و نه این که بخواهد بفرماید قرآن شعر نیست، هر چند رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) شعر هم بلد باشد.

با این بیان روشن می گردد که جمله "و ما يُنْبَغِي لَهُ" در مقام منت نهادن بر آن جناب است. و می خواهد بفرماید: خدای سبحان رسول اسلام را از گفتن شعر منزّه داشته.

پس جمله مزبور می خواهد جلو یک احتمالی را که ممکن است کسی بدهد بگیرد. و حاصل آن این است که: خیال نکنید این که ما به وی شعر نیاموخته ایم نقصی برای اوست، بلکه برای او کمال و مایه بلندی درجه، و نزهت ساحت اوست، نزهت از ننگی که متخصصین این فن دارند، که با الفاظ معانی را آرایش داده و با تخیلات شعری معانی را تزیین می کنند، آن هم تخیلات کاذب، که هر چه دروغش دقیق تر باشد، شعرش ملیح تر و دل پسندتر می شود. و نیز کلام خود را بر طبق آهنگ های موسیقی درمی آورند تا در گوش خوشتر آید، و چنین کاری شایسته مقام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیست. و چگونه می تواند شایسته او باشد، با اینکه او فرستاده خداست، و آیت رسالت و متن دعوتش قرآن است که کلامی است در بیان خود معجز و نیز ذکر است و قرآن مبین.

و جمله "إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِينٌ" تفسیر و توضیحی است برای جمله "و ما عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَ مَا يُنْبَغِي لَهُ" به خاطر اینکه لازمه معنای آن این است که قرآن شعر نیست. پس انحصاری که از جمله "إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ..." استفاده می شود، از باب قصر قلب است و معنایش این است که: قرآن شعر نیست، و قرآن چیزی نیست به جز ذکر و خواندنی آشکارا. و معنای ذکر و خواندنی بودن قرآن این است که قرآن ذکر خواندنی است، از طرف خدا که هم ذکر بودنش روشن است، و هم خواندنی بودنش و هم از ناحیه خدا بودنش.

"لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَ يَحَقِّقَ الْقَوْلَ عَلَى الْكَافِرِينَ" این تعلیل مربوط است به جمله "و ما عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ" و معنای مجموع آن دو چنین

می شود: ما به آن جناب شعر نیاموختیم، برای اینکه مردم زنده را با قرآن که منزله از خیالبافی های شعری است انداز کند.

ممکن هم هست متعلق به جمله "إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ..." باشد، که در این صورت معنای مجموع آن دو چنین می شود: آنچه بر مردم می خواند چیزی به جز ذکر و قرآن مبین نیست که ما آن را به وی نازل کردیم تا انداز کند آن کسی را که زنده است. و به هر تقدیر برگشت هر دو احتمال به یک معنا است.

این آیه- به طوری که ملاحظه می کنید- نتیجه ارسال رسول و انزال قرآن به رسول را عبارت دانسته از: یکی انداز کسی که زنده باشد، یعنی حق را تعقل بکند، و آن را بشنود، و دوم حقانیت قول و واجب شدن آن بر کفار. پس محاذی بودن این آیه در برابر آیات اول سوره در اینکه هر دو یک معنا را دنبال می کنند، به خوبی روشن گردید.

"أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ" در این آیه یکی دیگر از آیات و دلایل یگانگی خدا در ربوبیت و تدبیر عالم انسانی را خاطر نشان می سازد. آیتی که نظیر آیات توحید در اول سوره است، که مساله زنده کردن زمین مرده، بیرون کردن دانه ها و میوه ها، و شکافتن چشمه ها را خاطر نشان می ساخت.

و مراد از اینکه فرمود: چارپایان از چیزهایی است که دستهای خدا درستش کرده، این است که: کسی در خلقت آنها شرکت ندارد و خلقت آنها مختص به خداست. پس عبارت "درست کردن با دستها" کنایه از اختصاص است.

مقصود از اینکه فرمود: انسان مالک چهار پایان است

و جمله "فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ" تفریع و نتیجه گیری از جمله "خَلَقْنَا لَهُمْ" است، چون معنای "خَلَقْنَا لَهُمْ" این است که: ما چارپایان را به خاطر انسان خلق کرده ایم و لازمه آن اختصاص چارپایان به انسان است، و اختصاص هم بالأخره منتهی به ملکیت می شود، چون ملک اعتباری در اجتماع، خود یکی از شعب اختصاص است.

با این بیان اشکالی که در کلام بعضی (۱) از مفسرین است روشن می گردد، چون گفته اند: نتیجه بودن جمله "فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ" برای جمله "خَلَقْنَا لَهُمْ" خیلی روشن نیست.

ناچار باید گفت نتیجه آن مطلبی تقدیری است و تقدیر کلام چنین است: "خَلَقْنَا لَهُمْ فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ". در حالی که خواننده عزیز توجه فرمود که هیچ خفایی در این نتیجه گیری نمی باشد و احتیاجی هم به تقدیر نیست.

ص: ۱۶۱

بعضی (۱) دیگر از مفسرین گفته اند: "ملک در اینجا به معنای قدرت و قهر است" (و معنای آیه این است که: ما چارپایان را برای آنان خلق کردیم در نتیجه ایشان مسلط و قاهر بر آن چارپایان شدند) ولی این تفسیر صحیح نیست، زیرا معنای تسلط و قهر از جمله بعدش که می فرماید: "وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ" استفاده می شود و بنا به گفته مفسر مزبور باید جمله مذکور تاکید باشد، و حال آنکه هر جا امر دائر شد بین این که جمله ای را تاکید بگیریم یا تاسیس، تاسیس بهتر است.

"وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ" تذلیل "چارپایان برای انسان به این معنا است که خداوند این حیوانات را برای انسانها رام و فرمانبردار کرده. این همان تذلیل و تسخیر حیوان است برای انسان. و کلمه "رکوب" - به فتحه راء- به معنای مرکب است، مانند: گاو و شتر که بار آدمی را می برد.

و جمله "مِنْهَا يَأْكُلُونَ" به معنای این است که: "من لحمها یا کلون- از گوشتش می خورند".

"و لَهُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ وَمَشَارِبٌ أَفَلَا يَشْكُرُونَ" مراد از "منافع" هر انتفاعی است که آدمی از مو، کرک، پشم و پوست حیوان و سایر منافع آن می برد. و کلمه "مشارب" جمع "مشرب" است که مصدر میمی و به معنای "مشروب" است. و مراد از "مشروب" شیر حیوانات است. و سخن در جمله "أَفَلَا يَشْكُرُونَ" همان سخنی است که: در تفسیر جمله "وَمَا عَمَلُهُمْ إِلَّا يَسْمُرُونَ" ایراد کردیم.

و معنای آیات سه گانه این است که: آیا کفار نمی دانند که ما به خاطر ایشان و به منظور تدبیر امر زندگی ایشان در دنیا، چارپایانی از شتر و گاو و گوسفند خلق کردیم و نتیجه اش این شد که انسان مالک این حیوانات گردید، البته ملکیت به این معنا، که صحیح است برای او هر نوع تصرفی که خواست در این حیوانات بکند، و معارضی هم نداشته باشد. و ما این حیوانات را برای ایشان رام و منقاد و مسخر آنها نمودیم، به طوری که یارای عصیان و چموشی نداشته باشند. در نتیجه بعضی از آنها باربر و مرکب ایشان شد و بعضی دیگر ماکول ایشان گشت، یعنی از گوشت آنها استفاده می کنند و منافع دیگری هم از مو و پشم و پوست آنها می برند و از شیر آنها می نوشند، آیا باز هم شکر خدا نمی گزارند که چنین تدبیر کاملی در حق آنها به کار برده، تدبیری که کشف می کند که او پروردگار ایشان است و آیا باز هم از در شکر نعمت، او را عبادت نمی کنند؟

ص: ۱۶۲

" وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ " هر چه ضمیر جمع در این آیه است به مشرکین برمی گردد، چون مشرکین بودند که به جای خدا خدایانی دیگر برای خود گرفتند به امید اینکه آن خدایان یاریشان کنند. و مراد از "آلهه" همان اصنام و یا شیاطین و یا فرعونهای بشری است، نه آن آلهه ای که از جنس ملائکه مقربین، و یا اولیائی از انسانها برای خود اتخاذ کرده بودند، برای اینکه با ذیل آیه که می فرماید: و هم لهم جند محضرون- و مشرکین برای آلهه لشکری هستند که در قیامت برای جزا حاضر می شوند" نمی سازد، چون ملائکه مقرب خدا و اولیای او، در این جریان گناهی ندارند تا برای کیفر حاضر شوند.

و اینکه مشرکین خدایانی می گرفتند به این امید بوده که آن خدایان ایشان را یاری کنند چون عامه مشرکین این اعتقاد غلط را داشتند که تدبیر امورشان به این خدایان واگذار شده، و خیر و شرشان هر چه هست در دست خدایان قرار گرفته، در نتیجه آن خدایان را عبادت می کردند، تا با عبادت خود از خویشتن راضی شان کنند، و در نتیجه بر ایشان خشم نگیرند و نعمت را از ایشان قطع ننموده و یا بلا و نقتت نفرستند.

" لا يَشَاءُ تَطِيعُونَ نصرهم وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ " یعنی آن آلهه ای که مشرکین، خدای خود گرفته اند نمی توانند مشرکین را یاری دهند، برای اینکه هیچ خیر و شری را مالک نیستند.

معنای جمله: " وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ " که در باره احضار مشرکین و آلهه شان در قیامت است

و در جمله " وَ هُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ " ظاهر عبارت می رساند که ضمیر اول به مشرکین، و ضمیر دوم به آلهه برمی گردد. و مراد این است که: مشرکین لشکریان آلهه هستند، چون از لوازم لشکری بودن، تبعیت و ملازمت است، و مشرکین خود را تابع آلهه می دانستند، نه آلهه را تابع خود. پس نمی شود گفت: آلهه برای مشرکین جند و لشکر هستند.

و مراد از اینکه فرمود: " محضرون- حاضر خواهند شد " این است که: مشرکین را در روز قیامت حاضر خواهند کرد تا کیفر شرک خود را بچشند. هم چنان که خدای تعالی در جای دیگر همین معنا را فرموده: " وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَ لَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةِ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ " (۱) و نیز فرموده: " وَ لَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ " (۲) و حاصل معنای آیه این می شود: آلهه ای که مشرکین برای خود، خدا گرفته اند نمی توانند ایشان را یاری کنند. این

ص: ۱۶۳

- ۱- قرار دادند بین خدا و جن قرابت و نسبتی با اینکه جنیان می دانند که به زودی احضار خواهند شد. سوره صافات، آیه ۱۵۸.
- ۲- اگر نعمت پروردگار نبود من هم از احضار شدگان بودم. سوره صافات، آیه ۵۷.

مشرکین تابع و پیرو آلهه شدند و مطیع آنها گشتند، و در نتیجه در قیامت که آلهه احضار می شوند آنها نیز احضار خواهند شد.

اما اینکه بعضی (۱) گفته اند: معنایش این است که مشرکین خود را لشکر آلهه می دانند و در دنیا از آلهه دفاع می کنند. و یا آن که: آلهه برای مشرکین لشکریانی هستند که برای عذاب مشرکین در روز قیامت احضار می شوند، چون در آن روز آلهه آتشگیره آتشی هستند که مشرکین با آن عذاب می شوند، و یا چون باید به مشرکین فهمانده شود که این آلهه همانهاست که شما امید یاری از آنها داشتید و امروز هیچ قدرتی بر نصرت شما ندارند، و یا برای اینکه مشرکین را از شفاعت آلهه ناامید کنند، لذا آلهه را برای عذاب آنان احضار می کنند تا مشرکین بفهمند که آلهه قدرت بر یاری و شفاعت ندارند. معانی بیهوده ای است.

"فَلَا يَحْزُنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَ مَا يُعْلِنُونَ" کلمه "فاء" که بر سر جمله "فَلَا يَحْزُنُكَ" در آمده فای تفریع است از نهی از اندوه بر حقیقت آلهه ای که اتخاذ کردند و آنها را پرستیدند به امید آن که یاریشان کنند، می فرماید:

وقتی حقیقت حال مشرکین از این قرار بود که آن چیزهایی که برای خود یار فرض کردند ابدًا قدرت بر یاری ایشان نداشتند، و از سوی دیگر، هم مشرکین و هم یاوران فرضیشان برای عذاب احضار می شوند، پس دیگر تو از شرک ایشان غمگین مباش، برای اینکه ما از کار آنها غافل نیستیم تا بتوانند غافلگیرمان نموده از عذاب ما فرار کنند. پس تو از سخنان ایشان محزون مشو، که ما از آنچه از سخنان خود را که پنهان دارند و یا آشکار گویند با خبریم. این بود آن مطالبی که در خصوص آیه مورد بحث به نظر ما رسید. البته دیگران وجوه دیگری در ترکیب آیه اظهار داشته اند که چون بیهوده بودند از نقلشان صرف نظر کردیم.

"أَوْ لَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ" در این آیه به مساله قیامت که در سابق خاطر نشان کرده بود برگشت نموده و به دنبال انکار مشرکین برای اثبات آن احتجاج می کند و بعید نیست که بیان تفصیلی مطالب مشرکین باشد که جمله "فَلَا يَحْزُنُكَ قَوْلُهُمْ..." اشاره اجمالی بدانست. و مراد از "رؤیت- دیدن" علم قطعی است، نه دیدن به چشم. و معنایش این است که: آیا انسان علم قطعی ندارد به اینکه ما او را از نطفه ای خلق کردیم؟ و نکره آوردن "نطفه" به منظور تحقیر آن است. و کلمه "خصیم" به معنای دشمنی است که بر خصومت و جدال اصرار می ورزد. و استفهام در آیه

ص: ۱۶۴

استفهام تعجبی است، و معنایش این است که: از عجائب این است که انسان می داند که ما او را از نطفه ای حقیر و پیشیز آفریدیم، با این حال ناگهان دشمنی سرسخت برای خود ما می شود.

استبعاد معاد توسط مشرکین و جواب خدای تعالی به این استبعاد

" وَ ضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ " کلمه " رمیم " به معنای استخوان پوسیده است. و جمله " وَ نَسِيَ خَلْقَهُ " حال از فاعل " ضرب " می باشد. و جمله " قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ " بیان آن مثلی است که انسان مذکور (در باره مساله معاد) زده، و به همین جهت بدون واو عاطفه آمده، چون کلام در معنای این است که کسی بپرسد: انسانها در انکار معاد چه مثلی زده اند؟ پس در جواب بفرماید:

" قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ " و معنای آیه این است که: انسان برای ما مثلی زده و خلقت خود را فراموش کرده، که در بار اول از نطفه خلق شده، و اگر به یاد خلقت خود می بود، هرگز آن مثل را نمی زد، و آن مثل این است که: چه کسی این استخوانها را در حالی که پوسیده شده زنده می کند؟ آری، اگر خلقت بار اول خود را در نظر می داشت، خودش جواب این اشکال خود را می داد و کلام خود را رد می کرد، هم چنان که خدای تعالی این جواب را به رسول گرامی خود تلقین کرد، و آن این است که: " قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي ... " .

" قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ " این همان جوابی است که: خدای تعالی به رسول گرامی خود تلقین کرده. کلمه " انشاء " به معنای ایجاد ابتدایی است. و اگر فرموده: " اول مره " با اینکه کلمه " انشاء " آن را افاده می کرد، به منظور تاکید بوده. و جمله " وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ " اشاره است به اینکه خدای تعالی نه چیزی را فراموش می کند و نه نسبت به چیزی جاهل است، و وقتی او آفریننده این استخوانها در آغاز و در نوبت اول بود و در مدتی هم که این استخوان حیات داشت نسبت به هیچ حالی از احوال آن، جاهل نبود، و بعد از مردنش هم جاهل به آن نبود، دیگر چه اشکالی دارد که دوباره آن را زنده کند؟ با اینکه قدرت خدا نسبت به احیای این " عظام " ثابت است، و جهل و نسیانی هم در ساحت او راه ندارد.

" الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ " این آیه شریفه بیان است برای جمله " الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ " . و کلمه " توقدون " مضارع " ایقاد " است که به معنای شعله ور ساختن آتش است. و این آیه شریفه در این صدد است که استبعاد از زنده کردن استخوان مرده را برطرف کند. استبعاد از اینکه چگونه ممکن

است چیزی که مرده است زنده شود با اینکه مرگ و زندگی متناقضند؟ جواب می دهد: هیچ استبعادی در این نیست، برای اینکه آب و آتش هم با هم متناقضند، مع ذلک خدا از درخت تر و سبز آتش برای شما قرار داده و شما همان آتش را شعله ور می کنید.

و مراد از "شجر" - به طوری که در بین مفسرین (۱) معروف است درخت مرخ - به فتحه میم و سکون را و خا - و درخت عفار - به فتحه عین - است که این دو درخت، چنین وضعی دارند که هر گاه به یکدیگر ساییده شوند مشتعل می گردند و در قدیم مردم برای تهیه آتش قطعه ای از شاخه این درخت و قطعه ای دیگر از شاخه آن می گرفتند، و با اینکه سبز و تر بودند، "عفار" را در زیر و "مرخ" را روی آن قرار داده و به یکدیگر می ساییدند، و هر دو به اذن خدا آتش می گرفتند. پس مرده را زنده کردن، عجیب تر از مشتعل کردن آتش از چوب تر نیست، با اینکه آب و آتش دو چیز متضادند.

"أَوْ لَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ" استفهام در آیه استفهام انکاری است، و آیه شریفه بیان همان حجت است که در سابق در جمله "قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ" آمده بود، چیزی که هست این بیان از بیان قبلی به ذهن نزدیکتر است، چون در بیان سابق ایجاد بار اول انسان را دلیل می گرفت بر اینکه قادر است بر زنده کردن ایشان در آخرت، ولی در این آیه خلقت آسمانها و زمین را که به حکم و جدان و به فرموده خود خدای تعالی "لَخَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" (۲) بزرگتر از خلقت انسانهاست، دلیل گرفته بر قدرت او.

پس در حقیقت برگشت معنای آیه به این می شود که: چگونه ممکن است کسی این جرأت را به خود بدهد که بگوید خدایی که عالم آسمانها و زمین را با آن وسعتی که دارند خلق کرده، و آن نظام عام عجیب را در سراسر آن برقرار کرده، به طوری که تک تک نظامهای جزئی آن دهشت آور و محیر العقول است، و یک نمونه آن نظام های موجود در خصوص عالم انسانی است، نمی تواند مثل همین مردم را دوباره خلق کند؟ نه، هرگز چنین چیزی ممکن نیست، بلکه او قادر است، چون او خلاق است علیم. و در اینکه مراد از خلق کردن مثل کفار در قیامت چیست اقوال مختلفی هست.

ص: ۱۶۶

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۵۵.

۲- سوره مؤمن، آیه ۵۷.

اقوال مختلف در باره خلقت مثل در آیه: "أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ..."

بعضی (۱) گفته اند: "مراد خلقت امثال کفار است یعنی اشخاص دیگر".

ولی این معنا صحیح نیست، برای اینکه با معنای کلمه "مثل" تا آنجا که از لغت و عرف شناخته شده مغایرت دارد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد از مثل کفار خود کفار است، می خواهد بفرماید خدا قادر است کفار را در قیامت زنده کند، و خلق فرماید، ولی به طور کنایه می فرماید: قادر است مثل ایشان را خلق کند، همانطوری که خود ما به مخاطب خود می گوئیم: مثل تو شخصی از فلان چیز بی نیاز است، یعنی تو از آن بی نیازی".

این معنا نیز به نظر ما درست نیست، برای اینکه اگر تعبیر مورد بحث کنایه بود، باید تصریح به آن نیز ممکن باشد، همانطور که در مثال مذکور می توانستیم به هر دو جور مقصود خود را تفهیم کنیم، یعنی هم بگوئیم: "مثل تو شخصی از فلان چیز بی نیاز است" و هم بگوئیم: "تو از آن بی نیازی" ولی در آیه مورد بحث نمی توانیم بگوئیم "آیا آن کسی که آسمانها و زمین را خلق کرده قادر نیست که ایشان را خلق کند؟" برای اینکه گفتگو در بعث ایشان در قیامت است، نه در خلقت ایشان، چون مشرکین در اینکه خالقشان خدای سبحان است، حرفی نداشتند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "ضمیر در کلمه "مثلهم" به آسمانها و زمین برمی گردد، به این اعتبار که عقلای عالم در آسمانها و زمین قرار دارند، و بدین جهت از باب تغلیب ضمیر عقلاء به همه آسمانها و زمین برگشته، و بنا بر این مراد از آیه این است که: خدا که خالق عالم است قادر است مثل این عالم را خلق کند".

این وجه نیز به نظر درست نمی آید، برای اینکه مقام، مقام اثبات بعث و زنده کردن انسانها در قیامت است، نه مقام اثبات بعث آسمانها و زمین. علاوه بر این، گفتار در مساله اعاده موجودات قبلی است، نه خلق کردن مثل آنها، چون خلق مثل یک موجود، اعاده عین آن موجود نیست.

پس حق مطلب این است که گفته شود: مراد از خلق کردن مثل کفار اعاده ایشان بعد از مردن است برای جزاء، هم چنان که از کلام طبرسی (۴) (رحمه الله علیه) در مجمع البیان نیز استفاده می شود.

ص: ۱۶۷

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۵۶.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۵۶.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۵.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۵.

بیان اینکه منظور از خلقت مثل انسان ها در قیامت، اعاده آنها است، با توضیحی در مورد تغییر و تبدل متوالی بدن و عدم تغییر و تبدل نفس و روح

و اما بیان اینکه چگونه منظور از خلقت مثل، اعاده است؟ این است که: انسان موجودی است مرکب از نفس و بدن، و بدن انسان در این نشاء دستخوش تحلیل رفتن و دگرگون شدن است، و پیوسته اجزای آن تغییر می کند، و از آنجا که هر مرکبی با ناپودی یک جزءش ناپود می شود، در نتیجه انسان در هر آنی، غیر از انسان قبل است، و این شخص آن شخص نیست، در حالی که می بینیم شخصیتش هست، و این بدان جهت است که روح آدمی شخصیت انسان را در همه آنات حفظ می کند، چون روح آدمی مجرد است، و منزله از ماده و تغییرات عارض از طرف ماده است، و باز به همین جهت ایمن از مرگ و فنا است.

از کلام خدای تعالی هم استفاده می شود که: نفس آدمی با مردن بدنش نمی میرد و هم چنان زنده و محفوظ است تا روزی که به سوی خدای تعالی برگردد، هم چنان که در سابق دیدید که این معنا را از آیه " وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ قُلْ يَتَوَفَّأَكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ " (۱) استفاده کردیم.

پس بدنی که بعد از مرگ کالبد آدمی می شود، وقتی با بدن قبل از مرگش مقایسه شود مثل آن بدن خواهد بود، نه عین آن، ولی انسان صاحب بدن لاحق وقتی با انسان صاحب بدن سابق مقایسه شود عین آن خواهد بود نه مثل آن برای اینکه: آن روحی که وحدت بدن قبل از مرگ را در تمامی مدت عمر حفظ می کرد، همین روحی است که بعد از مرگ در کالبد لاحق درآمده (هم چنان که بدن های متعدد قبل از مرگ به خاطر یکی بودن روح یکی بود.

بدن های بعد از مرگ و قبل از مرگ هم به جهت یکی بودن روح یکی هستند و عین همند).

و چون استبعاد مشرکین از زنده شدن استخوانهای پوسیده برگشت می کند به استبعاد از خلقت بدنی جدید، نه از نفس و روحی جدید، به همین جهت خدای سبحان در پاسخ از آن استبعاد، امکان خلقت مثل آنان را ثابت کرد، و متعرض برگشتن عین آنان نشد، چون خلق شدن عین آنان بعد از مرگ، وقتی صورت می گیرد که روح ایشان که نزد خدا محفوظ است به بدنهای جدیدشان متعلق شود و یا تعلق مزبور عین انسانهای موجود در دنیا دوباره موجود می شوند، هم چنان که خدای تعالی فرموده:.

ص: ۱۶۸

۱- گفتند آیا پس از آنکه مردیم و تار و پودمان در زمین گم شد دوباره خلقتی جدید به خود می گیریم؟ اینان به لقای پروردگارش ایمان ندارند. در جوابشان بگو: آن ملک الموتی که موکل به شما شده است، شما رای بدون کم و کاست می گیرد، و آن گاه به سوی پروردگارتان رجوع می کنید. سوره الم سجده، آیه ۱۱. [.....]

"أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْزِبْ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ" (۱) و در این کلام شریفش احیا را به عین مردگان نسبت داد، نه به امثال آنها و فرمود: "عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ" و نفرمود: "عَلَىٰ أَنْ يَحْيِيَ امثال الموتى".

توضیح مفاد آیه شریفه: "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ..." و بیان مراد از امر و قول در آن

"إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ..."

این آیه شریفه از آیات برجسته قرآن کریم است که کلمه ایجاد را توصیف می کند و می فرماید: خدای تعالی در ایجاد هر چیزی که ایجاد آن را اراده کند، بغیر از ذات متعالی خود به هیچ سببی دیگر نیازمند نیست، نه در اینکه آن سبب مستقلا آن چیز را ایجاد کند، و نه در اینکه خدا را در ایجاد آن کمک نماید، و یا مانعی را از سر راه خدا بردارد.

قرآن کریم تعبیراتش از این حقیقت، مختلف است در آیه مورد بحث فرموده: "انما امره" و در سوره "نحل"، آیه ۴۰ "تعبیر به قول کرده و فرموده: "إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" و در سوره "بقره" آیه "۱۱۷" تعبیر به قضا کرده و فرموده: "وَ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ".

و ظاهرا مراد از کلمه "امر" در آیه مورد بحث، شان باشد، یعنی می خواهد بفرماید:

شان خدای تعالی در هنگام اراده خلقت موجودی از موجودات چنین است، نه اینکه مراد از آن، امر در مقابل نهی باشد، هر چند که آیه سوره نحل تایید می کند که به این معنا باشد، و لیکن تدبر و دقت در آیات این معنا را افاده می کند که غرض در سه آیه مزبور وصف شان الهی در هنگام اراده خلقت است، نه اینکه بخواهد بفهماند خدای تعالی وقتی می خواهد چیزی را خلق کند این کلام را می گوید. پس وجه صحیح همان است که: ما کلمه "قول" را بر "امر" به معنای شان حمل کنیم به این معنا که بگوییم: این کلمه از آن جهت که خودش مصداقی از شان است در اینجا به کار رفته، نه اینکه "امر" را بر "قول" در مقابل نهی حمل کنیم و معنای اینکه فرمود: "إِذَا أَرَادَ شَيْئًا" این است که: "اذا اراد ایجاد شیء - وقتی اراده کند ایجاد چیزی را". و این معنا از سیاق آیه استفاده می شود. و در عده ای از آیات که متعرض این حقیقتند، به جای "اراده" کلمه "قضاء" آمده، مانند آیه "إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۲) و هیچ منافاتی هم ندارد، برای اینکه قضا به معنای حکم است، و حکم

ص: ۱۶۹

۱- آیا نفهمیدند که آن خدایی که آسمانها و زمین را خلق کرد و در خلقت آنها دچار خستگی هم نشد، قادر است که مردگان را زنده کند. سوره احقاف، آیه ۳۳.

۲- سوره بقره، آیه ۱۱۷. سوره آل عمران، آیه ۴۷. سوره مریم، آیه ۳۵ و سوره مؤمن، آیه ۶۸.

و قضا و اراده در خدای تعالی یک چیز است، برای اینکه اراده از صفات فعل و خارج از ذات خدای تعالی است، و از مقام فعل او انتزاع می شود، و معنایش این است که: هر چیز موجود را که در رابطه با اراده خدای سبحان فرض کنیم طوری است که هیچ چاره ای جز هست شدن ندارد. پس معنای جمله "اذا اردناه" این است که: وقتی چیزی در موقف تعلق اراده خدا قرار بگیرد، شان خدا این است که به آن چیز بگوید باش و آن هم موجود شود.

و جمله "أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ" خبر است برای کلمه "إِنَّمَا أَمْرُهُ" و معنایش این است که:

خداوند آن چیز را با کلمه "کن" مورد خطاب قرار می دهد و این هم واضح است که در این میان لفظی که خدا به آن تلفظ کند در کار نیست، و گر نه تسلسل لازم می آید، برای اینکه خود لفظ هم چیزی است که بعد از اراده کردن، تلفظ دیگری می خواهد باز آن تلفظ هم چیزی از چیزها است که محتاج به اراده و تلفظ دیگری است.

و نیز در این میان مخاطبی هم که دارای گوش باشد و خطاب را با دو گوش خود بشنود و از در امتثال موجود شود، در کار نیست، برای اینکه اگر مخاطب وجود داشته باشد، دیگر احتیاج به ایجاد ندارد. پس کلام در آیه مورد بحث کلامی است تمثیلی، می خواهد بفرماید: افاضه وجود، از ناحیه خدا به هر چیزی که موجود می شود، به جز ذات متعالی خدا به هیچ چیز دیگر احتیاج ندارد، و چون ذات خداوندی اراده کند هستی آن را، بدون تخلف و درنگ موجود می شود.

با این بیان، فساد گفتار بعضی (۱) از مفسرین به خوبی روشن می گردد، که گفته اند:

"از ظاهر آیه برمی آید که در ایجاد هر موجودی لفظی در کار است، و آن لفظ "کن" است که خدا آن را می گوید، و آن موجود هستی به خود می گیرد و بیشتر مفسرین سلف هم همین را گفته اند، و چون شئون خدای تعالی ما ورای فهم بشری است، لذا توصیه می کنیم که اصلاً در این مقوله سخنی نگویید و خصومت نکنید."

وجه فساد آن این است که: درست است که شئون خدای تعالی ما ورای فهم بشری است، و لیکن این حقیقت نباید باعث شود که به کلی حجت های عقلی و قطعی باطل گردد، برای اینکه اگر بنا باشد حجت های عقلی بی اعتبار شود، دیگر اعتباری برای اصول معارف دینی باقی نمی ماند و راهی نداریم برای اینکه به دست بیاوریم که قرآن کتابی آسمانی است، و معارفی که آورده همه صحیح و درست است. آیا جز این است که این مطالب همه با

ص: ۱۷۰

و مگر جز این است که حجیت خود کتاب و سنت و هر دلیل دیگر با عقل اثبات می شود؟ آن وقت چگونه ممکن است یک آیه از قرآن و یا یک حدیث حجیت عقل را که اثبات کننده حجیت آن است از کار بیندازد و بی اعتبار معرفی کند؟ هرگز ممکن نیست، چون در این صورت آن آیه و آن حدیث قبل از ابطال حجیت عقل، حجیت خودش را ابطال کرده.

و این نیز واضح است که در مساله خلقت غیر از خدا و آن مخلوق پای چیز دیگری در میان نیست، و اگر علت و سببیت خلقت را به اراده خدا نسبت می دهیم بعد از خلقت نسبت می دهیم چون گفتیم اراده صفتی است که از مقام فعل خدا انتزاع می شود. و گر نه سبب و علت اصلی خداست نه اراده او، و گر نه لازم می آید یک صفت انتزاعی باعث شود که اشیاء، دیگر حاجتی به خود خدای تعالی نداشته باشند، و بطلان این حرف واضح است.

و نیز واضح است که در مساله ایجاد و خلقت چیزی به نام ایجاد و یا وجود از خدا جدا نمی شود و به مخلوق نمی چسبد، و افاضه او نظیر افاضه ما نیست که وقتی چیزی به کسی می دهیم، از خود جدا می کنیم و به او ملحق می سازیم. پس بعد از خدای تعالی چیز دیگری جز وجود اشیاء نیست.

و از اینجا روشن می گردد که: کلمه "ایجاد" یعنی کلمه "کن" عبارت است از همان وجود چیزی که خدا ایجادش کرده البته بدان اعتبار که وجود منسوب به خدا و قائم به وجود خداست، و اما به این اعتبار که وجودش وجود خود اوست، موجود است نه ایجاد. و مخلوق است نه خلق.

و نیز روشن می شود که: آنچه از ناحیه خدای تعالی افاضه می شود، قابل درنگ و مهلت نیست، و تبدیل و دگرگونی را هم تحمل نمی کند، و تدریجیت نمی پذیرد، و آنچه تدریجیت و مهلت و درنگ که از موجودات مشاهده می کنیم، از ناحیه خود آنها است نه از آن ناحیه که رو به خدایند، و این خود بابی است که هزار باب از آن باز می شود.

و در آیات، اشارات لطیفی به این حقایق شده، از آن جمله فرموده: "كَمْثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱) که کلمه "کن" را بعد از خلقت آورده و نیز مانند آیه

۱- مثل عیسی نزد خدا مثل آدم است که او رای از خاک خلق فرمود و سپس بدو گفت باش پس می باشد. سوره آل عمران، آیه ۵۹.

" وَ مَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَّمَحٍ بِالْبَصْرِ " (۱) و نیز فرموده: " وَ كَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدْرًا مَقْدُورًا " (۲) و آیاتی دیگر.

و جمله " فَيَكُونُ " بیانگر اطاعت آن شیء است که مورد اراده خدا قرار گرفته، می خواهد بفرماید: همین که هست شدن چیزی مورد اراده خدا قرار گرفت، بدون درنگ لباس هستی می پوشد.

معنای " ملکوت " و اینکه ملکوت هر چیزی به دست خدا است

" فَسَيُبْحَانُ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " کلمه " ملکوت " مبالغه در معنای ملک است، مانند کلمه " رحموت " و کلمه " رهبوت " که مبالغه در معنای رحمت و وحشت اند.

با انضمام این آیه به ما قبلش این معنا به دست می آید که: مراد از " ملکوت " آن جهت از هر چیزی است که رو به خداست، چون هر موجودی دو جهت دارد، یکی رو به خدا، و یکی دیگر رو به خلق. ملکوت هر چیز آن جهتی است که رو به خدا است، و ملک آن سمت رو به خلق است ممکن هم هست بگوییم: ملکوت به معنای هر دو جهت هر موجود است، و آیات زیر هم بر همین معنا حمل می شود، " وَ كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ " (۳) و " أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ " (۴) و " قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ " (۵).

و اگر فرموده ملکوت هر چیزی به دست خداست، برای این است که: دلالت کند بر اینکه خدای تعالی مسلط بر هر چیز است، و غیر از خدا کسی در این تسلط بهره و سهمی ندارد.

و برگشت معنا در آیه " فَسَيُبْحَانُ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ " به این است که: خدا از استبعادی که مشرکین در مساله معاد می کنند، منزّه است، چون مشرکین غافلند از اینکه ملکوت هر چیزی به دست خدا و در قبضه قدرت اوست.

و جمله " وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " خطاب به عموم مردم است، چه مؤمن و چه مشرک، و هم بیان نتیجه ای است از بیان سابق بعد از تنزیه خدا.

ص: ۱۷۲

۱- امر ما نیست مگر واحد و آن هم چون چشم بر هم زدن. سوره قمر، آیه ۵۰.

۲- و امر خدا همواره حساب شده و مقدر بود. سوره احزاب، آیه ۳۸.

۳- ما هر دو سوی آسمانها و زمین را به ابراهیم نشان می دهیم برای اینکه از یقین داران باشد. سوره انعام، آیه ۷۵.

۴- چرا به هر دو سوی آسمانها و زمین نظر نمی کنند. سوره اعراف، آیه ۱۸۵.

۵- بگو آن کیست که هر دو سوی هر چیز را به دست دارد. سوره مؤمنون، آیه ۸۸.

بحث روایتی (روایاتی در باره بیگانه بودن پیامبر (صلی الله علیه و آله) از شعر و شاعری، اعاده و احیاء اموات، و اراده قول خداوند)

در تفسیر قمی در ذیل آیه (۱) "وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ... " آمده که: قریش می گفتند: آنچه محمد می گوید شعر است، خدای سبحان در همین آیه سخن ایشان را رد نموده و فرموده: "ما به او شعر نیاموخته ایم، و او سزاوار شعر گویی نیست، و آنچه آورده به جز ذکر و قرآنی مبین نمی باشد". و بدون شک رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در تمامی طول عمر شریفش حتی یک بار هم شعر نگفت»

در مجمع البیان آمده که از حسن روایت شده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) وقتی به این بیت مثل می زد: "کفی الشیب و الاسلام للمرء ناهیا" این طور می خواند:

" کفی الاسلام و الشیب للمرء ناهیا" ابو بکر روزی به آن جناب عرضه داشت، شاعر گفته:

" کفی الشیب و الاسلام... " آن گاه اضافه کرد: من شهادت می دهم به اینکه تو فرستاده خدایی، و خدا شعر به تو نیاموخته، و سزاوار تو نیست که شعر بگویی (۲).

و در همان کتاب آمده که عایشه گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هر گاه می خواست به شعر برادر بنی قیس مثل بزند که گفته بود:

ستبدی لك الايام ما كنت جاهلا و ياتيك بالاخبار من لم تزود

شعر او را چنین می خواند " و یاتیک من لم تزود بالاخبار" و چون ابو بکر اعتراض می کرد که شعر این طور نیست، می فرمود: من شاعر نیستم، و سزاوار من شعر گفتن نیست (۳).

مؤلف: در الدر المنثور هم این دو خبر از حسن و عایشه به همین عبارت که مجمع البیان آورده نقل شده. و صاحب الدر المنثور اخبار دیگری از تمثال های رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده (۴).

و نیز در مجمع البیان آمده: و اما اینکه آن جناب " در میدان جنگ" رجز می خواند، و می فرمود:

انا النبی لا کذب انا ابن عبد المطلب

جمعی گفته اند که: " اصلا این ارجوزه شعر نیست". بعضی دیگر گفته اند: " این

ص: ۱۷۳

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۲.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۲.

یک بیت اتفاقی از آن جناب سرزد، و نخواستہ شعر بگوید" (۱).

این بیت از آن جناب نقل شده و در باره اش بحث زیادی کرده اند، و به نظر ما طرح روایت و پذیرفتن آن آسان تر از آن است که شعر بودن آن را انکار کنیم، و یا بگوییم به طور اتفاق از آن جناب سرزده، و قصد شعر گفتن نداشته.

و در الدر المنثور در تفسیر جمله "لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا..." گفته: ممکن است مراد از "کسی که زنده باشد"، "کسی که عاقل باشد" بوده باشد، هم چنان که از علی (علیه السلام) هم این معنا نقل شده (۲).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) نقل شده که در تفسیر جمله "وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ" تا جمله "محضرون" فرموده: خدایان مشرکین توانایی یاری مشرکین را ندارند، و مشرکین قشونی هستند برای آلهه که روزی احضار می شوند (۳).

و از تفسیر عیاشی نقل شده که از حلبی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ابی بن خلف استخوان پوسیده ای را از دیواری کند، و آن را با دست نرم کرد و با خود گفت: آیا بعد از آنکه استخوانی پوسیده شدیم، دوباره به خلقتی جدید خلق می شویم؟ خدای تعالی در پاسخش این آیه را فرستاد: "قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ" (۴).

مؤلف: الدر المنثور به طرقی بسیار نظیر این حدیث را از ابن عباس، عروه بن زبیر، قتاده، سدی، و عکرمه آورده، و نیز از ابن عباس روایت کرده که گفت: گوینده این سخن عاص بن وائل بوده و باز به طرقی دیگر از ابن عباس نقل کرده که گفت: گوینده آن عبد الله بن ابی بوده است (۵).

و در کتاب احتجاج در ضمن احتجاج امام صادق (علیه السلام) آمده که: سائل پرسید: آیا روح آدمی بعد از بیرون شدن از قالبش متلاشی می شود؟ و یا هم چنان باقی می ماند؟ امام (علیه السلام) فرمود: نه، بلکه تا روزی که در صور دمیده شود باقی می ماند، و

ص: ۱۷۴

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۲۹. [.....]

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۷.

۴- تفسیر عیاشی، ج ۲، ص ۲۹۶، ح ۸۹ و تفسیر برهان، ج ۴، ص ۱۳، ح ۳.

۵- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۶۹.

بعد از آنکه در صور دمیده شد، همه چیز باطل و فانی می شود، دیگر نه حسی می ماند و نه محسوسی، آن گاه دوباره همه چیز به حال اول خود برمی گردد، همان طوری که مدبر آنها بار اول ایجاد کرده بود، و این بعد از گذشتن چهار صد سال سکون و آرامش خلق در فاصله بین دو نفخه است.

سائل پرسید: چگونه می تواند دوباره مبعوث شود با اینکه بدنش پوسیده و اعضای آن متفرق شده، یک عضو در یک شهری طعمه درندگان شده، و عضو دیگرش در شهری دیگر مورد حمله حشرات آنجا گشته، و عضو دیگرش خاک شده با خاک آن شهر به صورت دیوار در آمده؟

امام صادق (علیه السلام) فرمود: آن خدایی که بار نخست او را از هیچ آفرید و بدون هیچ الگویی صورتگری کرد، می تواند دوباره به همان وضع اول اعاده اش دهد.

سائل عرضه داشت: این معنا را برایم بیشتر توضیح بده. فرمود: هر روحی در مکان مخصوص به خود مقیم است، روح نیکوکاران در مکانی روشن و فراخ و روح بدکاران در تنگنایی تاریک، و اما بدن ها خاک می شود، همان طور که اول هم از خاک خلق شده بود، و آنچه درندگان و حشرات از بدنها می خورند و دوباره بیرون می اندازند، در خاک هست و در پیشگاه خدا که هیچ چیز حتی موجودی ریز به اندازه ذره در ظلمات زمین از او غایب نیست، و عدد تمامی موجودات و وزن آنها را می داند، محفوظ است و خاک روحانیان به منزله طلا است در خاک.

پس چون هنگام بعث می رسد باران نشوز به زمین می بارد، و زمین ورم می کند، پس خاک بشر نسبت به خاکهای دیگر، چون خاک طلائی که با آب شسته شود، مشخص می گردد و چون کره ای که از ماست بگیرند، جدا می شود. پس خاک هر قالبی به قالب خود درمی آید، و به اذن خدای قادر، بدانجا که روح او هست منتقل می شود، صورتها به اذن صورتگر به شکل اول خود برمی گردد و روح در آن دمیده می شود. و چون خلقت هر کسی تمام شد هیچ کس از خودش چیزی را ناشناخته نمی یابد (۱).

و در نهج البلاغه می فرماید: چون خدا اراده می کند او را دوباره خلق کند، می گوید: باش و او بی درنگ خلق می شود، و این گفتن چون گفتن ما با صوت و آوازی که شنیده شود نیست، بلکه کلام خدای سبحان همان فعل اوست، که آن را ایجاد کرده است در

ص: ۱۷۵

حالی که مثل آن قبلا نبود، چون اگر می بود قدیم بود و خدای دوم می شد (۱).

و نیز در نهج البلاغه است که: خدای سبحان می گوید، ولی نه با تلفظ، و اراده می کند، ولی نه با نیت و ضمیر (۲).

و در کافی به سند خود از صفوان بن یحیی روایت آورده که گفت: به حضرت ابی الحسن (علیه السلام) عرضه داشتم: در باره اراده خدا و خلق کردنش، چیزی بفرما می گوید:

آن جناب فرمودند: اراده در ما مخلوقات به معنای ضمیر و خواست باطنی است که به دنبال آن فعل از ما سر می زند، و اما اراده در خدای تعالی به معنای ایجاد و احداث فعل است نه غیر آن، برای اینکه: خدای تعالی احتیاج به تروی و تفکر قبلی ندارد، او مثل ما نیست که قبل از هر کار نخست تصمیم بگیرد و سپس در طرز پیاده کردنش فکر کند این گونه صفات در خدای تعالی نیست و از خصایص مخلوقات است.

پس اراده خدا همان فعل است نه غیر، به آن فعل می گوید: "باش" و آن فعل وجود پیدا می کند، اینهم که گفتیم "می گوید" گفتن با تلفظ و نطق به زبان نیست، و تصمیم و تفکر ندارد، و همان طور که خودش کیفیت ندارد، فعل او نیز کیفیت ندارد (۳).

مؤلف: روایات وارده از ائمه اهل بیت (علیه السلام) در اینکه اراده خدا از صفات فعل است زیاد است، به طوری که به اصطلاح علمی به حد استفاضه می رسد.

ص: ۱۷۶

۱- شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۳، ص ۸۲ خطبه ۲۳۲.

۲- شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۳ و ۱۴، ص ۸۲ خطبه ۲۳۲.

۳- کافی، ج ۱، ص ۱۰۹، ح ۳.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَ الصَّافَاتِ صَفًّا (۱) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (۲) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (۳) إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ (۴)

رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا وَ رَبُّ الْمَشَارِقِ (۵) إِنَّا زَيْنَا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ (۶) وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ (۷) لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَ يُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ (۸) دُحُورًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ (۹)

إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ (۱۰) فَاسْتَفْتِهِمْ أَ هُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مَنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ (۱۱)

ترجمه آیات

به نام خداوند بخشنده مهربان

سو گند به صف کشندگان (از ملائکه) که صف آرایی کرده اند (۱).

قسم به (ملائکه) راننده ابر و باران (۲).

و قسم به ملائکه ای که قرآن را بر پیامبر تلاوت می کنند (۳).

که خدای شما هر آینه یکتاست (۴).

اوست پروردگار آسمانها و زمین و آنچه بین آن دو است و او است پروردگار مشرقها (۵).

همانا ماییم که آسمان دنیا را با زینت ستارگان آراستیم (۶).

تا هم زینت آن باشد و هم آسمان را از هر شیطان سرکشی حفظ کند (۷).

تا شیطانها نتوانند به آنچه در سکان آسمان می گذرد گوش فرا دهند و اگر خواستند گوش دهند از هر طرف رانده شوند (۸).

و در نتیجه از آسمان دور شوند و برای ایشان است عذابی واجب (۹).

آری شیطانها نمی توانند به سخنان فرشتگان گوش فرا دهند مگر آنهایی که کلام ملائکه را بر باینند که آنها نیز بلافاصله هدف شهاب ثاقب قرار می گیرند (۱۰).

حال از مشرکین پرس آیا ایشان از حیث خلقت سخت تر و مهم ترند یا آنچه از آسمان و زمین و مخلوقات بین آن دو که ما خلق کرده ایم با اینکه ما انسانها را از گلی چسبنده آفریدیم؟ (۱۱).

بیان آیات

اشاره

در این سوره بر مساله توحید احتجاج شده، و مشرکین مخالف توحید را تهدید نموده و مؤمنین خالص را بشارت می دهد و سرانجام کار هر یک از دو طایفه را بیان می کند. سپس نام عده ای از بندگان مؤمن خود را که بر آنان منت نهاده و وعده داده که بر دشمنانشان غالب و پیروز کند، ذکر می کند و در خاتمه سوره بیانی ایراد می فرماید که به منزله خلاصه گیری از غرض سوره است، یعنی تنزیه خدا. و سلام بر بندگان مرسل و حمد خدای تعالی در برابر رفتار نیکی که با ایشان کرده. و این سوره به شهادت سیاقش در مکه نازل شده.

" وَ الصَّافَّاتِ صِيْفًا فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا " کلمه " صافات " - به طوری که گفته (۱) شده - جمع " صافه " است و " صافه " نیز جمع " صاف " - با تشدید - است، و مراد از این کلمه جماعتی است که: افراد آن در صفی منظم قرار داشته باشند. و کلمه " زاجرات " از " زجر " است که به معنای آن است که: کسی را با تهدید به مذمت و یا کتک، از کاری و یا راهی منصرف کنی. و کلمه " تالیات " از ماده " تلاوت " است که به معنای خواندن است.

وجه مختلف در باره مراد از سه طایفه: " صافات "، " زاجرات " و " تالیات " که خداوند بدانها سوگند یاد کرده است

خدای تعالی به این سه طایفه، یعنی " صافات "، " زاجرات " و " تالیات " سوگند خورده، حال باید دید منظور از این سه طایفه کیانند؟

کلمات مفسرین در این باره مختلف است. مثلاً در باره " صافات " بعضی (۲) گفته اند: " مراد از آن ملائکه است که در آسمان خود را به صف درمی آورند

ص: ۱۷۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷ و ۴۳۸.

همان طور که انسانها در زمین برای نماز صف می بندند".

بعضی (۱) دیگر گفته اند: "منظور ملائکه است که وقتی می خواهند به زمین نازل شوند بال خود را چون بال عقاب باز نگه می دارند و بر هم نمی زنند و منتظر فرا رسیدن امر خدای تعالی هستند".

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "منظور جماعتی از مؤمنین است که در نماز و جهاد به صف می ایستند".

و اما در باره "زاجرات" بعضی (۳) گفته اند: "مراد از آن ملائکه است که بندگان را از معاصی زجر و نهی می کنند، و خدای سبحان آن را به صورت الهام و خطور قلبی به قلب ایشان راه می دهد، همانطور که وسوسه های شیطان وارد قلب می شود".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "مراد فرشتگان موکل بر ابرهائیند که آنها را زجر می دهند و به هر جا که خدا بخواهد می رانند".

بعضی (۵) هم گفته اند: "مراد آیاتی است از قرآن که در آنها از کارهای زشت زجر و نهی شده".

بعضی (۶) هم گفته اند: "مراد مؤمنین هستند که صدای خود را در هنگام تلاوت قرآن بلند می کنند و به این وسیله مردم را از منهیات زجر و نهی می کنند".

و اما در باره "تالیات".

بعضی (۷) گفته اند: "مراد از آن، ملائکه ای هستند که وحی را بر پیامبران می خوانند".

و بعضی (۸) هم گفته اند: "مراد از آن فرشتگانند که کتابی را می خوانند که خدای تعالی حوادث عالم را در آن نوشته".

و بعضی (۹) دیگر گفته اند: "جماعت قاریان قرآنند که آن را در نماز می خوانند".

بیان اینکه مراد، سه طائفه از ملائکه که مامور نزول وحی بوده اند می باشد

و ما احتمال می دهیم- و خدا داناتر است- که مراد از هر سه طایفه (صافات و زاجرات و تالیات) سه طایفه از ملائکه باشند که مامور نازل کردن وحی بودند و راه این کار را از مداخله شیطانها ایمن می کردند و آن را به پیغمبران و یا خصوص پیامبر اسلام محمد (صلی الله علیه و آله)

ص: ۱۷۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷ و ۴۳۸.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷ و ۴۳۸.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷ و ۴۳۸.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۷ و ۴۳۸.

٥- مجمع البيان، ج ٨ ص ٤٣٧ و ٤٣٨.

٦- مجمع البيان، ج ٨ ص ٤٣٨.

٧- مجمع البيان، ج ٨ ص ٤٣٨.

٨- مجمع البيان، ج ٨ ص ٤٣٨.

٩- مجمع البيان، ج ٨ ص ٤٣٨.

می رسانند و این معنا از آیه "عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا لِيُعَلِّمَ أَنْ قَدْ أبلغوا رسالاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ" (۱) نیز استفاده می شود.

و بنا بر احتمال مزبور، معنای آیات مورد بحث این می شود که: "سوگند می خورم به فرشتگانی که در سر راه وحی صف بسته اند، و سپس به فرشتگانی که شیطانها را از اینکه در کار وحی مداخله کنند زجر می دهند و سپس به فرشتگانی که وحی را بر پیغمبر می خوانند".

و همانطور که گفتیم - مراد از این وحی یا عموم وحی هایی است که به عموم پیامبران می شده، و یا خصوص قرآن است که به پیامبر اسلام وحی می شده، و مؤید احتمال دوم این است که:

از آن تعبیر فرموده به تلاوت ذکر، چون در قرآن کریم کلمه ذکر اصطلاحی است برای قرآن.

مؤید این احتمال این است که: آیات مربوط به راندن شیاطین به وسیله شهابها، بعد از آیات مورد بحث قرار گرفته، و نیز دنبال آن می فرماید: "فَأَسَدِّتْهُمْ أَهْلَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ مِنْ خَلْقِنَا - از ایشان نظریه بخواه آیا خلقت ایشان مهم تر است، یا خلقت مخلوقاتی که ما آفریده ایم ... " که باز در جای خودش این تایید را توضیح می دهیم.

و اگر گفته شود: قرآن کریم نزول وحی را تنها به جبرئیل نسبت داده و فرموده: "مَنْ كَانَ عَمِدًا لِيَجْبُرِيْلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَىٰ قَلْبِكَ" (۲) و نیز فرموده: "نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَىٰ قَلْبِكَ" (۳).

در پاسخ می گوئیم منافاتی با احتمال ما ندارد، برای اینکه ملائکه "صافات" و "زاجرات" و "تالیات" اعوان جبرئیلند. پس اگر بگوئیم این سه طایفه وحی را نازل می کنند، باز در حقیقت جبرئیل نازل کرده، هم چنان که خود قرآن در جای دیگر فرموده:

"فِي صُحُفٍ مُّكْرَمَةٍ مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كِرَامٍ بَرَرَةٍ" (۴) و نیز از همان فرشتگان حکایت

ص: ۱۸۰

۱- خدا دانای غیب است و او احدی را بر غیب خود مسلط نمی کند مگر تنها آن کسی از رسولان را که شایسته این کار بداند پس او پیش روی آن فرشته رسول و بعد از او نگهبانی می فرستد تا بداند آیا آن فرشتگان و رسولان رسالت پروردگار خود را ابلاغ کردند یا نه؟ و به آنچه که نزد آنان است احاطه یابد. سوره جن، آیه ۲۸.

۲- کسی که دشمن جبرئیل است باید بداند که او قرآن را به اذن خدا بر قلب تو نازل کرده. سوره بقره، آیه ۹۷.

۳- روح الامین آن را بر قلب تو نازل کرد. سوره شعراء، آیه ۱۹۳ و ۱۹۴. [...]

۴- قرآن در صحیفه هایی مورد احترام و بلند پایه و پاک و به دست سفیرانی بزرگوار و نیک سرشت نازل شد. سوره عبس، آیه ۱۳-۱۶.

می کند که گفتند: " وَ مَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ " (۱) پس معلوم می شود متصدی آوردن وحی یک نفر نیست، و نیز گفتند: " وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَ إِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ " (۲).

و اینکه یک جا وحی را تنها به جبرئیل نسبت می دهد و در مواردی دیگر به جماعتی از ملائکه، منافات ندارد و نظیر این است که: یک جا قبض ارواح را به خصوص ملک الموت نسبت می دهد و می فرماید: " قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي ذُكِّرَ بِكُمْ " (۳) و در جایی دیگر به فرشتگانی فرستاده از ناحیه خودش نسبت می دهد و می فرماید: " حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا " (۴) و این بدان جهت است که اینان اعوان ملک الموت و ملک الموت رئیس ایشان است.

سؤال دیگری که ممکن است برای خواننده پیش بیاید، این است که: چرا کلمات مخصوص به زنان را در باره ملائکه استعمال کرده و فرموده: " صافات " و " زاجرات " و " تالیات " و فرموده: " صافون " و " زاجرون " و " تالون " و شاید همین تعبیر دلیل باشد بر اینکه مراد از این سه کلمه، ملائکه نباشند.

در جواب می گوئیم: این تعبیر ضروری به احتمال ما نمی زند، برای اینکه: وقتی سخن از جماعتی به میان آید، جایز است که لفظ مؤنث را در باره آنان استعمال کرد، چون کلمه جماعت مؤنث است و " صافات " و " زاجرات " و " تالیات " به اعتبار لفظ جماعت، مؤنث آمده، و مؤنث لفظی است.

از اول قرآن تا اینجا هیچ سوره ای با سوگند آغاز نشده بود و سوره صافات اولین سوره ای است که با سوگند آغاز می شود و خدای سبحان در کلام مجیدش به بسیاری از مخلوقات خود سوگند یاد کرده، از قبیل آسمان، زمین، خورشید، ماه، ستاره، شب، روز، ملائکه، مردم، شهرها، و میوه ها، و این نیست مگر به خاطر شرافتی که در آنها هست و آن شرافت این است که: مخلوق خدایند و خدا قیوم آنها است که خود منبع و سرچشمه همه شرافت ها و ارزشها است.

توضیح اینکه سوگند به صافات، زاجرات و تالیات، متضمن استدلال برای " إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ " است

" إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ " خطاب در این جمله به عموم مردم است. و سوگندهای مزبور به خاطر همین جمله

ص: ۱۸۱

- ۱- ما (به وحی) نازل نمی شویم مگر به امر پروردگارت. سوره مریم، آیه ۶۴.
- ۲- ماییم که همواره در صفیم، و ماییم که همیشه مشغول تسبیح هستیم. سوره صافات، آیه ۱۶۶ و ۱۶۵.
- ۳- بگو شما را ملک الموت قبض روح می کند، که موکل بر شما است. سوره سجده، آیه ۱۱.
- ۴- تا آنکه مرگ یکی از شما برسد، و فرستادگان ما روح او را قبض کنند. سوره انعام، آیه ۶۱.

است. می خواهد بفرماید به آنچه ذکر شد سوگند که معبود شما انسانها یکی است و این کلامی است که دلیل خود را همراه دارد، که توضیح آن خواهد آمد.

" رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَ رَبُّ الْمَشَارِقِ " این جمله یا خبر دوم است برای کلمه " ان " و معنایش این است که: " به درستی معبود شما یکی است و معبود شما پروردگار آسمانها و زمین است "، و یا خبر است برای مبتدایی حذف شده، و تقدیرش " هو رب السماوات " است، و یا اصلا خبر نیست بلکه بدل است از کلمه " واحد ".

توضیح اینکه گفتیم آیه شریفه کلامی است که دلیل خود را همراه دارد این است که: خود اوصاف " صافات " و " زاجرات " و " تالیات " اشعار دارند بر اینکه " اله " همه یکی است، هم چنان که خصوصیت و چگونگی سوگند نیز اشعار دارد بر اینکه آن معبود واحد رب آسمانها و زمین و موجودات بین آن دو است.

پس گویا فرموده: به درستی " اله " شما یکی است، به دلیل اینکه ملائک در الوهیت " اله " و معبود به حق بودن او این است که: او رب و مدبر امر عالم باشد که خود شما هم به این مطلب اعتراف دارید و خدا هم رب و مدبر آسمانها و زمین و موجودات بین آن دو است، که در همه آنها دخل و تصرف می کند. پس معبود به حق در همه عالم اوست. و چگونه نباشد؟ با اینکه او برای اینکه وحی خود را به پیامبرش برساند، در آسمانها تصرف می کند، و در ساکنان آسمان حکم می راند و ملائکه " صافات " در بین آسمان و زمین که محل رخنه شیطانهاست، صف می بندند و آنها را از مداخله در کار وحی منع می کنند، و این خود تصرف اوست در بین آسمان و زمین و هم در شیطانها.

و آن فرشتگان، وحی را بر پیغمبر وی تلاوت می کنند، و این تلاوت، خود تکمیل مردم و تربیت آنان است حالا چه تصدیق بکنند و چه تکذیب. پس در وحی به تنهایی هم تصرف در عالم آسمانها است، و هم تصرف در زمین و موجودات بین آن دو، و چون چنین است، پس خدا به تنهایی رب تمامی عالم و مدبر امور آن است، و در نتیجه معبود واحد هم اوست.

و منظور از کلمه " مشارق " نقطه هایی از افق هایی است که خورشید در فصول چهارگانه از آن نقطه ها طلوع می کند، البته احتمال این معنی هست که مراد از " مشارق " مشرقهای خصوص خورشید نباشد، بلکه مشرقهای مطلق ستارگان و یا مطلق مشارق باشد. و اگر نامی از مغربها نیامد و تنها مشرقها را نام برد، به خاطر مناسبتی بود که مشرق با طلوع وحی از آسمان به وسیله ملائکه داشت، هم چنان که در جای دیگر وحی را به طلوع تشبیه کرده، و فرموده: " و

وَلَقَدْ رَآهُ بِالْأَفْقِ الْمُبِينِ (۱) و نیز فرموده: " وَهُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى (۲).

بیان آیات راجع به تزئین آسمان دنیا به زیور کواکب و حفظ آن از شیاطین مارد و ...

"إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ" مراد از "زینت" هر چیزی است که به وسیله آن چیز دیگری را آرایش دهند و زیبا سازند. و کلمه "کواکب" عطف بیان و یا بدل از زینت است. و در کلام خدای سبحان مساله زینت دادن آسمان دنیا به وسیله ستارگان مکرر آمده، از آن جمله فرموده: " وَ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ (۳) و نیز فرموده: " وَ لَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ (۴) و نیز فرموده: " أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَ زَيَّنَّاهَا (۵).

و این آیات خالی از این ظهور نیستند که: آسمان دنیا یکی از آسمانهای هفتگانه ای است که قرآن کریم نام برده و مراد از آن همان فضایی است که ستارگان بالای زمین در آن فضا قرار دارند، هر چند که بعضی از مفسرین این آیات را طوری توجیه و معنا کرده اند که با فرضیه های هیات قدیم موافق درآید و بعضی دیگر آن را طوری توجیه کرده اند که با فرضیه های هیات جدید منطبق شود.

" وَ حِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ" مراد از "شیطان" افراد شریر از جن است و مراد از "مارد" فرد خبیثی است که عاری از خیر باشد. و کلمه "حفظا" مفعول مطلق برای فعلی است که حذف شده و تقدیر آن "حفظناها حفظا" است.

"لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذِفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ" کلمه "یسمعون" در اصل "یتسمعون" بوده و "تسمع" به معنای گوش دادن است. و اینکه فرمود: "شیطانهای خبیث نمی توانند به آنچه در ملاء اعلی می گذرد گوش دهند"، کنایه است از اینکه آنها از نزدیکی بدانجا ممنوع هستند، و به همین عنایت است که عبارت مذکور صفت همه شیطانها شده، و اگر این معنای کنایه ای مراد نباشد و معنای تحت اللفظی منظور باشد و بخواهد بفرماید: شیطانها به آنچه در ملاء اعلی می گذرد گوش نمی دهند، دیگر معنا

ص: ۱۸۳

۱- او را در افق روشن بدید. سوره تکویر، آیه ۲۳.

۲- او در افق بالاتر است. سوره نجم، آیه ۷.

۳- ما آسمان دنیا را با چراغهایی زینت دادیم. سوره حم سجده، آیه ۱۲.

۴- به تحقیق که ما آسمان دنیا را با چراغهایی زینت دادیم. سوره ملک، آیه ۵.

۵- آیا نظر نمی کنند به آسمانی که بالای سرشان است، چگونه آن را بنا کردیم و زینت دادیم؟. سوره ق، آیه ۶.

ندارد دنبالش بفرماید: و از هر طرف تیرباران می شوند. پس به خاطر همین جمله باید بگوییم:

عبارت قبلی کنایه است، و صریح آن مراد نیست.

کلمه "ملا" به معنای "اشراف" از هر قوم است، آنهایی که چشم ها را پر می کنند، و "ملا-أعلى" همان ملائکه مکر می هستند که شیطانها می خواهند به گفتگوی ایشان گوش دهند، و آنها سکنه آسمانهای بالا را تشکیل می دهند، به دلیل این آیه که می فرماید: "لَنزَلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا" (۱).

و مقصود شیطانها از گوش دادن به ملا-أعلى این است که: بر اخبار غیبی که از عالم ارضی پوشیده است اطلاع پیدا کنند، مانند حوادثی که بعدها در زمین رخ می دهد و اسرار پنهانی که آیه "وَمَا تَنزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ وَ مَا يَتَّبِعِي لَهُمْ وَ مَا يَسْتَطِيعُونَ إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعُزُولُونَ" (۲) بدان اشاره دارد، و همچنین آیه "وَ أَنَا لَمَسِينَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَتًا حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهَابًا وَ أَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شُهَابًا رَصَدًا" (۳) و کلمه "قذف" در جمله "وَ يُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ" به معنای تیراندازی است. و کلمه "جانب" به معنای جهت و ناحیه است.

"دُخُورًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ" کلمه "دحور" به معنای طرد و راندن، و هم به معنای دفع است، و این کلمه مصدر است به معنای مفعول که چون حال واقع شده منصوب شده است. و این کلمه مصدر به معنی مفعول است یعنی این شیطانها مدحور و رانده شده در گاه خدایند ممکن هم هست مفعول له و یا مفعول مطلق باشد. و کلمه "واصب" به معنای واجب و لازم است.

"إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ" کلمه "خطفه" به معنای قاپیدن و چیزی را دزدکی ربودن است. و کلمه "شهاب" به معنای ستارگانی است که در فضا به سرعت حرکت می کنند و نابود می شوند و کلمه "ثاقب" از "ثقوب" است که به معنای فرو رفتن و نفوذ چیزی در چیز دیگر است. و "شهاب" را از این

ص: ۱۸۴

۱- هر آینه از آسمان فرشته ای نازل می کردیم تا رسول برایشان باشد. سوره اسری، آیه ۹۵.

۲- شیطانها نمی توانند قرآن را نازل کنند، و سزاوار این کار نیستند، چون ایشان از شنیدن ممنوعند. سوره شعراء، آیه ۲۰۹-۲۱۲.

۳- ما شیطانها آسمان را لمس کردیم (و بدان نزدیک شدیم) دیدیم که پر از نگهبانان قهرمان، و پر از تیرهاست، با اینکه ما قبل از بعثت این پیامبر همواره در آسمانها برای گوش دادن می نشستیم، ولی الآن هر کس گوش دهد خواهد دید که تیرها در آن کمین کرده اند. سوره جن، آیه ۸.

بابت "ثاقب" نامیده اند که از هدف خطا نمی رود و همواره به هدف می خورد.

و مراد از "خطفه" این است که: شیطانی دزدکی خود را به صداس ملائکه برساند تا حرفهای آنان را گوش دهد. و در جای دیگر از این عمل به "استراق سمع" تعبیر کرده، و فرموده: "إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ" (۱) و این استثناء استثنای از ضمیر فاعل در جمله "لا یسمعون" است.

و بعضی از مفسرین گفته اند: جایز است آن را استثنایی منقطع، و نامربوط به ما قبل بگیریم.

و معنای آیات پنجگانه مورد بحث این است که: ما آسمان دنیا یعنی نزدیک ترین آسمانها به شما- و یا پایین ترین آسمانها- را با زینتی بیاراستیم، و آن همان ستارگان بود که در آسمان قرار دادیم، و آن آسمان را از هر شیطانی خبیث و عاری از خیر حفظ کردیم، و حتی از اینکه سخنان ساکنین آسمان را بشنوند منعشان نمودیم، تا از اخبار غیبی که ساکنان ملاً اعلی بین خود گفتگو می کنند اطلاع نیابند، و به همین منظور از هر طرف تیرباران می شوند در حالی که مطرود و رانده هستند و عذابی واجب دارند که هرگز از ایشان جدا شدنی نیست.

پس کسی از جن نمی تواند به اخبار غیبی که در آسمان دنیا بین ملائکه رد و بدل می شود، اطلاع یابد مگر آنکه از راه اختلاس و قاچاق چیزی از آن اخبار را به دست بیاورد که در این صورت مورد تعقیب "شهاب ثاقب" واقع می شود، تیر شهابی که هرگز از هدف خطا نمی رود.

گفتاری در معنای شهاب گفتاری در معنای شهاب (در ذیل آیه: "إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخَطْفَةَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ ثاقِبٌ")

مفسرین برای اینکه مساله "استراق سمع" شیطانها در آسمان را تصویر کنند، و نیز تصویر کنند که چگونه در این هنگام به سوی شیطانها با شهاب ها تیراندازی می شود بر اساس ظواهر آیات و روایات که به ذهن می رسد توجیهاتی ذکر کرده اند که همه بر این اساس استوار است که آسمان عبارت است از: افلاکی که محیط به زمین هستند، و جماعت هایی از ملائکه در آن افلاک منزل دارند، و آن افلاک در و دیواری دارند که هیچ چیز نمی تواند وارد آن شود، مگر چیزهایی که از خود آسمان باشد، و.

ص: ۱۸۵

۱- مگر شیطانی که بخواهد استراق سمع کند که بلافاصله شهابی مبین دنبالش می کند. سوره حجر، آیه ۱۸. [.....]

اینکه در آسمان اول، جماعتی از فرشتگان هستند که شهابها به دست گرفته و در کمین شیطانها نشسته اند که هر وقت نزدیک بیایند تا اخبار غیبی آسمان را استراق سمع کنند، با آن شهابها به سوی آنها تیراندازی کنند و دورشان سازند، و این معانی همه از ظاهر آیات و اخبار ابتداء به ذهن می رسد.

و لیکن امروز بطلان این حرفها به خوبی روشن شده، و عیان گشته، و در نتیجه بطلان همه آن وجوهی هم که در تفسیر "شهب" ذکر کرده اند،- که وجوه بسیار زیادی هم هستند- و در تفاسیر مفصل و طولانی از قبیل تفسیر کبیر فخر رازی (۱)، و روح المعانی آلوسی (۲) و غیر آن دو نقل شده، باطل می شود.

ناگزیر باید توجیه دیگری کرد که مخالف با علوم امروزی و مشاهداتی که بشر از وضع آسمانها دارد نبوده باشد. و آن توجیه به احتمال ما- و خدا دانتر است- این است که: این بیاناتی که در کلام خدای تعالی دیده می شود، از باب مثالهایی است که به منظور تصویر حقایق خارج از حس زده شده، تا آنچه خارج از حس است به صورت محسوسات در افهام بگنجد، هم چنان که خود خدای تعالی در کلام مجیدش فرموده: " وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ " (۳) و اینگونه مثلها در کلام خدای تعالی بسیار است، از قبیل عرش، کرسی، لوح و کتاب، که هم در گذشته به آنها اشاره شد، و هم در آینده به بعضی از آنها اشاره خواهد رفت.

بنا بر این اساس، مراد از آسمانی که ملائکه در آن منزل دارند، عالمی ملکوتی خواهد بود که افقی عالی تر از افق عالم ملک و محسوس دارد، همان طور که آسمان محسوس ما با اجرامی که در آن هست عالی تر و بلندتر از زمین ماست.

و مراد از نزدیک شدن شیطانها به آسمان، و استراق سمع، و به دنبالش هدف شهابها قرار گرفتن، این است که: شیطانها می خواهند به عالم فرشتگان نزدیک شوند، و از اسرار خلقت و حوادث آینده سر در آورند. و ملائکه هم ایشان را با نوری از ملکوت که شیطانها تاب تحمل آن را ندارند، دور می سازند. و یا مراد این است که: شیطانها خود را به حق نزدیک می کنند، تا آن را با تلبیس ها و نیرنگهای خود به صورت باطل جلوه دهند، و یا باطل را با

ص: ۱۸۶

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۱۲۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۷۳.

۳- اینها همه مثالهایی است که ما برای مردم می زنیم، و این مثلها را نمی فهمند مگر مردم عاقل. سوره عنکبوت، آیه ۴۳.

تلبیس و نیرنگ به صورت حق در آورند، و ملائکه رشته های ایشان را پنبه می کنند، و حق صریح را هویدا می سازند، تا همه به تلبیس آنها پی برده، حق را حق بینند، و باطل را باطل.

و این که خدای سبحان داستان استراق سمع شیاطین و هدف شهاب قرار گرفتنشان را دنبال سوگند به ملائکه وحی و حافظان آن از مداخله شیطانها ذکر کرده، تا اندازه ای گفتار ما را تایید می کند- و خدا داناتر است-.

"فَأَنزَلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَائِدَةَ وَخَوَّلْنَاهُمْ حَمِيمًا بِأُكُلِهِمْ وَأَنزَلْنَا إِلَيْهِمُ الرِّزْقَ وَبَارَكْنَا فِيهِ الرِّزْقَ لِيَجْزِيَ أُولَئِكَ فِئْتَمِ الْبَرِّ وَالْحَقِّ وَأَنزَلْنَا إِلَيْهِمُ الرِّزْقَ وَبَارَكْنَا فِيهِ الرِّزْقَ لِيَجْزِيَ أُولَئِكَ فِئْتَمِ الْبَرِّ وَالْحَقِّ" به معنای دو چیز به هم چسبیده است، به طوری که هر یک ملازم دیگری شده باشد. و در مجمع البیان گفته: "لازب" و "لازم" به یک معنی است (۱).

و مراد از جمله "من خلقنا" یا ملائکه ای است که در آیات قبلی به آنان اشاره کرد که حافظ وحی و تیراندازان شهابهایند، و یا مخلوقات عظیم دیگری غیر از انسان است، از قبیل آسمانها، زمین و ملائکه، و اگر در باره آنها با ضمیر "هم" که مخصوص عقلاء است تعبیر کرد و فرمود: "آیا خلقت ایشان بزرگتر است، یا کسی که ما خلق کرده ایم" و فرمود:

"چیزی که ما خلق کرده ایم" بدان جهت است که در بین نامبردگان ملائکه هم منظور بودند، و ملائکه دارای عقلند، جانب آنان را غلبه داده و از همه آسمانها و زمین و ملائکه تعبیر کرده به "کسی که ما خلقش کرده ایم".

و معنای آیه این است که: وقتی خدای سبحان رب آسمانها و زمین و موجودات بین آن دو و ملائکه بود، توای رسول گرامیم، از ایشان نظرخواهی کن و پیرس آیا خلقت ایشان مهم تر و بزرگتر است، یا خلقت غیر ایشان از موجودات دیگری که ما خلق کرده ایم، آن وقت متوجه خواهند شد که خلقت آنان ضعیف تر و ناچیزتر از خلقت موجودات دیگر است، برای اینکه خلقت ایشان از یک گل چسبنده بود و معلوم است که این گل چسبنده ناچیز نمی تواند ما را عاجز سازد.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل برخی آیات گذشته)

در تفسیر قمی در ذیل جمله "وَ الصَّافَّاتِ صَفًّا" آمده که منظور ملائکه و انبیایند (۲).

و در همان کتاب از پدرش و از یعقوب بن یزید، از ابن ابی عمیر، از بعضی از راویان

ص: ۱۸۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۳۹.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۸.

شیعه، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود امیر المؤمنین (علیه السلام) فرموده:

این ستارگان که در آسمان است، شهرهایی است مانند شهرهایی که در زمین است ... (۱).

باز در همان کتاب در روایت ابی الجارود، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرموده: "عَذَابٌ وَاصِبٌ" یعنی عذاب دائم و دردناک که دردش تا دلها می رسد (۲).

و باز در همان کتاب از رسول الله (صلی الله علیه و آله) نقل کرده که در داستان معراج فرمود: پس جبرئیل بالا رفت و من نیز با او بالا رفتم، تا رسیدم به آسمان دنیا، بر روی آن آسمان فرشته ای دیدم که او را اسماعیل می گفتند، و او همان صاحب خطفه است که خدای عز و جل در باره اش فرموده: "إِلَّا مَنْ خَطَفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ" و زیر فرمان آن هفتاد هزار فرشته اند که زیر فرمان هر فرشته هفتاد هزار فرشته دیگرند ... (۳).

مؤلف: اینگونه روایات در این باب بسیار زیاد است که: ما بعضی از آنها را در تفسیر آیه "إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ" (۴) نقل کردیم و بعضی دیگر از آنها را ان شاء الله تعالی در تفسیر دو سوره ملک و جن ایراد خواهیم کرد.

در نهج البلاغه است که: خدای تعالی از تمامی روی زمین، چه زمین سخت، و چه سهلش، چه زمین صالح و چه شوره زارش، خاکی برگرفت و آن را با آب درآمیخت، تا وقتی که خالص گشت، و آن گاه آن را با شبنمی تر کرد، تا چسبنده شد (۵).

ص: ۱۸۸

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۱۸.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۱.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۴.

۴- سوره حجر، آیه ۱۸.

۵- شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۹۶، خطبه ۱.

بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ (١٢) وَإِذَا دُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ (١٣) وَإِذَا رَأَوْا آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ (١٤) وَقَالُوا إِن هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ (١٥) أ إِذَا مِنَّا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (١٦)

أ وَآبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ (١٧) قُلْ نَعَمْ وَأَنْتُمْ دَاخِرُونَ (١٨) فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ (١٩) وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ (٢٠) هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَكْذِبُونَ (٢١)

احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ (٢٢) مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ (٢٣) وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُورُونَ (٢٤) مَا لَكُمْ لَا تَنصَرُونَ (٢٥) بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُشْتَبِلُونَ (٢٦)

وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ (٢٧) قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ (٢٨) قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ (٢٩) وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ (٣٠) فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذَائِقُونَ (٣١)

فَأَعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ (٣٢) فَإِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ (٣٣) إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ (٣٤) إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ (٣٥) وَيَقُولُونَ أَ إِنَّا لِنَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ (٣٦)

بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصِدْقٍ الْمُرْسَلِينَ (٣٧) إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ (٣٨) وَمَا تُجْرُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (٣٩) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ (٤٠) أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ (٤١)

فَوَاكِهَ وَهُمْ مُكْرَمُونَ (٤٢) فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ (٤٣) عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ (٤٤) يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ (٤٥) بِيضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ (٤٦)

لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ (٤٧) وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ (٤٨) كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ (٤٩) فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ (٥٠) قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ (٥١)

يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ (٥٢) أ إِذَا مِنَّا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَ إِنَّا لَمَيْدِينُونَ (٥٣) قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ (٥٤) فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ (٥٥) قَالَ تَاللَّهِ إِن كِدْتَ لَتُرْدِينَ (٥٦)

وَلَوْ لَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُخْضَرِينَ (٥٧) أ فَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ (٥٨) إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَدِّينَ (٥٩) إِنَّ هَذَا لَهَوُّ النَّوْزِ الْعَظِيمِ (٦٠) لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ (٦١)

أ ذَلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ (٦٢) إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (٦٣) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (٦٤) طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ (٦٥) فَإِنَّهُمْ لَأَكَلُونَ مِنْهَا فَمَا لَوْنٌ مِنْهَا الْبُطُونَ (٦٦)

ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ (٦٧) ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ (٦٨) إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ (٦٩) فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ
يُهْرَعُونَ (٧٠)

ص: ١٨٩

(نه تنها ایمان نمی آورند) بلکه وقتی تو از گمراهی آنان تعجب می کنی تو را مسخره می کنند (۱۲).

و چون تذکر داده می شوند پند نمی پذیرند (۱۳).

و چون آیتی می بینند مسخره می کنند (۱۴).

و می گویند: این نیست مگر سحری آشکار (۱۵).

آیا وقتی مریدیم و خاک و استخوان شدیم دوباره زنده می شویم؟ (۱۶).

(ما) و حتی پدران گذشته ما؟ (۱۷).

بگو: بله، زنده می شوید در حالی که خوار و ذلیل باشید (۱۸).

و این زنده شدن انسانها با یک نهیب صورت می گیرد که ناگهان همگی نگران برمی خیزند (۱۹).

و می گویند: ای وای بر ما این همان روز جزاست (۲۰).

این روز جدایی حق از باطل است که تا در دنیا بودید تکذیبش می کردید (۲۱).

(هان ای فرشتگان) همه آنها که ظلم کردند و اتباع و اشباه آنها را و آنچه را که می پرستیدند یک جا جمع کنید (۲۲).

آری آنچه که به جای خدا عبادت می کردند، پس آن گاه به سوی دوزخ ببرید (۲۳).

آنجا نگهشان بدارید که باید بازخواست شوند (۲۴).

در آنجا از ایشان می پرسند چرا مانند دنیا از یکدیگر حمایت نمی کنید؟ (۲۵).

(جوابی ندارند) بلکه ایشان امروز تسلیم اند (۲۶).

بعضی به بعضی رو می کنند و از یکدیگر پرسش می کنند (۲۷).

پیروان به سردمداران گویند شما بودید که به عنوان بشارت و میمنت می آمدید و ما را به دین خود می خواندید (۲۸).

در پاسخشان گویند خود شما بنا نداشتید ایمان بیاورید (۲۹).

و ما بر شما دست تسلط نداشتیم (و اجبارتان نمی کردیم) بلکه خودتان مردمی طغیان گر بودید (۳۰).

و در نتیجه حکم خدا و قضای او در باره ما حتمی گشت و ما عذاب را خواهیم چشید (۳۱).

آری ما شما را گمراه کردیم چون خودمان گمراه بودیم (۳۲).

در نتیجه همه آنان در عذاب شریکند (۳۳).

ما با مجرمین اینچنین رفتار می کنیم (۳۴).

چون ایشان این طور بودند که وقتی لا اله الا الله برایشان گفته می شد کبر می ورزیدند (۳۵).

و می گفتند آیا به خاطر مردی دیوانه خدایان خود را رها کنیم (۳۶).

با اینکه او حق آورده و رسولان قبلی را تصدیق می کند (۳۷).

محققا شما عذاب دردناک را خواهید چشید (۳۸).

و این جزایتان نیست مگر بخاطر همان اعمالی که می کردید (۳۹).

مگر بندگان مخلص خدا (۴۰).

که ایشان رزقی معلوم دارند (۴۱).

میوه هایی و ایشان گرامی هستند (۴۲).

در بهشت های پر نعمت (۴۳).

بر تختهایی رو به روی هم (۴۴).

قدحها از آب بهشتی از هر سو برایشان حاضر می شود (۴۵).

آبی زلال و لذت بخش برای نوشندگان (۴۶).

ص: ۱۹۱

نه در آن ضرر و فسادى است و نه از آن مست مى شوند (۴۷).

و پيش ايشان حوريان درشت چشم پركرشمه و نازند (۴۸).

گويى از سفيدى، سفيده تخم مرغند قبل از آنكه دست خورده شود (۴۹).

پس بعضى به بعضى ديگر روى آورده از يكديگر پرسش مى كنند (۵۰).

يكى از آن ميان مى پرسد: من رفيقى داشتم (۵۱).

كه بارها از من خرده مى گرفت كه تو هم از معتقدين به معادى (۵۲).

آيا بعد از آنكه مرديم و خاك و استخوان شديم دوباره براى پاداش زنده مى شويم؟ (۵۳).

شما هيچ از او خبر داريد؟ (۵۴).

در همين بين به دوزخ مى نگرد و رفيق خود را در وسط جهنم مى بيند (۵۵).

به او مى گويد به خدا قسم نزديك بود مرا به ضلالت بيفكنى (۵۶).

و اگر نعمت پروردگارم نبود حتما من نيز از حاضر شدگان در دوزخ مى بودم (۵۷).

دوستان بهشتى از شدت خرسندى و شادى به يكديگر مى گويند آيا راستى اين مايم كه ديگر نمى ميريم؟ (۵۸).

و به جز همان مرگ اولمان ديگر مرگى نداشته و عذاب هم نمى شويم؟ (۵۹).

محققا و به راستى كه اين چه رستگارى عظيمى است كه خدا به ما روزى كرد (۶۰).

و شايسته است كه اهل عمل براى چنين زندگى تلاش كنند (۶۱).

آيا براى پذيرايى، اين رزق كريم بهتر است و يا درخت زقوم (۶۲).

ما آن را فتنه ستمگران كرديم (۶۳).

درختى است كه از قعر جهنم سر درمى آورد (۶۴).

ميوه اش گويى سر شيطانها است (۶۵).

چون ايشان از آن خواهند خورد و شكمها را از آن پر خواهند كرد (۶۶).

و سپس از روی آن خوراک، آبی بی نهایت سوزنده می نوشند (۶۷).

و سپس بازگشت نهایی آنان به سوی جهنم خواهد بود (۶۸).

همین ها بودند که در دنیا پدران خود را گمراه یافتند (۶۹).

و با این حال به دنبال آثار پدران خود بشتافتند (۷۰).

بیان آیات حکایت استهزاء مشرکین آیات خدا و دعوت پیامبر را و استبعادشان رستاخیز خود و پدرانشان را

اشاره

در این آیات استهزایی که کفار به آیات خدا می کردند و پاره ای از سخنان ایشان که

ص: ۱۹۲

بر اساس کفر و انکار معاد می گفته اند، و ردی که از سخنان ایشان شده حکایت شده است، و در رد آنان به تقریر مساله بعث پرداخته و بیان کرده که کفار در آن روز چه شدتی و چه عذابهای گوناگونی دارند، و خداوند چگونه بندگان مخلص خود را با نعمت ها و کرامتهای خود گرامی می دارد.

و نیز چگونگی بحث و جدال دوزخیان با یکدیگر را نقل می کند که در روز قیامت چه سخنانی بین آنان رد و بدل می شود. و سخنانی را هم که بین اهل بهشت با خودشان و یا با بعضی از اهل آتش رد و بدل می شود ذکر کرده.

"يَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ وَإِذَا ذُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ" یعنی ای محمد! بلکه تو از تکذیب ایشان تعجب می کنی که چگونه تکذیب می کنند، با اینکه تو ایشان را به سوی کلمه حق می خوانی، و تازه وقتی تعجب می کنی تو را در این تعجب مسخره می کنند، و یا تو را در همین دعوت به سوی حق مسخره می کنند، و چون به وسیله آیات داله بر توحید و دین حق، تذکر داده می شوند، باز متذکر نگشته و بیدار نمی شوند.

"وَ إِذَا رَأَوْا آيَةً يَسْتَسْخِرُونَ" در مجمع البیان می گوید: "کلمه "سخر" و "استسخر" هر دو به یک معنا است" (۱).

و در نتیجه گفتار وی، معنای آیه چنین می شود: و چون این مشرکین آیتی معجزه آسا از آیات معجزه خدا را می بینند، مثلاً قرآن و یا شق القمر را مشاهده می کنند آن را استهزاء می کنند.

"وَ قَالُوا إِن هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ" در اینکه مشرکین در اشاره به آیت کلمه "هذا" را به کار برده اند، اشعاری است از ایشان به اینکه ما اصلاً از این چیز که تو آن را آیت می خوانی هیچ چیز نمی فهمیم، مگر همین قدر که آن چیزی است از چیزها بدون مزیت، و این تعبیر بدترین توهینی است که به عمل شخصی بکنند.

"أ إِذِ مِتْنَا وَ كُنَّا تُرَاباً وَ عِظَاماً أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا الْمَأْوُولُونَ" این آیه حکایت انکار مشرکین نسبت به مساله معاد است، کلامی است که به غیر از استبعاد هیچ پایه و دلیلی ندارد، در نظر وهم این معنا بعید می آید که انسان بمیرد و بدنش متلاشی گشته، به صورت خاک و استخوان درآید، آن گاه دوباره به صورت اولش برگردد.

ص: ۱۹۳

دلیل بر اینکه غیر از استبعاد پایه ای دیگر ندارد، این است که استفهام انکاری را نسبت به نیاکان خود دوباره تکرار کرده اند، چون استبعاد وهم آدمی از زنده شدن نیاکان و اجداد که آثارشان به کلی محو شده و به جز داستانها از ایشان چیزی باقی نمانده، بیشتر و شدیدتر از استبعادی است که از زنده شدن خودش دارد. و اگر منظورشان از این گفتار تمسک به دلیل عقلی یعنی محال بودن اعاده معدوم بود، این دلیل در اعاده خودشان و اجدادشان یکسان بود و دیگر احتیاج نبود که استفهام انکاری را در باره اعاده اجداد و نیاکان خود تکرار کنند.

"قُلْ نَعَمْ وَ أَنْتُمْ دَاخِرُونَ فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ" در این آیه خدای تعالی پیامبر عزیز خود را دستور می دهد که در پاسخشان بگوید: بله همه شان زنده خواهند شد.

"وَ أَنْتُمْ دَاخِرُونَ" - یعنی زنده می شوید در حالی که خوار و بی مقدار و ذلیل باشید. و این در حقیقت احتجاج و استدلال به عمومیت قدرت خدا و نفوذ اراده بی درنگ او است، آری "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" - دستور او وقتی اراده چیزی کند همین است که بگوید باش و پس او موجود می شود". و به همین جهت به دنبال آن فرمود: "فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ" - مساله بعث یک زجره و نهیب بیش نیست که وقتی صادر شد، مردم ناگهان زنده شده و مبهوت نظر می کنند" هم چنان که در جای دیگر فرموده: "وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمَحٍ الْبَصِيرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" (۱).

و اینکه بر سر جمله "فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ" حرف "فاء" آورده، به این منظور بوده که تعلیل را افاده کند و در نتیجه جمله مذکور تعلیل می باشد برای جمله "وَ أَنْتُمْ دَاخِرُونَ". و تعبیر به کلمه "زجره" نیز اشعار به خواری و ذلت آنان دارد.

"وَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ هَذَا يَوْمُ الْفُضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ" این آیه شریفه عطف است بر جمله "ينظرون" که اشعار به مبهوت بودن آنان داشت و می فهمانید که مشرکین بعد از زنده شدن مبهوت و دهشت زده هستند، و همه در فکر آنند که آیا عالم قیامت را به خواب می بینند یا به بیداری؟ آن وقت متوجه می شوند که نه، خواب نیستند و این همان روز بعث و روز جزا است و چون به خاطر کفر و تکذیبشان، از جزا حذر و

ص: ۱۹۴

۱- برای خداست غیب آسمانها و زمین، و مساله قیامت نیست مگر نظیر چشم بر هم زدن و یا نزدیک تر از آن، که خدا بر هر کاری قادر است. سوره نحل، آیه ۷۷.

دلواپسی دارند، می گویند: "هَذَا يَوْمُ الدِّينِ - این روز جزاست" و نمی گویند: "هَذَا يَوْمُ البعث - این روز قیامت است".

و اگر در اول آیه تعبیر به ماضی آورد و فرمود: "قالوا - گفتند: ای وای بر ما" با اینکه هنوز نگفته اند، بلکه در قیامت خواهند گفت به خاطر این است که مساله معاد محقق الوقوع است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "جمله "هَذَا يَوْمُ الْفَضْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَدِّبُونَ" کلامی است که کفار به یکدیگر می گویند. بعضی (۲) دیگر گفته اند: "کلام ملائکه و یا خود خدای تعالی است که به ایشان خطاب می کند". آیه بعدی مؤید احتمال دوم است، چون آن آیه به طور مسلم کلام خداست که می فرماید: "محشور کنید ستمکاران و قرین های آنان را و آنچه را که به جای خدا عبادت می کردند".

اشاره به وجه تسمیه قیامت به "یوم الفصل"

و کلمه "فصل" به معنای تمیز بین دو چیز است، و اگر روز قیامت را روز فصل خوانده، بدین ملاحظه است که آن روز روز جدا شدن حق از باطل است، روزی که به حکم خدا و قضای او بین حق و باطل و یا بین مجرم و متقی، جدایی می افتد. و هر یک از دیگری متمایز می شود، هم چنان که در جای دیگر فرمود: "وَ اِمْتَاذُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ" (۱).

"اِحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ اَزْوَاجَهُمْ وَ مَا كَانُوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ اِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ" این کلامی است از خدای تعالی به ملائکه، و معنایش این است که: ما به ملائکه گفتیم ایشان را محشور کنید.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: این آیه کلامی است از ملائکه که به یکدیگر می گویند.

و کلمه "حشر" - به طوری که راغب گفته - به معنای این است که جماعتی از مقررشان به زور اخراج شوند تا به سوی جنگ و امثال آن روانه گردند (۳).

و مراد از "الَّذِينَ ظَلَمُوا" - به طوری که آخر آیه هم آن را تایید می کند - مشرکین هستند، البته نه همه مشرکین، بلکه آن مشرکینی که در برابر حق عناد می ورزند، و سد راه".

ص: ۱۹۵

۱- هان ای مجرمین امروز جدا شوید. سوره یس، آیه ۵۹. [.....]

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۷۹.

۳- مفردات راغب، ماده "حشر".

پیشرفت آن هستند، هم چنان که از آیه "فَأَذِّنْ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَعْتُونَهَا عَوجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ" (۱) نیز همین معنا استفاده می شود.

مراد از "الَّذِينَ ظَلَمُوا"، "ازواج" و "ما كانوا يعبدون من دون الله" در آیه: "احشروا الذين ظلموا ..."

و تعبیر به ماضی در کلمه "ظلموا" وصف را افاده می کند و منظور از آن کسانی است که دارای صفت ظلم هستند، نه کسانی که - و لو یک بار - مرتکب ظلم شده باشند، هم چنان که اگر کسی بپرسد: فلانی در زندگی اش چه کرد؟ و شما در پاسخ بگویی ظلم کرد. این پاسخ شما هر چند فعل ماضی است، ولی فایده وصف را می دهد و در کلام خدای تعالی از اینگونه تعبیرها بسیار است، مانند آیه "وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا" (۲) و آیه "وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمَرًا" (۳) و آیه "لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَ زِيَادَةٌ" (۴) (که در آیه اول کلمه "اتقوا" و در دومی کلمه "كفروا" و در سومی کلمه "احسنوا" هر سه فعل ماضی است، ولی معنای وصف را افاده می کند، و منظور کسانی است که دارای صفت تقوی و یا کفر و یا احسان هستند، نه کسانی که یک بار و دو بار تقوی یا کفر و یا احسان از ایشان سرزده باشد).

ظاهر از جمله "و ازواجهم" این است که مراد از "ازواج" قرین های شیطانی ایشان باشد، چون به حکم آیه "وَمَنْ يَعْمُرْ عَنِ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ ... حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ بُعِيدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ" (۵) کسانی که از یاد خدا اعراض می کنند قرینی از شیطان دارند.

بعضی (۶) از مفسرین گفته اند: "مراد از "ازواج" اشباه و نظائر ایشان است، می خواهد بفرماید: هر کسی با نظیر خود محشور می شود، اشخاص زناکار، با زناکاران، و اشخاص

ص: ۱۹۶

۱- پس منادی ای در بین آنان ندا داد که لعنت خدا بر ستمکاران، آنان که از راه خدا جلوگیری می کردند و آن را منحرف می خواستند و به آخرت کافر بودند. سوره اعراف، آیه ۴۴ و ۴۵.

۲- کسانی که بخاطر پروردگارشان تقوا پیشه می کنند گروه گروه به سوی جنت سوق داده می شوند. سوره زمر، آیه ۷۳.

۳- کسانی که کفر ورزیدند گروه گروه به سوی جهنم سوق داده شدند. سوره زمر، آیه ۷۱.

۴- کسانی که خوبی کردند، پاداش خوب و زیادتیر از اعمال خوبشان دارند. سوره یونس، آیه ۲۶.

۵- و کسی که از یاد خدای رحمان اعراض کند شیطانی بر او بگماریم که همواره همنشین او باشد ... تا آنکه نزد ما آید، آن وقت می گوید: ای کاش بین من و تو به قدر فاصله مغرب و مشرق فاصله بود که چه بد قرینی بودی. سوره زخرف، آیه ۳۶ و ۳۸.

۶- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۱.

شرابخواران با شرابخواران محشور می گردند".

لیکن این تفسیر صحیح نیست، چون لازمه آن این است که مراد از "الَّذِينَ ظَلَمُوا" طایفه خاصی از اهل هر معصیت باشد و حال آنکه عبارت آیه با آن نمی سازد علاوه بر این ذیل آیه شریفه هم که سخن از معبودهای باطل دارد با این تفسیر سازش ندارد.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: "مراد از "ازواج" زنان کافر ایشان است" ولی این وجه نیز مانند وجه قبلیش ضعیف است.

و از ظاهر جمله "و ما كانوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ" برمی آید که مراد از آن معبودها همان بتهایی است که می پرستیدند، چون ظاهر لفظ "ما- چیزهایی که" همین بت ها است، چون اگر فرشتگان و یا جن و یا خدایان بشری مراد بود، به جای "ما" می فرمود: "من- کسانی که" پس آیه شریفه نظیر آیه "إِنَّكُمْ وَ ما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ" (۲) می باشد.

ممکن هم هست مراد از لفظ "ما" اعم از خدایان بی شعور و با شعور باشد، و در نتیجه شامل فراعنه و نمرودها هم بشود، ولی بنا بر این احتمال هم، مفهوم "ما" شامل ملائکه و حضرت مسیح (علیه السلام) نمی شود، چون در جمله "إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ" (۳) این دو طایفه استثنا شده اند.

وجه تعبیر به هدایت در "فَاهْدُوهُمْ إِلَىٰ صِرَاطِ الْجَحِيمِ"

"فَاهْدُوهُمْ إِلَىٰ صِرَاطِ الْجَحِيمِ" - کلمه "جحیم" در قرآن یکی از اسمهای جهنم است که از ماده "جحمه" مشتق شده، که- بنا به گفته راغب- (۴) به معنای شدت سوزش آتش است.

و مراد از اینکه فرموده: ایشان را به سوی صراط جحیم هدایت کنید، این است که ایشان را به سوی جهنم ببرید و در جهنم بیفکنید، چون کلمه هدایت همه جا به معنای راهنمایی نیست، بلکه گاهی به معنای رساندن به هدف و مقصد است.

بعضی از مفسرین گفته اند: "اگر بردن به سوی دوزخ را هدایت به سوی آن خوانده، از باب استهزاء است".

در مجمع البیان گفته: "این تعبیر از این جهت است که کفار هم مانند دیگران لیاقت".

ص: ۱۹۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۱.

۲- شما و آنچه می پرستیدید هیزم جهنمید. سوره انبیاء، آیه ۹۸.

۳- آنهایی که از پیش، قلم ما احسان برایشان نوشته، از جهنم دور نگه داشته می شوند. سوره انبیاء، آیه ۱۰۱.

۴- مفردات راغب، ماده "جحم".

و استعداد آن را داشتند که به سوی بهشت هدایت شوند، خدا هم جز هدایت کاری ندارد، ولی خود آنان کارهایی کردند که هدایت خدا مبدل به هدایت به سوی دوزخ شود، و این تعبیر نظیر تعبیری است که در آیه "فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ - پس به عذاب دردناک بشارتشان بده" آمده، چون در این آیه نیز خود کفار بشارت خدای را مبدل به بشارت به سوی عذاب کردند" (۱).

مراد از سؤال در "وَقَفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ" سؤال از چیست؟

"وَقَفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ مَا لَكُمْ لَا تَنَاصِرُونَ بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ" در مجمع البیان می گوید: وقتی کسی می گوید "وقف" و "انا" معنایش این است که:

من ایستادم، وقتی هم بگویند: "وقف غیر" معنایش این است که: من فلاینی را به ایستادن و توقف وادار کردم. خلاصه کلمه "وقف" هم لازم و بدون مفعول استعمال می شود و هم متعدی، ولی بعضی از بنی تمیم وقتی می خواهند متعدی استعمالش کنند، به باب افعالش برده می گویند "اوقف الدابه- من حیوان را نگه داشتم" و خلاصه در صورت تعدی از باب افعال استفاده می کنند، و ثلاثی مجرد را در مورد تعدی به کار نمی برند (۲).

و بنا به گفته وی معنای جمله "و قفوه" این می شود که ایشان را نگه دارید و نگذارید بروند که باید بازخواست شوند. و از سیاق استفاده می شود که این امر به بازداشت و بازخواست، در سر راه جهنم صورت می گیرد.

و در اینکه از چه چیز بازخواست می شوند، کلمات مفسرین مختلف است، بعضی (۳) گفته اند: "از اینکه آیا از عهده کلمه" لا اله الا الله" برآمده اند یا نه؟" و بعضی (۴) دیگر گفته اند: "از این که آیا شکر آب خنک را به جای آورده اند یا خیر؟ و این سؤال از باب استهزای ایشان است". و بعضی (۵) دیگر گفته اند: "از اینکه آیا ولایت علی (علیه السلام) را که بدان مامور بودند چگونه و تا چه حد رعایت کردند؟".

و این وجوه بر فرض که درست باشد، هر یک به یکی از مصادیق اشاره دارند، نه اینکه منحصر از فلاان چیز بازخواست خواهند کرد، و از سیاق برمی آید که مطلب مورد بازخواست همان مطلبی است که جمله "ما لکم لا تناصرون" مشتمل بر آن است، می فرماید:

"شما را چه شده که یکدیگر را یاری نمی دهید، همان طور که در دنیا پشتیبان یکدیگر بودید و در بر آوردن حوائج خود، و به مقصد رسیدن، از یکدیگر کمک می گرفتید؟".

و جمله بعدش که می فرماید: "بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ" - آخر ایشان امروز تسلیم

ص: ۱۹۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۱. [.....] (۳ و ۴ و ۵) تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۰.

شدند، دیگر کبری برایشان نمانده تا تکبر کنند " خود دلیل است بر اینکه: مراد از جمله " ما لکم لا تنصرون " این است که چرا از اطاعت حق استکبار نمی کنید، همان طور که در دنیا استکبار می کردید.

پس در حقیقت سؤال از یاری نکردن آنان یکدیگر را در قیامت، سؤال از سبب استکباری است که در دنیا داشتند، پس با این بیان روشن گردید که مورد بازخواست، عبارت است از هر حقی که در دنیا از آن روی گردانیده اند، چه اعتقاد حق و چه عمل حق و صالح، و این روگردانی آنان به دو جهت بوده: یکی کبر ورزیدن، و یکی هم پشت گرمی به داشتن یاران و کمک کاران.

اعتراض کفار به بزرگان و رهبران خود در قیامت که شما باعث گمراهی ما بودید و جواب رؤسای کفر به پیروان خود

" وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ... إِنْ أَنْ كُنَّا غَاوِينَ " این شش آیه حکایت مخاصمه تابعین و متبوعین است که در روز قیامت با یکدیگر دارند، و اگر از این مخاصمه تعبیر به "تسائل- پرسش طرفینی" کرده، از این جهت است که مخاصمه آنان در معنای این است که به عنوان ملامت و عتاب، این عده از آن عده می پرسند که شما متبوعین و رؤسا چرا ما را به کفر کشانید و آن عده در پاسخ می گویند: شما چرا به حرف ما گوش دادید، مگر ما شما را مجبور کردیم؟

پس در جمله " وَ أَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ " "بعض" اول عبارتند از: اعتراض کنندگان و "بعض" دوم عبارتند از: اعتراض شدگان، چون سیاق "تساؤل" در مقام مخاصمه این معنا را افاده می کند. و کلمه "تسائل" به معنای تخاصم است.

و جمله " قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ " معنایش این است که شما خود را خیرخواه ما معرفی می کردید. و استعمال کلمه "یمین" در این معنا شایع است، از آن جمله قرآن کریم می فرماید: " وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ " (۱).

و معنای آیه مورد بحث این است که: تابعین دنبال رو، به رؤسا و متبوعین اعتراض می کنند که شما آنچه را به ما می گفتید عنوان خیر و سعادت به آن می دادید، و در نتیجه بین ما و خیر و سعادتمان حایل می شدید و ما گمراه شدیم.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: " مراد از کلمه " یمین " دین است ". و این گفتار به وجه قبلی نزدیک است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: " مراد از " یمین " قهر و غلبه و نیرومندی است

ص: ۱۹۹

هم چنان که در آیه "فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ" ، به همین معنا است، چون زدن با دست راست قوی تر است. این وجه (۱) هم با توجه به جوابی که متبوعین داده اند بی معنا نیست.

و جمله "قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ ... غَاوِينَ" پاسخی است که رؤسا و متبوعین به پیروان خود می دهند، و خود را از بدبخت کردن آنان تبرئه می کنند، و جرم آنان را به سوء اختیارشان مستند می سازند.

پس اینکه گفتند: " بلکه خود شما ایمان نداشتید" معنایش این است که: علت بدبختی شما ما نبودیم، بلکه خود شما ایمان نداشتید، نه اینکه ما ایمانی را که داشتید از شما گرفتیم.

آن گاه اضافه می کنند: " وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ - و ما هیچ دست زوری بر شما نداشتیم" و این در حقیقت جواب دیگری روی فرض تسلیم است، گویا می گویند: تازه بر فرض هم که شما ایمان داشته اید، ما به زور ایمان شما را از شما سلب نکردیم، علاوه بر این اصلاً سلطنت و قدرتی که سردمداران دنیا به دست می آورند، به دست همین تابعین برایشان فراهم می شود، پس این خود تابعین و ملت ها هستند، که یک سلطان را بر خود مسلط می سازند.

سپس اضافه می کنند که: " بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ - بلکه خودتان مردمی طاغی و سرکش بودید." و "طغیان" به معنای تجاوز از حد و مرز است. و کلمه "بل" - بلکه "اعراض است از جمله قبلی که می گفتند: " لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ" گویا گفته اند: سبب هلاکت شما صرف نداشتن ایمان نبود، تا اگر ما ایمان را از شما سلب کردیم، علت هلاکت شما بوده باشیم، بلکه علت اصلی این بود که شما مردمی طاغی بودید، همان طور که ما هم مردمی متکبر و طاغی بودیم. پس ما و شما هر دو دست به دست هم دادیم و یکدیگر را بدبخت نموده، راه رشد را رها کرده و راه ضلالت را پیمودیم، و کلمه عذاب بر ما حتمی گشت، کلمه ای که خدای آن را رانده و فرموده بود: " إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِينَ مَآبًا" (۲) و نیز فرموده بود: " فَأَمَّا مَنْ طَغَى وَ آثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى" (۳).

ص: ۲۰۰

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۹.

۲- دوزخ کمین گاهی است و محلی است برای بازگشت طاغیان. سوره نبا، آیه ۲۱ و ۲۲.

۳- و اما آن کس که طغیان کند، و زندگی دنیا را بر آخرت مقدم بدارد، جهنم منزلگاه اوست. سوره نازعات، آیه ۳۷-۳۹.

و به خاطر همین معنا بود که دنبال جمله "بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَٰغِيْنَ" از قول آنان فرمود:

"فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَذٰئِقُونَ" یعنی ما عذاب را حتما خواهیم چشید.

سپس گفتند: "فَأَعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غٰوِيْنَ" این سخن از آنجا که متفرع بر ثبوت عذاب و آخرین سبب هلاکت آنان است، حرف "فا" بر سرش آورد تا بفهماند طغیان، نخست گمراهی می آورد و سپس آتش دوزخ را، هم چنان که در آیه "إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغٰوِيْنَ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِيْنَ" (۱) که خطاب خدای تعالی به ابلیس است، اثر پیروی ابلیس، اول گمراهی آورده، و سپس جهنم را.

پس گویا فرموده: پس از آنکه متصف به طغیان شدید، گمراهی گریبانتان را بگرفت، و هر چند این گمراهی به دست ما گریبان شما را گرفت، و لیکن ما شما را مجبور به آن نکردیم، بلکه خود شما ما را پیروی کردید و در اثر اتصالتان به ما گمراهی ما هم به شما سرایت کرد، و این طغیان طبیعی است که گمراه جز گمراهی از او ترشح نمی کند و این مثلی است معروف که "از کوزه همان برون تراود که در اوست".

و کوتاه سخن اینکه: شما مجبور نبودید، و اختیار از شما سلب نشده بود، بلکه از همان اولین قدمی که به سوی هلاکت برداشتید، تا به آخر که در هلاکت افتادید، همه جا اختیار داشتید.

تابع و متبوع در عذاب مشترکند

"فَإِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ ... يَسْتَكْبِرُونَ" ضمیر جمع در کلمه "فانهم" به تابعین و متبوعین هر دو برمی گردد، می فرماید: هر دو در عذاب شریکند، برای اینکه در ظلم شرکت داشتند و یکدیگر را بر جرم کمک می کردند، و هیچ یک بر دیگری مزیت نداشتند.

بعضی (۲) از مفسرین چنین اظهار نظر کرده اند که: گمراه کنندگان عذاب بیشتری دارند، برای اینکه هم کیفر و وزر گناه خود را حمل می کنند و هم کیفر و وزر کسانی را که گمراه کردند، و صرف اینکه در این آیه فرموده هر دو طایفه با هم شریکند، دلیل بر آن نمی شود که کیفر هر دو مساوی باشد.

پس حق مطلب این است که: آیات مورد بحث تنها در این مقامند که بفرمایند: این دو طایفه در ظلم و جرم و عذابی که از ناحیه ظلم و جرم به ایشان می رسد سهیم و شریکند،

ص: ۲۰۱

۱- به درستی که تو بر بندگان من تسلطی نداری مگر آن کسی از گمراهان که پیروی تو کند و به درستی که جهنم وعده گناه همه ایشان است. سوره حجر، آیه ۴۲ و ۴۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۳.

ولی ممکن است هر یک از این دو طایفه به خاطر کارهایی که شخص خودشان کردند، و آن طایفه دیگر در آن کارها دخالتی نداشته، عذابهای گوناگون دیگری داشته باشند، هم چنان که آیه شریفه "وَلِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَاتَّقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ" (۱) و آیه شریفه "رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِّنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ وَلَكِنَّ لَا تَعْلَمُونَ" (۲) بر این معنا دلالتی روشن دارند.

و جمله "إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعِلُ بِالْمُجْرِمِينَ" تحقق عذاب را تاکید می کند. و مراد از "مجرمین" همان مشرکین هستند، به دلیل جمله بعدی که می فرماید: "إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ" یعنی اینان وقتی دین توحید به ایشان عرضه می شود که بدان ایمان بیاورند و یا کلمه اخلاص به ایشان عرضه می شود که آن را بگویند از گفتن آن استکبار می ورزند، و بر استکبار خود پافشاری هم می کنند.

"و يَقُولُونَ أِنَّا لَنَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ" می گویند آیا خدایان خود را به خاطر مردی شاعر و دیوانه رها کنیم؟ این کلام ایشان در حقیقت انکاری است نسبت به رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله) بعد از آن استکباری که از پذیرفتن توحید ورزیدند و آن را انکار کردند. و جمله بعدی که می فرماید:

"بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ" رد کلام ایشان است که می گفتند: "لِشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ" آن جناب شاعر است و مجنون، و کتاب او شعر است و از سخنان در حال جنون. خداوند این گفتار مشرکین را رد کرده و می فرماید: بلکه آنچه او آورده حق است، و در آن رسالت رسولان سابق تصدیق شده، پس مانند شعر و سخنان مجانین باطل نیست، و چیز تازه ای هم نیست، بلکه قبل از او هزاران نفر مانند او به این رسالت مامور شده بودند.

"إِنَّكُمْ لَذَائِقُوا الْعَذَابِ الْأَلِيمِ" در این جمله ایشان را به خاطر استکباری که کردند، و به حق نسبت باطل دادند، تهدید فرموده. "وَمَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" یعنی و در جزایی که خواهید دید، هیچ ظلمی وجود ندارد، برای اینکه عین اعمال شما به شما برمی گردد.

ص: ۲۰۲

۱- به طور مسلم و به یقین هم بار گناهان خود را به دوش می کشند و هم بار گناهانی دیگر با بار گناهان خود. سوره عنکبوت، آیه ۱۳.

۲- تابعین گفتند پروردگارا، این متبوعین ما را گمراه کردند، پس عذابی دو چندان از آتش به ایشان بده، فرمود: هر دو طایفه عذابی دو چندان دارند، ولی نمی دانند. سوره اعراف، آیه ۳۸.

"إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ ... بَيِّضُ مَكْنُونٌ"

مقصود از "عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" و اینکه "رزق معلوم" دارند و ...

این استثنا، استثنایی است منقطع (۱) از ضمیر در "لذائقوا" و ممکن هم هست استثنا از ضمیر "ما تجزون" باشد و هر دو هم صحیح و دارای وجه است، بنا بر نظریه اول معنایش این می شود: "و لیکن بندگان مخلص خدا رزقی معلوم دارند، و از چشندگان عذاب الیم نیستند" و بنا بر نظریه دوم معنایش این می شود: "و لیکن بندگان مخلص خدا رزقی معلوم دارند ما و رای جزای اعمالشان". و به زودی ان شاء الله به معنای آیه اشاره خواهیم کرد.

ولی آنچه مسلم است این است که: نمی توان استثنای مذکور را متصل گرفت، و احتمال اینکه استثنا متصل باشد، ضعیف بوده و خالی از تکلف و زحمت نیست.

قرآن کریم این وعده را بندگان مخلص خدا نامیده، و عبودیت خدای را برای آنان اثبات کرده و معلوم است که: عبد، نه مالک اراده خودش است، و نه مالک کاری از کارهای خودش، پس این طایفه اراده نمی کنند، مگر آنچه را که خدا اراده کرده باشد، و هیچ عملی نمی کنند مگر برای خدا.

آن گاه این معنا را برای آنان اثبات کرده که مخلص - به فتحه لام - هستند، و معنایش این است که: خدا آنان را خالص برای خود کرده، غیر از خدا کسی در آنان سهم نیست، و ایشان جز به خدای تعالی به هیچ چیز دیگری علقه و بستگی ندارند، نه به زینت زندگی دنیا و نه نعیم آخرت، و در دل ایشان غیر از خدا چیز دیگری وجود ندارد.

و معلوم است کسی که این صفت را دارد، التذادش به چیز دیگری است غیر از آن چیزهایی که سایرین از آن لذت می برند و ارتزاقش نیز به غیر آن چیزهایی است که سایرین بدان ارتزاق می کنند، هر چند که در ضروریات زندگی از خوردنی ها، نوشیدنیها و پوشیدنیها با سایرین شرکت دارد.

با این بیان این نظریه تایید می شود که: جمله "أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ" اشاره دارد به اینکه در بهشت رزق ایشان که بندگان مخلص خدایند غیر از رزق دیگران است و هیچ شباهتی بر رزق دیگران ندارد، اگر چه نام رزق ایشان و رزق دیگران یکی است، و لیکن رزق ایشان هیچ خلطی با رزق دیگران ندارد.

ص: ۲۰۳

۱- یعنی افراد مخلص در بین چشندگان عذاب دردناک نبودند، تا با استثنا بیرون شوند.

پس معنای جمله "أَوْلَيْكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ" این است که: ایشان رزقی خاص و معین و ممتاز از رزق دیگران دارند. پس معلوم بودن رزق ایشان، کنایه است از ممتاز بودن آن، هم چنان که در آیه "وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ" (۱) نیز اشاره به این امتیاز شده. و اگر در آیه مورد بحث با کلمه "أَوْلَيْكَ" که مخصوص اشاره به دور است، به ایشان اشاره کرده، برای این است که دلالت کند بر علو مقام ایشان.

و اما تفسیری که بعضی (۲) از مفسرین برای آیه مورد بحث کرده اند که: "مراد از رزق معلوم بندگان مخلص" این است که: آثار مخصوصی دارد، از آن جمله این است که: قطع و منع نمی شود، منظره ای زیبا، طعمی لذیذ و بویی خوش دارد. و نیز آن تفسیر دیگر که گفته اند: (۳) "مراد این است که: وقت معلومی دارد، چون که آیه "وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا" (۲) آن را افاده می کند. و نیز آن تفسیر دیگری که بعضی (۳) کرده و گفته اند: "مراد از رزق معلوم بهشت است". هیچ یک تفسیر متقن و صحیح نیست.

از اینجا این نکته نیز روشن می شود که اگر کسی جمله "إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ" را استثنا از ضمیر در "ما تجزون" بگیرد، همان طور که در سابق هم اشاره کردیم - بی وجه نیست.

"فَوَاكِهُ وَهُمْ مُكْرَمُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ" - کلمه "فواکه" جمع "فاکله" است که به معنای هر میوه ای است که به اصطلاح امروز به عنوان دسر خورده می شود، نه به عنوان غذا، و این آیه بیان همان رزق معلوم مخلصین است، چیزی که هست خدای تعالی جمله "وَهُمْ مُكْرَمُونَ" را ضمیمه اش کرد تا بر امتیاز این رزق و این میوه از رزقهای دیگران، دلالت کند و بفهماند: هر چند دیگران نیز این میوه ها را دارند، اما مخلصین این میوه ها را با احترامی خاص دارند، احترامی که با خلوص و اختصاص مخلصین به خدا مناسب باشد و دیگران در آن شریک نباشند.

و در اینکه کلمه "جنات" را به کلمه "نعیم" اضافه کرده باز برای این است که به همین احترام خاص اشاره کرده باشد. در تفسیر آیه "فَأَوْلَيْكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ" (۴) و نیز

ص: ۲۰۴

۱- سوره صافات، آیه ۱۶۴. (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۵.

۲- و در بهشت روزی آنها صبح و شب می رسد. سوره مریم، آیه ۶۲. [.....]

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۵.

۴- پس آنان با کسانی که خدا به آنها عنایت کامل فرموده محشور خواهند شد. سوره نساء، آیه ۶۹.

آیه " وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي " (۱) و موارد دیگر گفتیم که: حقیقت این نعمت عبارت است از:

ولایت و آن این است که: خود خدای تعالی قائم به امور بنده ای بوده باشد.

" عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ " - کلمه " سرر " جمع " سریر " است، که به معنای تختی است که رویش می نشینند. و رو در رو بودن تختهای مخلصین معنایش این است که: آنان در بهشت دور یکدیگرند و با هم مانوسند، به روی یکدیگر نظر می کنند، بدون اینکه پشت سر هم را ببینند.

" يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ " - کلمه " کاس " به معنای همان کاسه فارسی است که نام ظرف آب و شراب است. و از بسیاری از علمای اهل لغت (۲) نقل شده که گفته اند:

ظرف آب و شراب را " کاس " نمی گویند مگر وقتی که پر از آب و شراب باشد، و اگر خالی شد نامش " قدح " است، و کلمه " معین " در نوشیدنیها به معنای آن نوشیدنی است که از پشت ظرف دیده شود، (مانند آب و شرابی که در ظرف بلورین باشد)، و این کلمه از ماده " عین " مشتق شده، وقتی می گویند: " عان الماء " معنایش این است که: آب ظاهر گشت و روی زمین جریان یافت، و مراد از " کاس معین " زلال بودن آب و یا شراب است، و به همین جهت دنبالش فرمود: " بیضاء ".

" بِيضَاءٍ لَمَدَّةٍ لِلشَّارِبِينَ " - یعنی شرابی صاف و زلال که صفا و زلالی اش برای نوشندگان لذت بخش است. پس کلمه " لذه " در آیه مصدری است که معنای وصفی از آن اراده شده، تا مبالغه را افاده کند، ممکن هم هست مؤنث " لذ " باشد که آن نیز - بنا به گفته بعضی (۳) - به معنای لذیذ است.

" لا- فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ " - کلمه " غول " به معنای ضرر رساندن و فاسد کردن است. راغب گفته: کلمه " غول " به معنای آن است که: چیزی را به طوری فاسد کنی که محسوس نباشد (۲). پس اگر در آیه شریفه " غول " را از شراب نفی کرده، در حقیقت ضررهای شراب را از آن نفی کرده است. و کلمه " ينزفون " از مصدر " انزاف " است که به مستی تفسیر شده، البته آن مرحله از مستی که عقل را از بین ببرد، ولی اصل این کلمه به معنای از بین بردن چیزی است به تدریج. و حاصل معنای جمله این است که: در آن خمی " .

ص: ۲۰۵

۱- و بر شما نعمت را تمام کردم. سوره مائده، آیه ۳. (۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۳، ص ۸۷.

۲- مفردات راغب، ماده " غول " .

که برای مخلصین آماده شده ضررهای خمر دنیوی و مستی آن و از بین بردن عقل وجود ندارد.

"وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عَيْنٌ" - این آیه وصف حوریانی است که برای مخلصین آماده شده. و "قاصرات الطرف" کنایه است از این که: نگاه کردن آنان با کرشمه و ناز است، و مؤید آن این است که دنبال آن، کلمه "عین" را آورده که جمع "عیناء" است، و "عیناء" مؤنث "أعین" است، و هر دو به معنای چشمی است که: درشت و در عین حال زیبا باشد (مانند چشم آهو).

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "معنای "قاصِرَاتُ الطَّرْفِ" این است که: حوریان فقط به همسران خود نگاه می کنند، و آن قدر ایشان را دوست می دارند که نظر از ایشان به دیگر سو، نمی گردانند و مراد از کلمه "عین" آن است که: هم سیاهی چشمهای حوریان نامبرده بسیار سیاه است، و هم سفیدی اش بسیار سفید".

"كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ" - کلمه "ببيض" به معنای تخم مرغ و اسم جنس است که:

واحدش "بیضه" است. و کلمه "مکنون" به معنای پنهان شده و ذخیره شده است.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "منظور از تشبیه حوریان به "ببيض مکنون" این است که: همانطور که تخم مرغ مادامی که در زیر پر مرغ و یا در لانه و یا در جای دیگر محفوظ می باشد، هم چنان دست نخورده می ماند و غباری بر آن نمی نشیند حوریان نیز این طورند".

بعضی دیگر گفته اند: "منظور تشبیه آنان به باطن تخم است، قبل از آنکه شکسته شود و دست خورده گردد.

گفتگوی اهل بهشت با یکدیگر

"فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ... فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ" این جمله گفتگویی را که بین اهل بهشت رخ می دهد حکایت کرده و می فرماید:

بعضی از ایشان احوال بعضی دیگر را می پرسند، و بعضی، آنچه در دنیا بر سرش آمده برای دیگران حکایت می کند و سرانجام، رشته سخنان بدینجا می رسد که با بعضی از اهل دوزخ که در وسط آتش قرار دارند سخن می گویند.

پس ضمیر جمع در جمله "فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ" به اهل بهشت از بندگان مخلص خدا برمی گردد. و معنای "تسائل" - پرسش طرفینی - همان طور که گفتیم -

ص: ۲۰۶

۱- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۸۰.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۳.

این است که: حال یکدیگر را می پرسند، که چه بر سرشان گذشت.

و معنای جمله " قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ " این است که: یکی از اهل بهشت به دیگران می گوید: من در دنیا رفیقی داشتم که از بین مردم تنها او را انتخاب کرده بودم، و او تنها مرا رفیق خود گرفته بود. این آن معنایی است که از سیاق استفاده می شود.

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " مراد از " قرین " همزادی از شیطانها است " و لیکن این حرف صحیح نیست، زیرا قرآن کریم داشتن قرین از شیطانها را تنها برای کسانی قائل است که از ذکر خدا و یاد او غافلند، و اما مخلصین از داشتن چنین قرین هایی، در عصمت الهی قرار دارند، و نیز خدای تعالی ایشان را از اینکه تحت تاثیر شیطانها قرار گیرند حفظ کرده، همان طور که از ابلیس در آیه " فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ " (۲) حکایت کرده که گفت بندگان مخلص تو از اغوای من مستثنی هستند. بله ممکن است شیطانها متعرض بندگان مخلص خدا بشوند، اما نمی توانند ایشان را تحت تاثیر و سوسه خود قرار دهند، و چنین متعرضی را نمی توان قرین نام نهاد.

" يَقُولُ أَ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُصِدِّقِينَ إِذَا مَثَا وَ كُنَّا تُرَابًا وَ عِظَامًا أَ إِنَّا لَمَدِينُونَ " - ضمیر در کلمه " يقول " به " قرین " برمی گردد و مفعول " مصدقین " بعث و زنده شدن برای جزاست که جمله " أَ إِذَا مَثَا ... " به جای آن قرار گرفته و کلمه " مدینون " به معنای " مجزیون " است.

و معنای آیه این است که: آن رفیقی که داشتم همواره از در تعجب و استبعاد و انکار از من می پرسید: راستی تو مساله بعث برای جزا را تصدیق داری، و راستی باور داری که بعد از آنکه خاک و استخوان شدیم، و بدنهایمان متلاشی گشت و صورتها دگرگون شد، دوباره زنده می شویم تا جزا داده شویم؟ راستش من که نمی توانم این معنا را تصدیق کنم، چون قابل تصدیق نیست.

" قَالَ هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ " - ضمیر در " قال " به همان گوینده قبلی برمی گردد، همان کسی که به رفقای بهشتی اش می گفت: من رفیقی چنین و چنان داشتم. و کلمه " اطلاع " به معنای مشرف بودن انسان بر چیزی است. و معنای جمله این است که: همان شخص سپس رفقای بهشتی خود را مخاطب ساخته، می گوید: آیا شما به جهنم اشراف دارید و اهل جهنم را می بینید و می توانید آن رفیق مرا در جهنم پیدا کنید و ببینید چه حالی دارد؟

ص: ۲۰۷

۱- تفسیر جامع الاحکام القرآن، ج ۱۵، ص ۸۲.

۲- به عزتت سوگند که همه آنان را اغوا می کنم، مگر بندگان مخلصت را. سوره ص، آیه ۸۳.

"فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ" - کلمه "سواء" به معنای وسط است، و "سواء الطريق" هم به معنای وسط راه است و معنای جمله مورد بحث این است که: خود آن گوینده به جهنم مشرف می شود، و رفیق خود را در وسط آتش می بیند.

"قَالَ تَاللَّهِ إِنْ كِدْتُ لَأُزِيدَنَّ" - کلمه "ان" در اینجا مخفف کلمه "ان- به درستی که" می باشد. و کلمه "تردین" از ماده "ارداء" است که به معنای ساقط شدن از مکانی بلند، چون قله کوه می باشد، و این عبارت کنایه از هلاکت است. و معنای جمله این است که: به خدا سوگند می خورم که نزدیک بود تو مرا هم مثل خودت هلاک کنی و بدینجا ساقط سازی که خودت سقوط کردی.

"وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُخْضَرِّينَ" - منظور از "نعمت" در اینجا توفیق و هدایت و دستگیری خداست. و کلمه "مخضرین" از "احضار" است که به معنای جلب کردن مجرم برای شکنجه و عذاب است. در مجمع البیان می گوید: "کلمه "احضار" اگر مطلق استعمال شود، جز به معنای احضار برای شر و عذاب نمی آید" (۱).

و معنای جمله مورد بحث این است که: اگر توفیق پروردگارم دستگیرم نمی شد، و اگر خدا هدایتم نکرده بود، من نیز مثل تو از آنهایی بودم که برای عذاب احضار شدند.

"أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ إِلَّا مَوْتَنَا الْأُولَىٰ وَ مَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ" - این استفهام برای تقریر آمیخته با تعجب است. و مراد از "موت اول" مرگ دنیوی است، نه مرگ عالم برزخ که آیه شریفه "رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَخْيَبْتَنَا اثْنَتَيْنِ" (۲) دلالت بر آن دارد، زیرا در آیه مورد بحث به آن اعتنا نشده، چون منکرین معاد، مرگ دنیایی را فنا و نابودی می پنداشتند و اعتقادی به مردن در برزخ نداشتند.

و معنای آیه با در نظر گرفتن جزئیاتی که در کلام حذف شده این است که: "سپس همان گوینده به خودش و به رفقاییش برگشته و با تعجب می گوید: آیا راستی ما برای همیشه در بهشت متنعم هستیم؟ و دیگر مرگی نداریم، مرگ ما همان یک باری بود که در دنیا داشتیم و آیا راستی دیگر ما عذاب نخواهیم دید؟"

صاحب مجمع البیان می گوید: منظورشان از این پرسش محقق کردن مطلب است، نه اینکه در مساله دچار شک و تردید شده باشند، و بدین جهت این سخن را می گویند که در گفتن آن سرور و فرحی مجدد و دو چندان هست، هر چند که علم به این معنا دارند که: در

ص: ۲۰۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۴.

۲- پروردگارا تو ما را دو بار میراندی و باز زنده کردی. سوره مؤمن، آیه ۱۱.

بهشت جاودانه خواهند بود، و این در مثل نظیر آن است که مال فراوانی به کسی بدهند و او با اینکه می داند این همه اموال مال اوست، مع ذلک از در تعجب می پرسد: راستی این همه مال از آن من است، هم چنان که آن شخصی که آرزوی دیدن کعبه را داشته، بعد از رسیدن به مکه گفته است: "ابطحاء مکه هذا الذی اراه عيانا و هذا انا- آیا این محلی که دارم می بینم، خود مکه است و آیا این منم که مکه را می بینم؟".

صاحب مجمع البیان سپس اضافه می کند: به همین جهت دنبال آن جمله، اضافه کردند که: "إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ- راستی اینکه می بینم هر آینه رستگاری عظیمی است" (۱).

"إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"- این جمله تتمه گفتار همان گوینده است که هم موهبت خلود در بهشت و رهایی از عذاب را عظیم شمرده و هم شکر آن نعمت را به جای آورده است.

"لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ"- از ظاهر سیاق برمی آید که این جمله نیز تتمه کلام همان گوینده باشد. و مشار الیه به اشاره "هذا" همان فوز عظیم و یا ثواب است و معنایش این است که: برای مثل این رستگاری و یا مثل چنین ثوابی باید عاملان عمل کنند و در دنیا که دار تکلیف است سعی نمایند.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "این جمله کلام خدای سبحان است".

و بعضی (۳) دیگر گفته اند: "کلام اهل بهشت است نه گوینده".

به طور کلی باید دانست که: مفسرین در بیشتر جملات سابق و اینکه هر یک حکایت کلام چه کسی است، مثلا فلان جمله کلام ملائکه است، و یا کلام اهل بهشت و یا کلام همان گوینده؟ اختلاف کرده اند و آنچه ما اختیار کردیم، وجهی بود که سیاق آیات با آن مساعدت داشت.

"أَذَلَّكَ خَيْرٌ نَزَّلْنَا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ ... يُهْرَعُونَ" در این آیه بین نعمت هایی که خدای تعالی برای اهل بهشت آماده کرده و آنها را به وصف رزق کریم توصیف نموده و بین آن جایگاهی که برای اهل آتش تهیه دیده و آن را درخت زقوم نامیده، که شکوفه هایش گویا سر شیطانها است و نیز شرابی از حمیم است، مقایسه شده.

و مشار الیه به اشاره "ذلک" همان رزق کریمی است که در سابق فرمود برای اهل

ص: ۲۰۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۵.

بهشت آماده شده. و کلمه "نزل" - به ضمه نون و زا- چیزی است که قبل از وارد شدن میهمان برای پذیرایی از او آماده می کند، تا وقتی وارد شد تقدیمش بدارند مانند انواع میوه ها و خوراکیها.

وصف شجره "زقوم"

و کلمه "زقوم" - به طوری که گفته اند- (۱) نام درختی است که برگهایی کوچک و تلخ و بدبو دارد و چون برگ آن را بکنند در محل کنده شده شیری بیرون می آید که به هر جا از بدن آدمی برسد آنجا ورم می کند و این درخت در سرزمین "تهامه" و نیز در هر سرزمین خشک و بی آب و علف می روید، سرزمینهایی که مجاور صحرای خشک باشد. و درختی که در آیه شریفه توصیف شده "زقوم" نامیده شده.

و بعضی (۲) گفته اند: قریش اصلاً چنین درختی را نمی شناخت که در بحث روایتی روایتش خواهد آمد.

و کلمه "خیر" در آیه شریفه به معنای وصف است، نه به معنای لغوی اش (که در فارسی به معنی بهتر است)، چون معنا ندارد بگوییم درخت زقوم بهتر نیست، زیرا درخت "زقوم" اصلاً خوب نیست، هم چنان که در آیه "ما عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِو" (۳) نیز به همین معنا است، چون "لهو" اصلاً خوب نیست، تا ثوابهای خدایی از آن بهتر باشد و این آیه شریفه- به طوری که از سیاق برمی آید- کلام خداست، نه تتمه کلام آن گوینده که آیات قبل آن را حکایت می کرد.

و ضمیر "ها" در جمله "إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ" به "شجره زقوم" برمی گردد. و "فتنه" به معنای محنت و عذاب است.

و جمله "إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ" وصف "شجره زقوم" است. و "اصل جحیم" به معنای قعر جهنم است. و این تعجب ندارد که در آتش جهنم درختی بروید و هم چنان باقی بماند و نسوزد، برای اینکه زنده ماندن دوزخیان در آتش عجیب تر است. و خدا هر کاری بخواهد می تواند بکند.

"طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ" - کلمه "طلع" به معنای شکوفه میوه ای است که در اولین بار در درخت خرما یا در هر درخت میوه دیگر پیدا می شود. در این آیه میوه درخت "زقوم" را به سر شیطانها تشبیه کرده و این بدان عنایت است که: عوام از مردم شیطان را در.

ص: ۲۱۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۵ و روح المعانی ج ۲۳، ص ۹۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۵ و روح المعانی ج ۲۳، ص ۹۵.

۳- آنچه نزد خداست خوب است لهو. سوره جمعه، آیه ۱۱. [.....]

زشت ترین صورتهای تصویر می کنند، هم چنان که وقتی بخواهند عکسی از فرشته ای بکشند، او را در زیباترین صورت ترسیم می کنند، و هر زیبایی دیگر را به فرشته تشبیه می نمایند، هم چنان که زنان درباری مصر وقتی یوسف را دیدند گفتند: "ما هذا بَشَرًا إِنَّ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ" (۱) با این بیان دیگر جایی برای این اشکال نمی ماند که در تشبیه هر چیز این معنا لازم است که به چیزی تشبیه شود که شنونده آن را بشناسد، و مردم سر شیطانها را ندیده اند و نمی شناسند.

"فَأَيُّهُمْ لَمَّا كَلُونَهَا فَمَالِؤُنْ مِنْهَا الْبُطُونُ" - حرف "فا" که در آغاز جمله است، فای تعلیل است و بیان می کند که درخت مزبور وسیله پذیرایی از ستمگران است که از آن می خورند. و در اینکه فرمود: "پس شکم ها را از آن پر خواهند کرد" اشاره است به گرسنگی شدید اهل دوزخ، به طوری که آن قدر حریص بر خوردن می شوند، که دیگر در فکر آن نیستند چه می خورند.

"ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ" - کلمه "شوب" به معنای مخلوط و آمیخته است.

و کلمه "حمیم" به معنای آب داغ و بسیار سوزنده است. و معنای جمله این است که:

ستمگران نامبرده علاوه بر عذابهایی که گفته شد، مخلوطی از آب داغ و بسیار سوزنده می نوشند، و آن آب با آنچه از درخت زقوم خورده اند مخلوط می شود.

"ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ" - یعنی تازه بعد از آنکه شکمها را از درخت "زقوم" و آب "حمیم" پر کردند، به سوی دوزخ برمی گردند، و در آنجا می مانند تا عذاب ببینند. در این آیه اشاره است به اینکه: حمیم مذکور در داخل جهنم نیست.

"إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ" - کلمه "الفوا" از "الفاء" است که به معنای یافتن است و معنای اینکه می گوئیم "الفیت فلانا" این است که: من فلانی را یافتم و به او برخوردم. و کلمه "یهرعون" فعل مضارع مجهول است از ماده "اهراع" که به معنای سرعت گرفتن است.

معنای آیه این است که: علت خوردنشان از درخت "زقوم" و نوشیدنشان از "حمیم" و برگشتن به سوی "دوزخ" این است که: اینان پدران خود را گمراه یافتند، و با اینکه می دانستند ایشان گمراهند، با این حال از ایشان که ریشه و مرجع آنان بودند تقلید کردند- و به همین جهت دنبال پدران خود به سرعت به سوی دوزخ می روند، نخست به خوراکیهای مذکور برمی خورند، و سپس به سوی دوزخ برمی گردند. درست جزای آخرتشان مطابق رفتار دنیایشان

ص: ۲۱۱

بحث روایتی (روایاتی در باره مسئول بودن انسان، و در ذیل برخی آیات گذشته)

در الدر المنثور است که: ابن منذر، از ابن جریر، روایت کرده که در ذیل جمله "بل عجب" گفته است رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: من وقتی قرآن نازل شد از نزول آن تعجب کردم، و گمراهان بنی آدم آن را مسخره کردند (درست عکس العمل من و آنها در دو نقطه ضد و مقابل هم بود) (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "اخْشَوْا الَّذِينَ ظَلَمُوا" آورده که امام فرمود: یعنی محشور کنید آنانی را که به آل محمد (علیه السلام) در حقشان ظلم کردند "و ازواجهم" یعنی آنانی را که در این ظلم شبیه به آنان بودند (۲).

مؤلف: صدر روایت از باب ذکر مصداق است، نه اینکه ظلم منحصر در ظلم به آل محمد (علیه السلام) باشد.

و در مجمع البیان در ذیل جمله "وَقَفُّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ" فرموده: بعضی ها گفته اند:

یعنی از ولایت علی (علیه السلام) بازخواست می شوند- نقل از ابی سعید خدری- (۳).

مؤلف: این روایت را شیخ طوسی هم در امالی خود به سند خود از انس بن مالک از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده (۴) و در کتاب عیون از حضرت علی، و از حضرت رضا (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده (۵) و در تفسیر قمی آن را از امام (علیه السلام) روایت کرده است (۶).

و در کتاب خصال از امیر المؤمنین (علیه السلام) حدیث کرده که فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: بنده خدا در روز قیامت قدم از قدم بر نمی دارد تا از چهار چیز بازجویی شود، از عمرش که در چه کاری تباہ کرد. از جوانی اش که در چه کاری به سر

ص: ۲۱۲

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۷۲.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۲.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۴۱.

۴- امالی شیخ طوسی، ج ۱، ص ۲۹۶.

۵- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۱۳.

۶- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۲.

برد. از مالش که از چه راهی کسب کرد و در چه راهی خرج کرد. و از محبت ما اهل بیت (۱).

مؤلف: نظیر این روایت را صاحب کتاب علل نیز آورده (۲).

و در نهج البلاغه است که: ای مردم! از خدا در باره بندگان و بلادش بترسید که شما حتی از قطعه قطعه های زمین و از چارپایان بازخواست خواهید شد (۳).

و در الدر المنثور است که: بخاری (در تاریخ خود)، ترمذی، دارمی، ابن جریر، ابن منذر، ابن ابی حاتم، حاکم و ابن مردویه همگی از انس روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: "هیچ دعوت کننده ای به هیچ عملی دعوت نمی کند مگر آنکه روز قیامت او را ننگه می دارند در حالی که کار او هم به وی چسبیده و ملازم اوست و از او جدا نمی شود هر چند که مردی مرد دیگر را دعوت کرده باشد، که همه باید بایستند تا به سؤالات پاسخ گویند. آن گاه این آیه را قرائت فرمود: "وَقَفَّوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ" (۴).

و در روضه کافی به سند خود از محمد بن اسحاق مدنی از ابی جعفر (علیه السلام) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که در ضمن حدیثی فرمود: اما این آیه که می فرماید: "أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ" معنایش این است که: رزقی دارند که نزد خدام بهشت معلوم است، و آن رزق را از برای اولیای خدا حاضر می کنند، قبل از آنکه اولیای خدا درخواست آن را کرده باشند. و اما آیه "فَوَاكِهَ وَهُم مُّكْرَمُونَ" معنایش این است که اهل بهشت میل به هیچ چیز پیدا نمی کنند مگر آنکه به احترام برایشان حاضر می سازند (۵).

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود، از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) در تفسیر آیه "فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ" آمده که فرمود: یعنی در وسط جهنم (۶).

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه "أَفَمَا نَحْنُ بِمَبْتَلِينَ..." به سند خود از پدرش از علی بن مهزیار و حسین بن محبوب، از نصر بن سويد از درست، از ابی بصیر، از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: وقتی اهل بهشت داخل بهشت می شوند، و اهل جهنم به آتش درمی آیند، مرگ را به صورت گوسفندی می آورند و بین بهشت و دوزخ سر می برند و

ص: ۲۱۳

۱- خصال صدوق، ج ۱، ص ۲۵۳.

۲- علل الشرائع.

۳- نهج البلاغه فیض، خطبه ۱۶۶، ص ۵۴۴.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۷۳.

۵- روضه کافی، ج ۸، ص ۸۲، ح ۶۹.

۶- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۳.

می گویند دیگر برای احدی مرگ نیست و هر کس تا ابد در جای خود هست، در این هنگام اهل بهشت می گویند: "آیا دیگر ما نمی میریم، مرگ ما همان مرگ اول بود؟ و آیا ما عذاب نمی شویم؟ راستی این چه رستگاری عظیمی است و برای چنین مقامی شایسته است که تلاشگران تلاش کنند" (۱).

مؤلف: داستان سر بردن مرگ به صورت گوسفند در روز قیامت، از روایات معروف بین شیعه و اهل سنت است، و این در حقیقت تمثلی است از جاودانگی زندگی آخرت.

و در مجمع البیان در ذیل جمله "شجره الزقوم" گفته: و روایت شده که قریش وقتی این آیه را شنیدند گفتند: ما تا کنون چنین اسمی را نشنیده بودیم، و چنین درختی را نمی شناسیم. ابن زبیری گفت: زقوم به زبان بربرها نام طعامی است که از خرما و کره درست می شود، و در روایتی به لغت اهل یمن آمده که ابو جهل به کنیز خود گفت:

"زقمینا- زقوم برایمان بیاور" کنیز هم خرما و کره آورد، ابو جهل به رفقاییش گفت: "تزقموا بهذا الذی یخوفکم به محمد- از همین زقوم که محمد شما را از آن می ترساند بخورید" محمد پنداشته که در آتش، درخت سبز می شود و حال آنکه آتش درخت را می سوزاند. پس در پاسخ وی این آیه آمد: "إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ" ما این درخت را مایه آزمایش ستمکاران کردیم (۲).

مؤلف: این معنا به چند طریق روایت شده.

ص: ۲۱۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۳. [.....]

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۶۵.

وَ لَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأُولِينَ (٧١) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنذِرِينَ (٧٢) فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنذَرِينَ (٧٣) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ (٧٤) وَ لَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ (٧٥)

وَ نَجِّنَاهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (٧٦) وَ جَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ (٧٧) وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (٧٨) سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ (٧٩) إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (٨٠)

إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (٨١) ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْآخِرِينَ (٨٢) وَ إِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لِبِرَاهِيمَ (٨٣) إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ (٨٤) إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَ قَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ (٨٥)

أَفِإِن كَأَلِهَتِهِ دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ (٨٦) فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ (٨٧) فَانظُرْ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ (٨٨) فَقَالَ إِنِّي سَيِّمٌ (٨٩) فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ (٩٠)

فَرَاغَ إِلَى آلِهِتِهِمْ فَقَالَ أَلَا- تَأْكُلُونَ (٩١) مَا لَكُمْ لَا تَنْظِقُونَ (٩٢) فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ (٩٣) فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ (٩٤) قَالَ أ تَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ (٩٥)

وَ اللَّهُ خَلَقَكُمْ وَ مَا تَعْمَلُونَ (٩٦) قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيُوتًا فَأَلْفُوهُ فِي الْجَحِيمِ (٩٧) فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ (٩٨) وَ قَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَّهْدِينِ (٩٩) رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ (١٠٠)

فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ (١٠١) فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ (١٠٢) فَلَمَّا أَسْلَمَا وَ تَلَّهُ لِلْجَبِينِ (١٠٣) وَ نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمَ (١٠٤) قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١٠٥)

إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ (١٠٦) وَ فَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ (١٠٧) وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (١٠٨) سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ (١٠٩) كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١١٠)

إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (١١١) وَ بَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ (١١٢) وَ بَارَكْنَا عَلَيْهِ وَ عَلَى إِسْحَاقَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ (١١٣)

- قبل از ایشان هم بیشتر اقوام گذشته گمراه شدند (۷۱).
- و همانا ما در بین آنان انذارکنندگان فرستادیم (۷۲).
- حال بین عاقبت آن اقوام انذار شده چگونه بود (۷۳).
- (همه محروم از سعادت و هلاک گشتند) مگر بندگان مخلص خدا (۷۴).
- از آن جمله نوح ما را ندا کرد و چه پاسخگوی خوبی بودیم برای او (۷۵).
- او و اهلش را از اندوه عظیم نجات دادیم (۷۶).
- و تنها ذریه او را در روی زمین باقی گذاشتیم (۷۷).
- و ذکر خیرش را در امت های بعد حفظ کردیم (۷۸).
- سلام بر نوح در همه عالمیان (۷۹).
- آری ما نیکوکاران را این طور جزا می دهیم (۸۰).
- آخر او از بندگان مؤمن ما بود (۸۱).
- او را باقی گذاشته و دیگران را غرق کردیم (۸۲).
- به درستی که ابراهیم یکی از پیروان اوست (۸۳).
- ابراهیمی که با دلی سالم به درگاه پروردگارش شتافت (۸۴).
- آن زمان که به پدر و همه بستگانش و مردم شهرش گفت: آخر این چیست که می پرستید؟ (۸۵).
- آیا (سزاوار است) که از کوتاه بینی و افتراء به جای خدا مرید چیزهایی پست تر از خود شوید (۸۶).
- راستی شما در باره رب العالمین چه فکر می کنید؟ (۸۷).
- در این هنگام نظر مخصوصی به ستارگان کرد (۸۸).

و گفت: من بیمارم (۸۹).

مردم شهر به ناچار او را به حال خود گذاشته به بیرون شهر رفتند (۹۰).

ابراهیم که شهر را خالی از اغیار دید به سوی خدایان ایشان رفت (و دید که بر حسب معمول هر عیدی، طعام پیش روی آنهاست) پرسید: پس چرا نمی خورید؟ (۹۱).

(و چون جوابی نشنید) گفت: چرا حرف نمی زنید؟! (۹۲).

پس با نیروی هر چه تمام تر بر آنها کوفت (و همه را خرد کرد) (۹۳).

مردم شهر که خیردار شده بودند سراسیمه به سوی او شتافتند (۹۴).

ابراهیم پرسید چیزی را که خودتان می تراشید می پرستید؟ (۹۵).

با اینکه خدا شما و عمل شما را آفریده؟ (۹۶).

گفتند باید برای سوزاندنش آتشی بسازید و او را در آتش بیفکنید (۹۷).

آری آنها نقشه این کار را می کشیدند ولی خدا پستشان کرد (۹۸).

(ابراهیم پس از نجات از آتش) گفت من به سوی پروردگارم خواهم رفت و او به زودی مرا راهنمایی می کند (۹۹).

پروردگارا فرزندی به من بده که از صالحان باشد (۱۰۰).

ما هم او را به فرزندی حلیم بشارت دادیم (۱۰۱).

همین که به حد کار کردن رسید بدو گفت پسرم در خواب می بینم که تو را ذبح می کنم نظرت در این باره چیست؟ گفت پدرجان آنچه مامور شده ای انجام ده که به زودی ان شاء الله مرا از صابران خواهی یافت (۱۰۲).

همین که تسلیم امر خدا شدند و ابراهیم او را به زمین انداخت و پهلوی صورتش را به زمین نهاد (۱۰۳).

ما او را ندا دادیم که ای (۱۰۴).

ابراهیم ماموریت را به انجام رساندی ما این چنین نیکوکاران را جزا می دهیم (۱۰۵).

این به راستی آزمایشی بس آشکارا بود (۱۰۶).

و آن ذبح را به ذبحی بزرگ عوض کردیم (۱۰۷).

و نام نیکش را در آیندگان حفظ نمودیم (۱۰۸).

سلام بر ابراهیم (۱۰۹).

ما این چنین نیکوکاران را جزاء می دهیم (۱۱۰).

آری راستی او از بندگان مؤمن ما بود (۱۱۱).

ص: ۲۱۷

و ما او را به اسحاق بشارت دادیم در حالی که پیامبری از صالحان باشد (۱۱۲).

و بر او و بر اسحاق برکت نهادیم و از ذریه ایشان بعضی نیکوکار بودند و بعضی آشکارا به خود ستم کردند (۱۱۳).

بیان آیات

اشاره

این آیات غرض سیاق سابق را که متعرض شرک و تکذیب کفار به آیات خدا بود و ایشان را به عذابی الیم تهدید می کرد تعقیب نموده، می فرماید: بیشتر امت های گذشته نیز ضلالتی شبیه ضلالت اینان را داشتند، رسولان خدا را که ایشان را انذار می کردند تکذیب نمودند، همانطوری که اینان تکذیب می کنند. آن گاه به عنوان شاهد داستانهایی از نوح، ابراهیم، موسی، هارون، الیاس، لوط و یونس (علیه السلام) می آورد. و آنچه که در آیات مورد بحث آمده داستان نوح و خلاصه داستان ابراهیم (علیه السلام) است.

" وَ لَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ ... الْمُخْلِصِينَ " این کلامی است که سیاقش برای انذار مشرکین این امت است، می خواهد تشبیه کند این مشرکین را به امت های هلاک شده قبل، چون اکثر امت های گذشته گمراه شدند، همان طور که اینان گمراه گشتند و به سوی آن امت ها رسولانی فرستاده شدند، همان طور که به سوی این امت رسولی فرستاده شد و آنها رسولان خود را تکذیب کردند، و در اثر تکذیب هلاک شدند، مگر عده معدودی که مخلص بودند.

لام در جمله " لَقَدْ ضَلَّ " لام قسم است، و همچنین لام در جمله " لَقَدْ أَرْسَلْنَا " و " منذرین " - به کسره ذال - در آیه " ۷۲ " پیغمبران هستند که انذار کنندگان امت های گذشته بودند و " منذرین " - به فتحه ذال - در آیه " ۷۳ " امت های گذشته هستند.

" إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ " - اگر مراد از آنان بندگان مخلص از امت ها باشد، استثناء متصل می شود و اگر منظور اعم از مخلصین و انبیا باشد، استثناء منقطع می شود مگر اینکه غیر انبیا را بر انبیا غلبه داده باشد و نام همه را مخلصین نهاده باشد. و معنای آیه روشن است.

بیان آیات مربوط به منزلت " نوح " علیه السلام و اجابت دعای او

" وَ لَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ " لام در کلمه " لقد " و در کلمه " لنعم " هر دو لام قسم است. و این دو سوگند دلالت بر کمال عنایت به ندای نوح و اجابت خدای تعالی می کند. و خدای سبحان خود را در اجابت کردن ندای نوح مدح کرده. و اگر خود را با اینکه یکی است " مجیبون - اجابت کنندگان "

خواننده، به منظور تعظیم است. و- به طوری که از سیاق استفاده می شود- منظور از ندای نوح همان نفرینی است که به قوم خود کرد و به درگاه پروردگار خویش برای هلاکت آنان استغاثه نمود، همان نفرینی که در آیه " وَ قَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا" (۱) و نیز آیه " فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ" (۲) حکایت شده است.

" وَ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ" کلمه " کرب" - به طوری که راغب (۳) گفته- به معنای اندوه شدید است. و مراد از آن در اینجا همان طوفان و یا آزار قوم نوح است. و مراد از " اهل" نوح، اهل بیت او و گروندگان به او از قوم خودش است، هم چنان که در باره آنان در سوره هود فرموده: " قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَ أَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَ مَنْ آمَنَ" (۴). و کلمه " اهل" همان طور که بر همسر مرد و فرزندانش اطلاق می شود، بر همه خواص آدمی نیز اطلاق می شود.

" وَ جَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ" یعنی ذریه او را از بین همه مردم جزو باقی ماندگان قرار دادیم، که بعد از قرن نوح (علیه السلام) در زمین باقی بمانند- و ما در داستان نوح (علیه السلام) در سوره هود راجع به این معنا بحث کردیم.

" وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ" مراد از کلمه " ترک" باقی گذاشتن است و مراد از کلمه " آخرین" امم بعد از نوح (علیه السلام) و قبل از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، نه فقط امت های گذشته. و این جمله را بعد از ذکر ابراهیم (علیه السلام) نیز در همین سوره آورده، و در همین قصه در سوره شعراء به جای این عبارت فرموده: " وَ اجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ" و ما در آن سوره از این عبارت چنین استفاده کردیم که مراد از " لسان صدق" این است که خداوند بعد از ابراهیم کسی را مبعوث کند که دعوت ابراهیم (علیه السلام) را در بشر دنبال نموده و مردم را به سوی کیش او که همان دین توحید است بخواند.

ص: ۲۱۹

۱- پروردگارا از کافران احدی را بر روی زمین باقی مگذار. سوره نوح، آیه ۲۶.

۲- پروردگار خود را چنین خواند که: من زیر دست شدم و از تو یاری می خواهم. سوره قمر، آیه ۱۰.

۳- مفردات راغب، ماده " کرب".

۴- بدو گفتیم: از هر نر و ماده ای دو تا و نیز اهل بیت را به جز آنهایی که قرار است هلاک شوند داخل کشتی کن، و نیز همه کسانی را که ایمان آورده اند در آن حمل کن. سوره هود، آیه ۴۰.

از اینجا این معنا تایید می شود که: مراد از "باقی گذاشتن" نیز همین است که خدای تعالی دعوت نوح را به سوی توحید بعد از او هم در بشر زنده نگه داشته و در هر عصری بعد از عصر دیگر تا روز قیامت اثر مجاهدتهای آن جناب را در راه خدا باقی و محفوظ داشته است.

نکته ای در باره اینکه فرمود: "سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ"

"سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ" مراد از "عالمین" همه عالم است، برای اینکه کلمه "عالمین" در آیه با الف و لام آمده، و از نظر ادبیات کلمه جمع اگر با الف و لام بیاید عمومیت را افاده می کند و ظاهراً مراد از "عالمین" همه عوالم بشری و امت ها و جماعت های بشری تا روز قیامت باشد.

و این سلامی که خدای تعالی به نوح داده تا روز قیامت، خود تهنیتی است مبارک و طیب که خدای تعالی از ناحیه تمامی امت های بشری که در اثر مجاهدتها و دعوت نوح، از اعتقادات صحیح و اعمال صالح برخوردار شده اند، به نوح داده است. آری آن جناب اولین کسی است که در بین بشر به دعوت توحید و مبارزه علیه شرک و آثار شرک که همان اعمال زشت است قیام نمود، و در این راه شدیدترین رنج ها و محنت ها را تحمل کرد، آنهم نه یک سال و دو سال بلکه نزدیک به هزار سال، آنهم نه با کمک کسی، بلکه خودش به تنهایی.

پس آن جناب به تنهایی در هر خیر و صلاحی که در بشریت تا روز قیامت رخ بدهد سهیم و شریک است. و در کلام خدای تعالی چنین سلامی به احدی داده نشده که این قدر وسیع باشد.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "عالمین" عوالم ملائکه و جن و انس است.

"إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ" این جمله متی را که خدا بر نوح (علیه السلام) نهاده و کرامتی که به وی کرده- از آن جمله اینکه ندایش را اجابت نمود و او و اهلش را از کرب عظیم نجات داد و ذریه اش را در قرون بعد باقی نگهداشت و آثارش را در قرون بعد از خودش حفظ کرد و درودی که تا روز قیامت از ناحیه فرد بشر صالح به وی فرستاده تعلیل می کند.

و اگر پاداش او را به پاداش محسنین و نیکوکاران تشبیه کرده این تشبیه تنها در اصل پاداش است نه در خصوصیات می خواهد بفرماید: همانطور که به همه نیکوکاران پاداش می دهیم به نوح نیز پاداش دادیم و نمی خواهد بفرماید: به همه نیکوکاران همین پاداش را که به نوح دادیم می دهیم، و این خود واضح است.

ص: ۲۲۰

" إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ " این جمله نیکوکاری نوح (علیه السلام) را که از جمله قبلی استفاده می شد تعلیل می کند که چگونه نوح او نیکوکاران بود، می فرماید: برای اینکه از بندگان مؤمن ما بود. آری نوح (علیه السلام) خدای عز و جل را به حقیقت بندگی، بندگی کرد. او غیر از آنچه خدا می خواست نمی خواست، و غیر از آنچه خدا دستور داده بود نمی کرد. و نیز برای اینکه آن جناب از مؤمنین حقیقی بود. از اعتقادات، غیر از آنچه که حق بود معتقد نبود، و این اعتقاد به حق در تمامی ارکان وجودش جریان داشت، و کسی که چنین باشد غیر از حسن و نیکویی از او عملی سر نمی زند. پس او از نیکوکاران است.

" ثُمَّ أَعْرَفْنَا الْأَخْرِينَ " کلمه " ثم " بعدیت در کلام را می رساند، نه بعدیت در زمان را، و مراد از کلمه " آخرین - دیگران " همان قوم مشرک اویند.

نکته ای در باره اینکه فرمود: " سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ "

" وَإِنْ مِنْ شَيْعَتِهِ لَأِبْرَاهِيمَ " کلمه " شیعه " عبارت است از مردمی که پیرو غیر خود باشند، و دنبال او به راه بیفتند و کوتاه سخن: مردمی که موافق طریقه کسی حرکت کنند، چنین مردمی شیعه آن کس می باشند، حال چه اینکه آن کس جلوتر از آن قوم باشد، یا بعد از آن قوم، هم چنان که خدای تعالی فرمود: " وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُ " (۱) به طوری که ملاحظه می کنید در این آیه شیعه را به کسانی اطلاق کرده که قبل از افراد مورد نظر عذاب شدند، و بین آنان و لذتهایشان حائل شد.

و از ظاهر سیاق برمی آید که ضمیر در کلمه " شیعه " به نوح برمی گردد و معنایش این است که: ابراهیم یکی از شیعیان نوح بود، چون دینش موافق دین او، یعنی دین توحید بود.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: ضمیر مذکور به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می گردد. ولی هیچ دلیلی از ناحیه الفاظ آیه بر این قول نیست.

بعضی (۳) گفته اند: در نظم این آیات ترتیب زیبایی به کار رفته، چون دنبال داستان نوح که آدم دومی و ابو البشر ثانی است، داستان ابراهیم را آورد که پدر انبیاء است، یعنی تمامی

ص: ۲۲۱

۱- خداوند بین آنان و لذتهایشان حائل شد و درست با آنان همان رفتار را کرد که قبلاً با پیروانشان کرد. سوره سبأ، آیه ۵۴.
(۲ و ۳) روح المعانی، ج ۲۳، ص ۹۹ و ۱۰۰.

انبیایی که بعد از او آمدند نسبتشان بدو منتهی می شود، و نیز تمامی ادیان زنده ای که در دنیا هستند از قبیل ادیان موسی، عیسی و محمد (علیه السلام) همه بر دین ابراهیم تکیه دارند که همان دین توحید است. و نیز نوح (علیه السلام) از غرق شدن در آب نجات یافت و ابراهیم (علیه السلام) از سوختن در آتش نمرود.

مراد از "قلب سلیم" داشتن ابراهیم (علیه السلام) عدم تعلق او به غیر خدا است

"إِذْ جَاءَ رَبُّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ" آمدن نزد پروردگار کنایه است از تصدیق خدا و ایمان به او. و مؤید این معنا این است که مراد از "قلب سلیم" آن قلبی است که از هر چیزی که مضر به تصدیق و ایمان به خدای سبحان است خالی باشد، از قبیل شرک جلی و خفی، اخلاق زشت و آثار گناه و هر گونه تعلقی که به غیر خدا باشد و انسان جذب آن شود و باعث شود که صفای توجه به سوی خدا مختل گردد.

از اینجا روشن می شود که مراد از "قلب سلیم" آن قلبی است که هیچ تعلقی به غیر از خدا نداشته باشد، هم چنان که در حدیثی که در بحث روایتی آینده - ان شاء الله - می آید نیز به همین معنا تفسیر شده.

ولی بعضی (۱) گفته اند: "معنایش قلب سالم از شرک است". ممکن است این گفتار را به نحوی توجیه کنیم که به همان معنا که ما ذکر کردیم برگشت می کند. بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد قلب اندوهناک است" ولی این دیگر قابل توجیه نیست.

ظرف "اذ" در آیه شریفه متعلق به جمله "من شیعتہ" است، و چون آن قواعدی که در غیر ظرف بخشوده نیست در ظرفها بخشوده شده. لذا دیگر نباید اعتراض کرد که مگر قبل از آمدن نزد پروردگار، از شیعه نوح نبود. و بعضی (۳) گفته اند: ظرف "اذ" متعلق به "اذکر" تقدیری است.

"إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَ" یعنی: چه چیز می پرستید؟ و اگر با اینکه می دید که بت می پرستند، مع ذلک پرسید چه می پرستید؟ منظورش از این سؤال اظهار تعجب است، و خواست بفهماند این عمل شما سخت عجیب و غریب است.

"أَفُكَّا آلِهَةً دُونَ اللَّهِ تُرِيدُونَ" یعنی آیا از در افتراء خدایانی دیگر به جای خدای عز و جل قصد می کنید. و اگر کلمه

ص: ۲۲۲

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۰۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۰۰.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۰۰.

"افک" و کلمه "آلهه" را مقدم ذکر کرده، با اینکه می بایست می فرمود: "ا تریدون آلهه دون الله إفاک" بدین جهت است که عنایت به آن دو کلمه داشته است.

وجه اینکه ابراهیم (علیه السلام) به ستارگان نظر افکند و سپس از بیماری خود خبر داد (فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ)

"فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ" شکی نیست در اینکه ظاهر این دو آیه این است که خبر دادن ابراهیم (علیه السلام) از مرضی خود مربوط است به نظر کردن در نجوم، حال این نگاه کردن در ستارگان یا برای این بوده که وقت و ساعت را تشخیص دهد، مثل کسی که دچار تب نوبه است، و ساعات عود تب خود را با طلوع و غروب ستاره ای و یا از وضعیت خاص نجوم تعیین می کند.

و یا برای آن بوده که از نگاه کردن به نجوم، به حوادث آینده ای که منجم ها آن حوادث را از اوضاع ستارگان بدست می آورند، معین کند. و صابئی مذهبان به این مساله بسیار معتقد بودند و در عهد ابراهیم (علیه السلام) عده بسیاری از معاصرین او از همین صابئی ها بوده اند.

بنا بر وجه اول، معنایش آیه چنین می شود: وقتی اهل شهر خواستند همگی از شهر بیرون شوند تا در بیرون شهر مراسم عید خود را به پا کنند، ابراهیم نگاهی به ستارگان انداخت و سپس به ایشان اطلاع داد که به زودی کسالت من شروع می شود، و من نمی توانم در این عید شرکت کنم.

و بنا بر وجه دوم معنایش این می شود: ابراهیم در این هنگام نگاهی به ستارگان کرد و طبق قواعد منجمین پیشگویی کرد که به زودی من مریض خواهم شد، و در نتیجه نمی توانم با شما از شهر بیرون شوم.

ولی وجه اولی با وضع ابراهیم (علیه السلام) مناسب تر به نظر می رسد، برای اینکه آن جناب با اینکه توحیدی خالص داشت، دیگر معنا ندارد برای غیر خدا تاثیری قائل باشد. و از سوی دیگر دلیلی هم که به قوت دلالت کند بر اینکه آن جناب در آن ایام مریض نبوده در دست نداریم، بلکه دلیل داریم بر اینکه مریض بوده، برای اینکه از یک سو خدای تعالی او را صاحب قلبی سلیم معرفی کرده و از سوی دیگر از او حکایت کرده که صریحا گفته است: من مریضم و کسی که دارای قلب سلیم است، دروغ و سخن بیهوده نمی گوید.

این بود آن وجهی که ما در تفسیر این دو آیه اختیار کردیم. و مفسرین در توجیه آن وجوهی ذکر کرده اند که از همه وجیه تر و بهتر این است (۱) که: نگاه کردنش به نجوم، و

ص: ۲۲۳

خبر دادنش از مریضی خود، از باب معاریض کلام است. و معاریض عبارت است از اینکه:

گوینده چیزی را بگوید که شنونده از ظاهر آن معنایی بفهمد و خود او معنای دیگری اراده کند. پس شاید نظر کردن آن جناب در ستارگان نظر کردن موحد در صنع خدای تعالی باشد، تا از آن راه بر وجود خدای تعالی و یکتایی او استدلال کند، ولی مردم خیال کردند که نظر کردن او مثل نظر کردن منجم ها است، که می خواهد از وضع ستارگان بر پیش آمدن حوادثی استدلال کند. آن گاه فرموده: "من مریضم" و منظورش این بوده که او به زودی دچار بیماری می شود، چون آدمی در طول عمر بدون بیماری نمی شود، هم چنان که باز از همان جناب حکایت کرده که گفت: "وَ إِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ" (۱) چیزی که هست مردم خیال کردند منظور او این است که همین امروز که روز عید ایشان است مریض است، و آنچه در نظر آن جناب مرجح بوده که این همه زحمت به خود بدهد، این بوده که در شهر تنها بماند و آن هدفی را که در نظر داشته انجام دهد، یعنی بت های اهل شهر را بشکند.

لیکن این وجه - که گفتیم بهترین وجوهی است که مفسرین ذکر کرده اند - وقتی صحیح است که آن جناب در آن روز مریض نبوده باشد و حال آنکه خواننده عزیز متوجه شد که گفتیم هیچ دلیلی بر این معنا نیست.

علاوه بر این گفتن معاریض برای انبیاء جایز نیست، زیرا باعث می شود اعتماد مردم به سخنان ایشان سست گردد.

"فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ" ضمیر جمع در "تولوا" به مردم معاصر ابراهیم (علیه السلام) و ضمیر مفرد در "عنه" به خود آن جناب برمی گردد و معنای جمله این است که: مردم از آمدن ابراهیم صرف نظر کرده، او را تنها گذاشته از شهر خارج شدند.

سخنان ابراهیم (علیه السلام) بابت ها! و احتجاج او بابت پرستان

"فَرَاغَ إِلَىٰ آلِهِمْ فَقَالَ أَلَا- تَأْكُلُونَ مَا لَكُمْ لَا- تَنْطِقُونَ" کلمه "راغ" ماضی از مصدر "روغ" است و "روغ" و "رواغ" و "روغان" همه به معنای متوجه شدن و میل کردن است. و بعضی (۲) گفته اند: میل کردن به یک سو به منظور خدعه است.

و در اینکه به بت ها گفت: "أَلَا- تَأْكُلُونَ" این نقل (۳) که مشرکین در ایام عیدشان طعام نزد بت ها می گذاشتند تایید می شود این جمله و جمله بعدش که فرمود: "مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ"

ص: ۲۲۴

۱- و چون بیمار شوم او است که شفایم می دهد. سوره شعراء، آیه ۸۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۲۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۲۳.

سخنانی است که ابراهیم (علیه السلام) به بت های مشرکین گفته، با اینکه بت ها سنگ و چوب بودند و او می دانست که جمادات نه غذا می خورند و نه حرف می زنند و لیکن شدت خشمی که از آنها داشته و ادارش کرده آنها را موجوداتی با شعور فرض کند و همان اعتراضهایی که به اشخاص با شعور می شود به آنها بکند.

ابراهیم (علیه السلام) نظری به بت ها افکند که درست به شکل انسانهایند، انسانهایی که در پیش رو طعام دارند و مشغول خوردند، پس سرشار از خشم و غیظ گشته، پرسید: "أَلَا تَأْكُلُونَ" و چون پاسخی نشنید، پرسید: "مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ" با اینکه شما خدایانی هستید که پرستندگان خيال می کنند شما عاقل و قادر و مدبر امور ایشانید. اینجا بود که آخرین تصمیم خود را گرفت. و بت ها را شکست. "فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِأَلْيَمِينٍ" حرف "فا" در آغاز این جمله این معنا را می رساند که نتیجه آن خطابها این شد که تصمیم گرفت با دست راست و یا با قدرت بت ها را درهم بکوبد، و اینکه گفتیم با قدرت، چون دست راست کنایه از قدرت است.

بعضی (۱) از مفسرین کلمه "یمین" را به معنای سوگند گرفته اند. و این بعید است، و بنا به گفته آنان معنای آیه چنین می شود: تصمیم گرفت تا به خاطر سوگندی که قبلاً خورده بود، و گفته بود: "تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ" (۲) بت ها را درهم بشکند.

"فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ" کلمه "زف" و نیز "زفیف" به معنای راه رفتن به سرعت است، و معنای آیه این است که: مردم با سرعت به طرف ابراهیم (علیه السلام) آمدند، به خاطر اهمتامی که نسبت به حادثه داشتند و احتمال می دادند که به دست ابراهیم (علیه السلام) پیش آمده باشد.

و در این کلام حذف و اختصار گویی به کار رفته، برگشتن مردم از مراسم عید، و آمدنشان به بتخانه، دیدن آن منظره، تحقیق حادثه و گمانشان به آن حضرت که در سوره انبیاء آمده بود اینجا حذف شده است.

"قَالَ أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ" در این جمله نیز حذف و اختصار گویی به کار رفته: دستگیری ابراهیم (علیه السلام)

ص: ۲۲۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۵۰. [...]

۲- قسم به خدا نقشه ای برای بت هایان خواهم ریخت. سوره انبیاء، آیه ۵۷.

آوردنش در جلو چشم مردم، بازجویی کردن از او و سایر جزئیات دیگر، حذف شده.

استفهامی که در آیه شریفه هست استفهام توییخی است، و در عین حال احتجاجی است بر بطلان طریقه مردم، می فرماید: چیزی که انسان آن را به دست خود تراشیده، صلاحیت ندارد که مدبر انسان و معبود او باشد، با اینکه آفریدگار انسان و اعمالش خداست و معلوم است که خلقت از تدبیر جدا نیست (۱)، پس همان طور که خدای سبحان خالق آدمی است، رب آدمی نیز هست و این از سفاهت و حماقت است که این خدای عزیز و رب واقعی را کنار گذاشته و سنگ و چوب پرستند.

با این بیان روشن گردید که کلمه "ما" در جمله "مَا تَنْحَتُونَ" موصول است، و رابط آن (که ضمیری است که از صله به موصول برمی گردد)، حذف شده و تقدیر آن "ما تنحتونه" بوده، و همچنین "ما" در جمله "وَمَا تَعْمَلُونَ" موصول و تقدیر آن "ما تعملونه" بوده است.

بعضی (۲) از مفسرین احتمال داده اند که کلمه "ما" در هر دو جا مصدریه باشد. لیکن مصدریه بودن اولی از آن دو بسیار بعید است، (چون معنا ندارد از مردم پرسد آیا می پرستید تراشیدن خود را؟).

معنی و وجه اینکه فرمود خدا اعمال شما را خلق کرده (وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ)

و اگر خلقت را به اعمال انسانها و یا مصنوع انسانها هم نسبت داده، فرموده: "خدا شما را و اعمال شما را و یا مصنوع شما را خلق کرده" عیبی ندارد، برای اینکه آنچه انسان اراده می کند و بعد از اراده انجام می دهد، هر چند با اراده و اختیار خود می کند به اراده خدای سبحان نیز هست، یعنی خدا خواسته است که انسان آن را بخواهد و به اختیار خود انجام دهد، و این نوع از اراده خدای تعالی باعث نمی شود که اراده انسان باطل و بی اثر مانده، در نتیجه عمل او یک عمل جبری و بی اختیار شود، و این خود روشن است (پس خدا هم خالق ما است و هم خالق آثار و اعمال ما، چه اعمال فکری از قبیل اراده و امثال آن و چه اعمال بدنی).

و اگر مراد آیه شریفه این بوده باشد که بخواهد بفرماید: خدا اعمال شما را خلق کرده و خود شما و اراده شما هیچ دخالت و وساطتی ندارید و خلاصه اگر آیه شریفه بخواهد جبر را افاده کند، در این صورت دیگر توییخ و تقبیح نیست بلکه عذری است برای بندگان و حجتی

ص: ۲۲۶

۱- زیرا تدبیر همین است که فلان موجود را دنبال آن موجود دیگر و قبل از فلان موجود بیافریند، و خلاصه موجودات را با نظم خلق کند، پس خلقت بدون تدبیر و تدبیر بدون خلقت ممکن نیست - مترجم -.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۲۴.

است به نفع ایشان و علیه خدا. و حال آنکه می دانیم این طور نیست، بلکه خدای تعالی می خواهد در این آیه مردم را توییح کند، نه اینکه بهانه به دست ایشان بدهد.

"قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ" کلمه "بنيان" مصدر برای "بنی، یبني" است، و مراد از آن اسم مفعول، یعنی "مبني" است. و کلمه "جحیم" به معنای آتشی است که شعله هایش شدید باشد، و معنایش این است که: برای شکنجه وی محلی بسازید که گنجایش آتش افروخته داشته باشد، سپس وی را در آن آتش بیفکنید.

"فَارَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَشْقَلِينَ" کلمه "کید" به معنای حيله است. و مراد از آن نقشه کشیدن برای نابودی ابراهیم (علیه السلام) و سوزاندنش در آتش است. و جمله "فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَشْقَلِينَ" کنایه است از اینکه ما ابراهیم را بر آنان غالب ساختیم، به طوری که نقشه شوم آنان هیچ اثری در وی نگذاشت و آن این بود که به آتش گفتیم: برای ابراهیم سرد و گلستان باش: "یا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ" (۱).

در اینجا یک فصل از داستان های ابراهیم (علیه السلام) خاتمه می یابد و خلاصه آن این است که: ابراهیم (علیه السلام) پرستش بت ها قیام کرد و با بت پرستان به خصومت برخاست و سرانجام کارش بدینجا کشید که او را در آتش افکندند و خدای تعالی نقشه ایشان را باطل و بی اثر کرد.

"وَ قَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيِّهْدِينِ" از اینجا فصل دیگری از داستانهای ابراهیم (علیه السلام) شروع می شود، و آن عبارت است از: مهاجرت وی از بین قومش، و درخواست فرزند صالحی از خدا و اجابت خدا درخواست او را، و داستان ذبح کردن اسماعیل و آمدن گوسفندی به جای اسماعیل.

مراد ابراهیم (علیه السلام) از اینکه فرمود: "إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيِّهْدِينِ"

پس در حقیقت جمله "وَ قَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي ... " خلاصه ای است از گفتار مفصلی که قبلاً با آزر داشت، و به وی فرموده بود: "وَ أَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ ادْعُوا رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا" (۲).

ص: ۲۲۷

۱- سوره انبیاء، آیه ۶۹.

۲- من از شما و آنچه به جای خدا می خوانید دوری و کناره گیری می کنم و از پروردگارم حاجت می طلبم، امیدوارم حاجت خواهی ام از پروردگارم بی نتیجه نباشد. سوره مریم، آیه ۴۸.

و از این آیه معلوم می شود که مراد آن جناب از اینکه گفت: " به سوی پروردگرم می روم " رفتن به محلی است خلوت، تا در آنجا با فراغت به حاجت خواهی از خدا و عبادت او پردازد، و آن محل عبارت بود از سرزمین " بیت المقدس " .

و اینکه بعضی (۱) گفته اند: " مراد از جمله مورد بحث این است که من بدانجا می روم که پروردگرم دستور داده " تفسیری است که هیچ شاهد و دلیلی بر آن نیست.

و همچنین است این که بعضی دیگر گفته اند: معنایش این است که من به ملاقات پروردگرم می روم، چون شما مرا در آتش می سوزانید و قهرا من خواهم مرد و بعد از مردن، پروردگرم را دیدار نموده و او مرا به سوی بهشت هدایت می کند.

علاوه بر این- همانطور که دیگران هم گفته اند- ذیل آیه که می فرماید " رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ - خدایا فرزندی از صالحان به من مرحمت فرما " و نیز جمله " فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ - ما او را به فرزندی حلیم بشارت دادیم " با این تفسیر نمی سازد.

" رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ " این جمله حکایت دعا و فرزند خواستن ابراهیم (علیه السلام) از خدا است و معنایش این است که ابراهیم گفت: " پروردگارا ... " و آن جناب فرزندی را که خواست مقید کرد به اینکه از صالحان باشد.

" فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ " یعنی پس ما او را بشارت دادیم به اینکه به زودی فرزندی بردبار روزی او خواهیم کرد. و در این تعبیر اشاره به این است که آن فرزند، پسر خواهد بود، و به حد غلامان (جوانان) خواهد رسید. و اگر آن فرزند را توصیف کرد به " غلام " با اینکه اسماعیل از حد جوانی هم گذشت، و به حد بزرگسالان رسید، برای این است که خواست اشاره کند به آن حالتی که در آن حالت صفت کمال و صفای ذات او و حلمش نمایان و شکفته می شود و آن حد جوانی است، و برای همین بود که گفت: " يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَيَجْعِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ " و در قرآن کریم هیچ یک از انبیا به وصف حلم ستایش نشده اند به جز این پیغمبر بزرگوار در این آیه و نیز پدرش ابراهیم (علیه السلام) که در آیه " إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ " (۲) او را حلیم خوانده.

ص: ۲۲۸

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۲۶.

۲- همانا ابراهیم بسیار حلیم بود و بسیار به درگاه خدا دعا و انابه می کرد. سوره هود، آیه ۷۵.

" فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى ... "

حرف "فا" در اول آیه فای فصیحه است که می فهماند چیزی در اینجا حذف شده و تقدیر کلام این است که: " فلما ولد له و نشا و بلغ معه السعی - همین که خدای تعالی پسری به او داد و آن پسر نشو و نمو کرد و به حد سعی و کوشش رسید ". و منظور از رسیدن به حد سعی و کوشش رسیدن به آن حد از عمر است که آدمی عادتاً می تواند برای حوائج زندگی خود کوشش کند و این همان سن بلوغ است، و معنای آیه این است که: وقتی آن فرزند به حد بلوغ رسید، ابراهیم به او گفت ای پسر ...

" قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ " - این جمله حکایت رؤیایی است که ابراهیم در خواب دید. و تعبیر به "انی آری" دلالت دارد بر اینکه این صحنه را مکرر در خواب دیده، هم چنان که این تعبیر در آیه " وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَى ... " (۱) نیز همین استمرار را می رساند.

" فَانظُرْ مَاذَا تَرَى " - کلمه "تری" در این جا به معنای " می بینی " نیست بلکه از ماده " رأی " به معنای اعتقاد است، یعنی چه نظر می دهی، می خواسته بفرماید: تو در باره سر نوشت خودت فکر کن و تصمیم بگیر و تکلیف مرا روشن ساز. و این جمله خود دلیل است بر اینکه ابراهیم (علیه السلام) در رؤیای خود فهمیده که خدای تعالی او را امر کرده فرزندش را قربانی کند و گرنه صرف این که خواب دیده فرزندش را قربانی می کند، دلیل بر آن نیست که کشتن فرزند برایش جایز باشد. پس در حقیقت امری که در خواب به او شده به صورت نتیجه امر در برابرش ممثل شده است، و به همین جهت که چنین مطلبی را فهمیده، فرزندش را امتحان کرد، تا ببیند او چه جوابی می دهد.

" قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ " - این آیه پاسخی است که فرزند به پدر می دهد. و جمله " پدرجان! انجام بده آنچه بدان مامور شده ای " اظهار رضایت اسماعیل است نسبت به سر بریدن و ذبح خودش، چیزی که هست این اظهار رضایت را به صورت امر آورد. و نیز اگر گفت: " بکن آنچه را که بدان مامور شده ای "، و نگفت: " مرا ذبح کن "، برای اشاره به این است که بفهماند: پدرش مامور به این امر بوده و به جز اطاعت و انجام آن ماموریت چاره ای نداشت.

ص: ۲۲۹

"سَيَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ" - این جمله از ناحیه اسماعیل یک نحوه دلجویی است نسبت به پدر، می خواهد به پدر بگوید: من از اینکه قربانی ام کنی به هیچ وجه اظهار ترس نمی کنم و در پاسخ چیزی نگفت که باعث ناراحتی پدر شود و از دیدن آن جسد به خون آغشته فرزندش به هیجان در آید، بلکه سخنی گفت که اندوهش پس از دیدن آن منظره کاسته شود، و این کلام خود را که یک دنیا صفا در آن بود با قید "إِنْ شَاءَ اللَّهُ" مقید کرد، تا صفای بیشتری پیدا کند.

چون با آوردن این قید معنای کلامش چنین می شود: من اگر گفتم در این حادثه صبر می کنم، اتصافم به این صفت پسندیده از خودم نیست و زمام امرم به دست خودم نیست، بلکه هر چه دارم از مواهبی است که خدا به من ارزانی داشته، و از متهایی است که خدا بر من نهاده. اگر او بخواهد من دارای چنین صبری خواهم شد و او می تواند نخواهد و این صبر را از من بگیرد.

"فَلَمَّا أَشِلَّمَا وَ تَلَّهَ لِلْجَبِينِ" "اسلام" به معنای رضایت دادن و تسلیم شدن است. و کلمه "تل" به معنای به زمین انداختن کسی است. و کلمه "جبین" به معنای یکی از دو طرف پیشانی است. و لام در "للجبین" بیان می کند که کجای اسماعیل روی زمین قرار گرفت، نظیر آیه "يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا" (۱) و معنای آیه این است که: ابراهیم و اسماعیل تسلیم امر خدا شدند و به آن رضایت دادند، و ابراهیم (علیه السلام) فرزندش را به پهلو خواباند.

و این جمله پاسخی می خواهد که در کلام نیامده، چون معنای تحت اللفظی کلام چنین است: "پس همین که تسلیم شدند، ابراهیم فرزند خود را به زمین خواباند و یک طرف پیشانی اش را به زمین نهاد" و دیگر فرموده که چه شد، و این به خاطر آن است که بفهماند جواب "لما" از بس مهم و مصیبت آن جناب آن قدر شدید و تلخ بود که قابل گفتن نیست.

"وَ نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا" این آیه عطف است بر جوابی که گفتیم از "لما" حذف شده. و معنای جمله "قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا" این است که: با آن رؤیا معامله رؤیای راست و صادق نمودی و امری که ما در آن رؤیا به تو کردیم امتثال نمودی. و منظور از این کلام این است که: امری که ما بتو کردیم برای امتحان تو و تعیین مقدار و میزان بندگی تو بوده که در امتثال چنین امری همین که آماده

ص: ۲۳۰

۱- به عنوان سجده با چانه به زمین می افتد. سوره اسری، آیه ۱۰۷.

شده آن را انجام دهی، کافی است، چون همین مقدار از امتثال میزان بندگی تو را معین می کند.

"إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ" کلمه "كذلك" اشاره به داستان قربانی کردن اسماعیل است که در آن آزمایشی سخت و محنتی دشوار بود. و مشار الیه به کلمه "هذا" نیز همان داستان است و می خواهد شدت امر را تعلیل کند.

و معنایش این است که: ما به همین منوال نیکوکاران را جزاء می دهیم: نخست امتحان های به ظاهر شاق و دشوار و در واقع آسمان برایشان پیش می آوریم، تا وقتی به شایستگی از امتحان درآمدند، بهترین جزا را هم در دنیا و هم در آخرت به ایشان بدهیم. و این را بدان دلیل می گوییم که در داستان ابراهیم به روشنی دیدند که ابتلایش صرف امتحان بود و واقعیت نداشت و همان ظاهر هم بسیار شاق و ناگوار بود.

"وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ" یعنی ما فرزند او را فدا دادیم به ذبحی عظیم که - بنا بر آنچه در روایات آمده - عبارت بود از قوچی که جبرئیل از ناحیه خدای تعالی آورد. و مراد از "ذبح عظیم" بزرگی جثه قوچ نیست، بلکه چون از ناحیه خدا آمد و خدای تعالی آن را عوض اسماعیل قرار داد عظمت داشت.

"وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ" در سابق تفسیر شد.

"سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ" این جمله تحیتی است از خدای تعالی به ابراهیم (علیه السلام)، و اگر "سلام" را بدون الف و لام و نکره آورد، برای این است که بفهماند سلامی بر ابراهیم (علیه السلام) باد که بیان نتواند عظمت آن را در خود بگنجاند.

"كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ" تفسیر هر دو آیه در سابق گذشت.

"وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ" ضمیر به ابراهیم (علیه السلام) برمی گردد. می فرماید: ما ابراهیم (علیه السلام) را بشارت دادیم که صاحب فرزندی می شود به نام اسحاق.

باید دانست این آیه شریفه که متضمن بشارت به ولادت اسحاق (علیه السلام) است،

به خاطر اینکه بعد از بشارت قبلی است، که از تولد اسماعیل خیر می داد، و می فرمود:

"فَبَشِّرْنَاهُ بِعُلَامٍ حَلِيمٍ" و دنبالش فرمود: "فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ" ظاهر و بلکه صریح در این است که: ذبیح غیر از اسحاق است، بلکه اسماعیل است. و ما در تفسیر سوره انعام در ذیل قصص ابراهیم (علیه السلام) این معنا را به طور مفصل اثبات کرده ایم.

"و بَارَكْنَا عَلَيْهِ وَ عَلَى إِسْحَاقَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ" جمله "بارکنا" از مصدر "مبارکه" است، و آن به این است که خیر و دوام پر حاصلی را نصیب موجودی کنند. پس معنای آیه چنین می شود: ما ابراهیم و اسحاق را خیر و دوام دادیم و آن دو را پر حاصل و پر اثر گردانیدیم.

ممکن هم هست جمله "و مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا..." قرینه باشد بر اینکه مراد از جمله "بارکنا" این باشد که ما برکت و کثرت را در اولاد او و اولاد اسحاق قرار دادیم. و بقیه الفاظ آیه روشن است. می فرماید: "و از ذریه ابراهیم، و اسحاق بعضی نیکوکار و بعضی آشکارا به خود ستم کردند".

بحث روایتی روایاتی در باره مراد از "قلب سلیم" و اینکه ابراهیم (علیه السلام) فرمود: "إِنِّي سَقِيمٌ" و اینکه خدا را دو اراده و مشیت است

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل جمله "بقلب سلیم" می فرماید: قلب سلیم قلبی است که خدا را دیدار می کند در حالی که به جز خدای عز و جل کسی دیگر در آن نباشد (۱).

و نیز در همان کتاب است که: امام قلب سلیم را معنا کرده اند به قلب سلیم از شک (۲).

و در روضه کافی به سند خود از حجر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود پدرم، امام باقر (علیه السلام) فرمود: ابراهیم به خدایان مشرکین بد گفت، پس نظری به ستارگان افکند و گفت: "إِنِّي سَقِيمٌ" و به خدا نه مریض بود و نه دروغ گفت (۱).

مؤلف: در این معنا روایات دیگری هست که در بعضی از آنها آمده که ابراهیم (علیه السلام) نه مریض بود و نه دروغ گفت، بلکه منظورش این بوده که مریض در دین و دچار شک و تردید است (که خود مریضی است قلبی).

ص: ۲۳۲

این روایات در داستان احتجاج کردن ابراهیم با قوم خود و شکستن بت ها و در آتش افکندنش در تفسیر سوره انعام، مریم، انبیاء و شعراء گذشت.

و در کتاب توحید از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی در پاسخ مردی که معنای آیاتی که بر او مشتبه شده بود پرسید، فرمود: من که قبلا هم به تو گفتم که بسیار می شود که آیه ای از کتاب خدای عز و جل تاویل و معنای باطنی آن غیر از تنزیل و معنای ظاهری آن می باشد. آری، کلام خدای تعالی شباهتی به کلام بشر ندارد و من همین حالا نمونه هایی از آن آیات را برایت ذکر می کنم، آن قدر که - ان شاء الله - تو را بس باشد:

از آن جمله کلام ابراهیم (علیه السلام) است که گفت: "إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ" که منظور از رفتن به سوی خدا توجه در عبادت به سوی خداست، و سعی و کوشش در تقرب به خدای عز و جل است، نه رفتن با پا، حال خوب فهمیدی که تنزیل این آیه غیر از تاویل آن است؟ (۱).

باز در همان کتاب به سند خود از فتح بن یزید جرجانی، از حضرت ابی الحسن (رضا) (علیه السلام) روایت آورده که به فتح فرمود: ای فتح برای خدا دو اراده و دو مشیت است، یکی اراده حتمی و یکی اراده عزمی، و لذا می بینیم در مواردی از چیزهایی نهی کرده که انجام آن را خواسته است و به چیزهایی امر کرده که انجام آن را نخواست، آیا نمی بینی که آدم و همسران او را از خوردن فلان درخت نهی کرد با اینکه می خواست از آن درخت بخورند؟

اگر نمی خواست آنها هم نمی خوردند، و اگر می خوردند باید شهوت و خواست آن دو بر مشیت خدا که نخواست غلبه کرده باشد و خدا برتر از آن است. (پس جواب این است که: نهی از خوردن درخت نهی ظاهری و صوری است و منافاتی با خواست باطنی خدا ندارد).

و نیز به ابراهیم (علیه السلام) دستور می دهد فرزندش را قربانی کند، ولی از سوی دیگر این را هم خواسته که سر این فرزند از تنش جدا نشود، و اگر نمی خواست که اسماعیل ذبح نشود لازمه اش این بود که مشیت ابراهیم بر مشیت خدا غلبه کند. (یعنی خدا ذبح او را خواسته باشد، و ابراهیم نخواست باشد، و خواست ابراهیم تحقق پیدا کند) عرضه داشتم:

عقده ای از من گشودی، خدا از تو عقده گشایی کند (۲).

و از امالی شیخ نقل شده که به سند خود از سلیمان بن یزید روایت کرده که گفت:

ص: ۲۳۳

۱- توحید صدوق، ص ۲۶۶.

۲- توحید صدوق، ص ۶۴.

علی بن موسی (علیه السلام) برای ما حدیث کرد و فرمود: پدرم از پدرش، از حضرت باقی، از پدرش، از پدران بزرگوارش (علیه السلام) برایم حدیث کرد که فرمودند: ذبیح همان اسماعیل (علیه السلام) است (۱).

مؤلف: نظیر این معنا در مجمع البیان از حضرت باقر و حضرت صادق (علیه السلام) به این مضمون آمده (۲). و روایات بسیاری دیگر از ائمه اهل بیت (علیه السلام) در این باره هست، ولی در بعضی از آنها آمده که ذبیح اسحاق بوده، که چون این روایات با آیات قرآن مخالف است، مطروح و مردود است.

چند روایت در باره داستان ذبح اسماعیل و اینکه ذبیح " اسماعیل " بوده نه " اسحاق "

و از کتاب فقیه نقل شده که شخصی از امام صادق (علیه السلام) از ذبیح پرسید: چه کسی بوده؟ فرمود: اسماعیل بوده، برای اینکه: خدای تعالی داستان تولد اسحاق را در کتاب مجیدش بعد از داستان ذبح نقل کرده و فرموده: " وَ بَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ " (۳).

مؤلف: این معنا در بیان آیه مذکور گذشت، که گفتیم: سیاق آن ظاهر و بلکه صریح در این معنا است.

و در مجمع البیان از ابن اسحاق روایت کرده که گفت: ابراهیم (علیه السلام) هر وقت می خواست اسماعیل (علیه السلام) و مادرش هاجر را دیدار کند، برایش براق می آوردند، صبح از شهر شام سوار براق می شد و قبل از ظهر به مکه می رسید، بعد از ظهر از مکه حرکت می کرد و شب نزد خانواده اش در شام بود، و این آمد و شد هم چنان ادامه داشت تا آنکه اسماعیل (علیه السلام) به حد رشد رسید، پدرش وقتی در خواب دید که اسماعیل (علیه السلام) را ذبح می کند، به او فرمود: طناب و کاردی بردار تا به اتفاق به این دره کوه برویم و هیزم بیاوریم.

پس همین که به آن دره خلوت که نامش " دره ثبیر " بود رسیدند، ابراهیم (علیه السلام) او را از دستوری که خدای تعالی در باره وی به او داده آگاه کرد، اسماعیل گفت: پدرجان با این طناب دست و پای مرا ببند، تا دست و پا نزعم و دامن خود را جمع کن تا خون من آن را نیالاید و مادرم آن خون را نبیند و کارد خود را تیز کن و به سرعت گلویم را ببر، تا زودتر راحت شوم، چون مرگ سخت است، ابراهیم (علیه السلام) گفت: پسرم راستی در اطاعت فرمان خدا

ص: ۲۳۴

۱- امالی شیخ طوسی، ج ۱، ص ۳۴۸. [.....]

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۵۳.

۳- من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۴۸، ح ۵.

چه کمک کار خوبی هستی برای من.

آن گاه ابن اسحاق دنبال داستان را هم چنان نقل می کند، تا می رسد به اینجا که ابراهیم (علیه السلام) خم شد و با کاردی که به دست داشت خواست گلوی فرزند را ببرد.

جبرئیل کارد او را برگردانید، و اسماعیل را از زیر دست او کنار کشید. و از سوی دیگر قوچی را که از ناحیه دره "ثبیر" آورده بود به جای اسماعیل قرار داد و از طرف چپ مسجد خیف صدایی برخاست که ای ابراهیم! رؤیای خود را تصدیق کردی و دستور خدا را انجام دادی (۱).

مؤلف: روایات در خصوص این قصه بسیار زیاد است و خالی از اختلاف نیست.

و نیز در مجمع البیان از تفسیر عیاشی نقل کرده که وی به سند خود از یزید بن معاویه عجلی نقل کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم: بین دو بشارتی که به ابراهیم (علیه السلام) داده شد، یکی بشارت به ولادت اسماعیل و دیگری بشارت به ولادت اسحاق، چند سال فاصله بود؟ فرمود: بین این دو بشارت پنج سال فاصله شد، و آیه شریفه "فَبَشِّرْنَا بِغُلَامٍ حَلِيمٍ" اولین بشارتی بود که خدای تعالی به فرزنددار شدن ابراهیم (علیه السلام) داد، و منظور از "غلام حلیم" اسماعیل (علیه السلام) بود (۲).

ص: ۲۳۵

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۵۴.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۵۵.

اشاره

وَ لَقَدْ مَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَ هَارُونَ (۱۱۴) وَ نَجَّيْنَاهُمَا وَ قَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (۱۱۵) وَ نَصَّيْنَاهُمْ فَمَا كَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ (۱۱۶) وَ آتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَقِيمَ (۱۱۷) وَ هَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۱۱۸)

وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ (۱۱۹) سَلَامٌ عَلَىٰ مُوسَىٰ وَ هَارُونَ (۱۲۰) إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۲۱) إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۱۲۲) وَ إِنَّ إِيَّاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۱۲۳)

إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ (۱۲۴) أ تَدْعُونَ بَعْلًا وَ تَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ (۱۲۵) اللَّهُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ (۱۲۶) فَكَذَّبُوهُ فَأَنَّهُمْ لَمُخْضَرُونَ (۱۲۷) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ (۱۲۸)

وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (۱۲۹) سَلَامٌ عَلَىٰ إِيَّاسَ (۱۳۰) إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (۱۳۱) إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (۱۳۲)

ترجمه آیات

و همانا ما بر موسی و هارون منت نهادیم (۱۱۴).

و آن دو و قوم آن دو را از اندوهی عظیم رهایی بخشیدیم (۱۱۵).

و نصریشان دادیم در نتیجه آنان غالب آمدند (۱۱۶).

و کتابی رازگشا به آن دو دادیم (۱۱۷).

و آن دو را به صراط مستقیم راهنمایی نمودیم (۱۱۸).

و آثار و برکات و نام نیکشان را برای آیندگان حفظ کردیم (۱۱۹).

سلام بر موسی و هارون (۱۲۰).

ما این چنین نیکوکاران را جزا می دهیم (۱۲۱).

آری آن دو از بندگان مؤمن ما بودند (۱۲۲).

و به درستی که الیاس از پیامبران بود (۱۲۳).

به یادش آور آن دم که به قوم خود گفت آیا نمی خواهید با تقوی باشید (۱۲۴).

آیات "بعل" را می خوانید و بهترین خالقان را وامی گذارید (۱۲۵).

همان الله را که رب شما و رب پدران نخستین شما است (۱۲۶).

ولی مردم او را تکذیب کردند و در نتیجه از احضار شدگان شدند (۱۲۷).

آری همه شان احضار خواهند شد مگر بندگان مخلص خدا (۱۲۸).

ما نام نیک و آثار و برکات الیاس را هم در آیندگان باقی گذاشتیم (۱۲۹).

سلام بر آل یاسین (۱۳۰).

آری ما به نیکوکاران اینچنین جزا می دهیم (۱۳۱).

که او از بندگان مؤمن ما بود (۱۳۲).

بیان آیات بیان آیات متضمن خلاصه ای از داستان موسی و هارون (علیهما السلام) و داستان الیاس و دعوت او (علیه السلام)

اشاره

این آیات خلاصه ای است از داستان موسی و هارون (علیهما السلام) البته اشاره ای هم به داستان الیاس (علیه السلام) دارد، و نعمت ها و منت هایی را که خدای تعالی بر آنان ارزانی داشته، برمی شمارد، و نیز بیان می کند که چگونه دشمنان تکذیب گر آنان را عذاب کرد، چیزی که هست در این آیات جانب رحمت و بشارت بر جانب عذاب و انذار غلبه دارد.

"وَلَقَدْ مَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَ هَارُونََ" کلمه "منت" به معنای "انعام" است، که احتمال دارد مراد از آن، همان نعمت هایی باشد

که بعداً در باره موسی و هارون (علیه السلام) و قوم آن دو می شمارد که چگونه از شر فرعونیان نجاتشان داده و یاریشان کرد و کتاب به سویشان نازل نمود و به سوی خود هدایتشان فرمود و امثال اینها، و در نتیجه، جمله " وَ نَجَّيْنَاهُمَا ... " عطف تفسیری همان جمله " مننا " خواهد بود، و تفسیر می کند که آن منت چه بود.

ص: ۲۳۷

" وَ نَجَّيْنَاهُمَا وَ قَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ " منظور از " کرب عظیم " اندوه شدیدی است که بنی اسرائیل از شر فرعون داشتند، که آنان را ضعیف کرد و بدترین شکنجه ها را به آنان داد و بچه هایشان را می کشت، و زنان و دخترانشان را زنده نگه می داشت.

" وَ نَصَرْنَا هُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ " نصرت بنی اسرائیل این بود که منجر به بیرون رفتن از مصر و عبور از دریا، و غرق شدن فرعون و لشکریانش در دریا گردید.

این را بدان جهت گفتیم تا اشکالی که شده دفع شود، چون بعضی توهم کرده اند که:

مقتضای ظاهر این است که کلمه نصرت قبل از نجات دادن ذکر شود، چون نجات یافتن بنی اسرائیل نتیجه نصرت خدا بود، در حالی که می بینیم اول فرمود: " ما آنها را از اندوه شدید نجات دادیم " بعد فرمود: " و یاریشان کردیم تا غلبه کردند ".

جواب این توهم همان است که گفتیم، با این توضیح که نصرت همواره در جایی استعمال می شود که شخص نصرت شده هم خودش مختصر نیرویی داشته باشد و هم به ضمیمه نیروی ناصر کاری را از پیش ببرد، به طوری که اگر این نصرت نبود نیروی خود او کافی نبود که شر را از خود دفع کند، و بنی اسرائیل در هنگام بیرون شدن از مصر مختصر نیرویی داشتند. پس اطلاق کلمه " نصرت " در آن هنگام مناسب است.

به خلاف کلمه " نجات دادن " که باید در جایی استعمال شود که نجات یافته هیچ نیرویی از خود نداشته باشد، و آن در داستان بنی اسرائیل در روزگاری است که اسیر در دست فرعون بودند. پس استعمال کلمه نصرت در آن هنگام مناسب نیست.

" وَ آتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَقِيمَ " یعنی کتابی که مجهولات نهانی را روشن می کند و آن اموری را که مورد احتیاج مردم در دنیا و آخرت است و برای خود آنان پوشیده است، بیان می نماید.

" وَ هَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ " مراد از " هدایت به سوی صراط المستقیم "، هدایت به تمام معنای کلمه است، و به همین جهت آن را به موسی و هارون (علیه السلام) اختصاص داد و از قوم آن دو کسی را شریک آن دو نکرد و ما در سابق در تفسیر سوره فاتحه هدایت به صراط مستقیم را معنا کردیم.

" وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ ... الْمُؤْمِنِينَ " که تفسیرش گذشت.

"وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ" بعضی (۱) گفته اند: "الیاس (علیه السلام) از دودمان هارون (علیه السلام) بوده، و در شهر بعلبک - یکی از شهرهای لبنان که به مناسبت اینکه بت بعل در آنجا منصوب بوده آن را بعلبک خواندند - مبعوث شد". و لیکن گوینده این حرف شاهی بر گفتار خود نیاورده، در کلام خدای تعالی هم شاهی بر آن نیست.

"إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ أَ تَدْعُونَ بَعْلًا وَ تَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ ... الْأَوَّلِينَ" این قسمتی از دعوت الیاس (علیه السلام) است که در آن قوم خود را به سوی توحید دعوت می کند، و به پرستش "بعل" - که بتی از بت های آنان بوده - و نپرستیدن خدا، توبیخ می نماید

حجتی بر توحید که در سخن الیاس (علیه السلام) به قوم خود، با استناد به خالق بودن خدا اقامه شده است

و کلام آن جناب علاوه بر اینکه توبیخ و سرزنش مشرکین است، مشتمل بر حجتی کامل بر مساله توحید نیز هست، چون در جمله "وَ تَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ اللَّهُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ" مردم را نخست سرزنش می کند که چرا "أحسن الخالقین" را نمی پرستید؟ و خلقت و ایجاد همان طور که به ذوات موجودات متعلق است، به نظام جاری در آنها نیز متعلق است که آن را تدبیر می نامیم. پس همان طور که خدا خالق است مدبر نیز هست و همان طور که خلقت مستند به او است تدبیر نیز مستند به او است و جمله "اللَّهُ ربکم" بعد از ستایش به جمله "أحسن الخالقین" اشاره به همین مساله تدبیر است.

و سپس اشاره می کند به اینکه: ربوبیت خدای تعالی اختصاص به یک قوم و دو قوم ندارد. و خدا مانند بت نیست که هر بتی مخصوص به قومی می باشد، و بت هر قوم رب مخصوص آن قوم می باشد. بلکه خدای تعالی رب شما و رب پدران گذشته شما است، اختصاص به یک دسته و دو دسته ندارد، چون خلقت و تدبیر او عام است و جمله "اللَّهُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ" اشاره به این معنا دارد.

"فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ" کلمه "محضرون" به این معنا است که: تکذیب کنندگان مبعوث می شوند تا برای عذاب احضار شوند، و در سابق هم گفتیم که کلمه "احضار" هر جا به طور مطلق بیاید، به معنای احضار برای شر و عذاب است.

"إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" احضار این جمله دلیل بر آن است که در قوم "الیاس" جمعی از مخلصین بوده اند.

ص: ۲۳۹

" وَ تَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ... الْمُؤْمِنِينَ " در سابق در نظایر این آیه سخن رفت.

بحث روایتی (دو روایت در باره مراد از "بعل" در: "أَتَدْعُونَ بَعْلًا...") و "ال یاسین"

در تفسیر قمی در ذیل آیه " أَتَدْعُونَ بَعْلًا " آمده که قوم الیاس (علیه السلام) بتی داشتند که آن را "بعل" می نامیدند (۱).

و در کتاب معانی به سند خود از قادح از امام صادق (علیه السلام) از پدرش از پدران بزرگوارش از علی (علیه السلام) روایت کرده که در باره آیه " سلام علی آل یس " فرمود: " یس " رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است. و آل یس ما هستیم (۱).

مؤلف: و از کتاب عیون از امام رضا (علیه السلام) نظیر این حدیث روایت شده (۲).

و البته این دو روایت بر این مبنی صحیح است که ما آیه را به صورت " آل یس " بخوانیم، هم چنان که در قراءت نافع و ابن عامر و یعقوب و زید این طور قراءت شده.

سخنی پیرامون داستان الیاس (علیه السلام)

(۳) نخست ببینیم در قرآن کریم در باره آن جناب چه آمده؟ در قرآن عزیز جز در این مورد و در سوره انعام آنجا که هدایت انبیا را ذکر می کند و می فرماید: " وَ زَكَرِيَّا وَ يَحْيَى وَ عِيسَى وَ اِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّالِحِينَ " (۴) جای دیگری نامش برده نشده.

و در این سوره هم از داستان او به جز این مقدار نیامده که آن جناب مردمی را که بتی به نام "بعل" می پرستیده اند، به سوی پرستش خدای سبحان دعوت می کرده، عده ای از آن مردم به وی ایمان آوردند و ایمان خود را خالص هم کردند، و بقیه که اکثریت قوم بودند او را

ص: ۲۴۰

۱- معانی الاخبار، ج ۲، ص ۱۲۲.

۲- عیون الاخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۳۷.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۶.

۴- سوره انعام، آیه ۸۵.

تکذیب نمودند، و آن اکثریت برای عذاب احضار خواهند شد.

و در سوره انعام آیه " ۸۵ " در باره آن جناب همان مدحی را کرده که در باره عموم انبیا (علیه السلام) کرده، و در سوره مورد بحث علاوه بر آن او را از مؤمنین و محسنین خوانده، و به او سلام فرستاده، البته گفتیم در صورتی که کلمه مذکور بنا بر قرائت مشهور " ال یاسین " باشد ۲- حال ببینیم در احادیث در باره آن جناب چه آمده؟ احادیثی که در باره آن جناب در دست است، مانند سایر روایاتی که در باره داستانهای انبیا (علیه السلام) هست، و عجایبی از تاریخ آنان نقل می کند، بسیار مختلف و ناجور است نظیر حدیثی که ابن مسعود آن را روایت کرده می گوید: الیاس همان ادریس است (۱). یا آن روایت دیگر که ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آورده که فرمود: الیاس همان خضر است (۲). و آن روایتی که از وهب و کعب الاحبار و غیر آن دو رسیده که گفته اند: الیاس هنوز زنده است، و تا نفخه اول صور زنده خواهد بود (۳).

و نیز از وهب نقل شده که گفته: الیاس از خدا درخواست کرد: او را از شر قومش نجات دهد و خدای تعالی جنبنده ای به شکل اسب و به رنگ آتش فرستاد، الیاس روی آن پرید، و آن اسب او را برد. پس خدای تعالی پر و بال و نورانیتی به او داد و لذت خوردن و نوشیدن را هم از او گرفت، در نتیجه مانند ملائکه شد و در بین آنان قرار گرفت (۴).

باز از کعب الاحبار رسیده که گفت: الیاس دادرس گمشدگان در کوه و صحرا است، و او همان کسی است که خدا او را ذو النون خوانده، و از حسن رسیده که گفت:

الیاس موکل بر بیابانها، و خضر موکل بر کوه ها است، و از انس رسیده که گفت: الیاس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در بعضی از سفرهایش دیدار کرد و با هم نشستند و گفتگو کردند. سپس سفره ای از آسمان بر آن دو نازل شد. از آن مائده خوردند و به من هم خوراندند، آن گاه الیاس از من و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خدا حافظی کرد. سپس او را دیدم که بر بالای ابرها به طرف آسمان می رفت. و احادیثی دیگر از این قبیل، که سیوطی آنها را در تفسیر الدر المنثور در ذیل آیات این داستان آورده (۵).

و در بعضی از احادیث شیعه آمده که امام (علیه السلام) فرمود: او زنده و جاودان است (۶). و لیکن این روایات هم ضعیف هستند و با ظاهر آیات این قصه نمی سازند.

ص: ۲۴۱

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۸۵. (۲ و ۳ و ۴ و ۵) الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۸۶.

۲- به نقل از قصص الانبیاء.

و در کتاب بحار در داستان الیاس از "قصص الانبیا" و آن کتاب به سند خود از صدوق، و وی به سند خود از وهب بن منبه و نیز ثعلب در عرائس از ابن اسحاق و از سایر علمای اخبار، به طور مفصل تر از آن را آورده اند، و آن حدیث بسیار مفصل است که خلاصه اش این است که: بعد از انشعاب ملک بنی اسرائیل، و تقسیم شدن در بین آنان، یک تیره از بنی اسرائیل به بعلبک کوچ کردند و آنها پادشاهی داشتند که بتی را به نام "بعل" می پرستید و مردم را بر پرستش آن بت وادار می کرد.

پادشاه نامبرده زنی بدکاره داشت که قبل از وی با هفت پادشاه دیگر ازدواج کرده بود، و نود فرزند- غیر از نوه ها- آورده بود، و پادشاه هر وقت به جایی می رفت آن زن را جانشین خود می کرد، تا در بین مردم حکم براند پادشاه نامبرده کاتبی داشت مؤمن و دانشمند که سیصد نفر از مؤمنین را که آن زن می خواست به قتل برساند از چنگ وی نجات داده بود. در همسایگی قصر پادشاه مردی بود مؤمن و دارای بستانی بود که با آن زندگی می کرد و پادشاه هم همواره او را احترام و اکرام می نمود.

در بعضی از سفرهایش، همسرش آن همسایه مؤمن را به قتل رسانید و بستان او را غصب کرد وقتی شاه برگشت و از ماجرا خبر یافت، زن خود را عتاب و سرزنش کرد، زن با عذرهایی که تراشید او را راضی کرد خدای تعالی سوگند خورد که اگر توبه نکنند از آن دو انتقام می گیرد، پس الیاس (علیه السلام) را نزد ایشان فرستاد، تا به سوی خدا دعوتشان کند و به آن زن و شوهر خبر دهد که خدا چنین سوگندی خورده شاه و ملکه از شنیدن این سخن سخت در خشم شدند، و تصمیم گرفتند او را شکنجه دهند و سپس به قتل برسانند ولی الیاس (علیه السلام) فرار کرد و به بالاترین کوه و دشوارترین آن پناهنده شد هفت سال در آنجا به سر برد و از گیاهان و میوه درختان سد جوع کرد.

در این بین خدای سبحان یکی از بچه های شاه را که بسیار دوستش می داشت مبتلا به مرضی کرد، شاه به "بعل" متوسل شد، بهبودی نیافت شخصی به او گفت: "بعل" از این رو حاجت را برنیورد که از دست تو خشمگین است، که چرا الیاس (علیه السلام) را نکشتی؟ پس شاه جمعی از درباریان خود را نزد الیاس فرستاد، تا او را گول بزنند و با خدعه دستگیر کنند این عده وقتی به طرف الیاس (علیه السلام) می رفتند، آتشی از طرف خدای تعالی بیامد و همه را بسوزانید، شاه جمعی دیگر را روانه کرد، جمعی که همه شجاع و دلاور بودند و کاتب خود را هم که مردی مؤمن بود با ایشان بفرستاد، الیاس (علیه السلام) به خاطر اینکه آن مرد مؤمن گرفتار غضب شاه نشود، ناچار شد با جمعیت به نزد شاه برود. در همین بین

پسر شاه مرد و اندوه شاه الیاس (علیه السلام) را از یادش برد و الیاس (علیه السلام) سالم به محل خود برگشت.

و این حالت متواری بودن الیاس به طول انجامید، ناگزیر از کوه پایین آمده در منزل مادر یونس بن متی پنهان شود، و یونس آن روز طفلی شیرخوار بود، بعد از شش ماه دوباره الیاس از خانه مزبور بیرون شده به کوه رفت. و چنین اتفاق افتاد که یونس بعد از او مرد، و خدای تعالی او را به دعای الیاس زنده کرد، چون مادر یونس بعد از مرگ فرزندش به جستجوی الیاس برخاست و او را یافته درخواست کرد دعا کند فرزندش زنده شود.

الیاس (علیه السلام) که دیگر از شر بنی اسرائیل به تنگ آمده بود، از خدا خواست تا از ایشان انتقام بگیرد و باران آسمان را از آنان قطع کند نفرین او مؤثر واقع شد، و خدا قحطی را بر آنان مسلط کرد. این قحطی چند ساله مردم را به ستوه آورد لذا از کرده خود پشیمان شدند، و نزد الیاس آمده و توبه کردند و تسلیم شدند. الیاس (علیه السلام) دعا کرد و خداوند باران را بر ایشان ببارید و زمین مرده ایشان را دوباره زنده کرد.

مردم نزد او از ویرانی دیوارها و نداشتن تخم غله شکایت کردند، خداوند به وی وحی فرستاد دستورشان بده به جای تخم غله، نمک در زمین بپاشند و آن نمک نخود برای آنان رویانید، و نیز ماسه بپاشند، و آن ماسه برای ایشان ارزن رویانید.

بعد از آنکه خدا گرفتاری را از ایشان برطرف کرد، دوباره نقض عهد کرده و به حالت اول و بدتر از آن برگشتند، این برگشت مردم، الیاس را ملول کرد، لذا از خدا خواست تا از شر آنان خلاصش کند، خداوند اسبی آتشین فرستاد، الیاس (علیه السلام) بر آن سوار شد و خدا او را به آسمان بالا برد، و به او پر و بال و نور داد، تا با ملائکه پرواز کند.

آن گاه خدای تعالی دشمنی بر آن پادشاه و همسرش مسلط کرد، آن شخص به سوی آن دو به راه افتاد و بر آن دو غلبه کرده و هر دو را بکشت، و جیفه شان را در بستان آن مرد مؤمن که او را کشته بودند و بوستانش را غصب کرده بودند بینداخت [\(۱\)](#).

این بود خلاصه ای از آن روایت که خواننده عزیز اگر در آن دقت کند خودش به ضعف آن پی می برد.

ص: ۲۴۳

اشاره

وَإِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۱۳۳) إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ (۱۳۴) إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ (۱۳۵) ثُمَّ دَمَرْنَا الْآخِرِينَ (۱۳۶) وَ إِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ (۱۳۷)

وَ بِاللَّيْلِ أَفْلا تَعْقِلُونَ (۱۳۸) وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (۱۳۹) إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ (۱۴۰) فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ (۱۴۱) فَالْتَمَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ (۱۴۲)

فَلَوْ لَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ (۱۴۳) لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۱۴۴) فَتَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ (۱۴۵) وَ أَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ (۱۴۶) وَ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ (۱۴۷)
فَأَمَّنُوا فَمَرَّغْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ (۱۴۸)

ترجمه آیات

و همانا لوط از مرسلین بود (۱۳۳).

به یادش باش که ما او و اهل او همگی را نجات دادیم (۱۳۴).

مگر پیر زنی در باقی ماندگان در عذاب بود (۱۳۵).

و بقیه را هلاک کردیم (۱۳۶).

و شما (مردم حجاز) همه روزه از ویرانه آنان عبور می کنید (۱۳۷).

و همچنین در شب ها آیا باز هم نمی اندیشید؟ (۱۳۸).

و همانا یونس هم از پیامبران بود (۱۳۹).

به یادش آور زمانی که به طرف یک کشتی پر بگریخت (۱۴۰).

پس قرعه انداختند و او از مغلوبین شد (۱۴۱).

پس ماهی او را بلعید در حالی که ملامت زده بود (۱۴۲).

و اگر او از تسبیح گویان نمی بود (۱۴۳).

حتما در شکم ماهی تا روزی که خلق مبعوث شوند باقی می ماند (۱۴۴).

ولی چون از تسبیح گویان بود ما او را به خشکی پرتاب کردیم در حالی که مریض بود (۱۴۵).

و بر بالای سرش بوته ای از کدو رویاندیم (۱۴۶).

و او را به سوی شهری که صد هزار نفر و بلکه بیشتر بودند فرستادیم (۱۴۷).

پس ایمان آوردند ما هم به نعمت خود تا هنگامی معین (مدت عمر آن قوم) بهره مندشان گردانیدیم (۱۴۸).

بیان آیات

اشاره

این آیات خلاصه ای است از داستان لوط (علیه السلام) و سپس یونس (علیه السلام) که خدا او را مبتلا کرد به شکم ماهی، به کیفر اینکه در هنگام مرتفع شدن عذاب- که مقدمات نزولش رسیده بود- از قوم خود اعراض کرد.

"وَ إِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَ أَهْلَهُ أَجْمَعِينَ" منظور از نجات لوط و خاندانش، نجات او از عذابی است که بر قوم لوط نازل شد، و آن- به طوری که در قرآن آمده- این بود که از آسمان سنگریزه "سجیل" بر آنان بارید، و زمین هم دهان باز کرده و همه را در خود فرو برد.

"إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ" یعنی مگر پیر زنی که در میان باقی ماندگان در عذاب باقی ماند و هلاک شد و آن پیر زن همان همسر لوط بود.

"ثُمَّ دَمَرْنَا الْأَخْرِينَ"

کلمه "دمرنا" از مصدر "تدمیر" است که به معنای هلاک کردن است. و منظور از کلمه "آخرین" همان قوم لوط (علیه السلام) است که آن جناب به عنوان رسول به سویشان فرستاده شده بود.

"وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ وَبِاللَّيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ"

یعنی و شما همواره صبح و شام از سرزمین آنان عبور می کنید، چون مردم لوط در سرزمینی وسط شام و حجاز زندگی می کردند، و منظور از "عبور کردن در صبح و شام"، عبور کردن از خرابه های آن دیار است. و- به طوری که می گویند- امروز آن خرابه ها زیر آب رفته است.

مراد از اینکه فرمود: یونس به سوی کشتی فرار کرد (إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ)

"وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ" یعنی و یونس نیز از پیامبران بود که به سوی کشتی فرار کرد، با اینکه کشتی ظرفیت سوار شدن او را نداشت و "اباق" به معنای فرار کردن عبد از مولایش می باشد ...

مراد از فرار کردن او به طرف کشتی این است که او از بین قوم خود بیرون آمد و از آنان اعراض کرد. و آن جناب هر چند در این عمل خود خدا را نافرمانی نکرد، و قبلاً هم خدا او را از چنین کاری نهی نکرده بود، و لیکن این عمل شباهتی تام بفرار یک خدمتگزار از خدمت مولی داشت، و به همین جهت خدای تعالی او را به کیفر این عمل بگرفت که شرح بیشتر داستانش در تفسیر آیه "وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ" (۱) گذشت.

"فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ"

کلمه "ساهم" ماضی از باب مساهمه است که به معنای قرعه کشی است. و کلمه "مدحضین" اسم مفعول از "ادحاض" است که به معنای غالب آمدن است و معنای آیه این است که: در کشتی قرعه انداختند و یونس از مغلوبین شد، و جریان بدین قرار بود که نهنگی بر سر راه کشتی در آمد و کشتی را متلاطم کرد و چون سنگین بود خطر غرق همگی را تهدید کرد، ناگزیر شدند از کسانی که در کشتی بودند شخصی را در آب بیندازند، تا نهنگ او را ببلعد، و از سر راه کشتی به کناری رود قرعه انداختند به نام یونس (علیه السلام) اصابت کرد به ناچار او را به دهان نهنگ سپردند و نهنگ آن جناب را بلعید.

"فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ"

ماهی او را لقمه ای کرد، در حالی که او ملامت زده بود. کلمه "التقام" به معنای ابتلاع و بلعیدن است. و کلمه "ملیم" اسم فاعل از "لام" است، که به معنای داخل شدن در ملامت است، مانند احرام که به معنای داخل شدن در حرم است، و ممکن است.

ص: ۲۴۶

معنای کلمه این باشد که یونس دارای ملامت شد.

معنای اینکه فرمود: اگر نبود اینکه یونس از سجین بود تا روز بعث در شکم ماهی می ماند

"فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ" این آیه شریفه یونس را جزو تسبیح کنندگان شمرده و معلوم است مسبح کسی را گویند که مکرر و به طور دائم تسبیح می گوید به طوری که این عمل صفت وی شده باشد. از این می فهمیم که آن جناب مدتی طولانی کارش تسبیح بوده.

بعضی (۱) گفته اند: "قبل از رفتن در شکم ماهی تسبیح می گفته".

و بعضی (۲) دیگر گفته اند: "در شکم ماهی، بسیار تسبیح می گفته". عده ای دیگر گفته اند: "اصولا او بر این کار مداومت داشته، هم قبل از فرو رفتن در شکم ماهی و هم بعد از آن".

و اما آنچه قرآن کریم از تسبیح او حکایت کرده این است که می فرماید: "فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ" (۳) و لازمه این آیه شریفه آن است که او تنها در شکم ماهی و یا هم در آنجا و هم قبلا تسبیح می گفته. پس احتمال اینکه منظور تسبیح گفتن قبل از ماجرای ماهی باشد احتمال ضعیفی است که نباید آن را پذیرفت.

علاوه بر این از جمله "سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ" که هم تسبیح و هم اعتراف به ظلم است (البته ظلم به آن معنایی که بعدا خواهیم گفت) استفاده می شود که منظور از تسبیح او تسبیح از معنایی است که عمل وی و رفتن از ما بین آنان دلالت بر آن دارد و آن معنا این است که اگر فرار کند دیگر دست خدا به او نمی رسد، هم چنان که جمله "فَطَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ- خیال کرد دست ما به او نمی رسد" بر آن دلالت دارد.

و جمله "فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ..." دلالت دارد بر اینکه صرفا تسبیح او باعث نجاتش شده، و لازمه این گفتار آن است که یونس گرفتار شکم ماهی نشده باشد مگر به خاطر همین که خدا را منزّه بدارد از آن معنایی که عملش حکایت از آن می کرد، و در نتیجه از آن گرفتاری که عملش باعث آن شده بود نجات یافته و به ساحت عافیت قدم بگذارد.

از این بیان روشن می شود که عنایت کلام همه در این است که بفهماند تسبیح او در شکم ماهی مایه نجاتش شد. پس از سه قولی که نقل کردیم قول وسط معقول تر و بهتر است.

ص: ۲۴۷

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۴۴.

۲- تفسیر منهج الصادقین، ج ۸، ص ۲۲.

۳- پس در ظلمتها فریاد کرد که الها خدایی به جز ذات یکتای تو نیست تو پاک و منزهی و من از ستمکارانم. سوره انبیاء، آیه

بنا بر این ظاهر قضیه این است که مراد از تسبیح یونس، همین ندای او در ظلمات باشد که گفته: "لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ" و اگر قبل از تسبیح، تهلیل (لا اله الا الله) را ذکر کرد، برای این بود که به منزله علتی باشد برای تسبیحش، گویا فرموده: "خدایا معبود به حقی که باید به سویش توجه کرد غیر از تو کسی نیست، پس تو منزهی از آن معنایی که عمل من آن را می رسانید، چون من از تو فرار کردم و از عبودیت تو اعراض نمودم و به غیر تو متوجه شدم پس اینک من متوجه تو می شوم و تو را بری و پاک می دانم از آنچه عملم حکایت از آن می کرد، حال می گویم: که غیر از تو کسی و چیزی کارساز نیست.

این بود معنای تسبیح یونس که اگر این معنا را نگفته بود، تا ابد از آن بلیه نجات نمی یافت، چون- همان طور که گفتیم- سبب نجاتش تنها و تنها همین تسبیح بود به آن معنایی که ذکر کردیم.

با این بیان روشن می شود که مراد از جمله "لَلْبَثِّ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ" جاوید بودن مکث آن جناب است در شکم ماهی، تا روزی که مبعوث شود و از شکم ماهی بیرون آید مانند قبر که مردم در آن دفن می شوند و مکث می کنند تا روزی که مبعوث شوند و از آن خارج گردند، هم چنان که در باره بیرون شدن همه انسانها از زمین فرموده: "مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى" (۱).

در آیه شریفه مورد بحث هیچ دلالتی بر این نیست که یونس تا روز قیامت در شکم ماهی زنده می ماند و یا جنازه اش در شکم ماهی سالم می ماند و شکم ماهی قبل او می شد، یا به اینکه ماهی تا روز قیامت زنده می ماند و یا به نحوی دیگر. پس دیگر محلی برای این اختلاف باقی نمی ماند که آیا آن جناب هم چنان زنده می ماند؟ و یا شکم ماهی قبر او می شد؟ و نیز آیا مراد از "يَوْمِ يُبْعَثُونَ" روزی است که صور اول دمیده می شود و همه مردم می میرند؟ و یا صور دوم است که همه زنده می شوند؟ و یا آنکه این عبارت کنایه است از اینکه مدتی طولانی در شکم ماهی می ماند؟

"فَبَدَّنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ" کلمه "نبد" به معنای دور انداختن چیزی است. کلمه "عراء" به معنای محلی روباز

ص: ۲۴۸

۱- شما را از زمین آفریدیم و در زمین هم برمی گردانیم و در آخر بار دیگر از زمین بیرونتان می کنیم. سوره طه، آیه ۵۵.

است، که دیوار و حایلی دیگر در آن نباشد و چیزی که انسان در زیر سایه اش قرار گیرد نداشته باشد، نه سقفی و نه خیمه ای و نه درختی.

و معنای جمله- آن طور که از سیاق برمی آید- این است که: یونس در شکم ماهی از تسبیح گویان شد و در نتیجه ما او را از شکم ماهی بیرون انداختیم و در بیرون دریا در زمینی که نه سایه داشت و نه سقف، پرت کردیم، در حالی که بیمار بود، و سایه ای هم نبود که به آنجا برود.

" وَ أَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ " کلمه " یقطین " به معنای نوعی از کدو است که برگهای پهن و مدور دارد، و خدا این بوته را رویانید تا برگهایش بر بدن او سایه بيفکند.

" وَ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ " کلمه " او " در اینجا به معنای تردید نیست، چون خدای تعالی در عدد آن جمعیت تردید ندارد، بلکه به معنای ترقی است، و معنا چنین است که: ما او را به رسم پیامبری به سوی مردمی فرستادیم که عددشان صد هزار و بلکه بیشتر بود. و منظور از این مردم اهل " نینوی " است.

" فَأَمَّا قَوْمٌ فَامْتَعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ " یعنی این قوم به وی ایمان آوردند و ما ایشان را به آن عذابی که قبلاً به ایشان نزدیک شده بود هلاک نکردیم، و آنان را از نعمت حیات و بقاء برخوردار کردیم که تا فرا رسیدن اجلشان زندگی کنند.

و این آیه شریفه در این اشعارش که عذاب از قوم یونس برداشته شد، اشاره دارد به آیه " فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ مَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ " (۱).

سیاق آیه مورد بحث خالی از این اشعار و بلکه دلالت نیست که مراد از ارسال یونس در جمله " وَ أَرْسَلْنَاهُ " این است که: آن جناب را امر فرموده که بار دیگر به سوی قومش برگردد.

و مراد از ایمان قومش در جمله " فَأَمَّنُوا ... " ایمان آوردن به تصدیق او و پیروی اش می باشد بعد

ص: ۲۴۹

۱- هیچ قریه ای نبود که پس از آمدن عذاب ایمان بیاورد، و ایمانش سودی برایش داشته باشد، مگر قوم یونس که چون ایمان آوردند، ما عذاب خوار کننده را از ایشان برداشتیم و تا مدتی معین به آنان زندگی دادیم. سوره یونس، آیه ۹۸.

از ایمان آوردن به خدا و توبه کردن بعد از دیدن عذاب.

از اینجا ضعف این گفتار روشن می شود که بعضی (۱) به آیه شریفه و آیه قبلیش استدلال کرده اند بر اینکه منظور از جمله " وَ أَرْسَلْنَا " ارسال بعد از بیرون شدن از شکم ماهی است، و خلاصه یونس در آغاز مامور شده که به سوی اهل " نینوی " که مردمی بت پرست بودند برود و یونس از آنجا که این ماموریت را سنگین دید، از خانه خود بیرون آمد، ولی مستقیم به سوی نینوی نرفت، بلکه در زمین سیر می کرد تا شاید که خدا این تکلیف را از او بردارد، و در ضمن گردش سوار کشتی شده و به داستان ماهی گرفتار گشت و بعد از آنکه در بیابان افکنده شد و حالش جا آمد، بار دوم مامور شد به سوی آن مردم برود و رفت، و مردم هم دعوتش را پذیرفتند، و خدا عذابی را که همواره ایشان را به آن تهدید می کرد، از ایشان برداشت.

دلیل ضعف این گفتار آن است که: سیاق (همانطور که شنیدی) دلالت دارد بر اینکه منظور از جمله " وَ أَرْسَلْنَا " ارسال دومی است و قبل از آن یک بار دیگر به سوی آن مردم ارسال شده بود. و نیز منظور از جمله " فامنوا " ایمان بار دوم مردم است، بعد از ایمان و توبه و زندگی تا مدتی معین هم نتیجه ایمان بار دوم ایشان بوده نه نتیجه برطرف شدن عذاب، آری اگر بار دوم به آن رسول بزرگوار ایمان نمی آوردند، خدا رهاشان نمی کرد، هم چنان که دیدیم در نوبت اول هم وقتی عذاب را از ایشان برگردانید که ایمان آورده و توبه کردند- دقت بفرمایید.

علاوه بر این آیه شریفه " وَ ذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا " (۱) و آیه شریفه " وَ لَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَ هُوَ مَكْظُومٌ " (۲) با گفتار آن مفسر هیچ سازشی ندارد و همچنین آیه " إِلَّا قَوْمٌ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاهِ الدُّنْيَا "، چون کشف عذاب در جایی اطلاق می شود که عذاب یا واقع شده باشد، و یا مشرف به وقوع باشد.

گفتاری در چند فصل پیرامون داستان یونس (علیه السلام)

۱- داستان آن جناب در قرآن کریم

(۳) قرآن کریم از سرگذشت این پیامبر و قوم او جز قسمتی را متعرض نشده. در سوره

ص: ۲۵۰

۱- یاد آور یونس را هنگامی که از میان قوم خود غضبناک بیرون رفت، سوره انبیاء، آیه ۸۷.

۲- مانند یونس مباش که در حال اندوه خدا را خواند. سوره قلم، آیه ۴۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۴۷.

صافات این مقدار را متعرض شده که آن جناب به سوی قومی فرستاده شد و از بین مردم فرار کرده و به کشتی سوار شد و در آخر نهنک او را بلعید. و سپس نجات داده شده و بار دیگر به سوی آن قوم فرستاده شد و مردم به وی ایمان آوردند. اینک آیات آن سوره از نظر خواننده می گذرد.

"وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّكَ الْمَشْحُونِ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ فَبَدَأْنَا بِإِلْحَامِهِ الْفُلَّ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ سَاقِيْمٌ وَ أَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ وَ أَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ فَآمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ"

و در سوره انبیاء متعرض تسبیح گویی او در شکم ماهی شده که علت نجاتش از آن بلیه شد، می فرماید: "وَ ذَا التُّونِ إِذٍ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَ نَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَ كَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ" (۱).

و در سوره قلم متعرض ناله اندوهگین او در شکم ماهی شده و سپس بیرون شدنش و رسیدن به مقام اجتناب را آورده، می فرماید: "فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَ لَا تُكِنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَ هُوَ مَكْظُومٌ لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ فَاجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ" (۲).

و در سوره یونس متعرض ایمان آوردن قومش و بر طرف شدن عذاب از ایشان شده، می فرماید: "فَلَوْلَا كَانَتْ قُوَّةُ آمَنَتِ فَنَفَعَهَا إِيْمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُونُسَ لَمَّا آمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ مَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ" (۳).

خلاصه آنچه از مجموع آیات قرآنی استفاده می شود، با کمک قرائن موجود در اطراف این داستان این است که: یونس (علیه السلام) یکی از پیامبران بوده که خدا وی را به سوی مردمی گسیل داشته که جمعیت بسیاری بوده اند، یعنی آمارشان از صد هزار نفر تجاوز می کرده و آن قوم دعوت وی را اجابت نکردند و به غیر از تکذیب عکس العملی نشان ندادند، تا آنکه عذابی که یونس (علیه السلام) با آن تهدیدشان می کرد فرا رسید. و یونس (علیه السلام) خودش از میان قوم بیرون رفت.

ص: ۲۵۱

۱- سوره انبیاء، آیه ۸۸-۸۷.

۲- سوره القلم، آیه ۴۹ و ۵۰.

۳- سوره یونس، آیه ۹۷.

همین که عذاب نزدیک ایشان رسید و با چشم خود آن را دیدند، همگی به خدا ایمان آورده و توبه کردند خدا هم آن عذاب را که در دنیا خوارشان می ساخت، از ایشان برداشت.

و اما یونس (علیه السلام) وقتی خبردار شد که آن عذابی که خبر داده بود از ایشان برداشته شده، و گویا متوجه نشده که قوم او ایمان آورده و توبه کرده اند، لذا دیگر به سوی ایشان برنگشت در حالی که از آنان خشمگین و ناراحت بود. هم چنان پیش رفت، در نتیجه ظاهر حالش حال کسی بود که از خدا فرار می کند و به عنوان قهر کردن از اینکه چرا خدا او را نزد این مردم خوار کرد دور می شود، و نیز در حالی می رفت که گمان می کرد دست ما به او نمی رسد، پس سوار کشتی پر از جمعیت شد و رفت. در بین راه نهنگی بر سر راه کشتی آمد، چاره ای ندیدند جز اینکه یک نفر را نزد آن بیندازند، تا سرگرم خوردن او شود و از سر راه کشتی به کناری رود، به این منظور قرعه انداختند و قرعه به نام یونس درآمد، او را در دریا انداختند، نهنگ او را بلعید و کشتی نجات یافت.

آن گاه خدای سبحان او را در شکم ماهی چند شبانه روز زنده نگه داشت، و حفظ کرد یونس (علیه السلام) فهمید که این جریان یک بلا و آزمایشی است که خدا وی را بدان مبتلا کرده و این مؤاخذه ای است از خدا در برابر رفتاری که او با قوم خود کرد، لذا از همان تاریکی شکم ماهی فریادش بلند شد به اینکه: "لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ".

خدای سبحان این ناله او را پاسخ گفت و به نهنگ دستور داد تا یونس را بالای آب و کنار دریا بیفکند. نهنگ چنین کرد. یونس وقتی به زمین افتاد مریض بود. خدای تعالی بوته کدویی بالای سرش رویانید، تا بر او سایه بیفکند. پس همین که حالش جا آمد، و مثل اولش شد خدا او را به سوی قومش فرستاد، و قوم هم دعوت او را پذیرفتند و به وی ایمان آوردند، در نتیجه با اینکه اجلشان رسیده بود، خداوند تا یک مدت معین عمرشان داد.

و روایاتی که از طرق امامان اهل بیت (علیه السلام) در تفسیر این آیات وارد شده، با اینکه بسیار زیاد است و نیز بعضی از روایاتی که از طرق اهل سنت آمده، هر دو در این قسمت شریکند که بیش از آنچه از آیات استفاده می شود چیزی ندارند، البته با مختصر اختلافی که در بعضی از خصوصیات دارند، و ما هم به همین جهت از نقل آنها صرف نظر کردیم، هم به دلیلی که گفتیم و هم به این دلیل که یک یک آن احادیث خبر واحدند و خبر واحد تنها در احکام حجت است، نه در مثال مقام ما که مقام تاریخ و سرگذشت است، علاوه بر این، وضع آن روایات طوری است که اگر مراجعه کنی، خواهی دید نمی توان خصوصیات آنها را به وسیله آیات قرآنی تصحیح کرد، حرفهایی دارد که قابل تصحیح نیست.

(۲) در این فصل به سرگذشت آن جناب از دیدگاه اهل کتاب می پردازیم، داستان یونس (علیه السلام) در چند جای از عهد قدیم به عنوان "یونا بن امتای" آمده و همچنین در چند جا از عهد جدید آمده که در بعضی از موارد به داستان زندانی شدنش در شکم ماهی اشاره می کند. و لیکن هیچ یک از آنها سرگذشت کامل یونس (علیه السلام) را نیاورده اند.

آلوسی در تفسیر روح المعانی در داستان یونس (علیه السلام) از دیدگاه اهل کتاب مطالبی آورده که بعضی از کتب اهل کتاب هم آن را تایید می کند.

او نقل کرده که: خدای تعالی یونس (علیه السلام) را امر فرمود تا برای دعوت اهل "نینوی" بدانجا رود. "نینوی" یکی از شهرهای بسیار بزرگ آشور بود که در کنار دجله قرار داشت و تا آنجایی که یونس قرار داشت سه روز راه بود. علاوه بر این مردم نینوی مردمی شرور و فاسد بودند، لذا این ماموریت بر یونس گران آمد و از آنجایی که بود به سوی "ترسیس" فرار کرد که آن نیز نام یکی دیگر از شهرهای آن روز است. سپس به شهر "یافا" آمد که هم اکنون نیز "یافا" خوانده می شود، در آنجا یک کشتی آماده یافت که قصد داشت سرنشینان خود را به "ترسیس" ببرد، او هم اجرتی داد تا به "ترسیس" برود، همین که سوار بر کشتی شد و کشتی به راه افتاد بادی سخت وزیدن گرفت و امواج دریا بلند و بسیار شد و کشتی مشرف به غرق گشت.

پس ملاحان ترسیدند و مقداری از بارهای مسافری را به دریا انداختند، تا کشتی سبک شود، در همین هنگام بود که یونس در شکم کشتی به خواب خوش رفته بود. و صدای خرنایش بلند شده بود، رئیس کشتی وقتی او را دید از در تعجب پرسید: چه خبرت هست؟ که در چنین هنگامه ای به خواب رفته ای، برخیز و معبودت را بخوان، بلکه ما را از این مهلکه نجات بخشد، و ما در این ورطه هلاک نشویم.

بعضی از مسافری به بعضی دیگر گفتند: بیاید قرعه بیندازیم تا معلوم شود این شر از جانب کیست، خود او را به دریا بیندازیم تا تنها او هلاک گردد، پس قرعه انداختند به نام یونس اصابت کرد، به او گفتند: مگر تو چه کرده ای که قرعه به نام تو درآمد و تو اهل کجایی از کجا می آیی و به کجا می روی و از چه تیره ای هستی؟ گفت: من بنده رب که اله آسمان و خالق دریا و خشکی است، هستم، آن گاه جریان خود را برای آنان نقل کرد، آنها بسیار ترسیدند و او را توییح کردند که چرا فرار کردی و یک مشت مردم را در هلاکت گذاشتی؟! آن گاه گفتند: حالا به نظر شما چه کاری در حق تو بکنیم تا این دریا آرام گیرد؟

گفت: باید مرا به دریا بیندازید تا آرام گیرد، چون من می دانم تمامی ناآرامی های دریا به

خاطر من است، مردم هر چه تلاش کردند تا شاید کشتی را به طرف خشکی برگردانند و بدون غرق شدن یونس از ورطه نجات یابند نشد، و ناگزیر و به اصرار خود آن جناب او را به دریا انداختند و کشتی در همان دم آرام گرفت.

خدای تعالی به نهنگی دستور داد تا یونس را ببلعد، و یونس سه روز در شکم نهنگ ماند و در همان جا نماز خواند و به درگاه پروردگار خود استغاثه کرد. پس خدای سبحان به نهنگ دستور داد تا به ساحل آید، و یونس را در خشکی بیندازد، نهنگ چنین کرد، همین که یونس در خشکی قرار گرفت، پروردگارش فرمود: برخیز و به طرف اهل نینوی برو و در بین آنان به بانگ بلند آنچه به تو گفته ام ابلاغ کن.

یونس (علیه السلام) به طرف نینوی رفت و در بین اهلس فریاد زد: هان ای مردم! تا سه روز دیگر نینوی در زمین فرو می رود، پس جمعی از مردان آن شهر به خدا ایمان آوردند، ندا دادند که هان ای مردم، روزه بگیرید، و همگی لباس پشمینه پوشیدند، و چون خبر به پادشاه رسید، او هم از تخت سلطنت خود برخاست و جامه های سلطنتی را از خود کند و لباس کهنه ای پوشیده و روی خاکستر نشست و دستور داد منادیان ندا دهند که هیچ انسان و حیوانی طعام و شراب نخورد و به سوی پروردگار ناله و فریاد سر دهند و از شر و ظلم برگردند و چون چنین کردند، خدا هم به ایشان رحم کرد، و عذاب نازل نشد.

یونس (علیه السلام) ناراحت شد و عرضه داشت: الهی من هم از این عذاب که فرار کردم، با اینکه از رحمت و رأفت و صبر و تواییت تو خبر داشتم، پروردگارا پس جان مرا بگیر، که دیگر مرگ از زندگی برایم بهتر است، خدای تعالی فرمود: ای یونس آیا جدا از این کار خودت غصه دار شدی؟ عرضه داشت: آری، پروردگارا.

پس یونس از شهر خارج شد، و در مقابل شهر نشست و در آنجا برایش سایبانی درست کردند در زیر آن سایبان نشست ببیند در شهر چه می گذرد؟ پس خدای تعالی به درخت کدویی دستور داد بالای سر یونس قرار بگیر و بر او سایه بيفکن. یونس از این جریان بسیار خوشنود شد ولی چیزی نگذشت که به گرمی دستور داد تا ریشه کدو را بخورد و کدو را خشک کند، گرم نیز کار خود را کرد باد سموم هم از طرفی دیگر برخاست، آفتاب هم به شدت تابید، امر بر یونس (علیه السلام) دشوار شد، به حدی که آرزوی مرگ کرد.

خدای تعالی فرمود: ای یونس جدا از خشکیدن بوته کدو ناراحت شدی؟ عرضه داشت: پروردگارا آری سخت اندوهناک شدم. فرمود: آیا از خشک شدن یک بوته کدو ناراحت شدی، با اینکه نه زحمت کاشتش را کشیده بودی و نه زحمت آبیاری اش را بلکه

خودش یک شبه روید و یک شبه هم خشکید، آن گاه انتظار داری که من بر مردم نینوی آن شهر بزرگ و آن جمعیتی که بیش از دوازده ربوه می شدند، ترحم نکنم؟ و با اینکه مردمی نادان هستند، دست چپ و راست خود را تشخیص نمی دهند، آنان را و حیوانات بسیاری را که دارند هلاک سازم؟ (۱).

موارد اختلاف داستان یونس (علیه السلام) نزد اهل کتاب، با ظواهر آیات قرآن کریم

موارد اختلافی که در این نقل با ظواهر آیات قرآن هست بر خواننده پوشیده نیست، مثل این نسبت که به آن جناب داده که از انجام رسالت الهی شانه خالی کرده و فرار کرده است، و اینکه از برطرف شدن عذاب از قوم ناراحت شده، با اینکه از ایمان و توبه آنان خبر داشته، و چنین نسبت هایی را نمی توان به انبیاء (علیه السلام) داد.

حال اگر بگوییم نظیر این نسبت ها در قرآن کریم آمده، در آیات همین داستان در سوره صافات نسبت "اباق" (فرار) به آن جناب داده و نیز او را "مغاضب" و خشمگین خوانده، و در سوره انبیاء به وی این نسبت را داده که پنداشته خدا بر او دست نمی یابد.

در پاسخ می گوئیم بین این نسبت ها و نسبتی که در کتب عهدین به آن جناب داده فرق است، آری کتب مقدسه اهل کتاب یعنی عهد قدیم و جدید سرشار از نسبت گناه و حتی گناهان کبیره و مهلکه به انبیاء (علیه السلام) است، دیگر جا ندارد یک مفسر در این مقام برآید که نسبت معصیت را طوری توجیه کند که از معصیت بیرون شود، به خلاف قرآن کریم که ساحت انبیا را با صراحت منزله از معاصی و حتی گناهان صغیره می داند، و یک مفسر چاره ندارد جز اینکه اگر به آیه و روایتی برخورد که به وی چنین نسبتی از آن، می آمد، آن را توجیه کند، برای اینکه آیاتی که بر عصمت انبیا (علیه السلام) دلالت دارد، خود قرینه قطعی است بر اینکه ظاهر چنین آیه و روایتی مراد نیست، و باید حمل بر خلاف ظاهرش شود، و به همین جهت در معنای کلمه "اذ ابق" و نیز در معنای "مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ..." بیانی آوردیم که دیدید هیچ منافاتی با عصمت انبیا (علیه السلام) نداشت و حاصل آن معنا این بود که گفتیم کلمات حکایت حال و ایهامی است که: فعل یونس (علیه السلام) موهوم آن بود و خلاصه یونس (علیه السلام) نه از انجام ماموریت فرار کرد و نه از برطرف شدن عذاب خشمگین بود، ولی کاری کرد که آن کار ایهامی به این معانی داشت.

(۳) خدای تعالی در چند مورد از قرآن کریم یونس (علیه السلام) را ستایش کرده. و در سوره انبیا، آیه "۸۸" او را از مؤمنین خوانده و در سوره القلم، آیه "۵۰" فرموده: او را "اجتباء"

ص: ۲۵۵

کرده. و به خاطر دارید که گفتیم: "اجتباء" به این است که خداوند بنده ای را خالص برای خود کند و نیز او را از صالحان خوانده، و در سوره انعام، آیه "۸۷" در زمره انبیاء شمرده، و فرموده: که او را بر عالمیان برتری داده، و او و سایر انبیاء را به سوی صراط مستقیم هدایت کرده.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیات مربوط به داستان یونس (علیه السلام))

در کتاب فقیه از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: هیچ قومی در میان خود قرعه نینداختند، و امر خود را به خدا واگذار نکردند، مگر آنکه آنچه حق بود از قرعه بیرون آمد. و نیز فرموده: چه حکمی بالاتر از حکم قرعه و عادلانه تر از آن است؟ وقتی اشخاص امر خود را به خدا واگذارند، آیا این خدای سبحان نیست که می فرماید: "فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ"

؟ (۱).

و در کتاب بحار از کتاب بصائر نقل کرده که او به سند خود از "حبه عرنی" روایت کرده که گفت: امیر المؤمنین (علیه السلام) فرمود: خدای تعالی ولایت مرا بر همه اهل آسمانها و اهل زمین عرضه کرد، جمعی بدان اقرار و جمعی دیگر انکار کردند. یونس از آنان بود که انکار کرد و خدا او را به همین سبب در شکم ماهی حبس نمود، تا سرانجام اقرار نمود (۲).

مؤلف: در معنای این روایت، روایات دیگری نیز هست، و مراد از این ولایت، ولایت کلی الهی است که خود امیر المؤمنین (صلوات الله علیه) اولین کسی است از این امت که فتح باب آن کرد و آن عبارت از آن است که خدا قائم مقام بنده ای، در تدبیر امر او گردد، و در نتیجه، آن بنده جز به سوی خدا توجه نکند، و جز خواست خدا را نخواهد و این مقام را با پیمودن طریق عبودیت به بنده می دهند، طریقی که بنده را به حدی می رساند که خالص برای خدا می شود، و به غیر از خدا، احدی از آن بنده سهم نمی برد.

و ظاهر عمل یونس (علیه السلام) - همان طور که گفتیم - ظاهری بود که مرضی خدا نبود و نمی شد آن را به اراده خدا نسبت داد، و به همین جهت خدا او را مبتلا کرد، تا به ظلمی که.

ص: ۲۵۶

۱- من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۲، ح ۱۷۵.

۲- بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۳۹۱، ح ۱۰. [.....]

او به نفس خود کرد اعتراف کند آری خدای سبحان منزّه است از اراده مثل این کارها. پس بلایا و محنت هایی که اولیای خدا بدان مبتلا می شوند، تربیتی است الهی که خدا به وسیله آن بلایا، ایشان را تربیت می کند و به حد کمال می رساند و درجاتشان را بالا می برد، هر چند که بعضی از آن بلایا جهات دیگر داشته باشند که بتوان آن را مؤاخذه و عقاب نامید، و این خود معروف است که گفته اند: "البلاء للولاء- بلا لازمه ولایت و دوستی است".

مؤید این معنا حدیثی است که صاحب کتاب علل به سند خود از ابی بصیر آورده، که گفت: به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشتم: به چه علت خدا عذاب را از قوم یونس برداشت با اینکه تا بالای سرشان آمد، و بر سرشان سایه افکند و این معامله را با هیچ قومی دیگر نکرد؟

در جواب فرمود: برای اینکه در علم خدای تعالی این معنا بود که به زودی عذاب را از آنان برمی گرداند، به خاطر اینکه توبه می کنند. و اگر این جریان را به اطلاع یونس نرساند، برای این بود که یونس فارغ برای عبادت او باشد، و در شکم ماهی به مناجات با او پردازد، و در عوض مستوجب ثواب و کرامت او گردد (۱).

ص: ۲۵۷

فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَّبِّكَ النَّبَاتُ وَ لَهْمُ النَّبُونِ (١٤٩) أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَ هُمْ شَاهِدُونَ (١٥٠) أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِيكِهِمْ يَقُولُونَ (١٥١) وَ لَدَّ اللَّهُ وَ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (١٥٢) أَصْطَفَى النَّبَاتَ عَلَى النَّبِيِّنَ (١٥٣)

مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ (١٥٤) أَفَلَا تَذَكَّرُونَ (١٥٥) أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ (١٥٦) فَآتُوا بِكِتَابِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (١٥٧) وَ جَعَلُوا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا وَ لَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّهُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ (١٥٨)

سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ (١٥٩) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ (١٦٠) فَإِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ (١٦١) مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِتِينَ (١٦٢) إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ (١٦٣)

وَ مَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ (١٦٤) وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ (١٦٥) وَ إِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ (١٦٦) وَ إِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ (١٦٧) لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ (١٦٨)

لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ (١٦٩) فَكَفَرُوا بِهِ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (١٧٠) وَ لَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ (١٧١) إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ (١٧٢) وَ إِنَّا جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ (١٧٣)

فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ (١٧٤) وَ أَبْصَرَهُمْ فَسَوَّفَ بَبْصَرَتِ رُؤُونَهُ (١٧٥) أَوْ فَبِعَايُنِنَا يَسْتَفْجِلُونَ (١٧٦) فَبِإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنذَرِينَ (١٧٧) وَ تَوَلَّى عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ (١٧٨)

وَ أَبْصَرَهُ فَسَوَّفَ بَبْصَرَتِ رُؤُونَهُ (١٧٩) سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ (١٨٠) وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ (١٨١) وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١٨٢)

از ایشان نظر بخواه آیا برای پروردگارت دختران و برای ایشان پسران است؟ (۱۴۹).

و آیا روزی که ما ملائکه را ماده خلق می کردیم ایشان شاهد و ناظر بودند (۱۵۰).

آگاه باش که اینان از بس در دروغ گویی بی پروا هستند که خواهند گفت (۱۵۱).

خدا بیچه آورده و حال آنکه دروغ گویند (۱۵۲).

آیا خدا دختران را بر پسران برگزیده (۱۵۳).

وای بر شما! این چه حکمی است که می کنید؟ (۱۵۴).

و چرا متذکر نمی شوید (۱۵۵).

یا آنکه راستی برهان روشنی دارید؟ (۱۵۶).

اگر کتابی در این باره بر شما نازل شده پس آن کتابتان را بیاورید اگر راست می گویند (۱۵۷).

(دروغ دیگرشان این است که) بین خدا و جن خویشاوندی قایل شدند با اینکه جن هم می دانند که روزی برای حساب احضار می شوند (۱۵۸).

منزه است خدا از این وصف ها که برایش می تراشند (۱۵۹).

مگر اوصافی که بندگان مخلص او برای او قائلند (۱۶۰).

این شما و این خدایانتان هر چه می خواهید بکنید (۱۶۱).

شما هر کاری بکنید نمی توانید علیه خدا فتنه به پا کنید (۱۶۲).

و در آن فتنه افراد را گمراه سازید مگر کسی را که خودش دنبال جهنم می گردد (۱۶۳).

و هر یک از ما (فرشتگان) مقام و پستی معین داریم (۱۶۴).

همواره آماده به خدمت در صف ایستاده ایم (۱۶۵).

دائما در حال تسبیح اویم (۱۶۶).

(بعد از شنیدن این دلیل از ملائکه) به طور مسلم خواهند گفت (۱۶۷).

اگر نزد ما هم کتابی از جنس کتب گذشتگان می بود (۱۶۸).

ما نیز از بندگان مخلص خدا بودیم (۱۶۹).

(ولی این هم دروغ است چون مشرک نزول کتاب از آسمان را محال می دانند) و به این معنا کافر است و به زودی خواهند فهمید (۱۷۰).

فرمان ما از سابق به نفع بندگان مرسل ما صادر شده (۱۷۱).

ص: ۲۵۹

که ایشان تنها یاری خواهند شد (۱۷۲).

و لشکر ما به تنهایی غالب خواهد گشت (۱۷۳).

پس تو تا مدتی روی از ایشان برتاب (۱۷۴).

بین چه عکس‌العملهایی نشان می‌دهند و به زودی ثمره رفتار خود را می‌بینند (۱۷۵).

آیا به عذاب ما شتاب می‌کنند (۱۷۶).

پس همین که بر آنها احاطه کرد آن وقت می‌فهمند که چه روزگار بدی دارند (۱۷۷).

تو تا چندی روی از ایشان برتاب (۱۷۸).

و رفتارشان را زیر نظر داشته باش به زودی خودشان هم خواهند دید (۱۷۹).

منزه است پروردگار تو که رب‌العزه است از آنچه اینان در باره اش می‌گویند (۱۸۰).

و سلام بر فرستادگان (۱۸۱).

و ستایش مخصوص خدا است که پروردگار عالمیان است (۱۸۲).

بیان آیات رد اعتقاد مشرکین به دختر داشتن خدا و خویشاوندی بین او و جن

اشاره

در سابق این معنا را بیان فرموده بود که او رب و معبود حقیقی است، جمعی از بندگانش مخلص چون انبیای گرامی، او را پرستیدند، و به حد خلوص رسیدند و بعضی دیگر به ربوبیت او کافر شدند، و خداوند بندگانش را نجات داده، و کافران را هلاک و به عذاب الیم مبتلا کرد.

اینکه در این آیات متعرض عقاید کفار شده که در باره خدایان خود که یا ملائکه و یا جن بودند، چه عقایدی داشتند و چگونه ملائکه را دختران خدا نامیده و برای جن قائل به نسبت و خویشاوندی با خدا شدند.

به طور کلی بت پرستان، که یا برهمایی هستند، و یا بودایی، و یا صابئی، معتقد نبودند که تمامی ملائکه دختر و زنند، بلکه بعضی از آنان این اعتقاد را داشتند، لیکن آنچه از بعضی از قبایل عرب مانند وثنی‌های قبیله جهینه، سلیم، خزاعه، و بنی‌ملیح حکایت شده، این است که: اینان قایل به انوئیت ملائکه بودند.

و اما اعتقاد به اینکه بین جن و خدا خویشاوندی هست و نسبت جن سرانجام به خدا منتهی می‌شود، فی‌الجمله از تمامی فرقه

های مشرک، نقل شده.

و کوتاه سخن اینکه: خدای تعالی در این آیات به فساد عقیده، آنان اشاره نموده، سپس

ص: ۲۶۰

رسول گرامی خود را بشارت می دهد به اینکه به زودی او را یاری می کند و مشرکین را تهدید می کند به اینکه به عذاب مبتلایشان می سازد و آن گاه سوره مورد بحث را با تقدیس و منزّه بودن خدا از داشتن شریک و نیز با سلام بر همه رسولان، و حمد خدا که رب العالمین است، ختم می نماید.

" فَاسِيئَتِهِمْ أَلْرَبُّكَ الْبَنَاتُ وَ لَهُمُ الْبُتُونَ " خدای سبحان اعتقاد مشرکین را به اینکه ملائکه دختران خدایند باز نموده که چه لوازمی دارد و آن لوازم این است که: ملائکه فرزندان خدا و دختر باشند و خدا این دختران را به خود اختصاص داده باشد (و تنها او دختر بزاید) اما مردم همه پسر بزایند و هر چه پسر هست مخصوص مردم باشد و سپس این لوازم را یکی پس از دیگری رد نمود سخن اول ایشان را که دختران از آن خدا و پسران از آن ایشان باشند رد نموده، می فرماید: " از ایشان پیرس آیا برای پروردگار تو دختران باشد و برای خود آنان پسران؟ " و این استفهام استفهامی است انکاری، به انکار لازمه کلام، چون لازمه این گفتار این است که: مشرکین از خدا بالاتر باشند، چون مشرکین این اعتقاد را هم داشته اند که پسر بهتر از دختر است و می خواستند که از داشتن دختر منزّه باشند، و به همین جهت دختران را زنده به گور می کردند، تا نژاهتشان لکه دار نشود.

" أَمْ خَلَقْنَا الْمَلَائِكَةَ إِنَاثًا وَ هُمْ شَاهِدُونَ " کلمه " ام " در اینجا منقطعه و به معنای " بلکه " است، نه به معنای " یا این و یا آن " و معنای آیه این است که: بلکه از سؤال قبلی مهم تر این است که از ایشان پیرسی. آیا ما ملائکه را ماده خلق کرده ایم، و آیا مشرکین در روزی که ما ملائکه را خلق می کردیم آنجا حاضر بودند و مادگی ملائکه را دیدند؟ یا اینکه نه تنها حاضر نبودند، بلکه چنین ادعایی هم نمی توانند بکنند؟ علاوه بر این اصولا نری و مادگی، یک مساله ای است که جز از راه حس نمی توان اثباتش کرد و ملائکه برای مشرکین محسوس نبودند و این جمله رد ماده بودن ملائکه است.

" أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إَفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللَّهُ وَ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ " این آیه شریفه رد لازمه دیگر گفتار مشرکین است و آن اثبات ولادت ملائکه از خداست، و این سخن را صرف " افک " می شمارد، و " افک " عبارت است از اینکه سخنی را به غیر آن وجهه ای که دارد برگردانی و وجهه حق آن را به سوی باطل صرف کنی. و خلاصه خلقت ملائکه را که برای کسی معلوم نیست چگونه بوده؟ برگردانی و نام ولادت بر آن بگذاری، پس مشرکین در این سخن خود مرتکب افک شده اند، و دروغی روشن گفته اند.

"أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ" در این آیه، انکار انتخاب دختران بر پسران را تکرار کرده، تا شدت شناخت و زشتی این سخن را افاده کند، یک بار فرموده: آیا خدا دختران را بر پسران ترجیح داده که خودش تنها دختر بزاید و پسر زایدن را به شما واگذار کند؟ و بار دیگر فرموده: آخر این چه حکمی است که می‌کنند؟ و بار سوم فرموده: راستی نمی‌خواهید متذکر شوید؟

آن گاه ایشان را توبیخ نموده می‌فرماید: "مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ"، چون سخن ایشان حکمی است بدون دلیل، و سپس دنبالش فرموده: "أَفَلَا تَذَكَّرُونَ" که هم توبیخ است و هم اشاره است به اینکه این حرف صرف نظر از اینکه هیچ دلیلی ندارد، بلکه بر خلافش دلیل هست چیزی که هست مشرکین متذکر آن دلیل نمی‌شوند، اگر متذکر شوند می‌فهمند که ساحت خدای سبحان منزله از آن است که متجزی شود و جزئی به نام فرزند از او جدا گردد، و نیز منزله از آن است که محتاج فرزند شود و در صدد فرزنددار شدن برآید. و این گونه احتجاجها در کلام خدای تعالی علیه مشرکین مکرر آورده شده است.

در آیه مورد بحث التفاتی از غیبت "أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إَفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ"، به خطاب "مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ" به کار رفته، در جمله اول مشرکین را غایب حساب کرده و فرموده: "ایشان از در افک خواهند گفت" و در جمله دوم خطاب به مشرکین فرموده: "وای بر شما این چه حکمی است که می‌کنید" و این التفات برای آن است که بر شدت خشم خدا دلالت کند، شدت خشمی که باعث شده خدا شفاها با خود مشرکین سخن گوید.

"أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُّبِينٌ فَأَتُوا بِكِتَابِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" کلمه "ام" در این آیه نیز منقطعه و به معنای "بلکه" است و مراد از "سلطان" - به طوری که از سیاق برمی‌آید - برهان و کتابی است که از ناحیه خدای سبحان بر مشرکین نازل شده باشد، و در آن کتاب خدا به ایشان خبر داده باشد که ملائکه دختران منند، چون وقتی عقل و حس اجازه چنین عقیده ای را ندهد، باقی می‌ماند دلیل نقلی و کتابی که از ناحیه خدا آن را اثبات کرده باشد پس اگر مدعای مشرکین حق است، باید کتابی آسمانی ارائه دهند، تا مدعای آنان را اثبات کند.

و اگر کلمه "کتاب" را بر مشرکین اضافه کرد، و فرمود: "کتابتان" به این عنایت است که فرض کرد مشرکین کتابی داشته باشند که بر مدعایشان دلالت کند.

"وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَسَبًا وَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ" قرار دادن نسبت بین خدا و جن، عبارت از همین عقیده مشرکین است که می‌گویند:

توضیحی در باره استثنای عباد مخلصین در آیه: "سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" و اینکه چرا خدا از وصف واصفان (جز وصف عباد مخلصین) منزّه است

جن اولاد خدا هستند که شرح مفصل این عقیده آنان در تفسیر سوره هود آنجا که در باره بت پرستان بحث کردیم گذشت.

"وَلَقَدْ عَلِمْتِ الْجِنَّةَ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ" - یعنی خود جنیان می دانند روزی برای حساب و یا عذاب حاضر خواهند شد. و اینکه گفتیم. حساب یا عذاب، به خاطر اطلاق کلمه "محضرون" است. و به هر حال جنیان می دانند که خود مربوب خدا هستند، و خدا به زودی از ایشان حساب می کشد و بر طبق اعمالشان جزا می دهد. پس نسبتی که بین جنیان و خدا هست نسبت مربوبیت و ربوبیت است، نه نسبت ولادت و کسی که خودش مربوب دیگری است، شایستگی پرستش ندارد.

و از عجایب، سخن بعضی (۱) از مفسرین است که گفته اند: مراد از کلمه "جنه" طایفه ای از ملائکه است که به این اسم نامیده شده اند. و بنا بر این باید ضمیر "انهم" را به کفار برگردانید، نه به کلمه "جنه"، و معنایش این است که: طایفه ای از ملائکه، که نامشان جن است، می دانند که کفار برای عذاب حاضر می شوند، و این تفسیری است که هیچ شاهدی از قرآن کریم بر آن نیست، علاوه بر این از سیاق بعید است.

"سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ" جمله در ضمیر "یصفون" - با در نظر گرفتن اینکه این آیه متصل به آیه قبل است - به کفار نامبرده برمی گردد، و استثنای "الا" در آن استثنای منقطع است، و معنای آیه این است که: خدا از توصیفی که کفار می کنند منزّه است، و یا خدا از آنچه که کفار در باره اش می گویند، و از اوصافی که برایش می تراشند از قبیل ولادت و نسبت و شرکت و امثال آن منزّه است، ولی بندگان مخلص خدا او را به اوصافی وصف می کنند که لایق ساحت قدس اوست و یا طوری وصف می کنند که لایق اوست.

و بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "این استثناء، استثنای منقطع از ضمیر در "لمحضرون" است".

بعضی (۳) دیگر گفته اند: "استثنای از فاعل در "جعلوا" است و جمله هایی که بین این ضمیر و مرجعش فاصله شده اند، جملات معترضه است". ولی این دو وجه بعید است.

و در صورتی که این دو آیه را مستقل در نظر بگیریم، هم چنان که مستقل نیز هستند،

ص: ۲۶۳

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۵۲. (۲ و ۳) تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۵۲.

معنایی وسیع تر و دقیق تر از آن معانی دارد، چون در این صورت باید ضمیر در "یصفون" را به عموم مردم برگردانیم، و چون کلمه "یصفون" مطلق است، و شامل همه گونه وصف می شود، آن گاه اگر استثنا را هم متصل بگیریم، معنا چنین می شود: خدای تعالی منزّه است از تمامی وصف هایی که واصفان برایش می کنند، مگر تنها بندگان مخلص خدا که وصف آنان درست است.

اما منزّه بودن خدا از وصف همه واصفان، علتش این است که: واصفان خدا را با مفاهیمی که نزد خود آنان محدود است توصیف می کنند، و خداوند غیر محدود است، (مثلاً اگر می گویند خدا بینا است، چشم هم برای خدا اثبات می کنند، چون بینایی در بین خود آنان مستلزم داشتن چشم است، و معلوم است که وقتی چشم اثبات شود، سر نیز اثبات می شود و حال آنکه بینایی خدا مربوط به چشم نیست) و همچنین هیچ یک از اوصاف او قابل تحدید نیست، و هیچ لفظی نمی تواند قالب تمام عیار اسماء و صفات او گردد، پس هر چیزی که واصفان در باره خدا بگویند، خدا از آن بزرگتر است، و هر آنچه که از خدا در توهم آدمی بگنجد، باز خدا غیر از آن چیز است.

و اما اینکه وصف عباد مخلصین در باره خدا درست است، دلیلش این است که:

خدای عز و جل بندگان دارد که ایشان را برای خود خالص کرده، یعنی دیگر هیچ موجودی غیر از خدا در این افراد سهمی ندارد، و خود را به ایشان شناسانده، و غیر خود را از یاد ایشان برده، در نتیجه تنها خدا را می شناسند و غیر از خدا را فراموش می کنند، و اگر غیر از خدا، چیزی را هم بشناسند به وسیله خدا می شناسند، چنین مردمی اگر خدا را در نفسشان وصف کنند، به اوصافی وصف می کنند که لایق ساحت کبریایی اوست و اگر هم به زبان وصف کنند- هر چند الفاظ قاصر و معانی آنها محدود باشد- دنبال وصف خود این اعتراف را می کنند که بیان بشر عاجز و قاصر است از اینکه قالب آن معانی باشد و زبان بشر الکن است از اینکه اسماء و صفات خدا را در قالب الفاظ حکایت کند، هم چنان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که سید مخلصین است فرموده: "لا- احصی ثناء علیک انت کما اثبت علی نفسک" (۱) که بر خدا ثنا گفته و نقص ثنائش را اینگونه کامل کرده که آنچه را که خداوند در ثنای بر خودش اراده می کند منظورش می باشد- دقت بفرمایید.

ص: ۲۶۴

۱- پروردگارا من نمی توانم تو را وصف گویم و ستایش کنم تو همان طوری که خودت در باره خودت می گویی.

بیان مفاد آیه: "فَأَنْتُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ"

فَأَنْتُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ

این آیه که در آغازش حرف "فاء" قرار دارد، تفریع و نتیجه گیری از حکم مستثنی و مستثنی منه و یا تنها از حکم مستثنی است و معنایش این است که: بعد از آنکه مسلم شد که آنچه شما از اوصاف برای خدا تراشیده اید، همه ضلالت است، - به خلاف بندگان مخلص خدا که در وصف کردن خود دچار ضلالت نمی شوند- پس این نتیجه عاید می شود که شما با این گمراهی خود نمی توانید گمراه کنید مگر مردم دوزخی را، یعنی آنهایی را که با پای خود راه دوزخ را طی می کنند.

و آنچه از سیاق به روشنی به چشم می خورد، این است که: کلمه "ما" در جمله "ما تَعْبُدُونَ" موصوله باشد و مراد از آن بت ها می باشد و بس، و یا بت ها و همه آلهه ضلالت و پیشوایان گمراهی از قبیل شیطانهای جنی می باشد.

و نیز ظاهر سیاق این است که: کلمه "ما" در جمله "ما انتم" نافیه است. و ضمیر در "علیه" به خدای سبحان برمی گردد و ظرف (علیه) متعلق است به "فاتنین" و کلمه "فاتنین" جمع "فاتن" است که اسم فاعل از "فتنه" به معنای گمراه کردن مردم است. و کلمه "صالی" از ماده "صلو" اشتقاق یافته که به معنای پیروی است، و "صالی جحیم" به معنای دنباله رو جهنم است، به طوری که هر جا راه جهنم را سراغ داشته باشد به آنجا برود و عمل دوزخیان را مرتکب شود. و استثناء در آیه مفرغ است، (مستثنی منه آن در کلام نیامده)، و تقدیر کلام چنین است: "ما انتم بفاتنین احدا الا من هو صال الجحیم".

و معنای آیه این است که: شما و خدایان ضلالت که می پرستید، هر چند دست به دست هم بدهید نمی توانید احدی را مفتون و گمراه کنید، مگر تنها آن کسانی را که خود راه جهنم را دنبال می کنند.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: کلمه "ما" در اول مصدریه و یا موصوله است و جمله "فانکم و ما تعبدون" کلامی است تام و مستقل، از قبیل اینکه می گویند: "انت و شانک" - برو پی کارت" و معنای آیه این است که: "شما و آنچه می پرستید و یا شما و بت پرستیان" یعنی بروید پی این کارها که دارید، آن گاه با جمله ای استینافی یعنی ابتدایی فرموده: "ما أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ" و "فاتنین" متضمن معنای حمل است، و ضمیر در "علیه" در صورت مصدری بودن ما به کلمه "ما" در "ما تَعْبُدُونَ" برمی گردد، و در صورت موصوله بودن آن، به

ص: ۲۶۵

مضافی تقدیری برمی گردد. و معنای آیه این است که شما نمی توانید تحمیل کنید بر عبادت خود و یا بر بت پرستی خود مگر کسی را که خودش پیرو جهنم است.

و بعضی (۱) دیگر گفته اند: ممکن است کلمه "علی" به معنای "با" باشد، و ضمیر به کلمه "ما تَعْبُدُونَ" و یا تنها به کلمه "ما" در صورتی که موصوله باشد برگردد و کلمه "فاتین" همان معنای ظاهری خود را می دهد، و متضمن معنای تحمیل و حمل نیست، و معنای آیه این است که: شما نمی توانید با عبادت خود و یا با عبادت بت های خود گمراه کنید، مگر پیروان دوزخ را.

و همه این سخنان وجوهی است نادرست و در حقیقت بدون جهت خود را به زحمت انداختن است. و در آیه مورد بحث التفات به کار رفته، و نکته این التفات عینا همان است که: در التفات در آیات سابق ذکر کردیم.

رد و ابطال پندار مشرکین در باره اینکه ملائکه دختران خدایند، با بیان موقف و موقعیت ملائکه در عالم خلقت و اعمال صادره از ایشان

"وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ" این سه آیه- به طوری که از سیاق برمی آید- اعتراضی است از کلام جبرئیل و یا کلام او و یارانی که از فرشتگان وحی دارد، نظیر حکایتی که از خود جبرئیل و یارانش نقل کرده و فرموده: "وَمَا نَنْزَلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ" (۲).

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: "سه آیه مورد بحث کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، که خودش و مؤمنین را برای کفار توصیف می کند، تا ایشان را توبیخی خوار کننده کرده باشد. و آیات مورد بحث متصلند به آیه "فاستفتهم" و تقدیر کلام چنین است:

از ایشان استفتاء کن و بعد از آنکه استفتاء کردی بگو: "هیچ یک از ما مسلمان نیست مگر آنکه در قیامت جایگاه و مقامی معلوم و در خور اعمال خود دارد و به درستی ما ایم که در نماز به صف می ایستیم و ما ایم تسبیح کنندگان".

و لیکن این وجه، وجه مناسبی نیست، و با سیاق سازگاری ندارد.

این آیات سه گانه در این مقامند که عقیده مشرکین بر الوهیت ملائکه را باطل کنند، از این طریق که با اعتراف خود عقیده کفار را باطل می کنند، توضیح اینکه: مشرکین اعتراف دارند به اینکه ملائکه خودشان مربوب و عبد خدای تعالی هستند، چیزی که هست می گویند:

ص: ۲۶۶

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۵۲.

۲- ما جز به امر پروردگارت نازل نمی شویم هر چه در پیش رو و پشت سر و ما بین آن دو داریم از خداست. سوره مریم، آیه

همین مربوب های خدا خود رب موجودات پایین تر از خویشند و در آن موجودات استقلال در تدبیر و تصرف دارند و از تدبیر عالم چیزی مربوط به خدا نیست، و ملائکه خودشان این معنا را قبول ندارند، یعنی خود را مستقل در تدبیر عالم نمی دانند، هر چند که واسطه و سبب متوسط بین خدا و خلق هستند. پس آنچه که در این آیات ملائکه از خود نفی می کنند، همان استقلال در تدبیر است، نه سببیت به اذن خدا، پس اعتقاد مشرکین به مربوب بودن ملائکه کافی است در ابطال اعتقاد دیگرشان، و آن اینکه ملائکه رب عالم باشند، هم چنان که آیه "بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ" (۱) هم از یک سو سببیت و وساطت ملائکه را اثبات می کند و هم از سوی دیگر استقلال آنان را انکار می نماید.

پس اینکه فرمود: "وَ مَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ" معنایش این است که: هر یک از ما مقامی معین و پستی مشخص داریم، که ما را بدان گمارده اند و با گمارده شدن دیگر استقلال معنی ندارد، چون شخص گمارده شده نمی تواند از خط مشی که برایش تعیین کرده اند تجاوز کند، ملائکه نیز مجعول (آفریده شده) بر این هستند که خدا را در آنچه امر می کند اطاعت نموده و او را بپرستند.

و اینکه فرمود: "وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصّٰفُّونَ" معنایش این است که: ما فرشتگان همواره نزد خدا در صف ایستاده منتظر اوامر او هستیم، تا اوامری که در تدبیر عالم صادر می کند، بر طبق خواسته اش اجرا کنیم، هم چنان که از آیه "لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ" نیز این معنا استفاده می شود. این آن معنایی بود که ما به کمک سیاق از آیات مورد بحث استفاده کردیم. و چه بسا بعضی (۲) گفته اند که: "مراد از این جمله این است که: ما ملائکه نزد خدا به صف ایستاده ایم برای نماز". ولی این خیلی از فهم دور است و شاهدی هم بر آن نیست.

و اینکه فرمود: "وَ إِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ" معنایش این است که: ما خدا را از آنچه لایق ساحت کبریایی او نیست تنزیه می کنیم، هم چنان که در جای دیگر باز فرموده: "يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ" (۳).

پس این آیات سه گانه موقف و موقعیت ملائکه در عالم خلقت را توصیف می کنند و

ص: ۲۶۷

۱- بلکه بندگان شریف خداوند، که در سخن از او پیشی نمی گیرند و همه به امر او عمل می کنند. سوره انبیاء، آیه ۲۶ و ۲۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۵۴.

۳- فرشتگان شب و روز خدای را تسبیح می گویند و خسته نمی شوند، سوره انبیاء، آیه ۲۰.

عملی که مناسب خلقت آنان است بیان می نمایند و آن عمل عبارت است از در صف ایستادن برای گرفتن اوامر خدای تعالی، و نیز منزله داشتن ساحت کبریایی خدا از شریک و از هر چیزی که لایق به کمال ذات او نیست. ذاتی که عقل و وهم بدان دست نمی یابد.

وَإِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ لَوْ أَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْأَوَّلِينَ لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلِصِينَ " در این آیه به سیاق قبلی بازگشت شده ضمیر جمع در "کانوا" و در "لیقولون" به قریش و هر قومی که عقیده آنان را داشته باشند برمی گردد. و کلمه "ان" در اول آیه مخفف "ان" است. و مراد از "ذکر اولین" کتابی آسمانی از جنس کتابهای نازل بر اولین است.

و معنای آیه این است که: اگر نزد ما قریش نیز کتابی آسمانی نظیر کتب آسمانی نازل بر اقوام گذشته می بود، ما نیز هدایت می شدیم و بندگان مخلص خدا می بودیم و منظورشان از این سخن این است که: از کفر خود عذر بخواهند و بگویند از ناحیه خدا حجتی بر ما تمام نشده.

و این در حقیقت عذری است بدتر از گناه، برای اینکه: مذهب و ثنیت و بت پرستی مساله نبوت و رسالت و نزول کتابی از آسمان را به کلی محال می داند.

" فَكَفَرُوا بِهِ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ " "فا" در اول جمله - به اصطلاح ادبی - فای فصیحه است و معنای جمله این است که:

پس ما همین قرآن را بر آنان نازل کردیم، تا دیگر گله نکنند که ما کتابی آسمانی نداشتیم، ولی به همین قرآن کفر ورزیدند و به آنچه گفتند وفا نکردند و به زودی خواهند دانست که وبال کفرشان چیست. و این جمله اخیر تهدیدی از خدای تعالی به ایشان است.

مقصود از اینکه انبیاء (علیهم السلام) منصور هستند و جند خدا غالبند

" وَ لَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ " کلمه "خدای تعالی برای ایشان، عبارت است از قضایی که در باره آنان رانده و حکمی که کرده. و "سبقت کلمه" یا به این است که عهد آن مقدم باشد و یا به این است که به نفوذ و غلبه مقدم شود. و حرف "لام" در جمله "لهم" معنای منفعت را افاده می کند، می فرماید: ما قضایی حتمی در باره ایشان راندیم که به طور یقین یاری شدگان باشند. و - به طوری که ملاحظه می کنید - این معنا را با چند نوع تاکید بیان کرده. یکی حرف "لام" در ابتدای آیه، یکی کلمه "قد"، یکی کلمه "ان" و یکی حرف "لام" در "لهم".

در این آیه شریفه نصرت را مقید نکرده که انبیا (علیه السلام) را در دنیا نصرت می دهد و یا در آخرت و یا به نحوی دیگر. بلکه در آیه دیگر نصرت را عمومیت داده و فرموده:

"إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ" (۱).

پس رسولان خدا هم در حجت و دلیل منصورند، برای اینکه راه حق را پیش گرفته اند و راه حق هرگز شکست نمی خورد، و هم بر دشمنان خود منصورند، یا به اینکه خدا یارشان می دهد تا دشمنان را زیر دست کنند، و یا به اینکه از ایشان انتقام می گیرند، چنانچه خدای تعالی فرموده: "وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى ... حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كَذَّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَفُجِّى مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ" (۲).

و هم در آخرت منصورند، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ" (۳) - و در همین نزدیکی ها در سوره مؤمن بیانی در این معنا گذشت.

"إِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْعَالِيُونَ"

کلمه "جند" به معنای مجتمعی است انبوه و متراکم و لشکر را هم به همین جهت "جند" می خوانند. بنا بر این، کلمه "جند" با کلمه "حزب" قریب المعنا می باشند و لذا می بینیم در قرآن کریم در باره آمدن احزاب یک جا تعبیر به "جند" نموده، می فرماید: "إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ" (۴)، و در جایی دیگر در همین باره می فرماید: "وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ" (۵) و نیز در جایی دیگر فرموده: "وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْعَالِيُونَ" (۶).

و مراد از "جندنا" جامعه ای است که فرمانبردار امر خدا باشد و در راه خدا جهاد

ص: ۲۶۹

۱- ما محققا رسولان خود را یاری می کنیم و نیز آنان را که به ایشان ایمان آوردند، هم در دنیا و هم در روز قیامت که گواهان به پا می خیزند. سوره مؤمن، آیه ۵۱.

۲- قبل از تو نفرستادیم مگر مردانی از اهل قراء را که به ایشان نیز وحی می کردیم ... تا وقتی که رسولان مایوس می شدند و می پنداشتند که به آنان دروغ گفته شده که ناگهان نصرت ما می رسید و هر کس را که می خواستیم نجات می یافت، ولی عذاب ما حتی یک نفر از مجرمین را هم باقی نگذاشت. سوره یوسف، آیه ۱۱۰ و ۱۰۹.

۳- روزی که خدا پیغمبر و گروندگان به او را خوار نمی گرداند. سوره تحریم، آیه ۸. [...]

۴- هنگامی که لشکریانی به مدد و یاری شما آمدند. سوره احزاب، آیه ۹.

۵- و مؤمنان چون لشکر و نیروهای کفار را به چشم دیدند. سوره احزاب، آیه ۲۲.

۶- کسی که خدا و رسول و مؤمنان را دوست بدارد، غالب است، برای اینکه حزب خدا غالب است. سوره مائده، آیه ۵۶.

نماید، و این جامعه عبارت است از گروه مؤمنان و یا انبیاء به ضمیمه مؤمنان، که پیرو انبیایند، بنا بر احتمال دوم در این کلام تعمیم بعد از تخصیص به کار رفته، و به هر حال پس مؤمنان مانند پیشوایان خود منصورند، هم چنان که در جای دیگر خطاب به مؤمنان فرموده: "وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ" (۱) که در گذشته تعدادی آیات که بر این معنا دلالت داشت، گذشت.

و این حکم یعنی نصرت و غلبه حکمی است اجتماعی و منوط است بر تحقق عنوان و لا- غیر، یعنی این نصرت و غلبه تنها نصیب انبیا و مؤمنین واقعی است، که جند خدا هستند و به امر او عمل می کنند و در راه او جهاد می کنند هر جامعه ای که این عناوین بر آن صادق باشد، یعنی ایمان به خدا داشته باشد، و به اوامر خدا عمل کند و در راه او جهاد نماید منصور و غالب است، نه جامعه ای که این اسامی و عناوین را دارد و واقعیت آنها را ندارد. پس جامعه ای که از ایمان جز اسم در آن نمانده باشد و از انتسابش به خدا جز سخنی در آن نمانده باشد، نباید امید نصرت و غلبه را داشته باشد.

"وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ" این جمله تفریع بر داستان نصرت و غلبه است، و در حقیقت وعده ای است به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که به زودی نصرت و غلبه اش می دهد و تهدیدی است علیه مشرکین و مخصوصا مشرکین قریش.

و از اینکه نخست دستور می دهد به اینکه آن جناب از مشرکین اعراض کند و سپس با جمله "حتی حین" آن را موقت می سازد، به دست می آید که این مدت خیلی طولانی نیست، و واقعیت هم همین طور بود، چون بعد از مدتی کوتاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از بین مشرکین مهاجرت کرد، و سپس رؤسا و بزرگان آنان را در جنگ بدر و غیر آن نابود کرد.

"وَأَبْصِرْ لَهُمْ فَسُوفَ يُبْصِرُونَ" از اینکه در آغاز، امر به بینایی می کند و سپس خبر می دهد که به زودی خواهند دید، و سپس کلام را بر اعراض فوری در آیه قبلی عطف می کند، از نظر سیاق استفاده می شود که می خواهد بفرماید: لجبازی و جحود ایشان را نیک بنگر، و بین در مقابل انذار و تخویف تو چه عکس العملی نشان می دهند و چگونه انکار می کنند و به زودی خواهند دید سرانجام

ص: ۲۷۰

۱- سست و اندوهناک مشوید. که غلبه با شماس است اگر در ایمان ثابت قدم باشید. سوره آل عمران، آیه ۱۳۹.

"أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنذَرِينَ" این آیه مشرکین را در برابر عجله شان توبیخ می کند که می گفتند: "متی هذا الوعدُ" - پس این وعده عذابت چه شد؟ "و" متی هذا الفتحُ - پس این وعده فتح چه شد؟" و نیز اعلام می کند به اینکه این عذاب چیزی نیست که در آن عجله شود، چون روزی بسیار سخت و صبحی بسیار شوم در پی دارد.

و نزول عذاب به ساحت آنان، کنایه است از نزول آن از همه طرف، به طوری که عذاب ایشان را احاطه کند. و معنای جمله "فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنذَرِينَ" این است که: در بین همه صبح ها صبح انداز شدگان بسیار صبح بدی است و منظور از انداز شدگان مشرکین قریشند.

"و تَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ وَ أَبْصَرَ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ" این آیه، تاکید همان مضمون آیه قبلی است، چون - بنا به گفته بعضی - (۱) تکرار مضمون تنها به این منظور بوده. بعضی (۲) دیگر احتمال داده اند: منظور از جمله قبلی، تهدید به عذاب دنیا و از جمله مورد بحث، تهدید به عذاب آخرت باشد. و این احتمال خالی از وجه نیست، چون در آیه مورد بحث برای جمله "أبصر" مفعولی ذکر نشده، ولی در آیه قبلی ذکر شده و فرموده:

"أبصرهم" و حذف آن در آیه مورد بحث اشعار بر عمومیت دارد و مراد از "أبصار" دیدن کفر و فسوقی است که عموم مردم مرتکب آن بودند، و مناسب چنین کفری تهدید به عذاب در قیامت است.

"سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ" این آیه، خدای سبحان را از آن اوصافی که مشرکین و مخالفین دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برایش ذکر کرده اند - و قبلا - در همین سوره حکایت شد - منزه می دارد، چون کلمه "سبحان" اضافه شده به کلمه "ربک" می فرماید: منزّه است آن پروردگاری که تو او را عبادت می کنی و به سوی او دعوت می کنی. و نیز برای بار دوم کلمه "رب" را بر عزت اضافه کرد تا بفهماند خدا مختص به عزت است پس او مقامی منیع دارد.

که منیع بودن مقامش علی الاطلاق است، یعنی هیچ عامل ذلتی نمی تواند او را ذلیل کند و هیچ غالبی نیست که بر او غلبه نماید و هیچ کسی نمی تواند از تخت سلطنت او بگریزد، پس مشرکین که دشمنان حقند و به عذاب تهدید شده اند نمی توانند او را به ستوه بیاورند.

ص: ۲۷۱

۱- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۱۴۰.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۵۶.

" وَ سَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ " این جمله، سلام بر همه رسولان خداست، و مصونیت آنان را از هر عذاب و ناملایمی از ناحیه خدا اعلام می دارد.

" وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ " در تفسیر سوره فاتحه معنای این جمله و مطالب مربوط به آن گذشت.

بحث روایتی (چند روایت در ذیل آیه: " وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ ... ")

در کتاب الدر المنثور آمده که محمد بن نصر و ابن عساکر، از علاء بن سعید، روایت کرده اند که گفت: روزی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به اهل مجلس خود فرمود:

" اطت السماء و حق لها ان تئط " یعنی کمر آسمان از سنگینی خمید و حق دارد که خم شود، چون هیچ جای پایی از آسمان نیست، مگر آنکه فرشته ای در آنجا قرار دارد، که یا در رکوع است و یا در سجده، آن گاه این آیه را قرائت فرمود: " وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ " (۱).

مؤلف: این معنا به غیر از طریق نامبرده نیز از آن جناب روایت شده "

و نیز در همان کتاب است که ابن مردویه از انس روایت کرده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چنین بود که هر وقت به نماز می ایستاد می فرمود: صف نماز را منظم کنید، فلانی تو قدری جلو بیا، و فلانی تو قدری عقب برو، آن گاه می فرمود: اگر صفوف خود را منظم کنید، و به خط مستقیم بایستید خدای تعالی شما را مانند ملائکه هدایت می کند، آن گاه این آیه را تلاوت می فرمود: " وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ " (۲).

و در نهج البلاغه است که: امیر المؤمنین (علیه السلام) در وصف ملائکه فرموده:

ایشان صف بستگانی هستند که هرگز از صف خود جدا نمی شوند و تسبیح گویانی هستند که از تسبیح گفتن خسته نمی گردند (۳).

ص: ۲۷۲

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۹۳.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۹۳.

۳- شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۹۱، خطبه ۱.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ (۱) بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِ (۲) كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا وَ لَاتِ حِينَ مَنَاصٍ (۳) وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ (۴)

أَجْعَلِ اللَّهُ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ (۵) وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَ اصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ (۶) مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ (۷) أَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابِ (۸) أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنٌ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ (۹)

أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَلْيَزْتَفُوا فِي الْأَشْيَابِ (۱۰) جُنُدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ (۱۱) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَ عَادٌ وَ فِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ (۱۲) وَ ثَمُودُ وَ قَوْمُ لُوطٍ وَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ أُولَئِكَ الْأَحْزَابُ (۱۳) إِنْ كُلُّ إِلَّا كَذَّبَ الرَّسِيلَ فَحَقَّ عِقَابِ (۱۴)

وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ (۱۵) وَ قَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطْنَ قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ (۱۶)

ترجمه آیات

به نام خدای رحمان و رحیم.

ص، سوگند به قرآن که دارای تذکر است (۱).

که کافران در سرکشی و خلافند (۲).

پیش از آنان چه نسلها را که هلاک کردیم، وقتی به فریاد آمدند که کار از کار گذشته بود (۳).

و تعجب کردند که بیم رسانی از خودشان به سویشان آمده و کافران گویند این جادوگری دروغگو است (۴).

چگونه خدایان را یک خدا کرده این چیزی سخت عجیب است (۵).

و اشراف و بزرگانشان به راه افتادند و گفتند بروید و با خدایانتان بسازید که این خود روشی است مطلوب (۶).

چنین چیزی از دیگر ملتها نشنیده ایم و این به جز دروغ نمی تواند باشد (۷).

چگونه از بین ما قرآن به او نازل شود؟ اینها همه بهانه است بلکه اینان از تذکار من به شک اندرند چون هنوز عذاب را نچشیده اند (۸).

مگر خزانه های رحمت پروردگار مقتدر و بخشنده نزد آنهاست؟ (۹).

و یا ملک آسمانها و زمین و آنچه بینشان هست از ایشان است تا به هر سبب که می توانند بالا روند (۱۰).

این سپاه نالایق اینجا نیز چون دسته های دیگر شکست پذیر است (۱۱).

پیش از آنها نیز قوم نوح و عاد و فرعون صاحب قدرت (پیامبران ما را) تکذیب کردند (۱۲).

و قوم ثمود و قوم لوط و اهل ایکه که آنها دسته ها بودند (۱۳).

همگی پیغمبران را تکذیب کردند و مجازات من بر آنها محقق گشت (۱۴).

اینان نیز جز یک صیحه را که بازگشت ندارد انتظار نمی برند (۱۵).

گویند پروردگارا پیش از رسیدن روز رستاخیز سهم ما را بیاور (۱۶).

بیان آیات محتوای کلی سوره مبارکه "ص"

اشاره

در این سوره گفتار پیرامون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دور می زند و اینکه آن جناب با ذکر از ناحیه خدا که بر او نازل شده مردم را انداز می کند و به سوی توحید و اخلاص در بندگی خدای تعالی دعوت می کند.

و لذا مطلب را از اینجا شروع می کند که کفار به عزت خیالی خود می بالند و به همین جهت دست از دشمنی با تو برنداشته

از پیروی و ایمان به تو استکبار می ورزند، و مردم را هم از اینکه به تو ایمان بیاورند جلوگیری کرده، به این منظور سخنانی باطل می گویند، و

ص: ۲۷۴

آن گاه آن سخنان را در فصلی جداگانه رد می کند.

و پس از آن رسول گرامی خود را امر به صبر نموده و سرگذشت بندگان "اواب" خود را در یک فصل به یادش می آورد، و آن گاه عاقبت کار مردم با تقوی و سرانجام طاغیان را در فصلی خاطر نشان نموده. سپس آن جناب را دستور می دهد به اینکه ماموریت خود را در انذار انجام دهد و مردم را به سوی توحید دعوت کند. و نیز در فصلی دیگر می فرماید: که خدا از همان روز نخست که به ملائکه امر کرد تا برای آدم سجده کنند و شیطان امتناع کرد، این قضای حتمی را راند که سرانجام پیروان شیطان و خود او به آتش منتهی شود. و این سوره به شهادت سیاق آیاتش در مکه نازل شده.

توضیح معنای آیه: "وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِي"

"ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِي" مراد از "ذکر" ذکر خدای تعالی و یادآوری اوست به توحیدش و به معارف حقی که از توحید او سرچشمه می گیرد، مانند: معاد، نبوت و غیر آن دو. و کلمه "عزه" به معنای امتناع و زیر بار نرفتن است. و کلمه "شقاق" به معنای مخالفت است.

در مجمع البیان آمده که: اصل کلمه "شقاق" به این معنا بوده که هر یک از دو طایفه مخالف هم به طرفی بروند، و از همین باب است که می گویند: فلانی شق عصا کرد، یعنی مخالفت نمود ^(۱).

و از سیاق برمی آید که جمله "وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ" سوگند باشد، مانند سوگندی که در "یس وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ" و در "ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ" و در "ن وَ الْقَلَمِ" است، نه اینکه عطف بر ما قبل باشد.

چیزی که هست باید در جستجوی "مقسم علیه" آن باشیم، یعنی ببینیم برای چه مطلبی سوگند یاد کرده؟ آنچه از اعراضی که در جمله "يٰۤاَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِ وَ شِقَاقِي" است، برمی آید این است که: آن مطلب امری است که مشرکین از قبول آن خودداری می کرده اند و عزت و شقاق به خرج می داده اند، و ملتهای بی شماری به خاطر امتناع از پذیرفتن آن هلاک گشته اند.

از سوی دیگر از اینکه بعد از این سوگند و هلاکت ملتها، به منذر بودن رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و نقل سخنانی که کفار علیه او گفتند، و دستوراتی که سران کفار در مقابل انذار آن جناب به کفار داده اند می پردازد، برمی آید آن مطلبی که به خاطر اثبات آن،

ص: ۲۷۵

سوگند خورده، چیزی نظیر "إِنَّكَ لِمِنَ الْمُرْسَلِينَ" بوده است، چون علاوه بر قرائنی که گفتیم، در این سوره مکرر متعرض انداز آن جناب شده است.

مفسرین، هم در باره اعراب و هم در باره معنای آیه "ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ" وجوه بسیار آورده اند که بیشتر آنها بی معنا است و ما از ایراد آن خودداری کردیم، چون فایده ای نداشت.

و معنای آیه مورد بحث- و خدا داناتر است- این است که: من به قرآن که متضمن ذکر و یادآوری است سوگند می خورم که تو به طور قطع و یقین از اندازکنندگان، بلکه آنهایی که کافر شدند، از قبول این معنا و پیروی تو امتناع ورزیدند و مخالفت کردند.

"كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْمٍ فَسَادُوا وَ لَآئِ حِينَ مَنَاصٍ" کلمه "قرن" به معنای مردمی است که در یک عصر زندگی می کنند. و کلمه "مناص" مصدر "ناص- نصوص" است که بنا به گفته صاحب مجمع البیان (۱) اگر با "نون" خوانده شود معنای تاخر را می دهد و اگر با "باء" خوانده شود معنای تقدم را می دهد. بعضی (۲) هم آن را به معنای فرار دانسته اند.

و معنای آیه چنین است که: ما قبل از این کفار، چه بسیار قرن‌ها و امت‌ها را که به کیفر تکذیب پیامبران منذر هلاک کردیم، و در هنگام نزول عذاب دیگر مجال فرار برایشان نماند و گفتن واویلا به دردشان نخورد و هر چه فریاد زدند: "یا وِیْلَنَا إِنَّا کُنَّا ظَالِمِینَ" سودی به حالشان نبخشید و هر چه به خدای سبحان استغاثه کردند، فایده ای ندیدند، چون هنگام، هنگام تاخر عذاب و مؤاخذه نبود و یا هنگام فرار نبود.

"وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْکَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ کَذَّابٌ" یعنی تعجب کردند از آمدن منذری از جنس خودشان، یعنی از جنس بشر، چون مسلک و ثنیت منکر رسالت بشر است.

کفار در اینکه گفته اند: "هَذَا سَاحِرٌ کَذَّابٌ" اشاره کرده اند به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و او را متهم به سحر کرده اند، چون از آوردن مثل آنچه که آن جناب آورد یعنی قرآن عاجز شدند. و نیز آن جناب را متهم کردند به دروغ، و گمان کردند که وی به دروغ، قرآن و معارف حقیقی آن را به خدا نسبت می دهد.

ص: ۲۷۶

۱- تفسیر مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۶۴.

۲- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۱۴۶.

" أَجْعَلُ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ " کلمه "عجاب" بدون تشدید جیم، اسم مبالغه است، و با تشدید جیم مبالغه بیشتری را می رساند، و معنایش " بسیار عجیب " است.

و این جمله تتمه کلام کفار است و استفهام در آن استفهام تعجب است، یعنی شنونده را به تعجب واداشتن. و کلمه " جعل " به معنای گرداندن و قرار دادن است، و- به طوری که گفته اند (۱)- تصییر به حسب قول و اعتقاد و ادعا است، نه به حسب واقع، هم چنان که در آیه " وَ جَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا " (۲) مؤنث قرار دادن ملائکه به حسب ادعا و اعتقاد است، نه اینکه راستی جنس ملک را تغییر داده باشند.

پس در آیه مورد بحث معنای اینکه گفتند: آیا محمد (صلی الله علیه و آله) خدایان را یک خدا کرده؟ این است که: آیا الوهیت آلهه را باطل کرده و آن را منحصر در یک خدا کرده که می گوید " لا اله الا الله "؟

بیان سخنان اشراف و بزرگان کفار در رد دعوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و سفارش به ادامه پرستش آلهه

" وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَ اضْبُرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ " اینکه انطلاق را به بزرگان و اشراف قوم نسبت داده و نیز کلام حکایت شده را از همان اشراف حکایت کرده، اشاره به این معنا دارد که اشراف قریش نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) جمع شدند و در باره حل مشکلی که آن جناب با دعوت خود به سوی توحید و ترک آلهه پیش آورده بود با آن جناب گفتگو کردند، تا به نوعی آن جناب را متمایل نمایند، و آن جناب حاضر نشده اند به هیچ یک از سخنان آنان تن در دهند، در نتیجه اشراف به راه افتاده و به یکدیگر و یا به پیروان خود گفته اند: بروید و در پایداری و حمایت از خدایان خود پایمردی و شکیبایی به خرج دهید. این مطلبی را که ما از لحن آیه استفاده کردیم مورد تایید روایاتی است که: در شان نزول آیه وارد شده، و ان شاء الله به زودی در بحث روایتی خواهد آمد.

در جمله " أَنْ امْشُوا وَ اضْبُرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ " کلمه " گفتند " در تقدیر است و تقدیر آن چنین است " اشراف قوم به راه افتادند، در حالی که می گفتند: بروید و بر حمایت از خدایان پایمردی کنید و پرستش آنها را ترک نکنید، هر چند که محمد (صلی الله علیه و آله) این عمل را نکوهش کند ". و از ظاهر سیاق برمی آید که این کلام را به یکدیگر گفته باشند، [

ص: ۲۷۷

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۶۶.

۲- ملائکه را که بندگان رحمانند مؤنث قرار دادند. سوره زخرف، آیه ۱۹. [.....]

احتمال هم دارد- همان طور که قبلا معنا کردیم- اشراف به عامه مردم گفته باشند.

"إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ" - ظاهر این جمله این است که: می خواهد به غرض و لازمه دعوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اشاره کند، البته غرض و لازمه ای که مشرکین از دعوت آن جناب فهمیده اند، و آن این است که: آن جناب منظورش از دعوت به توحید، ریاست و حکومت بر مردم است و دعوت خود را وسیله نیل به این هدف قرار داده، و این معنا نظیر کلامی است که بزرگان قوم نوح به عامه مردم آن روز گفتند، و قرآن کریم آن را حکایت نموده، می فرماید: "ما هذا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ" (۱).

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند معنای آیه این است که: "این اصراری که ما مشاهده می کنیم از محمد (صلی الله علیه و آله) و این تصلب و سرسختی که بر دعوت خود می ورزد امر عظیمی است که او در نظر گرفته".

و بعضی (۳) دیگر گفته اند: "معنایش این است که: این امر یکی از بلاهای روزگار است که متوجه ما شده و هیچ حيله و چاره ای نیست، جز اینکه بروید و در پرستش خدایان خود پایمردی و شکیبایی کنید".

بعضی (۴) دیگر گفته اند: معنایش این است که: "صبر، خلقی است پسندیده که عقلای عالم از ما انتظار دارند در چنین شرایطی از خود نشان دهیم" معنای دیگری هم برای آیه کرده اند که هیچ یک از آنها با سیاق آیه سازگاری ندارد.

"ما سمعنا بهذا في الملة الآخرة إن هذا إلا اختلاق" منظورشان از "ملت آخرت" مذهبی است که سایر ملل و امت های معاصر و یا قریب به عصر آن روز عرب به آن مذهب متدین بودند، در مقابل مذهب های اولی که امم گذشته متدین به آن بوده اند، گویا خواسته اند بگویند: این دینی نیست که تمام اهل دنیا آن را به عنوان آخرین دین بپذیرند، بلکه از همان افسانه های قدیمی است.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: "مراد از "ملت آخرت" مسیحیت است، چون دین مسیح در آن روز آخرین دین آسمانی بود، که آن نیز دعوت به توحید نمی کرد، چون مسیحیت به سه خدا قائل بود. پس درست است که مشرکین بگویند دعوت به توحید را حتی از آخرین

ص: ۲۷۸

۱- این مرد جز بشری مانند شما نیست، او می خواهد به این وسیله بر شما برتری داشته باشد. سوره مؤمنون، آیه ۲۴.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۶۷. (۳ و ۴) تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۶۷.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۶۷.

دین آسمانی هم نشیده ایم."

لیکن این تفسیر درست نیست و ضعفش روشن است، برای اینکه مشرکین اعتنایی به نصرانیت نداشتند، هم چنان که اعتنایی به اسلام نداشتند.

"إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ" - یعنی این دین چیزی به جز دروغ و خود ساخته نیست.

"أَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا" این جمله استفهامی است انکاری، به داعی تکذیب، می خواسته اند بگویند: هیچ مرجعی نزد محمد (صلی الله علیه و آله) نیست که به وسیله آن از ما برتری و امتیازی داشته باشد، و به خاطر آن امتیاز، قرآن بر او نازل شود، و بر ما نازل نگردد، بنا بر این جمله مورد بحث در انکار امتیاز، نظیر جمله "مَا أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا" - تو نیستی مگر بشری مثل ما" است که اختصاص رسالت به آن جناب را انکار می کند.

اعراض از سخنان آنان و تهدید و تحقیرشان

"بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابٍ" این جمله اعراض از همه گفته های ایشان است، می فرماید: ایشان آنچه را که گفتند از روی ایمان و اعتقاد نبوده، بلکه هنوز در باره ذکر من یعنی قرآن در شکند و احتمال می دهند که حق باشد.

و اگر به حقانیت آن معتقد نشده اند، نه بدان جهت است که قرآن در دلالت کردن بر حقانیت نبوت و آیت بودنش برای آن، خفایی داشته و از افاده این معنا قاصر است و نمی تواند برای مردم یقین و اعتقاد بیاورد، بلکه تعلق دل‌های آنان به عقاید باطل، و پافشاری آنان بر تقلید کورکورانه است، که ایشان را از نظر و تفکر در دلالت آیت الهی و معجزه او بر نبوت باز می دارد. و در نتیجه در باره این آیت یعنی قرآن در شکند در حالی که قرآن آیتی معجزه است.

و جمله "بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابٍ" اعراضی است از اعراض قبلی، و معنایش این است که: انکار قرآن از ناحیه مشرکین و ایمان نیاوردن آنان به حقانیت آن، ناشی از شکی نیست که نسبت به آن داشته باشند، بلکه ناشی از روح سرکشی و استکباری است که دارند، این روحیه باعث شده که به حقانیت قرآن اعتراف نکنند، هر چند نسبت به آن یقین داشته باشند و این سرکشی را هم چنان ادامه می دهند تا وقتی که عذاب را بچشند، آن وقت به حکم اضطرار ناگزیر می شوند اعتراف کنند، هم چنان که اقوام دیگری که مثل ایشان بودند، بعد از چشیدن عذاب اعتراف کردند.

و اینکه فرمود: "لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابٍ" - هنوز عذاب مرا نچشیده اند "خود تهدیدی است به عذابی که واقع خواهد شد.

"أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ" این گفتار در جای اعراض واقع شده، و کلمه "أم" در آن منقطعه است و کلام، ناظر به گفتار مشرکین است که گفتند: "أُنزِلَ عَلَيْهِ الذُّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا" و معنایش این است که:

"بلکه آیا نزد ایشان خزانه های رحمت پروردگارت هست، که از آن خزانه ها به هر کس هر چه بخواهد می دهد تا آن را از تو دریغ بدارند؟ بلکه این خزانه ها منحصر در اختیار خود خداست و او بهتر می داند که رسالت را در چه دودمانی و چه شخصی قرار داده، و چه کسی را مورد رحمت خاص خود قرار دهد".

و اگر در ذیل کلام فرمود: "الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ"، برای این بود که خلاصه گفتار را تایید کند. و معنایش این است که هیچ سهمی از خزانه های رحمت خدا به دست ایشان نیست برای اینکه خدا عزیز است، یعنی مقامش منیع است و احدی در کار او نمی تواند دخالت کند و نیز آنها نمی توانند رحمت خدا را از احدی جلوگیری کنند، برای اینکه خدا وهاب، و بسیار بخشنده است.

"أَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ" در این جمله نیز کلمه "أم" منقطعه است. و فرمان "فلیرتقوا" فرمانی است تعجیزی.

و کلمه "ارتقاء" به معنای بالا رفتن است. و کلمه "اسباب" به معنای پله ها و راههایی است که به وسیله آن به آسمانها صعود می کنند، و ممکن است مراد از "ارتقاء" اسباب حيله ها و وسیله هایی باشد که با آن به هدف منع و صرف خود از حق می رسند.

و معنای آیه این است که: "و یا آنکه آیا ملک آسمانها و زمین از آن ایشان است و در نتیجه می توانند در این آسمانها و زمین دخل و تصرف کنند و جلو نزول وحی آسمانی را بگیرند؟ که اگر راستی این طور هستند، پس به آسمانها عروج نموده و یا حيله های خود را به کار بزنند و جلو وحی آسمان را بگیرند!".

"جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ" کلمه "مهزوم" از "هزیمت" است که به معنای خذلان و بیچارگی است. و جمله "من الاحزاب" بیانی است برای "جند ما". و کلمه "ما" در جمله مزبور برای افاده قلت و تحقیر است. و کلام در آیه در مقام تحقیر امر کفار است. و می خواهد علی رغم آن غرور و اعتزاز و اعجابی که از کلامشان استفاده می شد، ایشان را خوار و ناچیز معرفی کند.

دلیل این معنا نکره آمدن کلمه "جند" و متمیم آن با لفظ "ما" است و نیز اشاره به

موقعیت ایشان با لفظ "هنالك" است که مخصوص اشاره به دور است. و نیز دلیل دیگرش این است که: ایشان را جزو احزابی معرفی کرده که همواره علیه انبیا صف آرایی نموده و حزب تشکیل می دادند و خداوند هم همواره ایشان را هلاک می کرده، هم چنان که به زودی در آیات بعد، از آنان نام می برد و به همین منظور آنان را لشکری شکست خورده معرفی کرد، با اینکه هنوز جنگی نکرده بودند و شکست نخورده بودند.

و معنای آیه این است که: این کفار لشکری ناچیز و اندک و بی مقدار و شکست خورده اند و از آن احزابی هستند که همواره علیه فرستادگان خدا حزب تشکیل می دادند و ایشان را تکذیب می کردند و عذاب من بر آنان حتمی شد.

"كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَ عَادٌ وَ فِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ ... فَحَقَّ عِقَابٌ" کلمه "ذو الاوتاد" صفت فرعون است، و کلمه "اوتاد" جمع "وتد" است که به معنای میخ است. بعضی (۱) گفته اند: اگر فرعون را "ذو الاوتاد- دارای میخ ها" معرفی نموده، از این جهت است که فرعون با میخ هایی بازی برد و باخت داشته. و بعضی (۲) دیگر گفته اند:

جهتش این است که فرعون به هر کس غضب می کرد، او را چهار میخ می کرده، یعنی دو دست و دو پا و سر او را بر زمین میخ کوب می کرده و بعد شکنجه اش می داده. بعضی (۳) دیگر گفته اند: معنایش "ذو الجنود- صاحب لشکرها" است، چون لشکر برای کشور به منزله میخ است. بعضی دیگر وجوه دیگری برای آن ذکر کرده اند، که بر هیچ یک از آن وجوه دلیل قابل اعتمادی نیست.

اصحاب "ایکه" قوم شعیب اند که سرگذشت آنان در تفسیر سوره حجر و شعراء گذشت. و معنای جمله "فحق عقاب" این است که: عقاب من بر آنان ثابت شد و مستقر گشت و در آخر هلاکشان کرد.

"وَ مَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ" کلمه "نظر" به معنای انتظار و کلمه "فواق" به معنای برگشتن و مهلت اندک است.

و معنای آیه این است که: این تکذیب کنندگان از امت تو، انتظار نمی برند، مگر یک صیحه را که همگی آنان را هلاک کند و با آمدنش دیگر برای آنان بازگشت و یا مهلت نیست، و آن عذاب استیصال است.

ص: ۲۸۱

مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "صیحه" صیحه روز قیامت است، چون امت محمد (صلی الله علیه و آله) هرگز قبل از قیامت دچار عذاب نمی شود. ولی در تفسیر سوره یونس گفتیم که این سخن خلاف ظاهر آیات کتاب است - بدانجا مراجعه شود.

"وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطْنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ" کلمه "قط" به معنای بهره و نصیب است. و اینکه گفتند: "پروردگارا سهم ما را قبل از روز قیامت بده" عجله ای است که نسبت به عذاب خدا کرده گفتند: سهم عذاب ما را قبل از رسیدن قیامت بده. و این کلام در حقیقت استهزای داستان روز حساب، و استهزای تهدید به عذاب آن روز است.

بحث روایتی (روایاتی در باره شان نزول آیات: "وَعَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ...") و در باره "ص"

در کتاب کافی به سند خود از جابر از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود:

روزی ابو جهل بن هشام به همراهی قومی از قریش نزد ابی طالب (علیه السلام) آمده، گفتند: برادرزاده ات ما و خدایان ما را اذیت کرد، او را بخوان و به او دستور بده تا دست از خدایان ما بردارد تا ما نیز از خدای او دست برداریم.

ابو طالب (علیه السلام) نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کسی را فرستاد تا بیاید، چون داخل شد، دید در خانه به غیر از مشرکین کسی نیست، لذا نگفت "السلام علیکم" بلکه گفت: "السَّلَامُ عَلٰی مَنْ اَتَّبَعَ الْهُدٰی - سلام بر هر کس که پیرو هدایت باشد".

آن گاه نشست ابو طالب او را از ماجرا خبر داد. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود:

من پیشنهادی بهتر از این دارم، پیشنهادی که با به کار بستن آن عرب سالار می شوند، و تمام گردنها برایشان خاضع می گردد، آیا می خواهید آن پیشنهاد را بکنم؟ ابو جهل گفت: بله، بگو بینم آن چیست؟ فرمود: اینکه بگویید: "لا اله الا الله".

امام باقر (علیه السلام) سپس فرمود: مشرکین انگشت ها را به گوش خود گرفته، برخاستند و بیرون شدند، در حالی که می گفتند: ما این پیشنهاد را حتی در آخرین ملت هم نشنیدیم، این نیست مگر ساخته و پرداخته خود او، پس خدای تعالی آیه "ص وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ ... إِلَّا اخْتِلَاقٌ" را در این باره نازل فرمود (۲).

ص: ۲۸۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۶۸. روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۷۲، تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۱۸۲.

۲- کافی، ج ۲، ص ۶۴۹، ح ۵.

و در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه " وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ " آمده که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دعوت خود را ظاهر ساخت، قریش نزد ابو طالب جمع شده، گفتند: ای ابو طالب برادرزاده ات عقاید ما را سفیهانه خواند خدایان ما را ناسزا گفت و جوانان ما را فاسد نمود و جمعیت ما را متفرق کرد، اگر داعی او بر این کار است که می خواهد از ناداری نجات یابد، ما برای او آن قدر مال جمع می کنیم که از همه ما ثروتمندتر شود. و حتی او را پادشاه خود می کنیم.

ابو طالب جریان را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خبر داد، حضرت فرمود:

اگر خورشید را به دست راست من بگذارند، و ماه را به دست چپم، نمی پذیرم، و لیکن یک کلمه به من بدهند تا (هم مرا راضی کرده باشند، و هم) به وسیله آن سرور عرب گشته و غیر عرب هم به دین ایشان بگردند و نیز خود آنان پادشاهانی در بهشت باشند، ابو طالب پاسخ آن جناب را به اطلاع ایشان رسانید. ایشان گفتند: یک کلمه چیزی نیست ده کلمه از ما بخواهد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود شهادت دهند به اینکه " لا اله الا الله و انی رسول الله " مشرکین گفتند: شگفتا! آیا سیصد و شصت خدا را رها کنیم، و یک خدا بگیریم؟

پس خدای سبحان این آیه را فرستاد: " وَ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ... إِلَّا اخْتِلاقٌ " یعنی بهم مخلوط شده. " أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا لَيْلَ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي ... مِنَ الْأَحْزَابِ " یعنی آنهایی که در روز احزاب جمعیت تشکیل دادند (۱).

مؤلف: این قصه از طرق اهل سنت نیز نقل شده، و در بعضی از روایات ایشان آمده که وقتی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کلمه توحید را بر آنان عرضه کرد و گفتند چیز دیگری از ما بخواه، فرمود: اگر خورشید را برای من فراهم کنید و بیاورید و در دست من قرار دهید، غیر از این از شما چیزی نمی خواهم. مشرکین از این سخن وی در خشم شده، برخاستند و رفتند (۲) و پاسخ پیامبر (صلی الله علیه و آله) به آنان کنایه از این بوده که حتی اگر مشرکین زمام نظام عالم ارضی را به آن جناب واگذارند دست از دعوتش برنخواهد داشت چون خورشید و ماه از بزرگترین مؤثرات در زمینند، و آن دو را دو جرم کوچک و به همان اندازه که به

ص: ۲۸۳

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۹.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۲۹۵.

چشم می خورند تصور کرد، تا بتواند مطلب خود را بیان نماید.

و در کتاب علل به سند خود از اسحاق بن عمار روایت کرده که گفت: از ابی الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) پرسیدم: چه شد که نماز دارای یک رکوع و دو سجده گشت و چه شد که دارای دو سجده شد ولی دارای دو رکوع نشد؟ فرمود: حال که از چیزی سؤال کردی دلت را برای فهمیدن جوابش خالی و حواست را جمع کن. اولین نمازی که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خواند نمازی بود که در آسمان در پیش روی خدای تبارک و تعالی در جلو عرش او خواند. و آن چنان بود که وقتی آن جناب را به معراج بردند تا جلو عرش بالا رفت. خدای تعالی به او فرمود: ای محمد! نزدیک "صاد" بیا و محل سجده خود را بشوی و طاهر کن و برای پروردگارت نماز بخوان. پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به همان نقطه ای که خدای تعالی دستورش داده بود نزدیک شده، وضو گرفت و وضویش را کامل کرد.

پرسیدم: فدایت شوم "صاد" چه بود؟ که آن جناب مامور شد از آن برای وضو گرفتن استفاده کند؟ فرمود: چشمه ای است که از یکی از ارکان عرش می جوشد و آن را "آب حیوان" می نامند. و آن همان است که خدای تعالی در باره اش می فرماید: "ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ" - تا آخر حدیث (۱).

مؤلف: این معنا- که "صاد" نهی است که از ساق عرش بیرون می آید- در کتاب معانی الاخبار از سفیان ثوری از امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده (۲) و در مجمع البیان از ابن عباس روایت آورده که گفت: "صاد" یکی از اسمای خداست. و سپس اضافه کرده که این معنا از امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده (۳).

و در کتاب معانی به سند خود از اصبع از علی (علیه السلام) روایت آورده که در معنای آیه "وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطْنَآ قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ" فرمود: منظورشان بهره ای است که از عذاب خدا دارند (۴).

ص: ۲۸۴

۱- علل الشرائع، ص ۳۳۴، ح ۱.

۲- معانی الاخبار، ص ۲۲.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۶۵.

۴- معانی الاخبار، ص ۲۲۵، ح ۱. [.....]

اشاره

اصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِ اِنَّهُ اَوْابٌ (۱۷) اِنَّا سَخَرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاشْرَاقِ (۱۸) وَالطَّيْرِ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَّهٗ اَوْابٌ (۱۹) وَ شَدَدْنَا مُلْكَهُ وَ اَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فَضَّلْنَا الْخِطَابَ (۲۰) وَ هِيلَ اَتَاكَ نَبَا الْخِصْمِ اِذْ تَسُوْرُوا الْمِحْرَابَ (۲۱)

اِذْ دَخَلُوْا عَلٰى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوْا لَا- تَخَفْ خَصِيْمَانِ بَغٰى بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ فَاَحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَ لَا تَشْطَطْ وَ اهْدِنَا اِلٰى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (۲۲) اِنَّ هٰذَا اَخِيْ لَهٗ تِسْعٌ وَ تِسْعُوْنَ نَعَجَةً وَ لِيْ نَعَجَةٌ وَاَحَدَةٌ فَقَالَ اَكْفُلْنِيْهَا وَ عَزَّنِيْ فِى الْخِطَابِ (۲۳) قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسْؤَالِ نَعَجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهِ وَ اِنَّ كَثِيْرًا مِّنَ الْخُلَطَآءِ لِيَنْبَغِيْ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ اِلَّا- الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوْا الصّٰلِحٰتِ وَ قَلِيْلٌ مِّنْهُمْ وَ ظَنَّ دَاوُدُ اَنْمَا فَتَنَاهُ فَاَسْتَعْفَرَ رَبَّهُ وَ خَرَّ رَاكِعًا وَ اَنَابَ (۲۴) فَغَفَرْنَا لَهٗ ذٰلِكَ وَ اِنَّ لَهٗ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَ حُسْنَ مَّآبٍ (۲۵) يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيْفَةً فِى الْاَرْضِ فَاَحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَ لَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ اِنَّ الَّذِيْنَ يَضِلُّوْنَ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ لَهٗمْ عَذَابٌ شَدِيْدٌ بِمَا نَسُوْا يَوْمَ الْحِسَابِ (۲۶)

وَ مَا خَلَقْنَا السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذٰلِكَ ظَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فَوَيْلٌ لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْا مِنَ النَّارِ (۲۷) اَمْ نَجْعَلُ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوْا الصّٰلِحٰتِ كَالْمُفْسِيْدِيْنَ فِى الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِيْنَ كَالْفُجَّارِ (۲۸) كِتٰبٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبٰرَكٌ لِّيَدَّبَّرُوْا آيٰتِهٖ وَ لِيَتَذَكَّرَ اُوْلُو الْاَلْبَابِ (۲۹)

بر آنچه می گویند صبر کن و به یاد آور بنده ما داوود را که نیرومند بود و بسیار به خدا رجوع داشت (۱۷).

ما کوه ها را با او مسخر کردیم که صبح و شام در تسیح با او دمساز باشند (۱۸).

و نیز مرغان را مسخر کردیم که نزد او مجتمع گردند و همه به سوی او رجوع می کردند (۱۹).

و ما پایه های ملک او را محکم کردیم و او را حکمت و فضل خصومت دادیم (۲۰).

آیا از داستان آن مردان متخاصم که به بالای دیوار محراب آمدند خبر داری (۲۱).

وقتی که بر داوود در آمدند از ایشان بیمناک شد گفتند: مترس ما دو متخاصم هستیم که بعضی بر بعضی ستم کرده تو بین ما به حق داوری کن و در حکم خود جور مکن و ما را به سوی راه راست رهنمون شو (۲۲).

اینک این برادر من است که نود و نه گوسفند دارد و من یک گوسفند دارم او می گوید: این یک گوسفندت را در تحت کفالت من قرار بده و در این کلامش مرا مغلوب هم می کند (۲۳).

داوود گفت: او در این سخنش که گوسفند تو را به گوسفندان خود ملحق سازد به تو ظلم کرده و بسیاری از شریکها هستند که بعضی به بعضی دیگر ستم می کنند مگر کسانی که ایمان دارند و عمل صالح می کنند که این دسته بسیار کمند. داوود فهمید که ما با این صحنه او را بیازمودیم پس طلب آمرزش کرد و به رکوع در آمد و توبه کرد (۲۴).

ما هم این خطای او را بخشودیم و به راستی او نزد ما تقرب و سرانجام نیکی دارد (۲۵).

ای داوود ما تو را جانشین خود در زمین کردیم پس بین مردم به حق داوری کن و به دنبال هوای نفس مرو که از راه خدا به بیراهه می کشد و معلوم است کسانی که از راه خدا به بیراهه می روند عذابی سخت دارند به جرم اینکه روز حساب را از یاد بردند (۲۶).

و پنداشتند که ما آسمان و زمین را به باطل آفریدیم و حال آنکه چنین نبود و این پندار کسانی است که کفر ورزیدند پس وای بر کافران از آتش (۲۷).

و یا پنداشتند که ما با آنهایی که ایمان آورده و عمل صالح کردند و آنهایی که در زمین فساد انگیزتند یکسان معامله می کنیم و یا متقین را مانند فجار قرار می دهیم (۲۸).

این کتابی است که ما به سوی تو نازلش کردیم تا در آیات آن تدبر کنند و در نتیجه خردمندان متذکر شوند (۲۹).

خدای سبحان بعد از آنکه تهمت کفار را مبنی بر اینکه دعوت به حق آن جناب را خود ساخته خواندند و آن را وسیله و بهانه ریاست نامیدند و نیز گفتار آنان را که او هیچ مزیتی بر ما ندارد تا به خاطر آن اختصاص به رسالت و انذار بیابد، و نیز استهزای آنان به روز حساب و عذاب خدا را که بدان تهدید شدند نقل فرمود، اینک در این آیات رسول گرامی خود را امر به صبر می کند و سفارش می فرماید یاوه گویی های کفار او را متزلزل نکند، و عزم او را سست نسازد. و نیز سرگذشت جمعی از بندگان اواب خدا را به یاد آورد که همواره در هنگام هجوم حوادث ناملایم، به خدا مراجعه می کردند.

و از این عده نام نه نفر از انبیای گرامی خود را ذکر کرده که عبارتند از: ۱- داوود ۲- سلیمان ۳- ایوب ۴- ابراهیم ۵- اسحاق ۶- یعقوب ۷- اسماعیل ۸- الیسع ۹- ذو الکفل (علیه السلام) که ابتدا نام داوود را آورده و به قسمتی از داستانهای او اشاره می فرماید.

بیان آیات مربوط به اوصاف و اقوال داوود (علیه السلام): تسبیح کوه ها و پرندگان با او و ...

"اضْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْاٰیِدِ اِنَّهُ اَوَّابٌ" کلمه "اُیْد" به معنای نیرو است و حضرت داوود (علیه السلام) در تسبیح خدای تعالی مردی نیرومند بود و خدا را تسبیح می کرد و کوه ها و مرغان هم با او همصدا می شدند، و نیز مردی نیرومند در سلطنت و نیرومند در علم، و نیرومند در جنگ بود، و همان کسی است که جالوت را به قتل رسانید- که داستانش در سوره بقره گذشت.

و کلمه "اواب" اسم مبالغه است از ماده "اوب" که به معنای رجوع است، و منظور کثرت رجوع او به سوی پروردگارش است.

"اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاُشْرَاقِ" ظاهراً کلمه "معه" متعلق است به جمله "یسبحن" و جمله "معه یسبحن" بیان معنای تسخیر است. و اگر کلمه "معه" که ظرف است، مقدم بر "یسبحن" آمده، به خاطر عنایتی است که در فهماندن تبعیت کردن جبال و طیر از تسبیح داوود، داشته (این در صورتی است که ظرف "معه" را متعلق به جمله "یسبحن" بدانیم) و لیکن آیه شریفه "وَ سَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَ الطَّيْرَ" (۱) مؤید این احتمال است که ظرف مزبور متعلق به جمله

"سخرنا" باشد، هم چنان که در جای دیگر از کلام خدای تعالی همین طور آمده، و آن آیه "یا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ" (۱) است که در آن سخنی از تسبیح نرفته. و کلمه "عشی" به معنای شام و کلمه "اشراق" به معنای صبح است.

کلمه "ان" در جمله "إِنَّا سَخَّرْنَا" تعلیل را می‌رساند. و آیه شریفه با آیاتی که بدان عطف شده همه بیانگر این معنا است که داوود (علیه السلام) مردی نیرومند در ملک و نیرومند در علم، و "اواب" به سوی پروردگار خویش بوده است.

"وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلُّ لَهُ أَوَّابٌ" کلمه "محشوره" از "حشر" به معنای جمع آوری به زور است، و معنای جمله این است که: ما طیر را هم تسخیر کردیم با داوود، که بی اختیار و به اجبار دور او جمع می‌شدند و با او تسبیح می‌گفتند.

جمله "كُلُّ لَهُ أَوَّابٌ" جمله‌ای است استینافی که تسبیح کوه‌ها و مرغان را که قبلاً ذکر شده بود بیان می‌کند، و معنایش این است که: هر یک از کوه‌ها و مرغان "اواب" بودند، یعنی بسیار با تسبیح به سوی ما رجوع می‌کردند، چون تسبیح یکی از مصادیق رجوع به سوی خداست. البته احتمال بعیدی هست در اینکه ضمیر "له" به داوود برگردد. این را هم باید دانست که تایید خدای تعالی از داوود (علیه السلام) به این نبوده که کوه‌ها و مرغان را تسبیح گویند، چون تسبیح گویی اختصاص به این دو موجود ندارد، تمامی موجودات عالم به حکم آیه "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ" (۲) تسبیح می‌گویند بلکه تاییدش از این بابت بوده که تسبیح آنها را موافق و هماهنگ تسبیح آن جناب کرده و صدای تسبیح آنها را به گوش وی و به گوش مردم می‌رسانده، - که گفتار ما در معنای تسبیح موجودات برای خدا سبحان در تفسیر آیه "۴۴" سوره اسری، گذشت و گفتیم که تسبیح آنها نیز به زبان قال است، نه به زبان حال.

"وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخِطَابِ" راغب می‌گوید: کلمه "شد" به معنای گره محکم است، وقتی گفته می‌شود:

"شددت الشیء" معنایش این است که: گره آن را محکم بستم (۳). بنا به گفته وی "شد".

ص: ۲۸۸

۱- ای کوه‌ها و ای مرغان شما نیز با داوود تسبیح گوید. سوره سبا، آیه ۱۰.

۲- هیچ چیز نیست مگر آنکه خدا را به حمد تسبیح می‌گوید، و لیکن شما تسبیح آنها را نمی‌فهمید. سوره اسری، آیه ۴۴.

۳- مفردات راغب، ماده "شد".

ملک" از باب استعاره به کنایه خواهد بود که مراد از آن این است که: ملک او را تقویت نموده، اساس آن را به وسیله هیبت و لشکریان و خزینه ها و حسن تدبیر محکم کرده، همه وسائل محکم شدن سلطنت را برایش فراهم کرده بودیم.

مراد از "حکمت"، "فصل الخطاب" که به داوود (علیه السلام) داده شده بود

و کلمه "حکمت" در اصل به معنای نوعی از حکم است، و مراد از آن، معارف حق و متقنی است که به انسان سود بخشد و به کمال برساند. بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از آن، نبوت است. بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از آن، زبور و علم شرایع است. و بعضی دیگر معانی دیگری برای حکمت ذکر کرده اند که هیچ یک از آنها معنای خوبی نیست.

و کلمه "فصل الخطاب" به معنای آن است که انسان قدرت تجزیه و تحلیل یک کلام را داشته باشد، و بتواند آن را تفکیک کند و حق آن را از باطلش جدا کند. و این معنا با قضاوت صحیح در بین دو نفر متخاصم نیز منطبق است.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: مراد از "فصل الخطاب" کلامی است متوسط بین ایجاز و اطناب، یعنی کلامی که بسیار کوتاه نباشد به حدی که معنا را نرساند و آن قدر هم طولانی نباشد که شنونده را خسته کند. بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد از آن، جمله "اما بعد" است، که قبل از سخن می آورند، چون اولین کسی که این رسم را باب کرد داوود (علیه السلام) بود.

ولی آیه بعدی که می فرماید: "وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَضْمِ..." مؤید همان معنایی است که ما برای "فصل الخطاب" کردیم.

"وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَضْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ" کلمه "خضم" مانند کلمه "خصومت" مصدر است و در این جا منظور اشخاصی است که خصومت در بینشان افتاده. و کلمه "تسور" به معنای بالا رفتن بر دیوار بلند است، مانند کلمه "تسّم" که به معنای بالا رفتن بر کوهان شتر است. و کلمه "تذری" که به معنای بالا رفتن بر بلندی کوه است. مفسرین کلمه "محراب" را به بالاخانه و شاه نشین معنا کرده اند. و استفهام "هل آتیک" به منظور به شگفتی واداشتن و تشویق به شنیدن خبر است.

و معنای آیه این است که: ای محمد آیا این خبر به تو رسیده که قومی متخاصم از دیوار محراب داوود (علیه السلام) بالا رفتند؟

"إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ..."

کلمه "اذ" ظرف است برای جمله "تسوروا"، هم چنان که "اذ" اولی ظرف است

ص: ۲۸۹

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۷۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۷۷.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۷۷.

۴- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۷۷.

برای جمله "نبؤا الخصم" و حاصل معنا این است که: این قوم داخل شدند بر داوود، در حالی که آن جناب در محرابش بود، و این قوم از راه معمولی و عادی بر او وارد نشدند، بلکه از دیوار محراب بالا رفتند، و از آنجا بر وی درآمدند، و به همین جهت داوود از ورود ایشان به فرع و وحشت درآمد، چون دید آنان بدون اجازه و از راه غیر عادی وارد شدند.

"فَفَزِعَ مِنْهُمْ" - راغب می گوید کلمه "فزع" به معنای انقباض و نفرتی است که در اثر برخورد با منظره ای هولناک به آدمی دست می دهد، و این خود از جنس جزع است، و فرقتش با ترس این است که نمی گویند: "فزع من الله" ولی گفته می شود "خفت منه" (۱).

معنای "خشیت"، "خوف" و "فزع" و توضیحی در باره فزع داوود (علیه السلام) در ماجرای مراجعه دو خصم نزد او برای داوری

و قبلاً هم گفتیم که "خشیت" عبارت است از تاثر قلب، تاثری که به دنبال اضطراب و نگرانی باشد، و این خود یکی از رذایل اخلاقی و مذموم است، مگر در مورد خدای تعالی که خشیت از او از فضایل است، و به همین جهت است که انبیاء (علیه السلام) به جز از خدا از کس دیگری خشیت ندارند. و خدای تعالی در باره شان فرموده: "وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ" (۲).

ولی کلمه "خوف" به معنای تاثر از نامالایمات در مقام عمل است، یعنی به معنای آن جنب و جوشی است که شخص ترسیده برای دفع شر انجام می دهد، به خلاف "خشیت" که گفتیم تاثر در مقام ادراک است، بنا بر این خوف بالذات رذیله و مذموم نیست، بلکه در مواردی جزو اعمال نیک شمرده می شود، هم چنان که خدای تعالی در خطابش به رسول گرامی اش فرموده: "وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً" (۳).

و چون "فزع" عبارت است از انقباض و نفرتی که از منظره ای مخوف در دل حاصل می شود، قهراً امری خواهد بود که به مقام عمل برگشت می کند، نه به ادراک، پس بالذات از رذایل نیست، بلکه فضیلتی است مربوط به مواردی که مکروه و نامالایمی در شرف پیش آمدن است، و دارندگان این فضیلت آن مکروه را دفع می کنند. پس اگر در آیه شریفه نسبت فرع به داوود (علیه السلام) داده، برای او نقصی نیست تا بگویی آن جناب از انبیا بوده که جز از خدا خشیت ندارند.

"قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغِي بَغُضْنَا عَلَيَّ بَغُضٍ" - وقتی دیدند داوود (علیه السلام) به

ص: ۲۹۰

۱- مفردات راغب، ماده "فزع".

۲- سوره احزاب، آیه ۳۹.

۳- و اگر از قومی ترس آن داشتی که خیانت کنند. سوره انفال، آیه ۵۸.

فزع افتاده، خواستند او را دلخوش و آرام ساخته و فزعه را تسکین دهند، لذا گفتند: "لا تخف - مترس". و این در حقیقت نهی از فزع است به صورت نهی از علت فزع که همان خوف باشد. "خَصْمَانِ بَغِي" این جمله در تقدیر "نحن خصمان" است، یعنی ما دو خصم هستیم، و مراد از دو خصم دو نفر نیست، بلکه دو طایفه متخاصم است، که بعضی بر بعضی ظلم کرده اند.

"فَاخُكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطُ..."- کلمه "شطط" به معنای جور است و معنای جمله این است که: ای داوود بین ما حکمی کن که به حق باشد، و در حکم کردنت جور مکن. و ما را به راه وسط و طریق عدل راه بنما.

"إِنَّ هَذَا أُخِي..."

این جمله مطلب مورد نزاع را بیان می کند، می گوید: "این برادر من است..." و این جمله کلام یکی از دو طایفه است که به یک نفر از طایفه دیگر اشاره نموده می گوید:

"این شخص که می بینی برادر من است...".

و با این بیان فساد استدلالی که بعضی (۱) به این آیه کرده اند که کمترین عدد جمع، دو است، روشن می شود، چون با بیان ما روشن گردید که کلمه "خصمان" و جمله "هذا اخی" هیچ دلالتی ندارد بر این که مراجعه کنندگان به داوود دو نفر بوده اند، تا بگویی پس جمع "إِذْ تَسَوَّرُوا" و نیز "إِذْ دَخَلُوا" در مورد دو نفر استعمال شده در نتیجه صیغه جمع بر دو نفر نیز اطلاق می شود.

برای اینکه گفتیم: ممکن است این دو متخاصم دو طایفه بوده اند و هر یک از دو طرف بیشتر از یک نفر بوده اند هم چنان که می بینیم صیغه تشبیه در آیه "هَذَانِ خَصِمَانِ اخْتَصِمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا..." (۲) در دو نفر به کار نرفته، بلکه در دو جمعیت استعمال شده، به شهادت اینکه هم فرموده "اخْتَصِمُوا" و هم در باره یکی از آن دو خصم فرموده:

"فَالَّذِينَ كَفَرُوا" البته ممکن هم هست اصل خصومت در بین دو فرد از دو طایفه واقع شده باشد، ولی پای بقیه افراد نیز به میان کشیده شده باشد، تا آن دو را در ادعایشان کمک کنند.

"لَهُ تَشْعٌ وَ تَشِعُّونَ نَعَجَهُ وَ لِي نَعَجَهُ وَاحِدَةً فَقَالَ أَكْفَلْنِيهَا وَ عَزَّنِي فِي الْخِطَابِ"- کلمه "نعجه" به معنای گوسفند ماده است (که به فارسی آن را میش می نامند). و معنای

ص: ۲۹۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۱.

۲- این دو گروه که در دین خدا با هم به جدال برخاستند دشمن یکدیگرند... سوره حج، آیه ۱۹.

"اکفلینها" این است که آن را در کفالت من و در تحت سلطنت من قرار بده. و معنای "وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ" این است که: در خطاب بر من غلبه کرد. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

قضاوت و حکم داوود (علیه السلام) و سپس استغفار و انابه او

"قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالٍ نَعَجْتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِ ... وَقَلِيلٌ مَا هُمْ" این آیه شریفه حکایت پاسخی است که داوود (علیه السلام) به مساله آن قوم داده، و بعید نیست که پاسخ او قضاوت و حکمی تقدیری بوده، چون اگر چنین نبود، جا داشت از طرف مقابل هم بخواهد تا دعوی خود را شرح دهد و بعدا بین آن دو قضاوت کند.

آری، ممکن است داوود (علیه السلام) از قرائنی اطلاع داشته که صاحب نود و نه گوسفند محق است، و حق دارد آن یک گوسفند را از دیگری طلب کند و لیکن از آنجا که صاحب یک گوسفند سخن خود را طوری آورد که رحمت و عطفوت داوود را برانگیخت، لذا به این پاسخ مبادرت کرد که اگر این طور باشد که تو می گویی او به تو ستم کرده.

پس لامی که بر سر جمله "لَقَدْ ظَلَمَكَ" آمده لام قسم است، و سؤالی که در آیه آمده و فرموده:

"بِسْؤَالٍ" - به طوری که گفته اند (۱) - متضمن معنای اضافه است، و به همین جهت با کلمه "الی" به مفعول دوم متعدی شده، پس معنا چنین می شود: سوگند می خورم که او به تو ظلم کرده که سؤال کرده اضافه کنی میش خود را بر میش هایش.

"وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ، إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ" - این قسمت تتمه کلام داوود (علیه السلام) است که با آن، گفتار اول خود را روشن می کند. و کلمه "خلطاء" به معنای شریکها است که مال خود را با هم خلط می کنند.

"وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ".

یعنی داوود بدانست که ما او را با این واقعه بیازمودیم، چون کلمه "فتنه" به معنای امتحان است و کلمه "ظن" هم در خصوص این آیه به معنای علم است.

ولی بعضی (۲) گفته اند: کلمه "ظن" به همان معنای معروف است (که در فارسی به معنای پندار است) و پندار غیر از علم است " (۳) ".

ص: ۲۹۲

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۸۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۱.

۳- زیرا علم به هر چه تعلق پیدا کند دیگر احتمال خلاف آن نمی رود به خلاف ظن و پندار که با احتمال خلاف نیز می سازد، اگر یقین کنیم که مثلا فلان خبر درست است، دیگر احتمال نادرستیش را نمی دهیم، ولی اگر به درستی آن ظن یعنی

احتمال زیادی پیدا کنیم، احتمال ضعیفی می دهیم که نادرست باشد، هم چنان که اگر احتمال درستی و نادرستی آن در دل یکسان باشد، آن وقت نسبت به آن خبر شک می کنیم. " مترجم "

و مؤید گفتار ما که گفتیم "ظن" در این مورد به معنای یقین و علم می باشد این است که: استغفار و توبه داوود مطلق آمده، و اگر کلمه مذکور به معنای معروفش می بود، باید استغفار و توبه مقید به آن صورت می شد که "ظن" با واقع مطابق درآید، یعنی واقعه مذکور به راستی فتنه بوده باشد، و چون این دو لفظ مطلق آمده، پس ظن به معنای علم خواهد بود.

کلمه "خر" - به طوری که (۱) راغب گفته- به معنای افتادن و سقوطی است که صدای خریر از آن شنیده شود، و "خریر" به معنای صدای آب، باد، و امثال آن است که از بالا- به پایین ریخته شود. و کلمه "رکوع" - بنا به گفته راغب- (۲) به معنای مطلق انحنا و خم شدن است.

و کلمه "انابه" به معنای رجوع است. و انابه به سوی خدا- به گفته راغب- (۳) به معنای بازگشت به سوی اوست به توبه و اخلاص عمل و این کلمه از ماده "نوب" است که به معنای برگشتن پی در پی است.

بیان اینکه مراجعه کنندگان نزد داوود ملائکه بوده اند و داستان مرافعه تمثل بوده و حکم ناصواب در عالم غیر واقعی گناه محسوب نمی شود

و معنای آیه این است که: داوود (علیه السلام) بدانست که این واقعه امتحانی بوده که ماوی را با آن بیازمودیم و فهمید که در طریقه قضاوت خطا رفته. پس، از پروردگار خود طلب آمرزش کرد از آنچه از او سرزده و بی درنگ به حالت رکوع درآمد و توبه کرد.

اکثر مفسرین (۴) به تبع روایات بر این اعتقادند که این قوم که به مخاصمه بر داوود وارد شدند، ملائکه خدا بودند، و خدا آنان را به سوی وی فرستاد تا امتحانش کند- که به زودی روایات آن از نظر خواننده خواهد گذشت و به وضع آنها آگاهی خواهد یافت.- لیکن خصوصیات این داستان دلالت می کند بر اینکه این واقعه یک واقعه طبیعی، (هر چند به صورت ملائکه) نبوده، چون اگر طبیعی بود باید آن اشخاص که یا انسان بوده اند و یا ملک، از راه طبیعی بر داوود وارد می شدند، نه از دیوار. و نیز با اطلاع وارد می شدند، نه به طوری که او را دچار فرغ کنند. و دیگر اینکه اگر امری عادی بود، داوود از کجا فهمید که جریان صحنه ای بوده برای امتحان وی. و نیز از جمله "فَأَحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ" بر می آید که خدای تعالی او را با این صحنه بیازموده تا راه داوری را به او یاد بدهد و او را در

ص: ۲۹۳

- ۱- مفردات راغب، ماده "خر". [.....]
- ۲- مفردات راغب، ماده "رکع".
- ۳- مفردات راغب، ماده "نوب".
- ۴- تفسیر قرطبی، ج ۱۵، ص ۱۶۶.

خلافت و حکمرانی در بین مردم استاد سازد. همه اینها تایید می کنند این احتمال را که مراجعه کنندگان به وی ملائکه بوده اند که به صورت مردانی از جنس بشر ممثل شده بودند.

در نتیجه این احتمال قوی به نظر می رسد که واقعه مذکور چیزی بیش از یک تمثیل نظیر رؤیا نبوده که در آن حالت افرادی را دیده که از دیوار محراب بالا آمدند، و به ناگهان بر او وارد شدند یکی گفته است: من یک میش دارم و این دیگری نود و نه میش دارد، تازه می خواهد یک میش مرا هم از من بگیرد. و در آن حالت به صاحب یک میش گفته: رفیق تو به تو ظلم می کند ...

پس سخن داوود (علیه السلام) - به فرضی که حکم رسمی و قطعی او بوده باشد - در حقیقت حکمی است در ظرف تمثیل هم چنان که اگر این صحنه را در خواب دیده بود، و در آن عالم حکمی بر خلاف کرده بود گناه شمرده نمی شد، و حکم در عالم تمثیل گناه و خلاف نیست، چون عالم تمثیل مانند عالم خواب عالم تکلیف نیست، و تکلیف ظرفش تنها در عالم مشهود و بیداری است، که عالم ماده است. و در عالم مشهود و واقع نه کسی به داوود (علیه السلام) مراجعه کرد و نه میشی در کار بود و نه میشهایی، پس خطای داوود (علیه السلام) خطای در عالم تمثیل بوده، که گفتیم در آنجا تکلیف نیست، هم چنان که در باره خطا و عصیان آدم هم گفتیم که عصیان در بهشت بوده، چون در بهشت از درخت خورد که هنوز به زمین هبوط نکرده بود و هنوز شریعتی و دینی نیامده بود.

خواهی گفت: پس استغفار و توبه چه معنا دارد؟ می گوئیم: استغفار و توبه آن عالم هم مانند خطای در آن عالم و در خور آن است، مانند استغفار و توبه آدم از آنچه که از او سر زد. همه این حرفها را بدان جهت زدیم، که خواننده متوجه باشد که ساحت مقدس داوود (علیه السلام) منزله از نافرمانی خداست، چون خود خدای تعالی آن جناب را خلیفه خود خوانده، همان طور که به خلافت آدم (علیه السلام) در کلام خود تصریح نموده - که توضیح بیشتر این مطلب در داستان آدم در جلد اول این کتاب گذشت.

و اما بنا بر اینکه بعضی از مفسرین گفته اند که دو طرف دعوا که بر داوود (علیه السلام) وارد شدند از جنس بشر بوده اند، و داستان به همان ظاهرش حمل می شود.

ناگزیر باید برای جمله "لَقَدْ ظَلَمَكَ" چاره ای اندیشید، و چاره اش این است که حکم داوود (علیه السلام) فرضی و تقدیری است، و معنایش این است که: اگر واقع داستان همین باشد که تو گفتی رفیق تو به تو ظلم کرده، مگر آنکه دلیلی قاطع بیاورد که یک میش هم مال اوست.

دلیل بر اینکه باید کلام داوود (علیه السلام) را فرضی گرفت، این است که عقل و نقل حکم می کنند بر اینکه انبیاء (علیه السلام) به عصمت خدایی معصوم از گناه و خطا هستند. چه گناه بزرگ و چه کوچک. علاوه بر این، خدای سبحان در خصوص داوود (علیه السلام) قبلاً تصریح کرده بود به اینکه حکمت و فصل خطابش داده و چنین مقامی با خطای در حکم نمی سازد.

"وَ إِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَ حُسْنَ مِآبٍ" کلمه "زلفی" و "زلفه" به معنای مقام و منزلت است. و کلمه "ماب" به معنای مرجع است و کلمه "زلفی" و "ماب" را نکره (یعنی بدون الف و لام) آورد تا بر عظمت مقام و مرجع دلالت کند. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

مقصود از اینکه خداوند داوود (علیه السلام) را خلیفه در زمین قرار داد

"يا داوودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ ..."

ظاهراً در این کلام، کلمه "قلنا" در تقدیر است، و تقدیر آن "فغفرنا له و قلنا یا داود ..." است.

و ظاهر کلمه "خلافت" این است که: مراد از آن خلافت خدایی است، و در نتیجه با خلافتی که در آیه "وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" (۱) آمده منطبق است، و یکی از شؤون خلافت این است که: صفات و اعمال مستخلف را نشان دهد، و آینده صفات او باشد. کار او را بکند. پس در نتیجه خلیفه خدا در زمین باید متخلق به اخلاق خدا باشد، و آنچه خدا اراده می کند او اراده کند، و آنچه خدا حکم می کند او همان را حکم کند و چون خدا همواره به حق حکم می کند "وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ" او نیز جز به حق حکم نکند و جز راه خدا راهی نرود، و از آن راه تجاوز و تعدی نکند.

و به همین جهت است که می بینیم در آیه مورد بحث با آوردن "فا" بر سر جمله "فَاخُكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ" حکم به حق کردن را نتیجه و فرع آن خلافت قرار داده، و این خود مؤید آن است که مراد از "جعل خلافت" این نیست که شانیت و مقام خلافت به او داده باشد، بلکه مراد این است که شانیتی را که به حکم آیه "وَ آتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَ فُضِّلَ الْخِطَابِ" قبلاً به او داده بود، به فعلیت برساند، و عرصه بروز و ظهور آن را به او بدهد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: "مراد از "خلافت" جانشینی برای انبیای قبل است، و

ص: ۲۹۵

۱- به یاد آور آن گاه که پروردگار تو به ملائکه فرمود من در زمین خلیفه می گمارم. سوره بقره، آیه ۳۰.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۱۹۹.

اگر جمله "فَاَحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ" را متفرع بر این خلافت کرده بدان جهت است که خلافت نعمت عظیمی است که باید شکرگزاری شود، و شکر آن، عدالت در بین مردم است، و یا به این جهت است که حکومت در بین مردم چه به حق و چه به ناحق از آثار خلافت و سلطنت است، و تقیید آن به کلمه "حق" برای این است که سداد و موفقیت او در آن بوده "صحیح نیست و بدون دلیل در لفظ آیه تصرف کردن است.

عصمت باعث سلب اختیار نیست و توجه خطاب "لا تَتَّبِعِ الْهُوَى" به داوود (علیه السلام) بلا اشکال است

"وَلَا تَتَّبِعِ الْهُوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ" - عطف این جمله به جمله ما قبل و مقابل آن قرار گرفتن، این معنا را به آیه می دهد که، "در داوری در بین مردم پیروی هوای نفس مکن که از حق گمراهت کند، حقی که همان راه خداست" و در نتیجه می فهماند که سبیل خدا حق است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند در اینکه داوود (علیه السلام) را امر کرد به اینکه به حق حکم کند و نهی فرمود از پیروی هوای نفس، تنبیهی است برای دیگران یعنی هر کسی که سرپرست امور مردم می شود، باید در بین آنان به حق حکم نموده و از پیروی باطل بر حذر باشد، و گر نه آن جناب به خاطر عصمتی که داشته هرگز جز به حق حکم ننموده، و پیروی از باطل نمی کرده.

ولی این اشکال بر او وارد است که صرف اینکه خطاب متوجه به او، برای تنبیه دیگران است، دلیل نمی شود بر اینکه به خاطر عصمت اصلاً متوجه خود او نباشد، چون عصمت باعث سلب اختیار نمی گردد، (و گر نه باید معصومین هیچ فضیلتی بر دیگران نداشته باشند، و فضائل آنان چون بوی خوش گل‌های خوشبو باشد) بلکه با داشتن عصمت باز اختیارشان به جای خود باقی است، و ما دام که اختیار باقی است تکلیف صحیح است، بلکه واجب است، همان طور که نسبت به دیگران صحیح است چون اگر تکلیف متوجه آنان نشود، نسبت به ایشان دیگر واجب و حرامی تصور ندارد و طاعت از معصیت متمایز نمی شود، و همین خود باعث می شود عصمت لغو گردد، چون وقتی می گوئیم داوود (علیه السلام) معصوم است، معنایش این است که آن جناب گناه نمی کند، و گفتیم که گناه فرع تکلیف است.

"إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ" - این جمله نهی از پیروی هوای نفس را تعلیل می کند به اینکه این کار باعث می شود انسان از روز حساب غافل شود و فراموشی روز قیامت هم عذاب شدید دارد و منظور از فراموش کردن آن

ص: ۲۹۶

بی اعتنایی به امر آن است.

در این آیه شریفه دلالتی است بر اینکه هیچ ضلالتی از سبیل خدا، و یا به عبارت دیگر هیچ معصیتی از معاصی منکک از نسیان روز حساب نیست.

احتجاج بر مساله معاد با بیان اینکه خلق سماء و ارض باطل نیست

" وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ... "

بعد از آنکه کلام به یاد روز حساب منتهی شد، عنان کلام را به سوی همین مساله برگردانید تا آن را روشن سازد، لذا بر اصل ثبوت آن به دو حجت احتجاج نمود یکی احتجاجی است که سیاق آیه مورد بحث آن را می رساند، و این احتجاج از طریق غایات است، چون اگر امر خلقت آسمانها و زمین و آنچه بین آن دو است - با اینکه اموری است مخلوق و مؤجل، یکی پس از دیگری موجود می شوند، و فانی می گردند - به سوی غایتی باقی و ثابت و غیر مؤجل منتهی نشود، امری باطل خواهد بود، و باطل به معنی هر چیزی که غایت نداشته باشد، محال است تحقق پیدا کند و در خارج موجود شود، علاوه بر این صدور چنین خلقتی از خالق حکیم محال است، و در حکیم بودن خالق هم هیچ حرفی نیست.

و بسیار می شود که کلمه " باطل " به بازی اطلاق می گردد، و اگر در آیه مورد بحث هم مراد این معنا باشد، معنای آن چنین می شود: " ما آسمانها و زمین و آنچه بین آن دو است به بازی نیافریدیم و جز به حق خلق نکردیم "، و این همان معنایی است که آیه " وَ مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِاعْيُنٍ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ " (۱) آن را افاده می کند.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: " آیه مورد بحث از نظر معنا عطف است بر ما قبلش، و گویا فرموده: پیروی هوا مکن، چون این پیروی سبب گمراهیت می شود. و نیز به خاطر اینکه خدا عالم را برای باطل که پیروی هوی مصداقی از آن است، نیافریده، بلکه برای توحید و پیروی شرع خلق کرده است. "

لیکن این تفسیر درست نیست، برای اینکه آیه بعدی که می فرماید: " أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ " با این معنا سازگار نیست.

" ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ " - یعنی اینکه خدا عالم را به باطل و بدون غایت خلق کرده باشد و روز حسابی که در آن نتیجه امور معلوم می شود، در کار نباشد، پندار و ظن کسانی است که کافر شدند پس وای به حال ایشان از عذاب آتش.

ص: ۲۹۷

۱- سوره دخان، آیه ۳۹.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۳، ص ۱۸۸.

احتجاج دیگری بر معاد با بیان اینکه خداوند "متقین" و "فجار" را در یک ردیف قرار نمی دهد

"أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ" این آیه حجت دومی را بیان می کند که بر مسأله معاد اقامه کرده، و تقریرش این است که: بالضروره و بی تردید انسان هم مانند سایر انواع موجودات کمالی دارد و کمال انسان عبارت است از اینکه در دو طرف علم و عمل از مرحله قوه و استعداد در آمده به مرحله فعلیت برسد، یعنی به عقاید حق معتقد گشته و اعمال صالح انجام دهد، که فطرت خود او اگر سالم مانده باشد این عقاید حق و اعمال صالح را تشخیص می دهد، و عبارت می داند از ایمان به حق و عمل هایی که مجتمع انسانی را در زمین صالح می سازد.

پس تنها کسانی که ایمان آورده و به صالحات عمل کردند، و خلاصه مردم با تقوی، انسان های کامل هستند، و اما مفسدان در زمین یعنی آنها که عقاید فاسد و اعمال فاسد دارند و نام "فجار" معرف آنان است، افرادی هستند که در واقع در انسانیتشان نقص دارند، و مقتضای آن کمال و این نقص این است که در مقابل کمال حیاتی سعید و عیشی طیب باشد و در ازای آن نقص، حیاتی شقی، و عیشی نکبت بار باشد.

و معلوم است که زندگی دنیا که هم آن طایفه و هم این طایفه از آن استفاده می کنند، در تحت سیطره اسباب و عوامل مادی اداره می شود، که تاثیر آن اسباب و عوامل در مورد انسان کامل و ناقص، مؤمن و کافر یکسان است (زهرش هر دو را می کشد، آتشش هر دو را می سوزاند، آفتابش به هر دو می تابد)، در نتیجه هر کس عمل خود را نیکو و آن طور که باید انجام دهد، و اسباب مادی هم با عمل او موافقت داشته باشد قهرا زندگی مطلوبی خواهد داشت، و هر کس بر خلاف این باشد، زندگی تنگ و ناراحتی خواهد داشت.

و بنا بر این اگر زندگی منحصر در همین زندگی دنیا باشد، که گفتیم نسبتش به هر دو طایفه یکسان است، و دیگر حیات آخرت با زندگی مختص به هر یک از این دو طایفه و مناسب با حال او نبوده باشد، با عنایتی که خدای تعالی نسبت به رساندن هر حقی به صاحب حقش دارد، منافات دارد، و با عنایتی که آن ذات اقدس به دادن مقتضای هر چیز به مقتضی اش دارد نمی سازد.

و اگر بخواهی می توانی از بیان قبلی که حجتی است برهانی صرف نظر نموده، حجتی جدلی اقامه کنی، و بگویی: یکسان معامله کردن با هر دو طایفه، و لغو کردن آنچه صلاح این و فساد آن اقتضا دارد، خلاف عدالت خداست.

و این آیه شریفه - به طوری که ملاحظه می کنی - نمی خواهد بفرماید: مؤمن و کافر

یکسان نیستند، بلکه می خواهد مقابله بین کسانی که ایمان آورده و عمل صالح کرده اند، با کسانی که اینطور نیستند بیان کند، حال چه اینکه ایمان نداشته باشند، و یا ایمان داشته و عمل صالح نداشته باشند، و به همین جهت دوباره مقابله را بین متقیان و فجار قرار داد.

"كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ" یعنی این قرآن کتابی است که از جمله اوصافش این و این است، و اگر در این آیه او را به "انزال" توصیف کرد، که به نازل شدن به یک دفعه اشعار دارد، نه به "تنزیل" که به نازل شدن تدریجی دلالت دارد، برای این است که تدبر و تذکر مناسبت دارد که قرآن کریم به طور مجموع اعتبار شود، نه تکه تکه و جدا جدا.

و مقابله بین جمله "لیدبروا" با جمله "و لیتذکر اولوا الالباب" این معنا را می فهماند که مراد از ضمیر جمع، عموم مردم است. و معنای آیه این است که: این قرآن کتابی است که ما آن را به سوی تو نازل کردیم، کتابی است که خیرات و برکات بسیار برای عوام و خواص مردم دارد، تا مردم در آن تدبر نموده به همین وسیله هدایت شوند، و یا آنکه حجت بر آنان تمام شود، و نیز برای اینکه صاحبان خرد از راه استحضار حجت های آن و تلقی بیاناتش متذکر گشته و به سوی حق هدایت شوند.

بحث روایتی (داستان مراجعه دو طائفه متخاصم نزد داوود (علیه السلام) و ...)

در الدر المنثور به طریقی از انس و از مجاهد و سدی و به چند طریق دیگر از ابن عباس، داستان مراجعه کردن دو طایفه متخاصم به داوود (علیه السلام) را با اختلافی که در آن روایات هست نقل کرده است (۱).

و نظیر آن را قمی در تفسیر خود آورده (۲).

و نیز در عرائس و کتبی دیگر نقل شده، و صاحب مجمع البیان آن را خلاصه کرده که اینک از نظر خواننده می گذرد:

داوود (علیه السلام) بسیار نماز می خواند، روزی عرضه داشت: بارالها ابراهیم را بر

ص: ۲۹۹

۱- تفسیر الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۰۰ و ۳۰۱.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۳۰.

من برتری دادی و او را خلیل خود کردی، موسی را برتری دادی و او را کلیم خود ساختی.

خدای تعالی وحی فرستاد که ای داوود ما آنان را امتحان کردیم، به امتحاناتی که تا کنون از تو چنان امتحانی نکرده ایم، اگر تو هم بخواهی امتیازی کسب کنی باید به تحمل امتحان تن دردهی. عرضه داشت: مرا هم امتحان کن.

پس روزی در حینی که در محرابش قرار داشت، کبوتری به محرابش افتاد، داوود خواست آن را بگیرد، کبوتر پرواز کرد و بر دریچه محراب نشست. داوود بدانجا رفت تا آن را بگیرد. ناگهان از آنجا نگاهش به همسر "اوریا" فرزند "حیان" افتاد که مشغول غسل بود.

داوود عاشق او شد، و تصمیم گرفت با او ازدواج کند. به همین منظور اوریا را به بعضی از جنگها روانه کرد، و به او دستور داد که همواره باید پیشاپیش تابوت باشی - و تابوت عبارت است از آن صندوقی که سکینت در آن بوده - اوریا به دستور داوود عمل کرد و کشته شد.

بعد از آنکه عده آن زن سرآمد، داوود با وی ازدواج کرد، و از او دارای فرزندی به نام سلیمان شد. روزی در بینی که او در محراب خود مشغول عبادت بود، دو مرد بر او وارد شدند، داوود وحشت کرد. گفتند مترس ما دو نفر متخاصم هستیم که یکی به دیگری ستم کرده - تا آنجا که می فرماید - و ایشان اندکند.

پس یکی از آن دو به دیگری نگاه کرد و خندید، داوود فهمید که این دو متخاصم دو فرشته اند که خدا آنان را نزد وی روانه کرده، تا به صورت دو متخاصم مخاصمه راه بیندازند و او را به خطای خود متوجه سازند پس داوود (علیه السلام) توبه کرد و آن قدر گریست که از اشک چشم او گندمی آب خورد و رویید.

آن گاه صاحب مجمع البیان می گوید - و چه خوب هم می گوید - داستان عاشق شدن داوود سخنی است که هیچ تردیدی در فساد و بطلان آن نیست، برای اینکه این نه تنها با عصمت انبیا سازش ندارد، بلکه حتی با عدالت نیز منافات دارد، چطور ممکن است انبیا که امینان خدا بر وحی او و سفرایی هستند بین او و بندگانش، متصف به صفتی باشند که اگر یک انسان معمولی متصف بدان باشد، دیگر شهادتش پذیرفته نمی شود و حالتی داشته باشند که به خاطر آن حالت، مردم از شنیدن سخنان ایشان و پذیرفتن آن متنفر باشند؟! (۱).

مؤلف: این داستان که در روایات مذکور آمده از تورات گرفته شده، چیزی که هست نقل تورات از این هم شنیع تر و رسواتر است، معلوم می شود آنهایی که داستان مزبور را در

ص: ۳۰۰

روایات اسلامی داخل کرده اند، تا اندازه ای نقل تورات را- که هم اکنون خواهید دید- تعدیل کرده اند.

اینک خلاصه آنچه در تورات، اصحاح یازدهم و دوازدهم، از سموئیل دوم آمده:

شبانگاه بود که داوود از تخت خود برخاست، و بر بالای بام کاخ به قدم زدن پرداخت، از آنجا نگاهش به زنی افتاد که داشت حمام می کرد، و تن خود را می شست، و زنی بسیار زیبا و خوش منظر بود.

پس کسی را فرستاد تا تحقیق حال او کند. به او گفتند: او "بتشبع" همسر "اورای حثی" است، پس داوود رسولانی فرستاد تا زن را گرفته نزدش آوردند، و داوود با او هم بستر شد، در حالی که زن از خون حیض پاک شده بود، پس زن به خانه خود برگشت، و از داوود حامله شده، به داوود خبر داد که من حامله شده ام.

از سوی دیگر اوریا در آن ایام در لشکر داوود کار می کرد و آن لشکر در کار جنگ با "بنی عمون" بودند، داوود نامه ای به "یوآب" امیر لشکر خود فرستاد، و نوشت که اوریا را نزد من روانه کن، اوریا به نزد داوود آمد، و چند روزی نزد وی ماند، داوود نامه ای دیگر به یوآب نوشته، به وسیله اوریا روانه ساخت و در آن نامه نوشت: اوریا را ماموریت های خطرناک بدهید و او را تنها بگذارید، تا کشته شود. یوآب نیز همین کار را کرد. و اوریا کشته شد و خبر کشته شدنش به داوود رسید.

پس همین که همسر اوریا از کشته شدن شوهرش خبردار شد، مدتی در عزای او ماتم گرفت، و چون مدت عزاداری و نوحه سرایی تمام شد، داوود نزد او فرستاده و او را ضمیمه اهل بیت خود کرد. و خلاصه همسر داوود شد، و برای او فرزندی آورد، و اما عملی که داوود کرد در نظر رب عمل قبیحی بود.

لذا رب، "ناثان" پیغمبر را نزد داوود فرستاد. او هم آمد و به او گفت در یک شهر دو نفر مرد زندگی می کردند یکی فقیر و آن دیگری توانگر، مرد توانگر گاو و گوسفند بسیار زیاد داشت و مرد فقیر به جز یک میش کوچک نداشت، که آن را به زحمت بزرگ کرده بود در این بین میهمانی برای مرد توانگر رسید او از اینکه از گوسفند و گاو خود یکی را ذبح نموده از میهمان پذیرایی کند دریغ ورزید، و یک میش مرد فقیر را ذبح کرده برای میهمان خود طعامی تهیه کرد.

داوود از شنیدن این رفتار سخت در خشم شد، و به ناثان گفت: رب که زنده است، چه باک از اینکه آن مرد طمع کار کشته شود، باید این کار را بکنید، و به جای یک میش

چهار میش از گوسفندان او برای مرد فقیر بگیری، برای اینکه بر آن مرد فقیر رحم نکرده و چنین معامله ای با او کرده.

ناثان به داوود گفت: اتفاقاً آن مرد خود شما هستید، و خدا تو را عتاب می کند و می فرماید: بلاء و شری بر خانه ات مسلط می کنم و در پیش رویت همسرانت را می گیرم، و آنان را به خویشاوندانت می دهم، تا در حضور بنی اسرائیل و آفتاب با آنان هم بستر شوند، و این را به کیفر آن رفتاری می کنم که تو با اوریا و همسرش کردی.

داوود به ناثان گفت: من از پیشگاه رب عذر این خطا را می خواهم. ناثان گفت:

خدا هم این خطای تو را از تو برداشت و نادیده گرفت و تو به کیفر آن نمی میری، و لیکن از آنجا که تو با این رفتارت دشمنانی برای رب درست کردی که همه زبان به شماتت رب می گشایند، فرزندی که همسر اوریا برایت زاییده خواهد مرد. پس خدا آن فرزند را مریض کرد و پس از هفت روز قبض روحش فرمود، و بعد از آن همسر اوریا سلیمان را برای داوود زایید (۱).

و در کتاب عیون است که- در باب مجلس رضا (علیه السلام) نزد مامون و مباحثه اش با ارباب ملل و مقالات- امام رضا (علیه السلام) به ابن جهم فرمود: بگو بینم پدران شما در باره داوود چه گفته اند؟ ابن جهم عرضه داشت: می گویند او در محرابش مشغول نماز بود که ابلیس به صورت مرغی در برابرش ممثل شد، مرغی که زیباتر از آن تصور نداشت. پس داوود نماز خود را شکست و برخاست تا آن مرغ را بگیرد. مرغ پرید و داوود آن را دنبال کرد، مرغ بالای بام رفت، داوود هم به دنبالش به بام رفت، مرغ به داخل خانه اوریا فرزند حیان شد، داوود به دنبالش رفت، و ناگهان زنی زیبا دید که مشغول آب تنی است.

داوود عاشق زن شد، و اتفاقاً همسر او یعنی اوریا را قبلاً به ماموریت جنگی روانه کرده بود، پس به امیر لشکر خود نوشت که اوریا را پیشاپیش تابوت قرار بده، و او هم چنین کرد، اما به جای اینکه کشته شود، بر مشرکین غلبه کرد. و داوود از شنیدن قصه ناراحت شد، دوباره به امیر لشکرش نوشت او را هم چنان جلو تابوت قرار بده! امیر چنان کرد و اوریا کشته شد، و داوود با همسر وی ازدواج کرد.

راوی می گوید: "حضرت رضا (علیه السلام) دست به پیشانی خود زد و فرمود "إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ" آیا به یکی از انبیای خدا نسبت می دهید که نماز را سبک شمرده و آن را شکست، و به دنبال مرغ به خانه مردم درآمده، و به زن مردم نگاه کرده و عاشق شده، و شوهر

ص: ۳۰۲

ابن جهم پرسید: یا بن رسول الله پس گناه داوود در داستان دو متخاصم چه بود؟ فرمود وای بر تو خطای داوود از این قرار بود که او در دل خود گمان کرد که خدا هیچ خلقی داناتر از او نیافریده، خدای تعالی (برای تربیت او، و دور نگه داشتن او از عجب) دو فرشته نزد وی فرستاد تا از دیوار محرابش بالا روند، یکی گفت ما دو خصم هستیم، که یکی به دیگری ستم کرده، تو بین ما به حق داوری کن و از راه حق منحرف مشو، و ما را به راه عدل رهنمون شو.

این آقا برادر من نود و نه میس دارد و من یک میس دارم، به من می گوید این یک میس خودت را در اختیار من بگذار و این سخن را طوری می گوید که مرا زبون می کند، داوود بدون اینکه از طرف مقابل بپرسد: تو چه می گویی؟ و یا از مدعی مطالبه شاهد کند در قضاوت عجله کرد و علیه آن طرف و به نفع صاحب یک میس حکم کرد، و گفت: او که از تو می خواهد یک میس را هم در اختیارش بگذاردی به تو ظلم کرده. خطای داوود در همین بوده که از رسم داوری تجاوز کرده، نه آنکه شما می گوید، مگر نشنیده ای که خدای عز و جل می فرماید: "یا داوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ ...".

ابن جهم عرضه داشت: یا بن رسول الله پس داستان داوود با اوریا چه بوده؟ حضرت رضا (علیه السلام) فرمود: در عصر داوود حکم چنین بود که اگر زنی شوهرش می مرد و یا کشته می شد، دیگر حق نداشت شوهری دیگر اختیار کند، و اولین کسی که خدا این حکم را برایش برداشت و به او اجازه داد تا با زن شوهر مرده ازدواج کند، داوود (علیه السلام) بود که با همسر اوریا بعد از کشته شدن او و گذشتن عده ازدواج کرد، و این بر مردم آن روز گران آمد (۱).

و در امالی صدوق به سند خود از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که به علقمه فرمود: انسان نمی تواند رضایت همه مردم را به دست آورد و نیز نمی تواند زبان آنان را کنترل کند همین مردم بودند که به داوود (علیه السلام) نسبت دادند که: مرغی را دنبال کرد تا جایی که نگاهش به همسر اوریا افتاد و عاشق او شد و برای رسیدن به آن زن، اوریا را به جنگ فرستاد، آن هم در پیشاپیش تابوت قرارش داد تا کشته شود، و او بتواند با همسر وی ازدواج کند ... (۲) ..

ص: ۳۰۳

۱- عیون اخبار الرضا، انتشارات جهان، ج ۱، ص ۱۹۳.

۲- امالی صدوق، مجلس ۲۲، ص ۳. [.....]

(۱) سرگذشت داوود (علیه السلام) در قرآن: در قرآن کریم از داستانهای آن جناب به جز چند اشاره، چیزی نیامده، یک جا به سرگذشت جنگ او در لشکر طالوت اشاره کرده که در آن جنگ، جالوت را به قتل رسانده و خداوند سلطنت را بعد از طالوت به او واگذار نموده و حکمتش داده و آنچه می خواسته بدو آموخته است (۱). در جای دیگر به این معنا اشاره فرموده که او را خلیفه خود کرد، تا در بین مردم حکم و داوری کند، و فصل الخطاب (که همان علم داوری بین مردم است) به او آموخته (۲). و در جای دیگر به این معنا اشاره فرموده که خدا او و سلطنتش را تایید نموده و کوه ها و مرغان را مسخر کرد تا با او تسبیح بگویند (۳). و جایی دیگر به این معنا اشاره کرده که آهن را برای او نرم کرد تا با آن هر چه می خواهد و مخصوصاً زره درست کند (۴).

(۲) ذکر خیر داوود (علیه السلام) در قرآن: خدای سبحان در چند مورد او را از انبیا شمرده و بر او و بر همه انبیا ثنا گفته، و نام او را بخصوص ذکر کرده و فرموده: "وَ آتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا - ما به داوود زبور دادیم" (۵) و نیز فرموده: "به او فضیلت و علم دادیم" (۶) و نیز فرموده: "به او حکمت و فصل الخطاب دادیم، و او را خلیفه در زمین کردیم" (۷) و او را به اوصاف "اواب" و "دارنده زلفا و قرب در پیشگاه الهی" و "دارنده حسن ماب" ستوده (۸).

(۳) آنچه از آیات استفاده می شود: دقت در آیاتی که متعرض داستان آمدن دو متخاصم نزد داوود (علیه السلام) است بیش از این نمی رساند که این داستان صحنه ای بوده که خدای تعالی برای آزمایش داوود در عالم تمثیل به وی نشان داده تا او را به تربیت الهی تربیت کند و راه و رسم داوری عادلانه را به وی بیاموزد، تا در نتیجه هیچ وقت مرتکب جور در حکم نگشته و از راه عدل منحرف نگردد.

این آن معنایی است که از آیات این داستان فهمیده می شود، و اما زوایدی که در غالب روایات هست، یعنی داستان اوریا و همسرش، مطالبی است که ساحت مقدس انبیا از آن منزّه است، که در بیان آیات و بحث روایتی مربوط به آن محصل کلام گذشت.

ص: ۳۰۴

۱- سوره بقره، آیه ۲۵۱.

۲- سوره ص، آیه ۲۰-۲۶.

۳- سوره انبیاء، آیه ۷۹ و سوره ص، آیه ۱۹.

۴- سوره انبیاء، آیه ۸۰ و سوره سبأ، آیه ۱۱.

۵- سوره نساء، آیه ۱۶۳. سوره انعام، آیه ۸۴ و ۸۷.

۶- سوره سبأ، آیه ۱۰. سوره نمل، آیه ۱۵.

۷- سوره ص، آیه ۲۰ و ۲۶.

۸- سوره ص، آیه ۲۵ و ۱۹.

اشاره

وَهَبْنَا لِداوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (۳۰) إِذْ عَرَضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ (۳۱) فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ (۳۲) رُدُّوهَا عَلَيَّ فُطْفِقَ مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ (۳۳) وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ (۳۴)

قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَبْغِي لِيَ لَأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۳۵) فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ (۳۶) وَ الشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَ غَوَّاصٍ (۳۷) وَ آخِرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ (۳۸) هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۳۹)

وَ إِنَّا لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَ حُسْنِ مَّآبٍ (۴۰)

ترجمه آیات

و ما به داوود سلیمان را عطا کردیم که چه بنده خوبی بود و بسیار رجوع کننده (به ما) بود (۳۰).

به یادش آور که وقتی اسبانی نیک بر او عرضه شد (۳۱).

(از شدت علاقه به تماشای آنها از نماز اول وقت باز ماند و خود را ملامت کرد) و گفت من علاقه به اسبان را بر یاد خدا ترجیح دادم تا خورشید غروب کرد (و یا اسبان از نظرم ناپدید شدند) (۳۲).

آنها را به من برگردانید و چون برگرداندند سر و گردنهایشان را نشان کرد تا وقف راه خدا باشند (۳۳).

ما سلیمان را هم بیازمودیم و جسد بی جان (فرزندش) را بر تختش افکندیم پس به سوی ما متوجه شد (۳۴).

و گفت پروردگارا مرا بیامرز و به من سلطنتی بده که سزاوار احدی بعد از من نباشد البته تو بخشنده ای (۳۵).

پس ما به او سلطنتی دادیم که دامنه اش حتی باد را هم گرفت و باد هر جا که او می خواست بوزد به نرمی می وزید (۳۶).

و نیز شیطانها را برایش رام کردیم شیطانهایی که یا بناء بودند و یا غواص (۳۷).

و اما بقیه آنها را (که جز شرارت هنری نداشتند) همه را در غل و زنجیر کردیم (تا مزاحم سلطنت او نباشند) (۳۸).

این است عطای ما و لذا بدو گفتیم از نعمت خود به هر که خواهی عطا کن و از هر که خواهی دریغ نما که عطای ما بی حساب است (۳۹).

و به راستی او در درگاه ما تقرب و سرانجامی نیک دارد (۴۰).

بیان آیات

اشاره

این آیات راجع به دومین داستان از قصص بندگان "اواب" است که خدای تعالی آن را برای پیغمبرش بیان نموده و دستورش می دهد به اینکه صبر پیشه سازد و در هنگام سختی به یاد این داستان بیفتد.

"و وَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ" یعنی ما به داوود فرزندی دادیم به نام سلیمان. بقیه الفاظ آیه از بیان قبلی ما روشن می شود.

"إِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُ" کلمه "عشی" در مقابل "غده" است، که به معنای اول روز است و در نتیجه "عشی" به معنای آخر روز و بعد از ظهر است. و کلمه "صافنات" - به طوری که در مجمع البیان گفته - جمع "صافنه" است، و "صافنه" آن اسبانی را می گویند که بر سه پای خود ایستاده و یک دست را بلند می کند تا نوک سمش روی زمین قرار گیرد. و - نیز بنا به گفته وی - کلمه "جیاد" جمع "جواد" است که "واو" آن در جمع به "یاء" قلب می شود، و اصل "جیاد" جواد - به کسره جیم - بوده، و معنایش تندرو است، گویا حیوان از دویدن بخل نمی ورزد (۱).

ص: ۳۰۶

چند وجه در معنای سخن سلیمان (علیه السلام): "إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي ... " و توضیحی در باره علاقه آن جناب به اسب ها و باز ماندنش از عبادت خدا

" فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ " ضمیر " قال - گفت " به سلیمان برمی گردد، و مراد از " خیر " - به طوری که (۱) گفته اند - اسب است، چون عرب اسب را خیر می نامند، و از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم روایت شده که فرمود: تا قیامت خیر را به پیشانی اسبها گره زده اند.

بعضی (۲) هم گفته اند: " مراد از کلمه " خیر " مال بسیار است و در بسیاری از موارد در قرآن به این معنا آمده، مانند آیه " إِنَّ تَرَكَ خَيْرًا " (۳).

مفسرین (۴) در تفسیر جمله " أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ " گفته اند: کلمه " احببت " متضمن معنای ایثار است، و کلمه " عن " به معنای " علی " است، و منظور سلیمان (علیه السلام) این است که: من محبتی را که به اسبان دارم ایثار و اختیار می کنم بر یاد پروردگارم، که عبارت است از نماز، در حالی که آن را نیز دوست می دارم، و یا معنایش این است که: من اسبان را دوست می دارم دوستی ای که در مقابل یاد پروردگار نمی توانم از آن چشم ببوشم، در نتیجه وقتی اسبان را بر من عرضه می دارند از نماز غافل می شوم تا خورشید غروب می کند.

" حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ " - ضمیر در " توارت " - به طوری که (۵) گفته اند - به کلمه " شمس " برمی گردد، با اینکه قبلاً نامش نیامده بود، ولی از کلمه " عشی " که در آیه قبلی بود استفاده می شود. و مراد از توارت خورشید غروب کردن و پنهان شدن در پشت پرده افق است، مؤید اینکه ضمیر به خورشید برمی گردد کلمه " عشی " در آیه قبلی است، چون اگر مقصود توارت خورشید نبود، ذکر کلمه " عشی " در آن آیه بدون غرض می شد و غرضی که هر خواننده آن را بفهمد برای آن باقی نمی ماند.

پس حاصل معنای آیه این است که من آن قدر به اسب علاقه یافتم، که وقتی اسبان را بر من عرضه کردند، نماز از یادم رفت تا وقتش فوت شد، و خورشید غروب کرد. البته باید دانست که علاقه سلیمان (علیه السلام) به اسبان برای خدا بوده، و علاقه به خدا او را علاقه مند به اسبان می کرد، چون می خواست آنها را برای جهاد در راه خدا تربیت کند، پس رفتنش و حضورش برای عرضه اسبان به وی، خود عبادت بوده است. پس در حقیقت عبادتی او را از

ص: ۳۰۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۵.

۳- اگر کسی بمیرد و خیری از خود بگذارد. سوره بقره، آیه ۱۸۰.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

۵- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

عبادتی دیگر بازداشته، چیزی که هست نماز در نظر وی مهم تر از آن عبادت دیگر بوده است.

بعضی دیگر از مفسرین گفته اند: "ضمیر در" توارت" به کلمه "خیل" برمی گردد و معنایش این است که: سلیمان از شدت علاقه ای که به اسبان داشت، بعد از سان دیدن از آنها، هم چنان به آنها نظر می کرد، تا آنکه اسبان در پشت پرده بعد و دوری ناپدید شدند". ولی در سابق گفتیم که: کلمه "عشی" در آیه قبلی، مؤید احتمال اول است، و هیچ دلیلی هم نه در لفظ آیه و نه در روایات بر گفتار این مفسر نیست. (۱)

"رُدُّوْهَا عَلَيَّ فَطَفِقَ مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَ الْأَعْنَاقِ" بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "ضمیر در" ردوها" به کلمه "شمس" برمی گردد، و سلیمان (علیه السلام) در این جمله به ملائکه امر می کند که: آفتاب را برگردانند، تا او نماز خود را در وقتش بخواند. و منظور از جمله "فَطَفِقَ مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَ الْأَعْنَاقِ" این است: سلیمان شروع کرد پاها و گردن خود را دست کشیدن و به اصحاب خود نیز دستور داد این کار را بکنند، و این در حقیقت وضوی ایشان بوده. آن گاه او و اصحابش نماز خواندند. و این معنا در بعضی از روایات ائمه اهل بیت (علیه السلام) هم آمده."

بعضی (۳) دیگر از مفسرین گفته اند: "ضمیر به کلمه "خیل" برمی گردد، و معنایش این است که: سلیمان دستور داد تا اسبان را دوباره برگردانند، و چون برگردانند، شروع کرد به ساق و گردنهای آنها دست کشیدن و آنها را در راه خدا سیل کردن. و این عمل را بدان جهت کرد، تا کفاره سرگرمی به اسبان و غفلت از نماز باشد."

بعضی (۴) دیگر گفته اند: "ضمیر به کلمه "خیل" برمی گردد، ولی مراد از دست کشیدن به ساقها و گردنهای آنها، زدن آنها با شمشیر و بریدن دست و گردن آنهاست، چون کلمه "مسح" به معنای بریدن نیز می آید. بنا بر این سلیمان (علیه السلام) از اینکه اسبان، او را از عبادت خدا بازداشته اند خشمناک شده، و دستور داده آنها را برگردانند، و آن گاه ساق و گردن همه را با شمشیر زده و همه را کشته است.

ولی این تفسیر صحیح نیست، چون چنین عملی از انبیا سرنمی زند، و ساحت آنان منزّه از مثل آن است. هر بیننده و شنونده ای می پرسد که: اسب بیچاره چه گناهی دارد که با شمشیر به جان او بیفتی، و قطعه و قطعه اش کنی، علاوه بر این، این عمل اتلاف مال محترم است.

ص: ۳۰۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۴ و ۴۷۵.

و اما اینکه: بعضی (۱) از مفسرین به روایت ابی بن کعب استدلال کرده اند بر صحت این تفسیر، و در آخر اضافه کرده اند که: سلیمان (علیه السلام) اسبان را در راه خدا قربانی کرده، و لا بد قربانی اسب هم در شریعت او جایز بوده، به هیچ وجه صحیح نیست، برای اینکه در روایت ابی، اصلاً سخنی از قربانی کردن اسب به میان نیامد.

علاوه بر این - همان طور که گفتیم - سلیمان (علیه السلام) از عبادت غافل و مشغول به لهو و هوی نشده، بلکه عبادتی دیگر آن را مشغول کرده. پس از بین همه وجوه همان وجه اول قابل اعتماد است، البته اگر لفظ آیه با آن مساعد باشد، و گر نه وجه دوم از همه بهتر است.

جسدی که بر تخت سلیمان (علیه السلام) افکنده شد جنازه فرزند او بوده که برای آزمایش و تنبیه او میرانده شده و ...

" وَ لَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَ أَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيًّا جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ " کلمه " جسد " به معنای جسمی است بی روح.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: " مراد از جسدی که بر تخت سلیمان افتاد، خود سلیمان (علیه السلام) بوده که خدا او را به مرضی مبتلا و آزمایش کرد، و تقدیر کلام این است که:

" القیناه علی کرسیه کجسد لا روح فیه من شده المرض - ما او را مانند جسدی بی روح از شدت مرض بر تختش انداختیم ".

لیکن این وجه صحیح نیست، برای اینکه هیچ گوینده فصیحی ضمیر را از کلام حذف نمی کند، و از کلامی که ظاهرش انداختن جسدی بر تخت سلیمان (علیه السلام) است، انداختن خود سلیمان (علیه السلام) را اراده نمی کند، آن هم گوینده ای که کلامش فصیح ترین کلام است.

مفسرین دیگر اقوال مختلفی در مراد از آیه دارند، و هر یک از روایتی پیروی کرده و آنچه به طور اجمال از میان اقوال و روایات می توان پذیرفت، این است که: جسد نامبرده جنازه کودکی از سلیمان (علیه السلام) بوده که خدا آن را بر تخت وی افکنده، و در جمله " ثُمَّ أَنَابَ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي " اشعار و بلکه دلالت است بر اینکه: سلیمان (علیه السلام) از آن جسد امیدها داشته، و یا در راه خدا به او امیدها بسته بوده، و خدا او را قبض روح نموده و جسد بی جان را بر تخت سلیمان افکنده تا او بدین وسیله متنبه گشته و امور را به خدا واگذارد، و تسلیم او شود.

" قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ هَبْ لِي مَلَكًا لَا يَتَّبِعِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ " از ظاهر سیاق برمی آید که این استغفار مربوط به آیه قبلی و داستان انداختن جسد بر

ص: ۳۰۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۵. [...]

۲- تفسیر مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۶.

کرسی سلیمان (علیه السلام) است، و اگر او عاطفه نیاورده، برای این است که کلام به منزله جواب از سؤالی است که ممکن است بشود، گویا بعد از آنکه فرموده: "ثُمَّ أَنَابَ" کسی پرسیده: در انابه اش چه گفت؟ فرموده: "گفت پروردگارا مرا بیامرزد..."

چه بسا از مفسرین که بر این درخواست سلیمان که گفت: "ملکی به من بده که بعد از من سزاوار احدی نباشد، اشکال کرده اند که این چه بخلی است که سلیمان مرتکب شده، و از خدا خواسته مثل سلطنت او را بعد از او به احدی ندهد؟ (۱).

و جواب آن این است که: درخواست او درخواست برای خودش است، نه درخواست منع از دیگران، نمی خواهد درخواست کند که دیگران را از سلطنتی چون سلطنت او محروم کند، و فرق است بین اینکه ملکی را مختص به خود درخواست کند، و اینکه اختصاص آن را به خود بخواهد.

معنای اینکه فرمود: "فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً ..."

"فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ" این آیه فرع و نتیجه درخواست ملک است و از استجاب آن درخواست خبر می دهد و ملکی را که سزاوار احدی بعد از او نباشد بیان می کند و آن ملکی است که دامنه اش حتی باد و جن را هم گرفته، و آن دو نیز مسخر وی شدند.

و کلمه "رخاء" - به ضمه را- به معنای نرمی است و ظاهراً مراد از جریان باد به نرمی و به امر سلیمان این باشد که: باد در اطاعت کردن از فرمان سلیمان نرم بوده و بر طبق خواسته او به آسانی جریان می یافته. پس دیگر اشکال نشود به اینکه توصیف باد به صفت نرمی، با توصیف آن به صفت "عاصفه- تند" که آیه "وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ" (۲) آن را حکایت کرده، منافات دارد. برای اینکه گفتیم: منظور از جریان باد به نرمی، این است که:

جاری ساختن باد برای آن جناب هزینه ای نداشته، و به آسانی جاری می شده، حال یا به نرمی و یا به تندی.

ولی بعضی (۳) از مفسرین از این اشکال جواب داده اند به اینکه: ممکن است خداوند باد را مسخر سلیمان (علیه السلام) کرده، که هر وقت او خواست نرم بوزد، و هر وقت او خواست تند بوزد.

و معنای جمله "حَيْثُ أَصَابَ" این است که: به هر جا هم که او خواست بوزد، چون

ص: ۳۱۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۶.

۲- و باد تند سیر را ما مسخر سلیمان گردانیدیم تا به امر او جریان یابد. سوره انبیاء، آیه ۸۱.

۳- تفسیر مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۷.

این جمله متعلق به جمله "تجری" است.

"وَالشَّيَاطِينِ كُلِّ بَنَاءٍ وَغَوَاصٍ" یعنی ما شیطانهای جنی را برای سلیمان (علیه السلام) مسخر کردیم، تا هر یک از آنها که کار بنایی را می دانسته، برایش بنایی کند و هر یک از آنها که غواصی را می دانسته برایش در دریاها غواصی کند، و لؤلؤ و سایر منافع دریایی را برایش استخراج کند.

"وَ آخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ" کلمه "اصفاد" جمع "صفد" است، که به معنای غل آهنی است، و معنای جمله این است که: ما سایر طبقات جن را برای او مسخر کردیم، تا همه را غل و زنجیر کند و از شرشان راحت باشد.

"هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْتُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ" یعنی این سلطنت که به تو دادیم عطای ما به تو بود، عطایی بی حساب، و ظاهراً مراد از بی حساب بودن آن، این است که: عطای ما حساب و اندازه ندارد که اگر تو از آن زیاد بذل و بخشش کنی، کم شود. پس هر چه می خواهی بذل و بخشش بکن، و لذا فرمود: "فَامْتُنْ أَوْ أَمْسِكْ" - می خواهی بذل بکن و نخواستی نکن "یعنی هر دو یکسان است، چه بخشش بکنی و چه نکنی، تاثیری در کم شدن عطای ما ندارد.

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مراد از بی حساب بودن عطا، این است که: روز قیامت از تو حساب نمی کشیم" بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد این است که: عطای ما به تو از باب تفضل بوده، نه از باب اینکه خواسته باشیم پاداش به تو داده باشیم". و معانی دیگری هم برای آن کرده اند.

"وَ إِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَ حُسْنَ مَّآبٍ" معنای این جمله در سابق گذشت.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه! "فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّي...") و در باره افتادن جسدی بر تخت او)

در مجمع البیان در ذیل آیه "فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّي... " گفته:

بعضی از مفسرین گفته اند: رسیدگی به کار اسبان، او را از نماز عصر بازداشت تا وقت نماز

ص: ۳۱۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۷.

فوت شد،- به نقل از علی (علیه السلام)- و در روایات اصحاب ما امامیه آمده که فضیلت اول وقت از او فوت شد (۱).

و نیز در مجمع البیان گفته: ابن عباس نقل کرده که از علی (علیه السلام) از این آیه پرسیدم، فرمود: ای ابن عباس تو در باره این آیه چه شنیده ای؟ عرض کردم: از کعب شنیدم می گفت: سلیمان سرگرم دیدن از اسبان شد تا وقتی که نمازش فوت شد، پس گفت اسبان را به من برگردانید، و اسبها چهارده تا بودند، دستور داد با شمشیر ساقها و گردنهای اسبان را قطع کنند و بکشند و خدای تعالی به همین جهت چهارده روز سلطنت او را از او بگرفت، چون به اسبان ظلم کرد، و آنها را بکشت.

علی (علیه السلام) فرمود: کعب دروغ گفته و مطلب بدین قرار بوده که سلیمان روزی از اسبان خود سان دید، چون می خواست با دشمنان خدا جهاد کند، پس آفتاب غروب کرد، به امر خدای تعالی به ملائکه موکل بر آفتاب گفت تا آن را برگردانند، ملائکه آفتاب را برگرداندند، و سلیمان نماز عصر را در وقتش بجای آورد. آری انبیا (علیه السلام) هرگز ظلم نمی کنند، و به ظلم دستور هم نمی دهند، برای اینکه پاک و معصومند (۲).

مؤلف: این قسمت از کلام کعب که گفت: خدای تعالی چهارده روز ملک را از او بگرفت، اشاره است به انگشتی که ماجرایش از نظر خواننده می گذرد.

و در کتاب فقیه از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: سلیمان بن داوود، روزی بعد از ظهر از اسبان خود بازدید به عمل آورد، و مشغول تماشای آنها شد تا آفتاب غروب کرد، به ملائکه گفت: آفتاب را برایم برگردانید تا نمازم را در وقتش بخوانم.

ملائکه چنین کردند، سلیمان برخاست و نماز خود را خواند. و آفتاب دوباره غروب کرده و ستارگان درخشیدن گرفتند، و این است معنای کلام خدای عز و جل که می فرماید: "و هبنا لداود سلیمان"، تا آنجا که می فرماید: "مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ" (۳).

مؤلف: این روایت اگر لفظ آیه با آن مساعدت کند، یعنی با جمله "فَطَفِقَ مَسِيحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ" بسازد، روایت بی اشکالی است، و اما مساله برگشتن خورشید اشکالی ندارد، برای اینکه وقتی ما معجزه را برای انبیا پذیریم و اثبات کنیم، دیگر چه فرقی بین

ص: ۳۱۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۵.

۳- من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۱۲۹، ح ۸.

معجزات هست؟ مخصوصاً با در نظر گرفتن اینکه از نظر روایات، آفتاب تنها برای سلیمان (علیه السلام) برگشته بلکه برای یوشع بن نون و علی بن ابی طالب (علیه السلام) نیز بازگشته و روایات آن در کمال اعتبار است، پس دیگر نباید به اشکالی که فخر رازی (۱) در تفسیر کبیر خود کرده اعتنا نمود.

و اما پی کردن اسبان و زدن گردنهای آنها با شمشیر، مطلبی است که (تنها در این روایت نیامده) در چند روایت دیگر نیز از طریق اهل سنت نقل شده، که قمی (۲) هم آنها را در تفسیر خود آورده. ولی چیزی که هست همه این روایات به کعب الاحبار یهودی الاصل بر می گردد، هم چنان که در روایات گذشته از ابن عباس هم گذشت، و به هر حال به همان بیانی که گذشت نباید به آن اعتنا کرد.

این مفسرین در اغراق گویی شان در باره این داستان آن قدر تندروی کرده اند که روایت کرده اند که آن اسبان بیست هزار بوده که همه دارای بال بوده اند (۳)، نظیر آن روایتی که در ذیل "حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ" از کعب روایت کرده اند که گفت: آن حجاب از یاقوت سبز بوده، یاقوتی که محیط به همه خلایق است، و از سبزی آن آسمان سبز شده! (۴) (غافل از اینکه آسمان اصلاً سبز نیست).

باز نظیر آن از عجایبی که در این داستان نقل کرده اند روایتی است که در ذیل "وَ أَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّهٖ جَسَداً" آورده اند که خدا به او پسری داد، و او از ترس جن- و در بعضی روایات دیگر از ترس ملک الموت- به ابر سپرد تا او را در دامن خود حفظ کند، ولی روزی جسد مرده او را بر تخت خود یافت! و باز روایتی که آورده اند روزی سلیمان گفت: امشب با صد نفر از زنان خود جماع می کنم تا از هر یک از آنها پسری شجاع برایم متولد شود و در راه خدا جهاد کند، و در این کلام خود ان شاء الله نگفت، و در نتیجه هیچ یک از همسرانش باردار نشدند، مگر یک نفر که فرزندی نیمه تمام زایید و سلیمان او را بسیار دوست می داشت و بدین جهت او را نزد یکی از جنیان پنهان کرد. تا اینکه دست ملک الموت او را گرفته قبض روح کرد و جسدش را بر تخت سلیمان انداخت.

ص: ۳۱۳

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۲۰۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۳۵.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۰۹.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۰۹.

و نیز از حرفهای عجیب و غریب، مطلبی است که در روایات بسیاری آمده که عده ای از آنها به ابن عباس می رسد، و ابن عباس تصریح کرده که من این حرف را از کعب شنیدم، و آن این است که: سلیمان انگشتری داشت و یکی از شیطانها آن را از وی دزدید و در نتیجه چند روزی ملک سلیمان زایل شد و تسلطش بر شیاطین پایان یافت، و بر عکس شیطانها بر ملک او مسلط شدند، تا آنکه خداوند انگشترش را به او برگردانید و در نتیجه سلطنتش دوباره برگشت!

و بالأخره در داستان سلیمان (علیه السلام) اموری روایت کرده اند که هر خردمندی باید ساحت انبیا را منزله از آن امور بداند، و حتی از نقل آنها در باره انبیا شرم کند، مثلاً یکی از آنها این است که: منظور از افتادن جسد بر تخت این است که شیطان بر تخت او نشست.

اینها همه مطالب بی پایه ای است که دست خائنان و جعلان آنها را در روایات داخل کرده، و- همان طور که قبلاً هم گفتیم- نباید به آنها اعتنا نمود، و اگر خواننده عزیز علاقمند به دیدن آن روایات است، همه اش در تفسیر الدر المنثور سیوطی نقل شده، بدانجا مراجعه نماید (۱).

ص: ۳۱۴

اشاره

وَ اذْكَرْ عَيْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ (۴۱) اذْكَرْ بِرَجُلِكَ هَذَا مَغْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ (۴۲) وَ هَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَ ذِكْرَى لِأُولَى الْأَلْبَابِ (۴۳) وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاضْرِبْ بِهِ وَ لَا تَحْنُتْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (۴۴) وَ اذْكَرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ (۴۵)

إِنَّا أَخْلَصَيْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ (۴۶) وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُضِيِّطِينَ الْأَخْيَارِ (۴۷) وَ اذْكَرْ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكُفْلِ وَ كُلَّ مِّنَ الْأَخْيَارِ (۴۸)

ترجمه آیات

به یاد آور بنده ما ایوب را آن زمان که پروردگار خود را ندا داد که شیطان مرا دچار عذاب و گرفتاری کرد (۴۱).

(بدو گفتیم) پای خود به زمین بکش که آب همین جا نزدیک توست، آبی خنک، در آن آب تنی کن و از آن بنوش (۴۲).

و اهلش را با فرزندانی به همان تعداد و دو برابر فرزندانی که داشت به او بدادیم تا رحمتی باشد از ما به او و تذکری باشد برای خردمندان (۴۳).

و نیز به او گفتیم حال که سوگند خورده ای که همسرت را صد ترکه چوب بزنی تعداد صد ترکه به دست بگیر و آنها را یک بار به زنت بزنی تا سوگند خود نشکسته باشی، ما ایوب را بنده ای خویشتن دار یافتیم چه خوب بود همواره به ما رجوع می کرد (۴۴).

و به یاد آورندگان ما ابراهیم و اسحاق و یعقوب را که مردانی نیرومند و بینا بودند (۴۵).

(بدین جهت نیرومند و بینا بودند که) ما آن را به خصلتی خالص که همان یاد آخرت باشد خالص و پاک کردیم (۴۶).

و ایشان نزد ما از برگزیدگان اخیارند (۴۷).

و به یاد آور اسماعیل و یسع و ذوالکفل را و هر یک از اخیار بودند (۴۸).

بیان آیات .

اشاره

این آیات متعرض سومین داستانی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مامور شده به یاد آنها باشد و در نتیجه صبر کند، و آن عبارت است از: داستان ایوب پیغمبر (علیه السلام) و محنت و گرفتاریهایی که خدا برایش پیش آورد تا او را بیازماید. و سپس رفع آن گرفتاریها و عافیت خدا و عطای او را ذکر کرده، و سپس دستور می دهد تا ابراهیم و پنج نفر از ذریه او از انبیا را به یاد آورد.

"وَ اذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ" این جمله دعایی است از ایوب (علیه السلام) که در آن از خدا می خواهد عافیتش دهد، و سوء حالی که بدان مبتلا شده از او برطرف سازد. و به منظور رعایت تواضع و تذلل درخواست و نیاز خود را ذکر نمی کند، و تنها از اینکه خدا را به نام "ربی- پروردگارم" صدا می زند فهمیده می شود که او را برای حاجتی می خواند.

مقصود از "بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ" که ایوب (علیه السلام) بدان مبتلا بود و وجه اینکه ابتلاء خود به آن دو را به شیطان نسبت داد (أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ).

کلمه "نصب" به معنای تعب و به تنگ آمدن است. و جمله "إِذْ نَادَى ... " به اصطلاح ادبی بدل اشتمال (۱) است. در آغاز می فرماید: "به یاد آر بنده ما ایوب را" بعداً بعضی از خاطرات او را نام برده، می فرماید: به یاد آر این خاطره اش را که پروردگار خود را خواند که "ای پروردگار من ... ". پس جمله "إِذْ نَادَى" هم می تواند بدل اشتمال از کلمه "عبدنا" باشد، و هم از کلمه "ایوب". و جمله "أَنِّي مَسَّنِيَ ... " حکایت ندای ایوب است.

و از ظاهر آیات بعدی برمی آید که مرادش از "نصب و عذاب" بد حالی و گرفتاریهایی است که در بدن او و در خاندانش پیدا شد. همان گرفتاریهایی که در سوره انبیا، "

ص: ۳۱۶

۱- بدل اشتمال آن است که تابع از مشتملات و متعلقات متبوع باشد، نه جزئی از آن مثل این که می گویی: "بلبل مرا به وجد

آورد" و سپس می گویی "صدایش".

آن را از آن جناب چنین حکایت کرده که گفت: "مَسْنَى الضُّرِّ وَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ" (۱)

البته این در صورتی است که بگوییم کلمه "ضر" شامل مصیبت در خود آدمی و اهل بیتش می شود. و در این سوره و سوره انبیاء هیچ اشاره ای به از بین رفتن اموال آن جناب نشده، هر چند که این معنا در روایات آمده است.

و ظاهراً مراد از "مس شیطان به نصب و عذاب" این است که: می خواهد "نصب" و "عذاب" را به نحوی از سببیت و تاثیر به شیطان نسبت دهد. و بگوید که شیطان در این گرفتاریهای من مؤثر و دخیل بوده است. و همین معنا از روایات هم برمی آید.

و در اینجا این سؤال پیش می آید که یکی از گرفتاریهای ایوب مرض او بود، و مرض علل و اسباب عادی و طبیعی دارد، پس چگونه آن جناب مرض خود را هم به شیطان نسبت داد و هم به بعضی از علل طبیعی؟ جواب این اشکال آن است که: این دو سبب یعنی شیطان و عوامل طبیعی، دو سبب در عرض هم نیستند، تا در یک مسبب جمع نشوند، و نشود مرض را به هر دو نسبت داد، بلکه دو سبب طولی اند و توضیح آن در تفسیر آیه "وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ" (۲)، در جلد هشتم این کتاب بیان گردیده، بدانجا مراجعه شود.

ممکن است گفته شود: اگر چنین استنادی ممکن باشد، ولی صرف امکان دلیل بر وقوع آن نمی شود، از کجا که شیطان چنین تاثیری در انسانها داشته باشد که هر کس را خواست بیمار کند؟ در پاسخ می گوییم: نه تنها دلیلی بر امتناع آن نداریم، بلکه آیه شریفه "إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ" (۳) دلیل بر وقوع آن است، برای اینکه در این آیه، شراب و قمار و بت ها و ازلام را به شیطان نسبت داده و آن را عمل شیطان خوانده، و نیز از حضرت موسی (علیه السلام) حکایت کرده که بعد از کشتن آن مرد قبطی گفته: "هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَيْدُوُّ مُضِلٌّ مُبِينٌ" (۴) که در تفسیرش گفتیم کلمه "هذا" اشاره است به مقاتله آن دو.

و به فرضی هم که از روایات چشم پوشی کنیم، ممکن است احتمال دهیم که مراد

ص: ۳۱۷

۱- مرا بیماری و رنج سخت رسیده و تو از همه مهربانان مهربان تری. سوره انبیاء، آیه ۸۳.

۲- سوره اعراف، آیه ۹۶. [.....]

۳- سوره مائده، آیه ۹۰.

۴- این یکی از عمل های شیطان است که او دشمنی است گمراه کننده آشکار. سوره قصص، آیه ۱۵.

از نسبت دادن "نصب" و "عذاب" به شیطان این باشد که شیطان با وسوسه خود مردم را فریب داده و به مردم گفت: از این مرد دوری کنید و نزدیکش نشوید، چون اگر او پیغمبر بود این قدر بلاء از همه طرف احاطه اش نمی کرد، و کارش بدینجا نمی کشید، و عاقبتش بدینجا که همه زبان به شماتت و استهزایش بکشایند نمی انجامید.

بیان امکان مداخله شیطان در ابدان و اموال و دیگر متعلقات مادی معصومین (علیهم السلام)

در تفسیر کشف این وجه را که گفتیم انکار کرده و گفته: به هیچ وجه نمی توانیم این وجه را بپذیریم که خدا شیطان را بر انبیای خود مسلط کند تا هر جور دلش خواست آن حضرات را اذیت و آزار کند و دچار عذاب نماید و از این راه داغ دل خود را از آنان بستاند، چون اگر بنا باشد این کار نسبت به انبیاء جایز باشد، نسبت به پیروان انبیاء یعنی مردم صالح نیز (به طریق اولی) جایز است، آن وقت رانده در گاه خدا هیچ مؤمن صالحی را از این انتقام خود سالم نمی گذارد، همه را بیچاره و هلاک می کند با اینکه در قرآن کریم مکرر آمده، که شیطان به غیر از وسوسه هیچ دخالت و تاثیر دیگر ندارد (۱).

لیکن این اشکال زمخشری وارد نیست، برای اینکه آنچه در قرآن کریم از خصائص انبیاء و سایر معصومین شمرده شده، همانا عصمت است که به خاطر داشتن آن، از تاثیر شیطان در نفوسشان ایمنند، و شیطان نمی تواند در دلهای آنان وسوسه کند. و اما تاثیرش در بدنهای انبیاء و یا اموال و اولاد و سایر متعلقات ایشان، به اینکه از این راه وسیله ناراحتی آنان را فراهم سازد، نه تنها هیچ دلیلی بر امتناع آن در دست نیست، بلکه دلیل بر امکان وقوع آن هست، و آن آیه شریفه "فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَ مَا أَنَسَانِيَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ" (۲) می باشد که راجع است به داستان مسافرت موسی با همسفرش یوشع (علیه السلام) و یوشع به موسی می گوید:

اگر ماهی را فراموش کردم این فراموشی کار شیطان بود، او بود که نگذاشت من به یاد ماهی بیفتم.

پس از این آیه برمی آید که شیطان این گونه دخل و تصرفها را در دلهای معصومین دارد. و اما اینکه گفت: لازمه جواز و امکان مداخله شیطان در دلهای انبیاء این است که در دلهای پیروان انبیاء نیز دخل و تصرف بکند، در پاسخش می گوئیم: این ملازمه را قبول نداریم، زیرا ما که می گوئیم ممکن است شیطان چنین تصرفهایی در دلهای معصومین بکند، معتقدیم که هر جا چنین تصرفهایی بکند به اذن خدا می کند، به این معنا که خدا جلوگیرش نمی شود،

ص: ۳۱۸

۱- تفسیر کشف، ج ۴، ص ۹۷.

۲- سوره کهف، آیه ۶۳.

چون مداخله شیطان را مطابق مصلحت می بیند، مثلاً می خواهد مقدار صبر و حوصله بنده اش معین شود.

و لازمه این حرف این نیست که شیطان بدون مشیت و اذن خدا هر چه دلش خواست بکند و هر بلایی که خواست بر سر بندگان خدا بیاورد، و این خود روشن است.

" اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُعْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ " واقع شدن این آیه در دنبال آیه قبلی که درخواست و ندای ایوب (علیه السلام) را حکایت می کرد، این معنا را افاده می کند که خدای سبحان خواسته است به وی اعلام کند که دعایش مستجاب گشته. و جمله " اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ " حکایت آن وحیی است که در هنگام کشف از استجابت به آن جناب فرموده. و یا اینکه در این جمله چیزی از ماده " قول " تقدیر گرفته شده، که اگر اظهار می شد چنین می شد: " فاستجبنا له و قلنا أركض ... " و سیاق آیه که سیاق امر است اشعار دارد بلکه کشف می کند از اینکه: آن جناب در آن موقع آن قدر از پا درآمده بود که قادر به ایستادن و راه رفتن با پای خود نبوده، و در سراپای بدن بیماری داشته، و خدای تعالی اول مرض پای او را شفا داده، و بعد چشمه ای در آنجا برایش جوشانده، و دستور داد که از آن چشمه حمام بگیرد، و بنوشد تا ظاهر و باطن بدنش از سایر مرضها بهبودی یابد. و این مطالبی که گفتیم از سیاق آیه استفاده می شود، مورد تایید روایات هم هست.

و در آیه شریفه از طریق حذف جزئیات ایجاز به کار رفته، و تقدیر آن این است که:

" اَرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُعْتَسِلٌ بَارِدٌ وَ شَرَابٌ، فَرَكُضْ بِرِجْلِهِ وَ اغْتَسَلْ وَ شَرِبْ فَبَرَأَ اللَّهُ مِنْ مَرَضِهِ - پای خود به زمین بکش که پهلوی چشمه ای خنک و نوشیدنی ایجاد شده، پس ایوب پای خود بدان سو کشید، و چشمه را یافته از آن غسل کرد، و از آبش نوشید و در نتیجه خدا او را از همه مرضها بهبودی داد " .

استجابت دعای ایوب (علیه السلام) با شفای امراض و باز گردان اهل او به او

" وَ وَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَ مِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَ ذِكْرِي لِأُولَى الْأَلْبَابِ " در روایات آمده: تمامی کسان او به غیر از همسرش مردند و آن جناب به داغ همه فرزندانش مبتلا شده بود، و بعدا خدا همه را برایش زنده کرد، و آنان را و مثل آنان را به آن جناب بخشید.

بعضی گفته اند که فرزندان او در ایام ابتلاش از او دوری کردند و خدا با بهبودی اش آنان را دوباره دورش جمع کرد، و همان فرزندان زن گرفتند و بچه دار شدند. پس معنای اینکه خدا فرزندان او را و مثل آنان را به وی بخشید همین است که آنان و فرزندان آنان را دوباره دورش جمع کرد.

"رَحْمَهُ مِنَّا وَ ذِكْرِي لِأَوْلَى الْأَلْبَابِ" - کلمه "رحمه" مفعول له است. و معنای جمله این است که: ما این کار را کردیم برای اینکه رحمتی از ما به وی بوده باشد، و نیز تذکری برای صاحبان عقل باشد تا با شنیدن سرگذشت آن جناب متذکر شوند.

"وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِغْتًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُثْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ" در مجمع البیان می گوید: کلمه "ضغث" به معنای یک مشت پر از شاخه درخت و یا از گیاه و یا از خوشه خرما است (۱) و ایوب (علیه السلام) سوگند خورده بود که اگر حالش خوب شود همسرش را صد تازیانه بزند، چون در امری او را ناراحت کرده بود- که به زودی روایتش ذکر می شود- و چون خدای تعالی عافیتش داد، به وی فرمود تا یک مشت شاخه به عدد تازیانه هایی که بر آن سوگند خورده بود (صد عدد) در دست گرفته یک نوبت آن را به همسرش بزند تا آن که سوگند خود را نشکسته باشد.

و سیاق این آیه به آنچه ذکر شده اشاره دارد. و اگر جرم همسر او و سبب سوگند او را ذکر نکرده برای این است که هم تادب و هم نامبرده را احترام کرده باشد.

"إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا" - یعنی ما او را در برابر ابتلائی که به وسیله آن او را آزمودیم یعنی در برابر مرض و از بین رفتن اهل و مال صابر یافتیم. و این جمله تعلیل جمله "و اذکر" و یا تعلیل جمله "عبدنا" است و چنین معنا می دهد که اگر ما او را عبد نامیدیم، و یا عبد خود نامیدیم، برای این است که ما او را صابر یافتیم.

البته در بین این دو احتمال احتمال اول بهتر است. و جمله "نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ" مدح ایوب (علیه السلام) است.

وجه اینکه ابراهیم و اسحاق و یعقوب (علیهم السلام) را به داشتن دست و چشم مدح فرمود

"وَ اذْكُرْ عِبَادَنَا اِبْرَاهِيمَ وَ اِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ اُولَى الْاَيْدِي وَ الْاَبْصَارِ" این آیه شریفه انبیای نامبرده را مدح می کند به اینکه: دارای ایدی و ابصارند، و کلمه "ید" و نیز کلمه "بصر" وقتی قابل مدحند که دست و چشم انسان باشند (و گرنه حیوانات هم دست و چشم دارند) و در مواردی استعمالش نمایند که آفریدگار آن دو را برای همان موارد آفریده باشد، و شخص نامبرده دست و چشم خود را در راه انسانیت خود به خدمت گرفته باشد، و در نتیجه با دست خود اعمال صالح انجام داده، و خیر به سوی خلق خدا جاری ساخته باشد.

و با چشم خود راه های عافیت و سلامت را از موارد هلاکت تمیز داده، و به حق رسیده باشد،

ص: ۳۲۰

نه اینکه حق و باطل برایش یکسان و مشتبه باشد.

پس اینکه فرمود: ابراهیم و اسحاق و یعقوب دارای دست و چشم بودند، در حقیقت خواسته است به کنایه بفهماند نامبردگان در طاعت خدا و رساندن خیر به خلق، و نیز در بینایی شان در تشخیص اعتقاد و عمل حق، بسیار قوی بوده اند.

آیه شریفه " وَ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَ كَلَّمَا جَعَلْنَا صَالِحِينَ وَ جَعَلْنَا لَهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ وَ إِتَاءَ الزَّكَاةِ وَ كَانُوا لَنَا عَابِدِينَ " (۱) به آن دو معنا که در آیه مورد بحث آمده اشاره نموده و متعرض هر دو شده است، چون ائمه بودن، و به امر خدا هدایت کردن، و وحی خدا را گرفتن همه آثار "ابصار" است و زکات دادن و فعل خیرات، و اقامه نماز، آثار "ایدی" است. این معنا را قمی هم در تفسیر خود از ابی الجارود از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده، چون در آن روایت "اولی الایدی" به نیرومندی در عبادت، و ابصار به داشتن بصیرت در عبادت تفسیر شده است (۲).

"إِنَّا أَخْلَصَيْنَاهُمْ بِخَالِصِهِ ذِكْرِي الدَّارِ" کلمه "خالصه" وصفی است که در جای موصوف خود آمده. و حرف "با" که بر سر آن است، بای سببیت است، و تقدیر کلام "بسبب خصله خالصه" است. و جمله "ذکر الدار" بیان آن خصلت است. و منظور از کلمه "دار" دار آخرت می باشد.

معنای اینکه در تعلیل مدح ایشان فرمود: "إِنَّا أَخْلَصْنَا لَهُمْ بِخَالِصِهِ ذِكْرِي الدَّارِ"

این آیه، یعنی جمله "إِنَّا أَخْلَصْنَا لَهُمْ..." تعلیل مضمون آیه قبلی است که نامبردگان از انبیا را "أُولَى الْأَيْدِي وَ الْأَبْصَارِ" می خوانند. ممکن هم هست تعلیل باشد برای کلمه "عبادنا" و یا برای جمله "و اذکر" و از این سه احتمال اولی از همه مناسبتر است، برای اینکه وقتی انسان مستغرق در یاد آخرت و جوار رب العالمین شد، و تمامی همش مرتکز در آن گردید، قهرا معرفتش نسبت به خدا کامل گشته، نظرش در تشخیص عقاید حق مصاب می گردد، و نیز در سلوک راه عبودیت حق، تبصر پیدا می کند، و دیگر بر ظاهر حیات دنیا و زینت آن مانند انبای دنیا جمود ندارد، هم چنان که در شان چنین کسانی در جای دیگر نیز فرموده: "فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَ لَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ" (۳)، پس

ص: ۳۲۱

۱- ما به وی اسحاق و یعقوب را بخشیدم، و همه را صالح قرار دادیم، و ایشان را پیشوایانی کردیم که به امر ما هدایت می کردند. و به ایشان فعل خیرات و اقامه نماز و دادن زکات را وحی کردیم، و ایشان عبادت گران ما بودند. سوره انبیاء، آیه ۷۲ و ۷۳.

۲- تفسیر قمی،

۳- پس از کسانی که از یاد ما اعراض می کنند، و به جز حیات دنیا نظری ندارند، اعراض کن که اینان بیش از چارچوب دنیا علمی ندارند. سوره النجم، آیه ۲۹ و ۳۰.

جمله "إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ" برای تعلیل جمله "أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ" مناسب تر است تا برای جمله "عبادنا" و یا جمله "و اذکر".

و معنای آیه این است که: اگر گفتیم اینان صاحبان ایدی و ابصارند، برای این است که ما آنان را به خصلتی خالص و غیر مشوب، خالص کردیم، خصلتی بس عظیم الشان، و آن عبارت است از یاد خانه آخرت.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از کلمه "دار" همین دار دنیا است، و منظور آیه این است که: ما ایشان را خالص کردیم برای دار دنیا یعنی ما دام که دنیا برقرار باشد ذکر خیر آنان بر سر زبانها باشد، هم چنان که در جای دیگر فرموده: "وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ - تا آنجا که می فرماید- وَ جَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا" (۱) ولی وجه سابق به نظر ما مناسبتر است.

"وَ إِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ" در سابق گذشت که "اصطفا" ملازم با اسلام و تسلیم شدن به تمام معنا برای خدای سبحان است. و در این آیه شریفه اشاره ای دارد به آیه "إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ" (۲).

کلمه "اخیار" - به طوری که گفته اند (۴) - جمع "خیر" است که در معنا مقابل "شر" است ولی بعضی (۵) گفته اند که: "جمع "خیر" - با تشدید یاء، و یا با تخفیف -، مانند "اموات" که جمع "میت" - با تشدید -، و "میت" - بدون تشدید - است.

"وَ اذْكَرُ إِسْمَاعِيلَ وَ الْيَسَعَ وَ ذَا الْكُفْلِ وَ كُلُّ مَنْ الْأَخْيَارِ" معنای این آیه روشن است و حاجتی به توضیح ندارد.

گفتاری در سرگذشت ایوب (علیه السلام) (در قرآن و حدیث) در چند فصل

اشاره

(۳) داستان ایوب از نظر قرآن: در قرآن کریم از داستان آن جناب به جز این نیامده که: خدای تعالی او را به ناراحتی جسمی و به داغ فرزندان مبتلا نمود، و سپس، هم عافیتش

ص: ۳۲۲

۱- سوره مریم، آیه ۵۰.

۲- سوره آل عمران، آیه ۳۳. (۴ و ۵) مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۱.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۱.

داد، و هم فرزندانش را و مثل آنان را به وی برگردانید. و این کار را به مقتضای رحمت خود کرد، و به این منظور کرد تا سرگذشت او مایه تذکر عابدان باشد (۱).

(۲) ثنای جمیل خدای تعالی نسبت به آن جناب: خدای تعالی ایوب (علیه السلام) را در زمره انبیا و از ذریه ابراهیم شمرده، و نهایت درجه ثنا را بر او خوانده (۲) و در سوره "ص" او را صابر، بهترین عبد، و او اب خوانده است (۳).

(۳) داستان آن جناب از نظر روایات: در تفسیر قمی آمده که پدرم از ابن فضال، از عبد الله بن بحر، از ابن مسکان، از ابی بصیر، از امام صادق (علیه السلام) چنین حدیث کرد که ابو بصیر گفت: از آن جناب پرسیدم گرفتاریهایی که خدای تعالی ایوب (علیه السلام) را در دنیا بدانها مبتلا کرد چه بود، و چرا مبتلایش کرد؟ در جوابم فرمود: خدای تعالی نعمتی به ایوب ارزانی داشت، و ایوب (علیه السلام) همواره شکر آن را به جای می آورد، و در آن تاریخ شیطان هنوز از آسمانها ممنوع نشده بود و تازیر عرش بالا می رفت. روزی از آسمان متوجه شکر ایوب شد و به وی حسد ورزیده عرضه داشت: پروردگارا! ایوب شکر این نعمت که تو به وی ارزانی داشته ای به جای نیاورده، زیرا هر جور که بخواهد شکر این نعمت را بگذارد، باز با نعمت تو بوده، از دنیایی که تو به وی داده ای انفاق کرده، شاهدش هم این است که: اگر دنیا را از او بگیری خواهی دید که دیگر شکر آن نعمت را نخواهد گذاشت. پس مرا بر دنیای او مسلط بفرما تا همه را از دستش بگیرم، آن وقت خواهی دید چگونه لب از شکر فرو می بندد، و دیگر عملی از باب شکر انجام نمی دهد. از ناحیه عرش به وی خطاب شد که من تو را بر مال و اولاد او مسلط کردم، هر چه می خواهی بکن.

امام سپس فرمود: ابلیس از آسمان سرازیر شد، چیزی نگذشت که تمام اموال و اولاد ایوب از بین رفتند، ولی به جای اینکه ایوب از شکر بازایستد، شکر بیشتری کرد، و حمد خدا زیاده بگفت. ابلیس به خدای تعالی عرضه داشت: حال مرا بر زراعتش مسلط گردان. خدای تعالی فرمود: مسلط کردم. ابلیس با همه شیطانهای زیر فرمانش بیامد، و به زراعت ایوب بدمیدند، همه طعمه حریق گشت. باز دیدند که شکر و حمد ایوب زیادت یافت. عرضه داشت: پروردگارا مرا بر گوسفندانش مسلط کن تا همه را هلاک سازم، خدای تعالی مسلطش کرد. گوسفندان هم که از بین رفتند باز شکر و حمد ایوب بیشتر شد.

ص: ۳۲۳

۱- سوره انبیاء، آیه ۸۳ و ۸۴. سوره ص، آیه ۴۱ و ۴۴.

۲- سوره انعام، آیه ۹۰. [.....]

۳- سوره ص، آیه ۴۴.

ابلیس عرضه داشت: خدایا مرا بر بدنش مسلط کن، فرموده مسلط کردم که در بدن او به جز عقل و دو دیدگانش، هر تصرفی بخواهی بکنی. ابلیس بر بدن ایوب بدمید و سرپایش زخم و جراحت شد. مدتی طولانی بدین حال بماند، در همه مدت گرم شکر خدا و حمد او بود، حتی از طول مدت جراحات کرم در زخمهایش افتاد، و او از شکر و حمد خدا باز نمی ایستاد، حتی اگر یکی از کرمها از بدنش می افتاد، آن را به جای خودش برمی گردانید، و می گفت به همانجایی برگرد که خدا از آنجا تو را آفرید. این بار بوی تعفن به بدنش افتاد، و مردم قریه از بوی او متاذی شده، او را به خارج قریه بردند و در مزبله ای افکندند.

در این میان خدمتی که از همسر او - که نامش "رحمت" دختر افراییم فرزند یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم (علیه السلام) بود - سرزد این که دست به کار گدایی زده، هر چه از مردم صدقه می گرفت نزد ایوب می آورد، و از این راه از او پرستاری و پذیرایی می کرد.

امام سپس فرمود: چون مدت بلا بر ایوب به درازا کشیده شد، و ابلیس صبر او را بدید، نزد عده ای از اصحاب ایوب که راهبان بودند، و در کوه ها زندگی می کردند برفت، و به ایشان گفت: بیایید مرا به نزد این بنده مبتلا ببرید، احوالی از او پرسیم، و عیادتی از او بکنیم. اصحاب بر قاطرانی سفید سوار شده، نزد ایوب شدند، همین که به نزدیکی وی رسیدند، قاطران از بوی تعفن آن جناب نفرت کرده، رمیدند. بعضی از آنان به یکدیگر نگریسته آن گاه پیاده به نزدش شدند، و در میان آنان جوانی نارس بود. همگی نزد آن جناب نشسته عرضه داشتند: خوبست به ما بگویی که چه گناهی مرتکب شدی؟ شاید ما از خدا آمرزش آن را مسألت کنیم، و ما گمان می کنیم این بلایی که تو بدان مبتلا شده ای، و احدی به چنین بلایی مبتلا نشده، به خاطر امری است که تو تا کنون از ما پوشیده می داری.

ایوب (علیه السلام) گفت: به مقربان پروردگارم سوگند که خود او می داند تا کنون هیچ طعامی نخورده ام، مگر آنکه یتیم و یا ضعیفی با من بوده، و از آن طعام خورده است، و بر سر هیچ دو راهی که هر دو طاعت خدا بود قرار نگرفته ام، مگر آن که آن راهی را انتخاب کرده ام که طاعت خدا در آن سخت تر و بر بدنم گرانبارتر بوده است. از بین اصحاب آن جوان نارس رو به سایرین کرد و گفت: وای بر شما آیا مردی را که پیغمبر خداست سرزنش کردید تا مجبور شد از عبادت‌هایش که تا کنون پوشیده می داشته برده بردارد، و نزد شما اظهار کند؟! ایوب در اینجا متوجه پروردگارش شد، و عرضه داشت: پروردگارا اگر روزی در محکمه عدل تو راه یابم، و قرار شود که نسبت به خودم اقامه حجت کنم، آن وقت همه حرفها و درد دل‌هایم را فاش می گویم.

ناگهان متوجه ابری شد که تا بالای سرش بالا آمد، و از آن ابر صدایی برخاست: ای ایوب تو هم اکنون در برابر محکمه منی، حجت های خود را بیاور که من اینک به تو نزدیکم هر چند که همیشه نزدیک بوده ام.

ایوب (علیه السلام) عرضه داشت: پروردگارا! تو می دانی که هیچگاه دو امر برایم پیش نیامد که هر دو اطاعت تو باشد و یکی از دیگری دشوارتر، مگر آن که من آن اطاعت دشوارتر را انتخاب کرده ام، پروردگارا آیا تو را حمد و شکر نگفتم؟ و یا تسبیح نکردم که این چنین مبتلا شدم؟! بار دیگر از ابر صدا برخاست، صدایی که با ده هزار زبان سخن می گفت، بدین مضمون که ای ایوب! چه کسی تو را به این پایه از بندگی خدا رسانید؟ در حالی که سایر مردم از آن غافل و محرومند؟ چه کسی زبان تو را به حمد و تسبیح و تکبیر خدا جاری ساخت، در حالی که سایر مردم از آن غافلند. ای ایوب! آیا بر خدا منت می نهی، به چیزی که خود منت خداست بر تو؟ امام می فرماید: در اینجا ایوب مشتی خاک برداشت و در دهان خود ریخت، و عرضه داشت: پروردگارا منت همگی از تو است و تو بودی که مرا توفیق بندگی دادی.

پس خدای عز و جل فرشته ای بر او نازل کرد، و آن فرشته با پای خود زمین را خراشی داد، و چشمه آبی جاری شد، و ایوب را با آن آب بشست، و تمامی زخمهایش بهبودی یافته دارای بدنی شاداب تر و زیباتر از حد تصور شد، و خدا پیرامونش باغی سبز و خرم برویاند، و اهل و مالش و فرزندانش و زراعتش را به وی برگردانید، و آن فرشته را مونسش کرد تا با او بنشیند و گفتگو کند.

در این میان همسرش از راه رسید، در حالی که پاره نانی همراه داشت، از دور نظر به مزبله ایوب افکند، دید وضع آن محل دگرگون شده و به جای یک نفر دو نفر در آنجا نشسته اند، از همان دور بگریست که ای ایوب چه بر سرت آمد و تو را کجا بردند؟ ایوب صدا زد، این منم، نزدیک بیا، همسرش نزدیک آمد، و چون او را دید که خدا همه چیز را به او برگردانیده، به سجده شکر افتاد. در سجده نظر ایوب به گیسوان همسرش افتاد که بریده شده، و جریان از این قرار بود که او نزد مردم می رفت تا صدقه ای بگیرد، و طعامی برای ایوب تحصیل کند و چون گیسوانی زیبا داشت، بدو گفتند: ما طعام به تو می دهیم به شرطی که گیسوانت را به ما بفروشی. "رحمت" از روی اضطرار و ناچاری و به منظور این که همسرش ایوب گرسنه نماند گیسوان خود را بفروخت.

ایوب چون دید گیسوان همسرش بریده شده قبل از اینکه از جریان پیرسد سوگند خورد که صد تازیانه به او بزند، و چون همسرش علت بریدن گیسوانش را شرح داد، ایوب (علیه السلام) در اندوه شد که این چه سوگندی بود که من خودم، پس خدای عز و جل بدو وحی کرد: "وَ خُذْ بِيَدِكَ ضِعْفًا فَاصْرِبْ بِهِ وَ لَا تَحْنُثْ - یک مشت شاخه در دست بگیر و به او بزن تا سوگند خود را نشکسته باشی. او نیز یک مشت شاخه که مشتمل بر صد ترکه بود گرفته چنین کرد و از عهده سوگند برآمد" (۱).

روایاتی در ذیل داستان ایوب (علیه السلام) و ابتلائات او

مؤلف: ابن عباس هم قریب به این مضمون را روایت کرده. و از وهب روایت شده که همسر ایوب دختر میثا فرزند یوسف بوده. و این روایت - به طوری که ملاحظه گردید - ابتلای ایوب را به نحوی بیان کرد که مایه نفرت طبع هر کسی است، و البته روایات دیگری هم مؤید این روایات هست، ولی از سوی دیگر از ائمه اهل بیت (علیه السلام) روایاتی رسیده که این معنا را با شدیدترین لحن انکار می کند و - ان شاء الله - آن روایات از نظر خواننده خواهد گذشت. و از خصال نقل شده که از قطان از سکری، از جوهری، از ابن عماره، از پدرش از امام صادق، از پدرش (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: ایوب (علیه السلام) هفت سال مبتلا شد، بدون اینکه گناهی کرده باشد، چون انبیا به خاطر عصمت و طهارتی که دارند، گناه نمی کنند، و حتی به سوی گناه - هر چند صغیره باشد - متمایل نمی شوند.

و نیز فرمود: هیچ یک از ابتلائات ایوب (علیه السلام) عفونت پیدا نکرد، و بدبو نشد، و نیز صورتش زشت و زنده نگردید، و حتی ذره ای خون و یا چرک از بدنش بیرون نیامد، و احدی از دیدن او تنفر نیافت و از مشاهده اش وحشت نکرد، و هیچ جای بدنش کرم نینداخت، چه، رفتار خدای عز و جل در باره انبیا و اولیای مکرمش که مورد ابتلایشان قرار می دهد، این چنین است. و اگر مردم از او دوری کردند، به خاطر بی پولی و ضعف ظاهری او بود، چون مردم نسبت به مقامی که او نزد پروردگارش داشت جاهل بودند، و نمی دانستند که خدای تعالی او را تایید کرده، و به زودی فرجی در کارش ایجاد می کند و لذا می بینیم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: گرفتارترین مردم از جهت بلاء انبیا و بعد از آنان هر کسی است که مقامی نزدیک تر به مقام انبیا داشته باشد.

و اگر خدای تعالی او را به بلایی عظیم گرفتار کرد، بلایی که با آن در نظر تمامی مردم خوار و بی مقدار گردید، برای این بود که مردم در باره اش دعوی ربوبیت نکنند، و از

ص: ۳۲۶

مشاهده نعمت های عظیمی که خدا به وی ارزانی داشته، او را خدا نخواند.

و نیز برای این بود که مردم از دیدن وضع او استدلال کنند بر اینکه ثوابهای خدایی دو نوع است، چون خداوند بعضی را به خاطر استحقاقشان ثواب می دهد، و بعضی دیگر را بدون استحقاق به نعمت هایی اختصاص می دهد.

و نیز از دیدن وضع او عبرت گرفته، دیگر هیچ ضعیف و فقیر و مریضی را به خاطر ضعف و فقر و مرضش تحقیر نکنند، چون ممکن است خدا فرجی در کار آنان داده، ضعیف را قوی، و فقیر را توانگر، و مریض را بهبودی دهد.

و نیز بدانند که این خداست که هر کس را بخواهد مریض می کند، هر چند که پیغمبرش باشد، و هر که را بخواهد شفا می دهد به هر جور و به هر سببی که بخواهد، و نیز همین صحنه را مایه عبرت کسانی قرار می دهد، که باز مشیتش به عبرت گیری آنان تعلق گرفته باشد، هم چنان که همین صحنه را مایه شقاوت کسی قرار می دهد که خود خواسته باشد و مایه سعادت کسی قرار می دهد که خود اراه کرده باشد، و در عین حال او در همه این مشیت ها عادل در قضا، و حکم در افعالش است. و با بندگانش هیچ عملی نمی کند مگر آن که صالحتر به حال آنان باشد و بندگانش هر نیرو و قوتی که داشته باشند از او دارند" (۱).

و در تفسیر قمی در ذیل جمله " وَ هَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ ... " آمده که خدای تعالی آن افرادی را هم که از اهل خانه ایوب قبل از ایام بلاء مرده بودند به وی برگردانید، و نیز آن افرادی را که بعد از دوران بلاء مرده بودند همه را زنده کرد و با ایوب زندگی کردند.

و وقتی از ایوب بعد از عافیت یافتنش پرسیدند: از انواع بلاها که بدان مبتلا شدی کدامیک بر تو شدیدتر بود؟ فرمود: شماتت دشمنان" (۲).

و در تفسیر مجمع البیان در ذیل جمله " أَنِّي مَسْنِي الشَّيْطَانَ ... " گفته: بعضی ها گفته اند دخالت شیطان در کار ایوب بدین قرار بود، که وقتی مرض او شدت یافت بطوری که مردم از او دوری کردند، شیطان در دل آنان وسوسه کرد که آن جناب را پلید پنداشته، و از او بدشان بیاید، و نیز به دلهایشان انداخت که او را از شهر و از بین خود بیرون کنند، و حتی اجازه آن ندهند که همسرش که یگانه پرستار او بود، بر آنان درآید، و ایوب از این بابت سخت متاثری شد، به طوری که در مناجاتش هیچ شکوه ای از دردها که خدا بر او مسلط کرده بود نکرد. بلکه تنها از شیطنت شیطان شکوه کرد که او را از نظر مردم انداخت.

ص: ۳۲۷

۱- خصال (صدوق)، ص ۳۹۹، ح ۱۰۷.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۴۲.

قتاده گفته: این وضع ایوب هفت سال ادامه داشت، و همین معنا از امام صادق (علیه السلام) هم روایت شده (۱).

خبری از یسع و ذو الکفل (علیه السلام)

خدای سبحان نام این دو بزرگوار را در کلام مجیدش برده، و آن دو را از انبیا شمرده، و بر آن دو ثنا خوانده، و آنها را از اخبار معرفی فرموده (۲). و ذو الکفل را از صابران شمرده (۳). در روایات هم نامی از این دو پیغمبر دیده می شود.

در بحار از کتاب احتجاج، و کتاب توحید، و کتاب عیون، در ضمن خبری طولانی که حسن بن محمد نوفلی آن را از حضرت رضا (علیه السلام) نقل کرده آمده: آن جناب در ضمن احتجاج علیه جاثلیق نصاری به اینجا رسید که فرمود: یسع همان کارهایی را می کرد که عیسی (علیه السلام) می کرد، یعنی او نیز روی آب راه می رفت، و مردگان را زنده می کرد، و کور مادرزاد، و بیمار برصی را شفا می داد با این تفاوت که امت او قائل به خدایی او نشدند، و شما قائل به خدایی مسیح (علیه السلام) شدید ... (۴).

و از قصص الانبیاء نقل شده که صدوق، از دقاق، از اسدی، از سهل، از عبد العظیم حسنی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: نامه ای به امام جواد (علیه السلام) نوشتم، و در آن از ذو الکفل پرسیدم که نامش چه بود؟ و آیا از مرسلین بود یا خیر؟ در جوابم نوشت: خدای عز و جل صد و بیست و چهار هزار پیغمبر فرستاد که سیصد و سیزده نفر آنان مرسل بودند، و ذو الکفل یکی از آن مرسلین است که بعد از سلیمان بن داوود می زیست، و در میان مردم مانند داوود (علیه السلام) قضاوت می کرد، و جز برای خدای عز و جل خشم نکرد، و نام شریفش "عویدیا" بود، و او همان است که خدای عز و جل در کتاب عزیزش نامش را برده، و فرموده: "وَ اذْکُرْ اِسْمَاعِیلَ وَ الْیَسَعَ وَ ذَا الْکِفْلِ وَ کُلٌّ مِّنَ الْاٰخِیَارِ" (۵).

مؤلف: البته در باره ذو الکفل و یسع روایات متفرقه دیگری در باره گوشه هایی از زندگی آن دو بزرگوار هست که چون معتبر و قوی نبود، و نمی شد بر آنها اعتماد کرد از ایرادش صرف نظر کردیم.

ص: ۳۲۸

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۷۸.

۲- سوره ص، آیه ۴۸.

۳- سوره انبیاء، آیه ۸۵.

۴- بحار، ج ۱۰، ص ۳۰۳، ح ۱.

۵- بحار، ج ۱۳، ص ۴۰۵، ح ۲.

اشاره

هذا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ (۴۹) جَنَّاتٍ عَدْنٍ مُمْتَحَنَةً لَّهُمُ الْأَبْوَابُ (۵۰) مُتَّكِنِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ (۵۱) وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ (۵۲) هذا ما تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ (۵۳)

إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ (۵۴) هذا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ (۵۵) جَهَنَّمَ يَصِيلُونَهَا فَيْسَسَ الْمِهَادُ (۵۶) هذا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ (۵۷) وَآخِرُ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ (۵۸)

هذا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ (۵۹) قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَبِئْسَ الْقَرَارُ (۶۰) قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ (۶۱) وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ (۶۲) اتَّخَذْنَاهُمْ سِحْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ (۶۳)

إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ (۶۴)

ترجمه آیات

این داستانها که از "اوابین" آوردیم ثنای جمیلی بود از ایشان، و مردم با تقوی سرانجامی نیک دارند (۴۹).

بهشت هایی دائمی با درهای گشوده و بدون مانع (۵۰).

در حالی که در بهشت تکیه داده میوه های بسیار و نوشیدنی در اختیار دارند (۵۱).

پرهیزکاران همسرانی پر ناز و کرشمه دارند (۵۲).

این همان پادشاهی است که برای روز قیامت وعده داده شده اید (۵۳).

این همان رزق ما است که فنا پذیر نیست (۵۴).

این بود آنچه مربوط به متقین است و اما طاغیان بدترین بازگشتگاهی دارند (۵۵).

جهنمی که حرارتش را خواهند چشید و چه بد بستری است جهنم (۵۶).

این است که باید آن را بچشند، آبی است داغ و چرکی است متعفن (۵۷).

و اشباه دیگری نظیر آن (۵۸).

این فوج انبوه که با خود می بینید پیروان شما پیشوایانند. در پاسخ می گویند: مرحبا برایشان مباد، چون بطور قطع داخل آتش خواهند شد (۵۹).

پیروان در پاسخ گویند: بلکه مرحبا بر خودتان مباد، چون شما این آتش را از پیش برای ما درست کردید که چه بد قرارگاهی است (۶۰).

گفتند: پروردگارا هر کس این عذاب را از پیش برای ما درست کرد عذابی دو چندان برایش در آتش بیفزای (۶۱).

و گفتند چه می شود ما را که نمی بینیم مردانی را که همواره از اشرارشان می پنداشتیم؟ (۶۲).

آیا آنان را به خطا مسخره گرفته بودیم یا چشمهایمان به آنان نمی افتد؟ (۶۳).

این است به حقیقت تخاصم اهل آتش (۶۴).

بیان آیات وصف حال متقین در بهشت

اشاره

این آیات فصل دیگری است از کلام که در آن سرانجام کار متقین و طاغیان را بیان نموده متقین را بشارت داده، و کفار را انداز و تهدید می کند.

" هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ " کلمه " هذا " اشاره است به داستانهایی که از " اوابین " از انبیای گرام نقل فرموده و اینکه می فرماید: " این ذکر است " مراد از " ذکر " شرف و ثنای جمیلی است که: از " اوابین " کرده. و معنای جمله- به طوری که دیگران (۱) هم گفته اند- این است که: این داستانها که آوردیم شرف و ذکر جمیل و ثنای نیکی است برای " اوابین " از انبیاء.

خاطرات و ذکر خیری است که تا دنیا برقرار است از ایشان می ماند، هم چنان که ثواب آخرت هم برایشان آماده است، تا بازگشتگاه نیکی برایشان باشد.

و بنا بر این تفسیر، مراد از "متقین" یا فقط همان انبیای نامبرده شده هستند و یا عموم اهل تقوی خواهد بود که انبیاء هم داخل آنان هستند. و در نتیجه زمینه گفتار همان متقین هستند، و اگر در پنج آیه بعد سخنی از طاغیان به میان آورده، از باب استطراد می باشد.

ولی به نظر ما این طور نیست، چون از ظاهر آیه برمی آید که کلمه "هذا" اشاره به قرآن باشد. می فرماید: قرآن ذکر است، یعنی کتابی است مشتمل بر ذکر، و در نتیجه از این آیه به بعد، اجمال در آیه اول سوره که می فرمود: "وَ الْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ" به تفصیل بیان می شود، و در این آیات خدای سبحان دار آخرت را شرح می دهد که در آن برای متقین ثواب، و برای طاغیان عقاب آماده شده است.

"وَ إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مِآبٍ" - کلمه "ماب" به معنای "مرجع" است. و اگر آن را نکره آورده به منظور تعظیم آن است. و معنای جمله روشن است.

"جَنَّاتٍ عَدْنٍ مُمْتَحَنٍ لَّهُمُ الْأُبْوَابُ" یعنی آن بازگشتگاه خوب، عبارت است از جنت های با استقرار و دائمی. و باز بودن درها به روی آنان، کنایه است از اینکه متقین هیچ مانعی از تنعم به نعمتهای موجود در آن جنات ندارند، چون جنات برای آنها درست شده، و مال آنان است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از این جمله این است که: درها به روی ایشان باز است، و احتیاجی نیست که پشت در بایستند، و یا حلقه در را بکوبند، تا به رویشان باز شود.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد این است که: درها بدون کلید به رویشان باز، و بدون قفل به رویشان بسته می شود. و به هر حال این آیه و چند آیه بعد در مقام بیان "حسن ماب" است.

"مُتَّكِنِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرَابٍ" یعنی در حالی که در آن جنات نشسته باشند، و مانند اشراف و عزیزان تکیه کرده باشند.

و منظور از جمله "يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرَابٍ" این است که بفهماند اهل تقوی در بهشت حکمشان روا است، به نحوی که بین آنان و خواسته هایشان واسطه ای نیست، مثلاً، از میوه های بهشتی که انواعی بسیار است، هر یک را صدا بزنند خود آن میوه و یا شراب

ص: ۳۳۱

نزدشان حاضر می شود، بدون این که احتیاج باشد که کسی آن میوه را برایشان بیاورد.

"وَ عِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَثْرَابٌ" ضمیر "هم" به متقین برمی گردد. و کلمه "قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ" صفتی است که در جای موصوف خود به کار رفته، و تقدیر کلام "و عندهم ازواج قاصرات الطرف- نزد ایشان همسرانی است قاصرات الطرف" می باشد و منظور از صفت "قاصرات الطرف" این است که: آن همسران به شوهران خود راضی و قانعند، و چشم به دیگری ندارند. ممکن هم هست کنایه باشد از اینکه همسرانی پر ناز و کرشمه اند.

و کلمه "أثراب" به معنای "اقران" است. می خواهد بفرماید: همسران بهشتی همتای شوهران خویشند، نه از جهت سن با آنان اختلاف دارند، و نه از جهت جمال. ممکن هم هست مراد از "اقران" این باشد که مثل شوهران خویشند، هر قدر شوهران نور و بهائشان بیشتر شود، از ایشان هم حسن و جمال بیشتر می گردد.

"هَذَا مَا تُوْعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ" کلمه "هذا" اشاره به مطالبی است که در باره بهشت و نعمت هایش بیان کرد. و خطاب در "توعدون- وعده داده شده اید" به متقین است، در نتیجه در آیه شریفه التفاتی از غیبت به خطاب به کار رفته و نکته اش این است که: خواسته است بفهماند صاحب سخن (خدای تعالی) به شما اهل بهشت نزدیک است، و به شما اشراف دارد تا نعمت های صوری شما با این نعمت معنوی تکمیل گردد.

"إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ" کلمه "نفاد" به معنای فنا، و قطع شدن جیره است. و به طوری که از سیاق به دست می آید آیه شریفه تتمه خطاب قبلی است.

وصف حال طاغیان در جهنم و حکایت تخاصم و مشاجره متبوعان و تابعان در دوزخ

"هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِيْنَ لَشَرَّ مَا بٍ" کلمه "هذا" اشاره به مطالبی است که در باره متقین بیان نموده می فرماید: اینها که گفتیم در باره بازگشتگاه متقین بود. ممکن هم هست کلمه "هذا" اصلا اسم اشاره نباشد بلکه اسم فعل باشد و به معنای "خدا هذا". و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"جَهَنَّمَ يَصِيَلُونَهَا فَبِئْسَ الْمِهَادُ" کلمه "يصلونها" از مصدر "الصلی" است که به معنای داخل آتش شدن، و چشیدن حرارت آن است. و یا به معنای تابع آتش شدن است. کلمه "مهاده" به طوری که در مجمع البیان آمده- به معنای بستر گسترده است، مثلا، وقتی گفته می شود: "مهت له تمهيدا"

معنایش نظیر معنای این عبارت است که: بگوییم "وطات له توطئه" (۱). و آیه شریفه با آیه بعدش تفسیر سرانجام طاغیان است.

"هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ" کلمه "حمیم" به معنای حرارت بسیار زیاد است. و کلمه "غساق" - به طوری که در مجمع البیان آمده - به معنای چرکی است که تعفن بسیار داشته باشد. البته به معنای دیگری هم تفسیر شده است (۲) و دو کلمه "حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ" بیان می کنند کلمه "هذا" را. و جمله "فلیذوقوه" می فهماند که خود طاغیان نمی خواهند از "حمیم" و "غساق" بخورند، ولی مجبورشان می کنند به خوردن، چون قاعده آن است که می فرمود: "هذا حمیم و غساق فلیذوقوه" - این حمیم و غساق است که باید بخورندش "ولی جمله" فلیذوقوه" را جلوتر آورد و به حمیم و غساق اشاره کرد تا در هنگام فرمان نام آنها را نبرده باشد. "وَ آخِرُ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ" شکل هر چیزی عبارت است از چیزی که مشابه آن، و از جنس آن باشد. و کلمه "ازواج" به معنای انواع و اقسام است. و معنای جمله این است که: این نوع دیگری از جنس حمیم و غساق است که انواع مختلفی دارد و باید آن را بچشند.

"هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ... فِي النَّارِ" این سه آیه - به طوری که از سیاق برمی آید - تخصیص تابعان و متبوعان دوزخی را که از طاغیان بودند حکایت می کند.

پس جمله "هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَعَكُمْ" خطابی است از ناحیه خدای تعالی به متبوعین، و کلمه "هذا" اشاره به فوجی از تابعین است که دنبال متبوعین به دوزخ می روند، و کلمه "مقتحم" اسم فاعل از "اقتحام" است که به معنای داخل شدن به سختی و دشواری است.

و جمله "لا- مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ" پاسخی است که متبوعین به گوینده جمله "هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ" می دهند. و کلمه "مرحبا" تحیتی است که به شخص وارد می دهند، و در حقیقت "رحب" (وسعت) خانه را تقدیم آن شخص می کنند، پس این که پیشوایان و متبوعین ضلالت در باره تابعین خود می گویند "لا مَرْحَبًا بِهِمْ". معنایش این است که: وسعت و گشایشی برای آنان مباد. و اینکه باز در باره آنان می گویند: "إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ" معنایش این است که: ایشان در آتش داخل خواهند شد، و حرارت آن را خواهند چشید، و یا تابع آتش خواهند شد. و این جمله در حقیقت جمله "لا مَرْحَبًا بِهِمْ" را تعلیل می کند.

ص: ۳۳۳

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۲.

و جمله " قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَيَسِّرْ لَنَا الْقَرَارُ "، حکایت جوابی است که تابعان به متبوعان داده، می گویند: بلکه " لا- مرحبا" به خود شما که این آتش را شما به جان ما افکندید، و ما را به این قرارگاه که بدترین قرارگاهست مبتلا ساختید.

" قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَرِزْدَهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ " خدای سبحان در اینجا دیگر نقل نمی کند که پیشوایان در جواب پیروان که گناه را به گردن ایشان انداختند چه گفتند، ولی در سوره صافات که باز تخصص آنان را حکایت کرده، نقل می کند که گفته اند: " بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ وَ مَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ " (۱) پس آیه مورد بحث که از قول پیروان نقل می کند که گفتند: " پروردگارا هر کس که این سرنوشت را برای ما درست کرد، به دو برابر عذاب در آتش مبتلا کن " در حقیقت سخنی است که پیروان بعد از ختم تخصص گفته اند.

و جمله " من قدم " جمله شرطیه، و جمله " فَرِزْدَهُ عَذَابًا " جزای آن است. و کلمه " ضعف " به معنای مثل است. و " عذاب ضعف " به معنای عذاب دارای ضعف و مثل است، و خلاصه عذاب دو برابر است.

" وَ قَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ " گویندگان این سخن - به طوری که از سیاق برمی آید- عموم اهل دوزخ اند، و مرادشان از رجالی که دوزخیان آنان را از اشرار می پنداشتند، مؤمنین است که در آن هنگام که در بهشت هستند و دوزخیان دنبال آنان می گردند، و پیدایشان نمی کنند، به یکدیگر می گویند: چه می شود ما را که آن مردانی را که از اشرار می دانستیم نمی بینیم و پیدا نمی کنیم؟

" أَتَخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ " یعنی: آیا ما ایشان را در دنیا به مسخره گرفته بودیم، و به خطا رفتیم، در حالی که آنان اهل نجات بودند؟ و یا آنکه چشم ما در دوزخ به ایشان نمی افتد؟

" إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ " کلمه " ذَلِكَ " اشاره است به همان تخصصی که در بالا از ایشان حکایت فرمود. و بیان می کند که این تخصص اهل دوزخ امری است ثابت و واقع شدنی که هیچ تردیدی در وقوعش نیست، چون در حقیقت تخصص آن روزشان کشف و ظهور ملکاتی است که دلهایشان در دنیا، در اثر ممارست در تنازع و تشاجر کسب کرده است،

ص: ۳۳۴

۱- یعنی پیشوایان ضلالت در پاسخ پیروان که گناه را به گردن آنان انداختند گفتند: شما خودتان به خدا ایمان نیاوردید و ما بر شما تسلط نداشتیم بلکه خودتان مردمی طاعی بودید. سوره صافات، آیه ۲۹ و ۳۰.

اشاره

قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنِّي إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۶۵) رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ (۶۶) قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ (۶۷) أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ (۶۸) مَا كَانَ لِي مِن عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ (۶۹)

إِن يُوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ (۷۰) إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ (۷۱) فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (۷۲) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (۷۳) إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۷۴)

قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسِيتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ (۷۵) قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ (۷۶) قَالَ فَأَخْرِجْهَا مِنْهَا فَإِنَّكَ رَاجِعٌ (۷۷) وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ (۷۸) قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمٍ يُبْعَثُونَ (۷۹)

قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ (۸۰) إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ (۸۱) قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (۸۲) إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ (۸۳) قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ (۸۴)

لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ (۸۵) قُلْ مَا أَسئَلُكُمْ عَلَيْهِ مِن أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ (۸۶) إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ (۸۷) وَلَتَعْلَمَنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ (۸۸)

ترجمه آیات

بگو من تنها بيم رسانم و هيچ معبودی به جز خدای واحد قهار نيست (۶۵).

پروردگار آسمان ها و زمین و آنچه بین آن دو است خدایی که عزیز و غفار است (۶۶).

بگو مساله توحید خبری است عظیم (۶۷).

که شما از آن روی برمی گردانید (۶۸).

من هرگز علمی به گروه فرشتگان در آن روز که راجع به خلقت بشر مخاصمه می کردند ندارم (۶۹).

چون من از ناحیه خود هیچ علمی ندارم تنها آگهی های من به وسیله وحی است و وحی هم تنها در چار دیواری مسایل مربوط به انذار است (۷۰).

به یاد آور آن زمان را که پروردگارت به ملائکه گفت من بشری از گل خواهم آفرید (۷۱).

متوجه باشید که چون از اسکلتش پرداختم و از روح خود در او بدمیدم همگی برایش به سجده بیفتید (۷۲).

پس ملائکه همه و همه سجده کردند (۷۳).

مگر ابلیس که تکبر کرد چون از پیش کافر بود (۷۴).

خدای تعالی فرمود: ای ابلیس چه بازت داشت از اینکه برای کسی سجده کنی که من خود او را به دست خود آفریدم آیا تکبر کردی و یا واقعا بلند مرتبه بودی؟ (۷۵).

گفت: آخر من از او بهترم چون تو مرا از آتش و او را از گل آفریدی (۷۶).

گفت: پس بیرون شو از بهشت چون که تو رانده شده ای (۷۷).

و بدان که لعنت من تا قیامت شامل حال تو است (۷۸).

گفت: پروردگارا حال که چنین است پس تا قیامت که همه مبعوث می شوند مرا زنده بدار (۷۹).

گفت: باشد تو از زندگانی (۸۰).

تا روزی که آن وقت معلوم می رسد (۸۱).

گفت پس به عزت سوگند که همه و همه شان را گمراه خواهم کرد (۸۲).

مگر بندگان مخلصت از ایشان را (۸۳).

گفت پس حق این است و من حق می گویم (۸۴).

که جهنم را از تو و از هر که پیرویت کند از همه پر می کنیم (۸۵).

بگو من از شما در مقابل رسالتم اجری نمی خواهم و من از آنها نیستم که چیزی را که ندارند به خود می بندند (۸۶).

این قرآن به جز تذکر برای عالمیان نیست (۸۷).

و به زودی خبرش را بعد از زمانی خواهی دانست (۸۸).

ص: ۳۳۶

این آیات آخرین فصل از فصول سوره "ص" است که مشتمل بر چند نکته است: اول آن که به پیامبر (صلی الله علیه و آله) دستور می دهد که اندازهای خود را و دعوت به سوی توحید را به مردم ابلاغ فرماید. و دیگر این که ابلاغ کند که اعراض از حق و پیروی شیطان کار آدمی را به عذاب دوزخ منتهی می سازد، عذابی که خداوند قضایش را در حق شیطان و پیروان او رانده است. در همین جاست که این سوره خاتمه می یابد.

"قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنِّي إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ... الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ" در این دو آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دستور می دهد به مردم برساند.

که من بیم دهنده می باشم و خدای تعالی یکتای در "الوهیت" است. پس جمله "إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ" می خواهد غرض آن جناب را منحصر در "انذار" کند، و سایر اغراض را مانند توقع مال و مقام - که چه بسا دعوت به حق، در بین مردم مشتبه به آنها می شود - از آن جناب نفی کند، هم چنان که در آخرین آیات باز به همین انحصار اشاره نموده می فرماید: "بگو من از شما هیچ اجر و پاداشی نمی خواهم، و من از متکلفین نیستم".

و جمله "وَمَا مِنِّي إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ" - تا آخر دو آیه - توحید را با حجتی که آن را اثبات کند، یعنی، آنچه از اسماء و صفات خدا بر توحید دلالت می کند را ابلاغ می دارد.

پس جمله "وَمَا مِنِّي إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ" الوهیت را - که عبارت است از معبودیت به حق - از تمامی آلهه نفی می کند. و اما اثبات "الوهیت" برای خدای تعالی امری است که بعد از انتفای الوهیت از غیر خدا، قهرا و خود بخود حاصل است، چون بین اسلام و وثنیت در اصل اینکه معبود به حقی وجود دارد اختلاف و نزاعی نیست، نزاعی که هست در این است که آن اله و معبود به حق الله تعالی است، و یا غیر اوست؟ هر چند که گفتیم اسماء و صفاتی که در آیه آمده، خود دلیل اثبات الوهیت خدا نیز هست، و تنها الوهیت غیر خدا را نفی نمی کند.

تقریر احتجاجات متعدد بر وحدانیت خدای تعالی که آیه: "قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنِّي إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ... " متضمن است

"الوَاحِدُ الْقَهَّارُ" - این دو اسم وحدانیت خدا را در هستی و قهرش بر هر چیز اثبات می کند، به این بیان که می فرماید: خدای تعالی موجودی است که هیچ موجودی وجودش مانند او نیست، و چون او کمالی لا-یتناهی دارد - کمالی که عین وجود اوست - پس او غنی بالذات و علی الاطلاق است، و غیر از او هر چه باشد فقیر و محتاج به او است، آنهم نه تنها از یک جهت، بلکه از تمام جهات. از جهت وجود، و از جهت آثار وجود. غیر او هر چه دارند

همه نعمت و افاضه خدای سبحان است. پس خدا قاهر بر هر چیز است بر طبق اراده خویش.

و هر چیزی مطیع است در آنچه خداوند اراده کند و خاضع است در برابر آنچه او بخواهد.

و این خضوع ذاتی که در هر موجود است همان حقیقت عبادت است. پس اگر جایز باشد برای چیزی در عالم هستی عملی به عنوان عبادت انجام داد، عملی که عبودیت و خضوع آدمی را مجسم سازد، همان عمل عبادت خدای سبحان است، چون هر چیز دیگری به غیر از او فرض شود، مقهور و خاضع برای اوست، و از خود، مالک هیچ چیز نیست، نه مالک خویش است و نه مالک چیزی دیگر. و در هستی خودش و غیر از خودش، و نیز در آثار هستی استقلال ندارد، پس نتیجه می گیریم که تنها خدای سبحان معبود به حق است، و نه دیگری.

و جمله " رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا " حجت دیگری را بر وحدانیت خدا در " الوهیت " افاده می کند، به این بیان که نظام تدبیری که در سراسر جهان جریان دارد نظامی است واحد و متصل، نظامی که هیچ ناحیه اش از ناحیه دیگر جدا نیست، و ممکن نیست، مثلاً نظام در آسمانها را از نظام در زمین جدا کرد. قبلاً هم مکرر گفته بودیم که خلقت و تدبیر از یکدیگر جدا نیستند، بلکه تدبیر عبارت از آن است که موجودات را ردیف و پشت سر هم، و هر یک را در جایی که باید باشد خلق کند، پس تدبیر به یک معنا همان خلقت است، هم چنان که خلقت به معنایی دیگر همان تدبیر است.

و چون مشرکین هم اعتراف دارند بر اینکه پدید آورنده و خالق آسمانها و زمین کسی جز خدای سبحان نیست، پس تنها او رب و مدبر عالم است، و در نتیجه او اله و معبودی است که باید مورد عبادت قرار گیرد- چون عبادت عملی است که عبودیت و مملوکیت عابد را در برابر معبود و مالک خود مجسم می سازد، و نیز تصرف مالک، و افاضه نعمت به مملوک، و دفع نعمت از او را ممثل می کند- پس خدای سبحان تنها اله در آسمانها و زمین و ما بین آن دو است و اله دیگری جز او نیست- دقت فرمایید و ممکن هم هست بگوییم: جمله " رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا " بیان است برای کلمه " القهار " و یا برای دو کلمه " الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ".

و دو کلمه " الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ " نیز حجتی دیگر بر یگانگی خدا در " الوهیت " را افاده می کند. به این بیان که: خدای تعالی " عزیز " است، یعنی هیچ چیز بر او غالب نمی آید تا او را بر خلاف خواسته و اراده اش مجبور کند، و یا از آنچه که خواسته و اراده کرده جلوگیر شود.

پس او عزیز علی الاطلاق است، و هر عزیزی دیگر در برابر او ذلیل و مطیع و فرمانبر است.

عبادت هم که گفتیم چیزی جز اظهار ذلت نیست، و این اظهار ذلت جز در برابر عزیز معنا

ندارد، و به جز خدا هم کسی عزیز نیست، چون هر عزیزی عزتش از اوست.

این آن حجتی است که از کلمه "عزیز" برای یگانگی خدا در "الوهیت" استفاده کنیم. و اما استفاده آن از کلمه "غفار" بیانش این است که: "عبادت" عبارت از عملی است که عبودیت و تقرب به معبود را مجسم نموده و دوری بنده را از مالک برطرف کند و این همان مغفرت گناه است، و چون یگانه کسی که مستقل به رحمت رساندن بر خلق است، و هر چه رحمت می رساند خزینه هایش تهی نمی گردد خداست، و او کسی است که بندگان عابد خود را در آخرت به دار کرامت خود می برد، پس یگانه غفار هم که به طمع آموزش سزاوار عبادت است، او است.

ممکن هم هست دو کلمه "عزیز" و "غفار" اشاره باشد به علت دعوت به توحید، و یا وجوب ایمان به آن دعوت، و جویی که بر حسب مقام از جمله "وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ" استفاده می شود، و معنای این باشد که: من شما را به سوی توحید خدا دعوت می کنم، به دعوتم ایمان بیاورید، برای اینکه خدا عزیزی است که عزتش آمیخته با ذلت نیست، و نیز برای اینکه او "غفار" است، و معبود هم باید همان کسی باشد که غفار است.

"قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ" مرجع ضمیر "هو" همان داستان و حدانیت خداست که جمله "وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ..." بیانش می کرد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مرجع آن قرآن کریم است، می فرماید: قرآن نبا عظیم است، که مردم از آن اعراض می کنند." و این وجه با سیاق آیات سابق هم سازگارتر است، چون سیاق همه آنها با قرآن ارتباط داشت. و نیز با آیه بعدی هم که می فرماید: "مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ"، سازگارتر است. و معنای آیه مورد بحث و آیه بعدی، این می شود که: من از پیش خود هیچ علمی به ملاء اعلی و تخاصم آنان نداشتم، تا آنکه قرآن این نبا عظیم مرا خبردار کرد. بعضی (۲) دیگر گفته اند: مرجع "هو" قیامت است. ولی این وجه از همه بعیدتر است.

"مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ" منظور از "ملاء اعلی" جماعتی از ملائکه است، و گویا مراد از مخاصمه آنان همان مطلبی باشد که آیه "إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" - تا آخر آیات - آن را

ص: ۳۳۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۴.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۴.

که در اوایل سوره بقره گذشت حکایت می کند.

و گویا می خواهد بفرماید: من هیچ اطلاعی از مخاصمه ملائکه نداشتم، تا آنکه خدای تعالی آن را در کتابش به من وحی کرد، پس من همانا منذری هستم که تابع وحی خدای تعالی می باشم.

"إِنْ يُوحَىٰ إِلَيَّ إِلَّا أَنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُّبِينٌ" این آیه تاکید جمله "إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ" است، و به منزله تعلیلی است برای جمله "مَا كَانَ لِي مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ الْأَعْلَىٰ" و معنایش این است که: من هرگز علمی نداشتم و نمی توانستم داشته باشم، چون علم من از جانب خودم نیست، بلکه هر چه هست به وسیله وحی است، و چیزی به من وحی نمی شود، مگر آنچه که مربوط به انذار باشد.

توضیح در باره ارتباط آیه: "إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ" با قبل

"إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ" آنچه از سیاق برمی آید این است که: آیه مورد بحث و ما بعد آن تتمه کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که می فرمود: "إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ..." نمی باشد. و شاهد بر آن کلمه "ربك- پروردگارت" می باشد، ناگزیر باید گفت: این دو آیه کلام خدای تعالی است که به زمان مخاصمه ملائکه اشاره می کند. و ظرف "اذ" متعلق به همان چیزی است که ظرف در جمله "اذ یختصمون" متعلق به آن بود، و یا متعلق به محذوف است، و تقدیر آن "اذکر اذ قال ربك للملائكة..." می باشد، چون جمله "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" که خطاب خدا به ملائکه است، و جمله "إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ" که آن نیز خطاب خدا به ملائکه است، دو جمله متقارن هستند که در یک زمان و یک ظرف واقع شده اند.

بنا بر این برگشت معنای "إِذْ قَالَ رَبُّكَ..."، نظیر این می شود که بگوییم: یاد بیاورید آن وقتی که پروردگارت چنین و چنان گفت و آن همان وقتی بود که ملائکه مخاصمه می کردند.

بعضی از مفسرین (۱) جمله "إِذْ قَالَ رَبُّكَ..." را تفسیر جمله "إِذْ يَخْتَصِمُونَ" دانسته، و بعد از آنکه منظور از اختصام را تقاول و سؤال و جواب گرفته اند، آن را عبارت دانسته اند از مجموع کلام خدا به ایشان در جمله "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" و کلام ملائکه، در جمله "أَتَجْعَلُ... " و باز کلام خدا به آدم و کلام آدم به ملائکه، و کلام خدا به ایشان، در جمله "إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا" و کلام ابلیس با خدای تعالی.

ص: ۳۴۰

و سپس گفته بنا بر این که منظور از اختصام مخاصمه و گفتگوی ملائکه در بین خودشان باشد، نه بین ایشان و خدای سبحان، در این صورت خیر دادن خدا از اینکه "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" و نیز از اینکه "إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا..." حتماً به توسط فرشته ای از فرشتگان صورت گرفته است، و همچنین خطاب خدا به آدم و ابلیس به توسط فرشته مزبور بوده است و در نتیجه گفتار ملائکه به پروردگارشان، که گفتند: "أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا..."،

و سایر گفتارهای ایشان، کلامی بوده از ایشان به آن فرشته واسطه، آن وقت اختصام و مخاصمه در بین خود ملائکه درست می شود.

و لیکن خواننده عزیز خودش متوجه هست که هیچ یک از این مقدمات که این مفسر برای اخذ نتیجه ای که منظور داشت ذکر کرد، از سیاق آیات استفاده نمی شود.

"إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ" - کلمه "بشر" به معنای انسان است. راغب می گوید:

"بشره" به معنای ظاهر پوست، و "أدمه" به معنای باطن آن است که به گوشت چسبیده، چون عموم اهل ادب این طور معنا کرده اند آن گاه می گوید: و اگر از انسان به کلمه "بشر" تعبیر کرده، به اعتبار این است که در بین همه جانداران تنها آدمی است که پر و کرک و مو و پشم ظاهر بدنش را نپوشانده، به خلاف سایر حیوانات که یا پشم بشره آنها را پوشانده و یا کرک.

و سپس می گوید: کلمه "بشر" هم در مفرد استعمال می شود، و هم در جمع، ولی در دو نفر به صیغه تثنیه درمی آید، مانند آیه "أَنْتُمْ لِبَشَرَيْنِ" و در قرآن کریم هر جا از انسان به بشر تعبیر شده، منظور همان جنه و هیكل و ظاهر بدن اوست" (۱).

و در آیه شریفه مورد بحث مبدأ خلقت آدمی گل معرفی شده، و در سوره روم مبدأ خلقتش خاک و در سوره حجر صلصالی از حمای مسنون، و در سوره رحمان صلصالی چون فخار (سفال) آمده، و این اختلاف در تعبیر اشکالی به وجود نمی آورد، برای اینکه همان مبدأ واحد احوال مختلفی به خود گرفته، و در هر جای از قرآن کریم نام یکی از آن احوال را نام برده است.

"فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ" تسویه انسان" به معنای تعدیل اعضای اوست، به اینکه اعضای بدنی او را با یکدیگر ترکیب و تکمیل کند تا به صورت انسانی تمام عیار درآید، و "دمیدن روح در آن"، عبارت است از اینکه او را موجودی زنده قرار دهد، و اگر روح دمیده شده در انسان را به خود".

ص: ۳۴۱

خدای تعالی نسبت داده و فرموده: "از روح خودم در آن دمیدم"، به منظور شرافت دادن به آن روح است. و جمله "فقعوا" امر و از ماده "وقوع" است، و این امر نتیجه و فرع تسویه و نفخ روح واقع شده، می فرماید: حال که از روح خودم در آن دمیدم، شما ملائکه بر او سجده کنید.

"فَسَيَجِدَ الْمَلَائِكَةَ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ" دلالت این جمله بر اینکه تمامی فرشتگان برای آدم سجده کردند و احدی از آن تخلف نکرده روشن است.

"إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ" یعنی ابلیس تکبر کرد و از سجده برای او دریغ ورزید، و او از سابق بر این کافر بود. و اینکه ابلیس قبل از این صحنه کافر بوده، از آیه شریفه "لَمْ أَكُنْ لَأَسْجُدْ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ" هم به خوبی استفاده می شود.

وجه اینکه فرمود آدم را با دو دستم آفریدم

"قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ" (۱) اینکه در این آیه خلقت بشر را بدست خود نسبت داده، و فرموده: "چه مانعت شد از اینکه برای چیزی سجده کنی که من آن را با دستهای خود آفریدم" به این منظور بوده که برای آن شرافتی اثبات نموده، بفرماید: هر چیز را به خاطر چیز دیگر آفریدم، ولی آدم را به خاطر خودم. هم چنان که جمله "و نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي" - و از روح خود در او دمیدم "نیز این اختصاص را می رساند و اگر کلمه "ید" را تشبیه آورد، و فرمود: "یدی - دو دستم" با اینکه می توانست مفرد بیاورد برای این است که به کنایه بفهماند: در خلقت او اهتمام تام داشتیم، چون ما انسان ها هم در عملی هر دو دست خود را به کار می بندیم که نسبت به آن اهتمام بیشتری داشته باشیم، پس جمله "خلقت بیدی" نظیر جمله "مِمَّا عَمِلْتَ آيِدِينَا" (۲) است.

ولی بعضی (۳) از مفسرین گفته اند مراد از کلمه "ید" قدرت است، و تشبیه آوردن آن تنها تاکید را می رساند، مانند آیه "ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ" (۴) روایتی هم بر طبق این تفسیر وارد شده.

ص: ۳۴۲

۱- من از نخست حاضر نبودم برای بشری که تو او را از گلی از لجن خشکیده درست کرده باشی، سجده کنم. سوره حجر، آیه ۳۳.

۲- سوره یس، آیه ۷۱.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۵.

۴- سوره ملک، آیه ۴.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از دو دست نعمت های دنیا و آخرت است ممکن هم هست بگوییم منظور از آن یکی مبدأ پیدایش بدن و یکی دیگر مبدأ پیدایش روح است، و یا یکی صورت آدمی، و دیگر معنای اوست، و یا یکی صفات جلال خدا، و دیگری صفات جمال اوست. و لیکن همه اینها معانی هستند که از ناحیه لفظ آیه هیچ دلالتی بر هیچ یک از آنها نیست.

معنای جمله: "أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ" که استفهام توییخی از ابلیس در باره سجده نکردنش برای آدم است

و جمله "أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ" استفهامی است توییخی، معنایش این است که: آیا سجده نکردنت از این بابت است که عارت می شد، و خود را از این کار بزرگتر می دانستی؟ و یا اینکه به راستی شان تو اجل از این عمل بود. و تو از کسانی بودی که قدر و منزلتشان بالاتر از آن است که مامور به سجده بر آدم شوند؟ و از همین جا بعضی (۲) از مفسرین استفاده کرده اند که: معلوم می شود خدای تعالی مخلوقاتی عالی دارد که مقامشان اجل از آن است که برای آدم سجده کنند، بندگانی هستند مستغرق در توجه به سوی پروردگارشان، و هیچ چیزی را به جز او درک نمی کنند.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از "علو" هم همان استکبار است، هم چنان که در آیه "وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ" (۴) به همین معنا است و اگر بگویی معنا ندارد که بگوییم "آیا تو استکبار کردی و یا از مستکبرین بودی". می گوییم: هیچ عیبی ندارد، چون اولی راجع به زمان سجده است، و دومی راجع به ما قبل آن، و معنایش این است که: "آیا از اینکه امر به سجده ات کردیم دچار استکبار شدی، و یا آنکه از قبل مستکبر بودی؟".

لیکن این وجه صحیح نیست، چون با مقتضای مقام نمی سازد، مقتضای مقام این است که ابلیس را دارای استکبار معرفی کند، نه اینکه زمان استکبار او را معین کند که قدیمی است و یا تازه.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: مراد از کلمه "عالین" ملائکه آسمان است، چون آن ملائکه که مامور به سجده برای آدم شدند، ملائکه زمین بودند. این هم صحیح نیست، برای اینکه آیه عمومیت دارد.

ص: ۳۴۳

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲۶ و ۲۲۷.

۳- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲۶ و ۲۲۷.

۴- بدرستی فرعون در زمین استکبار و بلندپروازی کرد. سوره یونس، آیه ۸۳.

۵- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲۷.

" قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ " این پاسخی است که ابلیس از پرسش خدا داده و علت سجده نکردن خود را بیان می کند، و آن این است که: من شرافت ذاتی دارم، چون مرا از آتش خلق کرده ای و آدم مخلوقی است از گل. و در این پاسخ اشاره ای است به اینکه از نظر ابلیس او امر الهی وقتی لازم الاطاعه است که حق باشد، نه اینکه ذات او امر او لازم الاطاعه باشد و چون امرش به سجده کردن حق نبوده، اطاعتش واجب نیست.

و برگشت این حرف به این است که ابلیس اطلاق مالکیت خدا و حکمت او را قبول نداشته، و این همان اصل و ریشه ای است که تمامی گناهان و عصیانها از آن سرچشمه می گیرد، چون معصیت وقتی سرمی زند که صاحبش از حکم عبودیت خدای تعالی و مملوکیت خودش برای او خارج شود و از اینکه ترک معصیت بهتر از ارتکاب آن است، اعراض کند و این همان انکار مالکیت مطلقه خدا، و نیز انکار حکمت او است.

" قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ " کلمه " رجیم " از ماده " رجم " به معنای طرد شده است. و کلمه " یوم الدین " به معنای روز جزاست.

در این آیه فرموده: " وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي " و در سوره حجر فرموده: " وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ " (۱) بعضی (۲) از مفسرین در وجه این اختلاف تعبیر گفته اند: اگر لام در " اللعنه " برای عهد باشد، دیگر فرقی بین این دو تعبیر نیست، برای اینکه در اولی فرموده: " بر تو باد لعنت من " و در دومی فرموده: " بر تو باد همان لعنت " و اما اگر لام در آن برای جنس باشد، باز هم فرقی نخواهد داشت، برای اینکه در اولی فرموده: " بر تو باد لعنت من " و در دومی فرموده: " بر تو باد همه لعنت ها " و معلوم است که لعنت غیر خدا از قبیل ملائکه و مردم معنایش دوری از رحمت خداست، اگر این لعنت بدون اذن خدا باشد که هیچ اثری ندارد، و اگر به اذن خدا باشد نتیجه اش دوری ابلیس از رحمت خدا می شود، و این هم همان لعنت خود خدا خواهد بود.

اشاره به اینکه عین خواسته ابلیس (فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ) اجابت نشده و او " الی وقت الیوم المعلوم " مهلت داده شده

" قَالَ رَبِّ فَأَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ... إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ " از ظاهر اینکه ابلیس انتهای مهلت را روز مبعوث شدن انسانها معین کرد و خدای تعالی انتهای آن را تا روز وقت معلوم مقرر داشت، برمی آید که اجابت خواسته ابلیس با

ص: ۳۴۴

۱- سوره حجر، آیه ۳۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۲۸.

خواسته اش اختلاف دارد، و عین خواسته اش اجابت نشده. پس ناگزیر معلوم می شود آن روز یعنی روز وقت معلوم آخرین روزی است که بشر به تسویلات ابلیس نافرمانی خدا می کند و آن قبل از روز قیامت و بعث است. و ظاهراً مراد از روز، روز معمولی نیست، بلکه مراد ظرف است، و در نتیجه اضافه شدن کلمه "یوم" به کلمه "وقت" اضافه تاکید است، چون گفتیم که خود "یوم" هم به معنای وقت و ظرف است.

" قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلِصِينَ " حرف "باء" در "بعزتک" برای سوگند است ابلیس به عزت خدا سوگند یاد می کند که به طور حتم تمامی ابنای بشر را اغوا می کند، آن گاه مخلصین را استثنا می نماید. و "مخلصین" عبارتند از کسانی که خدای تعالی آنان را برای خود خالص کرده و دیگر هیچ کس در آنان نصیبی ندارد، در نتیجه ابلیس هم در آنان نصیبی ندارد.

" قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ " این آیه پاسخی است از خدای سبحان به ابلیس که مشتمل است بر قضایی که خدا علیه ابلیس و پیروانش رانده که به زودی همه را داخل آتش خواهد کرد.

پس کلمه "فالحق" مبتدایی است که خبرش حذف شده، و یا خبری است که مبتدایش حذف شده است. و کلمه "فاء" که در اول آن است برای ترتیب و قرار دادن جمله ما بعد است بعد از جمله ما قبل. و مراد از "حق" چیزی است که مقابل باطل است، به شهادت اینکه دوباره این کلمه را اعاده می کند، و با الف و لام هم اعاده می کند، و چون به طور قطع می دانیم منظور از حق دومی چیزی است که مقابل باطل است، پس مراد از اولی هم همان خواهد بود. و تقدیر آیه چنین است: "فالحق اقسام به لأملأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ ..."، این در صورتی است که خبر حق را محذوف بدانیم، و اگر خود آن را خبر و مبتدایش را محذوف بدانیم، تقدیرش چنین می شود: "فقولی حق ...".

و جمله "و الحق اقول" جمله ای است معترضه که در وسط کلام اضافه شده تا بفهماند که این قضاء حتمی است و نیز پندار ابلیس را رد کند که پنداشته بود "أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ" - من از او بهترم "چون از این گفتار برمی آید که او امر خدا را که فرموده بود "برای آدم سجده کن" غیر حق می دانسته. و از این که در این جمله معترضه "حق" را مقدم بر "اقول" آورده و نیز کلمه "حق" را با الف و لام آورده، حصر فهمیده می شود، و معنایش این است که: من به غیر حق چیزی نمی گویم.

و جمله "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ" متن آن قضایی است که

خدا به آن حکم کرده و گویا مراد از کلمه "منک" جنس شیطان ها باشد، و در نتیجه هم شامل ابلیس می شود، و هم ذریه و قبیله او و کلمه "منهم" به "من تبعک" مربوط است و معنایش این است که: از ذریه آدم هر کس از تو پیروی کند او نیز جهنمی است.

و ما در سابق در نظایر این آیه از قبیل سوره حجر و در همین قصه از سوره بقره و اعراف و اسراء بحث مفصلی راجع به این قصه نمودیم بدانجا مراجعه شود.

"قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ" در این آیه به مطلبی که در اول سوره و نیز در خلال آیات سوره گذشت رجوع شده، و آن این بود که قرآن کریم ذکر است و پیامبر اسلام به جز انذار هیچ منصب دیگری ندارد. و نیز رد آن تهمتی است که در این کلام خود زدند: "امشوا و اصبروا علی آلهتکم إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُّ" (۱).

پس در جمله "ما أسئلكم عليه من أجر" اجر دنیوی از مال و ریاست و جاه را از خود نفی می کند. و در جمله "و ما أنا من المتكلفين" خود را از تصنع و خودآرایی به چیزی که آن را ندارد بری می سازد.

"إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ" یعنی قرآن ذکری است جهانی و برای همه جهانیان و برای جماعت‌های مختلف، و نژادها و امت‌های گوناگون و خلاصه ذکری است که اختصاص به قومی خاص ندارد، تا کسی در برابر تلاوتش از آن قوم مزدی طلب کند و یا در برابر تعلیمش پاداشی بخواهد، بلکه این ذکر برای همه عالم است.

"و لتعلمن نبأه بعد حین" یعنی به زودی و پس از گذشت زمان، خبر پیشگویی‌های قرآن از وعد و وعیدش و غلبه اش بر همه ادیان و امثال آن به گوشتان می رسد.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: منظور از "بعد حین" روز قیامت است. بعضی (۳) دیگر گفته اند: روز مرگ هر کسی است. و بعضی (۴) دیگر آن را روز جنگ بدر دانسته اند. بعید نیست کسی بگوید: خبرهای قرآن مختلف است، و اختصاص به یک روز معین ندارد، تا آن روز را مراد بدانند، بلکه مراد از "بعد حین" مطلق است، پس برای یک یک از اقسام خبرهای.

ص: ۳۴۶

۱- بروید و دست از آلهه خود بردارید که این شخص از دعوت خود منظوری دارد. سوره ص، آیه ۶. (۲ و ۳ و ۴) تفسیر روح

المعانی، ج ۲۳، ص ۲۳۰. [.....]

بحث روایتی (روایاتی در باره مخاصمه ملأ اعلی، استکبار ابلیس و اباء او از سجده بر آدم، و اوصاف متکلفین)

قمی در تفسیرش به سند خود از اسماعیل جعفی، از امام باقر (علیه السلام) حدیثی در باره معراج از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده که در آن آمده: خدای تعالی فرمود: ای محمد! گفتم لبیک پروردگار من. فرمود: هیچ می دانی ملأ اعلی در چه چیز مخاصمه می کردند؟ عرضه داشتم: منزهی تو ای خدا، من هیچ چیز زائد بر آنچه تو یادم داده ای نمی دانم. آن گاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: پس خدای سبحان دست خود را- یعنی دست قدرت خود را- بین دو سینه ام نهاد. و من برودت و خنکی آن را در بین دو شاننه ام احساس کردم. آن گاه فرمود: از آن به بعد هر چه از گذشته و آینده از من پرسید، جوابش را دانا بودم، پس مجدداً از من پرسید: ای محمد ملأ اعلی در چه چیز مخاصمه کردند؟ عرضه داشتم: در سه چیز: اول در آنچه که کفاره گناهان می شود، دوم در آنچه درجات آدمی را بالا می برد، سوم در آنچه حسنات شمرده می شود... (۱).

و در مجمع البیان آمده که ابن عباس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که فرمود پروردگارم به من فرمود: هیچ می دانی که ملأ اعلی در چه چیز مخاصمه کردند؟ عرضه داشتم: نه، فرمود: مخاصمه آنها در کفارات و درجات بود. اما کفارات سه چیز است: یکی وضوی کامل گرفتن در شبهای سرد، دوم قدم ها را یکی پس از دیگری برداشتن به سوی جماعتها، سوم انتظار رسیدن وقت نماز بعدی بعد از هر نماز. و اما درجات، آن نیز سه چیز است: اول به صدای بلند و واضح سلام کردن، دوم اطعام طعام، و سوم نماز خواندن در تاریکی شب که همه در خوابند (۲).

مؤلف: این روایت را صدوق هم در خصال از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل کرده (۳).

ص: ۳۴۷

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۳۹-۲۴۴.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۵.

۳- خصال صدوق، ص ۸۴، ح ۱۲.

و در الدر المنثور هم حدیث مجمع البیان را به طرق بسیاری از عده ای از صحابه از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که البته در مضامین آنها اختلاف مختصری هست (۱).

بهر حال سیاق آیه با مضمون هیچ یک از این روایات تطبیق نمی کند، و هیچ دلیلی نداریم که دلالت کند بر اینکه این روایات تفسیر آیه هستند و ممکن است مخاصمه مزبور در این روایات غیر از مخاصمه ای باشد که آیه شریفه از آن خبر می دهد.

و در نهج البلاغه آمده که امام امیر المؤمنین فرمود: حمد آن خدایی را سزد که عزت و کبریاء جامه اوست، و آن دو را به شخص خود اختصاص داد، و نه به مخلوقاتش و نیز آن دو را قرقگاه خویش کرد و بر غیر از خودش حرام کرد. و آن دو را از بین سایر اوصاف برای جلال خود انتخاب نمود و لعنت را برای هر کسی که بخواهد خود را در آن دو شریک خدا کند قرار داد.

آن گاه با همین عزت و کبریای خود ملائکه مقرب خود را بیازمود تا مشخص کند کدام یک متواضع و کدام یک مستکبرند؟ لذا با اینکه او عالم بسویدای دلها و نهانهای غیب هاست، مع ذلک فرمود: من بشری از گل خواهم آفرید پس همین که خلقتش را به کمال و تمام رساندم و از روح خود در او دمیدم، همه برایش به سجده بیفتید، پس ملائکه همه و همه به سجده افتادند، مگر ابلیس که غیرتش مانع شد و به خلقت خود که از آتش بود بر او افتخار نمود، و به اصل و ریشه اش بر او تعصب کرد.

حال ببینید که خدای متعال این دشمن خود را که پیشوای متعصبین و سلف مستکبرین است، و همین ابلیس را که اساس عصیبت را پی ریزی کرد، و با خدا در ردای جبروتیش همآوردی نمود، و در لباس تعززش هماهنگی کرده، زی تذلل و جامه عبودیت را کنار گذاشت، چگونه به جرم تکبرش خوار و کوچک کرد، و به جرم بلندپروازی اش بی مقدار ساخت، او را در دنیا طرد کرد و در آخرت هم آتش افروخته نصیبش ساخت ... (۲).

و در کتاب عیون به سند خود از محمد بن عبیده روایت آورده که گفت: از حضرت رضا (علیه السلام) معنای آیه " ما مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيَدَيَّ " را که خطاب به ابلیس است پرسیدم. فرمود: منظور از کلمه "یدی" قدرت و قوت است (۳).

ص: ۳۴۸

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۰.

۲- نهج البلاغه (فیض الاسلام)، ص ۷۷۶، خ ۲۳۴.

۳- عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۲۰، ح ۱۳.

مؤلف: نظیر این روایت را صدوق در کتاب توحید به سند خود از محمد بن مسلم، از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده (۱).
و در این قصه روایات دیگری نیز هست که ما آنها را در ذیل این قصه در سوره بقره و اعراف و حجر و اسراء آورده ایم، بدانجا مراجعه شود.

و از کتاب جوامع الجامع از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده، که فرمود: برای متکلف (کسی که چیزی را برای خود قائل است که اهل آن نیست)، سه علامت است: اول آنکه با ما فوق خود درمی افتد، دوم اینکه به کارهایی اقدام می کند و آرزوهایی در سر می پروراند که هرگز به آنها نمی رسد، و سوم اینکه چیزهایی می گوید که علمی بدان ندارد (۲).

مؤلف: نظیر این روایت را مرحوم صدوق در کتاب خصال از امام صادق (علیه السلام) از لقمان نقل کرده که در ضمن وصیت هایش به فرزندش فرموده است (۳). و نیز از طرق اهل سنت (۴) نظیر آن نقل شده. و در بعضی از این روایات به جای "ینازع من فوقه- با ما فوق خود درمی افتد" عبارت "ینازل من فوقه- با ما فوق خود هموردی می کند" آمده.

ص: ۳۴۹

۱- توحید الصدوق، ص ۱۵۳، ح ۱، طبع جامعه مدرسین.

۲- جوامع الجامع، ط قم، ص ۳۹۵.

۳- خصال الصدوق، ص ۱۲۱، ح ۱۱۳.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۲.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۱) إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ (۲) أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَ الدِّينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ (۳) لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (۴)

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ (۵) خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقَكُمْ فِي بَطُونٍ أُمَّهَاتِكُمْ خَلَقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآتَىٰ تُصَيِّرُ فَوْنَ (۶) إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (۷) وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُو إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَ جَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ (۸) أَمْ مَنْ هُوَ قَانِتِ آتَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (۹)

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۱۰)

به نام خداوند بخشنده مهربان.

این کتابی است که از ناحیه خدای عزیز و حکیم نازل شده (۱).

ما کتاب را به حق بر تو نازل کردیم پس خدا را عبادت کن در حالی که دین را خالص برای او بدانی (۲).

آگاه باش که دین خالص تنها برای خداست و کسانی هم که به جای خدا اولیایی می گیرند منطبقشان این است که ما آنها را بدین منظور می پرستیم که قدمی به سوی خدا نزدیکمان کنند به درستی که خدا در بین آنان در خصوص آنچه مورد اختلافشان است حکم می کند. به درستی خدا کسی را که دروغگو و کفران پیشه است هدایت نمی کند (۳).

اگر خدا بخواهد فرزند بگیرد از بین آنچه خلق کرده هر چه را بخواهد انتخاب می کند اما او منزّه است. او خدای واحد قهار است (۴).

آسمانها و زمین را به حق آفرید و داخل می کند شب را بر روز و داخل می کند روز را بر شب و آفتاب و ماه را آن چنان مسخر کرده که هر یک برای مدتی معین در جریانند. آگاه باش که او عزیز و آمرزنده است (۵).

شما را از یک انسان آفرید و آن گاه همسر آن انسان را هم از جنس خود او قرار داد و برای شما از چارپایان هشت جفت نازل کرد شما و چارپایان را در شکم مادران نسلا بعد نسل می آفریند آن هم در ظلمت های سه گانه، این خداست پروردگار شما که ملک از آن اوست. جز او هیچ معبودی نیست پس دیگر به کجا منحرف می شوید (۶).

اگر کفر بورزید خدا بی نیاز از شماست و او کفر را برای بندگان خود نمی پسندد. و اگر شکر بگزارید همان را برایتان می پسندد و هیچ گناهکاری وزر گناه دیگری را به دوش نمی کشد و در آخر به سوی پروردگارتان بازگشتان است و او شما را به آنچه می کرده اید خبر می دهد که او دانای به اسرار سینه هاست (۷).

و چون ناملایمی به انسان برسد پروردگار خود را همی خواند در حالی که به سوی او برگشته باشد و چون نعمتی از خود به وی دهد باز همان دعا و زاری قبلی خود را فراموش می کند و برای خدا شرکائی می گیرد تا مردم را از راه خدا گمراه کند. به او بگو سرگرم کفر خود باش و به این بهره اندک دلخوش باش که تو از اهل آتشی (۸).

آیا کسی که در اوقات شب در حال سجده و ایستاده به عبادت مشغول است و از آخرت می ترسد و امیدوار رحمت پروردگار خویش است مانند از خدا بی خبران است؟ بگو آیا آنها که می دانند و آنها که نمی دانند یکسانند؟ هرگز ولی تنها کسانی متذکر می شوند که دارای خرد باشند (۹).

بگو ای بندگان من که ایمان آورده و از پروردگارتان می ترسید آنهایی که در این دنیا نیکی می کنند پاداشی نیک دارند و زمین خدا هم گشاده است کسانی که خویشان دار باشند اجرشان را بدون حساب و به طور کامل درخواهند یافت (۱۰).

بیان آیات محتوای کلی سوره مبارکه زمر و زمینه نزول آن

اشاره

از خلال آیات این سوره برمی آید که مشرکین معاصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از آن جناب درخواست کرده اند که از دعوتش به سوی توحید و از تعرض به خدایان ایشان صرف نظر کند، و گر نه نفرین خدایان گریبانش را خواهد گرفت. در پاسخ آنان این سوره که به وجهی قرین سوره "ص" است، نازل شده و به آن جناب تاکید کرده که دین خود را خالص برای خدای سبحان کند، و اعتنایی به خدایان مشرکین نکند، و علاوه بر آن به مشرکین اعلام نماید که مامور به توحید و اخلاص دین است، توحید و اخلاصی که آیات و ادله وحی و عقل همه بر آن تواتر دارند. و لذا می بینیم خدای سبحان در خلال سوره چند نوبت کلام را متوجه این مساله می سازد، مثلاً در آغاز سوره می فرماید: "فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" و باز در آیه بعدی می فرماید: "أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ" سپس در وسط سوره دوباره به این مساله بر می گردد و می فرماید: "قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" و باز در آیه ۱۴ می فرماید:

"قُلِ اللَّهُ أَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي" و در آیه ۱۵ می فرماید: "فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ".

آن گاه در آیه ۳۰ اعلام می دارد که: "إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ..." و در آیه ۳۶ می پرسد: "أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَ يُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ" و در آیه ۳۹ تهدید می کند به اینکه: "قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِبِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ" و در آیه ۶۴ می فرماید: "قُلْ أَفَعَيَّرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ" و همچنین اشارات دیگری که همه دلالت بر این دارد که مشرکین از آن جناب خواسته بودند دست از دعوت به توحید بردارد.

آن گاه به استدلال بر یکتایی خدا در ربوبیت و الوهیت پرداخته، هم از طریق وحی و

هم از طریق برهان عقلی، و هم از راه مقایسه بین مؤمنین و مشرکین، آن را اثبات می کند. و مقایسه مزبور مقایسه ای لطیف است. چند نوبت مؤمنین را به بهترین اوصاف ستوده، و به پادشاهی که به زودی در آخرت دارند بشارت می دهد. و هر جا سخن از مشرکین به میان آورده- علاوه بر وبال اعمالشان، که در دنیا گریبانشان را می گیرد، و بالی نظیر آن و بالها که به سایر امت های گذشته به کیفر تکذیب آیات خدا رسید، و آن عبارت بود از خواری در دنیا که البته عذاب آخرت قابل مقایسه با آن نیست- ایشان را به خسران و عذاب آخرت بشارت می دهد.

و به همین منظور در این سوره- و مخصوصاً در آخرش- روز قیامت را به روشن ترین اوصافش وصف کرده، و در همین جا سوره را خاتمه داده است.

و این سوره به شهادت سیاق آیاتش در مکه نازل شده، و چنین به نظر می رسد که یک دفعه نازل شده باشد، چون آیات آن بسیار به هم مربوط و متصل است.

و این ده آیه که ما از اول آن آوردیم، هم از طریق وحی دعوت می کند. و هم از طریق حجت های عقلی، و نخست روی سخن را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می کند.

" تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ " کلمه " تَنْزِيلُ الْكِتَابِ " خبر است برای مبتدایی که حذف شده. و کلمه " تنزیل " مصدر به معنای مفعول است، در نتیجه اضافه این مصدر به کلمه " کتاب " اضافه صفت به موصوف خودش است. و کلمه " من الله " متعلق به تنزیل است. در نتیجه معنای آیه چنین می شود: این کتابی است نازل شده از طرف خدای عزیز حکیم.

ولی بعضی از مفسرین (۱) کلمه " تَنْزِيلُ الْكِتَابِ " را مبتدا و کلمه " من الله " را خبر آن گرفته اند. و بعید نیست وجه اول به ذهن نزدیک تر باشد.

" إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصاً لَهُ الدِّينَ " در این آیه بر خلاف آیه قبلی تعبیر به انزال کرده، نه تنزیل، برای اینکه در این آیه منظور بیان این نکته است که بفهماند قرآن کریم به حق نازل شده، و در چنین مقامی مناسب آن است که تعبیر به انزال کند که به معنای نازل شدن مجموع قرآن است، بخلاف مقام در آیه قبلی که چون چنین مقامی نبود، تعبیر به تنزیل کرد که به معنای نازل شدن تدریجی است.

ص: ۳۵۳

"و" باء" در کلمه "بالحق" برای ملاپست است، که معنایش چنین می شود: ما قرآن را به سوی تو نازل کردیم در حالی که متلبس به جامه حق بود، پس در هر جای از آن که امر به عبادت و پرستش خدای یگانه شده است، حق است. و چون حرف "باء" این معنا را به آیه می دهد جمله "فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" را با حرف "فاء" متفرع بر آن کرد. و فهمانیده حالا که معلوم شد قرآن متلبس به لباس حق نازل شده، پس خدای یگانه را عبادت کن، در حالی که دین را برای او خالص کرده باشی، برای اینکه در این قرآن مکرر آمده که باید خدای یگانه را پرستی.

و مراد از کلمه "دین" - به طوری که از سیاق برمی آید- عبادت است. و ممکن هم هست سنت حیات از آن اراده شود، یعنی طریقه ای که در زندگی اجتماعی انسانی پیموده می شود. و مراد از "عبادت" همان اعمالی است که خضوع قلبی و پرستش درونی را مجسم و ملموس می کند، و آن عبارت از همان طریقه ای است که خود خدای سبحان آن را تشریح کرده و معنای آیه این است که: حال که قرآن به حق نازل شده پس عبودیت قلبی خود را برای خدا در تمامی شؤون زندگیت با پیروی کردن از آنچه برای تو تشریح کرده اظهار کن در حالی که دین خود را برای او خالص سازی، و غیر از آنچه خدا برای تو تشریح کرده پیروی مکن".

"أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ" در این جمله آنچه را در کلمه "بالحق" سر بسته فرموده بود، علنی و روشن بیان می کند، و آنچه را در جمله "فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" به طور خاص بیان کرده بود تعمیم می دهد، می فرماید: "آنچه به تو وحی کردیم که دین را برای خدا خالص کنی، مخصوص به شخص تو نیست، بلکه این وظیفه ای است بر هر کس که این ندا را بشنود" و به خاطر اینکه جمله مورد بحث ندایی مستقل بود، لذا اسم جلاله "الله" را به کار برد، و با آوردن ضمیر نفرمود: "الا له الدین الخالص" با اینکه مقتضای ظاهر کلام همین بود که ضمیر بیاورد.

و معنای خالص بودن دین برای خدا این است که: خدا عبادت آن کسی را که فقط برای او عبادت نمی کند نمی پذیرد، حال چه اینکه هم خدا را پرستد و هم غیر خدا را و چه اینکه اصلاً غیر خدا را پرستد.

معنای اینکه دین خالص برای خداست و بیان مبنای اعتقادی بت پرستان در باره عبادت ارباب و آلهه و مقصود از اینکه آنان غیر خدا را اولیاء اتخاذ کرده اند

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى ..."

در سابق گفتیم که مسلک و ثنیت معتقد است که خدای سبحان بزرگتر از آن است که ادراک انسان ها محیط بر او شود، نه عقلش می تواند او را درک کند و نه وهم و حسش.

پس او منزّه از آن است که ما، روی عبادت را متوجه او کنیم.

ناگزیر واجب می شود که از راه تقرب به مقربین او به سوی او تقرب جوئیم و مقربین درگاه او همان کسانی اند که خدای تعالی تدبیر شئون مختلف عالم را به آنان واگذار کرده.

ما باید آنان را ارباب خود بگیریم، نه خدای تعالی را. سپس همانها را معبود خود بدانیم و به سویشان تقرب بجوئیم تا آنها به درگاه خدا ما را شفاعت کنند، و ما را به درگاه او نزدیک سازند. و این آلهه و ارباب عبارتند از ملائکه و جن و قدیسین از بشر، اینها ارباب و آلهه حقیقی ما هستند.

و اما این بت ها که در بتکده ها و معابد نصب می کنند، تمثالهایی از آن ارباب و آلهه هستند، نه اینکه راستی خود این بت ها خدا باشند. چیزی که هست عوام آنها بسا می شود که بین بت ها و ارباب آنها فرق نگذاشته، خود بت ها را هم می پرستند همان طور که ارباب و آلهه را می پرستند. عرب جاهلیت هم این طور بودند. و همچنین عوامهای صابئین. بسا می شود که فرقی بین بت های کواکب و کواکب که آنها نیز بتهای ارواح موکل بر آنها هستند، و بین ارواح که ارباب و آلهه حقیقی نزد خواص صابئین هستند، فرقی نمی گذارند.

به هر حال پس ارباب و آلهه معبود در نزد وثنیت هستند، و این ارباب موجوداتی ممکن و مخلوقند، چیزی که هست خداوند این مخلوقات را از آنجا که مقرب درگاه خود می داند موکل بر تدبیر عالم کرده و هر یک را بر حسب مقام و منزلتی که دارد ماموریتی داده.

و اما خود خدای سبحان به غیر از خلق کردن و پدید آوردن کار دیگری ندارد، و او رب ارباب و اله آلهه است.

حال که این معانی را متوجه شدی می توانی بفهمی که منظور از آیه مورد بحث که می فرماید: "وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ" چیست؟ منظور همین وثنیت است که قائلند غیر از خدا اربابی دگر هستند، که امور عالم را تدبیر می کنند، و ربوبیت و تدبیر منسوب به ایشان است، نه منسوب به خدای تعالی.

پس در نظر وثنیت این ارباب مدبر امور هستند، نتیجه اش هم این است که پس باید در مقابل همین ارباب خاضع شد و آنها را عبادت کرد تا ما را از منافع برخوردار و بلاها و ضررها را دفع کنند. و حتی باید از اینها تشکر کرد، چون کارها همه به دست آنان است، نه به دست خدا.

پس معلوم شد که مراد از "اتخاذ اولیاء" این است که مشرکین به غیر از خدا اربابی می گیرند، و خلاصه می خواهیم بگوئیم ولایت و ربوبیت قریب المعنی هستند، چون رب به معنای مالک مدبر است و ولی به معنای مالک تدبیر و یا متصدی تدبیر است.

و به همین جهت دنبال کلمه "اولیا" مساله عبادت را ذکر کرده و فرموده: "ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرَّبُونَا". بنا بر این، کلمه "الذین" در جمله "وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ" مبتدا و خبر آن جمله "إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ..." می باشد. و مراد از "الذین" مشرکین است که قائل به ربوبیت شرکا و الوهیت آنها هستند، و برای خدا ربوبیت و الوهیتی قائل نیستند، مگر عوام آنها، که معتقدند خدا هم با ارباب در معبودیت شریک است.

و جمله "ما نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرَّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى" تفسیری است برای معنای اتخاذ اولیا به جای خدا. و این جمله حکایت کلام مشرکین است و یا به تقدیر قول است که در این صورت تقدیر آن "يقولون ما نعبدهم..." است، یعنی می گویند ما شرکاء را نمی پرستیم مگر بدین جهت که آنها ما را قدمی به سوی خدا نزدیک کنند.

پس مشرکین از خدا به سوی غیر خدا عدول کرده اند و اگر مشرکشان می نامیم از این جهت است که مشرکین برای خدا شریک قائل شده اند، یعنی غیر خدا را ارباب و آلهه عالم خوانده اند، و خدا را رب و اله آن ارباب و آلهه نامیده اند. و اما شرکت در خلقت و ایجاد، مطلبی است که احدی از مشرکین و موحدین قائل بدان نیست.

و در جمله "إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ" بعضی (۱) گفته اند: ضمیر جمع در آن به مشرکین و اولیای آنان، یعنی همان خدایان برمی گردد و معنایش این است که خدا بین مشرکین و بین اولیای ایشان، در آنچه اختلاف دارند حکم می کند.

و بعضی (۲) دیگر گفته اند: ضمیر مزبور در هر دو جا به مشرکین و دشمنان آنان، یعنی اهل اخلاص در دین که از سیاق فهمیده می شود برمی گردد، و معنای آن این است که: خدای تعالی بین مشرکین و متدینین حکم خواهد کرد.

و کلمه "کفار" در جمله "إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ" به معنای کسی که نعمت های خدا را بسیار کفران می کند و یا به معنای این است که بسیار حق را می پوشانند. و در این جمله اشعار بلکه دلالتی است بر اینکه آن حکمی که خدا در روز قیامت بین مشرکین و مخلصین می کند علیه مشرکین است، نه به نفع ایشان. و می رساند که مشرکین به سوی آتش خواهند رفت. و مراد از "هدایت" در اینجا رساندن به حسن عاقبت است، نه راهنمایی (چون خدای تعالی هدایت به معنای راهنمایی را از هیچ کس دریغ نمی فرماید).

ص: ۳۵۶

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۳۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۳۶.

"لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ" این آیه شریفه احتجاجی است علیه این اعتقاد مشرکین که خدا فرزند برای خود گرفته و نیز علیه این اعتقاد دیگر بعضی از ایشان است که ملائکه دختران خدایند.

و اعتقاد به فرزند داشتن خدا در بین عموم وثنی ها شایع است، البته با اختلافی که در مذاهب خود دارند، مثلا نصاری معتقدند که مسیح پسر خداست و یهودیان بنا به حکایت قرآن معتقدند به اینکه عزیز پسر خداست، و گویا منظور این دو مذهب از پسر بودن مسیح و عزیز برای خدا صرف احترام از آن دو باشد.

و مساله فرزند داشتن خدای تعالی به هر معنایی که باشد اقتضا دارد که بین پدر و فرزند شرکتی باشد. حال اگر فرزند حقیقی باشد، یعنی فرزند از پدر مشتق و متولد شده باشد، لازمه اش این می شود که آن شرکت هم شرکت حقیقی باشد، یعنی فرزند در ذاتش و خواصش و آثاری که از ذات او سرچشمه می گیرد عین پدر باشد، همان طوری که فرزند بودن یک انسان برای انسانی دیگر اقتضای همین شرکت را دارد، یعنی او هم مانند پدرش انسانیت و لوازم آن را دارد.

و اگر مساله فرزندى آنها برای خدا یک تشریف و احترامی باشد، نظیر فرزندى یک فرد برای اجتماع که آن را "بنی" می گویند در این صورت باید این فرزند با پدرش در شؤونات خاصه او شریک باشد، مثلا اگر او در اجتماع سیادت و آقایی دارد و یا ملک و املاک و یا حیثیت و آبرو و یا تقدم و وراثت و پاره ای احکام نسب را دارد، فرزند هم باید داشته باشد. و حجتی که در آیه اقامه شده دلالت می کند بر اینکه فرزند گرفتن بر خدای تعالی به هر دو معنا محال است.

پس جمله "لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا" جمله ای است شرطیه و به خاطر این که کلمه "لو" که دلالت بر امتناع مدلول خود دارد، بر سر آن آمده می فهماند که چنین چیزی ممکن نیست. و معنای جمله "لَاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" این است که: اگر خدا می خواست فرزندى برای خود بگیرد از هر مخلوقی که خودش می خواست می گرفت. و خلاصه آن کسی را فرزند خود می گرفت که متعلق مشیت و اراده اش باشد. این آن معنایی است که از سیاق استفاده می شود. و اگر فرمود: "مِمَّا يَخْلُقُ" برای این است که ماسوای خدا هر چه فرض شود مخلوق اوست.

و اینکه فرمود: "سبحانه" تنزیهی است از خدای سبحان. و جمله "هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ"

بیان محال بودن جمله شرطیه است یعنی جمله "اگر خدا می خواست فرزند بگیرد". و وقتی جمله شرطیه محال شد، قهرا جمله جزائیه، یعنی "لَا ضَيْفٌ مِّمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ" نیز محال می شود. به این بیان که خدای سبحان در ذاتش واحد و متعالی است و چیزی نه با او مشارکت دارد و نه مشابهت، و این حکم ادله توحید است. و همچنین واحد در صفات ذاتی است که عین ذات اوست، مانند حیات، قدرت و علم. و همچنین واحد در شؤنی است که از لوازم ذات او است مانند خلق کردن، مالک بودن، عزت، و کبریا که هیچ موجودی در این گونه شئون با او مشارکت ندارد.

و نیز خدای سبحان به حکم آیه مورد بحث، قهار است، یعنی بر هر چیز قاهر به ذات و صفات است، در نتیجه هیچ چیزی در ذاتش و وجودش مستقل از ذات و وجود خدا نیست، و در صفات و آثار وجودی اش مستغنی از او نمی باشد. پس تمامی عالم نسبت به او ذلیل و خوارند و مملوک و محتاج اویند.

پس حاصل برهان آیه یک برهان استثنایی ساده است که در آن نقیض مقدم استثنا می شود، تا نقیض تالی را نتیجه دهد و در مثل مانند این است که بگوییم: "اگر خدا می خواست فرزندی بگیرد، بعضی از کسانی از مخلوقات خود را که مشیتش بدو تعلق می گرفت انتخاب می کرد، و لیکن اراده فرزند گرفتن برای او ممتنع و محال است، به خاطر اینکه واحد و قهار است، پس انتخاب آن بعض هم محال خواهد بود".

بعضی از مفسرین (۱) در توجیه و بیان برهان آیه سخنی عجیب و غریب گفته اند و آن این است که: "حاصل معنای آیه چنین می شود که اگر خدای سبحان اراده می کرد فرزندی بگیرد، این اراده ممتنع می شد، چون به امری ممتنع (فرزنددار شدن) متعلق شده است، و اراده ممتنع از خدا جایز نیست، چون باعث می شود بعضی از ممکنات بر بعضی رجحان پیدا کنند.

و اصل کلام در آیه این است که اگر خدا فرزند بگیرد ممتنع می شود، چون مستلزم چیزی است که با الوهیت او نمی سازد، ولی قرآن کریم این طور نفرموده، و به جای آن فرموده:

"اگر خدا اراده کند فرزند گرفتن را همین اراده ممتنع می شود" بدین جهت به این تعبیر عدول کرده تا در رساندن معنا بلیغ تر و رساتر باشد. آن گاه جواب "اگر" را یعنی جمله "همین اراده ممتنع می شود" را حذف کرده و به جایش جمله "لاصطفی" را آورده تا خواننده را متوجه کند این که این یکی (لاصطفی) ممکن است، نه آن اولی (همین اراده ممتنع می شود)، و نیز: [

ص: ۳۵۸

بفهماند که اگر (لاصطفی) اتخاذ ولد شمرده شود، چنین اتخاذ ولدی برای خدای سبحان جایز است، پس با این بیان بدون هیچ صعوبتی هم تلازم بین شرط و جزا درست شد، و هم نفی لازم و اثبات ملزوم".

تقریر احتجاج بر رد و نفی فرزند گرفتن خدا برای خود (چه فرزندی حقیقی و چه اعتباری) در آیه: "لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَفَى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ..."

و گویا این حرف را از کلام زمخشری در کشاف گرفته که در تفسیر آیه می گوید:

"معنایش این است که اگر خدا اراده اتخاذ ولد کند ممتنع می شود، و صحیح نیست، برای اینکه محال است و بیش از این شدنی نیست که بعضی مخلوقات خود را انتخاب کند، و خصایصی به آنها بدهد، و مقرب درگاه خود کند، همان طور که یک انسان ما بین فرزند خود و بیگانگان فرق می گذارد و او را به خود نزدیک و مقرب می سازد و خدا همین کار را با ملائکه کرده، و همین خود باعث شده که شما مشرکین به اشتباه بیفتید و از روی جهل ملائکه را فرزندان خدا بیندارید، جهل به خدا و به حقیقت او که مخالف با حقایق اجسام و اعراض است.

پس گویا فرموده: اگر خدا اراده اتخاذ ولد هم بکند کاری بیش از آنچه کرده نمی کند، باز هم بعضی از مخلوقات خود را که همان ملائکه باشند، اصطفای می کند چیزی که هست این اشتباه از شماست که خیال می کنید اصطفای ملائکه به معنای فرزند گرفتن است بعدا هم این جهل و اشتباه خود را ادامه داده و ملائکه را دختران خدا قرار دادید. پس شما مشتی مردم کذاب و کفار و دروغ پرداز و جنجالی هستید، که بزرگترین افترا را به خدا و ملائکه او بسته و در کفر غلو کردید" (۱).

و خواننده عزیز خود متوجه است که سیاق آیه شریفه هیچ سازگاری با این بیان ندارد.

علاوه بر این، همه این حرفها جواب اشکال تبنی تشریفی را نمی دهد. چون یهود نگفته اند که خدا عزیز را زاییده، بلکه به عنوان احترام و تشریف او را فرزند خدا می دانند، چون در او خصایصی سراغ دارند که در دیگران نیست، و این همان اصطفای است.

البته در این آیه شریفه توجیهاات و بیانات دیگری نیز هست که فایده ای در نقل آنها نیست.

"خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ..."

بعید نیست اشاره این آیه به مساله خلقت و تدبیر، بیانی باشد برای قهاریت خدای تعالی، و لیکن اتصال دو آیه و ارتباطشان به یکدیگر از نظر مضمون و مخصوصا اینکه آیه دومی

با جمله "ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ..." ختم می شود، تقریباً صریح در این است که آیه مورد بحث مربوط به ما قبل نباشد، و بیانی مستقل و از نو برای احتجاج بر توحید ربوبیت باشد.

احتجاج بر وحدت خداوند در الوهیت و ربوبیت، با بیان انحصار خلق و تدبیر در او عز و جل

پس این آیه و آیه بعدش در این سیاق و مقامند که توحید در ربوبیت را اثبات کنند. در این دو آیه بین خلقت و تدبیر جمع شده، و این بدان جهت است که هم چنان که - بارها گفته ایم - اثبات وحدت خالق مستلزم ابطال مرام مشرکین نیست، چون مشرکین هم خالق را واحد و خلقت و ایجاد را منحصر در خدای تعالی می دانند، و به همین جهت خدای سبحان در کلام عزیزش هر جا در صدد اثبات توحید در ربوبیت و الوهیت، و ابطال مسلک مشرکین بر می آید، بین خلقت و تدبیر جمع می کند و به این نکته اشاره می کند که تدبیر خارج از خلقت نیست، بلکه به یک معنا همان خلقت است، هم چنان که خلقت به یک معنا همان تدبیر است. و با این بیان است که احتجاج علیه شرک تمام می شود، و به مشرکین که معتقدند تدبیر عالم واگذار به ارباب شده می فهماند که تدبیر نیز مانند خلقت منحصر در خدای تعالی است.

پس جمله "خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ" اشاره است به مساله خلقت، و جمله "بِالْحَقِّ" - با در نظر گرفتن اینکه "باء" در آن برای ملایست است - اشاره است به مساله بعث و قیامت، چون خلقت وقتی به حق و غیر باطل است که غرض و غایتی در آن باشد، و خلقت به سوی آن غرض سوق داده شود. و این همان بعث است که خدای تعالی در باره اش فرموده:

"وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا" (۱).

و جمله "يُكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكْوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ" به مساله تدبیر اشاره می کند. در مجمع البیان در باره کلمه "یکور" گفته است: تکویر عبارت است از این که بعضی از اجزای چیزی را روی بعضی دیگرش بیندازیم (۲) بنا بر این مراد انداختن شب است روی روز و انداختن روز است بر روی شب. در نتیجه عبارت مزبور استعاره به کنایه می شود. و معنایش نزدیک به معنای آیه "يُعْتِمِدُ اللَّيْلُ النَّهَارَ" (۳) می گردد، و مراد از آن پشت سر هم قرار گرفتن شب و روز به طور استمرار است که لا ینقطع می بینیم روز شب را و شب روز را پس می زند و خود ظهور می کند، و این همان مساله تدبیر است.

"وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى" - یعنی خدای سبحان خورشید و

ص: ۳۶۰

۱- ما زمین و آسمان و آنچه را ما بین آن دو است به باطل نیافریدیم. سوره ص، آیه ۲۷.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۸۸.

۳- سوره اعراف، آیه ۵۴.

ماه را رام و مسخر کرده تا بر طبق نظام جاری در عالم زمینی، جریان یابند و این جریان تا مدتی معین باشد، و از آن تجاوز نکنند.

"أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ" - ممکن است ذکر این دو اسم از بین همه اسمهای خدای تعالی به منظور اشاره به همان برهان باشد که بر یگانگی خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت اقامه فرمود. چون عزیزی که هرگز دچار ذلت نمی شود اگر باشد تنها خدای تعالی است پس تنها اوست که باید عبادت شود، نه غیر او که اگر عزتی دارند مشوب به ذلت است، و خود سراپا فقرند. و همچنین است غفار که چون با سایرین که چنین نیستند مقایسه شود، پرستش متعین در او می گردد.

ممکن هم هست ذکر این دو اسم تشویق و تحریک بر توحید و ایمان به خدای واحد بوده باشد و معنایش چنین باشد: من شما را متنبه می کنم به اینکه خدا عزیز است، پس به او ایمان بیاورید تا به عزتش اعتزاز یابید، و او غفار است، پس به او ایمان آورید تا شما را بیامرزد. "خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا..."

خطاب در این آیه به عموم بشر است. و مراد از "نفس واحده"، به طوری که نظایر این آیه تایید می کند، آدم ابوالبشر است و مراد از "زوجها" همسر اوست که از نوع خود او است. و در انسانیت مثل او است، و کلمه "ثم" برای تراخی و تاخر رتبی در کلام است.

و مراد این است که: خدای تعالی این نوع را خلق کرد، و افراد آن را از نفس واحد و همسرش بسیار کرد.

"وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ" - کلمه "انعام" به معنای شتر و گاو و گوسفند و بز است، و اگر آنها را هشت جفت خوانده، به این اعتبار مجموع نر و ماده آنهاست.

و نیز اگر از خلقت چارپایان در زمین تعبیر کرده به اینکه ما آنها را نازل کردیم با اینکه آن حیوانات از آسان نازل نشده اند، به این اعتبار است که خدای تعالی ظهور موجودات در زمین را بعد از آنکه نبودند انزال آن خوانده، چون در آیه شریفه "وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ" (۱) به طور کلی موجودات را نازل شده، و اندازه گیری شده از خزینه هایی می داند که از هر چیز بی اندازه اش در آنجاست.

ص: ۳۶۱

۱- و هیچ چیز در عالم نیست جز آن که منبع و خزینه آن نزد ما خواهد بود ولی از آن بر عالم خلق جز به قدر معین نمی فرستیم. سوره حجر، آیه ۲۱.

"يَخْلُقَكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعِيدٍ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ" - این جمله بیان کیفیت خلقت نامبردگان قبلی، یعنی انسان و انعام است. و اینکه خطاب را تنها متوجه انسان کرده و می فرماید: "شما را خلق می کند" به اعتبار این است که در بین این پنج نوع جاندار، تنها انسان دارای عقل است، لذا جانب او را بر دیگران غلبه داده و خطاب را متوجه او کرده است و معنای خلق بعد از خلق، پشت سر هم بودن آن است، مانند نطفه را علقه کردن، و علقه را مضغه کردن، و همچنین. و مراد از "ظلمات ثلاث" - به طوری که گفته اند (۱) - ظلمت شکم، رحم، و ظلمت مشیمه (تخمدان) است، و همین معنا را صاحب مجمع البیان از امام باقر (علیه السلام) روایت کرده (۲).

بعضی (۳) هم گفته اند: "مراد از آن، ظلمت صلب پدر، و رحم مادر، و مشیمه اوست" ولی این اشتباه است، چون آیه شریفه که می فرماید: "فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ" صریح در این است که مراد ظلمت های سه گانه در شکم مادران است، نه پشت پدران.

"ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ" - یعنی آن حقیقتی که در این دو آیه به خلقت و تدبیر وصف شده، تنها او پروردگار شماست، نه غیر او، چون پروردگار عبارت است از کسی که مالک و مدبر امر ملک خود باشد. و چون خدا خالق شما و خالق هر موجود دیگری غیر از شما است، و نیز پدید آورنده نظام جاری در شماست، پس او مالک و مدبر امر شماست، در نتیجه او رب شماست، نه دیگری.

"لَهُ الْمُلْكُ" - یعنی بر هر موجودی از مخلوقات دنیا و آخرت که بنگری، ملیک علی الاطلاق آن، خداست. و اگر ظرف "له" را جلوتر آورد و نفرموده "الملک له"، برای این است که افاده حصر کند، یعنی بفهماند ملک عالم تنها از اوست. و این جمله خبری است بعد از خبری دیگر برای جمله "ذَلِكُمْ اللَّهُ"، هم چنان که جمله "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" خبر سومی است برای "ذَلِكُمْ".

و انحصار الوهیت در خدا، فرع آن است که ربوبیت منحصر در او باشد، چون "اله" بدین جهت عبادت می شود که "رب" است و مدبر الامور. ناگزیر عبادت می شود تا امور را به نفع عابد به جریان اندازد، (اگر انگیزه در عبادت رجا باشد) و بلایا و امور خطرناک را از عابد دور کند، (اگر انگیزه در عبادت خوف باشد) و یا آنکه عبادت می شود صرفاً برای اینکه شکرش بجا آورده شود.

ص: ۳۶۲

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۱.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۱.

"فَأَنى تُصْرَفُونَ" - یعنی پس باز چگونه از عبادت خدا به سوی عبادت غیر خدا بر می گردید، با اینکه او رب شماست که شما را خلق کرده و امرتان را تدبیر نموده، و ملوک و حکمران بر شماست.

تفسیر آیه: "إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنَىٰ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ..." که راجع به کفران نعمت و شکر آن است

"إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنَىٰ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ..."

این آیه در صدد بیان این معنا است که دعوت به سوی توحید و اخلاص دین برای خدای سبحان، از این جهت نیست که خدای تعالی محتاج است به اینکه مشرکین رو به سوی او آورند و از عبادت غیر او منصرف شوند، بلکه بدین جهت است که خدای تعالی به سعادت‌مندی ایشان عنایت و لطف دارد و ایشان را به سوی سعادتشان دعوت می کند، همانطور که به رزقشان عنایت دارد و نعمت های بی شمار به ایشان افزایه می کند، و هم چنان که به حفظشان نیز عنایت دارد، و به همین جهت ایشان را ملهم کرده که آفات را از خود دفع کنند.

پس در جمله "إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنَىٰ عَنْكُمْ" خطاب به عموم مکلفین است.

می فرماید: اگر به خدا کفر بورزید و او را یگانه ندانید، او به ذات خود از شما بی نیاز است. از ایمان و طاعت شما بهره مند و از کفر و نافرمانیتان متضرر نمی شود، چون به طور کلی نفع و ضرر و احتیاج در عالم امکان پیدا می شود، و اما واجب، غنی بالذات است، و در حق او نه انتفاع تصور دارد، و نه متضرر شدن.

و جمله "وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ" دفع توهمی است که ممکن است از جمله "فَإِنَّ اللَّهَ غَنَىٰ عَنْكُمْ" به ذهن کسی آید، و آن توهم این است که: وقتی خدا از ما بی نیاز است، نه از کفر ما متضرر می شود و نه از ایمان ما بهره مند پس دیگر برای چه از ما می خواهد که ایمان آورده و شکرش به جای آوریم؟ جمله مورد بحث این توهم را دفع می کند که هر چند خدا از شما بی نیاز است، لیکن عنایت الهیه اش اقتضا می کند که کفر را برای شما نپسندد، چون شما بندگان او هستید (هم چنان که اقتضا می کند که هر یک از آفریده هایش را به کمالی که برای آن کمال خلق شده برساند).

و مراد از کفری که خدا بر بشر نمی پسندد کفران نعمت است که عبارت است از ترک شکر، چون جمله مقابل این جمله که می فرماید: "وَأِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ" - و اگر شکر گزارید شکر را برایتان می پسندد "قرینه بر این معنا است. و از همین جا روشن می شود که چرا فرمود: "خدا برای بندگان کفر را نمی پسندد" و فرمود "برای شما" برای این است که خواست به علت حکم (راضی نبودن) اشاره کرده باشد.

و حاصل معنای آیه این می شود: شما بنده و مملوک خدای سبحانید، و غوطه ور در نعمتهای او، رابطه مملوکیت و مالکیت و عبودیت و مولویت با کفران عبد و نادیده گرفتن نعمتهای مولایش سازگار نیست. عبد نمی تواند ولایت مولای خود را فراموش کند و برای خود اولیایی دیگر بگیرد. او نمی تواند به مولای خود که غرق در نعمتهای اوست عصیان ورزد، آن وقت دشمن او را اطاعت کند، با اینکه آن دشمن هم بنده خداست و مهر بندگی او به پیشانی اش خورده و مالک هیچ نفع و ضرری برای خودش نیست، تا چه رسد برای غیر.

"وَ إِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ" - ضمیر در "یرضه" به شکر برمی گردد که از کلمه "تشکروا" استفاده می شود، نظیر آیه "اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى" (۱)

که ضمیر "هو" در آن به عدالتی برمی گردد که از کلمه "اعدلوا" استفاده می شود.

و معنایش این است که: اگر به مقتضای عبودیت و اخلاص دین برای خدا، شکر خدا را بجا آوردید، خداوند همین شکر را برای شما که بندگان او هستید می پسندد. و شکر خدا منطبق با ایمان به خداست، هم چنان که در مقابلش کفران خدا منطبق با کفر به وی است.

و از آنچه گذشت روشن گردید که کلمه "عباد" در جمله "وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ" عام است و شامل جمیع بندگان خدا می شود، پس اینکه بعضی (۲) از مفسرین گفته اند که: منظور از این کلمه اشخاص خاصی است که در آیه "إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ" (۳) سخن از آنان رفته و آنان عبارتند از "مخلصین" و یا- بنا بر تفسیر زمخشری (۴)- "معصومین"، صحیح نیست.

چون لازمه این تفسیر آن است که بگوییم: خدا ایمان را برای مؤمنین و کفر را برای کفار پسندیده، مگر معصومین که از ایشان ایمان خواسته و از کفر حفظشان فرموده. این تفسیری است که بسیار ناپسند و سیاق جدا آن را رد می کند، چون اگر معنای آیه این باشد آن وقت آیه اشعار دارد به اینکه خدا کفر را برای کفار پسندیده در این صورت برگشت کلام به مانند این می شود که بگوییم: اگر کافر شوید خدا از شما بی نیاز است، و برای انبیایش مثلا کفر را نمی پسندد، چون ایمان را برای آنان پسندیده و اما اگر شما شکر کنید برای شما هم

ص: ۳۶۴

۱- عدالت بورزید که آن به تقوی نزدیک تر است. سوره مائده، آیه ۸.

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۱۵.

۳- تو بر بندگان من سلطنتی نداری تنها کسانی را می توانی گمراه کنی که به اختیار خود پیروی تو می کنند. سوره حجر، آیه ۴۲.

۴- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۱۵.

همین شکر را می پسندد، و اگر کفران کنید همین کفران را برایتان می پسندد. و این معنا به طوری که ملاحظه می فرمایید بسیار سخیف و بی پایه و ساقط است، و مخصوصاً از نظر وقوعش در سیاق آیاتی که بشر را به سوی خدا و شکر او دعوت می کند.

علاوه بر این، انبیا- مثلاً- داخل در شکر گزارانند، و خدا شکر و ایمان را برایشان پسندیده، و کفر را برایشان نپسندیده، پس دیگر چه معنایی دارد که دوباره تنها انبیا را نام ببرد و بفرماید: "وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ" با اینکه قبلاً یعنی در جمله "وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ" خشنودی خود را از انبیا در ضمن همه شکر گزاران اعلام کرده بود.

"وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" - یعنی هیچ کس که خود حامل وزر، و بار گناه خویش است، بار گناه دیگری را نمی کشد، یعنی به جرم گناهی که دیگران کرده اند مؤاخذه نمی گردد، یعنی کسی به جرم گناهان مؤاخذه می شود که مرتکب آن شده باشد.

"ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ" - یعنی اینهایی که در باره شکر و کفران ذکر شد، همه راجع به دنیای کسانی بود که شکر و یا کفر می ورزیدند، سپس شما را دوباره زنده می کند و حقیقت اعمالتان را برایتان روشن ساخته و بر طبق آنچه که در دلهایتان هست شما را محاسبه می کند. و در معانی این چند جمله در سابق مکرراً بحث و گفتگو کردیم.

گفتاری در معنای خشم و رضای خدا

اشاره

"رضا" یکی از معانی است که صاحبان شعور و اراده با آن توصیف می شوند، و به عبارتی وصف صاحبان شعور و اراده است، (هیچ وقت نمی گوئیم این سنگ از من راضی است) و در مقابل این صفت، صفت خشم و سخط قرار دارد. و هر دو وصف وجودی هستند (نه چون علم و جهل که علم وجودی و جهل عدمی است، و به معنای عدم علم است).

مطلب دیگر این که: رضا و خشنودی همواره به اوصاف و افعال مربوط می شود، نه به ذوات، (مثلاً می گوئیم من از اوصاف و افعال فلانی راضیم، و نمی گوئیم من از این گل راضی هستم). در قرآن کریم می فرماید: "وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ" (۱) و نیز فرموده:

"وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا" (۲).

ص: ۳۶۵

۱- و اگر ایشان خشنود باشند از آنچه خدا و رسول به ایشان داده. سوره توبه، آیه ۵۹.

۲- به زندگی دنیا راضی شدند. سوره یونس، آیه ۷.

و اگر گاهی می بینیم که به ذوات هم مربوط می شود، حتما عنایتی در کار هست و بالأخره برگشتش باز به همان معنی می شود، مانند آیه " وَ لَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَ لَا النَّصَارَى " (۱) (که هر چند عدم رضایت یهود و نصاری را مربوط به شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده، ولی می دانیم که منظور رفتار رسول خداست، و معنایش این است که:

یهود و نصاری هرگز از رفتار تو راضی نمی شوند مگر آن که چنین و چنان کنی).

و دیگر اینکه: باید دانست که رضا عبارت از اراده نیست، هر چند که هر عملی که اراده متعلق بدان شود، بعد از وقوعش رضایت هم دنبالش هست، ولی رضایت عین اراده نیست، برای اینکه اراده- به طوری که دیگران هم گفته اند- همواره به امری مربوط می شود که هنوز واقع نشده، و رضا همواره به چیزی تعلق می گیرد که واقع شده و یا وقوعش فرض شده. و راضی بودن انسان از یک عمل، عبارت از این است که آن عمل را با طبع خود سازگار ببیند، و از آن متنفر نباشد، و این حالتی است قائم به شخص راضی نه به عمل مرضی.

مطلب دیگر اینکه: رضا به خاطر اینکه بعد از وقوع چیزی بدان متعلق می شود، در نتیجه با وقوع و حادث شدن آن عمل حادث می گردد، لذا ممکن نیست آن را صفتی از اوصاف قائم به ذات خدا بدانیم، چون خدای تعالی منزّه هست از اینکه محل حوادث قرار گیرد. پس هر جا رضایت به خدای سبحان نسبت داده شده، باید بدانیم که رضا صفت فعل او و قائم به فعل اوست، و خلاصه صفتی است که از فعل انتزاع می شود مانند رحمت، غضب، اراده و کراهت. و ما برای نمونه چند آیه از کلام مجیدش در این جا ذکر می کنیم: " رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ " (۲) و آیه " وَ أَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ " (۳) و آیه " وَ رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا " (۴).

پس رضایت خدا از امری از اموری، عبارت از این است که فعل خدا با آن امر سازگار باشد، در نتیجه از آنجا که فعل خدا به طور کلی دو قسم است، یکی تشریحی و یکی تکوینی، قهرا رضای او هم دو قسم می شود، رضای تکوینی و رضای تشریحی. پس هر امر تکوینی یعنی هر چیزی که خدا اراده اش کرده و ایجادش نموده، مرضی به رضای تکوینی خداست، به این معنا که فعل او (ایجادش) ناشی از مشیته سازگار با آن موجود بوده.

ص: ۳۶۶

۱- یهود و نصاری از تو هرگز راضی نمی شوند. سوره بقره، آیه ۱۲۰.

۲- خدا از ایشان راضی و ایشان از خدا راضی شدند. سوره بینه، آیه ۸. [...]

۳- خدایا توفیقم ده عمل صالحی کنم که مورد رضای تو باشد. سوره نمل، آیه ۱۹.

۴- و اسلام را به عنوان دینی برای شما پسندیدم. سوره مائده، آیه ۳.

و هر امر تشریحی یعنی دستورات و تکالیف اعتقادی و عملی، مانند ایمان آوردن و عمل صالح کردن، مرضی خداست، به رضای تشریحی او. به این معنا که آن اعتقاد و آن عمل با تشریح خدا سازگار است.

و اما عقاید و اعمالی که در مقابل این عقاید و اعمال قرار دارند، یعنی عقاید و اعمالی که نه تنها امر بدان فرموده، بلکه از آن نهی نموده، مورد رضای او نمی تواند باشد، چون با تشریح او سازگار نیست، مانند کفر و فسوق هم چنان که خودش فرموده: "إِنَّ تَكْفُرًا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ" (۱) و نیز فرموده: "فَإِنْ تَرَضُوا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ" (۲).

انسان بالفطره خدا شناس است و در حال اضطرار به اوست ولی در حال تنعم و خوشی، غافل از او

"وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ..."

کلمه "انابه" به معنای برگشتن است. و کلمه "خوله" ماضی است از باب تفعیل و از ماده "خول"، "تخویل" - به طوری که در مجمع البیان (۳) گفته - به معنای عطیه ای بزرگ به عنوان بخشش و کرامت است.

بعد از آنکه در آیه قبلی سخن از کفرانگران نعمت بود و در آن فرمود: خدای سبحان با اینکه بی نیاز از مردم است، مع ذلک این عمل را برای آنان نمی پسندد، اینک در این آیه تنبه می دهد به اینکه انسان طبعاً کفران پیشه است، با اینکه او بالفطره پروردگار خود را می شناسد و در هنگام بیچارگی و اضطرار که دستش از همه جا کوتاه می شود، بیدرنگ رو به سوی او می کند و از او نجات می طلبد هم چنان که خود او فرموده: "وَ كَانَ الْإِنْسَانُ كُفُورًا" (۴) و نیز فرموده: "إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ" (۵).

بنا بر این، معنای آیه چنین می شود که: وقتی شدت و یا مرض یا قحطی و امثال آن به انسان می رسد، پروردگار خود را در حالی که اعتراف به ربوبیتش دارد می خواند، و به سوی او برمی گردد، و از ماسوای او اعراض می کند، از او می خواهد که گرفتاری اش را برطرف سازد.

ص: ۳۶۷

۱- سوره زمر، آیه ۷.

۲- هر چند شما از ایشان راضی شوید خدا راضی نیست! چون خدا هرگز از مردم فاسق راضی نمی شود. سوره توبه، آیه ۹۶.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۰.

۴- انسان همواره کفران پیشه است. سوره اسری، آیه ۶۷.

۵- به درستی انسان ستمگر و کفران پیشه است. سوره ابراهیم، آیه ۳۴.

و معنای " ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ " این است که: چون خدای سبحان گرفتاریش را برطرف کرد و نعمتی از ناحیه خود به او داد، سرگرم و مستغرق در آن نعمت شده، دوباره آن گرفتاری اش را از یاد می برد، گرفتاری که خدا را به سوی آن می خواند، یعنی می خواند تا آن را برطرف کند.

و بنا بر این کلمه " ما " در جمله " ما كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ " موصوله است، و منظور از آن همان گرفتاری های قبل از نجات است. و ضمیر در " الیه " به همان " ما " برمی گردد. ولی بعضی (۱) گفته اند: " ما " مصدریه است و ضمیر در " الیه " به خدای سبحان برمی گردد، و معنایش این است که: دعا کردن به سوی پروردگارش را از یاد می برد، دعایی که قبل از رفع گرفتاری می کرد بعضی (۲) دیگر گفته اند: کلمه " ما " موصوله است " و مراد از آن خدای سبحان است.

این کلام از سایر وجوه بعیدتر است.

" وَ جَعَلَ لِلَّهِ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ " - کلمه " اندادا " به معنای امثال است، و مراد از آن- به طوری که گفته شده- (۳) بت ها و رب النوع های آنهاست. و لام در جمله " لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ " لام عاقبت است، و معنایش این است که: برای خدا امثالی گرفته که آنها را به پندار خود شریک در ربوبیت و الوهیت می دانند تا آنجا که همین پندار باعث آن می شود که مردم از راه خدا گمراه گردند، چون مردم دارای این طبیعتند که به یکدیگر نگاه می کنند، هر چه آن یکی کرد این هم کورکورانه تقلید می کند و همان طور که با زبان دعوت می شوند با عمل هم دعوت می شوند.

و بعید نیست که مراد از " انداد " مطلق اسبابی باشد که بشر بر آنها اعتماد نموده، و آرامش درونی پیدا می کند و در نتیجه از خدا غافل می ماند. و یکی از آن اسباب، بت های بت پرستان است، چون آیه شریفه همه انسانها را به این وصف معرفی می کند، و همه انسانها بت پرست نیستند، اگر چه مورد آیه کفارند، اما مورد مخصص نمی شود و باعث نمی گردد که بگوییم منظور از آیه هم همین مورد خاص است.

" قُلْ تَمَنَّعَ بِكُفْرِكُمْ قَلِيلًا إِنَّكُمْ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ " - یعنی ای انسان غافل از خدا! با همین بی خبریت از خدا، سرگرم باش، سرگرمی اندک و ناپایداری، چون تو از اهل آتشی، بازگشتت به سوی آتش است. و این امر (سرگرم باش) امر و دستوری است تهدیدی و در

ص: ۳۶۸

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۴۵.

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۱۶.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۱.

معنای خبر دادن است. یعنی تو سرانجام به سوی آتش می روی، و این سرگرمی در چند روزی اندک، آتش را از تو دفع نمی کند.

برابر نبودن انسان متنعّم غافل از خدا با مؤمن متعبد، و عدم تساوی عالم به خدا با جاهل به او

"أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ ..."

این آیه بی مناسبت و بدون اتصال با آیه قبلی نیست که می فرمود: "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى"، چون فحوای آیه قبل این است که: کافر و شاکر برابر نیستند، و با هم متشبه و مختلط نمی گردند، و در آیه مورد بحث آن را توضیح داده می فرماید: قانت و عابدی که از عذاب خدا می ترسد، و به رحمت پروردگارش امیدوار است، با کسی که چنین نیست یکسان نمی باشد.

پس جمله "أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ" یکی از دو طرف تردید است و طرف دیگرش حذف شده، و تقدیر کلام چنین است: "أ هذا الذي ذكرنا خير ام من هو قانت ...".

و کلمه "قنوت" - به طوری که راغب (۱) گفته - به معنای ملازم بودن با عبادت است، البته عبادت با خضوع. و کلمه "آناء" جمع "انی" است که به معنای وقت است، و معنای "يَحْذَرُ الْآخِرَةَ"، "يَحْذَرُ عَذَابَ الْآخِرَةِ" است، هم چنان که خدای تعالی فرموده: "إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا" (۲) و این جمله با جمله "يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ" مجموعاً خوف از عذاب و رجاء رحمت را می رسانند. و اگر عذاب را مقید به آخرت کرد، ولی رحمت را مقید به آن نکرد، بدین جهت است که رحمت آخرت ای بسا دنیا را هم فرا می گیرد.

و معنای آیه این است که: آیا این کافر که گفتیم از اصحاب آتش است، بهتر است یا کسی که همواره ملازم با اطاعت و خضوع برای پروردگارش است و در اوقاتی از شب هنگامی که فرا می رسد به نماز می ایستد و در حالی که یا در سجده است و یا ایستاده، و از عذاب آخرت می ترسد و در عین حال امیدوار به رحمت پروردگارش است؟ یعنی این دو با هم یکسان نیستند.

"قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" - در این آیه شریفه علم داشتن و نداشتن هر دو مطلق آمده، و نفرموده، علم به چه چیز، و لیکن مراد از آن بر حسب مورد آیه، علم به خداست، چون علم به خداست که آدمی را به کمال می رساند و نافع به حقیقت معنای کلمه است، و نیز نداشتنش ضرر می رساند، و اما علوم دیگر مانند مال هستند، که تنها

ص: ۳۶۹

۱- مفردات راغب، ماده "قنت".

۲- عذاب آخرت حذر شدنی است. سوره اسری، آیه ۵۷.

در زندگی دنیا بدرد می خورد و با فناى دنیا فانی می گردد.

"إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ" - یعنی از این تذکر تنها کسانی متذکر می شوند که صاحبان عقلند، و این جمله در مقام تعلیل مساوی نبودن دو طایفه است، می فرماید: اینکه گفتیم مساوی نیستند، علتش آن است که اولی به حقایق امور متذکر می شود و دومی نمی شود، پس برابر نیستند، بلکه آنها که علم دارند بر دیگران رجحان دارند.

"قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ..."

جار و مجرور "فِي هَذِهِ الدُّنْيَا" متعلق است به جمله "احسنوا" در نتیجه مراد از آن وعده ای است به کسانی که نیکوکارند، یعنی همواره ملازم اعمال نیکند. می فرماید: این گونه اشخاص حسنه و پاداشی دارند که نمی توان وصف آن را بیان کرد.

و در این آیه حسنه را مطلق آورده و معین نکرده که مراد از آن پاداشهای دنیوی و یا اخروی است، و ظاهر این اطلاق آن است که مراد از آن اعم از حسنه آخرت و حسنه دنیا است که نصیب مؤمنین نیکوکار می شود، از قبیل طیب نفس، سلامت روح، و محفوظ بودن جانها از آنچه دلهای کفار بدان مبتلا است، مانند تشویش خاطر، پریشانی قلب، تنگی سینه، خضوع، در برابر اسباب ظاهری، و نداشتن کسی که در همه گرفتاری های روزگار به او پناهنده شود و از او یاری بگیرد، و در هنگام پیش آمدن حوادث ناگوار به او تکیه داشته باشد.

و همچنین برای مؤمنین نیکوکار در آخرت سعادت جاودان و نعیم مقیم است و بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "جمله" فِي هَذِهِ الدُّنْيَا "متعلق به" حسنه" است". ولی اینطور نیست.

"وَ أَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةً" - این جمله تحریک و تشویق ایشان است به مهاجرت کردن از مکه، به خاطر این که توقف در مکه برای مؤمنین به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دشوار بود، و مشرکین هر روز بیشتر از روز قبل سخت گیری می کردند و ایشان را دچار فتنه و گرفتاری می نمودند البته آیه شریفه از نظر لفظ عام است و اختصاص به مهاجرت از مکه ندارد. بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: "مراد از" ارض الله "بهشت است می فرماید: بهشت وسیع است، و در آن مزاحمتی نیست، پس در صدد به دست آوردن آن به وسیله اطاعت و عبادت باشد" و لیکن این معنا از لفظ آیه بعید است.

"إِنَّمَا يُؤْفَى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ" - "توفیه" اجر به معنای آن است که آن را به طور تام و کامل بدهند. و از سیاق برمی آید انحصاری که کلمه "انما" مفید آن است،

ص: ۳۷۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۲.

متوجه جمله "بغیر حساب" باشد. بنا بر این جار و مجرور "بغیر حساب" متعلق می شود به کلمه "یوفی" و صفتی است برای مصدری که "یوفی" بر آن دلالت دارد.

و معنایش این است که: صابران اجرشان داده نمی شود، مگر اعطایی بی حساب.

پس صابران بر خلاف سایر مردم به حساب اعمالشان رسیدگی نمی شود و اصلاً نامه اعمالشان باز نمی گردد، و اجرشان همسنگ اعمالشان نیست.

در آیه شریفه "صابران" هم مطلق ذکر شده و مقید به صبر در اطاعت و یا صبر در ترک معصیت و یا صبر بر مصیبت نشده هر چند که صبر در برابر مصائب دنیا، بخصوص صبر در مقابل اذیت های اهل کفر و فسوق که به مؤمنین مخلص و با تقوا می رسد با مورد آیه منطبق است (و لیکن همانطور که در سایر موارد گفته ایم مورد مخصص نیست).

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "بغیر حساب" حال از "اجرهم" است یعنی اجر بی حساب و بسیار ولی وجه سابق قریب تر است به ذهن.

بحث روایتی (روایاتی در باره اخلاص، "الَّذِينَ يَعْلَمُونَ"، و شان نزول آیه: "أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ...") و اجر صابران

در الدر المنثور است که: ابن مردویه از یزید رقاشی روایت کرده که گفت: مردی به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عرضه داشت: ما اموال خود را به این و آن می دهیم تا در غیاب ذکر خیر ما گویند، آیا در این گونه انفاقها اجری هم داریم یا نه؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: خدای تعالی هیچ عمل نیکی را نمی پذیرد، مگر از کسی که آن را خالص برای خدا انجام داده باشد، آن گاه این آیه را تلاوت فرمود: "أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ" (۲).

و نیز در همان کتاب آمده که ابن جریر از طریق جویری، از ابن عباس روایت کرده که در تفسیر جمله "وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ..." گفته: این آیه در باره سه قبیله بنی عامر، بنی کنانه، و بنی سلمه، نازل شد که هر سه بت می پرستیدند و می گفتند ملانکه دختران خدایند. و نیز می گفتند: "مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى" (۳).

مؤلف: آیه شریفه مطلق است، و شامل عموم و ثنی مذهبان می شود، و جمله "مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى" منطبق همگی آنان است، و همچنین اعتقاد به فرزند داشتن خدا، و در آیه هم تصریحی نشده به اینکه ملانکه را دختران خدا می پنداشتند. پس حق مطلب آن است که این روایت از باب تطبیق است.

ص: ۳۷۱

۱- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۴۸. [.....]

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۲.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۲.

و در کافی (۱) و علل الشرائع هر یک به سند خود از زراره از امام باقر (علیه السلام) روایت آورده اند که در ذیل جمله "آناء اللَّيْلِ ساجداً وَ قائماً" فرمود: منظور نماز شب است، (۲).

و در کافی به سند خود از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که در ذیل این آیه از کلام خدای عز و جل که می فرماید: "هَلْ يَشْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ" فرموده: ما هستیم که دارای علمیم و دشمنان مایند که بی علمند و شیعیان ما صاحبان خردند (۳).

مؤلف: این مضمون به طرق بسیاری از امام باقر و صادق (علیه السلام) روایت شده، و از باب تطبیق کلی بر مورد است، نه از باب تفسیر.

و در الدر المنثور است که: ابن سعد در طبقات خود و ابن مردویه، از ابن عباس روایت کرده اند که در ذیل جمله "أَمَّنْ هُوَ قَانَتْ آناء اللَّيْلِ ساجداً وَ قائماً" گفته است: این آیه در حق عمار بن یاسر نازل شد (۴).

مؤلف: نظیر این مضمون از جوینبر از عکرمه نیز نقل شده. و از جوینبر از ابن عباس نیز آمده که گفت: این آیه در باره ابن مسعود، عمار، و سالم مولای ابی حذیفه نازل شده، و از ابی نعیم و ابن عساکر از ابن عمر روایت شده که گفت: عثمان بوده و روایات دیگری آن را در باره اشخاص دیگری دانسته اند. و همه این روایات از باب تطبیق عموم آیه به مورد آن است، نه اینکه آیه در خصوص موردی نازل شده باشد تا شان نزول اصطلاحی باشد، چون این سوره یک مرتبه و دفعتا نازل شده است، (دیگر معنا ندارد که در باره همه نامبردگان نازل شده باشد). و در مجمع البیان آمده که عیاشی به سند خود از عبد الله بن سنان از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: روزی که نامه های اعمال باز می شود و میزان اعمال نصب می گردد، برای اهل بلاء نه میزانی نصب می شود، و نه نامه عملی باز می گردد، آن وقت این آیه را تلاوت فرمود: "إِنَّمَا يُؤَفِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ" (۵).

مؤلف: در الدر المنثور هم از ابن مردویه، از انس بن مالک، از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایتی نقل کرده که در آن این مضمون آمده (۶).

ص: ۳۷۲

۱- کافی ج ۳، ص ۴۴۴، ح ۱۱.

۲- علل الشرائع، ص ۳۶۳، ح ۸.

۳- کافی، ج ۱، ص ۲۱۲، ح ۱.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۳.

۵- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۲.

۶- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۳.

اشاره

قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ (۱۱) وَ أُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ (۱۲) قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۳) قُلِ اللَّهُ أَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي (۱۴) فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ أَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ (۱۵)

لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلْمٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلْمٌ ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهَ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ (۱۶) وَ الَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَ أَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبَشِّرْ عِبَادِ (۱۷) الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ (۱۸) أَمْ مَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَ فَأَنْتَ تُنقِذُ مَنْ فِي النَّارِ (۱۹) لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرْفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرْفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَ عَدَّ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ (۲۰)

ترجمه آیات

بگو من مامور شده ام که خدا را پرستم و دین را خالص برای او بدانم (۱۱).

و نیز مامورم که اولین مسلمان باشم (۱۲).

بگو من می ترسم در صورت نافرمانی ام از امر خدا دچار عذاب روزی عظیم گردم (۱۳).

بگو من تنها خدا را می پرستم و دین خود را برای او خالص می سازم (۱۴).

شما هر چه می خواهید به جای خدا بپرستید بگو براستی زیانکاران واقعی آنهاست که نفس خود و خویشان خود را در روز قیامت باخته باشند، آگاه باشید که براستی خسران مبین همین است (۱۵).

که از بالای سر طبقاتی از آتش و در زیر پا طبقاتی از آتش دارند این است که خداوند بندگان خود را با آن می ترساند که ای بندگان من از قهر من بپرهیزید (۱۶).

و کسانی که اجتناب دارند از طاغوت از اینکه او را بپرستند و به سوی خدا بازمی گردند ایشان (نزد خدا) بشارت دارند. پس بندگان مرا بشارت ده (۱۷).

همانهایی را که به هر سخنی گوش می دهند پس بهترین آن را پیروی می کنند، آنان هستند که خدا هدایتشان کرده و آنان هستند صاحبان خرد (۱۸).

آیا کسی که عذاب برایش حتمی شده آیا تو می خواهی کسی را که داخل آتش است نجات دهی؟ (۱۹).

لیکن کسانی که از پروردگارشان می ترسند غرفه هایی دارند که ما فوق آن نیز غرفه هایی است بنا شده که از دامنه و چشم اندازش نهرها جاری است این وعده خداست و خدا خلف وعده نمی کند (۲۰).

بیان آیات

اشاره

در این آیات به نوعی به آغاز کلام برگشت شده، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد به مردم ابلاغ کند که اگر ایشان را به توحید و اخلاص دین برای خدا می خواند، بدان جهت است که او مامور از طرف خداست، و نیز مامور شده است که خود او هم مانند سایرین به این دعوت پاسخ مثبت دهد، چیزی که هست این فرق را با سایرین دارد که او باید اولین کس باشد به اسلام آوردن و تسلیم در برابر آنچه به سویش دعوت می کند، و خلاصه به چیزی دعوت کند که خودش قبل از دعوت دیگران به آن ایمان داشته باشد حال چه اینکه مردم دعوتش را بپذیرند و یا آن را رد کنند.

پس دیگر مردم چشم این طمع را نباید داشته باشند که آن جناب بر خلاف دعوتش عمل کند و سیره اش مخالف دعوتش باشد، برای اینکه آن جناب دعوت پروردگار خود را قبلاً پذیرفته و اجابت کرده، و او در دین خود استوار و ثابت قدم و از عصیان خدای تعالی ترسان است، با چنین حالی مردم را دعوت می کند، کفار را انذار و مؤمنین را بشارت می دهد. آنان را به عذابی که خدا برایشان آماده کرده، و اینان را به نعمی که خدا برایشان تهیه کرده

"قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ ... أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ" این آیه به نحوی به اول سوره برگشت کرده، که می فرمود: "إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" و منظور از آن این است که کفار را به کلی از اینکه آن جناب انعطافی بخرج دهد مایوس کند تا دیگر طمعی به او نکنند و سخنی از ترک دعوت و سازگاری با شرک ورزیدن او به میان نیاورند، و این معنا در اول سوره "ص" و نیز در آیاتی دیگر خاطر نشان شده است.

پس گویا در آیه مورد بحث می خواهد بفرماید: به ایشان بگو آنچه من بر شما تلاوت کردم که باید خدا را پرستم و دین خدا را خالص کنم، هر چند خطاب در آن متوجه من است، و لیکن باید متوجه باشید که این صرف دعوت نیست که من فقط شنونده ای باشم و مامور باشم که خطاب خدا را به شما برسانم، و خودم هیچ وظیفه ای دیگر نداشته باشم، بلکه من نیز مانند یک یک شما مامورم او را عبادت نموده، دین را برای او خالص سازم. باز تکلیف من به همین جا خاتمه نمی یابد، بلکه مامورم که قبل از همه شما در برابر آنچه بر من نازل شده تسلیم باشم، و به همین جهت قبل از همه شما من تسلیم شده ام، و اینک بعد از تسلیم شدن خودم به شما ابلاغ می کنم. آری من از پروردگارم می ترسم و او را به اخلاص می پرستم، و به او ایمان آورده ام، چه اینکه شما ایمان بیاورید و یا نیاورید. پس دیگر طمعی به من نداشته باشید.

پس اینکه فرمود: "قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ" اشاره است به اینکه آن جناب در اطاعت دستور خدا به اخلاص در دین و داشتن دین خالص مانند سایر مردم است.

بیان جمله "أُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ" و اینکه پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز پیشاپیش دیگران مکلف و مامور به اسلام و عبادت مخلصانه است

و جمله "وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ" اشاره است به اینکه در امری که متوجه من شده زیادتی است بر امری که متوجه همه شده است، و آن زیادتی عبارت از این است که خطاب، قبل از شما متوجه من شده، و غرض از توجه آن به من قبل از شما این است که من اولین کسی باشم که تسلیم این امر شده ام و به آن ایمان آورده ام.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: لام در جمله "لان اکون" لام تعلیل است، و چنین معنا می دهد: من به این علت مامور شده ام که اولین مسلم هستم، بعضی (۲) دیگر گفته اند: "لام" زاید است، هم چنان که می بینیم در آیه "قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ" (۱) حرف لام نیامده.

ص: ۳۷۵

۱- من مامور شده ام اولین کسی باشم که اسلام آورده. سوره انعام، آیه ۱۴.

ولی برگشت هر دو وجه به یک معنا است، برای اینکه اولین مسلمان بودن آن جناب، عنوانی به اسلام او می دهد، و همین عنوان هم می تواند غایت امر به اسلام آوردن باشد، و هم می تواند متعلق امر باشد، و به آن امر بفرماید، مثل اینکه هم صحیح است بگوییم " او را بزن برای اینکه ادب بشود" و هم صحیح است بگوییم " او را با زدن ادب کن". (که در این مثال تادیب که عنوان فعل است، در اولی غایت و علت واقع شده، و در دومی خود آن متعلق امر واقع شده است).

در کشف می گوید در معنای این آیه شریفه چند وجه است:

یکی اینکه " من اولین کسی باشم که در عصر خودم و از بین قومم اسلام آورده باشم" چون آن جناب اولین کسی بود که با دین پدران خود مخالفت کرده، و نیز اولین کسی بوده که بت ها را رها کرده و نابود نموده است.

دوم اینکه " من اولین کسی از بین دعوت شدگان باشم که اسلام آورده".

سوم اینکه " من اولین کسی باشم که خودش را به همان چیزی که دیگران را دعوت کرده، دعوت کرده باشد، تا هم در قولم و هم در فعلم مقتدای قومم باشم، و چون پادشاهان نباشم که مردم را به چیزی دعوت می کنند که خود عمل نمی کنند. و این که رفتارم، به گونه ای باشد که با اولیت در اسلام سازگار باشد تا مردم را به سبب عمل که همان اولیت است رهنمون شود" [\(۱\)](#).

و لیکن خواننده عزیز متوجه است که از وجوه مزبور آنکه با سیاق آیات سازگارتر است همان وجه سوم است، و آن همان وجهی است که ما قبلاً گفتیم و البته سایر وجوه هم از لوازم آن وجه است.

" قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنَّ عَصِيَّتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ" مراد از نافرمانی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نسبت به پروردگارش، به شهادت سیاق این است که: با امر او به این که دین را برای خدای اخلاص نماید مخالفت ورزد. و مراد از " یوم عظیم" روز قیامت است. و این آیه در حقیقت به منزله زمینه چینی برای آیه بعدی است.

" قُلِ اللَّهُ أَعْتَدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِي فَاَعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ" این آیه تصریح دارد به اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امر پروردگار خود

ص: ۳۷۶

را اطاعت و امتثال کرده، بر خلاف آیه قبلی که همین معنا را به طور کنایه می‌رساند. در این آیه بکلی کفار را مایوس کرده، و برای همیشه از اینکه آن جناب در برابر خواسته‌هایشان (که همان مخالفت با اوامر الهی است) روی خوش نشان دهد، نومیدشان ساخته است.

و اگر کلمه "الله" را که از نظر ترکیب بندی کلام، مفعول کلمه "اعبد" است، و باید بعد از آن آمده باشد، جلوتر آورده، برای این است که انحصار را افاده کند، و بفهماند که من تنها خدا را می‌پرستم. و جمله "مُخْلِصاً لَّكَ دِينِي" معنای حصر را تأکید می‌کند. و جمله "فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ" امری است تهدیدی که می‌فهماند به غیر خدا هر چه را بپرستید سودی به حالتان نخواهد داشت و بالأخره عذاب و وبال اعراضتان از پرستش خدا با اخلاص، گریبانتان را خواهد گرفت. و این معنا که از مفهوم جمله مزبور استفاده می‌شود، صریح در ذیل آیه است که می‌فرماید: "قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ..."

مقصود از خسران نفس و اهل، و اینکه چنین زبانی "خسران مبین" است

"قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ..."

کلمه "خسر" و "خسران" هر دو به معنای از دست دادن سرمایه است، یا همه اش و یا بعضی از آن. البته کلمه "خسران" رساتر از کلمه "خسر" است، و "خسران نفس" به معنای آن است که آدمی نفس خود را در معرض هلاکت و بدبختی قرار دهد، به طوری که استعداد کمالش از بین برود و سعادت به کلی از او فوت شود. "خسارت اهل" هم به همین معنا است.

در این آیه شریفه تعریضی است به مشرکین، که در جمله "فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ" مورد خطاب واقع شده‌اند، گویا فرموده، شما هر چه را بپرستید بالأخره سرمایه نفس را از دست داده‌اید، به خاطر اینکه آن را با به کفر کشاندن به هلاکت رساندید، و همچنین اهل و خویشاوندان خود را هلاک کردید، چون شما آنان را وادار به کفر و شرک کردید، و این کفر و شرک همان خسران حقیقی است.

"أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ" - آگاه باشید که خسران حقیقی هم همین است، برای اینکه خسرانهای مربوط به امور دنیا هر چه باشد چه مال و چه جاه، ناپایدار است، به خلاف خسران روز قیامت که پایانی ندارد، دائم و جاودان است، چون نه زایل می‌شود و نه منقطع.

علاوه بر این، مال و یا جاه وقتی با خسران از دست رفت، جبرانش ممکن است، چه بسا می‌شود که مثل آن و یا بهتر از آن جایگزین آن گردد، به خلاف خسران نفس، که دیگر جبران نمی‌پذیرد.

البته این در صورتی است که مراد از "اهل" خویشاوندان و نزدیکان دنیایی انسان

باشد. چون بعضی گفته اند: "مراد از آن همسران و خدمتکارانی است که خدا برای انسان مؤمن و متقی در بهشت آماده کرده" و این معنا بهتر و با مقام آیه مناسب تر است، چون خویشاوندی و هر رابطه اجتماعی دنیا در روز قیامت از هم گسیخته می شود، هم چنان که خدای تعالی خبر داده که "فَلَا أُنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ" (۱)

و نیز فرموده: "يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئاً" (۲) و آیاتی دیگر غیر از اینها.

و نیز مؤید معنای دوم این آیه است که می فرماید: "فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسيراً وَ يُنْقَلَبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُوراً" (۳).

"لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ..."

کلمه "ظلل" جمع "ظله" است و- به طوری که گفته اند- به معنای ساتری است در بالای سر. و مراد از اینکه ساتری از آتش در بالای سر و ساتری دیگر در زیر پا دارند، این است که آتش از همه جهات به ایشان احاطه دارد. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"وَ الَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَ أَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى" راغب گفته: کلمه "طاغوت" عبارت است از هر متجاوز و از هر معبودی به غیر خدای تعالی. و این کلمه هم در یک نفر استعمال می شود، و هم در جمع (۴) و ظاهراً مراد از آن در آیه شریفه بت ها و هر معبود طاغی دیگری است که به جای خدا پرستیده شود.

در آیه شریفه به صرف اجتناب از پرستش طاغوت اکتفاء نشده، بلکه بر آن "وَ أَنَابُوا إِلَى اللَّهِ" اضافه کرده است و این اشاره بدان است که صرف نفی خدایان دیگر هیچ فایده ای ندارد، آنچه فایده می دهد این است که انسان بین نفی آن آلهه و اثبات اله واحد، جمع کند.

هم خدا را پرستد و هم غیر او را نپرستد. این است عبادت با اخلاص دین.

"لَهُمُ الْبُشْرَى" - این جمله، جمله ای است انشایی، که در عین حال خبر واقع شده برای "الَّذِينَ اجْتَنَبُوا ..."

"فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ ..."

مقتضای ظاهر عبارت این بود که بفرماید: "لهم البشری فبشرهم" و حاجت نبود که "

ص: ۳۷۸

۱- امروز دیگر رابطه و نسبتی بیشان نیست. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۱.

۲- روزی که هیچ کس برای دیگری مالک چیزی نیست. سوره انفطار، آیه ۱۹.

۳- و اما کسی که نامه عملش به دست راستش داده شود، به زودی محاسبه می شود در حالی که حسابی آسان خواهد داشت.

با خرسندی به اهلش ملحق خواهد شد. سوره انشقاق، آیه ۷-۹.

۴- مفردات راغب، ماده "طغی".

کلمه "عباد" آورده شود، و لیکن به منظور از آوردن آن این بوده که با اضافه شدن به ضمیر متکلم آورده شود، تا احترامی از آنان به عمل آمده باشد، و هم دنبالش با جمله "الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ ... " توصیف شوند.

و مراد از "قول" به شهادت اینکه دنبالش مساله "اتباع" آمده، آن قولی است که ارتباط و مساسی با عمل داشته باشد، پس بهترین قول آن قولی است که آدمی را بهتر به حق برساند، و برای انسان خیرخواهانه تر باشد. و انسان فطرتاً این طور است که حسن و جمال را دوست می دارد و به سوی مجذوب می شود، و معلوم است که هر چه آن حسن بیشتر باشد این جذبه شدیدتر است. و اگر زشت و زیبا، هر دو را ببیند، به سوی زیبا متمایل می شود، و اگر زیبا و زیباتر را ببیند به سوی زیباتر می گراید. و اما اگر به سوی زیباتر نرود، و باز به همان زیبا سرگرم شود معلوم می شود که سرگرمی اش به زیبا به خاطر زیبایی آن نبوده، چون اگر برای زیبایی آن بود با بیشتر شدن زیبایی، باید بیشتر مجذوب شود، و زیبا را رها کرده به طرف زیباتر متمایل شود.

پس اینکه آیه شریفه بندگان خدا را توصیف فرموده به اینکه "پیرو بهترین قولند" معنایش این است که مطبوع و مفطور بر طلب حقند و به فطرت خود رشد و رسیدن به واقع را طالبند. پس هر جا امرشان دایر شود بین حق و باطل، بین رشد و گمراهی، البته حق و رشد را متابعت می کنند و باطل و گمراهی را رها می نمایند. و هر جا امرشان دایر شود بین "حق" و "احق" - حق تر - و رشد و رشد بیشتر، البته حق تر و رشد بیشتر را انتخاب می کنند.

پس حق و رشد، مطلوب بندگان خداست، و به همین جهت هر چه بشنوند به آن گوش می دهند و این طور نیست که متابعت هوای نفس کنند و هر سخنی را به صرف شنیدن بدون تفکر و تدبیر رد کنند.

مفاد جمله "الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ" که در وصف بندگان خود فرموده است

پس جمله "الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ" مفادش این است که: بندگان خدا طالب حق و رشدند، به هر سخنی که گوش دهند بدین امید گوش می دهند که در آن حقی بیابند و می ترسند که در اثر گوش ندادن به آن، حق از ایشان فوت شود.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از "گوش دادن به حرف و پیروی کردن از بهترین آن" گوش دادن به قرآن و غیر قرآن، و پیروی کردن از قرآن است.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد استماع اوامر خدای تعالی و پیروی کردن بهترین آنها

ص: ۳۷۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۳، ص ۲۵۳.

است، مثلاً در مسأله قصاص، خدا هم اجازه قصاص به ایشان داده، و هم عفو، و ایشان عفو را پیروی می کنند. و نیز هم اجازه داده صدقه را آشکارا دهند و هم پنهانی، و ایشان پنهانی صدقه می دهند.

ولی این دو قولی که از مفسرین نقل کردیم بدون دلیل عموم آیه را تخصیص می زند.

"أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ" - این جمله اشاره است به اینکه صفت پیروی از بهترین قول، خود هدایتی است الهی، و این هدایت - که گفتیم عبارت است از طلب حق و آمادگی تام برای پیروی از آن هر جا که یافت شود - هدایتی است اجمالی که تمامی هدایت های تفصیلی و رسیدن به هر یک از معارف الهی بدان منتهی می شود.

"وَأُولَئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ" - یعنی اینها تنها کسانی که صاحب عقلند. و از این جمله استفاده می شود که عقل عبارت است از نیرویی که با آن به سوی حق راه یافته می شود، و نشان داشتن عقل پیروی از حق است. و در تفسیر آیه "وَمَنْ يَرْغَبْ عَنِ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ" (۱) که از آن استفاده می شود که سفیه آن کسی است که دین خدا را پیروی نکند، در نتیجه عاقل آن کسی است که دین خدا را پیروی کند.

"أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ" کلمه عذاب برای هر کس که کفر بورزد آن روز ثابت شد که آدم به سوی زمین هبوط می کرد، در آن روز به او گفتند: "وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" (۲) و در این معنا آیات دیگری نیز هست.

مقتضای سیاق این است که در آیه چیزی در تقدیر گرفته شده باشد، چیزی که جمله "أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ" بر آن دلالت کند، و تقدیر کلام این است که: "أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ يَنْجُو مِنْهُ - آیا کسی که کلمه عذاب بر او ثابت شده، از عذاب نجات می یابد؟". و این تقدیر بهتر از آن است که بگوییم تقدیرش "أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ وَجِبَتْ عَلَيْهِ الْجَنَّةُ - آیا کسی که کلمه عذاب بر او ثابت شده بهتر است، یا کسی که بهشت بر او واجب گشته" می باشد.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: "معنی جمله این است که آیا کسی که وعید خدای

ص: ۳۸۰

۱- هیچ کس از آیین ابراهیم روی نگرداند بجز مردم بی خرد. سوره بقره، آیه ۱۳۰.

۲- و کسانی که کفر بورزند و آیات ما را تکذیب کنند، اهل آتش و در آن جاوید خواهند بود. سوره بقره، آیه ۳۹.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۴.

تعالی به عقاب بر او واجب گشته، آیا تو می توانی او را از آتش خلاص کنی و با آوردن " مَنْ فِي النَّارِ " اکتفاء کرده، از اینکه ضمیر " تنقذه " را بیاورد. و برای اینکه بیشتر شنونده را متوجه معنا کند، استفهام را تکرار کرده " .

بعضی (۱) دیگر گفته اند: " تقدیر آیه " أفانت تنقذ من في النار منهم " است، یعنی آیا تو می توانی از ایشان آن کسانی را که در آتش نجات دهی؟ چیزی که هست ضمیر " منهم " از آن حذف شده " . و این وجه از همه وجوه نامربوطتر است.

" لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ " کلمه " غرف " جمع " غرفه " به معنای بالاخانه است. بعضی (۲) گفته اند: " این جمله در مقابل جمله " لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلٌّ مِنَ النَّارِ وَ مِنْ تَحْتِهِمْ ظُلٌّ " که در باره کفار است قرار دارد.

" وَعِدَ اللَّهُ " - یعنی خداوند به ایشان وعده داده این وعده را. در نتیجه کلمه مزبور مفعول مطلق است که به جای فعل خود نشسته.

" لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ " - این جمله از سنت خدای تعالی در وعده هایش خبر می دهد و در عین حال دلهای بندگان خود را خرسند می سازد.

بحث روایتی (چند روایت در باره خسران نفس و اهل، اطاعت جباران، و ...)

در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود، از امام ابی جعفر (علیه السلام) آمده که در ذیل جمله " قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ " فرموده: یعنی در نفس خود و اهلشان مغبون شدند (۳).

و در مجمع البیان در ذیل آیه " وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى " می گوید: ابو بصیر از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: شما (پیروان مکتب اهل بیت) همانها هستید. و هر کس جباری را اطاعت کند گویا او را پرستیده (۴).

ص: ۳۸۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۴.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۴.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۴۸.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۳.

مؤلف: این روایت از باب تطبیق مصداق بر مفهوم عام است.

و در کافی است که بعضی از اصحاب ما بدون ذکر سند از هشام بن حکم روایت کرده اند که گفت: امام ابو الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) به من فرمود: ای هشام خدای تبارک و تعالی اهل عقل و فهم را در کتاب خود بشارت داده و فرموده: "فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمُ أُولُوا الْأَلْبَابِ" (۱).

و در الدر المنثور است که: ابن جریر و ابن ابی حاتم از زید بن اسلم روایت کرده اند که در ذیل آیه "وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا" گفته است: این دو آیه در باره سه نفر که در جاهلیت می گفته اند "لا اله الا الله" نازل شده، و آن سه نفر عبارت بودند از زید بن عمرو بن نفیل، و ابو ذر غفاری، و سلمان فارسی (۲).

مؤلف: این روایت را صاحب مجمع البیان از عبد الله بن زید نقل کرده (۳) و در الدر المنثور هم از ابن مردویه از ابن عمر آورده که گفت: در باره سعید بن زید و ابو ذر و سلمان نازل شده. و نیز از جویر از جابر بن عبد الله روایت کرده که گفت: در باره مردی از انصار نازل شده که وقتی آیه "لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ..." نازل شد هفت غلام خود را آزاد کرد (۴). ولی ظاهراً تمامی این روایات از باب تطبیق داستان بر آیه می باشد.

ص: ۳۸۲

۱- اصول کافی، ج ۱، ص ۱۳، ح ۱۲.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۳ که بجای "عبد الله بن زید"، "عبد الرحمن بن زید" می باشد.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۵.

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَيَلَكَ يُنَابِعُ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فَتَرَاهُ مُضْفَرًا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِذْرًا لِمَنْ يَأْتِيهِ مِنَ الْبَابِ الْأَيْمَنِ (٢١) أَمْ مَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ قَوْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أَوْلَيْكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٢٢) اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشِرُّ عَنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (٢٣) أَمْ مَنْ يَتَّبِعِ بَوَجهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ (٢٤) كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَاَتَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ (٢٥)

فَأَذَاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْعَذَابَ الْأَخْرَجَهُ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ (٢٦) وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (٢٧) قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ (٢٨) ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (٢٩) إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ (٣٠)

ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ (٣١) فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ (٣٢) وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (٣٣) لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ (٣٤) لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (٣٥)

أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (٣٦) وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ (٣٧)

مگر ندیدی که خدا از آسمان آبی را فرستاد و همان را در رگ و ریشه ها و منابع زیرزمینی بدوانید و سپس به وسیله همان آب همواره کشت و زرع بیرون می آورد، زرعی با رنگهای گوناگون و سپس آن زرع را می خشکاند و تو می بینی که پس از سبزی و خرمی زرد می شود آن گاه آن را حطامی می سازد که در این خود تذکری است برای خردمندان (۲۱).

آیا کسی که خدا سینه اش را پذیرای اسلام کرد و در نتیجه همواره با نور الهی قدم برمی دارد چون سنگدلان است. پس وای بر سنگدلانی که یاد خدا دلهایشان را نرم نمی کند آنان در ضلالتی آشکارند (۲۲).

خدا بهترین سخن را نازل کرده کتابی که ابغاضش بهم مربوط و به یکدیگر منعطف است آنهایی که از پروردگارشان خشیت دارند از شنیدنش پوست بدنشان جمع می شود و در عین حال پوست و دلشان متمایل به یاد خدا می گردد این هدایت خداست که هر که را بخواهد با آن هدایت می کند و کسی که خدا گمراهش کند دیگر راهنمایی نخواهد داشت (۲۳).

آیا کسی که روی خود را از عذاب در روز قیامت حفظ می کند مثل بی پروایان است در آن روز به ستمکاران گفته می شود بچشید آنچه را که خود کسب کرده اید (۲۴).

کسانی هم که قبل از ایشان بودند آیات خدا را تکذیب کردند در نتیجه عذاب، آنان را گرفت در حالی که احتمالش را هم نمی دادند (۲۵).

پس خدای تعالی خواری در زندگی دنیا را به آنان چشاندید و هر آینه عذاب آخرت بزرگتر است اگر بفهمند (۲۶).

در این قرآن برای مردم از هر نوع مثلی آوردیم شاید متذکر شوند (۲۷).

قرآنی عربی و بدون انحراف شاید که پرهیزند (۲۸).

خدای تعالی مردی را مثل زده که چند شریک ناسازگار بر سر او نزاع کنند و مردی را که تنها مملوک یک نفر باشد آیا این دو در مثل با هم یکسانند؟ حمد همه اش از خدا است و لیکن بیشترشان نمی دانند (۲۹).

تو خواهی مرد و ایشان هم خواهند مرد (۳۰).

و سپس همه شما در روز قیامت نزد پروردگارتان مخاصمه خواهید کرد (۳۱).

پس کیست ستمکارتر از کسی که بر خدا دروغ ببندد و سخن راستی را که آمده تکذیب کند؟ آیا پنداشته که در دوزخ جایی برای کفار نیست (۳۲).

و کسانی که سخن راست دارند و سخن راست را تصدیق هم می کنند تنها ایشانند پرهیزکاران (۳۳).

که نزد پروردگارشان هر چه بخواهند دارند و این است جزای نیکوکاران (۳۴).

تا خدا بدترین گناهانشان را بریزد و اجرشان را بر طبق بهترین عملشان بدهد (۳۵).

آیا خدا کافی برای امور بنده خود نیست؟ و شما را از معبودهای دیگر می ترساند و کسی که خدا گمراهش کرده باشد دیگر راهنمایی برایش نخواهد بود (۳۶).

و کسی که خدا هدایتش کرده باشد او هم دیگر گمراه کننده ای برایش نخواهد بود آیا خدا عزیز و منتقم نیست؟ (۳۷).

بیان آیات

اشاره

در این آیات به همان احتجاجی که در آغاز سوره بر ربوبیت خدای تعالی می شد، برگشت شده، و نیز پیرامون هدایت راه یافتگان، و ضلالت گمراهان و مقایسه بین این دو گروه و سرانجام کار هر یک از آن دو، سخن می رود، و نیز بیان می شود که هدایت قرآن به چه معنا است.

"أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعٌ فِي الْأَرْضِ ..."

در مجمع البیان می گوید: کلمه "ینابیع" جمع "ینبوع" است، و آن جایی است که آب از آن می جوشد، مثلاً می گویند: "نبع الماء من موضع کذا- آب از فلان محل می جوشد و فوران می کند" و کلمه "زرع" عبارت است از آنچه از زمین می روید و مانند درخت ساقه ندارد. و کلمه "شجر" عبارت است از آنچه که ساقه و شاخه دارد. و کلمه "نبات" هر دو قسم رویدنی را شامل می شود. و کلمه "بهیج" از مصدر "هیج" است که به معنای نهایت مرتبه خشک شدن نبات است، و کلمه "حطام" به معنای کاه و خس متفرق است (۱).

ص: ۳۸۵

و معنای جمله " فَسَيَلْكُهُ يَنَابِيعُ فِي الْأَرْضِ " این است که: خداوند آب را در چشمه ها و رگه های زمینی که چون رگهای بدن آدمی است داخل کرده، و زمین آن را از جانبی به جانبی دیگر انتقال می دهد. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

آیه شریفه - به طوری که ملاحظه می کنید - بر یگانگی خدای تعالی در ربوبیت احتجاج می کند.

لازمه هدایت، شرح صدر برای اسلام، و لازمه ضلالت، قساوت قلب از یاد خداست

" أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ ... "

بعد از آنکه در آیه قبلی فرمود که در مساله انزال آب از آسمان و رویاندن رویدنیها تذکری است برای خردمندان، که همان بندگان با تقوی خدایند. و نیز قبلا فرموده بود که این طایفه همان کسانی هستند که خدا هدایتشان کرده، اینک در این آیه می فرماید: این طایفه چون دیگران گمراه نیستند و علت این معنا را توضیح می دهد، و آن این است که این طایفه دارای نوری از ناحیه پروردگار خویشند که با آن نور، حق را می بینند. و سبب دیگرش این است که این طایفه دلی نرم دارند که از پذیرفتن حق، و هر کلام نیکویی که بشنوند سرپیچی نمی کنند.

پس جمله " أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ ... " مبتدایی است که خبرش حذف شده. و جمله " فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ ... "، می فهماند که آن خبر چیست، و تقدیر کلام چنین است. " أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ كَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ - آیا کسی که خدا دلش را برای پذیرفتن اسلام نرم و پذیرا کرده، چون سنگدلانند؟ " و این استفهام انکاری است و معنایش این است که: هرگز برابر نیستند.

و " شرح صدر " به معنای گشادگی سینه است، تا ظرفیت پذیرفتن سخن را داشته باشد و چون شرح صدر به خاطر اسلام است، و اسلام عبارت است از تسلیم در برابر خدا و آنچه او اراده کرده و او هم جز حق را اراده نمی کند، در نتیجه شرح صدر برای اسلام، به این معنا خواهد بود که انسان وضعی به خود بگیرد که هر سخن حقی را بپذیرد و آن را رد نکند.

البته معنای این حرف این نیست که هر سخنی را هر چه باشد کورکورانه بپذیرد، بلکه با بصیرت نسبت به حق و شناختن راه رشد، آن را می پذیرد، و به همین جهت دنبالش اضافه کرده: " فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ " و با آوردن کلمه " علی " او را به سواره ای تشبیه کرد که بر نوری سوار شده، راه می پیماید، و از هر چه بگذرد (هر چه که بر دلش بگذرد)، آن را به خوبی می بیند و اگر حق باشد آن را از باطل تمیز می دهد، به خلاف گمراهی که در سینه اش شرحی و ظرفیتی نیست تا گنجایش حق را داشته باشد، و نیز بر مرکبی از نور سوار نیست، تا حق را از باطل تمیز دهد.

و جمله " فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ " تفریح بر جمله قلبی است، چون دلالت می کند بر این که اشخاص قاسیه القلوب - با در نظر داشتن اینکه قساوت قلب و سختی آن لازمه نداشتن شرح صدر و نور قلبی است - با آیات خدا متذکر نمی شوند، و در نتیجه به سوی حقی که آیات خدا بر آن دلالت می کند راه نمی یابند، و به همین جهت دنبالش فرموده:

" أَوْلَيْكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ "

و در این آیه شریفه هدایت به لازمه اش تعریف شده، که همان شرح صدر و نورانیت قلب باشد، و ضلالت هم به لازمه اش، یعنی قساوت قلب از ذکر خدا.

در سابق در تفسیر آیه " فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ... " (۱) نیز گفتاری در معنای هدایت ایراد کردیم بدانجا مراجعه فرمایید.

مراد از اینکه قرآن " احسن الحديث "، " کتابا متشابها " و " مثانی " است و ...

" اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي ... "

این آیه شریفه نسبت به آیه قلبی نظیر اجمال بعد از تفصیل است، چون در آیه قلبی هدایت را بطور مفصل بیان کرده بود، و در این آیه بطور اجمال بیان می کند، هر چند که این آیه بیان هدایت قرآن و تعریف آن نیز هست.

پس منظور از بهترین حدیث در جمله " اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ " قرآن کریم است و کلمه " حدیث " به معنای سخن است، هم چنان که در آیه " فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ " (۲) و نیز در آیه " فَبَأَى حَدِيثٍ بَعِيدَهُ يُؤْمِنُونَ " (۳)، نیز به همین معنا است. پس قرآن بهترین سخن است، به خاطر اینکه مشتمل است بر محض حق، حقی که باطل بدان رخنه نمی کند، نه در عصر نزولش، نه بعد از آن، و نیز به خاطر اینکه کلام مجید خداست.

" كِتَابًا مُتَشَابِهًا " - یعنی کتابی است که هر قسمتش شبیه سایر قسمت ها است، و این تشابه غیر از تشابهی است که در مقابل محکم استعمال شده، چون تشابه دومی صفت بعضی از آیات قرآن است و در آیه مورد بحث همه آیات را متشابه خوانده، پس این تشابه غیر آن تشابه است، آن تشابه به معنای واضح نبودن معنای آیه است، و این تشابه به معنای آن است

ص: ۳۸۷

- ۱- پس هر که را خدا بخواهد هدایت کند قلبش را به نور اسلام روشن گرداند. سوره انعام، آیه ۱۲۵. [.....]
- ۲- اگر قبول ندارند که این قرآن کلام خدا است پس حدیثی مانند آن بیاورند. سوره طور، آیه ۳۴.
- ۳- پس بعد از قرآن دیگر به چه حدیثی ایمان می آورند. سوره مرسلات، آیه ۵۰.

که سراسر قرآن آیاتش از این جهت که اختلافی با هم ندارند، و هیچ آیه ای با آیه دیگر ضدیت ندارد مشابه یکدیگر هستند.

"مثنی" - این کلمه جمع "مثنیه" است که به معنای معطوف است، و قرآن را "مثنی" خوانده، چون بعضی از آیاتش انعطاف به بعضی دیگر دارد، و هر یک دیگری را شرح و بیان می کند، بدون اینکه اختلافی در آنها یافت شود و یکدیگر را نفی و دفع کنند، هم چنان که فرموده: "أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا" (۱).

"تَقَشَعْرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ" - این جمله مانند جملات قبل کتاب را وصف می کند، نه اینکه جمله ای ابتدایی و نو باشد. و کلمه "تقشعر" از مصدر "اقشعرار" است که به معنای جمع شدن پوست بدن است به شدت، از ترسی که در اثر شنیدن خبر دهشت آور و یا دیدن صحنه ای دهشت آور دست می دهد. و این جمع شدن پوست بدن اشخاص در اثر شنیدن قرآن، تنها به خاطر این است که خود را در برابر عظمت پروردگارشان مشاهده می کنند، پس در چنین وضعی وقتی کلام خدا را بشنوند، متوجه ساحت عظمت و کبریایی او گشته و خشیت بر دلهایشان احاطه می یابد و پوست بدنهایشان شروع به جمع شدن می کند.

"ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ" - کلمه "تلین" متضمن معنای سکون و آرامش است، چون اگر چنین نبود احتیاج نداشت که با حرف "الی" متعدی شود، پس معنایش این است که: بعد از جمع شدن پوستها از خشیت خدا، بار دیگر پوست بدنشان نرم می شود. و دلهایشان آرامش می یابد، چون به یاد خدا می افتند، و با همان یاد خدا آرامش می یابند.

در جمله قبلی که جمع شدن پوستها را بیان می کرد، سخنی از قلوب به میان نیاورد، برای اینکه مراد از "قلوب" جانها و نفوس است و جان "اقشعرار" یعنی جمع شدن پوست ندارد، عکس العمل جانها در برابر قرآن همانا خشیت و ترس است.

"ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ" - یعنی این حالت جمع شدن پوست از شنیدن قرآن که به ایشان دست می دهد و آن حالت سکونت پوستها و قلبها در مقابل یاد خدا، هدایت خداست، و این تعریف دیگری است برای هدایت از طریق لازمه آن.

ص: ۳۸۸

۱- چرا در قرآن تدبیر نمی کنند، و نمی اندیشند که اگر این کتاب از ناحیه غیر خدا بود اختلافهای بسیاری در آن می یافتند.

سوره نساء، آیه ۸۲.

"يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ" - یعنی خداوند با هدایت خود هر که از بندگانش را بخواهد هدایت می کند، و آنها کسانی هستند که استعدادشان برای پذیرش هدایت باطل نگشته، و سرگرم کارهایی چون فسق و ظلم که مانع هدایتند، نیستند و در این سیاق اشعاری هم به این معنا هست که هدایت خود از فضل خداست، نه اینکه چیزی آن را بر خدا واجب کرده باشد و او مجبور بدان شده باشد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: "مشار الیه به اشاره "ذک" در جمله "ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ" قرآن است، یعنی این قرآن هدایت خداست. و لیکن خواننده خود می داند که این حرف صحیح نیست.

بعضی از مفسرین با این آیات استدلال کرده اند بر اینکه هدایت صنع خداست و احدی در آن دخالت ندارد. ولی حق مطلب این است که: این آیات هیچ گونه دلالتی بر این مدعا ندارد، هر چند که اصل مطلب صحیح و حق است، به این معنا که اصل هدایت از خدای سبحان است و تبعا به کسانی نسبت داده می شود که خدا اختیارشان کرده است، هم چنان که از امثال آیه "قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى" (۲) و آیه "إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى" (۳) و آیه "وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا" (۴) و آیه "وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" (۵)، استفاده می شود.

پس هدایت همه اش از خداست، یا بدون واسطه و یا به واسطه هدایتی که قبلا به انبیا و اولیای راه یافته خود داده. و بنا بر این پس اگر از خلقش کسی را گمراه کرده باشد، یعنی نه بدون واسطه و نه با وساطت هادیان راه یافته اش هدایت نکرده باشد، هادی دیگر برای او نخواهد بود. و این همان حقیقتی است که جمله "وَمَنْ يُضَلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ" بیانگر آن است، و به زودی بعد از چند آیه به آن می رسیم، و این معنا در کلام خدای تعالی مکرر آمده.

"أَفَمَنْ يَتَّبِعِ بَوَّجْهِهُ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ" مقایسه ای است بین اهل عذاب در قیامت و بین ایمنان از آن عذاب، یعنی بین اهل ضلالت و اهل هدایت، و به همین جهت آیه مورد بحث را دنبال آیه قبلی آورده.

ص: ۳۸۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۵.

۲- بگو هدایت واقعی تنها هدایت خداست. سوره بقره، آیه ۱۲۰.

۳- هدایت تنها بر ما و کار ماست. سوره لیل، آیه ۱۲.

۴- ایشان را پیشوایانی کردیم که به امر ما هدایت کنند. سوره انبیاء، آیه ۷۳.

۵- و به درستی که تو به سوی صراط مستقیم هدایت می کنی. سوره شوری، آیه ۵۲.

معنی و مراد از "أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهُ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ"

و استفهام در این آیه انکاری و خبر "من" در کلام نیامده و فرموده: "کسی که روی خود از عذاب به قیامت نگه می دارد" چه کرده و یا چه می کند، و تقدیر آن این است: "آیا کسی که روی خود از عذاب بد قیامت نگه می دارد، مثل کسی است که از آن ایمن است؟".

و کلمه "یوم القیامه" متعلق است به کلمه "یتقی" و معنایش این است: "آیا کسی که تلاش می کند روی خود از عذاب بد قیامت نگه بدارد، چون با دست نمی تواند، زیرا دستهایش را به گردنش بسته اند، مثل کسی است که اصلاً مکروهی به او نمی رسد؟" این معنایی است که دیگران (۱) برای آیه کرده اند.

بعضی (۲) هم گفته اند: "جمله "يَتَّقِي بِوَجْهِهِ" به آن معنایی که کرده اند درست نیست، زیرا "وجه" (روی) از چیزهایی نیست که آدمی با آن مکروهی را از خود دور کند، بلکه مراد آن است که کلیه اعضا و یا فقط صورت خود را در دنیا از عذاب قیامت حفظ کند، و قید "یوم القیامه" قید عذاب است، نه قید حفظ کردن، در نتیجه منظور عکس وجه سابق است برای اینکه در وجه قبلی جمله "أَفَمَنْ يَتَّقِي" وصف دوزخیان بود و در این وجه وصف اهل نجات است و معنایش این است که: آیا کسی که در دنیا به وسیله تقوی خود را از عذاب روز قیامت حفظ می کند، مثل کسی است که بر کفر خود اصرار می ورزد؟" لیکن این تفسیر خالی از تکلف نیست.

"وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنتُمْ تَكْسِبُونَ" - این حرف را ملائکه دوزخ به ظالمین می گویند، و ظاهر آن این است که در اصل - چه کلمه "قد" در تقدیر بگیریم و یا نگیریم - "وقیل لهم" بوده. و اگر به جای ضمیر، کلمه "ظالمین" را آورده، برای آن است که به علت حکم اشاره کرده بفهماند اگر به کفار چنین خطاب و شماتتی می کنند، به خاطر ظلم ایشان است.

"كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ" یعنی قبل از این مردم، اقوامی دیگر آیات خدا را تکذیب کردند. پس عذاب به سویشان از جهتی که هیچ احتمالش را نمی دادند آمد. در نتیجه عذابشان ناگهانی و غافلگیر بود، که خود بدترین عذاب است و در این آیه و آیه بعدش بیان عذاب خزی است، که بعضی از کفار بدان مبتلا می شوند، تا مایه عبرت دیگران شوند.

ص: ۳۹۰

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۲۵.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۶، ص ۲۷۵.

"فَأَذَاقَهُمُ اللَّهُ الْخِزْيَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ لَعِذَابُ الْمَآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ" کلمه "خزی" به معنای ذلت و خواری است و خدا به کفار این قسم عذاب را به صورتهای مختلف چشاند: گاهی به وسیله غرق و گاهی به فرو رفتن در زمین، گاهی با صیحه آسمانی، گاهی با زلزله و مسخ شدن، و یا کشتار دسته جمعی.

"وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ" یعنی برای مردم در این قرآن از هر مثلی آوردیم، باشد که متذکر گردند. و منظور از هر مثل این است که از هر نوع مثل چیزی آوردیم، تا شاید متنبه گشته و عبرت گیرند و با تذکر مضامین آن مثلها پند پذیرند.

"قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ" کلمه "عوج" به معنای انحراف و انعطاف است، و دو کلمه "قرآنا" و "عربیا" منصوب به مدح است، یعنی فعل "امدح-مدح می کنم" و "یا" اخص-اختصاص می دهد" و امثال آن در تقدیر است و یا حالی است متکی بر وصف.

مثلی برای بیان حال موحد و مشرک (ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ...)

"ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَ رَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ ..."

راغب می گوید: کلمه "شکس" - به فتح حرف اول و کسر حرف دوم- به معنای شخص بد اخلاق است. و در قرآن جمله "شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ" معنایش شرکایی است که از بد خلقی همیشه با هم مشاجره داشته باشند" (۱) و کلمه "سلم" را به چیزی تفسیر کرده اند که از آن یک نفر و ملک خالص او باشد، نه اینکه جمع کثیری در آن شریک باشند.

این آیه متضمن مثلی است که خدای تعالی برای مشرک و موحد زده، مشرکی که ارباب و آلله متعدد و مختلف می پرستد که همه در شخص وی شریکند. و بر سر او با هم مشاجره دارند. این خدا او را دستور می دهد کاری را انجام دهد و آن خدای دیگر از آن عملش نهی می کند، و هر یک از خدایان می خواهند که مشرک نامبرده بنده خصوصی او باشد. و تنها او را خدمت کند.

و موحدی که خالص در اختیار یک مخدوم است و احدی با آن مخدوم در وی شرکت ندارد، در نتیجه موحد تنها او را بر طبق اراده اش خدمت می کند بدون اینکه کسی با خدا بر سر او منازعه داشته باشد و نزاعش منجر به حیرت گردد. "

ص: ۳۹۱

پس مشرک مردی است که "شرکایی متشاکس" دارد و موحد مردی است که "سلم" برای یکی است، و این دو مرد وضعی یکسان ندارند، بلکه وضع آنکه خالص برای یک نفر است بهتر است از وضع آن بیچاره ای که در اختیار چند نفر است.

و این یک مثل ساده و همه کس فهم است، چیزی که هست با دقت در آن از یک برهان عقلی سر درمی آورد، برهانی که آیه "لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا" (۱) بر نفی تعدد ارباب و آلهه اقامه کرده است.

و جمله "الْحَمْدُ لِلَّهِ" ثنایی است برای خدا بدان جهت که بندگی کردن برای او بهتر است از بندگی غیر او.

و معنای جمله "بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" این است که بیشتر آنان مزیت و برتری پرستش خدا بر پرستش غیر خدا را نمی دانند، با اینکه این مزیت برای کسی که کمترین بصیرتی داشته باشد کاملاً روشن است.

"إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ" جمله اولی که می فرماید "تو می میری و ایشان هم می میرند" مقدمه است برای جمله دوم که می فرماید: "روز قیامت نزد پروردگارتان مخاصمه خواهید کرد". و خطاب در "انکم" به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و عموم امت او و یا خصوص مشرکین از امت آن جناب است. و کلمه "اختصام" به طوری که در مجمع البیان (۲) آمده، به معنای این است که هر یک از دو طرف دعوی، کلام طرف دیگر را که بر وجه انکار بیان شده رد کند.

و معنای آیه چنین است: عاقبت تو و عاقبت ایشان هر دو مردن است و سپس شما همگی در روز قیامت بعد از آنکه نزد پروردگارتان حاضر شدید، مخاصمه خواهید کرد. و در سوره فرقان گوشه ای از این اختصام یعنی کلام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را حکایت کرده می فرماید: "وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا" (۳).

و این دو آیه به حسب لفظ عامند، و اختصام همه انبیا با امت آنان را شامل می شود و لیکن چهار آیه بعد از آن، این معنا را تایید می کند که مراد از "اختصام"، مخاصمه است که.

ص: ۳۹۲

۱- اگر در آسمانها و زمین خدایان دیگری غیر از الله می بود، فاسد می شدند. سوره انبیاء، آیه ۲۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۶.

۳- رسول می گوید پروردگارا قوم من این قرآن را متروک گذاشتند. سوره فرقان، آیه ۳۰. [.....]

در روز قیامت بین رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) با کفار از امتش اتفاق می افتد.

مراد از کذب بر خدا و اینکه چرا مرتکب آن " اظلم ستمگرتین " است

" فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصُّدُقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ " در این آیه و آیه بعدش به ذکر سرانجام کار اختصام در قیامت مبادرت شده و نیز اشاره دارد به اینکه نتیجه داوری بین آن جناب و کفار چه خواهد بود.

گویا فرموده: نتیجه حکمی که بین شما خواهد شد معلوم است و نیز معلوم است که کدام یک از شما دو گروه نجات می یابد؟ و کدام یک هلاک می شود ناجی از شما دو فریق کیست؟، چون داوری در روز قیامت، همه بر محور ظلم و احسان است. و معلوم است که هیچ ستمکاری ظالم تر از کافر و هیچ نیکوکاری نیکوکارتر از محسن متقی نیست و ظلم راه به سوی آتش و احسان راه به سوی بهشت می برد. این معنایی است که از سیاق استفاده می شود.

پس منظور از دروغ بستن به خدا در جمله " فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ " افترا بستن به خدا است، به اینکه برایش شرکایی قائل شوند، و چون بزرگی و کوچکی ظلم با در نظر گرفتن موقعیت متعلق ظلم فرق می کند، به این معنا که هر قدر متعلق آن بزرگ تر باشد، به همان نسبت ظلم بزرگتر می شود، و چون در مساله شرک، متعلق ظلم خدای سبحان است که از هر بزرگی بزرگتر است، ناگزیر ظلم به او بزرگترین ظلم و مرتکب آن بزرگترین ظالم است.

و در جمله " وَكَذَّبَ بِالصُّدُقِ إِذْ جَاءَهُ " مراد از " صدق " خبرهای صادق است که در اینجا به قرینه جمله " اذ جاءه " عبارت است از دین الهی که رسول آن را آورده.

و در جمله " أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ " مَثْوًى " اسم مکان و به معنای منزل و محل اقامت است، و استفهام در آن تقریری است، یعنی: در جهنم جا برای این ستمکاران هست، به خاطر تکبری که در برابر حق کردند، و همین تکبر باعث شد بر خدا افتراء ببندند و خبرهای صادق را که رسول آورده بود تکذیب کنند.

این آیه شریفه مخصوص به مشرکین عهد رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، و یا مشرکین از امت اوست، ولی بر حسب سیاق عام است و هر کسی را که بدعتی بگذارد و یا سنتی از سنت های دین را ترک کند شامل می شود.

" وَ الَّذِي جَاءَ بِالصُّدُقِ وَ صَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ " مراد از آوردن صدق آوردن دین حق است. و مراد از تصدیق به آن، ایمان آوردن بدان است. و مراد از آن کسی که آن را آورده، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است.

و اینکه در جمله " أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ " با لفظ جمع " اولئک " به شخص آورنده دین

اشاره شده شاید به لحاظ معنی بوده باشد، چون به حسب معنا عبارت می شود از هر پیغمبری که دین حق را آورده و به آن مؤمن می باشد و بلکه هر مؤمنی که به دین حق ایمان آورده و به سوی آن دعوت کرده باشد، چون دعوت به سوی حق چه زبانی و چه عملی از شئون پیروی انبیا است، هم چنان که قرآن می فرماید: "قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي" (۱).

"لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ" این آیه پاداشی را که متقین نزد پروردگارشان دارند، بیان می کند، و آن عبارت است از اینکه ایشان هر چه که خواستشان بدان تعلق گیرد در اختیار دارند، پس سرمایه در بهشت تنها خواستن است که سبب تامی است برای به دست آمدن آنچه مورد خواست واقع شود، حال هر چه می خواهد باشد، به خلاف دنیا که به دست آوردن چیزی از مقاصد دنیا، علاوه بر خواستن، احتیاج به عوامل و اسباب بسیار دارد که یکی از آنها سعی و عمل با استمداد از تعاون اجتماعی است.

پس آیه شریفه اولاً- دلالت دارد بر اینکه متقین در دار قرب و جوار رب العالمین هستند، و ثانیاً هر چه بخواهند در اختیار دارند، پس این دو پاداش متقین است که عبارتند از:

نیکوکاران. پس علت تامه این اجرشان همان احسانشان است، و همین نکته سبب شد که به جای ضمیر "ذَلِكَ جَزَاءُهُمْ" اسم ظاهر بیاورد و بر خلاف مقتضای ظاهر بفرماید "ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ".

و توصیف متقین به احسان و ظهور آن در عمل صالح و اعتقاد حق و یا تنها در عمل صالح همه شاهد بر آن است که مراد از تصدیق مذکور تصدیق قولی و فعلی است. علاوه بر این قرآن کریم کسی را که پاره ای از احکام خدا را پشت پا زده، هرگز مصدق قرآن نخوانده پس مصدق آن کسی است که تمامی احکام آن را تصدیق کند، هم زبانی و هم عملی.

معنای اینکه در باره متقین که در اعتقاد و در عمل، دین حق را تصدیق کردند فرمود خدا از آنان "أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا" را می پوشاند و "بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ" پاداش می دهد

"لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا..."

و معلوم است که وقتی بدترین اعمال آنان تکفیر شود، پایین تر از آن نیز تکفیر می شود. و مراد از بدترین اعمال همان شرک و نیز گناهان کبیره ای است که در حال شرک مرتکب شده اند.

ص: ۳۹۴

۱- بگو این راه من است که به سوی خدا با بصیرت دعوت می کنم، هم من و هم هر کس که مرا پیروی کند. سوره یوسف، آیه ۱۰۸.

در مجمع البیان در ذیل این آیه گفته است: "یعنی خدا عقاب شرک و گناهانی را که قبل از ایمان آوردن مرتکب شده اند، از آنان ساقط کرد به خاطر اینکه ایمان آوردند و نیکوکاری نمودند و به سوی خدای تعالی برگشتند" (۱) و این معنای خوبی است برای آیه، از جهت اینکه هم شامل همه اعمال زشت می شود و هم اینکه ساقط کردن را مقید کرده به گناهان قبل از ایمان و احسان و توبه، چون آیه شریفه اثر تصدیق صدق را بیان می کند و آن عبارت است از تکفیر گناهان به خاطر تصدیق و نیز جزای خیر در آخرت.

"وَ يَجْزِيهِمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ" بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: مراد این است که به اعمال ایشان نظر می شود، آن وقت به بهترین آن اعمال با بهترین جزایی که لایق بدان است پاداش می دهند، و باقی اعمال نیکشان را بر طبق آن به بهترین جزاء پاداش می دهند. بنا بر این حرف "باء" در جمله "باحسن" برای مقابله است مانند بایی که در جمله "بعث هذا بهذا" به کار می رود.

و ممکن است گفته شود: "مراد این است که در بلندپایه ترین اعمال ایشان نظر می شود، و درجات ایشان را بر حسب آن عمل بالا می برند، و در نتیجه هیچ درجه ای از کمال که عملشان به آن رسیده از ایشان فوت نمی شود". لیکن این وجه آن طور که باید روشن نمی کند که چطور نظیر این کلام در مساله "أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا" جریان می یابد؟

بعضی (۳) دیگر گفته اند: اصلاً کلمه "أسوء" و "احسن" در این آیه به معنای بدتر و بهتر نیست، بلکه در زیادی مطلق استعمال شده، چون معصیت خدا همه اش بد، و اطاعتش همه اش خوب است.

"أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ" مراد از "بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ" به طوری که از سیاق استفاده می شود آلهه مشرکین است و مراد از "عبد" همان بندگان است که در آیات سابق مدح آنان را می کرد که در درجه اول شامل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می شد.

و استفهام در آیه تقریری است و معنایش این است که: خدا کافی امور بندگان خود هست. و در این جمله به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تأمین می دهد، در مقابل تهدیدی که مشرکین به خدایان خود نسبت به وی کردند. و نیز کنایه است از وعده به کفایتی

ص: ۳۹۵

که جمله " فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ " (۱) به آن تصریح دارد.

" وَ مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ وَ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ ... "

این آیه مشتمل بر دو جمله عکس هم است که به عنوان دو ضابطه کلی ایراد شده و به همین جهت با اینکه در آیات قبل ضمیری به "اللَّهُ" برمی گردانید، در این جا خود این نام مقدس را آورده، پس این آیه از قبیل به کار بردن اسم ظاهر در جای ضمیر است.

و در اینکه دنبال جمله " أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ ... " فرمود: " وَ مَنْ يُضِلِّ ... " خود اشاره است به اینکه این تهدید کنندگان که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را به خدایان خود تهدید می کردند، تا ابد به سوی ایمان راه نمی یابند، و سعی و تلاششان به نتیجه نمی رسد و هرگز به آرزوی خود در باره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امیدهای خامشان نمی رسند، برای اینکه خدا او را که هدایت کرده هرگز گمراه نمی کند.

و استفهام در جمله " أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انْتِقَامٍ "، استفهامی است تقریری، یعنی مطلب همین طور است، خدا عزیز و دارای انتقام است، و این خود تعلیلی روشن است برای جمله " وَ مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ ... "، برای اینکه عزت خدا و انتقام داشتن او، اقتضا می کند از کسی که حق را انکار و بر کفر خود اصرار ورزیده انتقام بگیرد و انتقامش این است که او را گمراه کند و دیگر راهنمایی نباشد که او را هدایت کند، چون خدای تعالی عزیزی است که کسی بر اراده او غالب نمی شود، و عکس قضیه نیز چنین است، یعنی اگر او کسی را به پاداش تقوا و احسانش هدایت کند، دیگر احدی نمی تواند آن هدایت شده را گمراه نماید.

و در تعلیل مزبور این دلالت هست که اضلال خدایی به عنوان مجازات است و گر نه خدا ابتداء هیچ کس را گمراه نمی کند. و این نکته مکرر در این کتاب خاطر نشان شده است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل آیه: " أَمْ مَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ... "، "عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ" و مراد از "الَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ ..." و ...)

از روضه الواعظین شیخ مفید (رحمت الله علیه) نقل شده، که وی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که بعد از تلاوت آیه " أَمْ مَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى

ص: ۳۹۶

۱- خداوند شما را از شر و آسیب آنان نگاه می دارد، چون او دعای اهل ایمان را می شنود. سوره بقره، آیه ۱۳۷.

نُورٍ مِنْ رَبِّهِ" فرمود: نور وقتی در قلب قرار گرفت، قلب برای پذیرش آن گشاد و پذیرا می‌گردد.

اصحاب عرضه داشتند: یا رسول الله آیا برای آن علامتی هست که با آن شناخته شود؟ فرمود: علامتش دست برداشتن از مادیات دار غرور و رجوع به سوی دار خلود و مستعد گشتن برای مرگ، قبل از فرا رسیدن آن است (۱).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن مردویه، از عبد الله بن مسعود و حکیم ترمذی از ابن عمر و نیز ابن جریر و دیگران از قتاده روایت کرده اند (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه "أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ... " می‌گوید: این آیه در باره امیر المؤمنین (علیه السلام) نازل شده است (۳).

مؤلف: نازل شدن سوره به یک دفعه با این روایت سازگار نیست هم چنان که نظیرش گذشت.

و در الدر المنثور است که: ابن جریر، از ابن عباس روایت کرده که اصحاب عرضه داشتند: یا رسول الله چه می‌شد قدری برای ما سخن می‌گفتی؟ پس این آیه نازل شد: "اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ" (۴).

مؤلف: این روایت از باب تطبیق است، نه اینکه آیه مخصوص این مورد باشد.

و در مجمع البیان در ذیل جمله "تَقَشَعْرُ مِنْهُ جُلُودٌ... " می‌گوید از عباس بن عبد المطلب روایت شده که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: هر گاه پوست بدن بنده از ترس خدا جمع شد، گناهانش می‌ریزد، همانطور که برگهای خشک از درخت می‌ریزد (۵).

و در الدر المنثور در ذیل جمله "قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عَوْجٍ" می‌گوید: دیلمی در مسند الفردوس از انس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت کرده که در معنای جمله "غَيْرَ ذِي عَوْجٍ" فرمود: یعنی غیر مخلوق (۶).

مؤلف: آیه شریفه نمی‌تواند منطبق با این روایت باشد. در سابق هم در تفسیر آیه "تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ" (۷) در جلد دوم این کتاب سخنی پیرامون کلام مزبور

ص: ۳۹۷

۱- روضه الواعظین، ص ۴۴۸.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۵.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۴۸.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۵.

۵- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۵.

۶- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۶.

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ رَجُلًا سَيَلَمًا لِرَجُلٍ " می گوید: حاکم ابو القاسم حسکانی، به سند خود از علی (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: منم آن مردی که خالص از آن رسول خدایم (۱).

مؤلف: این حدیث را از عیاشی هم نقل کرده، که او به سند خود از ابی خالد، از ابی جعفر (علیه السلام) حدیث کرده است (۲) و هر دو نقل از باب جری و تطبیق است، و گر نه مثل عمومی است.

و نیز در همان کتاب در ذیل جمله " ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ " از ابن عمر روایت آورده که گفت: ما معتقد بودیم این آیه در باره ما و یهود و نصارا نازل شده و ما خیال می کردیم منظور از اختصاص در آن، مخاصمه ما با اهل کتاب است، چون باور نمی کردیم که ما امت اسلام با اینکه پیامبران یکی و کتابمان یکی است، رو در روی هم بایستیم و جنگ و مخاصمه کنیم، تا آنکه دیدم رو در روی هم ایستادیم. و شمشیر به روی هم کشیدیم، فهمیدم که آیه در باره خود ما نازل شده.

و ابو سعید خدری هم گفته: همواره می گفتم پروردگار ما یکی، پیامبران یکی و دینمان یکی است، پس منظور از خصومت در این آیه چیست؟ تا آنکه جنگ صفین پیش آمد، و مسلمانان به شدت به روی هم شمشیر کشیدند، آن وقت گفتیم بله، آیه شریفه پیشگویی امروز را می کرد (۳).

مؤلف: در الدر المنثور حدیث اولی را به طریقی مختلف از ابن عمر روایت کرده و در الفاظ آنها اختلافی هست، ولی معنای هر دو نقل یکی است، و نیز آن را از عده ای از اصحاب کتب جوامع از ابراهیم نخعی نقل کرده، و قریب به آن مضمون را به دو طریق از زبیر بن عوام نقل کرده، و حدیث دوم را از سعید بن منصور، از ابی سعید خدری نقل کرده است (۱).

ولی این احادیث معارض است با روایتی که می گوید: صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آنها که مجتهدند نزد خدا ماجورند، چه اینکه به صواب رأی دهند، و چه به خطا روند (۲).

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۷.

۲- منظور مؤلف رد گفتار اهل سنت است که معتقدند صرف صحابی بودن دلیل بر درستی و عدالت است. " مترجم ". [.....]

و در مجمع البیان در ذیل جمله " وَ الَّذِي جَاءَ بِالصَّدْقِ وَ صَدَّقَ بِهِ " می گوید: بعضی گفته اند: منظور از آن کس که صدق آورده، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و منظور از آنکه وی را تصدیق کرده علی بن ابی طالب (علیه السلام) است. و این معنا از ائمه هدی از آل محمد (علیه السلام) نیز روایت شده (۱).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور (۲) هم از ابن مردویه، از ابو هریره روایت کرده و ظاهراً مضمونش از باب تطبیق باشد، چون در ذیل آیه تصدیق کنندگان را به متقین تعبیر نموده.

و از طرق اهل سنت روایت شده (۳) که آن کس که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تصدیق کرد، ابو بکر بود. این روایت هم از باب تطبیق خود راوی است، و روایت (۴) شده که آن کس که قرآن را آورده جبرئیل است. و آن کس که قرآن را تصدیق کرده رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است. این روایت هم باز از باب تطبیق است، علاوه بر این سیاق آن را تکذیب می کند، چون آیات مورد بحث در مقام بیان اوصاف رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مؤمنین است و جبرئیل از این سیاق بیگانه است و سخنی در باره او نیست.

ص: ۳۹۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۴۹۸. (۲ و ۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۲۸.

وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ (٣٨) قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ (٣٩) مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ (٤٠) إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَ مَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ (٤١) اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَ يُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنْ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (٤٢)

أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوْ لَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئاً وَ لَا يَعْقِلُونَ (٤٣) قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعاً لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (٤٤) وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ إِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (٤٥) قُلْ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (٤٦) وَ لَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً وَ مِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ يُدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ (٤٧)

وَ يُدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (٤٨) فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلِ هِيَ فِتْنَةٌ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (٤٩) قَدْ قَالُوا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَعْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (٥٠) فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَ مَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ (٥١) أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (٥٢)

و اگر از ایشان بررسی چه کسی آسمانها و زمین را خلق کرد حتما می گویند خدا. بگو پس خبر دهید مرا از این خدایان که می پرستید چکاره اند؟ آیا اگر خدا شر مرا بخواهد آنها می توانند آن را برطرف سازند و یا اگر رحمتی برایم بخواهد آنها می توانند جلوگیرش شوند؟! بگو خدا مرا بس است، بر او توکل می کنند متوکلان (۳۸).

بگو ای قوم! به همین کفر خود ادامه دهید من نیز به کار خود می پردازم به زودی خواهید فهمید (۳۹).

که چه کسی دچار عذاب می شود، و عذاب او را خوار می کند و به عذابی دائم دچار می شود (۴۰).

ما این کتاب را که بر تو نازل کردیم برای مردم و به حق نازل کردیم، پس هر کس از هدایت آن بهره مند شود به نفع خود اوست و هر کس گمراه گردد علیه خود اوست و تو وکیل و مسئول آنان نیستی (۴۱).

خداست که جان ها را در دم مرگ می گیرد و آنها هم که نمرده اند در خواب می گیرد، پس هر یک از جان ها که مرگش رسیده باشد، نگه می دارد و آن دیگری را به بدنش برمی گرداند تا مدتی معین، به درستی که در این جریان آیت ها هست برای مردمی که تفکر کنند (۴۲).

مثل اینکه خدایان دروغین را شفیعیانی برای خود گرفته اند از ایشان پرس حتی اگر مالک هیچ چیز نباشند و عقل نداشته باشند باز هم شفیعیند؟ (۴۳).

بگو شفاعت همه اش از آن خداست ملک آسمانها و زمین از اوست و سپس به سوی او باز می گردید (۴۴).

و چون سخن از خدای یگانه می شود دلهای کسانی که به آخرت ایمان ندارند متنفر می شود و چون سخن از خدایان دیگر می شود خشنود می گردند (۴۵).

بگو بار الها ای آفریدگار آسمانها و زمین و ای دانای غیب و شهود تویی که بین بندگانت در آنچه اختلاف می کنند داوری می کنی (۴۶).

و اگر ستمگران دو برابر تمامی آنچه در زمین است مالک باشند همه را برای دفع عذاب روز قیامت می دهند آری در آن روز چیزهایی برایشان هویدا می شود که هرگز احتمالش را نمی دادند (۴۷).

و آثار سوء اعمالی که کردند برایشان ظهور می کند و همان عذابها که مسخره اش می کردند بر سرشان می آید (۴۸).

انسان چنین است که وقتی گرفتار می شود ما را می خواند و همین که نعمتی به او ارزانی می داریم می گوید این از علم خودم به دست آمده لیکن همین نعمت فتنه و آزمایش اوست اما بیشترشان نمی فهمند (۴۹).

اقوام قبل از ایشان نیز همین سخن را می گفتند اما آنچه می کردند به دردشان نخورد (۵۰).

در نتیجه آثار سوء گناهانشان گریبانشان را بگرفت و کسانی که از اینان ستمکار باشند به زودی آثار سوء اعمالشان را خواهند دید و نمی توانند خدا را عاجز کنند (۵۱).

آیا ندانستند که خدا رزق را برای هر کسی بخواهد فراخ نموده و یا تنگ می گیرد، به راستی در همین جریان آیت هایی است برای مردمی که ایمان آورند (۵۲).

بیان آیات احتجاج علیه مشرکین بر وحدانیت خدای تعالی در خلقت و ربوبیت

اشاره

در این آیات حمله دیگری به مشرکین شده و بر یگانگی خدای تعالی در ربوبیت و عدم صلاحیت شرکاء برای ربوبیت احتجاج شده است. و نیز این معنا خاطر نشان گشته که شفاعتی که مشرکین برای شرکای خود قائلند، و کسی به جز خدا مالک آن نیست، و امور دیگری مربوط به دعوت به توحید از قبیل موعظه و انذار و تبشیر نیز در آن آمده.

" وَ لَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ ... "

در این آیه شروع به اقامه حجت شده و قبل از اقامه، مقدمه ای آورده که حجت مذکور مبتنی بر آن است، مقدمه ای که خود خصم، آن را قبول دارد، و آن این است که خالق عالم خدای سبحان است، چون خصم در این مساله هیچ نزاعی ندارد، او هم معتقد است که آفریننده تنها خداست، و خدا در آفرینش شریک ندارد، و شرکای ایشان به زعم ایشان، شریک در تدبیر خلقت، نه در آفرینش.

و وقتی خلقت مستند به خدا بود، پس آنچه در آسمانها و زمین هست، چه عین آنها، و

چه اثرشان، مستند به خدای تعالی است، پس هر چیزی که خیر برساند و یا شر، هستی اش از خداست. و احدی نمی تواند جلو خیری که خدا می خواهد برساند بگیرد و یا شری را که خدای تعالی می خواهد به کسی برساند او جلوگیری کند، برای اینکه گفتیم خیر و شر هم مخلوقی از خدا هستند، و کسی در خلقت شریک خدا نیست تا در خلقت مزاحم او شود، و یا جلو خلق کردن او را بگیرد و یا در خلقت چیزی از او پیش دستی کند.

و تدبیر جز همین نیست که امور را با نظم و ترتیب بیافرینند، به طوری که بین آنها ترتیب باشد و یکی مترتب بر دیگری شود، و این خود، آفریدن و ایجاد است. پس خدای تعالی که خالق هر چیزی است کافی در تدبیر امر عالم است، برای اینکه گفتیم خالق هر چیز است، و غیر از خلقت چیزی دیگری سوای آن نیست تا به غیر او نسبت دهند، پس او رب هر چیز و اله هر چیز است، و ربی به غیر او و معبودی سوای او نیست.

پس اینکه فرموده: "قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ" معنایش این است که: ای پیامبر من! علیه این مشرکین احتجاج کن و حجت خود را بر این مقدمه که مسلم نزد خود ایشان است مبتنی کن که خدا خالق هر چیز است، وقتی اعتراف کردند، نتیجه بگیر و بگو: به من خبر دهید از این خدایان که معتقدید شریک خدا هستند و از آنها به لفظ آلهه تعبیر می کنید، آیا چیزی خلق کرده اند یا نه؟ خواهند گفت: نه! نتیجه بگیر: که پس آنها مدبر هم نیستند، چون تدبیر عبارت است از خلقت چند چیز مترتب.

و اگر در آیه شریفه از خدایان مشرکین به کلمه "ما- آنچه" تعبیر کرد، نه به کلمه "من- آنان که" و یا "الذین- کسانی که" به این منظور بود که عمومیت بیشتری به بیان دهد، و احتجاج در آیه، هم شامل بت ها شود و هم شامل ارباب آنها، چون خواص از مشرکین هر چند عبادت را منحصر بر ارباب که ملائکه هستند و یا جن و یا کملین از بشر می کنند و بت ها را قبله آن ارباب و آلهه و وسیله توجه به ارباب می دانند و لیکن عوام از ایشان بسا می شود که خود بت ها را معبود و ارباب و آلهه می پندارند، و برای خود آنها عبادت می کنند، در نتیجه احتجاج در آیه متوجه هر دو طایفه می شود.

"إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ" - کلمه "ضر" به معنای مرض و شدت و امثال آن است، و ظاهر مقابله آن با رحمت می رساند که مراد از آن عموم گرفتاریها و مصائب است. و اضافه شدن این کلمه و کلمه "رحمت" به ضمیر خدای تعالی در "ضره" و "رحمته" به منظور حفظ نسبت است و به عبارت ساده اینکه می فهماند اگر کسی نیست که گرفتاری کسی را برطرف کند و یا رحمت خدا را از او بگرداند، برای این است که گرفتاری و رحمت از خداست.

و اگر گرفتاری و رحمت خصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مورد کلام قرار داده و فرموده: "بگو اگر خدا گرفتاری و یا رحمت مرا بخواهد" با اینکه گرفتاری و رحمت تمامی مردم از خداست، و حجت هم حجتی است برای آن جناب و همه مردم بدین جهت است که طرف خصومت مشرکین، در اصل آن جناب است و مشرکین آن جناب را به "نفرین" خدایان خود تهدید می کردند.

و اگر در جمله "هل هن" ضمیر جمع مؤنث را به خدایان مشرکین ارجاع داده از باب غلبه دادن جانب خدایان بی شعور یعنی بت ها است، و همین خود مؤید بیان ما است که در ذیل جمله "أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ" گفتیم: بدین جهت فرمود: "ما تدعون" و نفرمود "من تدعون" که حجت را عمومیت دهد تا هم شامل ارباب اصنام گردد و هم شامل خود اصنام.

"قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ" - در این جمله رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را امر به توکل بر خدای تعالی می کند، هم چنان که جمله بعدش هم که می فرماید "عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ" مؤید آن است و این جمله در جای نتیجه حجت قرار گرفته، گویا فرموده: به ایشان بگو: من خدا را وکیل خود گرفتم، برای اینکه امر تدبیر من به دست اوست، هم چنان که امر تدبیر خلقتم به دست وی است. پس جمله مورد بحث در معنای این است که گفته باشیم: پس حجت دلالت کرد بر ربوبیت خدا، و منم این معنا را عملاً تصدیق می کنم، یعنی تنها او را در امور خود وکیل می گیرم.

"عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ" - می توانست بفرماید: "و المتوكلون يتوكلون عليه" و اگر ظرف (علیه) را بر متعلق آن مقدم داشت، برای این بود که دلالت کند بر انحصار و بفهماند متوکلین تنها بر او توکل می کنند، نه بر غیر او، و اگر فعل "توکل" را به وصفی از همان ماده "متوکلین" نسبت داده، برای این است که دلالت کند بر اینکه مراد از متوکلین، متوکلین به حقیقت معنای کلمه است، در نتیجه، در جمله، مورد بحث ثنایی هم از خدای تعالی شده به اینکه او اهلیت آن را دارد که بر او توکل کنند و اهل بصیرت هم در توکل تنها بر او توکل می نمایند. پس من اگر گفتم: "حَسْبِيَ اللَّهُ" نباید ملامت شوم، چون بر کسی توکل کرده ام که تنها او اهلیت آن را دارد.

"قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِبِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ ... عَذَابٌ مُّهِمٌ" کلمه "مکانت" به معنای مقام و منزلت و قدر است، و این کلمه در معقولات به کار

می رود، هم چنان که کلمه "مکان" در محسوسات استعمال می شود، در این جمله دستور می دهد که بر مکان خود عمل کنند و معنایش این است که مشرکین می توانند به این حال و روش خود یعنی کفر و عناد و جلوگیری از راه خدا ادامه دهند.

" فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ - "ظاهرا کلمه "من" استنهایی، و به معنای "چه کسی" است، نه موصوله به معنای "کسی که"، چون می فرماید: به زودی می فهمید. و فهمیدن به جمله اطلاق می شود، نه به مفرد، در نتیجه معنایش این است که: "به زودی می فهمید چه کسی دچار عذاب می شود، و عذاب او را خوار می کند"، ولی اگر موصوله باشد معنا چنین می شود: "به زودی می فهمی کسی را که دچار عذاب می شود، و عذاب او را خوار می کند".

" وَ يَجِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُّقِيمٌ " - "عذاب مقیم" به معنای عذاب دایم است، و مناسب با حلول هم همین است، و جدا کردن عذابی که خوارکننده است از عذاب مقیم، شاهد آن است که مراد از اولی، عذاب دنیا و مراد از دومی عذاب آخرت است. و در این جمله شدیدترین تهدید است.

و معنایش این است که به مشرکین از قوم خود خطاب کن و بگو: ای مردم هم چنان و مستمر عمل کنید بر همین حال کفر و عناد که در آن هستید، من هم بر طبق آنچه مامور شده ام به استمرار عمل می کنم و به هیچ وجه از آن منصرف نمی شوم. پس به زودی می فهمید چه کسی در دنیا به عذابی دچار می شود که خوارش کند، - هم چنان که در جنگ بدر دچار شدند - و در آخرت به عذابی که هرگز از او جدا شدنی نیست.

" إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ ... "

این آیه در مقام تعلیل دستوری است که در آیه قبلی داده بود. و لام در کلمه "للناس" لام تعلیل است، یعنی ما این کتاب را برای مردم بر تو نازل کردیم، تا تو بر آنان تلاوت کنی و مطالبش را به آنان برسانی، و حرف "باء" در کلمه "بالحق" برای ملامت است، یعنی کتاب را در حالی که حق بوده و با هیچ باطلی آمیخته نبود بر تو نازل کردیم.

" فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا " این جمله فرع و نتیجه انزال کتاب است به حق، برای اینکه هر کس به وسیله آن راه یابد، نفع این هدایت که سعادت زندگی دنیا و ثواب دار آخرت است به خودش عاید می شود و هر کس به گمراهی خود باقی بماند و با این کتاب راه را نیابد، شقاوت و وبال گمراهی اش که (بدبختی در دنیا و) عذاب آخرت است به خودش عاید می شود، پس خدای سبحان بزرگتر

از آن است که از هدایت آنان سود و از گمراهی شان ضرر ببیند.

"وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ" - یعنی امر آنان به تو واگذار نشده تا در تدبیر شؤون آنان مسئول باشی و در نتیجه تلاش کنی تا هدایت را به هر نحوی شده در دل آنان وارد سازی.

و معنای آن این است که ما به تو دستور داده ایم ایشان را به آنچه گفته ایم تهدید کنی، چون ما قرآن را به حق و برای این نازل کرده ایم که آن را بر مردم بخوانی و بس، حال هر کس با آن هدایت یافت، نفع هدایتش عاید خودش می شود و هر کس گمراه شد و هدایت نیافت، ضرر گمراهی نیز عاید خودش می شود، و تو از طرف من وکیل و مدبر شؤون آنان نیستی، تا هدایت را در دل آنان جای دهی، تو از این بابت هیچ اختیاری و مسئولیتی نداری.

معنای توفی انفس و وجه اسناد آن به خداوند در جایی، و به "ملک الموت" و "رسل" در جاهای دیگر

"اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا ..."

در مجمع البیان گفته: کلمه "توفی" به معنای گرفتن چیزی است به طور تمام، مثلاً وقتی می گویند: "توفیت حقی من فلان" و نیز "استوفیت حقی من فلان" معنایش این است که من تمامی حقم را از فلانی گرفتم (۱).

و اگر در آیه شریفه مسند الیه "اللَّهُ" را مقدم بر مسند "یتوفی" آورد، برای این است که حصر را برساند و بفهماند قبض روح تنها کار خداست، نه غیر. و اگر این آیه با آیه "قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ" (۲) و آیه "حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا" (۳).

ضمیمه شود، این معنا را می دهد که: اصالت در گرفتن جانها کار خداست نه غیر، ولی به تبعیت و به اجازه خدا کار ملک الموت و فرستادگان خدا که یاران ملک الموتند نیز هست، همانطور که این یاران هم به اجازه ملک الموت کار می کنند.

"اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا" - مراد از "انفس"، ارواح است، ارواحی که متعلق به بدنهاست، نه مجموع روح و بدن، چون مجموع روح و بدن کسی در هنگام مرگ گرفته نمی شود، تنها جانها گرفته می شود، یعنی علاقه روح از بدن قطع می گردد، و دیگر روح به کار تدبیر بدن و دخل و تصرف در آن نمی پردازد. و مراد از کلمه "موتها" مرگ بدنهاست، حال یا اینکه مضافی در عبارت تقدیر بگیریم و بگوییم تقدیر آیه "اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا" - خدا جانها را در هنگام مرگ بدنها می گیرد" بوده، و یا اینکه نسبت دادن مرگ به

ص: ۴۰۶

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۰.

۲- بگو جان شما را ملک الموتی که موکل بر شماست می گیرد. سوره سجده، آیه ۱۱.

۳- تا آنکه مرگ یکی از شما برسد، آن وقت فرستادگان ما او را می گیرند. سوره انعام، آیه ۶۱.

روح را مجاز عقلی بگیریم، و عین همین حرف در کلمه "منامها" می آید، چون روح نمی خوابد، بلکه این بدن است که به خواب می رود. پس در اینجا نیز یا باید بگوییم: تقدیر "فی منام ابدانها" است و یا مجاز عقلی قائل شویم.

اشاره به تغایر نفس و بدن و اینکه مردن و خواب هر دو توفی و قبض روح است

"وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا" - این جمله عطف است بر کلمه "أنفس" در جمله قبلی و ظاهراً کلمه "منام" اسم زمان و متعلق به کلمه "یتوفی" باشد. و تقدیر آیه "یتوفی الانفس التي لم تمت فی وقت نومها" باشد، یعنی و آن أنفسی که در هنگام خواب نمرده اند.

خدای تعالی ما بین همین ارواح و انفسی که در هنگام خواب قبض می شوند، تفصیل می دهد، و آن را دو قسم می کند و می فرماید: "فَيَمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْآخِرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى" یعنی آن ارواحی که قضای خدا بر مرگشان رانده شده، نگه می دارد و دیگر به بدنها بر نمی گرداند، و آن ارواحی که چنین قضایی بر آنها رانده نشده، آنها را روانه به سوی بدن ها می کند، تا آنکه برای مدتی معین که منتهی الیه زندگی آنهاست زنده بمانند.

و اینکه مدت معین را غایت روانه کردن ارواح قرار داده، خود دلیل بر آن است که مراد از روانه کردن ارواح، جنس آن است، به این معنا که بعضی از آنفس را یک بار ارسال می کند، و بعضی را دو بار و بعضی را بیشتر و بیشتر تا برسد به آن مدت مقرر.

از این جمله دو نکته استفاده می شود:

اول اینکه: نفس آدمی غیر از بدن اوست، برای اینکه در هنگام خواب از بدن جدا می شود و مستقل از بدن و جدای از آن زندگی می کند.

دوم اینکه: مردن و خوابیدن، هر دو توفی و قبض روح است، بله این فرق بین آن دو هست که مرگ قبض روحی است که دیگر برگشتی برایش نیست، و خواب قبض روحی است که ممکن است دوباره برگردد.

خدای سبحان سپس آیه را با جمله "إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ" تمام می کند و می فهماند که: مردم متفکر از همین خوابیدن و مردن متوجه می شوند که مدبر امر آنان خداست، و روزی همه آنان به سوی خدا برمی گردند و خداوند سبحان به حساب اعمالشان می رسد.

"أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ..."

کلمه "أم" منقطعه و به معنای "بلکه" است. و معنای آیه چنین است: "بلکه مشرکین به جای خدا شفیعانی که همان خدایان نشان باشد گرفته، و آنها را پرستیدند، تا نزد خدا شفاعتشان کنند". و این همان مضمونی است که آیه اول سوره یعنی "مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ"

و آیه " وَ يَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ " (۱) آن را افاده می کنند.

" قُلْ أَوْ لَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ " - در این جمله رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد سخن مشرکین را از این طریق که اطلاق کلامشان درست نیست رد کند، چون این معنا بدیهی است که شفاعت وقتی تصور دارد که شفیع علمی به حال ما داشته باشد و بفهمد که از مقام بالاتر خود برای ما چه بخواهد و نیز بداند که از چه کسی می خواهد و برای چه کسی می خواهد؟ بنا بر این، معنا ندارد که مشتی سنگ بی شعور که نامش را شفیع نهاده اند شفیع بوده باشند.

علاوه بر این شفیع باید مالک شفاعت و دارای چنین اختیاری باشد، و مقام بالاتر به او چنین حقی داده باشد، و ما می دانیم که غیر از خدا کسی مالک چیزی نیست، مگر آنچه را که باز خدا به کسی تملیک کرده باشد، و اجازه تصرف در آن چیز را به او داده باشد، پس اینکه به طور مطلق می گویند: این بت ها و اولیای ما شفیع ما هستند، درست نیست، چون اطلاق کلامشان شامل می شود آنچه را حتی مالک نیستند، و آنچه را که اصلا علمی بدان ندارند، با اینکه هیچ دلیل و اطلاعی ندارند که خدا چنین حقی به بت ها داده، پس این سخن مشرکین گزافی بیش نیست و گزاف، نمی شود پایه عقاید آدمی باشد.

پس استفهام در جمله " أَوْ لَوْ كَانُوا ... " استفهام انکاری است، و معنایش این است که به ایشان بگو: آیا آلهه را شفیعان خود می گیرید، هر چند که مانند ملائکه از پیش خود مالک هیچ چیز نباشند؟ و یا مانند بت ها علم و عقلی نداشته باشند؟ این عقیده، بسیار سفیهانه است.

توضیح اینکه شفاعت کننده باید، مالک باشد، پس همه شفاعت ها از آن خدا و منتهی به اوست که مالک همه چیز است

" قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ... "

این جمله توضیح و تاکید مطلب سابق است که می فرمود: " هر چند اگر مالک چیزی نباشند؟ ". و لام در کلمه " لِّلَّهِ " برای خدا " لام ملکیت است. و جمله " لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ " در مقام تعلیل جمله قبل است و معنایش این است که: هر شفاعتی که فرض شود مملوک خداست، برای اینکه مالک تمامی اشیا اوست، مگر آنکه او به کسی اجازه در چیزی را بدهد، در آن صورت آن کس مالک آن چیز می شود، (در عین حالی که باز مالک اصلی و حقیقی همان چیز خداست) و اما اینکه معتقدند که بعضی از بندگان خدا مانند ملائکه مالک شفاعت هستند، هیچ دلیلی بر آن ندارند، بلکه خود خدای تعالی صریحا فرموده:

ص: ۴۰۸

۱- و می گویند این بت ها شفیع ما نزد خدا هستند. سوره یونس، آیه ۱۸.

" مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ " (۱).

البته برای آیه شریفه مورد بحث معنایی دقیق تر هست، در صورتی که آن را با امثال آیه " لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ " (۲) ضمیمه کنیم، و آن معنا این است که شفیع در حقیقت، خود خدای سبحان است. و شفیعان دیگری که به راستی می توانند شفاعت کنند، شفاعت آنان نیز به اذن خدا است. و ما در جلد اول این کتاب در بحث شفاعت گفتیم که: برگشت شفاعت بالأخره به این می شود که یکی از صفات خدا بین خدا و شخص شفاعت خواه واسطه گردد تا حال او را اصلاح کند، مانند واسطه شدن رحمت و مغفرت او، بین او و بین بنده گنهکار، تا او را از وبال گناهش و از عذاب، نجات بخشد.

و فرق بین این ملک و ملک در وجه قبلی این است که در وجه قبلی مالک شفاعت متصف به مملوکش نمی شود، یعنی او را شفیع نمی گویند، و شفاعت داشتن او مثل خانه داشتن زید و عمرو نیست، بخلاف ملک در این وجه، که مالک در آن متصف به مملوکش می شود، و او را شفیع می نامیم، همان طور که زید شجاع را به خاطر اینکه مالک شجاعت و دارای آن است شجاع می نامیم.

" ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " - این جمله تعلیل دیگری است برای جمله قبلی که می فرمود: خدا مالک همه شفاعتها است و شفاعت را در خدا منحصر می کرد. به این بیان که شفاعت را کسی مالک است که امر مشفوع له و شخص محتاج به شفاعت بالأخره به او منتهی می شود، اگر خواست شفاعت را قبول نموده و حال او را اصلاح می کند و گرنه، نه. و اما غیر او، وقتی مالک شفاعت می شود که باز آن مالک راضی باشد و به وی اجازه شفاعت داده باشد و تنها کسی که امور بندگان محتاج به شفاعت به او منتهی می شود خداست نه آلهه ای که مشرکین به جای خدا می خوانند، پس مالک تمامی شفاعت ها خداست، پس اینکه می گویند: اولیایشان به طور مطلق شفیعان ایشان هستند و به همین جهت به طور مطلق آنها را عبادت می کنند، عقایدی است که هیچ مبنای قابل اعتمادی ندارد.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: جمله " ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ " تهدیدی است برای کفار، گویا فرموده: سپس به سوی او برمی گردید و می فهمید که آلهه شما. شما را شفاعت نمی کنند، آن وقت عبادت یک عمرتان هدر رفته است.

ص: ۴۰۹

۱- هیچ کس مالک شفاعت نیست، مگر به اذن او. سوره یونس، آیه ۳.

۲- ایشان به غیر از خدا سرپرست و شفיעی ندارند. سوره انعام، آیه ۵۱.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۰.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: احتمال دارد که این جمله تصریح باشد بر اینکه خدا مالکِ آخرت است که شفاعت بیشتر در آنجا سود می دهد، و نیز اشاره باشد به اینکه ملک های صوری که غیر خدا خود را مالکِ آن می پندارند روزی خواهد رسید که از غیر خدا منقطع گردد. ولی وجه صحیح همان است که ما گفتیم.

"وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ ..."

مراد از اینکه فرمود: "وقتی خدا به تنهایی ذکر می شود" این است که وقتی خدا را یاد می کنند و نامی از خدایان ایشان نمی برند، که مصداق روشن آن کلمه "لا اله الا الله" است. و کلمه "اشمأزت" از مصدر "اشمأز" است که به معنای انقباض و نفرت از چیزی است.

و اگر از اوصاف مشرکین تنها مساله بی ایمانی به آخرت را نام برد، بدین جهت است که ریشه و اساس نفرت آنان از شنیدن نام خدا همین بی ایمانی به آخرت بوده است، چون اگر به آخرت ایمان می داشتند و باور داشتند که روزی به سوی خدا برمی گردند و جزای کرده های خود را می بینند، قطعاً خدا را پرستش می کردند، نه اولیای خود را و هرگز از شنیدن نام خدا به تنهایی نفرت نمی کردند.

"وَ إِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ" - منظور از "الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ" همان آلهه ایشان است. و کلمه "استبشار" به معنای مسرت درونی است، مسرتی که اثرش در چهره انسان ظاهر شود.

"قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ ..."

وقتی رشته کلام به جایی رسید که دیگر برای کسی امید خیری در مشرکین نماند، چون امر آخرت را فراموش و بازگشت به سوی خدا را انکار کردند، به حدی که از شنیدن نام خدا متنفر می شدند، لذا پیامبر خود را دستور می دهد نام خدای تعالی را به تنهایی ببرد و حکم او در بندگان را در آنچه اختلاف دارند به صورت التجا به خدای تعالی به ایشان تذکر دهد، التجایی که در آن اقرار به معاد هست، در این التجا خدای تعالی را به وصف "فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" ستوده، یعنی خدایی که آسمانها و زمین را از کتم عدم به ساحت وجود در آورده، و نیز به وصف "عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ" ستوده، یعنی خدایی که هیچ چیزی بر او پوشیده نیست، (نه از عالم ما و رای محسوسات و نه از محسوسات)، و لازمه چنین علمی این است که به حق

ص: ۴۱۰

حکم کند و حکمش هم نافذ است.

" وَ لَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ... "

مراد از " لِلَّذِينَ ظَلَمُوا " کسانی است که در دنیا ظلم کردند، بنا بر این فعل " ظلموا " در اینجا مفاد وصف را افاده می کند و مراد منکرین معاندند، هم چنان که در جای دیگر فرموده:

" أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجاً وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ " (۱).

و معنای آیه این است که: اگر ظالمین که منکر معاندند دو برابر آنچه در زمین از اموال و ذخائر و گنجینه ها است، می داشتند، همانا همه آن را می دهند تا از سوء عذاب برهند.

وصف عذابی که ظالمان (منکران معاد) در قیامت می بینند

" وَ بَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ " - کلمه " بدا " فعل ماضی از مصدر " بداء " و " بدو " است که به معنای ظهور است. و کلمه " یحسبون " از مصدر " حساب " و " حسابان " است که به معنای شمردن است. و " احتساب " به این معنا است که انسان بنا بگذارد چیزی را مورد اعتنا قرار داده، آن را چیزی بشمارد و بیندارد، و بسیار می شود که " حسابان " و " احتساب " به معنای ظن و پندار استعمال می شود، هم چنان که بعضی (۲) گفته اند در جمله " مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ " به همین معنا استعمال شده است، یعنی در قیامت چیزهایی برایشان هویدا می شود که خیالش را هم نمی کردند.

لیکن راغب میان " حسابان " و " ظن " فرق گذاشته، چون می گوید: " حسابان " این است که به یکی از دو نقیض مثلاً آمدن و نیامدن مسافر حکم کند و در ذهن ترجیح دهد که او می آید بدون اینکه اصلاً به احتمال نیامدن توجهی داشته باشد، ولی نسبت به آمدن او در معرض آن باشد که دچار شک شود، " ظن " هم قریب به همین معنا است. و لیکن با این تفاوت که صاحب " ظن "، هم احتمال آمدن وی را می دهد و هم احتمال نیامدن، ولی احتمال آمدن در نظرش قوی تر است (۳).

و مقتضای سیاق آیه این است که: مراد این باشد که اعلام بدارد: مشرکین به زودی در روز قیامت به اموری برخوانند خورد که وضع آن امور ما فوق تصورشان و بزرگتر و "

ص: ۴۱۱

۱- به درستی که لعنت خدا شامل ستمگران است، همانهایی که از راه خدا جلوگیری می کنند و آن را کج و معوج می خوانند و به آخرت کفر می ورزند. سوره اعراف، آیه ۴۴-۴۵.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۲.

۳- مفردات راغب، ماده " حسب ".

هول انگیزتر از آن بوده که به ذهن آنان خطور کرده، نه اینکه مراد این باشد که ایشان چیزهایی خواهند دید که اعتقاد به آن نداشتند.

و کوتاه سخن آنکه مشرکین از انبیا و مؤمنین می شنیدند که خدا حساب و میزانی برای اعمال دارد و قضا و آتش و الوانی از عذاب دارد، آن گاه شنیده های خود را- با انکاری که نسبت به آن داشتند- بر آنچه در ذهنشان بود یعنی آتش دنیا و عذاب دنیا و حساب و میزان دنیا مقایسه می کردند و چون در قیامت به آنها برخوردند، خواهند دید که بزرگتر از آن است که در دنیا به خاطر کسی خطور کند. پس این آیه در توصیف عذاب خدا، نظیر آیه " فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ " (۱) است در توصیف نعیم اهل بهشت.

و نیز مقتضای سیاق آن است که ظهور مزبور از قبیل ظهور بعد از خفا، و انکشاف بعد از استتار باشد، هم چنان که آیه " لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَ كَفَبَصَائِرِكُمْ الْيَوْمَ حَدِيدٌ " (۲) نیز همین معنا را می رساند و می فهماند که عالم آخرت در همین عالم نیز بوده، و لیکن پنهان و در پرده، و در قیامت این پرده ها کنار می رود.

" وَ بَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا ... "

یعنی در آن روز کارهای زشتشان بعد از آنکه در دنیا از نظرشان پنهان بود، برایشان آشکار می شود. بنا بر این، این جمله همان را می گوید که آیه " يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَ مَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ " (۳)، آن را افاده می کند.

" وَ حَاقَّ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ " - یعنی همان عذابهای گوناگون و هولها و شدایدی که از اولیای دین در باره قیامت می شنیدند، و آن را استهزا می کردند، بر آنان نازل شد و به ایشان رسید.

" فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ ... "

این آیه شریفه در مقام تعلیل آن بیانی است که در سابق در وصف ظالمان داشت و به همین جهت بر سر آن " فا " تفریع آورد تا سخن را نتیجه و متفرع بر مطالب قبل کند، تفرعی

ص: ۴۱۲

-
- ۱- هیچ کس نمی داند که چه خیرات مسرت آور و مایه روشنی چشم برایشان پنهان کرده اند. سوره سجده، آیه ۱۷. [...]
 - ۲- تو در دنیا از این عالم در غفلت بودی، ما پرده غفلت را کنار زدیم، در نتیجه دیدگانت امروز تیزبین شده است. سوره ق، آیه ۲۲.
 - ۳- روزی که هر کس آنچه از خیر و شر عمل کرده حاضر می بیند. سوره آل عمران، آیه ۳۰.

که بیان بر مبین دارد. پس خدای تعالی بعد از آنکه حال ستمگران را بیان کرد که از هر آیتی که بر حق دلالت می کرد روی گردان بودند و به حجت هایی بر علیه شان اقامه می شد گوش فرا نمی دادند و موعظه را نمی شنیدند و به عبرت، اعتنایی نداشتند، و در نتیجه همین سرسختی ها ربوبیت خدای تعالی و مساله بعث و حساب را منکر شدند و کارشان به جایی رسید که حتی دلهایشان از شنیدن نام خدای یگانه متنفر می شد.

اینک در این آیه می فرماید که: این اعراض، مخصوص کفار معاصر آن جناب نیست، بلکه این مقتضای طبع هر انسانی است که به پیروی هوای نفس گرایش دارد و به نعمت های مادی و اسباب ظاهری پیرامونش مغرور است، پس انسان طبعاً هم فراموشکار است، هر وقت دچار گرفتاری شود، متوجه پروردگارش گشته و او را به خلوص می خواند و چون پروردگارش نعمتی به او ارزانی بدارد، آن نعمت را به خودش نسبت می دهد، و می گوید هنر خودم بود و پروردگارش را فراموش می کند، و نمی داند که همین خود فتنه ای است که با آن امتحانش می کنند.

پس جمله "فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ" یعنی و چون مرض یا شدتی به انسان برسد، "دعانا" ما را می خواند، و تنها به سوی ما متوجه می شود، و از غیر ما قطع امید می کند.

ناسپاس بودن آدمی، که چون خدا نعمتی به او داد می گوید: "أُوتِيْتَهُ عَلَى عِلْمٍ"

و در جمله "ثُمَّ إِذَا خَوْلْنَا نِعْمَةً مِّنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتَهُ عَلَى عِلْمٍ" کلمه "خولناه" ماضی از مصدر "تخویل" است و تخویل به معنای عطا کردن به طور بخشش است. و اگر نعمت را مقید به قید "منا" کرد، برای این است که بفهماند وصف نعمت برای آن محفوظ است، و معنایش این است که: چون نعمتی از ناحیه خود به او بدهیم که نعمت بودنش کاملاً روشن است، و همه می دانند که از ناحیه ماست، مع ذلك می گوید: این نعمت ها از هنرمندی خودم است.

و ضمیر در "اوتیته" به نعمت برمی گردد، البته نه به اعتبار لفظش "چون اگر به این اعتبار بود باید می فرمود "اوتیتها" چون لفظ نعمت مؤنث است و باید ضمیر مؤنث بدان برگردد"، بلکه به اعتبار معنای نعمت که یا مال است و یا مطلق شیء و چون کلمه "مال" و کلمه "شیء" مذکر است می توان ضمیر مذکر به آن برگردانید. و عنایت در جمله مورد بحث این است که اشاره کند که چنین انسان ناسپاسی، اعتراف نمی کند که نعمتش از ماست، بلکه رابطه اش را از ما قطع می کند، و به همین منظور نمی گوید: "اوتیتها" (چون کلمه نعمت دلالت دارد بر اینکه منعمی آن را داده) بلکه می گوید: "اوتیته"، تا اعتراف نکرده باشد به اینکه خدا آن نعمت را به او داده.

و نیز نمی گوید: "آتانی الله"، خدا آن را به من داده، بلکه با صیغه مجهول تعبیر می کند و می گوید "اوتیته" تا به کلی دهنده را مسکوت بگذارد. و این دو تعبیر، یعنی تعبیر "نعمه منا" و تعبیر "اوتیته" از تعبیرهای لطیف قرآنی است. البته مفسرین دیگر برای مذکر آمدن ضمیر در "اوتیته" وجوه دیگری ذکر کرده اند که هیچ یک موجه نیست و اگر خواننده بخواهد به آنها اطلاع یابد، باید به تفاسیر مفصل مراجعه کند.

و سازگار با سیاق آیه آن است که معنای "علی علم"، "علی علم منی" باشد، یعنی من این مال را با علم و هنر و خبرگی خودم به دست آورده ام و راه جمع کردن ثروت را می دانستم.

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد این است که من این مال را با علمی از خدا به دست آوردم، چون خدا در من خیری سراغ داشت. و خلاصه چون می دانست من آدم خوبی هستم، و مستحق آنم که نعمتم بدهد، لذا آن را به من ارزانی داشت.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: "مراد این است که من این مال را که به دست آوردم، می دانستم که خدا از من راضی است". ولی خواننده عزیز خود متوجه است به اینکه بیانی که ما در معنای جمله "ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَا نِعْمَةً مِّنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ" آوردیم با هیچ یک از این اقوال نمی سازد.

"بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ" - یعنی بلکه آن نعمتی که ما به وی دادیم فتنه و آزمایشی بود که خواستیم او را به وسیله آن نعمت بیازماییم، اما بیشترشان متوجه این معنا نیستند.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: "معنای آن این است که بلکه نعمت مزبور عذابی است برای آنان".

و بعضی (۴) دیگر گفته اند: "بلکه این سخنی که می گویند، فتنه ای است برای آنان که به خاطر همان عقاب خواهند شد". ولی این دو وجه و مخصوصاً وجه دومی بعید است.

"قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أُغْنِي عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا".

ضمیر در "قَدْ قَالَهَا" به سخن قبلی ناسپاسان برمی گردد و به این اعتبار آن را مؤنث آورده که مقاله و یا کلمه ای به شمار می رود.

ص: ۴۱۴

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۲.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۲.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۲.

۴- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۲.

این آیه رد سخن ایشان و اثبات این معنا است که نعمت مزبور فتنه ای است که با آن امتحان می شوند، می فرماید: اگر این نعمت ها که در دست دارند، با هنر خود کسب کرده باشند و این نیرو و توانایی خودشان است که مایه چنین نعمت ها شده، باید همین نیرو نگذارد عذاب گناهان، آنها را از دستشان ببرد، بلکه باید آن نعمت ها را برای خود حفظ کنند و همیشه از آن متنعم باشند نه اینکه آن نعمت ها را بگذارند و خود هلاک گردند. با اینکه چنین نیست نه می توانند نعمت ها را برای خود حفظ کنند و نه با خود ببرند، اینک اقوام قبل از آنان شاهد صدق این حقیقتند، چون آنها هم همین سخنان را از در غرور گفتند، ولی کسب و تجارت و حول و قوه شان جلو هلاکتشان را نگرفت و همه به کیفر کرده های زشت خود رسیدند.

و ظاهراً جمله "قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ" اشاره به قارون و امثال وی می کند، چون قارون هم نظیر همین حرف را زد و به حکایت قرآن گفت: "إِنَّمَا أُوتِيَتْهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي" (۱) که داستانش در سوره قصص گذشت.

"وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصَبِّحُ بِهِمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَ مَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ" کلمه "هؤلاء- اینان" به قوم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اشاره دارد و معنایش این است که: این ستمگران از قوم تو، راهشان راه اقوام گذشته است، به زودی عذاب آنچه کرده اند به ایشان خواهد رسید. و نمی توانند با جلوگیری از آمدن و بال اعمالشان، خدا را عاجز کنند.

"أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ..."

این جمله پاسخ دیگری از گفتار آن کسی است که از بین آن مردم ناسپاس گفته:

"إِنَّمَا أُوتِيَتْهُ عَلَىٰ عِلْمٍ" چیزی که هست جواب اول یعنی جمله "قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ... " جواب نقضی بود، ولی این جواب از طریق معارضه است، به ادله ای اشاره می کند که همه دلالت دارند بر اینکه رزق را خدای سبحان برای بعضی فراخ و برای بعضی تنگ می گیرد.

توضیح اینکه: سعی و کوشش آدمی و علم و اراده او برای تحصیل رزق سبب تام به دست آمدن آن نیست، و گر نه می بایستی همواره و در همه اشخاص این سعی و این کاردانی

مؤثر واقع شود، و صاحبش را به رزق فراوان برساند، با اینکه به چشم خود می بینیم که این طور نیست، بسیار جویندگان هستند که مایوس برمی گردند و بسیار کوشندگان هستند که نتیجه ای عایدشان نمی شود.

پس معلوم می شود غیر از کوشش و کاردانی خود انسان شرایط و علل زمانی و مکانی دیگری هم مؤثر است و موانع مختلفی هم هست، که به اختلاف ظروف، مانع از به نتیجه رسیدن کوششها می شوند. و این شرایط از حد شمار بیرونند در صورتی که همه عوامل و شرایط دست به دست هم دهند و هیچ یک از موانع هم پیش نیاید، آن وقت سعی و کوششها و کاردانی ها هم مؤثر می شوند و اجتماع همه علل و شرایط با آن همه اختلاف و تفرقه و تشتت که از نظر ماده و زمان و مکان و مقتضیات دیگر در آنها هست که مرتبط به آن عواملند، بعضی مقارن آنها و بعضی دیگر جلوتر از آن عواملند، و این دسته اخیر هم خود علل بی شمار دیگری دارند، یک اجتماع و اتفاق تصادفی نیست، برای اینکه تصادف هیچ وقت دایمی و حتی اکثری نیست، یعنی این طور نیست که در تمامی آثار و یا بیشتر آنها علل و شرایط تصادفا دست به دست هم داده باشند، و قانون ارتزاق ما انسانها و یا ما و سایر موجودات زنده و روزی خوار، یک نظام جداگانه ای از نظام جاری در اقطار عالم ماده و مشهود ندارد، بلکه داخل در آن نظام است، و این نظام عمومی عالم با همه وسعتش امری است ثابت و محفوظ که اگر از هم گسیخته شود، در همان لحظه اول فوراً تمامی اشیاء نابود می شوند.

و این نظام جاری با اینکه یک نظام است و اجزایش با هم تناسب و سازگاری دارند، خود دلالت بر وحدانیت ناظم و مدبر و مدیرش دارد، مدبر و مدیری که خودش جزو اجزای این عالم نیست، چون گفتیم اجزای عالم به وسیله این نظام محفوظ مانده اند پس نمی شود ناظم، خودش یکی از اجزای عالم باشد، و آن مدبر واحد خدای عز و جل است.

علاوه بر این، نظام، خود از تدبیر است، و مکرر در باره تدبیر هم گفتیم که از خلقت است، (و عبارت است از خلق کردن موجودی بعد از موجود دیگر)، پس بنا بر این خالق عالم مدبر آن است و مدبر آن رازق آن است، و آن همان خدای تعالی شانه است.

و این برهان که شنیدی از جمله "لِمَنْ يَشَاءُ" در آیه استفاده می شود، چون وقتی فراخی رزق و کمی آن به مشیت خدای تعالی باشد، قهراً مشیت خود انسان که بدان می بالد، و دم از کاردانی و کوشش خود می زند، هیچ دخالتی در آن ندارد، هم چنان که مشیت و ایجاب هیچ یک از علل و اسبابی که علت و سبب پیدایش آنند، در پیدایش آن دخالت ندارد، و این خیلی روشن است، از سوی دیگر این را هم نمی توانیم بگوییم که این فراخی و

تنگی رزق تصادفی است، چون می بینیم که بر طبق نظام جریان دارد، نتیجه می گیریم که پس به مشیت مجری این نظام، یعنی خدای سبحان جریان می یابد.

در سابق هم در ذیل آیه " وَ تَزُوقُ مَنْ تَشَاءُ بَغَيْرِ حِسَابٍ " (۱) گفتاری در معنای رزق گذشت و به زودی در تفسیر آیه " فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ " (۲) نیز خواهد آمد- ان شاء الله.

بحث روایتی (روایاتی در باره توفی نفس، خواب و رؤیا)

در کتاب توحید، از علی (علیه السلام) روایت شده که در ضمن حدیثی که پاسخ به سؤالات مردی است که آیاتی از قرآن برایش مشتبه شده فرمود: اما آیه " يَتَوَفَّاكُم مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ " با آیه " اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا " و آیه " تَوَفَّاهُ رُسُلُنَا وَ هُمْ لَا يُفَرِّطُونَ " و آیه " الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ " و آیه " الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ "، (که چطور در اولی قبض روح انسانها را به ملک الموت، و در دومی به خود خدا، و در سومی به رسولان و در چهارمی و پنجمی به ملائکه نسبت می دهد، جوابش این است که:) همانا خدای تبارک و تعالی یگانه مدبر امور است، به هر طور که خودش بخواهد و کسانی از مخلوقات خود را که می خواهد موکل بر اموری می کند که خودش بخواهد، و اما ملک الموت، خدا او را به خصوص، موکل برای قبض روح اشخاص معینی از خلق که خود بخواهد می کند و رسولان را از ملائکه انتخاب نموده، و برای قبض روح بعضی دیگر از خلقش، که باز خودش بخواهد موکل می کند.

و چنان نیست که هر علمی را که صاحب علم دارای آن است، ممکن باشد برای همه مردم شرح دهد، زیرا مردم همگی در درک علوم یکسان نیستند، بعضی قویند و بعضی ضعیف.

دیگر اینکه اصلاً بعضی از علوم هست که مانند بعض دیگر قابل فرا گرفتن نیست، چون ما فوق طاقت است، مگر کسی از اولیای خدا که خدا آن را برایش آسان کرده و در حمل آن یاریش کرده باشد.

و این مقدار تو را بس است که بدانی که خدا محیی (زنده کننده) و ممیت (میراننده)

ص: ۴۱۷

۱- و روزی می دهی هر که را بخواهی بدون حساب. سوره آل عمران، آیه ۲۷.

۲- پس به پروردگار آسمان و زمین سوگند که آن وعده حق است همان طور که سخن گفتن شما را نمی توان حاشا کرد. سوره ذاریات، آیه ۲۳.

است. و اوست که جانها را بدست هر کس از خلقش که بخواهد می گیرد چه ملائکه، و چه غیر ایشان (۱).

و در خصال از علی (علیه السلام) روایت اربعماه (۴۰۰ بندی) را آورده که در آن فرمود: مسلمان جنب نمی خوابد، و جز با طهارت به بستر نمی رود، حتی اگر آب نیافت با خاک تیمم می کند، چون روح مؤمن در خواب به سوی خدای تعالی بالا می رود و اگر با طهارت باشد، خدا او را می پذیرد، و مبارکش می کند، حال اگر اجلش رسیده باشد، او را در گنجینه های رحمت خود جای می دهد و اگر نرسیده باشد، او را با امینان از ملائکه اش روانه می کند تا او را به جسدش باز گردانند (۲).

و در مجمع البیان است که عیاشی به سند خود از حسن بن محبوب، از عمرو بن ثابت، از ابی المقدم، از پدرش، از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: هیچ کس به خواب نمی رود مگر آنکه نفسش به آسمان عروج می کند و جانش در بدنش باقی می ماند و بین نفس و جان او رابطه ای چون شعاع خورشید برقرار است، حال اگر خدا اجازه قبض ارواح را داده باشد، جان هم به سوی نفس می رود، و اگر اجازه برگشتن روح را داده باشد، نفس به سوی روح می رود، و این است معنای آیه "اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا ...".

پس نفس هر آنچه را که در ملکوت آسمانها مشاهده کرده باشد، رؤیای صادقه ای است که تاویل دارد، و هر آنچه را که در ما بین آسمان و زمین دیده، از موهوماتی است که شیطان در خیال او انداخته، و تاویلی ندارد (۳).

و در الدر المنثور است که ابن ابی حاتم و ابن مردویه، از سلیم بن عامر، روایت کرده که گفت: عمر بن خطاب گفت، عجب است این رؤیاهای که آدمی می بیند، انسان به خواب می رود و چیزهایی می بیند که تا آن ساعت اصلا به ذهنش خطور نکرده و چون بیدار می شود عین آن را می بیند. و شخص دیگر رؤیایی می بیند که در بیداری هیچ اثری از آن پیدا نمی شود.

پس علی بن ابی طالب فرمود: ای امیر مؤمنان آیا می خواهی بگویم علتش چیست؟

خدای تعالی می فرماید: "اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَ الَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى" پس به حکم این آیه همه نفس ها را

ص: ۴۱۸

۱- توحید، ص ۲۶۸ و ۲۶۹.

۲- خصال صدوق، ص ۶۱۳.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۱.

خدا می گیرد، پس آنچه نفس در آسمان نزد خدا می بیند، رؤیای صادقه است، و آنچه در مراجعت به سوی جسد خود می بیند، تلقینات شیطانهای در هواست، شیطانها دیده های او را تکذیب می کنند، و از اباطیلی به او خبر می دهند، عمر از کلام علی (علیه السلام) تعجب کرد (۱).

مؤلف: گفتار مفصل ما پیرامون رؤیا در سوره یوسف گذشت و مراجعه بدانجا برای فهمیدن معنای این دو روایت مؤثر است. این را هم بگوییم که در این دو روایت کلمه "سما" بر همان معنای اصطلاحی علمی یعنی بر عالم مثال اعظم اطلاق شده که بزرگتر از آسمان و زمین است و کلمه "ما بین آسمان و زمین" بر عالم مثال اصغر در اصطلاح علمی اطلاق شده است، متوجه این نکته باشید.

ص: ۴۱۹

اشاره

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (۵۳) وَ أُنْيُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَ أَسْلَمُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ (۵۴) وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (۵۵) أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْبَ رَبِّي عَلَىٰ مَا فَرَطْتُ فِي جَنبِ اللَّهِ وَ إِن كُنْتُ لَمِنَ السَّاحِرِينَ (۵۶) أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ (۵۷)

أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (۵۸) بَلَىٰ قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَ اسْتَكْبَرْتَ وَ كُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ (۵۹) وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ (۶۰) وَ يُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ (۶۱)

ترجمه آیات

بگو ای بندگانم که بر نفس خود ستم و اسراف کردید از رحمت خدا نومید مشوید که خدا تمامی گناهان را می آمرزد، زیرا او آمرزنده رحیم است (۵۳).

و به سوی پروردگارتان رجوع نموده قبل از آنکه عذاب بر سرتان آید و دیگر یاری نشوید، تسلیمش گردید (۵۴).

و آنچه را که از ناحیه پروردگارتان نازل شده که بهترین حدیث است پیروی کنید قبل از آنکه عذاب ناگهانی و بی خبر شما را بگیرد (۵۵).

بترسید از روزی که هر کسی به خود می گوید: وا حسرتا بر من از آن ستم ها که به درگاه خدا روا داشتم، اعتراف می کنم که به راستی از مسخره کنندگان بودم (۵۶).

و یا می گوید: اگر خدا هدایتم کرده بود از پرهیزکاران می بودم (۵۷).

و یا وقتی عذاب را می بیند می گوید: ای کاش می توانستم برگردم و از نیکوکاران می شدم (۵۸).

در پاسخش می گویند آری آیات من برایت بیامد و تو به آیات من تکذیب کردی و از پذیرفتن آن تکبر نمودی و اصولاً از کافران بودی (۵۹).

و روز قیامت تکذیب کنندگان بر خدا را می بینی که رویشان سیاه است آیا در دوزخ جایی برای متکبران نیست (۶۰).

خدا کسانی را که برای رستگاریشان تقوا پیشه کردند نجات می دهد و به چنین کسانی عذاب نمی رسد و اندوهناک نمی گردند (۶۱).

بیان آیات

اشاره

در این آیات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد که مشرکین را به اسلام و به پیروی از آنچه خدا نازل کرده دعوت کند و از عواقب اسرافشان بر نفس خود، یعنی از حسرت و ندامت روزی که حسرت و ندامت سود نمی دهد. بر حذر دارد، آری چگونه سود می دهد با اینکه در دنیا از پذیرفتن حق، استکبار ورزیدند. و نیز به یادشان بیاورد که در آن روز متقین رستگاری و نجات و کفار خسران و آتش دارند. و در لسان این آیات لحن رأفت و رحمت به خوبی استفاده می شود.

مقصود از "عبادی" و "رحمت الله" در آیه "قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ"

"قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ ..."

در این آیه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دستور می دهد تا مردم کافر را از طرف خداوند و با لفظ "یا عبادی- ای بندگان من" صدا بزند. و این تعبیر نکته ای را هم به یادشان می آورد و آن این است که چرا خدا کفار را به عبادت خود دعوت می کند. و نیز ترغیب آنان به پذیرفتن دعوت است، اما یادآوری دلیل دعوت برای این است که یادآوری کند که ایشان عبد اویند و او مولای ایشان است و حق مولی بر عبدش این است که او را عبادت کند و اوامرش را اطاعت کند، پس مولی حق دارد که او را به اطاعت و عبادت خود دعوت کند.

و اما اینکه گفتیم ترغیب می کند به اینکه دعوت را بپذیرند، برای اینکه کلمه "عباد" را بر "یا" ی متکلم اضافه کرده، می فرماید "بندگان من" و این تعبیر ایشان را بر می انگیزد تا به ذیل رحمت و مغفرت او متمسک شوند.

الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ" - کلمه "أسرفوا" جمع غایب ماضی از مصدر "اسراف" است و - به طوری که راغب (۱) گفته - "اسراف" به معنای تجاوز از حد در هر عملی است که کسی انجام دهد، هر چند که در خصوص خرج کردن مال مشهورتر است، و گویی در آیه مورد بحث متضمن معنای جنایت و یا معنایی قریب به آن نیز هست، چون با کلمه "علی" متعدی شده.

و اسراف بر نفس تعدی بر نفس به جنایت کردن و به ارتکاب گناه است چه شرک باشد و چه گناهان کبیره و چه گناهان صغیره، چون سیاق این عمومیت را افاده می کند.

جمعی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از "عباد" مؤمنانند، چون که در قرآن استعمال "عبادی" که به "یا" ی متکلم اضافه شده در مؤمنین غلبه دارد. پس معنای آیه چنین می شود:

بگو ای مؤمنینی که مرتکب گناه شده اید.

و لیکن این حرف صحیح نیست، برای اینکه آیه مورد بحث تا هفت آیه بعد از آن همه در یک سیاق و متصل به یکدیگرند، و همه در مقام دعوتند، و ما می بینیم که در ضمن این آیات می فرماید: "بَلَىٰ قَدْ جَاءَ تَكْوَنَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ - آری آیات من به سوی تو ای مشرک بیامد، ولی تو آن را تکذیب کردی و استکبار ورزیدی" و این خود مثل تصریح است به اینکه کلمه "عبادی" در اول آیات، شامل مشرکین هم می شود.

و اگر می بینیم که لفظ "عبادی" در چیزی بیشتر از ده مورد به معنای مؤمنان آمده، همه این موارد قرینه هایی در خود کلام همراه دارد که نمی شود با بودن آن قرائن لفظ مزبور را اعم از مؤمن و مشرک گرفت، ولی چنان هم نیست که هر جایی بدون قرینه و مطلق استعمال شد، باز منصرف به مؤمنین باشد، هم چنان که می بینیم در کلام خدا هر جا مطلق ذکر شده، اعم از مؤمن و مشرک اراده شده است.

و کوتاه سخن آنکه شمول لفظ "یا عبادی" در آیه شریفه در مورد مشرکین، جای هیچ تردید نیست، بلکه می توان گفت این نظریه که کلمه "یا عبادی" در آیه مورد بحث به خاطر

ص: ۴۲۲

۱- مفردات راغب، ماده "سرف".

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۳.

سیاقی که دارد مختص به مشرکین است، قابل قبول تر است از اینکه بگوییم مختص به مؤمنین است، هم چنان که از ابن عباس هم نقل شده (۱).

"لَا تَقْتُلُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ" - "قنوط" به معنای نومیدی است، و مراد از "رحمت" در آیه مورد بحث به قرینه اینکه خطاب و دعوت در آن به گناهکاران است، رحمت مربوط به آخرت است، نه رحمت اعم از دنیا و آخرت و این هم معلوم است که از شؤون رحمت آخرت آن قسمت که مورد احتیاج مستقیم و بلا واسطه گناهکاران است، همانا مغفرت خداست. پس می توان گفت مراد از "رحمت" در اینجا مغفرت است، و به همین جهت نهی از نومیدی را با

توضیحاتی در ذیل جمله: "إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً" و اینکه مفاد آن آمرزش همه گناهان حتی شرک است، به سبب توبه

جمله "إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً" تعلیل آورد.

در این آیه شریفه التفاتی از تکلم "عبادی"، به غیبت "یغفر" به کار رفته، با اینکه جا داشت بفرماید: "انی اغفر- من می آمرزم"، و این التفات برای آن به کار رفته که اشاره نماید به اینکه: آن کسی که می گوید "ای بندگان من از رحمت من نومید نشوید" الله است که اسمایی حسنی دارد که از آن جمله است "غفور" و "رحیم". گویا فرموده: از رحمت من نومید مشوید، چون که من الله هستم، همه گناهان را می آمرزم، چون الله غفور و رحیم است.

"إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً" - این جمله نهی از نومیدی را تعلیل نموده و هم اعلام می دارد که تمامی گناهان قابل آمرزشند پس مغفرت خدا عام است، لیکن آمرزش گناهان هر کسی سبب می خواهد و به طور گزاف نمی باشد و آنچه که قرآن سبب مغفرت معرفی فرموده دو چیز است: یکی شفاعت که بحث آن در جلد اول این کتاب گذشت و یکی هم توبه. حال ببینیم در جمله مورد بحث که گفتیم خطاب در آن به عموم بندگان خدا اعم از مشرک و مؤمن است، کدام یک از این دو سبب آمرزش است؟ به طور مسلم شفاعت نمی تواند باشد، چون شفاعت به نص قرآن کریم در آیاتی چند شامل شرک نمی گردد و در سابق هم گفتیم که آیه "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ" (۲) ناظر به شفاعت است، یعنی می فرماید ما دون شرک را برای کسانی که شفیع داشته باشند می آمرزد.

ناگزیر از آن دو سبب باقی می ماند توبه و کلام خدای تعالی هم صریح در این است که خدا همه گناهان حتی شرک را هم با توبه می آمرزد.

از این هم که بگذریم گفتیم که آیات هفتگانه مورد بحث در یک سیاق قرار دارد..]

ص: ۴۲۳

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۰.

۲- خدا این گناه را نمی آمرزد که به وی شرک ورزند ولی ما دون آن را برای هر کس بخواهد می آمرزد. سوره نساء، آیه

کلامی است واحد و متصل به هم که در آن نخست و به عنوان زمینه چینی از نومید شدن نهی می کند و سپس امر به توبه و اسلام و عمل صالح می فرماید و آیه اولی کلامی مستقل و بریده از آیات بعد نیست تا کسی احتمال دهد عموم مغفرت مقید به توبه و هیچ سبب دیگری که فرض شود، نشده. و این آیه شریفه یعنی جمله " **إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً**" در بین مفسرین معرکه آراء شده. بعضی (۱) گفته اند: عموم مغفرت در آن مقید است به غیر از شرک و غیر از گناهایی که خدا وعده آتش به مرتکبین آنها داده و اما به توبه مقید نیست، در نتیجه عموم آیه تنها شامل گناهان صغیره می شود.

دسته ای (۲) دیگر گفته اند: اطلاق مغفرت نه مقید به توبه است، و نه به هیچ قیدی دیگر از اسباب مغفرت. چیزی که هست این عده، اطلاق مزبور را مقید به غیر شرک کرده اند، چون آیه " **إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ**" صریح در این است که شرک آمرزیده نمی شود، آن گاه نتیجه گرفته اند، که مغفرت عمومیت دارد هر چند که سبب مخصوصی مانند شفاعت و توبه در کار نباشد تا گناهکار آمرزیده را بر گناهکار ناآمرزیده ترجیح دهد، و این همان مغفرت گزافی است، که ما ردش کردیم، و استدلالهایی هم که بر گفته خود کرده اند هیچ یک درست نیست.

از آن جمله، آلوسی (۳) در تفسیر روح المعانی برای اثبات این مدعا که مغفرت در آیه مقید به توبه نیست به هفده وجه استدلال کرده که هیچ فایده ای دست نداده و در این شبهه ما که گفتیم: "آمرزیدن بعضی از گناهکاران و نیامرزیدن دیگران سببی می خواهد، تا گزافی و منافی با حکمت نشود" مناقشه کرده. و تنها اطلاق آیه را مقید به قید " **لِمَنْ يَشَاءُ**" کرده، که در بعضی از قراءتهای غیر مشهور آمده. خواننده عزیز اگر بخواهد به وجوه او واقف شود، می تواند به تفسیر وی مراجعه کند.

این را هم بگویم که خواننده خود توجه دارد که مورد آیه، شرک و سایر گناهان است، و از کلام خدای تعالی این معنا معلوم است که شرک جز با توبه آمرزیده نمی شود پس به هر حال چاره ای جز مقید کردن اطلاق آیه به توبه نداریم.

" **وَ أَنْبِئُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَ اسْأَلُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ**" این آیه عطف است بر جمله " **لَا تَقْنَطُوا**". و کلمه " **أَنْبِئُوا**" امر از مصدر " **أنابه**" است

ص: ۴۲۴

۱- تفسیر روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۴.

۲- تفسیر روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۴.

۳- تفسیر روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۴.

که به معنای برگشتن به سوی خداست، که آن را توبه هم می گویند. و جمله "الی ربکم" از باب به کار بردن اسم ظاهر در جای ضمیر است، چون مقتضای ظاهر کلام این بود که بفرماید: "و انیبوا الیه"، و حال آن که این طور نفرمود تا به علت این دستور اشاره کرده باشد، چون ملاک در برگشتن به سوی خدا همانا صفت ربوبیت اوست.

و مراد از "اسلام" تسلیم شدن و منقاد گشتن برای خداست در آنچه اراده می کند. و اگر فرمود: "أَسْلِمُوا" و نفرمود "آمَنُوا"، برای این است که قبل از این آیه و بعد از آن سخن از استکبار کفار در برابر حق رفته و مقابل استکبار اسلام است، نه ایمان.

و جمله "مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ" متعلق به دو کلمه "انیبوا" و "أسلموا" است. و مراد از "عذاب" به قرینه آیات بعد، عذاب آخرت است، و به احتمالی بعید ممکن است مراد مطلق عذابهایی باشد که توبه بردار نیست، مانند عذاب استیصال و انقراض، هم چنان که در باره آن فرموده: "فَلَمْ يَكْ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ" (۱).

و مراد از جمله "ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ" این است که آموزش هرگز به شما نمی رسد، چون سبب آن محقق نیست، اما توبه که مفروض آن است که توبه نکردند، و شفاعت هم شامل شرک نمی شود.

مراد از پیروی بهترین چیزی خدا نازل کرده (وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ)

"وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَعْتَهُ وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ".

این خطاب عام است و مانند خطاب های قبلی هم شامل مؤمن و هم کافر می گردد، برای اینکه قرآن عزیز در باره هر دو طایفه نازل شده است.

و در این آیه دستور می دهد به اینکه از بین آنچه از ناحیه خدا نازل شده، بهترش را پیروی کنند، حال بینیم معنای بهتر چیست؟ بعضی (۲) گفته اند: مراد پیروی احکام آن از حلال و حرام است، نه داستانهای آن. بعضی (۳) دیگر گفته اند: منظور پیروی عزائم یعنی واجبات و محرمات آن است، (نه مستحبات و مکروهات)، بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد دستوراتی است که بدان امر و از آن نهی کرده، چون بجا آوردن واجبات و مستحبات و اجتناب از محرمات و مکروهات. بعضی (۵) دیگر گفته اند: پیروی ناسخ آن است، نه منسوخ. و بعضی (۶)

ص: ۴۲۵

۱- بعد از آنکه عذاب ما را دیدند دیگر ایمان آوردن سودی برایشان نداشت، و این سنتی بوده که خدا همواره در بندگانش جاری می ساخته. سوره مؤمن، آیه ۸۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۶، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۳.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۶، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۳.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۶، مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۳.

٥- روح المعاني، ج ٢٤، ص ١٦، مجمع البيان، ج ٨، ص ٥٠٣.

٦- روح المعاني، ج ٢٤، ص ١٦، مجمع البيان، ج ٨، ص ٥٠٣.

دیگر گفته اند منظور از جمله " ما أنزل " تمامی کتابهای آسمانی است، و منظور از " احسن - بهتر " آنها قرآن است. پس پیروی از بهترین دستوری که نازل شده همان پیروی از قرآن است.

و انصاف این است که جمله " وَ أَشْرِكُوا لَهُ " که در آیه قبلی بود، شامل مضمون همه این اقوال می شود. پس حمل کردن آیه " وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ " بر یکی از آنها تقریباً تکراری است بی جهت.

و بعید نیست مراد از " أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ " خطابهایی باشد که به طریقه به کار بردن حق عبودیت در راه امتثال خطابهای الهی اشاره می کند، چه آنها که مربوط به عقاید است و چه آنها که مربوط به اعمال، مانند خطابهایی که دعوت به استغراق در ذکر خدای تعالی می کند.

و نیز دعوت به حب خدا و تقوای از او به حق، و به اخلاص دین برای او می کند، چون پیروی این خطابها انسان را به حیاتی طیب زنده می کند و روح ایمان را در او می دمد و اعمالش را صالح می سازد، و او را در ولایت خدا یعنی کرامتی که ما فوqش کرامت نیست، داخل می نماید.

" مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ الْعَذَابُ بَعَثَهُ وَ أَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ " - این آیه مناسبتر است با آن معنایی که ما گفتیم، برای اینکه غالباً در جایی دعوت به عمل را با تهدید به فوت وقت می آورند و می گویند تا فرصت از دست نرفته و ناگهان مانعی فرصت را از دست نگرفته این کار را انجام بده که طرف مقابل در انجام آن عمل امروز و فردا می کند، و دل خود را به این خوش دارد که اگر امروز نشد فردا انجام می دهم، در چنین جایی است که دعوت کننده او را تهدید می کند، به پیش آمدن ناگهانی موانع، و از دست رفتن فرصت، و این طرز بیان و این نحوه دعوت با اصلاح باطن سازگارتر است تا موارد اصلاح ظاهر و آوردن کالبد بی روح عمل. خلاصه بیشتر در مواردی این تهدید را می آورند که می خواهند طرف را به اصطلاح به باطن خود دعوت کنند، و گر نه آوردن عملی بی روح این همه اهمیت ندارد که پای چنین تهدیدی در میان آید. پس منظور از " أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ " همان خطابهایی است که با باطن انسانها سر و کار دارد، و می خواهد آنجا را اصلاح کند، مانند خطابهایی که به یادآوری خدا و محبت ورزیدن به او، و ترس از او و اخلاص دین برای او دعوت می کند، هم چنان که آیه " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ " (۱). قریب به همین معنا را افاده می کند.

ص: ۴۲۶

۱- ای کسانی که ایمان آورده اید اجابت کنید خدا و رسول را چون شما را به چیزی دعوت می کنند که مایه حیات شماست. و بدانید که خدا بین هر کس و دل او حایل است. سوره انفال، آیه ۲۴.

"أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ..."

در مجمع البیان گفته: کلمه "تفریط" به معنای اهمال کاری در عملی است که باید فوراً به آن اقدام نمود، تا جایی که وقتش فوت شود. و نیز در معنای کلمه "یا حسرتا" گفته:

"تحسر" به معنای غم خوردن از چیزی است که وقتش فوت شده باشد، به خاطر انحسار (متضرر شدن) آدمی به صورتی که دیگر تدارکش ممکن نباشد (۱).

و راغب در معنای کلمه "جنب" گفته در اصل به معنای عضو (پهلوی) بوده، سپس به طور استعاره در سمت آن عضو استعمال کرده اند، چون عادتشان در سایر اعضاء نیز بر این بوده که نام آن را در سمت آن به نحو استعاره استعمال می کردند. مانند راست و چپ (۲) و بنا بر این "جنب الله" که به معنای جانب و ناحیه خدا است عبارت است از چیزهایی که بر عبد واجب است با خدای خود معامله نموده از سوی خود به سوی خدا روانه کند و مصداق آن این است که تنها او را عبادت کند و از نافرمانی او اجتناب ورزد. و "تفریط" در جنب خدا به معنای کوتاهی در آن است.

و در جمله "وَإِنْ كُنْتُ لِمَنْ السَّاحِرِينَ" کلمه "ان" مخفف "ان" است. و "ساخرین" اسم فاعل از "سخر" به معنای استهزاء کنندگان می باشد.

و معنای آیه چنین است: اگر من شما را به این خطاب مخاطب می سازم، تنها بدان جهت است که بیم آن می رود- و یا تا آنکه نکنند- یکی از شما بگوید: وا حسرتا! از آن کوتاهی که من در جانب خدا کردم، و من به درستی از استهزاء کنندگان بودم. و محل گفتن این سخن قیامت است.

"أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ" ضمیر در "تقول" به همان نفس برمی گردد، و مراد از هدایت در "هدینی" ارشاد و نشان دادن راه است، و معنایش این است: "تا آنکه کسی نگوید: اگر خدا راهنماییم می کرد از پرهیزکاران می بودم"، در حقیقت با این خطاب عذر و بهانه را از دست کفار می گیرد.

"أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ" کلمه "لو" برای تمنی است (که در فارسی می گوئیم: ای کاش). و کلمه "کره" کله است.

ص: ۴۲۷

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۴.

۲- مفردات راغب، ماده "جنب".

به معنای برگشت است. و معنای آیه چنین است: و یا، تا آن که نکند کسی و آرزومندی هنگام دیدن عذاب روز قیامت بگوید: ای کاش برگشتی به دنیا بود، در نتیجه من از نیکوکاران می شدم.

"بلی قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَ كُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ" این آیه رد و پاسخ خصوص کلام دوم او است که می گفت: "اگر خدا مرا هدایت کرده بود از پرهیزکاران می بودم" و این جواب را خدای تعالی در قیامت می دهد، هم چنان که سخن او هم در همان موطن است. و سیاق جواب، شاهد بر آن است.

در این آیات بین سخن کافر و جوابش آیه "أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى..."، فاصله شده و جوابی هم به آن نداده، تنها جواب از سخن دوم او را داده است، که گفت: "لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ".

و دلیلش این است که: این سه جمله ای که از "نفس" نقل کرده، مترتب بر ترتیب صدورش از مجرمین است، چون در قیامت مجرمین متوجه می شوند که امروز روزی است که جزای اعمال را می دهند و ایشان در عمل کوتاهی کرده اند، و وقت تدارک هم گذشته، لذا حسرت می خورند و به حسرت فریاد می زنند و می گویند "یا حسرتی علی ما فرطت". در خصوص این اظهار حسرت در جای دیگر فرموده: "حَتَّى إِذَا جَاءَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَى مَا فَرَطْنَا فِيهَا" (۱).

آن گاه وقتی به حسابشان رسیدگی شد و به متقین دستور داده شود که به بهشت در آیند و گفته می شود: "وَ اٰمَنَّا بِهَا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ" (۲)، آن وقت تعلق کرده می گویند: "لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ" - اگر خدا مرا هم هدایت کرده بود، از متقیان می بودم".

و چون دستور می رسد که به آتش در آیند و بر کنار آتشان می برند، و سپس به آتش واردشان می کنند آرزو می کنند ای کاش به دنیا برمی گشتند تا در آنجا کار نیک کنند و سعادت مند شوند: "أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً". در جای دیگر راجع به همین آرزو می فرماید: "وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقُفُّوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَ نَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" (۳)، و نیز از قول ایشان حکایت کرده که خواهند گفت:

ص: ۴۲۸

۱- تا آنکه قیامت به طور ناگهانی بسر وقتشان بیاید، آن وقت می گویند: وا حسرتا بر آنچه که در باره اش کوتاهی کردیم. سوره انعام، آیه ۳۱.

۲- ای مجرمان! امروز شما از صف نیکوکاران جدا شوید. سوره یس، آیه ۵۹.

۳- و اگر حال آنها رای هنگامی که بر آتش دوزخ باز دارند مشاهده کنی که در آن حال با نهایت حسرت می گویند ای کاش ما رای به دنیا بازمی گردانیدند تا دیگر آیات خدای خود رای تکذیب نکرده و بدان ایمان می آوردیم. سوره انعام، آیه ۲۷.

" رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ " (۱).

سپس، بعد از آنکه اقوال را با ترتیبی که در آنها است نقل کرده شروع نموده به جواب دادن و اگر جمله اول را که در آخر همه سخنان جواب داده، در آخر سخنان و متصل به جواب می آورد و یا جواب را جلوتر و متصل به آن کلام قرار می داد، نظم کلام بهم می خورد (۲).

و به طوری که ملاحظه می کنید از بین این سه سخن، تنها سخن دوم را که گفتند:

" لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي ... " پاسخ داده، و از پاسخ آن دو جمله دیگر یعنی اولی و سومی خودداری نموده و این بدان جهت است که جمله اولی مساله استهزاء به حق و به اهل حق بود. و در جمله سومی آرزو می کردند که به دنیا برگردند، و خدای سبحان در روز قیامت این طایفه را زجر می دهد، و نمی گذارد سخنی بگویند و پاسخی هم به سخن ایشان نمی دهد، هم چنان که آیه شریفه زیر بدان اشاره می کند: " قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ قَالَ اخْسَوْا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سَخِرِيًّا حَتَّىٰ أَنْسَوْكُم ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ " (۳).

" وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ " کذب بر خدا به همین است که کسی بگوید: خدا شریک دارد و یا بگوید خدا فرزند

ص: ۴۲۹

۱- ای پروردگار ما! ما را از اینجا بدر آر که اگر باز هم به کفر نخستین برگردیم آن وقت دیگر ستمکار هستیم. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۷.

۲- اصل این وجه در تفسیر ابی السعود می باشد و ما آن را با اصلاحی در اینجا ذکر کردیم. تفسیر ابی سعود، ج ۷، ص ۲۶۱.

۳- دوزخیان گفتند: پروردگارا! شقاوت ما بر ما غلبه کرد و در نتیجه مردمی گمراه شدیم. پروردگارا اینک ما را از دوزخ در آر که حتما راه تو را خواهیم رفت، اگر این بار هم به همان ضلالت بار اول برگردیم آن وقت ستمگر خواهیم بود. خطاب رسید خفه شوید در دوزخ و دیگر حرف مزینید (آیا فراموشتان شده که) اندکی از بندگان من می گفتند: پروردگارا ایمان آوردیم، پس ما را بیامرز و به ما رحم کن، که تو بهترین رحیمانی. آن گاه شما آنان را مسخره می کردید تا اینکه همین عمل، یاد مرا از دلهایتان ببرد. و شما از آن عده بخنده می افتادید، اینک امروز ایشان را جزا می دهم به خاطر آن صبری که کردند، آنها همانا رستگارند. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۵-۱۱۱.

دارد، و یکی هم عبارت است از بدعت گذاشتن در دین. و "سواد وجه" (و رو سیاهی) نشانه ذلت است که سزای تکبر ایشان است، و به همین جهت فرمود: "أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ".

"وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" ظاهراً کلمه "مفازه" مصدر میمی از "فوز" به معنای رستگاری باشد که عبارت می شود از ظفر یافتن و رسیدن به هدف. و حرف "باء" که بر سر این کلمه در آمده بای ملابست و یا سببیت است، پس فوزی که خدا حکم آن را برایشان رانده، سبب نجات ایشان است.

و جمله "لا- یمسهم ..."، بیان این نجات دادن است، گویا فرموده: خداوند نجاتشان می دهد، و دیگر نه از خارج بدی و ناملایمی به ایشان می رسد و نه از درون اندوهی آزارشان می دهد.

و این آیه شریفه نظری دارد به آیه "إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ" (۱) که در ذیل آیات سوره مؤمنون در چند سطر قبل گذشت دقت بفرمایید و از این نکته غافل نمانید.

بحث روایتی (روایاتی در باره مغفرت الهی و شان نزول آیه: "يا عبادي الذين أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ...")

در مجمع البیان از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: در قرآن کریم هیچ آیه ای به قدر آیه "يا عبادي الذين أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ..." گشایش آورتر نیست (۲).

مؤلف: این روایت را الدر المنثور هم از ابن جریر، از ابن سیرین، از آن جناب نقل کرده و- ان شاء الله- بزودی در تفسیر سوره لیل، همین روایت را از آن جناب نقل می کنیم، که خود آن حضرت فرموده: در قرآن هیچ آیه ای امیدوارکننده تر از آیه "وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى" نیست (۳).

و نیز در الدر المنثور است که احمد، ابن جریر، ابن ابی حاتم، و ابن مردویه و بیهقی- در کتاب شعب الایمان- از ثوبان روایت آورده اند، که گفت: من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

ص: ۴۳۰

۱- سوره مؤمنون، آیه ۱۱۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۳. [.....]

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۱.

شنیدم که فرمود: من دوست نمی دارم که دنیا و آنچه را که در آن است با آیه "یا عِبَادِیَ الَّذِیْنَ أَسْرَفُوا عَلٰی أَنْفُسِهِمْ..." معاوضه کنم. پس مردی عرضه داشت: یا رسول الله! آیا این آیه شرک را هم شامل می شود؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سکوت کرد، و سپس فرمود: نه، شرک را شامل نیست (۱).

مؤلف: در این روایت اشکالی است و آن اشکال در تفسیر خود آیه گذشت، که گفتیم:

مورد آیه مساله شرک است و آیه مقید شده به توبه.

و نیز در همان کتاب است که ابن ابی شیبیه، و مسلم، از ابی ایوب انصاری روایت کرده اند که گفت: از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم که فرمود: اگر شما گناه نمی کردید خدای تعالی خلقی می آفرید تا گناه کنند، و او پیامرزد (۲).

مؤلف: مغفرتی که در این حدیث آمده با قیود و اسبابی که برای مغفرت هست - مانند توبه و شفاعت - منافاتی ندارد.

و در مجمع البیان آمده که بعضی گفته اند: آیه "یا عِبَادِیَ الَّذِیْنَ أَسْرَفُوا..." در باره "وحشی" قاتل حمزه نازل شد. و آن، هنگامی بود که وی می خواست مسلمان شود می ترسید توبه اش قبول نشود. پس همین که آیه نازل شد، اسلام آورد. بعضی از صحابه پرسیدند: یا رسول الله! آیا این آیه بخصوص در باره قبول توبه وحشی نازل شده، و یا برای عموم مسلمین است؟ فرمود: نه، برای عموم مسلمانان است (۳).

و از کتاب سعد السعود تالیف ابن طاووس، به نقل از تفسیر کلبی آمده که وحشی و جماعتی نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیام فرستادند، که چرا باید ما از دین تو محروم باشیم، هیچ مانعی برای ما نیست جز اینکه از کتاب تو شنیده ایم که می فرماید: "هر کس با الله خدایانی دیگر بخواند و قتل نفس و زنا کند اثر گناه خود را می بیند. و در آتش جاودان است" و ما همه این کارهای زشت را کرده ایم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیام فرستاد که: "إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا" آن جماعت پیام دادند ممکن است ایمان بیاوریم، و توبه هم بکنیم، ولی خوف داریم که عمل صالح به جا نیاوریم.

باز رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پیام فرستاد: "إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَ يَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ" گفتند: می ترسیم که داخل در مشیت قرار نگیریم. ایشان در

ص: ۴۳۱

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۱.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۲.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۰۳.

پاسخشان این آیه را فرستاد: "یا عِبَادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا عَلَیْ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ یَغْفِرُ الذَّنُوبَ جَمِیعاً" پس آن جمعیت آمدند و مسلمان شدند.

پس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به وحشی فرمود: "تا می توانی" با من رو برو مشو که من نمی توانم قاتل حمزه عمویم را ببینم، لذا وحشی به شام رفت، و در اثر میگساری بمرد (۱).

مؤلف: قریب به این مضمون را الدر المنثور به چند طریق روایت کرده و در بعضی از آن طریقهها آمده که آیه "یا عِبَادِیَ الَّذِینَ أَسْرَفُوا..." در باره او نازل شده (۲) همان طور که در خبر سابق مجمع البیان آمده بود. ولی یک اشکال، این روایت را ضعیف می کند، و آن این است که سوره مورد بحث در مکه نازل شده، و وحشی بعد از هجرت، مسلمان شده. علاوه بر این، از ظاهر خبر برمی آید که اطلاق مغفرت در آیه مقید به توبه نشده، و حال آنکه توجه فرمودید که سیاق با این سخن سازگار نیست.

و اینکه در روایت آمده که: "فمات فی الخمر- وی در شام در اثر میگساری بمرد"، احتمال دارد که این کلمه "خمر"- به فتحه "خاء" و تشدید "میم"- باشد که نام محلی از اطراف مدینه است، و احتمال هم دارد غلطی از ناسخ باعث شده "حمص" را "خمر" بنویسد. و احتمال هم دارد که مراد آن باشد که وی به خاطر میگساری مرده است، چون وحشی همیشه میگساری می کرده، و چند نوبت به خاطر همین گناه تازیانه خورد، بعد رهایش کردند.

در این بین روایات بسیاری هم از ائمه اهل بیت (علیه السلام) آمده که آیات مورد بحث را بر شیعیان خود تطبیق کرده اند و "جنب الله" را عبارت از ایشان دانسته اند و همه این روایات و آن روایات از باب تطبیق مصداق بر آیه است، نه از باب تفسیر، و به همین جهت ما از ایراد آنها خودداری نمودیم.

ص: ۴۳۲

۱- سعد السعود، ص ۲۱۱.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۱.

اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (٤٢) لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٤٣) قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ (٤٤) وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (٤٥) بَلِ اللَّهُ فَاعِلٌ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ (٤٦)

وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ (٤٧) وَ نَفَخَ فِي الصُّورِ فَصَبَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْمَآرِضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ (٤٨) وَ أَشْرَقَتِ الْمَآرِضُ بُيُوتِ رَبِّهَا وَ وُضِعَ الْكِتَابُ وَ جِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَ الشُّهَدَاءِ وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٤٩) وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ (٧٠) وَ سَيِّقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا فَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَ يُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَىٰ وَ لَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ (٧١)

قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (٧٢) وَ سَيِّقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (٧٣) وَ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَ أَوْزَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُوهُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (٧٤) وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ قِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٧٥)

خدا آفریدگار هر چیزی است و او بر هر چیزی وکیل است (۶۲).

کلیدهای آسمانها و زمین از اوست و آنان که به آیات خدا کفر ورزیدند تنها آنان زیانکارند (۶۳).

بگو ای مردم نادان آیا با این حال باز هم به من دستور می دهید غیر از خدا را پرستم؟ (۶۴).

و با اینکه به تو و به انبیای قبل از تو وحی شد که اگر شرک بورزی عملت بدون اجر می شود و به طور قطع از زیانکاران خواهی بود (۶۵).

بلکه تنها خدا را پرست و از شاکران باش (۶۶).

و خدا را آن طور که حق شناسایی او است نشناخته اند چون او را از نظر معاد نشناخته اند که تمامی موجودات زمین در قبضه او و آسمانها به دست قدرت او است، منزّه و متعالی است از شرکی که به وی می ورزند (۶۷).

و در صور دمیده می شود که ناگهان آنچه جنبده ای در آسمانها و هر کس که در زمین است می میرند مگر کسی که خدا خواسته باشد. سپس نفخه ای دیگر در آن دمیده می شود که ناگهان همه به حالت قیام درآمده خیره نگاه می کنند (۶۸).

و زمین به نور پروردگارش روشن می شود و کتاب را پیش رو می گذارند و پیامبران و شهداء را می آورند و بین مردم به حق داوری می شود و به کسی ظلم نمی شود (۶۹).

و هر کسی عمل خود را به تمام و کمال دریافت می کند و چیزی از عمل کسی کم نمی گذارند و او داناتر است به آنچه مردم می کردند (۷۰).

و کسانی که کافر شدند دسته دسته به سوی جهنم رانده می شوند تا آنجا که به کنار جهنم برسند درها به رویشان باز می شود و خازنان دوزخ به ایشان می گویند آیا رسولانی از جنس خود شما به سوی شما نیامدند که آیات پروردگارتان را بر شما بخوانند و شما را از لقای امروztان بترسانند. می گویند: بله، آمدند و لیکن کلمه عذاب علیه کفار محقق شده بود (۷۱).

آن گاه گفته می شود: از هر در به دوزخ داخل شوید در حالی که در آن، که جای متکبرین است، جاودان باشید (۷۲).

و کسانی که از پروردگارشان می ترسند دسته دسته به سوی بهشت رانده می شوند تا وقتی که نزدیک آن شوند درهایش گشوده می شود و خازنانش به ایشان گویند سلام بر شما که پاک بودید پس برای همیشه داخل بهشت شوید (۷۳).

و گفتند حمد خدا را که به وعده خود وفا کرد و زمین را به ارث در اختیار ما قرار داد تا در هر جای بهشت که بخواهیم منزل کنیم و چه خوب است اجر اهل عمل (۷۴).

و ملائکه را می بینی که پیرامون عرش می چرخند و به حمد خدا تسبیح می کنند و بین ایشان به حق داوری می شود و گفته می شود: الحمد لله رب العالمین (۷۵).

بیان آیات

اشاره

فصلی است از آیات سوره زمر که سوره با آن ختم می شود، و در آن خلاصه ای از آنچه از ادله مزبور در سوره استنتاج می شود بیان کرده و سپس رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مامور می کند که مشرکین را مخاطب قرار دهد و بگوید: پیشنهادی که علیه او کردند مبنی بر این که آن جناب هم خدایان ایشان را بپرستد، جز جهل به مقام خدای تعالی منشأ نداشته. و تذکرشان دهد که هم به او و هم به سایر انبیای قبل از او وحی شده که اگر شرک بورزند، اعمالشان بی نتیجه می شود.

سپس خدای سبحان تذکر می دهد که مشرکین آن طور که باید خدا را نشناخته اند، و گر نه در ربوبیت خدا نسبت به ایشان شک و تردید نمی کردند، و غیر از خدا را نمی پرستیدند، و سپس خدای تعالی نظام بازگشت به سوی خود را که همان تدبیر معاد خلق است، ذکر نموده و با بیانی جامع و کافی که بیش از آن تصور ندارد، توضیح داده، و سوره را با حمد خود ختم می کند.

"اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" این همان حقیقتی است که قبلاً اعتراف مشرکین را در باره اش ذکر کرد، و فرمود:

"وَلَيْسَ سَيِّئَاتِهِمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ" (۱)، و این اعتراف را زیر بنای این استدلال خود که تدبیر همه اشیاء مستند به خدا است، قرار داد.

و این جمله در مقام زمینه چینی است برای همان مساله تدبیر، که بعداً خاطر نشان

ص: ۴۳۵

می کند، چون- قبلا هم مکرر گفته ایم- که خلقت جدای از تدبیر نیست، به همین جهت در مقام استناد خلقت به خدا، منتقل می شود به اینکه ملک هم مختص به خداست، و می فرماید:

"لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ". و از اختصاص ملک برای خدا، منتقل می شود به اینکه پس خدا وکیل بر هر چیز و قائم مقام آن در تدبیر امر آن است.

و ما در سابق در ذیل آیه "ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" (۱) در جلد هفتم این کتاب گفتاری پیرامون معنای شمول خلقت نسبت به همه چیز گذرانیدیم.

اشاره به وحدانیت خدا در ربوبیت با بیان اینکه او خالق همه چیز و وکیل بر همه چیز است

"وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ" و این بدان جهت است که خلقت و هستی هر چیز منتهی بدو است، و این اقتضا دارد که او مالک هر چیز باشد، پس هیچ موجودی از موجودات مالک چیزی نیست، نه خودش را و نه چیز دیگر را که از وجود خودش ترشح می شود، مگر به تملیکی از خدای تعالی، پس هر چیزی که تصور شود، به خاطر فقر مطلقش مالک هیچ تدبیری نیست. و خدا مالک تدبیر آن است.

و اما تملیک خدا نسبت به هستی آن موجود، و عمل آن، نیز نوعی از تدبیر خدا است و ملک او را تاکید می کند، نه اینکه با مالکیتش منافات داشته باشد، حتی اگر ملائکه را وکیل خود بر چیزی از امور می کند این خود قوت و کالت خودش را می رساند، نه اینکه امری را به آن ملائکه تفویض کرده باشد، و دست و کالت خود را بسته باشد، (بخلاف تملیک ما و توکیل ما، که وقتی چیزی را به کسی تملیک می کنیم، دیگر خود مالک آن نیستیم، و یا اگر کسی را وکیل در کاری می کنیم دامنه دخل و تصرفات خود را کمتر می کنیم)- دقت بفرمایید.

و کوتاه سخن آنکه: وقتی هر موجودی از موجودات که فرض شود مالک خود نباشد، قهرا خدای سبحان وکیل او و قائم مقام او و مدبر امر او خواهد بود، حال چه اینکه موجود فرض شده از اسباب عالم باشد و چه از مسیبات، پس هر چه باشد خدای سبحان یگانه، رب او است.

پس روشن شد که جمله مورد بحث در این مقام است که به یگانگی خدا در ربوبیت اشاره کند، و مقصود هم بیان همین نکته است. پس اینکه بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: "ذکر

ص: ۴۳۶

۱- سوره انعام، آیه ۱۰۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۲۱.

جمله " وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ " بعد از جمله " اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ " برای آن است که دلالت کند بر اینکه خدای تعالی غنی مطلق است، و منافع و مضار مربوط به بندگان است " و یا گفته اند (۱) که " مراد این است که بفهماند خدای تعالی حافظ هر چیز است، پس می خواهد اشاره کند به اینکه اشیا در بقایشان محتاج به اویند، هم چنان که در پیدایش خود محتاج او هستند " بیاناتی است که به کلی اجنبی از معنای آیه است.

" لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ... "

کلمه " مقالید " - به طوری که گفته اند (۲) - به معنای کلیدها است، و این کلمه جمعی است که مفرد ندارد.

و منظور از مفاتیح و مقالید آسمانها و زمین، مفاتیح خزاین آسمان و زمین است، هم چنان که در جای دیگر فرموده: " وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ " (۳) و خزاین آسمانها و زمین، عبارت است از: غیبت آنها که اشیاء و نیز نظام اشیاء از آن غیب در آمده، ظهور پیدا می کنند، و به عالم شهود منتقل می شوند. هم چنان که باز در این باره فرموده: " وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ " (۴).

و مالک کلیدهای آسمانها و زمین بودن، کنایه است از اینکه مالک آن خزینه هایی است که هستی موجودات و ارزاقشان و عمرها و اجلهایشان و سایر چیزهایی که از آغاز پیدایش تا وقتی که به خدا باز می گردند و در مسیر هستی به آنها مواجه می شوند از آنجاست.

و این جمله یعنی جمله " لَهُ مَقَالِيدُ ... " در مقام تعلیل جمله " وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ " است، و به همین جهت او عاطفه بین آن دو نیاورده است.

" وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ " در سابق گفتیم که جمله " اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ " تا جمله " وَالْأَرْضِ "، از حجت هایی که در خلال آیات سابق بود خلاصه گیری می کند. و بنا بر همین ادعا، جمله " وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ... " عطف بر جمله " اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ " می شود، و معنای مجموع آن چنین می شود: آنچه حجت ها و آیات بر آن دلالت می کند این است که خدا خالق و در

ص: ۴۳۷

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۲۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۹.

۳- خزینه های آسمان و زمین از آن خدا است. سوره منافقون، آیه ۷.

۴- و هیچ چیز در عالم نیست جز آنکه خزینه های آن نزد ما خواهد بود و از آن به عالم خلق نمی فرستیم مگر به قدر معین. سوره حجر، آیه ۲۱.

نتیجه مالک و در نتیجه مالک بودن هم وکیل بر هر چیز است، و خلاصه یگانه در ربوبیت و الوهیت است. و کسانی که به آیات پروردگارشان کفر ورزیده، و او را یگانه در ربوبیت ندانسته و عبادتش نکردند، زیانکارند.

مفسرین در اینکه جمله "وَ الَّذِينَ كَفَرُوا..." به کجا عطف شده، اختلاف کرده اند، و وجوه بسیار و مختلفی آورده اند که چون فایده ای در نقلش ندیدیم، از نقل آن صرف نظر کردیم، شما می توانید به تفاسیر مفصل مراجعه کنید.

"قُلْ أَفَغَيَّرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ" بعد از آنکه خدای سبحان خلاصه حجت‌های مزبور در سوره را، یعنی یگانگی خدا را در خلقت، ملک و تدبیر را بیان کرد. و لازمه آن، یگانگی او در ربوبیت و الوهیت بود، لذا به رسول گرامی خود دستور می دهد که مشرکین را- که به وی می گفتند خدایان ایشان را پرستند- مخاطب قرار داده، بفرماید: بعد از آن همه حجت‌های روشن دیگر محلی برای پرستش غیر خدا و پذیرفتن پیشنهاد شما باقی نمی ماند، و آیا این پیشنهاد به غیر از جهل چیز دیگری می تواند باشد؟

پس در جمله "أَفَغَيَّرَ اللَّهُ تَأْمُرُونِي أَعْبُدُ" حرف "فا" برای آن است که مضمون جمله را بر جمله "اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ" - تا آخر و آیه- تفریع کند و این را نتیجه آن قرار دهد. و استفهام در آن استفهام انکاری است و کلمه "غیر الله" مفعول جمله "اعبد" است، و اگر مفعول جلوتر از فعلش قرار گرفته، برای این است که بر ذکر آن عنایت داشته. و جمله "تأمرونی" جمله ای است معترضه که بین فعل و مفعولش فاصله شده، و اصل جمله "تأمرونی"، "تأمرونی" بوده که یکی از نون ها در نون دیگر ادغام شده است.

و جمله "أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ" خطاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به ایشان است تا اشاره کند به اینکه پیشنهاد آنان- که آن جناب هم غیر خدا را پرستند- با اینکه ادله گذشته در یگانگی خدا در ربوبیت و الوهیت روشن بود، چیزی جز نفهمی و نادانی ایشان نمی تواند باشد.

"وَلَقَدْ أَوْحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِن أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ..."

این جمله مدلول و معنای حجت‌های عقلی را که به وسیله وحی اقامه شد، تایید می کند، گویا فرموده: غیر از خدا را نپرست، چون پرستش غیر خدا جهل است، و چگونه جایز باشد برای تو با اینکه وحی صریحا تو را دلالت کرد بر اینکه از این کار نهی شده ای هم چنان که عقل هم از آن نهی می کند.

پس در جمله " وَ لَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ " لام، لام قسم است، و جمله " لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ "، بیان می کند که آن وحیی که نازل شده چه بوده، و تقدیر کلام چنین است: سوگند می خورم که این معنا به تو وحی شده که اگر شرک بورزی چنین و چنان می شود، و به انبیای قبل از تو نیز وحی شده بود که اگر شرک بورزید عملتان بی نتیجه گشته و از زیانکاران خواهید شد.

اشاره به عدم منافات عصمت با اختیار و بیان اینکه نهی پیامبر (صلی الله علیه و آله) از شرک ورزیدن، نهی حقیقی است

و خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و سایر انبیا (علیه السلام) به نهی از شرک و اندازشان به حبط شدن عمل و جزو زیانکاران شدن خطابی است حقیقی، و تهدید و اندازی است واقعی، چون همانطور که قبلا هم گفتیم غرض این سوره اشاره به این حقیقت است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم مامور به ایمان آوردن است او مشرکین را به هر چه دعوت می کند که بدان ایمان آورند، خودش نیز باید بدان ایمان آورد و به هر تکلیفی که دعوت می کند انجام دهند خودش هم باید انجام دهد. خلاصه او هم فردی از افراد مسلمین است، پس دیگر نمی تواند پیشنهاد مشرکین را در پرستش بت های ایشان بپذیرد.

و صرف اینکه انبیاء معصوم به عصمت الهی هستند و با داشتن آن دیگر ممکن نیست معصیت از ایشان سر بزنند، باعث نمی شود که تکلیف از ایشان ساقط باشد و توجه تکلیف به ایشان صحیح نباشد، چون اگر این طور بود دیگر عصمت در حقشان تصور نمی شد، هم چنان که در حق جمادات و گیاهان تصور ندارد، پس معصوم به کسی گفته می شود که بتواند گناه کند، ولی نکند.

علاوه بر این، عصمت - که عبارت است از قوه ای که با داشتن آن صدور معصیت ممتنع می شود - خود از شؤون مقام علم است، و این معنا همانطور که در سابق در تفسیر آیه " وَ مَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَصْرُونَكَ مِنْ شَيْءٍ " است.

(۱) بدانند اشاره کردیم، منافات با داشتن اختیار ندارد، چون اختیار از شؤون مقام علم است، و معنایش این است که: هم صدور فعل از جوارح و اعضا صحیح باشد و هم ترک فعل.

و معلوم است که علم قطعی به مفسده گناه که مانع از صدور آن گناه از دارنده آن علم باشد منافاتی با اینکه دارنده آن علم مختار باشد ندارد، مثلا کسی که علم قطعی دارد به اینکه در اثر خوردن فلان سم می میرد. و یا نایبنا می شود، چنین علمی مانع قطعی او از خوردن سم است، ولی لازمه این منع این نیست که خوردن سم از او محال باشد، بلکه باز هم صدور و.

ص: ۴۳۹

عدم صدور این عمل از اعضا و جوارح او صحیح است، هم می تواند بخورد و هم می تواند اجتناب کند، در نتیجه پس باز هم صحیح است که به او بگوییم: از خوردن سم اجتناب کن.

و از آنچه گذشت به خوبی روشن شد اینکه از کلام بعضی از مفسرین (۱) برمی آید که خواسته اند بگویند: نهی از شرک و امثال آن نسبت به معصوم نهی صوری است، و منظور نهی امت است، و مبنای کلام از باب مثل معروف است که می گویند: "دخترم بتو می گویم عروسم تو بشنو"، حرف درستی نیست.

و وجه نادرستی اش از آنچه گذشت واضح شد. و اما اینکه خود ما هم در سابق گفتیم، و در بعضی روایات هم آمده که اینگونه خطابهای قرآنی که به معصومین شده از باب مثل معروف "دخترم بتو می گویم عروسم تو بشنو" است، معنایش این نیست که خطاب به معصوم اصلا غلط است، بلکه معنایش این است که اگر تکلیف به کسانی را که هم ممکن است آن را اطاعت کنند، و هم ممکن است مخالفت و معصیت کنند، متوجه کسی کنیم که حتما آن را اطاعت می کند، مؤثرتر می افتد، همانطور که گفته اند: کنایه رساتر از تصریح است.

"وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ" - معنای این جمله از بیانی که گذشت روشن شد، و ممکن است الف و لام در "الخاسرین" عهد را افاده کند، آن وقت معنا چنین می شود: در این صورت تو از همان خاسرینی خواهی بود که به آیات خدا کفر ورزیده، و از حجت های داله بر وحدانیت خدا اعراض کردند.

"بَلِ اللَّهِ فَاعِظِدْ وَ كُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ" کلمه "بل" اعراض از نهی مستفاد از کلام قبلی را می رساند، گویا فرموده: پس بنا بر آنچه گفته شد غیر خدا را نپرست، بلکه تنها خدا را بندگی کن. و اگر اسم مقدس "الله" را که مفعول است جلوتر از فعل "فاعبد" آورد، برای افاده حصر است.

و حرف "فاء" در جمله "فاعبد" زایده است و- به طوری که گفته اند- (۲) تنها به منظور تاکید در کلام آمده. ولی بعضی (۳) هم گفته اند که فای جزاء است، جزایی که شرط آن حذف شده، و تقدیر کلام: "بل ان کنت عابدا او عاقلا فاعبد الله" بوده.

"وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ" - یعنی با خداپرستیت از شاکرین شو، از کسانی که شکر

ص: ۴۴۰

نعمت خدا به جا می آورند. نعمت هایی که همه بر یگانگی او در ربوبیت و الوهیت دلالت دارد. در تفسیر جمله " وَ سَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ " (۱) و جمله " وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ " (۲)، گفتیم که مصداق شاكرين - البته شاكرين به حقيقت معنای کلمه - همانا مخلصين - به فتحه لام - هستند بدانجا مراجعه فرمایید.

معنای اینکه در باره مشرکین فرمود: " وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ "

" وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ ... "

قدر هر چیز، همان مقدار و اندازه آن است، حال یا اندازه حجمش، یا عددش، یا وزنش، یا امثال آن. ولی همین کلمه را به طور استعاره در امور معنوی هم، یعنی در مقام و منزلت نیز به کار می برند.

پس اینکه فرمود: " و نمی توانند خدا را آن طور که حق اندازه گیری او است، اندازه بگیرند "، تمثیلی است برای اینکه مردم آن طور که باید خدا را نمی شناسند، چون از حیث معاد و برگشت اشیاء به او، که جمله " وَ الْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " - تا آخر سوره - آن را افاده می کند او را نمی شناسند. چون در این جمله این معنا را خاطر نشان می کند که در روز قیامت تمامی اسباب از سببیت می افتند و دست خلق از همه آنها بریده می شود، تنها یک سبب می ماند و آن هم خدای مسبب الاسباب است. و در آن روز زمین را قبضه می کند، آسمانها را درهم می پیچد، و برای مردن همه زنده ها، و زنده شدنشان در صور می دمد، و زنی به نور پروردگارش نورانی می گردد، و کتاب را می گذارند و انبیاء و شهداء را می آورند، و بین خلق داوری می شود، و هر کسی آنچه را که کرده به طور کامل دریافت می کند، و مجرمین را به سوی آتش و متقین را به سوی بهشت می برند. خوب، خدایی که چنین شانی در مالکیت و تصرف دارد اگر کسی او را با این شئون بشناسد، همین شناسایی ایجاب می کند که تنها به سوی او روی آورد و به کلی از غیر او اعراض کند.

و لیکن مشرکین چون ایمانی به معاد ندارند پس در حقیقت قدر خدا را به حقیقت قدردانی ندانسته و نشناخته اند، و بدین سبب بوده که از پرستش او اعراض نموده به پرستش غیر او پرداخته اند.

" وَ الْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " منظور از کلمه " أرض " کره زمین است با همه اجزأ و اسبابی که در آن در یکدیگر

ص: ۴۴۱

۱- سوره آل عمران، آیه ۱۴۴.

۲- سوره اعراف، آیه ۱۷.

فعالیت دارند. و کلمه "قبضه" مصدر به معنای "مقبوض" است، و قبض بر هر چیز و بودن آن در قبضه، کنایه است از تسلط تام بر آن، یا انحصار تسلط صاحب قبضه بر آن. و مراد در اینجا معنای دوم است، چون آیه "وَ الْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ" (۱) و آیاتی دیگر این معنا را تایید می کند.

در سابق هم مکرر گفتیم که آیه معنای انحصار ملک و امر و حکم و سلطان و امثال آن در روز قیامت برای خدای تعالی، این نیست که این عناوین در دنیا منحصر در خدا نباشد، بلکه معنایش این است که در قیامت این عناوین بهتر ظهور دارد و اهل محشر آنها را به وضوح درک می کنند، بر خلاف دنیا که در آنجا این معانی برای همه روشن نیست و گرنه در دنیا هم این عناوین مال خدا است. پس معنای بودن زمین در قیامت در قبضه خدا، این است که در قیامت این معنا را برای مردم روشن می شود، نه اینکه اصل آن تنها در قیامت پیدا می شود و خدا تنها در آن روز دارای چنین تسلط و مالکیت می گردد.

"وَ السَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ" - یمین هر چیزی، دست راست و سمتی که از سمت دیگر قوی تر است می باشد، و این کلمه را به طور کنایه در قدرت استعمال می کنند. و از سیاق آیه بر می آید که حاصل دو جمله، یعنی دو جمله "وَ الْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ" و جمله "وَ السَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ"، این است که در آن روز سبب های زمینی و آسمانی از سببیت می افتند، و ساقط می شوند و آن روز این معنا ظاهر می گردد که هیچ مؤثری در عالم هستی بجز خدای سبحان نیست.

"سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ" - این جمله خدای تعالی را از شرک هایی که مشرکین ورزیده و غیر خدا را شریک در ربوبیت و الوهیت خدا دانستند و در نتیجه تدبیر عالم را به خدایان خود نسبت دادند و آنها را پرستیدند، منزه می دارد.

توضیحی در باره نفخه صور و صعقه آسمانیان و زمینیان و مقصود از استثناء "إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ" در آیه "وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ ..."

"وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ..."

ظاهر آنچه در کلام خدای تعالی در معنای نفخ صور آمده این است که این نفخه دو بار صورت می گیرد، یک بار برای اینکه همه جانداران با هم بمیرند، و یک بار هم برای اینکه همه مردگان زنده شوند. و این معنا از روایات وارده از ائمه اهل بیت (علیه السلام)، و بعضی از روایات وارده از طرق اهل سنت از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر می آید، هر چند که بعضی دیگر از روایات اهل سنت خالی از ابهام نیست و همین جهت باعث شده که

ص: ۴۴۲

بعضی (۱) از علمای اهل سنت، این نظریه را اختیار کنند که: نفخه صور در سه نوبت صورت می گیرد: اول برای میراندن. دوم برای زنده کردن و بعث. و سوم برای فرع و صعقه. و بعضی (۲) دیگر بگویند که: "چهار نفخه است" و لیکن اثبات این معنا از ظواهر آیات بسیار مشکل است.

و شاید همین انحصار نفخ صور در دو نفخه "اماته" و "احیا"، باعث شده که کلمه "صعق" را در نفخه اول به مردن خلایق تفسیر کنند، با اینکه معروف از معنای این کلمه غش کردن است. صاحب صحاح می گوید: وقتی گفته می شود: "صعق الرجل صعقا و تصعقا" معنایش این است که غش کرد و "اصعقه غیره"، یعنی دیگری او را به غش در آورد آن گاه می گوید: "صعقه" در آیه "فَصَعَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ" به معنای مردن است (۳).

و جمله "إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ" استثنایی است از اهل آسمانها و زمین. و اما اینکه این استثناء شدگان چه کسانی هستند، بعضی (۴) گفته اند: جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و عزرائیلند، که پیشوایان فرشتگانند، چون این نامبردگان در هنگام نفخ صور نمی میرند، بلکه بعد از آن می میرند.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: آن چهار نفر با حاملان عرشند. بعضی (۶) هم گفته اند: آن نامبردگان با رضوان و حور و مالک و زبانیه اند. بعضی (۷) دیگر - که سخشان از همه سخنان سخیف تر و بی پایه تر است - گفته اند: منظور از جمله "مَنْ شَاءَ اللَّهُ"، خود خدای سبحان است.

و خواننده عزیز توجه دارد که هیچ یک از این اقوال به دلیلی از لفظ آیات که بتوان بدان استناد جست مستند نیستند.

بله اگر برای خدا خلقی تصور شود که در ورای آسمانها و زمین بوده باشند، آن وقت ممکن است بگوییم استثنای مزبور به طور منقطع آنان را استثنا کرده.

و یا بگوییم مرگ عبارت است از جدایی روح از جسد، و این تنها در جانداران دارای جسد تصور دارد، و اما ارواح نمی میرند، و منظور از استثنا ایشانند، و در این صورت استثنای مزبور منقطع نیست، بلکه متصل است، چون ارواح هم در بین "مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ" هستند. مؤید این وجه بعضی از روایاتی است که از ائمه اهل بیت (علیه السلام) رسیده.

ص: ۴۴۳

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۱۸.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۲۹.

۳- صحاح اللغه، ماده "صعق" (۴ و ۵ و ۶ و ۷) روح المعانی، ج ۲۴، ص ۲۸.

مانند آن روایتی که در ذیل آیه شریفه "لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ" (۱) وارد شده که فرموده اند:

جوابی که در آیه آمده، یعنی جمله "لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" (۲)، کلام ارواح انبیاء (علیه السلام) است، و روایاتی دیگر که این معنا را تایید می کند.

"ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ" - ضمیر در "فیه" به کلمه "صور" بر می گردد. و کلمه "اخری" صفت برای موصوفی است که حذف شده و تقدیرش "و نفخ فیه نفخه اخری" است. و کلمه "قیام" جمع "قائم" است. و کلمه "ینظرون" به معنای "ینظرون- منتظرند" و یا به معنای معروف خود کلمه است که همان نظر کردن باشد.

و معنای آیه این است که: در صور نفخه دیگری دمیده می شود که ناگهان همه از قبرها برمی خیزند و منتظر می ایستند تا چه دستوری برسد، و یا چه رفتاری با ایشان می شود. و یا معنایش این است: برمی خیزند و مبهوت و متحیر نگاه می کنند.

و اینکه در این آیه آمده که بعد از نفخه دوم برمی خیزند و نظر می کنند، منافاتی با مضمون آیه "و نَفَخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ" (۳) و آیه "يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا" (۴) و آیه "و يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَنْ فِي الْأَرْضِ" (۵) ندارد، برای اینکه فزعشان و دویدنشان به سوی عرصه محشر، و آمدن آنان فوج فوج بدانجا، مانند بپا خاستن و نظر کردنشان حوادثی نزدیک بهمند، و چنان نیست که با هم منافات داشته باشند.

مراد از "اشراق زمین به نور پروردگار" در قیامت، و جوهری که در این باره گفته شده است

"و أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا ..."

"اشراق الارض" به معنای نورانی شدن زمین است. و کلمه "نور" معنایش معروف است. البته این کلمه در کلام خدای تعالی در بسیاری موارد به همان معنای معروفش یعنی نور حسی آمده، و در بعضی موارد به عنایتی بر ایمان و بر قرآن نیز اطلاق شده است، و آن عنایت این است که ایمان و قرآن حقایقی را برای دارنده اش روشن می کند، که اگر ایمان و قرآن.

ص: ۴۴۴

۱- امروز ملک از آن کیست. سوره مؤمن، آیه ۱۶.

۲- ملک امروز همه اش از خدای واحد قهار است. سوره مؤمن، آیه ۱۶.

۳- و در صور دمیده می شود که ناگهان از گورهای خود به سوی پروردگارشان می شتابند. سوره یس، آیه ۵۱.

۴- روزی که در صور دمیده می شود فوج فوج می آید. سوره نبأ، آیه ۱۸.

۵- روزی که در صور دمیده می شود همه آنان که در آسمانها و آنان که در زمینند به فزع در می آیند. سوره نمل، آیه ۸۷.

[.....]

نبود به آن حقایق دست نمی یافت، از جمله موارد اطلاقش بر ایمان آیه "اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ" (۱) است. و یکی از موارد اطلاقش بر قرآن آیه "فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا" (۲) می باشد.

مفسرین در معنای "اشراق زمین به نور پروردگارش" اختلاف کرده اند. بعضی (۳) گفته اند: آن روز زمین به نوری روشن می شود که خدا خلقش کرده، نه به نور اجسام نورانی چون خورشید و ماه. و اگر نور را به کلمه "پروردگارش" اضافه کرده، در حقیقت از قبیل "روحی" و "ناقه الله" است.

لیکن این وجه هیچ دلیل قابل اعتمادی ندارد.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد از آن، تجلی پروردگار متعال است برای داوری بین خلق، هم چنان که در بعضی اخبار از طرق اهل سنت نیز آمده است.

اشکال این وجه این است که به فرضی که آن روایت صحیح باشد، هیچ دلالتی بر این معنا ندارد که اشراق زمین ناظر به آن نور باشد.

بعضی (۵) دیگر گفته اند: مراد از آن، روشن شدن زمین به عدالت پروردگار است در قیامت، چون همانطور که نور علم به عمل است، نور زمین هم به عدالت است.

اشکال این هم آن است که: اگر فرضاً استعاره گرفتن نور را در عدالت صحیح بدانیم، لازمه اش آن نیست که نور در آیه هم به همان معنای عدالت باشد، مگر آنکه دلیلی بر آن دلالت کند، آنهم به عهده صاحب این قول است که بیاورد، و نیاورده.

و در تفسیر کشاف آمده که: خدای عز و جل کلمه "نور" را استعاره گرفته برای حق و برهان، و این استعاره در چند جای قرآن آمده که آیه مورد بحث هم یکی از آنها است، و معنایش این است که: زمین به خاطر آن حقی که در آن اقامه می شود، و آن عدلی که در آن گسترده می گردد، و آن میزان حقی که با آن حسنات و سیئات را می سنجد، نورانی می شود.

و همین که کلمه نور را به نام خودش اضافه کرد و فرمود "به نور رب" با در نظر گرفتن اینکه رب همان حق و عدل است و نیز اضافه کردن نام خودش بر ضمیر زمین "ربها"، با در نظر گرفتن اینکه نام او زمین را زینت می دهد، چون عدل خود را در آن می گستراند، و موازین

ص: ۴۴۵

۱- خدا سرپرست کسانی است که ایمان دارند، آنان را از ظلمت ها به سوی نور بیرون می آورد. سوره بقره، آیه ۲۵۷.
۲- پس ایمان آورید به خدا و رسول او، و نوری که ما نازل کردیم. سوره تغابن، آیه ۸. (۳ و ۴ و ۵) روح المعانی، ج ۲۴، ص

قسط را در آن نصب می کند، و بین اهل زمین به حق حکم می کند، خود به بانگ بلند این معنا را تایید می نماید.

آری، آراسته ترین مکانها آنجا است که در آن عدالت باشد و از آن آبادتر نخواهی یافت. و در این اضافه ها این اشاره هست که رب و خالق زمین است که در زمین عدالت را برقرار می کند و اگر در زمین جور می شود از ناحیه غیر خدا است.

و نیز عطفی " که بر جمله " أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا " کرده، یعنی جمله " وَ وُضِعَ الْكِتَابُ " و جمله " وَ جِيءَ بِالنَّبِيِّينَ " و خلاصه کتاب را نهادن و بر طبق آن حکم کردن، و آوردن انبیا و شهدا و صدیقین، و داوری به حق، همه عبارتند از همان نور.

چون در بین خود ما نیز معمول است، و می بینی که مردم به پادشاه عادل می گویند:

" اشرفت الافاق و اضاءت الدنيا بقسطك - همه آفاق و سراسر جهان با عدالت تو روشن گردید " و نیز در مقابلش می گویند: " اظلمت البلاد بجور فلان - تمام شهرها از ظلم فلانی تاریک شد " رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم فرموده: " ظلم همان ظلمات روز قیامت است " و نیز می بینیم که آیه شریفه با اثبات عدالت آغاز شده و با نفی ظلم خاتمه یافته است (۱).

و ما بر آن دو اشکال داریم: اول اینکه در آغاز کلامش گفت: در بسیاری از موارد کلمه " نور " در قرآن کریم، استعاره در حق و قرآن و برهان شده. " قرآنش را قبول داریم، ولی استعاره شدن آن را برای حق و برهان قبول نداریم، چون از هیچ آیه ای چنین چیزی بر نمی آید.

دوم اینکه: کلمه " حق " و " عدل " هر چند که در بعضی موارد یک مصداق پیدا می کنند، ولی هر چه باشد دو مفهوم متغایرند، و صرف اینکه نور در آیه استعاره برای حق شده باشد، مستلزم آن نیست که مقصود از آن عدالت بوده باشد. و آقای زمخشری وقتی می خواهد بگوید که از کلمه نور عدالت اراده شده، پای حق و عدالت هر دو را به میان می آورد، آن وقت عدالت به تنهایی را نتیجه می گیرد، و دیگر سخنی از حق به میان نمی آورد.

و اما آنچه به نظر ما می رسد - و خدا داناتر است - این است که: بعید نیست مراد از " اشراق زمین به نور پروردگارش " آن حالتی باشد که از خصایص روز قیامت است، از قبیل کنار رفتن پرده ها، و ظهور حقیقت اشیا و بروز و ظهور واقعیت اعمال، از خیر یا شر، اطاعت یا معصیت، حق یا باطل، به طوری که ناظران حقیقت هر عملی را ببینند، چون اشراق هر چیزی

ص: ۴۴۶

عبارت است از ظهور آن به وسیله نور، و این هم جای شک نیست، که ظهور دهنده آن روز خدای سبحان است، چون غیر از خدا هر سبب دیگری در آن روز از سببیت ساقط است. پس اشیا در آن روز با نوری که از خدای تعالی کسب کرده روشن می شوند.

و این اشراق هر چند عمومی است و شامل تمامی موجودات می شود و اختصاصی به زمین ندارد، و لیکن از آنجا که غرض بیان حالت آن روز زمین، و اهل زمین است، لذا تنها از اشراق زمین سخن گفته و فرموده: "وَ أَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا". و اگر به جای کلمه "اللَّهُ" کلمه "رب" را آورده برای تعریض بر مشرکین است، که منکر ربوبیت خدای تعالی برای زمین، و موجودات زمینی هستند.

و مراد از زمین در عین حال زمین و موجودات در آن و متعلقات آن است، هم چنان که در جمله "وَ الْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ"، نیز گفتیم که منظور، زمین و آنچه در آن است می باشد.

این معنایی که به نظر ما رسیده از مواضعی از کلام خدای تعالی استفاده می شود:

مانند آیه "لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ" (۱) و آیه "يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ" (۲) و آیه شریفه "يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَى لَهَا يَوْمَئِذٍ يُصْدِرُ النَّاسَ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ" (۳)، و آیات بسیاری دیگر که دلالت دارند بر ظهور اعمال و تجسم آنها، و شهادت اعضای بدن آدمیان و امثال آن.

"وَ وُضِعَ الْكِتَابُ" - بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: "مراد از نهادن کتاب رسیدگی به حساب اعمال است". ولی این وجه - به طوری که ملا-حظه می کنید - صحیح نیست. و بعضی (۵) دیگر گفته اند: مراد از کتاب، همان نامه های اعمال است، که حساب بر طبق آنها صورت می گیرد و بر طبق آن حکم می کنند. و بعضی (۶) دیگر گفته اند: مراد از کتاب لوح

ص: ۴۴۷

۱- تو از چنین وضعی در غفلت بودی، ما پرده غفلت را کنار زدیم اینک دیدگانت امروز تیز بین و خیره شده است. سوره ق، آیه ۲۲.

۲- روزی که هر نفسی آنچه از عمل خیر کرده و آنچه از بدیها که مرتکب شده حاضر می یابد. سوره آل عمران، آیه ۳۰.

۳- امروز زمین اخباری را که دارد می گوید، چون پروردگار تو به آن وحی کرده. امروز مردم دسته دسته بیرون می آیند تا اعمال خود را ببینند. پس هر کس به سنگینی یک ذره عمل خیری کرده باشد، آن را می بیند و هر کس به سنگینی یک ذره عمل شری کرده باشد، آن را خواهد دید. سوره زلزال، آیه ۴-۸. (۴ و ۵ و ۶) روح المعانی، ج ۲۴، ص ۳۱.

محفوظ است. مؤید این وجه آیه " هَذَا كِتَابُنَا يُنطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ " (۱) است.

" وَ جِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ " - اما آوردن انبیا- به طوری که از سیاق برمی آید- برای این است که از ایشان پرسند آیا رسالت خدا را انجام دادید یا نه؟ و آیه شریفه " فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ " (۲)، هم مؤید این معنا است.

و اما آوردن شهدا که عبارتند از گواهان اعمال، آن نیز برای این است که آنچه از اعمال قوم خود دیده اند و تحمل کرده اند، اداء کنند که در جای دیگر در این باره فرموده:

" فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا " (۳).

" وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يظلمُونَ " - دو ضمیر جمع که در " بینهم " و " لا- يظلمون " است، به عموم مردم که از سیاق استفاده می شود، برمی گردد، هر چند که کلمه " ناس " قبلاً ذکر نشده باشد. و قضای بین مردم، عبارت است از داوری بین آنان در آنچه که در آن اختلاف می کردند. و این معنا مکرر در کلام خدای تعالی آمده، مانند: " إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ " (۴).

" وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ " کلمه " توفیه " به معنای دادن و پرداختن چیزی است به حد کمال و تمام. و در جمله مورد بحث به خود عمل متعلق شده، یعنی فرموده در قیامت خود اعمال را به صاحبانشان می دهیم، نه جزا و پاداش آن را و این بدان جهت است که دیگر جای شکی در عادلانه بودن جزای آن روز باقی نگذارد، و در نتیجه آیه مزبور به منزله بیان برای جمله " وَ هُمْ لَا يظلمُونَ " است.

" وَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ " - یعنی حکم خدا بدین منوال که کتاب را بگذارند و از روی

ص: ۴۴۸

۱- این کتاب ما است که به حق علیه شما نطق می کند و ما در دنیا همواره آنچه شما می کردید از نامه عملتان در این کتاب استنساخ می کردیم. سوره جاثیه، آیه ۲۹.

۲- سوگند می خوریم که به زودی از امت هایی که برایشان پیامبر ارسال کردیم، و از خود آن پیامبران بازخواست خواهیم کرد. سوره اعراف، آیه ۶.

۳- چگونه اند آن روزی که از هر امتی گواهی بیاوریم، و تو را هم گواه اینان بیاوریم. سوره نساء، آیه ۴۱.

۴- به درستی پروردگارت در روز قیامت در بین مردم در آنچه که اختلاف می کردند، داوری خواهد کرد. سوره یونس، آیه ۹۳.

آن به حساب خلاقیت برسند، و همچنین آوردن انبیاء و شهداء بدین جهت نیست که خدا از اعمال بندگان بی اطلاع است و محتاج است تا آگاهان و گواهان بیابند و شهادت دهند، بلکه بدین منظور است که حکمش بر اساس عدالت اجرا گردد. و گرنه او به هر چه که خلاقیت می کنند آگاه است.

آیه سابق در باره اصل قضای خدا و حکم او بود، و آیه مورد بحث در خصوص اجرای آن است و آیات بعدی همین اجرا را تفصیل می دهد.

" وَ سِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ ... "

کلمه " سیق " ماضی مجهول از مصدر " سوق " به - فتحه سین و سکون واو - است، و به طوری که در مجمع البیان (۱) گفته به معنای به حرکت واداشتن است (۲). و کلمه " زمر " جمع " زمره " است که - به طوری که در صحاح (۳) آمده - به معنای جماعتی از مردم است.

و معنای آیه چنین است: در قیامت کفار را دسته دسته از پشت سر به سوی جهنم می رانند. " حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا " و چون به جهنم می رسند " فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا " درهای آن باز می شود، تا داخل آن شوند. و از اینکه در اینجا فرمود درهای آن باز می شود معلوم می شود درهای متعددی دارد. آیه " لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ " (۴) به این معنا تصریح می کند، " وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا "، خازنان دوزخ یعنی ملائکه ای که موکل بر آنند، از در ملامت و انکار برایشان می گویند: " أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ "، آیا رسولانی از خود شما یعنی از نوع خود شما انسانها به سویتان نیامدند؟

" یتلون " تا بخوانند " عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ " بر شما آیات پروردگارتان را؟ و آن حجت ها و براهینی که بر وحدانیت خدا در ربوبیت، و وجوب پرستش او دلالت می کند برایتان اقامه کنند؟ " قَالُوا بَلَىٰ " گفتند چرا چنین رسولانی برای ما آمدند، و آن آیات را برای ما خواندند، " و لکن " زیر بار نرفتیم و آنان را تکذیب کردیم، و در نتیجه " حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَىٰ الْكَافِرِينَ " فرمان خدا و حکم ازلی اش در باره کفار به کرسی نشست. و منظور از " کلمه عذاب " همان است که در هنگامی که به آدم فرمان می داد به زمین فرود آید، فرمود:

ص: ۴۴۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۱۰.

۲- "سائق" آن رای گویند که حیوان رای از پشت سر براند، و رائد آن رای که از جلو مهارش رای بکشد. مترجم [.....]

۳- صحاح اللغه، ماده " زمر ".

۴- سوره حجر، آیه ۴۴.

" وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ " (۱).

" قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ " گوینده این فرمان- به طوری که از سیاق برمی آید- خازنان دوزخند. و از جمله " فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ " برمی آید که این فرمان در باره کفاری صادر می شود که از در تکبر آیات خدا را تکذیب کرده، و با حق عناد ورزیده اند.

" وَ سَيَقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا " در این آیه بر خلاف آیه قبلی جواب "اذا" ذکر نشده، و این خود اشاره به آن است که امر بهشت ما فوق آن است که با زبان گفته شود و ما و رای هر مقیاسی است که اندازه اش را معین کند. و جمله " وَ فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا " حالیه است، یعنی تا آنکه به بهشت می رسند، در حالی که درها برایشان باز شده. و منظور از جمله " خزنتها " ملائکه ای هستند که موکل بر بهشتند.

و معنای آیه این است که: " سيق " به حرکت و می دارند " الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا " کسانی را که از انتقام پروردگار خود پرهیز داشتند دسته دسته به سوی بهشت " حَتَّى إِذَا جَاؤُهَا " تا آنکه بدانجا برسند، در حالی که " فتحت ابوابها "، درهای آن برویشان باز شود " وَ قَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا " موکلین بهشت در حالی که بهشتیان را استقبال می کنند به ایشان می گویند: " سَلَامٌ عَلَيْكُمْ " شما همگی در سلامت مطلق خواهید بود، و جز آنچه مایه خشنودی است نخواهید دید. " طبتم " بعید نیست که این جمله بیانگر علت اطلاق سلام باشد. " فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ " اینک داخل شوید که اثر پاکی شما این است که جاودان در آن زندگی کنید.

سخن بهشتیان بعد از ورود به بهشت

" وَ قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَ أَوْرَثَنَا الْأَرْضَ ... "

گویندگان این سخن- به گفته جمعی- مردم پرهیزگارند، و مرادشان از وعده ای که خدا به آنان داده بود، آن وعده ای است که در قرآن و در سایر وحی ها که به انبیای دیگر کرده بود مکرر آمده، و متقین را وعده بهشت داده، از آن جمله در قرآن عزیزش فرموده: " لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ " (۲) و نیز فرموده: " إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ " (۳) بعضی (۴) هم گفته اند:

ص: ۴۵۰

۱- و کسانی که کفر بورزند، و آیات ما را تکذیب کنند، آنان اهل آتش و در آن جاودانه اند. سوره بقره، آیه ۳۹.

۲- برای کسانی که تقوی پیشه کردند نزد پروردگارشان بهشت ها است. سوره آل عمران، آیه ۱۵.

۳- مردم پرهیزگار نزد پروردگارشان بهشتهای نعیم دارند. سوره قلم، آیه ۳۴.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۳۵.

مراد از این وعده وعده آمدن قیامت و ثواب در آن است.

و بعید نیست که مراد از این وعده، وعده به ارث دادن بهشت باشد، هم چنان که در قرآن فرموده: "أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" (۱)، و بنا بر این احتمال جمله "وَأَوْزَنَّا الْأَرْضَ" عطف تفسیر می شود برای جمله "صَدَقْنَا وَعِدَّةً" (و معنا چنین می شود: گفتند حمد آن خدایی را سزد که به وعده خود وفا کرد، و بهشت دیگران را هم به ما ارث داد).

"وَأَوْزَنَّا الْأَرْضَ" - مراد از کلمه "أَرْض" - به طوری که گفته اند - (۲) زمین بهشت است، یعنی همانجایی که بهشتیان در آنجا مستقر می شوند. و در اول سوره مؤمنون هم گذشت که مراد از ارث دادن بهشت، این است که: بهشت را برایشان باقی گذاشت، با اینکه در معرض آن بود که دیگران آن را ببرند و یا حد اقل شریک ایشان شوند، ولی آن دیگران (در اثر گناه و شرک) سهم بهشت خود را از دست دادند و به اینان منتقل گردید.

"نَبَوُّا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ" - این جمله بیانگر ارث دادن زمین به ایشان است، و اگر با اینکه جا داشت بفرماید "نَبَوُّوا مِنْهَا"، فرمود: "نَبَوُّوا مِنَ الْجَنَّةِ" و خلاصه با اینکه جا داشت ضمیر کلمه "أَرْض" را به کار ببرد کلمه "جنت" را آورد برای این است که کلمه "أَرْض" را معنا کند، و بفهماند که منظور ما از "أَرْض" همان بهشت است.

ولی بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: مراد از "أَرْض" همین زمین دنیا است. ولی تفسیری است بسیار بی پایه، مگر اینکه آن را توجیه کنند، و بگویند بهشت عبارت است از آخرت همین زمین دنیا، هم چنان که خدای تعالی فرموده: "أُولَئِكَ لَهُمْ عِزِّي الدَّارِ" (۴).

و معنای آیه این است که: پرهیزکاران بعد از داخل شدن در بهشت، می گویند حمد خدایی را که به وعده خود وفا کرد، آن وعده ای که می داد که به زودی ما را داخل بهشت می کند. و یا آن وعده ای که می داد که به زودی بهشت را به ما به ارث می دهد، و ما در بهشت هر جایش که دلمان بخواهد مسکن خواهیم کرد - و از این جمله اخیر به دست می آید که بهشتیان هر چه بخواهند در بهشت دارند.

"فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ" - یعنی چه خوب است اجر آنهایی که برای خدا عمل کردند، و

ص: ۴۵۱

۱- اینانند آنهایی که بهشت فردوس را ارث می برند و هم در آن جاودانه اند. سوره مؤمنون، آیه ۱۰ و ۱۱.

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۱۱.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۳۵.

۴- ایشانند که دارای خانه آخرتند. سوره رعد، آیه ۲۲.

این جمله- به طوری که از سیاق برمی آید- سخن اهل بهشت است. احتمال هم دارد تتمه کلام خدای تعالی باشد.

" وَ تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ ... "

کلمه "حافین" اسم فاعل از ماده "حف" است که به معنای احاطه کردن و حلقه زدن دور چیزی است. و کلمه "عرض" عبارت است از آن مقامی که فرامین و اوامر الهی از آن مقام صادر می شود، فرامینی که با آن امر عالم را تدبیر می کند. و ملائکه عبارتند از:

مجریان مشیت خدا، و عاملان به اوامر او. و دیدن ملائکه به این حال کنایه است از اینکه بعد از درهم پیچیده شدن آسمانها، ملائکه را به اینصورت و حال می بینی.

و معنای آیه این است که: تو در آن روز ملائکه را می بینی در حالی که گرداگرد عرشند و پیرامون آن طواف می کنند، تا اوامر صادره را اجرا کنند، و نیز می بینی که سرگرم تسبیح خدا با حمد اویند.

" وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ " - احتمال دارد ضمیر "هم" به ملائکه برگردد. و احتمال هم دارد به ملائکه و مردم هر دو برگردد. و احتمال هم دارد به جمیع خلائق و یا تنها به مردم برگردد، و معنای "قضاء" داوری در بین اهل بهشت و اهل آتش و یا بین انبیا و امت های ایشان باشد.

ولی یک نکته احتمال اخیر را تضعیف می کند و آن این است که داوری در بین مردم را قبلا در جمله " وَ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَ هُمْ لَا يظَلْمُونَ " فرموده بود و دوباره سخن از قضای بین مردم راندن تکراری است بی جهت.

لیکن ظاهر قضاوت در ما بین یک جماعت، این است که به نفع بعضی، و به ضرر بعضی داوری شود، چون در جایی قضا به کار می آید که اختلافی در بین آن گروه بوده باشد و اختلاف در بین ملائکه فرض ندارد و همین خود مؤید آن است که ضمیر مزبور به ملائکه برگردد و به غیر ملائکه یعنی مردم برگردد. چیزی که هست کلمه "قضا" همان طور که بر حکم حاکم و داوری او اطلاق می شود، اطلاقش بر مجموع حکم و مقدمات و آثار و دنباله های آن، از قبیل احضار دو طرف دعوی، طرح دعوی، و شهادت خواستن از شهود، حکم حاکم، و رساندن حق به صاحب حق، نیز صحیح است.

پس ممکن است مراد از کلمه "قضا" در آیه قبل، خود حکم الهی باشد، و مراد از "قضا" در جمله مورد بحث مجموع جزئیات باشد، جزئیاتی که از ساعت مبعوث شدن تا آخرین لحظه، یعنی لحظه داخل شدن دوزخیان در دوزخ و استقرار در آن و در آمدن بهشتیان در بهشت، و استقرار در آن، پیش می آید. پس با این بیان اشکال تکرار کلمه "قضا" برطرف

شده و تکرار آن بدون جهت نمی باشد.

"وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" - این کلمه خاتمه آغاز و انجام خلقت است، و هم ثنایی است عمومی برای خدای تعالی، که هیچ کاری نکرده و نمی کند، مگر آنکه آن کار جمیل و زیبا است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: گوینده این حمد همان متقین هستند، چون حمد اولشان برای داخل شدن در بهشت بوده، و حمد دومشان برای این بوده که خدا حکم را به نفع آنان صادر فرمود و به حق بین ایشان و غیر ایشان داوری کرد. بعضی (۲) دیگر گفته اند: گوینده آن ملائکه هستند، و اگر صریحا به ایشان نسبت نداد، برای این است که خواست تعظیمشان کرده باشد. بعضی (۳) دیگر گفته اند: صاحب این کلام تمامی خلایق اند.

مؤید وجه اول این آیه شریفه است که در صفت اهل بهشت می فرماید: "وَ آخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" (۱) و این خود حمدی است عام که قبلا گفتیم حمد آخرین روز خلقت است.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته)

اشاره

در تفسیر قمی در ذیل جمله "لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ" آمده: این گفتگو و خطاب با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، ولی منظور امت اوست، و این همان کلام امام صادق (علیه السلام) است که می فرماید: خدای تعالی پیغمبر خود را به روش "دخترم به تو می گویم عروسم تو بشنو" مبعوث فرموده (۲).

و از کتاب توحید حکایت شده که وی به سند خود از فضیل بن یسار روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) شنیدم که فرمود: خدای عز و جل را نباید وصف کرد، چون به وصف نمی گنجد.

آن گاه می گوید: زراره از امام باقر (صلوات الله علیه) روایت کرده که فرمود: خدای تعالی وصف نمی شود، و چگونه ممکن است او را وصف کرد با اینکه خودش در کلام

ص: ۴۵۳

۱- آخرین سخنان این است که می گویند: "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ". سوره یونس، آیه ۱۰.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۱.

مجیدش فرموده: "وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ"، پس خدا با هیچ مقیاسی توصیف نمی شود الا آنکه او از آن توصیف بزرگتر است (۱).

و نیز در همان کتاب به سند خود از سلیمان بن مهران روایت کرده که گفت: از امام صادق (علیه السلام) از آیه "وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ" پرسیدم، فرمود: یعنی مالک زمین اوست و احدی با او شریک در ملک او نیست.

و کلمه "قبض" از خدای تعالی در جای دیگر به معنای دریغ ورزیدن از بخشش، و کلمه "بسط" به معنای اعطا و گشایش دادن آمده، از آن جمله فرموده: "وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْضِطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" یعنی خدای تعالی تنگ می گیرد و عطا می کند و وسعت می دهد و قبض از ناحیه اوست. و به وجهی دیگر قبض به معنای گرفتن به عنوان قبول است، هم چنان که فرمود:

"وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ"، یعنی خدا صدقات را می پذیرد، و اهلش را در برابر آن اجر می دهد.

عرضه داشتیم: پس معنای جمله "وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ" چیست؟ فرمود: منظور از "بیمین" دست است و منظور از دست هم قدرت و قوت است. و معنای اینکه فرموده: "وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ" این است که: آسمانها به قدرت و قوه خدای سبحان در هم پیچیده شده، و او بزرگتر از آن است که مشرکین در باره اش می گویند (۲).

مؤلف: در الدر المنثور از ابو هریره از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت آورده که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در ذیل آیه "فَصَبِّحْ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ" فرموده: "اینهایی که استثنا شده اند، شهیدانی هستند که شمشیرها را به کمر بسته پیرامون عرش خدا قرار دارند" (۳) که از ظاهر آن برمی آید منظور از "نفخه" در این آیه غیر از نفخه اول است که برای مردن جاندارها دمیده می شود، در حالی که در سابق گفتیم ظاهر آیه خلاف این را می رساند.

و از انس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده که فرمود "استثنا شدگان در آیه جبرئیل و میکائیل و اسرافیل و ملک الموت و حاملان عرشند که در آن نفخه نمی میرند، بلکه بعدا می میرند..." (۴) آیه مورد بحث ظاهر در خلاف این روایت نیز هست.

و از جابر روایت آورده که گفت: "این آیه موسی (علیه السلام) را استثنا می کند،

ص: ۴۵۴

۱- توحید صدوق، ص ۱۲۷. [...]

۲- توحید (صدوق)، ص ۱۶۱. (۳ و ۴) الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۶.

چون او یک بار در زمان حیاتش دچار صعقه شد... (۱) و این روایت از این نظر قابل قبول نیست، که کلمه " صعقه " چه به معنای غش کردن باشد، و چه مردن، اختصاص به موسی نداشت، بلکه چندین نفر از بنی اسرائیل هم با او بودند و دچار آن صعقه شدند.

دو روایت در باره اینکه بهشت و جهنم را درب هایی است

و در مجمع البیان، در ذیل آیه " لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ " گفته است: در معنای این آیه دو قول است، یکی روایتی است که از علی، امیر المؤمنین (علیه السلام) نقل شده که فرمود: جهنم که هفت در دارد بدین جهت است که هفت طبقه دارد، هر طبقه روی طبقه دیگر قرار گرفته.

آن گاه برای مجسم کردن مطلب، دست های خود را روی هم گذاشت، و فرمود: همین طور روی همنند و خدای تعالی بهشت را همکف زمین قرار داده و آتش دوزخ را روی هم، که از همه پایین تر " جهنم " است، و طبقه دوم آن " لظى " و سومش " حطمه " و چهارمش " سقر " و پنجمش " جحیم " و ششمش " سعیر " و هفتمش " هاویه " است و در روایت کلبی طبقه زیرین را " هاویه " و طبقه بالاتر از همه را " جهنم " دانسته (۲).

و در خصال از امام صادق (علیه السلام) از پدرش، از جدش، از علی (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: برای بهشت هشت در است، دری که از آن، انبیاء و صدیقین داخل می شوند، و دری که از آن، شهداء و صالحین وارد می شوند، و از پنج در دیگرش شیعیان و محبین ما وارد می شوند. و من هم چنان بر صراط می ایستم و دعا می کنم، می گویم پروردگارا شیعیان من، دوستانم، یاورانم، و هر کس که در دار دنیا به من محبت می ورزیده، سلامت بدار. از دل عرش ندا می رسد: دعایت مستجاب شد، و شفاعتت در باره شیعیانت پذیرفته گشت، حتی در آن روز هر یک نفر از شیعیان و دوستان و یاوران و آنها که با دشمنان من جنگیدند، چه با زبان و چه با عمل، شفاعتشان در هفتاد هزار نفر از همسایگان و اقربایشان پذیرفته می شود.

و دری دیگر است که سایر مسلمانان یعنی کسانی که شهادت به " لا اله الا الله " می داده اند و در دلشان ذره ای بغض ما اهل بیت نبوده از آن در وارد می شوند (۳).

ص: ۴۵۵

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۳۷.

۲- مجمع البیان، ج ۶، ص ۳۳۸.

۳- خصال (صدوق)، ص ۴۰۷، ح ۶.

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۲) غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّلَوِّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهِيَ الْمَصِيرُ (۳)
مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْزُرُكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ (۴)

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْمَأْحِزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَأَخَذْتُهُمْ
فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ (۵) وَكَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (۶)

ترجمه آیات

به نام خدای رحمان و رحیم،

حم (۱).

کتابی است نازل شده از ناحیه خدای عزیز علیم (۲).

آمرزنده گناه و پذیرنده توبه و شدید العقاب و نیرومند است، معبودی جز او نیست و بازگشت به سوی اوست (۳).

در آیات خدا جدال نمی کنند مگر کسانی که کافر شدند پس غوطه ور شدنشان در ناز و نعمت تو را مغرور نسازد (۴).

قبل از ایشان هم قوم نوح و احزابی که بعد از ایشان بودند آیات خدا را تکذیب کردند و هر امتی قصد جان پیامبر خود کرد تا او را بگیرند و با حربه باطل علیه حق مجادله کردند تا حق را از بین ببرند و من ایشان را گرفتم و چه عجیب است عذاب (۵).

و همچنین کلمه عذاب پروردگارت بر آنان که کافر شدند حتمی شد که باید اهل آتش باشند (۶).

بیان آیات اشاره به مطالبی که سوره مبارکه مؤمن متضمن است

اشاره

این سوره پیرامون بلندپروازیهای کفار، و جدالشان به باطل به منظور از بین بردن حقی که بر آنان نازل شده، سخن می گوید، و لذا می بینیم که آیات آن یکی پس از دیگری متعرض جدال آنان، و پاسخ دادن به جدالشان می شود، یک جا می فرماید: "ما يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْزُوكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ"، جای دیگر می فرماید: "الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبْرَ مَقْتًا"، باز هم می فرماید: "أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنِّي يُضْرَفُونَ".

و با این تکرار، سورت استکبار و جدال آنان را از راه به رخ کشیدن عذابی که امم گذشته به جرم تکذیب گرفتار آن شدند می شکند، و به همین منظور عذاب های خوار کننده ای را که خدا به ایشان وعده داده، با ذکر نمونه ای از آنچه در آخرت بر سرشان می آید خاطر نشان می کند.

و سخنان باطلشان را با حجت هایی که گویای وحدانیت خدا در ربوبیت و الوهیت است، به کلی مردود می سازد و رسول گرامی خود (صلی الله علیه و آله) را امر به صبر نموده هم آن جناب و هم همه مؤمنین را وعده نصرت می دهد. و نیز آن جناب را امر می کند به اینکه به کفار اعلام کند که تسلیم پروردگار خویش است و دست از پرستش او برنخواهد داشت، تا به کلی از آن جناب مایوس گردند.

و این سوره تمامی آیاتش در مکه نازل شده، چون آیات آن به هم اتصال دارند و مضامین آن بر این معنا شهادت می دهد. ولی بعضی ها (۱) گفته اند: پاره ای از آیاتش در مدینه نازل شده. و این حرف قابل اعتنا نیست، و به زودی- ان شاء الله- به آن آیات اشاره خواهیم کرد.

"حم تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ" کلمه "تنزیل" مصدر به معنای مفعول (نازل شده) است. و بنا بر این، عبارت

ص: ۴۵۷

"تَنْزِيلُ الْكِتَابِ" از قبیل اضافه صفت بر موصوف خودش است و تقدیر آن "کتاب منزل من الله- کتابی نازل شده از خدا" می باشد.

و اگر در بین صفات خدای تعالی دو صفت "عزیز" و "علیم" را اختصاص به ذکر داد،- به قول بعضی (۱) از مفسرین- برای این است که به اعجاز و انواع علوم قرآن اشاره کند، علمی که قدرت فهم بشر از آن عاجز است. و به قول بعضی (۲) دیگر برای این است که تفننی در تعبیر کرده باشد. ولی هیچ یک از این دو وجه به نظر درست نیست.

وجه صحیح آن است که بگوییم سوره مورد بحث از آنجا که پیرامون انکار منکرین و جدال آنان در پیرامون آیات خداست. و اینکه جدالشان جاهلانه و جدال به باطل است، و چون جاهلند خیال می کنند که جدالشان عالمانه است، و به همین جهت به خود می بالند که چه خوب احتجاج می کنند هم چنان که قرآن کریم این بالیدنشان را در آخر همین سوره چنین حکایت کرده: "فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ" (۱) و نیز از فرعون حکایت کرده که در باره حضرت موسی به قوم خود گفت: "إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ" (۲) و نیز به ایشان گفته: "مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ" (۳).

بدین جهت سوره را با دو نام "عزیز" و "علیم" افتتاح کرد تا اشاره کرده باشد به اینکه این کتاب که بر آنان نازل شده، از ناحیه کسی است که عزیز علی الاطلاق است و هیچ غالبی بر او غلبه نمی کند تا بترسد دشمنان بر آن کتاب غالب شوند و به خاطر او هام و خرافاتی که دارند، از پذیرفتن آن استکبار کنند. و نیز او "علیم" علی الاطلاق است، و علم او آمیخته با جهل و ضلالت نیست، پس جدال به باطل کفار نمی تواند تاب مقاومت در مقابل دین حق را بیاورد، دین حقی که آن را با حجت ها و براهینی روشن بیان کرده است.

مؤید این وجه مضمونی است که در آیه بعد است، و می فرماید: "غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ ..."، که- ان شاء الله- بیانش خواهد آمد.

ص: ۴۵۸

۱- پس همین که رسولان خدا به سویشان آمدند به علمی که خود داشتند ببالیدند.

۲- من از این می ترسم که وی دین شما را عوض کند و یا فساد در زمین ظاهر گرداند. سوره غافر، آیه ۲۶.

۳- من همانهایی را که او نشان شما داد نشانتان می دهم و من جز به راه رشاد هدایتان نمی کنم. سوره غافر، آیه ۲۹.

"غَافِرِ الذَّنْبِ وَ قَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطُّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ" اینکه در جمله "غَافِرِ الذَّنْبِ" و جمله "قَابِلِ التَّوْبِ" مطلب را در قالب اسم فاعل آورده بعید نیست که برای این بوده که بر استمرار تجدیدی دلالت کند، چون مغفرت و قبول توبه از صفات فعلیه خداست، و خدای تعالی همه روزه و لا یزال گناہانی را می آمرزد و توبه هایی را قبول می کند.

و اگر جمله "وَ قَابِلِ التَّوْبِ" را با او عاطفه آورد، ولی در جمله "شَدِيدِ الْعِقَابِ" و جمله "ذِي الطُّوْلِ" او عاطفه به کار نبرد، بدین جهت است که مجموع "غَافِرِ الذَّنْبِ وَ قَابِلِ التَّوْبِ" به منزله یک صفت است و یک رفتار خدا با بندگان گنهکار را افاده می کند و آن این است که ایشان را می آمرزد، چیزی که هست گاهی با توبه، و گاهی بدون توبه و با شفاعت.

کلمه "عقاب" و همچنین "معاقبه" عبارت است از مؤاخذه ای که در عاقبت گناه متوجه گنهکار می شود. راغب می گوید: "عقب" و "عقبی" تنها در مورد ثواب و اجر خیر به کار می رود، هم چنان که در قرآن فرموده: "خَيْرٌ ثَوَابًا وَ خَيْرٌ عُقْبًا" و نیز فرموده: "أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ" و اما کلمه "العاقبه" اگر بدون اضافه در کلام آید، باز مختص به ثواب و اجر خیر است و در عذاب به کار نمی رود، مانند "وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ" و اگر به کلمه ای دیگر اضافه شود در این صورت گاهی در معنای عقوبت و عذاب می آید، مانند آیه "ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ أَسَاءُوا" و آیه "فَكَانَ عَاقِبَتُهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ". و این در حقیقت از باب استعاره گرفتن کلمه ای است در ضد معنای اصلی اش. و اما کلمه "عقوبت" و "معاقبه" همواره در عذاب استعمال می شود، و مختص بدانست (۱).

بنا بر این کلمه "شدید العقاب" مانند کلمه "ذو انتقام" از اسمای حسنایی است که صفت خدای تعالی را در طرف عذاب حکایت می کند، هم چنان که کلمه "غفور" و "رحیم" صفتش را در جانب رحمت حکایت می نماید.

و اما کلمه "طول" - به طوری که مجمع البیان (۲) گفته - به معنای انعامی است که مدتش طولانی باشد. پس معنای "ذو الطول" با معنای "منعم" یکی است. و هر دو از اسمای حسنای الهی است، و لیکن ذو الطول اخص از منعم است، چون تنها نعمتهای طولانی را شامل می شود، ولی منعم هم آن را شامل است و هم نعمت های کوتاه مدت را.

ص: ۴۵۹

۱- مفردات راغب، ماده "عقب".

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۱۳.

بیان اینکه اساس تنزیل کتاب، علم محیط خدا به خلق خود می باشد و تنزیل کتاب مقتضای " غافر الذنب"، " قابل التوب"، " شدید العقاب" و " ذی الطول" بودن خدای تعالی است

در آیه مورد بحث بعد از کلمه " علیم" اسمای چهارگانه " غافر الذنب"، " قابل التوب" و " شدید العقاب"، و " ذی الطول" را آورد، تا اشاره کرده باشد به اینکه اساس تنزیل این کتاب که مشتمل بر دعوت حق است و دعوت حق هم مبتنی بر علم است، مبنی بر آن حقایقی است که مضامین این اسما اقتضای آن را دارد.

توضیح اینکه: عالم انسانی در عین اینکه از نظر برخورداری از نعمت های الهی یک عالم است و همه انسانها در آن مشترکند و همه از نعمتهای مستمر و متوالی او در طول زندگی دنیا برخوردارند، لیکن از حیث زندگی آخرت دو سنخ موجود و دو نوع انسانند: یکی سعید و یکی دیگر شقی و خدای سبحان به جزئیات و خصوصیات خلقش عالم و آگاه است و چگونه ممکن است عالم نباشد؟ و حال آنکه او خالق آنها و فاعل آنهاست و مخلوقات فعل اویند.

و مقتضای " غافر الذنب" و " قابل التوب" بودن خدا، این است که هر فردی را که لیاقت و استعداد آمرزش و قبول شدن توبه را داشته باشد او را بیامرزد و توبه اش را قبول کند، و مقتضای اینکه او " شدید العقاب" است، نیز این است که هر کس را که مستحق عقاب است عقاب کند.

ناگزیر مقتضای این معنا آن است که مردم را به سوی صراط سعادت هدایت فرماید، هم چنان که خودش فرموده: " إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ وَإِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَىٰ " (۱) و نیز فرموده: " وَ عَلَى اللَّهِ قَضُؤُ السَّبِيلِ " (۲)، تا در نتیجه مردم به دو دسته تقسیم شوند، و سعید از شقی، و مهتدی از گمراه جدا گشته، آن را ترحم و این را عذاب کند.

پس تنزیل کتاب از ناحیه خدای عزیز و علیم اساسش مبنی بر علم محیط خدا به خلقش می باشد، او می داند که خلقش محتاج به دعوتی هستند، تا به وسیله آن دعوت قومی هدایت یافته و قومی دیگر با رد آن دعوت گمراه شوند، و باز در نتیجه او قومی را بیامرزد و قومی دیگر را عذاب کند.

و نیز او می داند که خلقش به دعوتی نیازمندند، تا به وسیله آن نظام معاششان در دنیا منتظم گشته و از طول و انعام او برخوردار گردند و بعد از دنیا هم در دار قرار از برکات آن دعوت منتفع شوند.

پس شان کتابی که او نازل کرده چنین شانی است، کتابی که او با علم خود نازل.

ص: ۴۶۰

۱- این بر ما است که خلق را هدایت کنیم و دنیا و آخرت هم از آن ما است. سوره لیل، آیه ۱۳ و ۱۲.

۲- این بر خداست که راه میانه را معرفی کند. سوره نحل، آیه ۹. [.....]

کرده، علمی که آمیخته با جهل نیست، کتابی است بر حق که با هیچ باطلی آمیخته نیست، چنین کتابی چگونه ممکن است با تکذیب مشتی جاهل و کوتاه بین باطل گردد، مشتی افراد ظاهربین که از زندگی دنیا چیزی جز ظاهر آن نمی دانند و می خواهند با جدال باطل حق را از بین ببرند.

و گواه بر این بیانی که ذکر کردیم، و گفتیم عنایت در آیه شریفه به مساله علم است آیه ای است که به زودی می آید که در آن دعای ملائکه را حکایت می کند که برای مؤمنین طلب مغفرت می کنند و می گویند: " رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَّحْمَةً وَ عِلْمًا فَاعْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَ اتَّبَعُوا سَبِيلَكَ " - در این آیه دقت بفرمایید.

" لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهِي الْمَصِيرُ " - در اینجا ذکر کلمه توحید " لا اله الا الله " برای آن است که به وجوب پرستش خدای یگانه اشاره کرده باشد تا دعوت دینی که با تنزیل کتاب آغاز شده، بی اثر و لغو نباشد و بعد از کلمه مزبور مساله بازگشت تمامی مردم به سوی خدا، یعنی مساله معاد را ذکر کرد، تا به این نکته اشاره کند که اصلا او علت عمده و داعی اصلی به سوی ایمان به کتاب و پیروی آن است چون اعتقاد به روز حساب باعث می شود که مردم در بین خوف و رجا قرار گیرند، خوف از عذاب و امید به ثواب که هم آن انسان را به عبادت وامی دارد، و هم این.

" مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْزُرُكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ " بعد از آنکه تنزیل کتاب را ذکر فرمود و به حجتی باهره بر حقانیت آن اشاره نمود، حجتی که از صفات کریمه مذکور در دو آیه قبل استفاده می شد و می فهمانید که قرآن کریم به علم خدا نازل شده که آمیخته با جهل نیست و به حق نازل شده، حقی که هیچ باطلی نمی تواند آن را از بین ببرد، اینک در این آیه متعرض حال کسانی شده که با جدال به باطل می خواهند با حجت های حق مقابله کنند و بدین منظور به طور اشاره می فرماید: اینطور اشخاص اهل عقابند و از قلم خدا نمی افتند و خدا از ایشان غافل نیست، چون همان طور که کتاب را نازل کرده تا مظهري برای دو نام " غَافِرِ الذَّنْبِ " و " قَابِلِ التَّوْبِ " فراهم گشته، جمعی را بیامرزد، و توبه شان را بپذیرد، همچنین آن را نازل کرد تا مظهري برای نام " شَدِيدِ الْعِقَابِ " محقق گردد، و اهل عقابی باشد تا عقابش کند، پس پیامبر نباید از جدال آنان ناراحت شود و از حال و وضعی که در آنان مشاهده می کند مغرور نگردد و فریب نخورد.

پس اگر فرمود " مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ " و فرمود " مَا يُجَادِلُ فِي الْقُرْآنِ "، برای این است که جمله دلالت کند بر اینکه جدالی که کفار می کنند جدال در حق است که آیات

بدان جهت که آیاتند بر حق بودن آن دلالت دارند. علاوه بر این، طرف مقابلشان در این جدال شخص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است که او نیز به حکم آیات به سوی حق دعوت می کند. پس معلوم می شود که جدالشان برای از بین بردن حق است، نه برای دفاع از حق.

از این هم که بگذریم جدال در آیه بعدی مقید به باطل و برای از بین بردن حق شده، پس مراد از مجادله در آیات خدا، در آیه مورد بحث نیز مجادله به منظور از بین بردن حق، و خلاصه مجادله مذموم است و شامل جدال برای اثبات حق و دفاع از آن نیست و چگونه می تواند غیر این باشد با اینکه خدای سبحان رسول گرامی خود را مامور می کند به جدال، البته جدال به بهترین وجهش و می فرماید: "وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ" (۱).

"إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا" - از ظاهر سیاق برمی آید که مراد از "الَّذِينَ كَفَرُوا" کسانی هستند که کفر در دلهایشان رسوخ کرده، آن چنان که دیگر امید زوال آن از دلهایشان قطع شده.

و اینکه فرمود: "ما يجادل" و نفرمود: "لا يجادل" و نیز ظاهر اینکه فرمود: "فَلَا يَغْزُرُكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ" - تسلطشان در بلاد تو را فریب ندهد، شهادت می دهد که منظور از کفار نامبرده، کفار معاصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، نه فقط کفار اهل مکه.

و معنای "تقلب در بلاد" این است که: از حالتی از حالتهای زندگی به حالتی دیگر و از نعمتی به نعمت دیگر منتقل می شوند و دارای سلامت و صحت و عافیتند. و اینکه نهی (از مغرور گشتن در اثر تقلب کفار در بلاد) را متوجه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) کرده، در حقیقت کنایه است از اینکه آن جناب از مشاهده وضع کفار مغرور نگردد، یعنی نپندارد که کفار خدای سبحان را عاجز کرده اند.

حال کفاری که با جدال به باطل در صدد مقابله با حجت های حق بر آمدند و خدا آنان را بگرفت

"كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْأَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ ..."

این آیه در مقام جواب دادن از شبهه ای است که بعد از آیات قبل ممکن است به ذهن کسی وارد شود، و آن شبهه این است که ما می بینیم همیشه برد با همین کفار است که از پذیرفتن حق استکبار می ورزند و در آیات خدا جدال می کنند و هیچ گرفتاری هم پیدا نمی کنند و باطل خود را پیش هم می برند.

و حاصل جواب این است که: امت های گذشته چون قوم نوح، و گروه های بعد از ایشان مانند عاد و ثمود و قوم لوط و غیره، از کفار امروز در تکذیب و جدال به باطل قویتر

ص: ۴۶۲

بودند، آنها هم تا این حد پیشروی کردند که می خواستند رسول خدا را بگیرند و از بین ببرند، ولی عذاب خدا مهلتشان نداد و این قضا در حق همه کفار رانده شده. پس توهم اینکه کفار معاصر از خدا پیشی گرفته اند و اراده خود را علیه اراده خدا به کار زدند، توهمی است باطل.

پس جمله "كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْمَأْحَرَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ" دفع آن توهم است، و به همین جهت جواب را بدون واو عاطفه آورد. و در جمله "وَهَمَّتْ كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ" ، کلمه "همت" که با حرف "با" متعدی شده، به معنای این است که هر امتی قصد کرد رسول خود را، چون عبارت "هم به" به معنای "قصد کرد آن را" می باشد، چیزی که هست بیشتر در مورد قصد سوء استعمال می شود. پس معنای این عبارت در آیه این است که: هر امتی قصد سوء به پیغمبر خود کرد، و خواستند تا او را بگیرند و به قتل برسانند و یا از شهر خارج کنند، یا آزاری دیگر برسانند، هم چنان که تک تک انبیا و رفتار امت آنان در قرآن کریم آمده.

"وَ جَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ" کلمه "ادحاض" به معنای زایل کردن و باطل ساختن است، و اینکه فرموده:

"فاخذتهم - من ایشان را گرفتم" با اینکه جا داشت بفرماید: "فاخذهم - خدا آنان را بگرفت"، برای اشاره به این نکته است که کار این طغیان و استکبارشان آن قدر خطرناک و فاحش بود، که امر آن تنها به دست خدای تعالی بود و دیگر بین خدا و بین ایشان هیچ کس دخالتی نداشت، تا شفاعتی کند و یا ایشان را یاری نماید، هم چنان که در جای دیگر در باره این امت ها فرموده: "فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ" (۱).

و در جمله "فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ" ذهن شنونده را به چیزی که خودش می داند یعنی به کیفیت عقاب آنان متوجه می کند تا شدت بلای آنان در ذهنش حاضر شود و خلاصه می فهماند تو خود می دانی که ما چگونه آنان را هلاک کردیم و نسلشان را منقرض ساختیم، چون خدای تعالی قبلا به داستان یک یک آنها اشاره کرده بود.

"وَ كَذَلِكَ حَقَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ أَصْحَابُ النَّارِ" از ظاهر سیاق برمی آید که مطلب در این آیه به مطلب در آیه سابق تشبیه شده، و کلمه "كذلك" این تشبیه را می رساند و خلاصه می فرماید: در آخرت هم رفتار خدای تعالی در باره

ص: ۴۶۳

۱- پس خدا تازیانه عذاب را بر سرشان فرود آورد که پروردگار تو هر آینه در کمین گاه است. سوره فجر، آیه ۱۳ و ۱۴.

همه کفار، شبیه به رفتاری است که در آیه قبلی بدان اشاره شد که کفار از امت های گذشته را در دنیا به عقاب خود بگرفت. و مراد از جمله "الَّذِينَ كَفَرُوا" مطلق کفار گذشته است و معنای آیه این است که همان طور که تکذیب کنندگان از امت های گذشته را به عذاب دنیا گرفتار کرد، همچنین کلمه عذاب آخرت نیز بر آن کفار از قوم تو حتمی شده است. بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از جمله "الَّذِينَ كَفَرُوا" کفار مکه است. ولی سیاق آیه با این تفسیر سازگار نیست، و بنا بر این تفسیر، نظام تشبیه اختلال می یابد.

و اگر فرمود "کلمه ربك" و نفرمود: "کلمتی - کلمه من" برای این است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را دلخوش سازد و به این وسیله او را تایید کند که آن رکنی که بدان تکیه داری، رکنی است شدید القوی.

ص: ۴۶۴

اشاره

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَ
 عِلْمًا فَاعْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (۷) رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ
 وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۸) وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ
 (۹) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ (۱۰) قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَ
 أَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ (۱۱)

ذَلِكَم بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكَ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ (۱۲)

ترجمه آیات

آنان که عرش را حمل می کنند و آنان که پیرامون عرش هستند پروردگار خود را حمد و تسبیح می گویند و به او ایمان دارند و برای کسانی که ایمان آورده اند استغفار می کنند که ای پروردگار ما سعه رحمت و علم تو همه چیز را فرا گرفته پس کسانی را که توبه کردند و راه تو را پیروی نمودند بیامرز و از عذاب جهنم حفظ فرما (۷).

پروردگار! ایشان را در جنات عدن که وعده شان داده ای داخل فرما هم ایشان را و هم پدران و همسران و ذریات ایشان را که صلاحیت دارند به درستی و به راستی که تنها تو عزیز فرزانه ای (۸).

و از کیفر گناهان و بدیها حفظشان کن که هر کس را تو از کیفر بدیها حفظش کنی براستی رحمتی بر او کرده ای رحمتی که رستگاری عظیم، همان رحمت است (۹).

به درستی آنان که کافر شدند از نقطه ای دور ندا می شوند: خشم خدا از خشم خود شما بسیار بزرگتر و سخت تر است آیا یادتان هست که هر چه به سوی ایمان دعوت می شدید کفر می ورزیدید (۱۰).

می گویند پروردگارا تو ما را دو بار میراندی و دو نوبت زنده کردی اینک به گناهان خود اعتراف می کنیم حال آیا راهی برای بیرون شدن از آتش هست؟ (۱۱).

این عذاب شما بدان جهت است که وقتی خدا به تنهایی خوانده می شد کفر می ورزیدید و چون به وی شرک ورزیده می شد به آن ایمان می آوردید پس حکم تنها از آن خدای بلند مرتبه بزرگ است (۱۲).

بیان آیات

اشاره

بعد از آنکه در آیات قبل تکذیب کفار و جدال به باطلشان در آیات خدا را خاطر نشان ساخت و نیز اشاره کرد به اینکه اینها نمی توانند خدا را عاجز سازند و خدا از اینان غافل نیست، بلکه منظور او از این دعوت همین است که اینان تکذیب و جدال بکنند، تا از دیگران متمایز و جدا گشته، کلمه عذاب بر علیه آنان حتمی شود، اینک در این آیات به آغاز کلام برگشت کرده، به آنجا که می فرمود: نازل کردن کتاب و به پا خاستن دعوت به منظور مغفرت و قبول توبه جمعی و عقاب جمعی دیگر است، در این آیات خاطر نشان می سازد که مردم در مقابل این دعوت دو جورند. یک طایفه آنها هستند که ملائکه حامل عرش خدا و طواف کنندگان پیرامون آن برایشان استغفار می کنند و آنان عبارتند از: توبه کنندگان که به سوی خدا بر می گردند و راه او را پیروی می کنند و نیز صلحا از پدران و همسران و ذریه ایشانند.

و دسته دوم عبارتند از، کسانی که به جرم کفر ورزیدن به توحید، اهل عذابند.

"الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ ..."

خدای سبحان در این آیه و در هیچ جا از کلام عزیزش معرفی نفرموده که این حاملان عرش چه کسانی هستند، آیا از ملائکه اند؟ یا کسانی دیگر؟ ولی عطف کردن جمله "و من حوله" بر حاملان عرش، اشعار دارد بر اینکه حاملان عرش هم از ملائکه اند: چون در آیه "و تَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ" (۱) تصریح دارد که طواف کنندگان پیرامون عرش از

ص: ۴۶۶

ملائکه اند. پس نتیجه می گیریم که حاملین عرش نیز از این طایفه اند.

و ما در جلد هشتم این کتاب گفتار مفصلی پیرامون معنای عرش گذرانندیم.

و با در نظر داشتن آن بحث معنای جمله "الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ" چنین می شود: آن ملائکه ای که حامل عرشند، عرشی که تمامی اوامر و همه احکام الهی از آنجا صادر می شود اوامر و احکامی که با آنها امور عالم تدبیر می شود، و نیز آن ملائکه ای که پیرامون عرشند، یعنی مقربین از ملائکه، چنین و چنان می کنند.

"يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ" - یعنی خدا را منزه می دارند، در حالی که این تنزیهشان همراه با ثنای پروردگارشان است. پس ملائکه، خدای تعالی را از هر چیز که لایق ساحت قدس او نیست، و از آن جمله شریک داشتن در ملک، منزه می دارند و بر فعل او و تدبیرش ثنا می گویند.

"وَيُؤْمِنُونَ بِهِ" - ایمان آوردن ملائکه به خدا- با اینکه حامل عرش ملک و تدبیر خدایند و یا پیرامون آن طواف می کنند تا او امر صادره را بگیرند و نیز او را از هر نقصی تنزیه نموده بر افعالش ثنا می گویند- به این معنا است که ملائکه به وحدانیت خدا در ربوبیت و الوهیت ایمان دارند. پس ذکر عرش و نسبت دادن تنزیه و تحمید و ایمان به ملائکه خود ردی است بر مشرکین که ملائکه مقرب خدا را شرکای خدا در ربوبیت و الوهیت می پنداشتند و آنها را به جای خدا ارباب خود گرفته و می پرستیدند.

توضیح استغفار و دعای ملائکه حامل عرش و پیرامونیان عرش برای مؤمنان و پدران و همسران و فرزندان ایشان

"وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا" - یعنی از خدای سبحان می خواهند تا هر کس را ایمان آورده بیامرزد.

"رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَّحْمَةً وَعِلْمًا..." - این جمله حکایت متن استغفار ملائکه است، ملائکه قبل از درخواست خود نخست خدا را به سعه رحمت و علم ستوده اند، و اگر در بین صفات خداوندی رحمت را نام برده و آن را با علم جفت کردند، بدین جهت است که خدا با رحمت خود بر هر محتاجی انعام می کند و با علم خود احتیاج هر محتاج و مستعد رحمت را تشخیص می دهد.

"فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ" حرف "فا" که بر سر این جمله آمده، می فهماند که جمله فرع و نتیجه ثنایی است که در جمله قبلی کرده، و خدا را به سعه علم و رحمت ستودند. و مراد از راهی که مؤمنین از آن پیروی کردند، همان دینی است که خدا برای آنان تشریح کرده، و آن دین اسلام است. و پیروی دین اسلام عبارت است از اینکه عمل خود را با آن تطبیق دهند. پس مراد از "توبه"

این است که با ایمان آوردن به طرف خدا برگردند.

و معنای جمله این است که: خدایا حال که رحمت و علم تو واسع است، پس کسانی را که با ایمان آوردن به یگانگی تو و با پیروی دین اسلام، به سوی تو برگشتند، بیامرز و از عذاب جحیم حفظشان فرما. و این همان غایت و غرض نهایی از مغفرت است. " رَبَّنَا وَ اَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ ... "

در این آیه مجدداً ندای "ربنا" را تکرار کردند تا عطوفت الهی را بیشتر برانگیزند. و مراد از وعده ای که خدای تعالی داده، وعده هایی است که به زبان انبیایش و در کتب آسمانی اش داده است.

" وَ مَنْ صِلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَ اَزْوَاجِهِمْ وَ ذُرِّيَّاتِهِمْ " - این جمله عطف است بر محل ضمیری که در جمله " ادخلهم " است، و مراد از " صلاحیت "، صلاحیت برای داخل بهشت شدن است. و معنای جمله چنین است: پروردگارا و هر کس از ایشان و پدران و همسران و فرزندان ایشان که صلاحیت داخل شدن بهشت را دارند، داخل بهشت های عدن بفرما.

این نکته از سیاق آیات به خوبی معلوم است که استغفار ملائکه برای عموم مؤمنین است و نیز معلوم است که مؤمنین را دو قسمت کردند: یکی آن مؤمنینی که خودشان توبه کرده و راه خدا را پیروی کردند که خدا هم وعده جنات عدن به ایشان داده. و قسم دوم آن مؤمنینی که خودشان چنین نبوده اند و لیکن صلاحیت داخل شدن در بهشت را دارند و ملائکه قسم اول را متبوع و قسم دوم را تابع آنان خواندند.

از این تقسیم برمی آید طایفه اول اشخاصی هستند که در ایمان و عمل کاملند، چون مقتضای حقیقت معنای " لِلَّذِينَ تَابُوا وَ اتَّبَعُوا سَبِيلَكَ " همین است، لذا اول این طایفه را ذکر کردند و از پروردگار خود خواستند تا ایشان را بیامرزد و وعده بهشت عدنی که به ایشان داده در حقشان منجز فرماید.

و طایفه دوم در مقام و منزلت پایین تر از طایفه اولند. کسانی هستند که ایمان و عمل صالح خود را به حد کمال نرسانده اند و ایمانی ناقص و ضعیف دارند و عملی زشت. ولی به طایفه اول منسوبند، یا پدر و یا فرزند و یا همسر آنهاست لذا سپس این طایفه را ذکر کرده و از خدای تعالی درخواست کرده اند که این طایفه را هم به طایفه اول کاملین در ایمان در جنات عدن ملحق نموده، و از بدی ها حفظشان فرماید.

بنا بر این بیان، آیه شریفه مورد بحث در معنای آیه " وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اتَّبَعْتَهُمْ ذُرِّيَّتَهُمْ "

يَا اِيْمَانِ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا اَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ "

(۱) خواهد بود، با این تفاوت که آیه مورد بحث دامنه شمولش وسیع تر است، چون شامل پدران و همسران نیز می شود، به خلاف آیه سوره طور که تنها شامل " ذریات " می شود، و از نظر دیگر نیز وسیع تر است، چون در آیه سوره طور ایمان ذریه قید شده و در آیه مورد بحث صلاحیت ذریه و آبا و ازواج، و صلاحیت اعم از ایمان است.

" اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ " - ملائکه این جمله را آوردند تا درخواست های خود را تعلیل کنند، چیزی که هست، مقتضای ظاهر کلام این بود که بگویند: " انك انت الغفور الرحيم " چون مغفرت و رحمت خدا را درخواست کرده بودند، لیکن به جای آن گفتند: " عزیز الحکیم "، و این بدان جهت است که در آغاز مسألت خود، خدا را به رحمت و علم ستوده بودند، و لازمه سعه رحمت یعنی عموم اعطا این است که هر چه بخواهد و به هر که بخواهد عطا کند، و کسی جلوگیری نباشد، و این همان " عزت " است، چون عزت هم به همین معنا است که قدرت بر اعطا و منع داشته باشد.

و لازمه سعه علم او و شمول دامنه علمش به تمامی موجودات این است که علم او به تمامی اقطار و نواحی فعل خودش نافذ باشد و در هیچ جهت جهل نداشته باشد و لازمه داشتن چنین علمی این است که هر عملی می کند متقن و از هر جهت درست باشد و این همان حکمت است.

پس اینکه فرمود: " اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ " در معنای شفیع قرار دادن سعه رحمت و سعه علم خدای تعالی است که در آغاز درخواست خود، به عنوان زمینه چینی برای بیان حاجت یعنی آموزش و بهشت ذکر کرده بودند.

" وَ قِهِمُ السَّيِّئَاتِ وَ مَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ ... "

از ظاهر سیاق چنین برمی آید که ضمیر در کلمه " قهم " به مجموع " لِلَّذِيْنَ تَابُوْا " و " من صلح " برمی گردد.

مراد از " سیئات " در دعای ملائکه برای تائبین و صالحین: " وَ قِهِمُ السَّيِّئَاتِ ... "

و مراد از " سیئات " - به طوری که دیگران گفته اند (۲) - آثار گناهان است که همان کیفر آنهاست. و اگر آثار گناهان را " سیئات " خوانده، بدین مناسبت است که کیفر بدی هم

ص: ۴۶۹

۱- و آنان که به خدا ایمان آوردند و فرزندانشان هم در ایمان پیرو ایشان شدند ما آن فرزندان را به آنها برسانیم و از عمل فرزندان هیچ نگاهیم. سوره طور، آیه ۲۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۴۸.

بدی است، هم چنان که خدای تعالی فرموده: " وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا " (۱).

بعضی (۲) هم گفته اند: مراد از کلمه " سیئات " خود گناهان و نافرمانیها است و در کلام چیزی که مضاف به کلمه " سیئات " بوده حذف شده، و تقدیر کلام " وَ قِهِم جَزَاءُ السَّيِّئَاتِ " و " یا " وَ قِهِم عَذَابُ السَّيِّئَاتِ " بوده، یعنی: پروردگارا ایشان را از جزای گناهان و یا عذاب گناهان حفظ بفرما.

و ظاهرا این آیه هم از آیاتی است که دلالت می کند بر اینکه پاداش روز قیامت خود اعمال است، هم چنان که کیفر اعمال زشت نیز خود آن اعمال است و امثال این گونه آیات در کلام خدای تعالی بسیار و مکرر آمده، مانند: " إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ " (۳).

و به هر حال مراد از " سیئات " که ملائکه درخواست حفظ مؤمنین را از آنها کرده اند، هراس ها و شدایدی است که در روز قیامت همه با آن مواجهند، نه عذاب جهنم، تا جمله " وَ قِهِم عَذَابَ الْجَحِيمِ " و جمله " وَ قِهِم السَّيِّئَاتِ " دو جمله تکراری شود.

بعضی (۴) گفته اند: مراد از " سیئات " خود آن گناهی است که در دنیا واقع می شود، و کلمه " یومئذ " هم اشاره به دنیا است و معنای جمله این است که: پروردگارا مؤمنین را به توفیق خود در دنیا از ارتکاب گناهان حفظ فرما.

ولی این تفسیر صحیح نیست، چون سیاق مؤید آن است که مراد از کلمه " یومئذ - امروز " روز قیامت باشد هم چنان که جمله " وَ قِهِم عَذَابَ الْجَحِيمِ " در آیه هفتم و جمله " وَ أَذْخَلُهُم جَنَّتِ عَدْنٍ " در آیه هشتم نیز شاهد بر این است که گفتگو در این سیاق در باره روز قیامت است، پس حق این است که مراد از کلمه " سیئات " هول و هراسها و شدایدی است که در روز قیامت برای مردم ظهور می کند.

و از این آیات که مشتمل بر دعای ملائکه و درخواست ایشان برای مؤمنین است دو نکته استفاده می شود:

اول، رعایت ادبی است که ملائکه در دعای خود کرده اند و قبل از درخواست حاجت، خدای عزیز را حمد و ثنا گفته اند و علاوه بر این، از اسمای حسنی او اسمایی را که مناسب با درخواستشان بوده شفیع قرار داده اند.

ص: ۴۷۰

۱- و جزای بدی، بدی مثل آن است. سوره شوری، آیه ۴۰.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۴۸.

۳- تنها جزایتان همان اعمالی است که می کردید. سوره تحریم، آیه ۷.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۴۸.

دوم اینکه، درخواست آمرزش را قبل از درخواست بهشت کرده اند و این معنا یعنی ذکر آمرزش قبل از ذکر بهشت در کلام خدای تعالی هر جا که با هم آمده اند مکرر آمده. و همین هم با عقل موافق است، برای اینکه به دست آمدن استعداد برای درک هر نعمتی، با زوال موانع تامین می شود، یعنی اول باید موانع برطرف گردد، بعد نعمت به دست آید.

توضیحی در مورد عدم منافات در خواست مغفرت و بهشت برای تائبین و مؤمنین، با اینکه بر خدا واجبست تائبین و مؤمنین را ببخشد و مؤمنان را داخل بهشت کند

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: جمله " فَاعْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا ... " دلالت دارد بر اینکه برداشتن و اسقاط عقاب بعد از توبه، تفضلی است از خدای تعالی، چون اگر واجب بود دیگر احتیاج نداشت ملائکه درخواست آن را بکنند، بلکه خود خدای تعالی عقاب تائبین را اسقاط می کرد.

لیکن این استدلال صحیح نیست، برای اینکه واجب بودن اسقاط عقاب تائبین یا صدور هر کار دیگر از خدای تعالی منافاتی با صحت درخواست آن ندارد، به شهادت کلام خود ملائکه، که بعد از استغفار گفته اند: " رَبَّنَا وَ أَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ " (۲)، چون می بینیم با اعترافشان به اینکه خدا وعده جنات عدن داده و با اینکه ملائکه می دانند که خدا خلف وعده نمی کند، با این حال درخواست کرده اند که مؤمنین را داخل آن جنات بفرماید.

و از این آیه صریحتر آیه: " رَبَّنَا وَ آتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَ لَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ " (۳) می باشد که حکایت دعای خود مؤمنین است.

و قبول توبه از چیزهایی است که خدای تعالی بر خود واجب کرده و آن را حق توبه کنندگان دانسته و فرموده: " إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ " (۴) بنا بر این طلب هر حقی که خدا بر خود واجب کرده، از قبیل درخواست مغفرت گناه توبه کننده (و درخواست طلب روزی، و یا استجابت دعا و امثال آن) در حقیقت مراجعه به خداست برای اینکه وعده خود را انجام کند، و نیز اظهار اشتیاق برای رسیدن به رستگاری به سبب کرامت اوست..

ص: ۴۷۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۱۵.

۲- پروردگارا در آن جنات عدنی که به ایشان وعده داده ای داخلشان کن.

۳- پروردگارا و آنچه که به وسیله فرستادگانت به ما وعده داده ای، به ما بده و ما را در قیامت خوار مگردان که تو خلف وعده نمی کنی. سوره عمران، آیه ۱۹۴.

۴- جز این نیست که قبول توبه کسانی که عمل زشت می کنند و بلافاصله توبه می کنند، بر خدا واجب و حق توبه کنندگان است و ایشان (مطمئن باشند که) خدا از گناهانشان در می گذرد. سوره نساء، آیه ۱۷. [...].

و همچنین صرف اینکه می دانیم فلاں رفتار خدا با بندگانش تفضل است، دلیل نمی شود بر اینکه این رفتار بر خدا واجب نیست، چون هر عطیه از عطایای خدا که فرض کنی، تفضل او است، چه واجب الصدور باشد و چه غیر واجب، چون اگر صدور فعلی از افعال از خدای تعالی واجب باشد، چنان نیست که دیگری در ایجاب آن دخالت کرده باشد و خدا را مقهور تاثیر خود ساخته باشد، چون مؤثر در هر چیز تنها و تنها خود او است و چیزی در او اثر نمی گذارد. و معنای وجوب صدور آن فعل این است که خدای عزیز، صدور آن را بر خود واجب کرده. و برگشت معنای وجوب، به این است که خدای عزیز قضا رانده که این کار انجام شود و این عطیه افاضه گردد و قضایش هم حتمی است.

پس اگر آن کار را که فرض کردیم بر خود واجب کرده، انجام می دهد به مشیتی از ناحیه خویش انجام می دهد، او منزله است از اینکه دیگری او را به کار مجبور و کاری را بر او الزام کند، بلکه اگر آن کار عطیه ای باشد، در عین اینکه بر حسب فرض واجب بوده، تفضلی است که کرده. پس فعل او تفضلی است از او هر چند که واجب الصدور باشد و اما اگر واجب الصدور نباشد، تفضل بودنش واضح تر است.

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ لِمَقْتِ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسِكُمْ إِذِ تَدْعُونَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ" کلمه "مقت" به معنای شدیدترین مرحله خشم است. خدای تعالی بعد از آنکه پاره ای از آثار ایمان مؤمنین را برشمرد، اینک به سراغ کفار برگشته، پاره ای از آثار سوئی که از جهت کفر دارند، برمی شمارد.

و ظاهر این آیه و آیه بعدش این است که: ندایی که در این آیه حکایت می کند، ندایی است که کفار در آخرت و بعد از داخل شدن در آتش به آن نداء می شوند. آن هنگامی که عذاب کفر خود را می چشند و می فهمند که کفرشان در دنیا در حقیقت خشم گرفتن بر خودشان بوده است، آن روزی که از طرف انبیا دعوت می شدند به سوی ایمان و آن دعوت را مسخره می کردند، به دست خود این آتش را برای خود افروختند و خویشان را به هلاکت دائمی دچار کردند.

در آن روز از جانب خدای سبحان این ندا را می شنوند: سو گند می خورم که شدت خشم خدا برای شما خیلی بزرگتر و بیشتر از شدت خشمی است که خودتان بر خود گرفتید، آن هنگام که دعوت می شدید- اگر مضارع آورده به اعتبار حکایت حال گذشته معنای گذشته را می دهد- به سوی ایمان، یعنی انبیا شما را بدان دعوت می کردند، و شما کفر می ورزیدید.

حکایت اعتراف بی حاصل کفار دوزخی به یقینشان به معاد و اقرارشان به گناهانشان، برای نجات یافتن از عذاب

"قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ" سیاق آیه و ما قبل آن اشعار دارد که کفار این سخن را بعد از شنیدن آن پاسخ می گویند، در حالی که در آتش قرار دارند، به دلیل اینکه در آخرش می گویند: "فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ - آیا راهی هست که ما از آتش بیرون شویم؟".

کفار قبل از این التماس، نخست اعتراف به گناه می کنند و این خود نوعی سبب خواهی و توسل است، برای نجات از عذاب، اما "وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ" وقتی این تشبثات را می کنند که کار از کار گذشته، برای اینکه تا چندی که در دنیا بودند نسبت به مساله معاد در شک بودند و ایمانی به بازگشت به سوی خدا نداشتند و به همین جهت آن را انکار نموده و روز حساب را فراموش کردند. و همین فراموشی روز حساب باعث افسار گسیختگی ایشان در گناهان شد که بدون هیچ پروایی به سوی گناهان شتافتند. آری فراموشی روز جزا کلید تمامی گناهان و گمراهی ها است، هم چنان که خدای تعالی فرموده: "إِنَّ الَّذِينَ يَصِلُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ" (۱).

آن گاه وقتی خداوند قبض روحشان کرد که به حساب امامت ای بعد از امامت ای دیگر بود، و سپس زنده شان کرد، که احیایی بعد از احیای دیگر بود، آن وقت شک و تردیدشان در باره بعث و برگشتن به سوی خدا از بین رفت، چون بقای بعد از مرگ و حیات بعد از حیات را عینا دیدند، با اینکه در دنیا مردن را فنا و نابودی می پنداشتند، و می گفتند: "إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا (نَمُوتُ وَ نَحْيَا) وَ مَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ" (۲).

و کوتاه سخن آنکه: در آن روز با حاصل شدن یقین، شک و تردیدی برایشان نمی ماند، ولی گناهان و نافرمانیها باقی مانده است و به همین جهت است که برای خلاصی از عذاب یک بار متوسل به اعتراف به یقین خود می شوند که خدایا دیگر شک و تردید نداریم و یقین پیدا کردیم و قرآن این اعترافشان را چنین حکایت می کند: "وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ" (۳) و باری دیگر

ص: ۴۷۳

- ۱- آنهایی که از راه خدا گمراه شدند عذابی سخت دارند، به خاطر اینکه روز حساب را فراموش کردند. سوره ص، آیه ۲۶.
- ۲- زندگی به جز همین زندگی دنیایی ما نیست، و ما هرگز مبعوث نخواهیم شد. سوره انعام، آیه ۲۹.
- ۳- و اگر مجرمین را ببینی که در آن روز نزد پروردگارشان سرها به زیر افکنده می گویند: پروردگارا به عیان دیدیم و شنیدیم، حال ما را برگردان تا عمل صالح کنیم که دیگر صاحب یقین شدیم. سوره الم سجده، آیه ۱۲.

متوسل می شوند به اعتراف به گناهان خود، هم چنان که آیه مورد بحث آن را حکایت می کند، به اینکه تا در دنیا بودند خود را در اراده و افعال آزاد و مستقل می دانستند، به طوری که می توانستند بدون هیچ رادعی هر چیزی را بخواهند و هر کاری را بکنند، بدون اینکه حساب و کتابی در نظر داشته باشند، و بدون اینکه صواب و خطایی بفهمند.

از این بیان روشن می شود که به چه وجهی جمله " فَأَعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا " را با حرف " فاء " بر جمله " أَمَّنَّا اٰثْنَيْنِ وَ اٰحْيَيْنَا اٰثْنَيْنِ " مرتب کرد و آن را فرع این قرار داد. آری، اعتراف در حقیقت فرع و مرتب بر یقین یافتن به معاد است، چون وقتی این یقین پیدا شود، یقین دیگری به دنبالش پیدا می شود، و آن این است که انحرافهایشان از راه خدا ضلالت و گناه بود.

مراد از دو امامه و دو احیاء در سخن کفار در جهنم: " رَبَّنَا اٰمَنَّا اٰثْنَيْنِ وَ اٰحْيَيْنَا اٰثْنَيْنِ ... " و وجوه مختلف در این باره

و مراد از اینکه گفتند: " أَمَّنَّا اٰثْنَيْنِ وَ اٰحْيَيْنَا اٰثْنَيْنِ " - دو بار ما را میراندی و دو بار زنده کردی - به طوری که بعضی (۱) گفته اند - میراندن در آخرین روز زندگی دنیا و زنده کردن در برزخ است و سپس میراندن از برزخ، و زنده کردن در قیامت برای حساب است. پس آیه شریفه که سخن از دو میراندن و دو زنده کردن دارد، اشاره به میراندن بعد از زندگی دنیا و میراندن بعد از زندگی در برزخ، و احیای در برزخ، و احیای در قیامت می کند، چون اگر زندگی در برزخ نبود، دیگر میراندن دومی تصور صحیحی نداشت، چون هم میراندن باید بعد از زندگی باشد و هم احیا باید بعد از مردن و هر یک از این دو باید مسبوق به خلافش باشد و گرنه " امامه " و " احیاء " نمی شود.

در نتیجه زندگی دارای سه مرحله می شود: یکی زندگی در دنیا، دوم در برزخ، سوم در قیامت، و کفار در این کلام خود متعرض حیات دنیوی نشده اند، و گرنه می بایستی گفته باشند: " و اٰحْيَيْنَا ثَلَاثًا - و ما را سه زندگی دادی " با اینکه زندگی دنیا هم احیا بود، برای اینکه این زندگی هم بعد از مرگ یعنی بعد از دورانی واقع شده، که هنوز روح در بدن دمیده نشده.

و علتش این است که: مرادشان از احیا آن احیایی بوده که باعث پیدا شدن یقین به معاد گشته، و آن عبارت است از احیای در برزخ، و احیای در قیامت. و اما زندگی دنیا هر چند که آن هم احیا است و لیکن به خودی خود باعث پیدا شدن یقین به معاد نیست، به

ص: ۴۷۴

شهادت اینکه کفار تا چندی که در دنیا بودند نسبت به معاد در شک و تردید بودند.

با این بیان فساد آن اعتراضی که به این بحث شده روشن می گردد که اگر مراد از دو احیا، احیا در برزخ و احیای در قیامت باشد باید می گفتند: "امتنا اثنتین و احییتنا ثلاثا" چون منظور شمردن مرگها و زندگیهایی است که بر آنان گذشته، و آن عبارت است از دو اماته و سه احیاء (۱).

وجه فسادش همان است که گفتیم: منظور تنها شمردن مطلق اماته ها و احیاءهایی که بر آنان گذشته، نبوده، بلکه آن اماته و احیایی منظور بوده که در حصول یقین برای آنان دخالت داشته، و احیای در دنیا چنین دخالتی نداشته.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: مراد از "اماته اولی" حالت نطفگی انسان است، آن وقتی که هنوز روح در آن دمیده نشده و مراد از "احیاء اولی" حالت آدمی بعد از دمیده شدن روح در کالبد است. و مراد از "اماته دوم" اماته در دنیا و قبض روح است، و مراد از "احیای دوم" احیاء برای روز قیامت و حساب است، و آیه شریفه درست همان را می گوید که آیه شریفه "كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" (۳) در مقام بیان آن است.

گویندگان این توجیه و تفسیر وقتی احساس کردند که کلمه "اماته" بر حالت نطفگی آدمی، یعنی حالت قبل از دمیده شدن روح در آن، صدق نمی کند، چون اماته وقتی صادق است که قبلا حیاتی باشد، لذا در مقام رفع و رجوع این اشکال برآمده اند و به نیرنگهای عجیب و غریب متوسل شده اند، که اگر از خوانندگان کسی بخواهد به آنها واقف شود، باید به تفسیر کشاف و شرح های آن مراجعه کند.

علاوه بر این خواننده عزیز متوجه شد که نام بردن اماته ها و احیاءهایی که بر آنان گذشته، همه و همه برای اشاره به اسباب حصول یقین ایشان به مساله معاد است و زندگی دنیا و مرگ قبل از آن زندگی، هیچ اثری در پیدا شدن یقین به معاد ندارد.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: حیات اولی، زندگی دنیا و دومی، زنده شدن در قبر است. و موت اولی مرگ در دنیا و موت دومی مردن در قبر است. و آیه شریفه اصلا متعرض زندگی در

ص: ۴۷۵

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۵۲.

۲- چگونه به خدا کفر می ورزید، با اینکه امواتی بودید، پس خدا زنده تان کرد و سپس شما را میراند، و آن گاه زنده تان کرد. سوره بقره، آیه ۲۸. (۳ و ۴) مجمع البیان، ج ۵، ص ۵۱۶.

اشکالی که بر این تفسیر و توجیه وارد است، این است که گفتیم: زندگی دنیا اصلاً مورد نظر نیست، و وجهی ندارد که نام آن را ببرند، به خلاف زندگی در قیامت که در حصول یقین کمال تاثیر را دارد.

بعضی (۱) دیگر گفته اند: مراد از "احیاء"، احیای در بعث و احیای قبل از بعث است، و احیای بعث هم دو قسم است: یکی احیای در قبر و یکی هم در خود قیامت، چیزی که هست آیه شریفه متعرض این تقسیم نشده، ولی شامل هر دو قسم آن می شود، در نتیجه شامل سه قسم احیاء و دو اماته می گردد.

اشکالی که بر این تفسیر وارد است همان اشکالی است که بر دو وجه قبلی وارد بود، علاوه بر اشکالی که دیگران (۲) بر آن کرده اند و آن این است که نام بردن اماته دومی یعنی اماته در قبر، دلیل بر این است که تقسیم مورد نظر آیه بوده و مراد تعدد شخصی است نه نوعی.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد احیای نفوس در عالم ذر و سپس اماته در آن عالم و آن گاه احیای آنها در دنیا، و سپس اماته آنها در دنیا و در آخر احیای آنها در بعث است. اشکال این توجیه هم همان اشکال های سابق است.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: منظور از تشبیه آوردن دو کلمه "احیاء" و "اماته" به منظور تاکید است، هم چنان که در آیه "ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ" (۲) منظور تاکید است، و گر نه معنای آیه این است که: خدایا تو ما را میراندی، میراندنی بعد از میراندن، و احیاء کردی احیایی بعد از احیاء.

مفسرین (۳) بر این توجیه اشکال کرده اند که: این حرف وقتی صحیح است که خود کلمه "اماته" و "احیاء" را تشبیه آورده باشد و گفته باشد: "أمتنا إمامتین و احییتنا إحياءین" و یا "کرتین"، ولی اینطور نگفته، بلکه خود عدد را دو تا آورده و گفته: "أُمَّتْنَا اثْنَتَيْنِ - دو بار میراندی" و با این حال دیگر جایی برای احتمال تاکید نیست، نظیر جمله "إِلْهَيْنِ اثْنَيْنِ - دو خدا" (۴)

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۵۳. (۲ و ۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۴، ص ۵۳.

۲- باز دوباره به چشم بصیرت دقت کن. سوره ملک، آیه ۴.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۵۳.

۴- سوره نحل، آیه ۵۱.

"فَهَلْ إِلَىٰ خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ" - این جمله دعا و درخواست است، به صورت استفهام و پرسش. و اگر دو کلمه "خروج" را بدون الف و لام آورد، برای اشاره به این معنا است که می‌خواهیم ما از دوزخ خارج بشویم، به هر طریق و هر قسم خروج که باشد راضی هستیم، و این خود دلالت دارد بر نهایت درجه فشار و ناراحتی، اما هیچ راهی به سوی خروج ندارند، چون روز قیامت روزی است که تمامی درها به روی کفار بسته می‌شود و تمامی سبب‌ها از کار می‌افتند، و دیگر سببی نمی‌ماند، که امید آن رود که اثر کند و ایشان را از عذاب خلاص سازد.

"ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا..."

خطاب در "ذلكم" به کفار است و موطن این خطاب روز قیامت است، و احتمال هم دارد که موطنش همین دنیا باشد و منظور این باشد که با این خطاب ایشان را از شرک و ورزیدن نهی کند و باز بدارد.

و "ذلكم" اشاره به حالت شدت و سخت کفار است. و جمله "وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ" دلالت بر دوام و استمرار دارد. و سیاق کلام برای بیان دشمنی کفار با حق و با دین توحید است، چون کفار چنین بوده و هستند که به هر چیزی و هر دعوتی که بویی از توحید در آن باشد کفر می‌ورزند، و هر عقیده‌ای را که نشانه‌ای از شرک در آن باشد می‌پذیرند، در نتیجه وضعشان چنین است که برای خدا هیچ حقی و حرمتی قایل نبوده، و جانب حق سبحانه را به هیچ وجه رعایت نمی‌کنند، خدای سبحان هم رحمت خود را بر آنان حرام کرده، در احکام خود هیچ رعایتی از جانب آنان نمی‌کند.

و با این معنایی که برای آیه کردیم جمله "فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ" به خوبی به اول آیه متصل می‌شود، آن وقت نتیجه این اتصال این می‌شود که گویا خواسته است بفرماید:

وقتی شما یکبار از خدا بریدید و به هر چیزی که او اراده می‌کند شما کفر می‌ورزید، و به هر چیزی که او دوست نمی‌دارد ایمان می‌آوردید، جز این نباید توقع داشته باشید که او هم از شما ببرد، و از هر حکمی در باره شما می‌کند هیچگونه رعایتی نسبت به حال شما نکند.

و بنا بر این آیه شریفه مورد بحث همان مطلبی را افاده می‌کند که آیه شریفه "نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ" (۱) آن را بیان می‌کند. و جمله "فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ"، هر چند فی نفسه عمومیت دارد، و لیکن از نظر سیاق خاص است، و می‌خواهد کفار را تهدید کند و به همین منظور برای تاکید این تهدید، آیه را با دو نام مقدس "علی" و "کبیر" ختم می‌فرماید.

ص: ۴۷۷

۱- خدا را فراموش کردند، خدا هم فراموششان کرد. سوره توبه، آیه ۶۷.

اشاره

هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنزِلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ (۱۳) فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۱۴) رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ (۱۵) يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (۱۶) الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ (۱۷)

وَأَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنَ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ (۱۸) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ (۱۹) وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۲۰)

ترجمه آیات

او همان خدایی است که آیات خود را همواره به شما نشان می دهد و برای شما از بالا رزقی می فرستد اما جز کسانی که به خدا رجوع پی در پی دارند کسی متذکر نمی شود (۱۳).

پس خدا را بخوانید در حالی که دین را خالص برای او بدانید هر چند که کفار بدشان آید (۱۴).

خدایی که دارای درجاتی بلند و صاحب عرش است روح را که از فرمان خودش است بر هر کس از بندگانش بخواهد نازل و القا می کند تا مردم را از روز دیدار بترساند (۱۵).

روزی که همه مردم از پرده برون می افتند و از ایشان هیچ سری بر خدا پوشیده نمی ماند در آن روز گفته می شود: امروز ملک از آن کیست؟ از آن خدای واحد قهار (۱۶).

امروز هر کسی به آنچه که کرده است جزا داده می شود امروز دیگر ظلمی نیست چون که خدا سریع الحساب است (۱۷).

ای پیامبر ایشان را از روز آرزو بترسان، از آن وقتی که دلها از شدت ترس به گلوگاه می رسد و دچار ترس و اندوه شدید می گردد روزی که برای ستمکاران هیچ دوست و هیچ شفیع که شفاعتش پذیرفته شود نیست (۱۸).

او نگاه زیر چشمی چشمها را می داند و از آنچه در سینه ها نهفته است خبر دارد (۱۹).

و خدا به حق داوری می کند و خدایانی که به جای خدا می خوانند هیچ گونه داوری ندارند، به درستی خدا شنوا و بینا است (۲۰).

بیان آیات اقامه دو حجت بر توحید، با بیان اینکه ارسال رسل و انزال رزق فقط از ناحیه خدای سبحان است

اشاره

در این آیات بر مساله توحید احتجاج شده، و بعد از آنکه مردم را به دو دسته تقسیم می کند: یکی آنهایی که به سوی خدا رجوع می کنند، و راه او را پیروی می نمایند، و یکی هم آنهایی که آیات او را تکذیب نموده و در مقابل آن به باطل جدال می کنند، آن گاه این طایفه را انداز می فرماید.

"هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ ..."

مراد از "آیات" در اینجا علایم و حجت هایی است که بر وحدانیت خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت دلالت می کند، به دلیل تفریعی که - به زودی می آید - بر آن می نماید و می فرماید: "فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ - حال که چنین است پس خدا را در حالی بخوانید که دین را خالص برای او بدانید". و کلمه "آیات" چون مطلق است، هم شامل آیات تکوینی و دیدنی عالم می شود، که هر انسان صحیح الادراکی آن را می بیند و هم شامل آیات و معجزاتی که به دست انبیا جاری می شود و هم براهینی که انبیا از طریق وحی اقامه می کردند.

و این جمله مشتمل است بر یک برهان، به این بیان که اگر در واقع معبودی بوده باشد که پرستش او بر انسان واجب باشد و نیز در پرستش او کمال و سعادت آدمی تامین شود، تمامیت و کمال تدبیر او اقتضا می کند که انسان ها را به سوی خود هدایت کند و آن معبودی که آیات هستی بر ربوبیت و الوهیت او دلالت می کند و انبیا و رسولان هم با

دعوت خود و معجزاتشان آن آیات را تایید می کنند، "خدای" سبحان است و اما آلهه مشرکین که مشرکین آنها را به جای خدا می پرستند و می خوانند، هیچ آیات و دلیلی از ناحیه آنها نیست که بر الوهیت آنها دلالت کند. پس همان "خدای" سبحان معبودی است یگانه و بی شریک- و امیر المؤمنین (علیه السلام) هم در این کلام خود که فرموده: "لو کان لربک شریک لأتتک رسله- اگر پروردگار تو شریکی می داشت، رسولان آن شریک هم به سویت می آمدند"، به این برهان اشاره فرموده.

جمله "وَ يُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا" هم، حجتی دیگر بر یگانگی خدای تعالی است، و این حجت از جهت رزق اقامه شده، می فرماید: رزق دادن به بندگان یکی از شؤون ربوبیت و الوهیت است و چون همه می دانند که رزق از ناحیه خداست، نه از ناحیه شرکای ایشان، پس تنها او رب و اله است.

مفسرین (۱) "رزق" در آیه را به باران و کلمه "سما" را به سمت بالا تفسیر کرده اند. و بعید نیست مراد از "رزق" خود آن ارزاقی باشد که مردم با آن ارتزاق می کنند، و مراد از نازل شدن آن از آسمان این باشد که ارزاق از غیب به شهود می آیند، هم چنان که آیه شریفه "وَ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَ مَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ" (۲) آن را افاده می کند.

"وَ مَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ" - این جمله جمله ای است معترضه که در بین احتجاجات این معنا را می رساند که: متذکر شدن به این حجت ها تنها شان یکی از دو طایفه ای است که قبلا نام برده شدند، یعنی انابه کنندگان رجوع کننده به سوی خدا. و اما مجادلین کفر پیشه از این دو طایفه متذکر نمی شوند، برای اینکه کفر و لجبازی استعداد تذکر به حجیت و پیروی حق را به کلی باطل می کند.

"فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ" مناسبتر با سیاق این است که خطاب عمومی و شامل مؤمنین و غیر مؤمنین، و متفرع بر حجت قبلی باشد، ولی شامل کفاری که در آخر آیه نامبرده شده اند، یعنی تکذیب کنندگان و مجادلین به باطل نمی شود.

گویا فرموده: وقتی آیات بر وحدانیت خدای تعالی دلالت کرد و معلوم شد که تنها رازق او است، ناگزیر بر همه مردم- البته غیر آن کفاری که آیات را تکذیب کرده، و مجادله

ص: ۴۸۰

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۱۷. [.....]

۲- هیچ چیز نیست مگر آنکه خزینه هایش نزد ماست و ما آن را نازل نمی کنیم مگر به اندازه ای معین. سوره حجر، آیه ۲۱.

نمودند- لازم است که او را بخوانند، در حالی که دین را خالص برای او بدانند و اما کفاری که از دین توحید بدشان می آید، آنها مورد گفتار نیستند، چون امیدی به آنها نیست و هیچ آیت و حجتی مفید به حالشان واقع نگشته و قانعشان نمی کند. پس شما خدا را با اخلاص بپرستید، و کفار را به حال خودشان واگذارید، چون از این دین کراهت دارند.

معنای اینکه خدای تعالی "رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ" است

"رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ..."

در این آیه شریفه سه صفت از صفات خدای تعالی را به عنوان سه خبر برای یک مبتدا ذکر فرموده، و آن مبتدا ضمیر در جمله "هُوَ الَّذِي يُرِيكُم آيَاتِهِ" می باشد، و سیاق این آیه و آیه بعدش برای انذار است.

مفسرین برای جمله "رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ" معانی مختلفی ذکر کرده اند: بعضی (۱) گفته اند: معنایش "رافع الدرجات" است، یعنی او درجات انبیاء و اولیاء را در بهشت بالا می برد. و بعضی (۲) دیگر گفته اند: رافع آسمانهای هفتگانه ای است که ملائکه از آن آسمانها به سوی عرش خدا بالا می روند.

و بعضی (۳) گفته اند: معنایش این است که نردبانهای صعود به سوی عرشش رفیع و بلند است. بعضی (۴) دیگر گفته اند: اصلا معنای تحت اللفظی آن منظور نیست، بلکه این جمله کنایه است از رفعت شان و سلطنت خدای تعالی.

ولی آنچه با دقت از آیه شریفه استفاده می شود این است که: این آیه و آیه بعدش ملک خدا بر خلقش را توصیف می کند به این بیان که خدای تعالی دارای عرشی است که زمام تمامی امور مخلوقات در آنجا جمع می شود و اوامر راجعه به خلق از آنجا نازل می شود، البته آن مقام هم، بر حسب مراتبی که در خلق خدا هست، دارای مراتبی و درجاتی است متعالی، و شاید آن مراتب عبارت باشد از آسمانها که در کلام مجیدش به عنوان مسکن ملائکه معرفی شده که امر خدا از عرش به سوی ایشان نازل می شود و همین آسمانهاست که بین مردم و عرش خدا حائل شده اند.

آن گاه می فرماید: روزی- که همان روز تلاقی و دیدار باشد- فرا خواهد رسید که در آن روز دیگر حجابی بین خدا و مردم نمی ماند، روزی است که از جلو چشم و بصیرت مردم کشف غطا می شود و پرده ها کنار زده می شود و در همان روز است که به دست خدا آسمانها

ص: ۴۸۱

در هم پیچیده می گردد و عرش خدا برای مردم هویدا می شود، آن روز برای همه روشن می شود که تنها حاکم بر هر چیز او بوده و ملکی جز ملک او نیست، در چنین روزی او در بین مردم حکم می کند.

پس مراد از "درجات" بنا بر این بیان، درجاتی است که از آنجا به سوی عرش خدا بالا می روند و آن وقت جمله "رَفِيعِ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ" کنایه استعاری است از بلندی عرش ملک خدا، از افق خلق و غایب بودن آن از خلق قبل از قیامت، آنهم غایب بودن به درجاتی بس رفیع و مسافتی بس دور.

معنای اینکه خدای تعالی "رَفِيعِ الدَّرَجَاتِ" است

"يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ" این جمله اشاره دارد به امر رسالت که یکی از شؤون آن انذار است. و اگر روح را به قید "من امره" مقید کرد، برای این است که دلالت کند بر اینکه مراد از "روح" همان روحی است که در آیه "قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي" (۱) آمده، و همان روحی است که در آیه "يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا" (۲)، بدان اشاره فرموده.

در نتیجه مراد از "القای روح بر هر کس که خدا بخواهد" نازل کردن آن با ملائکه وحی است بر آن کس. و مراد از جمله "مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ" رسولانی هستند که خدا ایشان را برای رسالت خود برگزیده. و در معنای روح القاء شده بر نبی احوال دیگری هست، که قابل اعتنا نیستند.

"لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ" - منظور از "يوم التلاق" روز قیامت است. و بدین جهت آن را به این نام نامیده که در آن روز خلائق یکدیگر را ملاقات می کنند، و یا خالق و مخلوق بهم بر می خورند، و یا اهل آسمان و زمین با هم تلاقی می کنند، و یا ظالم و مظلوم به یکدیگر می رسند، و یا در آن روز هر کسی به عمل خود می رسد- البته برای هر یک از این وجوه قائلی هست-.

و ممکن است قول دوم را یعنی تلاقی خالق و مخلوق را به مضمونی که مکرر در قرآن آمده تایید کرد و آن مضمون عبارت از همین است که روز قیامت مردم پروردگار خود را می بینند. یکی از آیات که این مضمون را خاطر نشان می سازد آیه "بَلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ" (۳).

ص: ۴۸۲

۱- سوره اسری، آیه ۸۵.

۲- ملائکه را به معیت روح که از امر اوست بر هر کس که او بخواهد نازل می کند، و به او این ماموریت را ابلاغ می کنند که باید انذار کنید. سوره نحل، آیه ۲.

۳- سوره روم، آیه ۸.

است. یکی دیگر آیه " **أَنَّهُمْ مُّلاقُوا رَبِّهِمْ** " (۱) است و یکی دیگر آیه " **يا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلاقِيهِ** " (۲) است. و معنای "لقاء" این است که: در آن روز تمامی سببهایی که در دنیا مردم را به خود مشغول می کرد از کار می افتند و در آن روز این حقیقت فاش و روشن می شود که تنها حق مبین خداست، و در آن روز حقیقت هر کسی نیز برای خدا بروز می کند " **يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ ...** "

این آیه شریفه کلمه "يوم التلاق" را تفسیر می کند، می فرماید: يوم التلاق روزی است که باطن مردم ظاهر می شود. و معنای "بروز مردم برای خدا" این نیست که خدا در دنیا از باطن مردم خبر نداشت، و در آن روز خبردار می شود، بلکه معنایش این است که: مردمی که در دنیا به خاطر اشتغال به سبب های موهوم از معرفت پروردگارشان محجوب بودند و متوجه نبودند که ملک خدا بر آنها احاطه دارد و تنها حاکم بر آنان خداست، و یگانه در ربوبیت و الوهیت است، روز قیامت به خاطر از کار افتادن آن سبب های موهوم این معانی برایشان بروز می کند.

مقصود از بروز مردم برای خدا در روز قیامت

پس جمله " **يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ** " اشاره است به از بین رفتن هر سببی که در دنیا حاجب و مانع از درک حقایق بود. و جمله " **لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ** " تفسیر همان بروز برای خداست و معنای آن را توضیح می دهد، و می فهماند که دلها و اعمالشان همه زیر نظر خدا بوده، ظاهر و باطنشان برای خدا ظاهر بوده و آنچه به یاد دارند و آنچه فراموش کرده اند، همه برای خدا مکشوف و هویداست.

" **لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ** " - این جمله سؤال و جوابی است از ناحیه خدای سبحان که با این سؤال و جواب حقیقت روز قیامت را بیان می کند که روز ظهور ملک و سلطنت خدا بر خلق است، ملک و سلطنت علی الاطلاق.

و اگر در این جمله خدا را به صفت "واحد قهار" توصیف کرد، برای این است که انحصار ملک در خدا را تعلیل کند که چرا گفتیم ملک تنها و تنها برای خداست می فرماید:

بدین جهت که ملک خدا به سبب سلب استقلال از هر چیز قاهر و مسلط بر آن چیز است، و چون خدا واحد است، پس ملک هم تنها برای اوست.

ص: ۴۸۳

۱- آنها خدا را ملاقات می کنند. سوره هود، آیه ۲۹.

۲- ای انسان البته با هر رنج و مشقت در راه طاعت و عبادت حق بکوشی عاقبت به حضور پروردگار خود می روی. سوره انشقاق، آیه ۶.

"الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ" حرف "باء" در جمله "بما كسبت" به اصطلاح بای صله است، و مراد بیان یکی از خصایص روز قیامت است و آن این است که: در آن روز به هر نفسی عین آنچه را که کرده به عنوان جزای کرده هایش می دهند. پس جزای هر کس همان عمل اوست، هم چنان که در جای دیگر می فرماید: "يا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَدُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ" (۱).

توضیحی در مورد "لا ظلم اليوم" و تعلیل آن به "إن الله سريع الحساب"

و جمله "إن الله سريع الحساب" تعلیل نفی ظلم است که جمله "لا ظلم اليوم" از آن خبر می داد، می فرماید: اینکه گفتیم در امروز هیچ ظلمی نیست، بدین علت است که خدای تعالی در محاسبه سریع است، چنان نیست که رسیدگی به حساب یک نفر او را از حساب افراد دیگر باز بدارد، تا در نتیجه به اشتباه بیفتد و جزای این را به آن و پاداش آن را به این بدهد، و در نتیجه ظلمی پیش بیاید.

و این تعلیل ناظر به این است که ظلم ناشی از اشتباه را نفی می کند، و اما ظلم عمدی احتیاج به نفی ندارد، برای اینکه وقتی بنا شد عین عمل انسان را به عنوان جزا به انسان بدهند، دیگر چنین ظلمی تصور ندارد.

"وَأَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْأَزْفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينَ ..."

کلمه "آزفه" از اوصاف روز قیامت، و به معنای نزدیک است. پس معنای این جمله آن است که مردم را از روز نزدیک انذار کن، و این معنا یعنی نزدیک بودن قیامت در آیه "إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيداً وَ نَرَاهُ قَرِيباً" (۲) نیز آمده.

"إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ" - "حناجر" جمع "حنجره" به معنای سر حلق است. این جمله کنایه است از نهایت درجه ترس، گویا کار مردم از شدت وحشت به جایی می رسد که گویی دل‌هایشان از جای خود کنده می شود و تا حنجره بالا می آید. و کلمه "کاظمین" اسم فاعل از "کظم" است و "کظم" به معنای شدت اندوه است.

"مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ" - کلمه "حمیم" به معنای نزدیک و خویشاوند است، و معنای جمله این است که کفار خویشاوند و نزدیکی ندارند که به یاری آنان بیا خیزد و حمیت قرابتش به هیجان آید. و این معنا در جمله "فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ" (۳).

ص: ۴۸۴

۱- ای کسانی که کفر ورزیدید! امروز عذر و بهانه نیاورید، چون به غیر آنچه که کرده اید جزایتان نمی دهند. سوره تحریم، آیه ۷.

۲- ایشان قیامت را دور می بینند ولی ما آن را نزدیک می بینیم. سوره معارج، آیه ۶-۷.

۳- امروز دیگر پیوند خویشی در بینشان نیست. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۱.

نیز آمده. و معنای جمله "وَلَا شَفِيعَ يُطَاعُ" این است که: کفار شفاعت پذیرفته ندارند.

"يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ" بعضی (۱) گفته اند: کلمه "خائنه" مصدر است، مانند "خیانت" نظیر کلمه "کاذبه" و "لاغیه" که اولی به معنای "کذب" و دومی به معنای "لغو" است، و مراد از "خائنه الاعین" تمامی گناهان نیست، بلکه تنها آن گناهانی منظور است که برای دیگران هویدا نباشد، و از آنان پوشیده باشد، مانند "سارقه النظر" که به معنای نگاه های زیر چشمی و پنهانی است، به دلیل اینکه جمله "خائنه الاعین" با جمله "و ما تخفی الصدور" آمده.

بعضی (۲) دیگر گفته اند جمله مزبور از باب اضافه صفت به موصوف است و لازمه آن این است که علم خدا به "خائنه الاعین" به معنای معرفت باشد و معنای آیه چنین باشد که:

خدا چشم های خائن را می شناسد. ولی معنای صحیح همان معنای اول است.

و جمله "وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ" به معنای وجوه کفر و نفاق و گناهان است که صاحبش آن را در نفس خود پنهان می داشت.

احتجاج بر توحید با بیان اینکه خدا قضای به حق می کند

"وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ..."

این جمله حجت دیگری است بر یگانگی خدای تعالی در الوهیت، که آن را بعد از داستان انحصار ملک در خدا در روز قیامت، نیز بعد از ذکر اینکه خدا "خائنه الاعین" را می داند، آورده، تا آن دو جمله مقدمه برای جمله مورد بحث بوده باشند.

و حاصل این حجت آن است که: یکی از لوازم ضروری و بدیهی الوهیت این است که اله باید در بندگان خود و در بین آنان به حق داوری کند و خدای سبحان در قیامت در بین خلقش به حق داوری می کند، اما خدایانی که شما مشرکین اتخاذ کرده اید، هیچ حکمی نمی کنند، نه به حق و نه به باطل، برای اینکه این آلهه خود مملوک خدایند، و هیچ چیز را مالک نیستند.

و یکی از موارد قضای خدای تعالی تدبیر جزئیات امور بندگان است که از راه خلقت چیزی بعد از خلقت چیز دیگر انجام می دهد، آری این تدبیر خود مصداقی از حکم و قضا است، به شهادت اینکه یک جا می فرماید: "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱)، و جایی دیگر همین خلقت و تدبیر را تعبیر به قضا کرده فرموده

ص: ۴۸۵

۱- فرمان نافذ خدا (در عالم) چون اراده خلقت چیزی را می کند به محض اینکه گوید باش بلافاصله موجود خواهد شد. سوره

یس، آیه ۸۳.

" إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ " (۱) و غیر خدای تعالی هیچ کس و هیچ چیز سهم و نصیبی از این قضا ندارد.

و یکی دیگر از موارد قضای او تشریح دین است، دینی که آن را برای رساندن خلق به سوی خود راهی پسندیده دانسته و فرموده: " وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ " (۲).

" إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ " - یعنی خدا دارای حقیقت علم به مسموعات و به مبصرات است و این علمش ذاتی اوست و غیر از او هیچ کس چنین نیست. و هر کس هر قدر از این علم را دارا باشد، خدا به او تملیک کرده و اجازه اش را به وی داده، نه اینکه خودش ذاتا چنین باشد.

بحث روایتی (روایاتی در باره "یوم التلاق"، فانی شدن دنیا به هنگام قیامت، توبه، و "خانه‌های اعیان")

در تفسیر قمی، در ذیل جمله " يُلْقَى الرَّوْحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مِثْلِ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ " می گویند: منظور "روح القدس" است که مخصوص رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و ائمه اهل بیت (صلوات الله علیهم اجمعین) است (۳).

و در معانی الاخبار به سند خود از حفص ابن غیاث از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: "یوم التلاق" روزی است که اهل آسمان با اهل زمین تلاقی می کنند (۴).

مؤلف: این روایت را قمی (۵) هم در تفسیر خود آورده، با این تفاوت که نه سند آن را ذکر کرده و نه نام امام (علیه السلام) را برده.

و در توحید به سند خود از ابن فضال از حضرت رضا (علیه السلام) از پدران بزرگوارش از علی (علیه السلام) روایت کرده که در ضمن حدیثی فرمود: خدای تعالی می فرماید:

" لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ " در پاسخش ارواح انبیا و رسولانش و حجت هایش می گویند: "لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" آن گاه خدای جل جلاله می فرماید: " الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ " (۶).

ص: ۴۸۶

۱- چون مشیت او به خلقت چیزی قرار گیرد به محض اینکه گوید موجود باش همان دم موجود شود. سوره آل عمران، آیه ۴۸. [...]

۲- پروردگارت حکم چنین رانده که غیر او را نپرستید. سوره اسری، آیه ۲۳.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۶.

۴- معانی الاخبار، ص ۱۵۶.

۵- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۶.

۶- توحید صدوق، ص ۲۳۴، ح ۱.

و در نهج البلاغه می فرماید: خدای سبحان بعد از فنای دنیا مانند روز ازل تنها می ماند، دیگر هیچ چیز با او نخواهد بود، همانطور که قبل از آغاز خلقت تنها بود، بعد از فنای آن نیز تنها می شود، در حالی که دیگر نه وقتی می ماند و نه زمانی و نه حینی و نه مکانی. در آن هنگام است که اجلها و مدتها و سالها و ساعتها همه معدوم می شوند، چیزی وجود ندارد به غیر از خدای واحد قهار که بازگشت همه امور به سوی اوست. بدون قدرت خود آنها خلقتشان آغاز گشت، و بدون امتناعشان از هستی نابود می شوند و اگر قدرت بر امتناع از نیستی می داشتند بقایشان دوام می یافت (۱).

و در تفسیر قمی به سند خود از ثویر بن ابی فاخته از علی بن الحسین (علیه السلام) روایت کرده که شخصی از آن جناب از فاصله بین دو نفخه پرسید که چقدر است؟ فرمود: هر قدر که خدا بخواهد.

آن گاه امام (علیه السلام) کیفیت نفخ و مردن اهل زمین و آسمان را بیان کرده، تا آنجا که می فرماید: پس خلق هم چنان در این حال می مانند تا خدا بخواهد، آن گاه به آسمان امر می کند تا مضطرب گردد و به کوه ها دستور می دهد تا به راه افتند، هم چنان که خودش فرموده: "يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا وَ تَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا" یعنی کوه ها پهناور شوند و زمین غیر این زمین شود، یعنی زمینی گردد که دیگر بر پشت آن گناهی نشود، زمین فاش گردد که دیگر نه کوهی بماند و نه گیاهی، عینا مانند آن روزی که زمین را برای اولین بار می گسترده، و نیز عرش خدا هم مانند روز نخست بر آب قرار گیرد، به سبب عظمت و قدرت خدایی.

آن گاه امام فرمود: در این هنگام است که جبار- جل جلاله- با صوتی بسیار بلند که از ناحیه او برمی خیزد، ندا می کند، ندایی که همه اقطار آسمانها و زمین آن را می شنوند: "لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ- امروز ملک از آن کیست؟" و کسی جوابش نمی گوید. در این هنگام جبار- عز و جل " پاسخ خود را چنین می گوید: "لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ- ملک از آن خدای یکتای قهار است" (۲).

مؤلف: دقت در سه روایت اخیر انسان را به این نکته راهنمایی می کند که آنچه از خلق فانی می شود، عبارت است از استقلال وجودشان و روابط و نسبتهایی که در بین آنها است، هم چنان که آیات قرآنی نیز این معنا را افاده می کند و نیز به این نکته رهنمون می شود

ص: ۴۸۷

۱- نهج البلاغه (صبحی الصالح)، ص ۲۷۶، خطبه ۱۸۶.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۲.

که ارواح نمی‌میرند، و بین دو نفخه هم وقت و زمانی وجود ندارد، (چون وقتی آسمان متلاشی شد، دیگر خورشیدی و حرکتی نمی‌ماند، تا از حرکت آن شب و روز و صبح و شامی درست شود) - پس از این نکات غفلت موزر.

و در روایات این باب اشارات لطیفی به کار رفته که تنها اهل تدبیر متوجه آنها می‌شوند، و در ضمن نکاتی هست که ظاهرش با روایات قبل مخالف دارد.

و در روضه کافی به سند خود از ابن ابی عمیر، از امام موسی بن جعفر (علیه السلام) روایتی نقل کرده که در ضمن آن فرموده: ای ابو احمد! هیچ مؤمنی در دنیا گناهی مرتکب نمی‌شود و مگر آنکه از ارتکاب آن ناراحت می‌شود و پشیمان می‌گردد، و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هم فرموده: "کفی بالندم توبه - برای توبه همین کافی است که گنهکار پشیمان گردد" و نیز فرموده: "من سرته حسنه و ساءته سیئه فهو مؤمن - کسی که کار نیکش خرسندش کند و کار بدش ناراحتش سازد، او مؤمن است" بنا بر این اگر کسی از گناهی که مرتکب شده پشیمان نشود، مؤمن نیست و شفاعتی برایش واجب نمی‌شود و او از ستمکاران است که خدای تعالی در باره شان فرموده: "ما لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ - برای ستمکاران نه دوست دلسوزی هست و نه شفיעی که شفاعتش پذیرفته شود" (۱).

و در معانی الاخبار به سندی که به عبد الرحمن بن سلمه جریری دارد روایت کرده که گفت: من از امام صادق (علیه السلام) پرسیدم: معنای این کلام خدای تعالی چیست که می‌فرماید: "يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ" فرمود: مگر نمی‌بینی که گاهی انسان به چیزی نظر می‌کند و چنین وانمود می‌کند که آن را نمی‌بیند، این همان "خائنه الاعین" است (۲).

و در الدر المنثور است که ابو داوود، نسایی و ابن مردویه از سعد روایت کرده اند که گفت: چون روز فتح مکه شد، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) همه مردم را امان داد، مگر چهار مرد، و دو زن را که در باره آنان دستور داد هر جا دیدید به قتلشان برسانید، حتی اگر به پرده کعبه آویخته بودند. و یکی از آن چهار نفر عبد الله بن سعد بن ابی سرح بود که او خود را نزد عثمان بن عفان پنهان کرد.

و چون رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مردم را دعوت به بیعت فرمود، عثمان عبد الله را آورد، و عرضه داشت: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) با عبد الله بیعت کن.

ص: ۴۸۸

۱- نور الثقلین، ج ۴، ص ۵۱۷، روضه کافی.

۲- معانی الاخبار، ص ۱۴۷.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فقط نگاهی به او کرد، و از بیعت امتناع ورزید. بار دوم و سوم عثمان سخن خود را تکرار کرد، و بعد از بار سوم بیعت کرد. آن گاه رو به اصحاب خود نموده فرمود: چگونه یک مرد رشید در بین شما پیدا نشد که وقتی دید من از بیعت این مرد خودداری کردم برخیزد و او را به قتل برساند. عرضه داشتند: یا رسول الله (صلی الله علیه و آله) ما چه خبر از نیت درونی شما داشتیم. چرا با چشم به ما اشاره نمودی؟ فرمود: برای اینکه برای یک پیغمبر شایسته نیست که "خائنه الاعین" داشته باشد (۱).

ص: ۴۸۹

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۴۹.

أَو لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ (٢١) ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاكْفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٢٢) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُبِينٍ (٢٣) إِلَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ (٢٤) فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَ اسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَ مَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (٢٥)

وَ قَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَ لِيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ (٢٦) وَ قَالَ مُوسَى إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ (٢٧) وَ قَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَ قَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَ إِن يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَ إِن يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضَ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ (٢٨) يَا قَوْمِ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَ مَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ (٢٩) وَ قَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ (٣٠)

مِثْلَ ذَابِ قَوْمِ نُوحٍ وَ عَادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ وَ مَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ (٣١) وَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ (٣٢) يَوْمَ تُنَادُونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ وَ مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (٣٣) وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلِ الْبَيِّنَاتِ فَمَا زُلتُمْ فِي شَكِّكُمْ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ حَتَّى إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ (٣٤) الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبِيرٌ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَ عِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ (٣٥)

وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صِرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ (٣٦) أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَ إِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَ صَدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَ مَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ (٣٧) وَ قَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ (٣٨) يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَ إِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ (٣٩) مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ (٤٠)

وَ يَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاهِ وَ تَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ (٤١) تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَ أَشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَ أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ (٤٢) لَا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَ لَا فِي الْآخِرَةِ وَ أَنْ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ وَ أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ (٤٣) فَسَيَذَكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَ أَفُوضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (٤٤) فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكُرُوا وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ (٤٥)

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَ عَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ (٤٦) وَ إِذْ يَتَحاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَدُونَ عَنَا نَصَبًا مِنْ النَّارِ (٤٧) قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدِ احْكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ (٤٨) وَ قَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَتِهِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ (٤٩) قَالُوا أَوْ لَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَ مَا دَعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (٥٠)

إِنَّا لَنَنْصِرُ رُسُلَنَا وَالدِّينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ (٥١) يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعِيدَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ (٥٢) وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَ أَوْزَنَّا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ (٥٣) هُدًى وَ ذَكَرَى لِأُولَى الْأَلْبَابِ (٥٤)

ص: ٤٩٠

آیا در زمین سیر نمی کنند تا ببینند سرانجام کسانی که قبل از ایشان بودند چه شد؟ آنان از اینان نیرومندتر بودند و آثار بیشتری در زمین داشتند با این حال، خدا به کیفر گناهانشان بگرفت و از ناحیه خدا هیچ حافظی نداشتند (۲۱).

این بدان جهت بود که رسولانشان به سویشان می آمدند و آیاتی روشن می آوردند ولی کفر می ورزیدند خدا هم ایشان را بگرفت که خدا قوی و شدید العقاب است (۲۲).

همین ما بودیم که فرستادیم موسی را با آیات خود و سلطانی مبین (۲۳).

به سوی فرعون و هامان و قارون پس گفتند: وی ساحری است دروغپرداز (۲۴).

و چون حق را از ناحیه ما آورد گفتند فرزندان هر کس که طرفدار اوست به قتل برسانید و زنانشان را زنده نگه دارید ولی کید و نقشه های فرعون کیدی کور و نقشه ای بر آب بود (۲۵).

و فرعون گفت که مرا واگذارید تا موسی را بکشم و او باید پروردگار خود را بخواند که من می ترسم دین شما را دگرگون ساخته و یا در زمین فساد انگیزد (۲۶).

موسی گفت: من به پروردگار خودم و پروردگار شما پناه می برم از هر متکبری که به روز حساب ایمان ندارد (۲۷).

و مردی از آل فرعون که ایمان خود را پنهان می داشت گفت: آیا مردی را می کشید که می گوید پروردگار من الله است با اینکه از ناحیه پروردگارتان آیاتی روشن آورده؟ و اگر دروغگو باشد وزر دروغش به عهده خود اوست. ولی اگر راست بگوید: بعضی از آن وعده هایی که به شما داده به شما می رسد. به درستی که خدا کسی را که اسرافگر و دروغگو باشد نمی آمرزد (۲۸).

ای قوم من، امروز سلطنت و قدرت به دست شماست و در زمین نیرومند هستید ولی اگر فردا عذابی از ناحیه خدا بیاید چه کسی ما را یاری می کند؟ فرعون گفت: هیچ رأی جز آنچه ارائه دادم ندارم و شما را جز به راه رشد هدایت نمی کنم (۲۹).

دوباره همان کسی که ایمان آورده بود گفت: ای قوم من، به راستی بر شما می ترسم از عذابی مثل عذاب روز احزاب (۳۰).

مثل سنتی از عذاب که در قوم نوح و عاد و ثمود و اقوام بعد از ایشان جریان یافت و خدا هرگز اراده ظلم نسبت به بندگان ندارد (۳۱).

و نیز من بر شما ای قوم می ترسم از روز قیامت، روزی که بانگ و فریاد مردم از هر سو بلند می شود (۳۲).

روزی که از عذاب پا به فرار می گذارید ولی از ناحیه خدا هیچ حافظی ندارید و کسی که خدا گمراهش کند دیگر هیچ راهنما نخواهد داشت (۳۳).

همین شما بودید که در گذشته یوسف به سویتان بیامد و لا یزال نسبت به دینی که برایتان آورده بود در شک بودید تا آنکه از دنیا رفت گفتید دیگر خدا هرگز بعد از وی رسولی مبعوث نمی کند اینطور خدا هر اسرافگر شکاک را گمراه می کند (۳۴).

همان کسانی که بدون دلیلی آسمانی در آیات خدا جدال می کنند و این جدال عداوت بزرگی است نسبت به خدا و به کسانی که ایمان آورده اند خداوند این چنین مهر می زند بر هر قلبی که متکبر و جبار باشد (۳۵).

(از آن جمله) فرعون است که به وزیرش هامان گفت برای من قصری بلند با آجر بساز شاید به راهها دست یابم (۳۶).

راه های آسمان، و در نتیجه معبود موسی را ببینم و راست می گویم که من او را دروغگو می پندارم.

و این چنین اعمال زشت فرعون در نظرش زیبا جلوه کرده بود و از راه باز داشته شده بود و نقشه فرعون جز به هلاکت وی نیانجامید (۳۷).

و آنکه ایمان آورده بود گفت: ای قوم مرا پیروی کنید تا شما را به راه رشد هدایت کنم (۳۸).

ای قوم این زندگی دنیا متاعی است و خانه آخرت خانه قرار و دائمی است (۳۹).

کسی که عمل زشتی کند تنها کیفری مثل آن خواهد داشت ولی کسی که عملی صالح انجام دهد چه مرد و چه زن بشرطی که ایمان داشته باشد چنین کسانی داخل بهشت می شوند و در آن بی حساب روزی داده خواهند شد (۴۰).

و ای قوم من! چه می شود مرا که شما را به سوی نجات می خوانم در عوض شما مرا به سوی آتش دعوت می کنید (۴۱).

مرا می خوانید که به خدا کفر ورزم و برایش شریک قایل شوم که هیچ دلیلی بر شرک او ندارم و من شما را به سوی خدای عزیز آمرزنده دعوت می کنم (۴۲).

این حقیقتی است که آنچه شما مرا به سوی می خوانید نه در دنیا دعوتی دارد و نه در آخرت و محقق است که بازگشت ما به سوی خداست و محققا تنها اسرافگران اهل آتشند (۴۳).

پس به زودی متوجه آنچه به شما می گویم خواهید شد و من امر خود را به خدا واگذار می کنم که خدا دانای به بندگان است (۴۴).

خدای تعالی هم او را از نقشه های سوپی که برایش کشیده بودند حفظ فرموده و بدترین عذاب متوجه آل فرعون شد (۴۵).

آتشی که هر صبح و شام بر آن عرضه می شوند تا قیامت به پا شود و چون به پا شد گفته می شود ای آل فرعون داخل شدیدترین عذاب شوید (۴۶).

همان روزی که در آتش با یکدیگر بگو مگو می کنند ضعفاء به گردنکشان می گویند ما در دنیا پیرو شما بودیم حال آیا امروز می توانید مقداری از این عذاب آتش را از ما برگردانید؟ (۴۷).

گردنکشان در پاسخ می گویند ما و شما هر دو دسته در آتش هستیم امروز هم خدا در بین بندگانش حکم کرده (و خلاصه حاکم خدا بوده نه این و آن) (۴۸).

و همه آنها که در آتشند به خازنان دوزخ می گویند پروردگارتان را بخوانید یک روز هم که شده عذاب را بر ما تخفیف دهد (۴۹).

در پاسخ می گویند آیا همواره رسولانتان با معجزات و آیات روشن به سويتان نیامدند؟ می گویند:

بله آمدند. در پاسخ می گویند: پس بخوانید که دعای کافران جز در ضلالت نخواهد بود (۵۰).

به درستی که ما رسولان خود را و آنان را که ایمان آوردند هم در دنیا و هم در روزی که گواهان به پا خاسته می شوند یاری کرده و می کنیم (۵۱).

در آن روز ستمکاران را پشیمانی و عذرخواهی سود ندهد و برای آنها خشم و لعن و منزلگاه بد (جهنم) مهیاست (۵۲).

و همین ما بودیم که به موسی هدایت دادیم و کتاب را به ارث به بنی اسرائیل دادیم (۵۳).

کتابی که هدایت و تذکر برای خردمندان بود (۵۴).

بیان آیات

اشاره

در این آیات کفار را موعظه می فرماید که به آثار امت های گذشته و داستانهای ایشان مراجعه کنند و در آنها نظر نموده و عبرت بگیرند و بدانند که قوت اقویاء و استکبار مستکبران روزگار و مکر مکاران، خدا را عاجز نمی کند، و به همین منظور از باب نمونه پاره ای از قصص موسی و فرعون را ذکر می کند و در آن قصه مؤمن آل فرعون را می آورد.

"أَوْ لَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا..."

استفهام در این آیه انکاری است. و کلمه "واقی" اسم فاعل از مصدر "وقایه" است به معنای حفظ کردن چیزی از هر چه آن

را اذیت کند و به آن ضرر بزند.

ص: ۴۹۳

و معنای آیه این است که: "أَوْ لَمْ يَسِيرُوا" چرا این مردمی که ما پیامبر به سویشان گسیل داشته ایم به سیر "فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا" در زمین نمی پردازند، تا به نظر تفکر و عبرت گیری بنگرند که "كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ" عاقبت مردمی که قبل از ایشان می زیسته اند چگونه بوده و آن امت ها در اثر تکذیب پیامبران خود چه سرانجامی داشتند.

"كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً" با اینکه آن امت ها از اینان نیرومندتر و دارای تمکنی و تسلطی بیشتر "و آثارا" و آثاری چون شهرهای محصور به قلعه های محکم و کاخ های عالی و پی ریزی شده داشتند، "فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ" در همین زمین که اینان زندگی می کنند زندگی می کردند، ولی خدا ایشان را به کیفر گناهانشان بگرفت و به جرم اعمالشان هلاکشان کرد "وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ" و از ناحیه خدا هیچ حافظی که حفظشان کند نداشتند.

"ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ..."

کلمه "ذَلِكَ" اشاره به همان اخذ الهی است. و مراد از "بینات" آیات روشن است.

و بقیه الفاظ آیه ظاهر است.

داستان ارسال موسی (علیه السلام) به سوی فرعون و گفتگوی فرعون در باره کشتن او

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُبِينٍ

بعید نیست مراد از "آیات" معجزات و خارق العاده هایی باشد که موسی با آنها به سوی فرعون فرستاده شد، از قبیل عصا، ید بیضاء و غیر آن دو. و مراد از "سُلْطَانٍ مُبِينٍ" سلطه الهی باشد که خدا به وسیله آن موسی (علیه السلام) را تایید کرد، و به وسیله آن جلو فرعون را از کشتن موسی و خاموش کردن نور او بگرفت.

بعضی (۱) گفته اند: مراد از "آیات" براهین و دلالات است، و مراد از "سلطان" معجزات موسی، چون عصا، ید بیضاء، و غیر آن دو. بعضی دیگر هم حرفهایی دیگر زده اند.

"إِلَى فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ" کلمه "فرعون" نام جبار و دیکتاتور نژاد قبط و پادشاه ایشان است. و "هامان" نام وزیر اوست و "قارون" نام یکی از طاغیان بنی اسرائیل است که دارای خزاینی مملو از پول بوده. و اگر از میان همه دو امت قبطی و سبطی تنها نام این سه نفر را ذکر کرده، برای این بوده که تمامی فتنه ها و فسادها به این سه نفر منتهی می شده.

"فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ ..."

در این آیه ما بین آنچه موسی برایشان آورد و بدان دعوتشان کرد، با مقابله ای که آنان

کردند و نقشه های شیطانی که ریختند، مقابله و مقایسه شده است، می فرماید: موسی برای آنان حق را آورده بود و جا داشت حق را بپذیرند، به خاطر همین که حق است و نیز به خاطر اینکه آنچه آورده بود از ناحیه خدای تعالی بود، بدین جهت لازم بود آن را قبول کنند و رد نکنند، ولی در عوض کید کردند و آنچه که گفتند بدین منظور گفتند که کسی به موسی ایمان نیاورد. اما خدای عزیز کید ایشان را بی نتیجه و خنثی ساخت و نگذاشت آن کید به گروندگان به موسی اصابت کند.

سیاق آیه این اشعار را دارد که یکی از گویندگان این حرف قارون بوده که خود از بنی اسرائیل بوده است و اشکالی هم ندارد، چون فرمان به کشتن پسران بنی اسرائیل و زنده نگهداشتن دختران از ناحیه فرعونیان و قبل از دعوت موسی (علیه السلام) بوده، و فرمان در این آیه که گفتیم قارون هم در آن شریک بوده، بعد از دعوت موسی و در خصوص فرزندان مؤمنین به وی بوده است و هیچ مانعی ندارد که قارون هم در این فرمان با فرعونیان موافقت کرده باشد، چون او با موسی و مؤمنین عداوت می ورزیده.

و در اینکه فرمود: "الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ" و نفرمود: "آمنوا به" اشاره است به اینکه گروندگان به موسی از آن جناب پشتیبانی هم می کردند و در دعوتش کمکش می نمودند.

"وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ ..."

جمله "ذرونی" به معنای "اترکونی" است، یعنی مانع من نشوید و بگذارید موسی را بکشم، و این خطابی است که فرعون به درباریان خود کرده. و در آن این دلالت است که در برابرش مردمی بوده اند که با کشتن موسی مخالفت می کرده اند و به وی می گفته اند: او را مکش و دست از او بردار، هم چنان که آیه "قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ" (۱) نیز این اشاره را دارد.

و جمله: "وَلْيَدْعُ رَبَّهُ" سخنی است که فرعون از روی تکبر و طغیان گفته. می گوید:

بگذارید من موسی را بکشم، آن وقت او پروردگار خود را بخواند، تا اگر توانست از دست من نجاتش دهد و از کشتن خلاصش کند.

و در جمله "إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ" تصمیم خود را توجیه و تعلیل می کند، می گوید: من از موسی بر شما می ترسم که مبادا دین و دنیای شما را تباه کند. اما از جهت دین - یعنی پرستش بت ها - برای اینکه می ترسم او دین دیگری به جای آن رواج دهد و آن پرستش خدای یگانه است. و اما از جهت دنیا چون می ترسم کار او بالا

ص: ۴۹۵

بگیرد و نیرومند شود و پیروانش زیاد گشته، به آسانی سر از اطاعت ما برتابد و کار منجر به مشاجره و جنگ و از بین رفتن امنیت گردد.

موسی (علیه السلام) از شر هر متکبر بی ایمان به روز حساب به خدا پناه می برد

"وَقَالَ مُوسَى إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ" این آیه شریفه حکایت کلام موسی (علیه السلام) است، کلامی که با آن تهدید فرعون را با تهدید خود مقابله می کند، او تهدید به کشتن وی کرده بود و آن جناب تهدیدش کرده به اینکه به پروردگارش پناه می برد.

و جمله "عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ" در مقابل گفتار فرعون است که گفت: "وَلْيَدْعُ رَبَّهُ"، چون فرعون در این جمله رب را اختصاص به موسی داد و گفت: "موسی پروردگار خود را بخواند". و موسی (علیه السلام) در پاسخش پروردگار خود را پروردگار ایشان نیز خواند، و گفت: "من پناه می برم به پروردگار خودم و پروردگار شما" و فهماند که خدای تعالی همانطور که پروردگار من است، پروردگار شما هم هست، همانطور که حکمش در من نافذ است، در شما نیز نافذ است. پس چون چنین است می تواند پناهنده خود را از شر شما حفظ کند، هم چنان که تا کنون حفظ فرموده.

از اینجا روشن می شود که خطاب در جمله "ربکم" به فرعون و درباریان او بوده، نه به قوم اسرائیلی خودش.

و در جمله "مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ"، اشاره می کند به فرعون و هر کس دیگری که در دو صفت تکبر و بی ایمانی به روز حساب با او شرکت دارد و معلوم است کسی که این دو صفت را داشته باشد، از هیچ شری پروا ندارد.

"وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ..."

از ظاهر سیاق برمی آید که جمله "مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ" صفت آن مرد باشد و جمله "يَكْتُمُ إِيمَانَهُ" صفت دیگری از او باشد، در نتیجه معلوم می شود مؤمن آل فرعون از دودمان خود فرعون، یعنی از نژاد قبطیان بوده و نیز از خواص درباریان وی بوده و کسی از ایمان درونی او خبردار نشده، چون ایمان خود را از آنان مخفی می کرده و تقيه می نموده.

ولی بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: اصل کلام "وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ" بوده، در نتیجه مؤمن نامبرده از بنی اسرائیل بوده و ایمان خود را از آل فرعون کتمان می کرده. و بنا به گفته این مفسر جمله "مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ" مفعول دوم "يَكْتُمُ" است که جلوتر از

ص: ۴۹۶

آن ذکر شده. مفسر نامبرده در پاسخ از اینکه اگر جمله مزبور مفعول دوم "یکتم" است، پس چرا کلمه "من" در کار آمده، با اینکه می توانست بفرماید "یکتم ایمانه آل فرعون"، گفته است: هر چند غالباً بدون حرف "من" مفعول دوم را می گیرد، مانند آیه "وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا" (۱) و لیکن گاهی هم می شود که با حرف "من" متعدی می شود، هم چنان که در مصباح به این مطلب تصریح شده است.

و لیکن سیاق آیه این تفسیر را نمی پذیرد، برای اینکه اولاً مقدم آوردن مفعول دوم حتماً باید برای افاده نکته ای از قبیل حصر و امثال آن باشد و در جمله مورد بحث چنین نکته ای در کار نیست، و ثانیاً مؤمن نامبرده در کلام خود فرعون و فرعونیان را به عنوان "یا قوم- ای قوم من" صدا می زند و اگر از دودمان فرعون نبود، نباید چنین می گفت.

"أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ" در این قسمت فرعونیان را نهی و توبیخ می کند، از اینکه تصمیم بر قتل او گرفته اند.

و از اینکه جمله "من ربکم" را به کار برد، فهمیده می شود آن معجزات و بیناتی که موسی (علیه السلام) آورده معجزات و بیناتی بوده که دلالت داشته بر اینکه الله تعالی رب ایشان نیز هست، همانطور که او الله را رب خود گرفته. پس کشتن او کشتن مردی است که از ناحیه پروردگار فرعونیان حق را برایشان آورده.

"وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ" - بعضی از مفسرین گفته اند: فرضی که در این جمله کرده، تلافی از ناحیه او بوده، نه اینکه راستی احتمال می داده که موسی دروغگو باشد و در راستگویی وی شک داشته، خواسته است از در مهربانی سخن گفته باشد.

"وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ" - در این جمله مخاصمه را تا آسان ترین فرض تنزل داده، گویا می گوید: "و اگر صادق باشد آن وقت آن انواع عذابهایی که وعده اش را داده به شما می رسد و اگر همه آن عذابها نرسد، لا اقل بعضی از آنها به شما خواهد رسید.

پس منظور تنزل دادن مخاصمه بوده، و گرنه لازمه صدقش این است که تمامی آن عذابهایی که وعده اش را داده به ایشان می رسد.

"إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ كَذَّابٌ" - این جمله تنها فرض دومی را تعلیل می کند و معنایش این است که: اگر موسی در ادعای خود دروغگو باشد، همان دروغ خودش برایش بس است. و اگر راستگو باشد، آن وقت به فرضی که همه عذابهایی که وعده اش را داده به.

ص: ۴۹۷

شما نرسد، لا اقل مقداری از آن به شما خواهد رسید، چون در این فرض شما مسرف و متجاوز هستید که پا از گلیم خود فراتر نهاده اید. و نیز کذاب هستید، چون ربوبیت پروردگار خود را انکار کرده، اربابی دیگر به جای خدا اتخاذ نموده اید و خدا کسی را که مسرف و کذاب باشد هدایت نمی کند. و اما بر فرضی که او دروغ بگوید، در آن صورت پروردگاری که معرفی می کند ربوبیت ندارد تا آنکه در باره هدایت کردنش و نکردنش گفتگو شود.

از این بیان روشن می گردد، اینکه بعضی گفته اند: "جمله مزبور تعلیل هر دو فرض است و به هر دو جمله ارتباط دارد" حرف صحیحی نیست. "یا قَوْمٍ لَكُمْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِي الْأَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللَّهِ إِنْ جَاءَنَا" معنای کلمه "ظاهرين" غلبه و علو در ارض است. و منظور از "ارض" سر زمین مصر و منظور از "باس الله" اخذ خدا و عذاب اوست. و استفهام در آیه انکاری است.

معنایش این است که: مؤمن آل فرعون به فرعونیان می گوید: ای قوم و قبیله من، امروز ملک و سلطنت در دست شماست، و شما بر سایر مردم یعنی بنی اسرائیل غلبه دارید و در زمین علو و بلندپروازی می کنید، فردا اگر عذاب خدا به سوی ما آید، هم چنان که موسی وعده اش را داده، چه کسی ما را یاری می کند؟ در این بیان خودش را هم داخل در آنان و جزو آنان قرار داده تا در ترساندنشان از عذاب خدا مؤثرتر و در خیرخواهی آنان رساتر سخن گفته باشد و سخن بهتر در دلهايشان جای بگیرد، و خلاصه بفهماند که عاقبتی را که برای خودش می خواهد، برای آنان نیز می خواهد.

"قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَىٰ وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ" فرعون در پاسخ گفت: من شما را جز به طریق صواب و مطابق واقع راهنمایی نمی کنم، و منظورش این بوده که بگوید: خودم بدانچه مردم را به سوی راهنمایی می کنم یقین دارم، و آن طریقه علاوه بر اینکه برایم معلوم است، با واقع هم مطابق است، و این سخن از فرعون یک فریبکاری و زرنگی عجیبی است.

مؤمن آل فرعون، فرعونیان را از قتل موسی (علیه السلام) نهی و نسبت به تصمیم بر آن توبیخ می کند و بدانان هشدار می دهد

"وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ ... لِلْعِبَادِ" مراد از جمله "الَّذِي آمَنَ" همان مؤمن آل فرعون است و نباید به گفته بعضی (۱) که آن را عبارت از موسی (علیه السلام) دانسته اند، به این دلیل که کلام کلامی است محکم، اعتناء

ص: ۴۹۸

کرد. و مراد از "احزاب" امت های مذکور در آیه بعدی است، یعنی قوم نوح، عاد، ثمود، و آنهایی که بعد از ایشان بوده اند. و جمله "مِثْلَ دَابِّ قَوْمِ نُوحٍ"، بیانی است برای مثل قبلی و کلمه "دَاب" به معنای عادت است.

و معنای آیه چنین است: مؤمن آل فرعون مجددا رو به مردم کرده گفت: ای قوم و قبیله من به راستی من بر شما از همان عذاب می ترسم که بر سر اقوام گذشته آمد، من از روزی می ترسم که مانند یک عادت همیشگی بر اقوام گذشته یکی پس از دیگری گذشت، به خاطر اینکه کفر ورزیدند و پیامبران خود را تکذیب کردند، ممکن هست کلمه "جزا" در تقدیر بگیریم، و آیه را چنین معنا کنیم: من بر شما می ترسم از روزی که برسد بر شما مثل جزای عادت دائمی گذشتگان، عادت دائمیشان بر کفر و تکذیب، و خداوند هرگز نمی خواهد بر بندگان ستم کند.

اشاره به وجه تسمیه روز قیامت به "یوم التناد"

"وَايَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ ... مِنْ هَادٍ" منظور از "یوم التناد" روز قیامت است. و تسمیه قیامت به این اسم، به خاطر این است که در آن روز ستمگران یکدیگر را با صدای بلند صدا می زنند، و داد و فریادشان به اوایلا بلند می شود، همانطور که در دنیا به داد و فریاد عادت کرده بودند.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از "تنادی" ندهایی است که بین بهشتیان و دوزخیان پیش می آید و قرآن آن را در سوره اعراف حکایت کرده. البته وجوه دیگری نیز برای این نامگذاری ذکر کرده اند، که فایده ای در بر ندارد.

"يَوْمَ تَوَلَّوْنَ مُيَدَّبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ" - منظور از این "یوم" باز همان روز قیامت است و شاید مراد این باشد که کفار در آن روز در دوزخ از شدت عذاب از این سو به آن سو فرار می کنند شاید که راه نجاتی پیدا کنند، ولی از هر طرف که می روند بر گردانده می شوند، هم چنان که در جای دیگر قرآن کریم آمده: "كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ" (۲).

"وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ" - این جمله به منزله تعلیلی است برای جمله "مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ"، و معنایش این است که شما پشت کرده و فرار می کنید و لیکن هیچ پناهی ندارید، چون اگر پناهی باشد از ناحیه خداست، و از آن ناحیه هم پناهی نیست، برای

ص: ۴۹۹

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۶۷.

۲- هر چه می خواهند از اندوهی بیرون شوند، به سوی آن بازگردانده می شوند، و خطاب می شوند: بچشید عذاب سوزان را. سوره حج، آیه ۲۲.

اینکه خدا شما را گمراه کرده و کسی که خدا گمراهش کرده باشد، دیگر راهنمایی نخواهد داشت.

" وَ لَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلِ الْبَيِّنَاتِ ... "

بعد از آنکه گفت خدا ایشان را گمراه کرده و دیگر راهنمایی ندارند، به عنوان شاهد، داستان یوسف (علیه السلام) که در مصر مبعوث شد و رفتاری که مصریان با او داشتند را ذکر می کند که ما دام در بین آنان بود، در نبوتش شک می کردند، و بعد از آن که از دنیا رفت گفتند: دیگر پیامبری بعد از او نیست.

بنا بر این معنای آیه چنین می شود: سوگند می خورم که قبل از این هم یوسف به سوی شما مصریان آمد، و آیاتی بینات آورد، آیاتی که دیگر هیچ شکی در رسالتش برای کسی باقی نمی گذاشت، ولی تا او زنده بود شما همواره در باره دعوت او در شک بودید و همین که از دنیا رفت گفتید: دیگر بعد از یوسف، خدای سبحان، رسولی مبعوث نمی کند، و با این سخن گفتار خود را نقض کردید و هیچ پروایی هم نکردید.

آن گاه بیان خود را تاکید و در عین حال تعلیل کرده و فرموده: " كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ مُرْتَابٌ - آری این چنین خداوند هر اسرافگر شکاکی را گمراه می کند."

" الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ ... "

این آیه توصیف همان " مسرف مرتاب " آیه قبلی است، چون کسی که پا از گلیم خود بیرون کند و از زی خود خارج شود، یعنی از حق اعراض نماید و از هوای نفس پیروی کند و در نتیجه شک و تردید در دلش جایگزین گردد، و بر هیچ سخنی هر چه هم علمی باشد اعتماد نمی کند و به هیچ حجتی که او را به سوی حق راهنمایی می کند دل نمی بندد، چنین کسی آیات خدا را هم در صورتی که با مقتضای هوای نفسش مخالف باشد، بدون هیچ برهانی رد می کند و برای رد آن، به باطل جدال می نماید.

" كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُنْكَبِرٍ جَبَّارٍ " - این جمله می فهماند که دلهای آنان مهر خورده و دیگر هیچ حرف حسابی و برهانی قاطعی را نمی فهمند و به هیچ دلیل قانع کننده اعتماد نمی کنند.

مقصود از فرعون از اینکه به وزیر خود گفت: " يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ ... "

" وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا ... فِي تَبَابٍ " در این آیه فرعون به وزیر خود هامان دستور می دهد: برایش بنای بلندی بسازد، تا به وسیله آن از اله موسی اطلاعی به دست آورد، و گویا این دستور را در اثنای بگومگوش با مؤمن آل فرعون، و بعد از منصرف شدن از کشتن موسی داده، و به همین جهت در بین موعظه های

مؤمن نامبرده و احتجاجات او واقع شده.

کلمه "صرح" - به طوری که صاحب مجمع البیان (۱) گفته - به معنای بنایی است که از چشم بیننده، هر قدر هم دور باشد پوشیده نماند. و کلمه "اسباب" جمع "سبب" است که به معنای هر چیزی است که به وسیله آن به مقصد و هدف دور خود برسی.

و جمله "لَعَلِّي أُلْبِغُ الْأَشْيَابَ" به منزله تعلیلی است برای دستور مزبور، و معنایش این است که: اگر به تو دستور می دهم برای من برج بلندی بسازی، علتش این است که امیدوارم به وسیله آن و با صعود بر بالای آن به اسباب دست یابم. آن گاه خودش اسباب را تفسیر کرده، به "اسباب السماوات"، و بر آن متفرع کرده که: "فَأَطَّلِعُ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَىٰ" تا بر خدای موسی مشرف شوم. گویا خواسته بگوید: آن اله که این مرد به سوی آن دعوت می کند، و موسی هم به سوی آن می خواند، در زمین نیست، چون در زمین، غیر از من اله دیگر وجود ندارد، پس اگر باشد لا بد در آسمان است، پس برایم برجی بساز، شاید که من با صعود بر بالای آن، به اسباب آسمانی که نهانی های آسمان را کشف می کند، دست یابم، و از راه آن اسباب کشف کنم که اله موسی کجا است، چون من موسی را دروغگو می پندارم.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: مراد فرعون این بوده که برایش رصد خانه ای بسازند و در آن رصد خانه اوضاع آسمانی را زیر نظر بگیرند، باشد که به این وسیله به چیزی دست یابد که با آن بر وجود اله موسی استدلال کند، چون از وسایل زمینی مایوس شده، و از این راه نتوانسته دلیلی پیدا کند. و این توجیه توجیه خوبی است.

به هر حال معنای سخن فرعون هر چه باشد، با هیچ یک از مذاهب وثنیت سازگار نیست و بعید نیست که خواسته به این وسیله مردم را نومید کند، و یا آنکه اصلاً از مذاهب وثنیت آگاهی نداشته - و از ستمگران هر چه بگویی برمی آید.

"وَ كَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَ صُدَّ عَنِ السَّبِيلِ" - مفاد سیاق این است که جمله مورد بحث به منزله یک قاعده و ضابطه کلی باشد و بفهماند چرا فرعون در مقابل حقی که موسی وی را به سوی آن می خواند این طور دست و پا می زد؟ برای اینکه شیطان عمل زشت او را در نظرش زیبا جلوه داده بود و او را از راه رشاد باز داشته بود، ناگزیر احساس کرد که در بن بستی قرار گرفته است، لذا با اباطیل خود در برابر آن مجادله کرد و دست به اینگونه کارهای

ص: ۵۰۱

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۶۹.

ناشایست و نقشه های سفیهانه زد تا شاید حق را از بین ببرد.

و به همین مناسبت آیه شریفه با جمله " وَ مَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ " ختم شد، یعنی کید فرعون جز به سوی هلاکت و بی نتیجه‌گی ره نمی برد.

بیان ارکان دین حق و سبیل رشاد در سخنی کوتاه از مؤمن آل فرعون

" وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ " مؤمن آل فرعون بار دیگر قوم خود را مخاطب قرار داده و ایشان را به پیروی خود دعوت می کند که اگر پیرویش کنند هدایتشان خواهد کرد، چون پیروی او پیروی موسی است. و "سبیل رشاد" عبارت است از راهی که سلوک آن آدمی را به حق می رساند، و به سعادت دست می یابد. و کلمه "هدایت" در اینجا به معنای نشان دادن راه است. و جمله " أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ "، طعن بر فرعون است که طریقه خود را "ارشاد" می خواند و می گفت: " وَ مَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ ". و بقیه الفاظ آیه روشن است.

" يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ " این مهمترین سندی است که مؤمن آل فرعون سلوک سبیل رشاد و تدین به دین حق را به آن مستند نموده، که در هیچ حالی آدمی از آن بی نیاز نیست و آن عبارت است از این عقیده که آدمی بعد از زندگی ناپایدار دنیا زندگی ابدی و جاودانی دارد که عبارت است از زندگی آخرت، و این زندگی دنیا در آخرت متاعی است، و در حقیقت مقدمه ای است برای آن، و به همین جهت در بیان معنای سبیل رشاد اول این معنا را خاطر نشان ساخت و بعدا به ذکر عمل زشت و صالح پرداخت.

" مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا ... "

یعنی آنچه در آخرت به آدمی می رسد و با آن زندگی می کند، نظیر همان اعمالی است که در زندگی دنیا می کند، دنیایی که در آخرت متاعی است، آری دنیا جای عمل است و آخرت محل جزا.

کسی که در دنیا عمل زشت انجام دهد، عملی که دارای صفتی زشت باشد، در آخرت جزا داده نمی شود، مگر مثل آن عمل، یعنی جزایی که او را بد حال و گرفتار کند. و کسی که عمل صالحی انجام دهد، چه مرد باشد و چه زن، بدون هیچ فرقی بین آن دو، البته به شرطی که ایمان هم داشته باشد، چنین کسانی در آخرت داخل بهشت گشته و در آن رزقی بی حساب خواهند داشت.

در این آیه اشاره ای هم به یکسان بودن زن و مرد در قبولی عمل کرده. و اگر عمل صالح را در تاثیرش مقید به ایمان کرد، برای این است که عمل هر چه هم صالح باشد، بدون

ایمان حبیط و بی اجر می شود، هم چنان که قرآن کریم در جای دیگر فرموده: "وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ" (۱) و آیاتی دیگر نظیر آن.

مؤمن آل فرعون در کوتاهترین عبارت، تمامی ارکان دین حق و سبیل رشاد را جمع کرده و آن این است که آدمی حیاتی دارد پایدار و دارای قرار- بر خلاف حیات ناپایدار دنیا که در آن حیات به آنچه در دنیا کرده جزا داده می شود، چه عمل زشتش و چه صالحش. و چون چنین است، آدمی باید عمل صالح کند و عمل زشت مرتکب نگردد. و برای مزید بیان این را هم اضافه کرد که اگر کسی عمل صالح کند بدون حساب روزی داده می شود.

"وَايَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاهِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ... الْعَزِيزِ الْعُقَّارِ" از این کلام برمی آید که گویا مؤمن آل فرعون بعد از سخنان و نصایح قبلی اش، با دعوت مردم به پرستش آلهه ایشان روبرو شده و به جای اینکه دعوت او را بپذیرند، او را به پرستش خدایان خود دعوت کرده اند، لذا در پاسخ گفته: من شما را به سوی نجات می خوانم و شما مرا به سوی آتش؟

ممکن است از وضع مردم که به باطل جدال می کرده. و بر شرک اصرار می ورزیدند، چنین استنباط کرده که می خواهند این طور بگویند و خلاصه زبان حالشان این بوده، لذا این زبان حال را به ایشان نسبت داده و آن گاه اظهار تعجب کرده از این که با دعوت به حق او، با دعوت به باطل خود مقابله کردند.

و بدین جهت گفت: ای قوم من! چرا باید چنین باشد که من شما را به سوی نجات یعنی نجات از آتش دعوت کنم، و شما مرا به سوی آتش بخوانید؟ در اینجا سؤال پیش می آید که مؤمن مذکور مردم را به سوی سبب نجات دعوت می کرد و مردم او را به سوی سبب آتش دعوت می نمودند، نه خود آتش، پس به چه جهت او گفت من شما را به سوی نجات می خوانم و شما مرا به سوی آتش؟ جوابش این است که آوردن مسبب و اراده سبب متداول است. و یا برای این است که جزای عمل به وجهی خود عمل است.

آن گاه به تفسیر دعوت ایشان و دعوت خود پرداخته، می گوید: "تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ- شما مرا دعوت می کنید که کفر بورزم" یعنی به خدا کفر بورزم و برایش شریکی قائل شوم که علمی بدان ندارم، یعنی دلیلی ندارم که دلالت کند بر اینکه آن چیز، شریک خدا است و در نتیجه دعوت می کنید که بدون علم بر خدا افترا ببندم و اما من شما را دعوت می کنم به

ص: ۵۰۳

۱- و کسی که ایمان را قبول نداشته باشد، اجر عملش حبیط می شود. سوره مائده، آیه ۵.

پرستش خدایی که "عزیز" است، یعنی غالبی است که هرگز مغلوب نمی شود و "غفار" است، یعنی آن کس را که توبه کند و به سویش باز گردد و به وی ایمان آورد، می آمرزد. و خلاصه من شما را دعوت می کنم به ایمان به خدا و تسلیم شدن در برابر او.

نفی شریک برای خدای سبحان با بیان اینکه شریک ادعایی فرعونیان برای خدا، نه در دنیا و نه در آخرت دعوتی ندارد

" لا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ ... "

کلمه "لا-جرم" به معنای "حقا" و یا به معنای "لا بد" است. و مفاد آیه این است که: می خواهد حجت اقامه کند بر اینکه آنچه شما مرا به سویش می خوانید اله نیست و این حجت را از این راه اقامه می کند که خدایان شما دعوتی ندارند. و این خود تایید کلام سابقش نیز هست، که گفت: مرا دعوت می کنید برای خدا شریکی بگیرم که علمی به شرکت او ندارم، چون اگر خدایان مشرکین دعوت می داشتند، مؤمن آل فرعون هم به خدایی آنها علم پیدا می کرد.

و معنای آیه این است که: بروشنی ثابت شد که آنچه شما مرا به سویش می خوانید و نامش را شریک خدای سبحان می گذارید، هیچ دعوتی در دنیا ندارد، چون سابقه ندارد که پیغمبری به سوی مردم فرستاده باشد تا مردم را به پرستش او دعوت کند و نیز در آخرت هم دعوتی ندارد، چون احدی از خلق به سوی او بر نمی گردد.

بخلاف آن خدایی که من شما را به سویش می خوانم که هم در دنیا دعوت دارد و هم در آخرت و آن خدای سبحان است که در دنیا انبیا و رسولان متصدی ابلاغ دعوت اویند و از طرف او مبعوثند و از ناحیه او مؤید به حجت ها و معجزاتند و در آخرت هم مردم به سویش باز می گردند، تا در بینشان فصل قضا کند، هم چنان که در باره دعوت آخرت خودش فرموده:

" يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ " (۱).

و همان طور که در ذیل آیه " هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ " (۲) گفتیم، این معنا مسلم و معلوم است که ربوبیت بدون دعوت در دنیا و نظیر آن دعوت در آخرت تمام نمی شود، و چون خدایی که مؤمن آل فرعون مردم را به سوی او می خواند، هم دعوت در دنیا دارد و هم در آخرت، ناگزیر اله تنها هموست، نه آن بت هایی که مشرکین وی را به پرستش او می خواندند، برای اینکه بت ها نه در دنیا دعوت دارند و نه در آخرت، پس اله نیستند.

" وَ أَنْ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ وَ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ " - این جمله عطف است بر

ص: ۵۰۴

۱- روزی که شما را دعوت می کند و شما با حمد او را اجابت می کنید. سوره اسری، آیه ۵۲.

۲- سوره مؤمن، آیه ۱۳.

جمله "أَنْمَا تَدْعُونِي"، در نتیجه معنایش این می شود: ناگزیر برگشتگاه ما به سوی خدا خواهد بود، پس باید در برابر او تسلیم شویم و طریقه او را پیروی کنیم و حدود عبودیتش را رعایت نماییم و ناگزیر اسرافکاران که از زی عبودیت تجاوز می کنند- همین شما مردم هستید- اصحاب دوزخند. پس آن خدایی که من شما را به سویش می خوانم، مایه نجات شماست، نه آنچه که شما مرا بدان می خوانید.

اشاره به مقامات سه گانه عبودیت: توکل، تفویض و تسلیم

"فَسَيَتَذَكَّرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأَفْوِضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ" صدر آیه شریفه ایشان را موعظه و تهدید می کند و به عنوان نتیجه گیری از جمله "وَأَنْ مَرَدَّنَا إِلَى اللَّهِ..." می گوید: حال که به ناچار باید به سوی خدا برگشت کنیم و حال که عذاب خدا بر اسرافگران خواهد رسید که شما هم از آنها باشید، و هر چه امروز به شما می گویم گوش نمی دهید، پس هم چنان باشید تا به زودی وقتی که عذاب را به چشم خود ببینید متوجه گفته های من بشوید، آن وقت می فهمید که من خیرخواه شما بودم.

"وَأَفْوِضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ" - راغب کلمه "تفویض" را به معنای رد دانسته. و بنا به گفته وی تفویض امر به خدا، برگرداندن و واگذاری امر است به او، در نتیجه تفویض با توکل و تسلیم قریب المعنی می شود، چیزی که هست اعتبارها مختلف است.

و اگر آن را تفویض می گویند به این اعتبار است که بنده خدا آنچه را که به ظاهر منسوب به خودش است، به خدا برمی گرداند و حال عبد در چنین وضعی حال کسی است که برکنار باشد و هیچ امری راجع به او نباشد و اگر توکلش می خوانند به این اعتبار است که بنده خدا پروردگار خود را وکیل خود می گیرد، تا هر تصرفی را که خواست در امور او بکند و اگر تسلیمش می نامند، به این اعتبار است که بنده خدا رام و منقاد محض است در برابر هر اراده ای که خدای سبحان در باره اش بکند، و هر کاری که از او بخواهد بدون اینکه هیچ امری را به خود نسبت دهد، اطاعت می کند. پس تفویض و توکل و تسلیم مقامات سه گانه ای هستند از مراحل عبودیت، از همه پایین تر و سطحی تر توکل است و از آن دقیقتر و بالاتر تفویض و از آنها دقیق تر و مهم تر تسلیم است.

"إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ" - این جمله، واگذاری امر به خدا را تعلیل می کند که چرا من امور خود را به خدا واگذار کردم؟ و در اینکه فرمود: "ان الله" و نام خدا را برد، با اینکه مقتضای ظاهر عبارت و سیاق این بود که بفرماید: "انه بصیر بالعباد"، برای این است که علت بصیر بودن خدا را هم بیان کرده باشد، گویا گفته: خدا بینای به حال بندگان است برای اینکه الله - عز اسمه - است.

"فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا" این جمله تفریع و نتیجه تفویض امور است به خدای تعالی، می فرماید: نتیجه واگذاری امورش به خدا این شد که خدای سبحان شر کفار و نقشه های شوم آنان را از وی بگردانید. و در این جمله اشاره ای هم به این معنا هست که کفار نسبت به او قصد سوء داشتند.

و لیکن خدای تعالی شر آنها را دفع کرد.

"وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ... أَشَدَّ الْعَذَابِ" یعنی به دنبال این جریان عذابی سخت بر آل فرعون نازل شد. و بنا بر این عبارت "سوء العذاب" از باب اضافه صفت به موصوف است. و اگر موصوف مزبور را با مصدر "سوء" توصیف کرد، و نفرمود "عذاب سیئ" برای این است که در تعبیر مبالغه کرده باشد. و منظور از آل فرعون پیروان اوست، و چه بسا گفته می شود آل فلانی و شامل خود آن شخص نیز می شود.

"النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ" از ظاهر سیاق برمی آید که می خواهد کلمه "سوء العذاب" را معنا کند، نه اینکه جمله ای نو و ابتدایی باشد.

نکاتی در باره کیفیت و مراحل تعذیب فرعونیان در عالم برزخ و قیامت

و این آیه شریفه در افاده چند نکته صریح است: اول اینکه: با آل فرعون این طور معامله می شود که اول آنان را بر آتش عرضه می کنند، و سپس آنان را در آن داخل می کنند و این هم پیداست که داخل آتش شدن سخت تر است، از اینکه انسان را بر آتش عرضه کنند.

نکته دوم اینکه: عرضه آنان بر آتش قبل از روز قیامت است که در آن روز دوزخیان را داخل دوزخ می کنند. پس معلوم می شود عرضه کردن آل فرعون بر آتش، در عالمی قبل از عالم قیامت صورت می گیرد، و آن عالم برزخ است که فاصله بین دنیا و آخرت است.

نکته سوم اینکه شکنجه در برزخ با شکنجه در قیامت به وسیله یک چیز صورت می گیرد، آنهم آتش است، چیزی که هست اهل برزخ از دور از آتش رنج می برند، و اهل قیامت در داخل آن قرار می گیرند.

و در اینکه فرمود: "عُدُّوْا وَعَشِيًّا" اشاره است به اینکه عرضه کفار بر آتش پشت سر هم واقع می شود، و لا ینقطع ادامه می یابد. و ای بسا این استفاده هم بشود، که اهل برزخ از آنجا که به کلی از ندای منقطع نشده اند، مانند اهل دنیا صبح و شام دارند.

و در عبارت "وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا" به منظور کوتاه گویی چیزی حذف شده و تقدیر آن "و یوم تقوم الساعة قیل ادخلوا آل فرعون اشد العذاب" است.

اینکه در جهنم کفار زیر دست (تابعان) کم کردن عذاب خود را از بزرگان و متبوعان خود سؤال می کنند از باب ظهور ملکات دنیویشان است

"وَ إِذِ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا... بَيْنَ الْعِبَادِ" سیاق آیه این نکته را افاده می کند که ضمیر در جمله "یتحاجون" به آل فرعون بر می گردد، دلیل دیگرش هم تغییر سیاق در جمله "وَ قَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ" است. و معنایش این است که: عذاب سوء بر آل فرعون وقتی نازل شد که در آتش محاجه می کردند و یا این است که: به یاد آرزوی بدی عذاب آل فرعون، وقتی که در آتش محاجه می کنند. ضعفای ایشان به اقویای متکبر می گویند: ما در دنیا تابع شما بودیم، و لازمه اش این است که شما در مواقع حاجت به کمک ما بشتابید و در شداید یاریمان کنید و هیچ حاجت و شدتی شدیدتر از وضعی که امروز داریم نیست، حال آیا می توانید کاری برای ما بکنید و مقداری از این آتش و عذاب را از ما بردارید؟ توقع نداریم که همه این عذاب را بردارید، بلکه مقداری را هم بردارید ما قانعیم.

این سخن از ایشان در حقیقت ظهور (ملکه) تملقی است که در دنیا نسبت به اقویا و بزرگان خود داشتند که در هر شدتی به آنها پناهنده می شدند، نه به خدای تعالی و گرنه اگر ظهور قهری آن ملکه نباشد، چگونه چنین درخواستی می کنند، با اینکه می دانند که خود اقویا گرفتارترند و در وضعی و روزگاری قرار دارند که هیچ کس به درد هیچ کس نمی خورد، روزی که امر همه به دست خداست، و از اینگونه ظهورها نظائری در قرآن کریم از مردم دوزخ حکایت شده، مثل اینکه در آنجا همان دروغگویی دنیا را از سر می گیرند و سوگند دروغ می خورند، و کارهایی که کرده اند حاشا می کنند و یکدیگر را تکذیب می نمایند و از این قبیل اظهارات که همه از باب ظهور ملکات دنیوی است.

"قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ" این آیه پاسخی است که اقویا به ضعفای می دهند، حاصلش این است که: امروز روز جزا است، نه روز عمل، امروز همه اسباب از تاثیر افتاده اند، آن خیالهایی که ما در دنیا در باره خود می کردیم و خود را قوی و نیرومند می پنداشتیم همه بیهوده شد، امروز حال ما و حال شما یکی است، چون می بینید که هر دو طایفه در آتشیم.

پس اینکه گفتند: "إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ" مفادش این است که:

ظهور حکم الهی احکام سایر اسباب و تاثیرهای آنها را باطل کرد و ما و شما در سرنوشتی برابر قرار گرفتیم، دیگر مانند دنیا ما امتیازاتی از شما نداریم و آن قوت شوکتی که در دنیا ما را از شما ممتاز می ساخت نمانده، تا در اینجا چیزی از عذاب را از شما برطرف کنیم.

یکی از حرفهایی که مفسرین (۱) در این آیه زده اند، این است که: ضمیر در جمله "یتحاجون" به مطلق کفار دوزخی برمی گردد. و این همانطور که توجه فرمودید احتمالی است بعید. بعضی (۲) دیگر گفته اند: به قریش برمی گردد، این احتمال از آن هم بعیدتر است.

توضیحی در باره وعده خدا به استجاب دعا و معنی و وجه اینکه خزنه جهنم در جواب التماس دعای دوزخیان می گویند: "فَادْعُوا وَ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ"

"وَ قَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ" این آیه شریفه حکایت گفتگوی دوزخیان- که آل فرعون هم جزو ایشانند- با خازنان جهنم است، که خدای سبحان آن را دنبال داستان آل فرعون آورده. و اگر دوزخیان از خازنان جهنم التماس دعا می کنند، چون از استجاب دعای خود مایوسند.

و مراد از "يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ" یک روز از روزهای دنیا نیست، بلکه یک روز از روزهای عالم خودشان است که در نتیجه معنایش این می شود: از خدا بخواهید پاره ای از عذاب جهنم را بر ما تخفیف دهد.

"قَالُوا أَوْ لَمْ تُكُ تَأْتِيكُمْ رَسُولُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ" خازنان دوزخ در پاسخشان می گویند: مگر پیامبران خدا با بیانات و براهین و معجزات به سوی شما نیامدند؟ در جواب می گویند: چرا، آمدند. و همین خود اعترافی است از ایشان به اینکه به انبیا کفر ورزیدند، در عین اینکه به حقانیت آنان علم داشتند و این خود کفر به مساله نبوت است و به همین جهت خازنان دوزخ دیگر در باره درخواست آنان چیزی نگفتند که ما دعا می کنیم یا نمی کنیم، بلکه گفتند: خودتان دعا کنید و در ضمن متوجهشان کردند که دعایشان مستجاب نیست.

و معنای اینکه گفتند: "وَ مَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ"، این است که دعای کفار در جو و شرایطی است که ضلالت و بی فایده گی از هر سو حکمفرما است، در نتیجه چنین دعایی به هدف اجابت نمی رسد. و این جمله تتمه کلام خازنان دوزخ است، البته این چیزی است که از سیاق استفاده می شود و گرنه احتمال بعیدی هست که جزو کلام خدای تعالی باشد.

و این جمله چه از خازنان دوزخ باشد و چه از خدای متعال، معنای تعلیل را می دهد و حاصل معنایش این است که: خود شما دعا کنید، ولی دعای شما مستجاب نمی شود، چون کافرید و دعای کافر مستجاب شدنی نیست.

ص: ۵۰۸

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۷۴.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۷۴.

و ارتباط دادن عدم استجاب را به وصف کفر، خود اشعار به علیت کفر دارد. حال خواهی گفت: چرا دعای کافر مستجاب نمی شود؟ می گوییم: برای اینکه هر چند خدای سبحان وعده قطعی داده که دعای هر کس از بندگانش را که او را بخواند مستجاب کند، و فرموده: "أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ" (۱) و دعا در صورتی که حقیقتا دعا باشد، به هیچ وجه رد نمی شود.

و لیکن آنچه که در متن این وعده به عنوان قید آمده این است که اولاً دعا، دعا و طلب حقیقی باشد، نه بازی و شوخی، و ثانیاً ارتباط آن حقیقتاً به خدا باشد، یعنی دعا کننده تنها از خدا حاجت بخواهد و در این خواستش از تمامی اسبابهایی که به نظرش سبب هستند منقطع گردد.

و کسی که به عذاب آخرت کفر می ورزد و آن را انکار می کند، و حقیقت آن را می پوشاند، نمی تواند رفع آن را به طور جدی از خدا بخواهد، چون این خواستش یا در دنیا است که جدی نبودن آن خیلی روشن است و یا در آخرت است، در آنجا هم هر چند عذاب را به چشم می بیند، (و با همه ظاهر و باطنش لمس می کند)، و از شدت آن به ناچار از هر سبب دیگر منقطع شده، تنها متوسل به خدای سبحان می شود و لیکن آن ملکه انکاری که از دنیا به همراه خود آورده، و بال و طوق لعنتی شده که هرگز از او جدا نمی شود، و آتشی که در آن است جزای همان انکار است، در نتیجه نمی گذارد رفع چیزی را که منکرش بوده به طور جدی از خدا بخواهد.

علاوه بر این، سخن در باره انقطاعش از سببها و توسلش به خدای تعالی، همان سخنی است که در طلب جدی اش گفتیم، همانطور که او نمی تواند بطور جدی دعا کند همچنین نمی تواند بطور جدی از سببهای دیگر بریده و متوسل به خدای عزیز گردد و چگونه می تواند چنین توسلی جدی داشته باشد؟ با اینکه در دنیا آن را کسب نکرده بود- دقت بفرمایید.

از اینجا پایه ضعف استدلال بعضی (۲) از مفسرین روشن می شود که به این آیه استدلال کرده اند بر اینکه دعای کافر مطلقاً مستجاب نیست، چون توجه فرمودید که آیه شریفه نمی خواهد بفرماید دعای کافر بطور کلی مستجاب نیست بلکه می خواهد بفرماید: دعای او در

ص: ۵۰۹

۱- من اجابت می کنم دعای دعا کننده را در صورتی که مرا بخواند. سوره بقره، آیه ۱۸۶.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۷۶.

خصوص آنچه که در دنیا منکر آن بوده مستجاب نیست، و گرنه در سایر حوائج چرا مستجاب نباشد؟ با اینکه آیات بسیاری از قرآن کریم این معنا را خاطر نشان می سازد که خدای سبحان در موارد اضطرار دعای کفار را هم مستجاب کرده است.

"إِنَّا لَنَنْصِرُ رُسُلَنَا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ" کلمه "اشهاد" جمع "شهید" است، البته شهید به معنای شاهد. و آیه شریفه وعده ای نوعی می دهد، نه وعده شخصی و برای یک یک اشخاص انبیا و تک تک وقایعی که برای آنان پیش می آید. و در سابق در تفسیر آیه "إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ" (۱) در باره معنای نصرت الهی بیانی گذراندیم.

"يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعِدَتُهُمْ وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ" این آیه تفسیری است برای "يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ". و ظاهر اینکه مصدر را بر فاعل آن اضافه کرده و فرموده "معذرتهم - معذرتشان" و فرموده: "ان يعتذروا - اینکه عذر بخواهند"، این است که در آن روز به نوعی معذرت خواهند خواست، و اما اینکه در سوره مرسلات فرموده "هَذَا يَوْمَ لَا يَنْطِقُونَ وَ لَا يُؤَدُّنَ لَهُمْ فِعْلُهُمْ" (۲)، مربوط به بعضی از مراحل روز قیامت است، و باید آن را اینطور معنا کنیم، برای اینکه آیات دیگری هست که دلالت می کند بر اینکه روز قیامت مردم تا اندازه ای حرف می زنند.

"وَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ" - یعنی ایشان دوری از رحمت خدا را دارند. "وَ لَهُمُ سُوءُ الدَّارِ" یعنی و ایشان خانه بدی دارند که عبارت است از جهنم.

"وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى وَ أَوْزَنَّا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ ... لِأُولَى الْأَلْبَابِ" این آیه خاتمه سرگذشتی است که قبلا از موسی (علیه السلام) و فرستادن او با معجزات و براهین روشن و مجادله آل فرعون به باطل و احتجاج مؤمن آل فرعون، بیان کرده بود، در این خاتمه که بالام قسم آغاز شده، به حقانیت ماموریت موسی و ظلم فرعونیان در مقابل او اشاره می فرماید:

و مراد از کلمه "الهدی" دینی است که موسی آورد. و مراد از ارث دادن کتاب به بنی اسرائیل این است که تورات را در بین آنان باقی گذاشت، تا بدان عمل کنند و به وسیله

ص: ۵۱۰

۱- البته آنها بر کافران فتح و پیروزی یابند. سوره صافات، آیه ۱۷۲.

۲- امروز روزی است که زبان نمی گشایند و اجازه شان نمی دهند که معذرت خواهی کنند. سوره مرسلات، آیه ۳۵-۳۶.

آن هدایت شوند.

و معنای جمله "هُدًى وَ ذِكْرٍ لِأُولَى الْأَلْبَابِ" این است که: ما این کتاب را در بنی اسرائیل باقی گذاشتیم، در حالی که هدایتی بود که عوام آنها می توانستند با آن هدایت شوند و تذکری بود که خواص و خردمندان آنها می توانستند با آن متذکر گردند.

بحث روایتی (روایاتی در باره: تقیه، تفویض امر به خدا، و اینکه فرعونیان هر صبح و شام بر آتش عرضه می شوند)

در کتاب علل به سند خود از اسماعیل بن منصور ابی زیاد، از مردی از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که گفت از امام صادق (علیه السلام) از کلام فرعون که به حکایت قرآن کریم گفته بود "ذُرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى"، پرسیدم: که چطور شود موسی (علیه السلام) را نکشت؟ فرمود: برای اینکه زنازاده نبود و انبیا و اولاد انبیا را نمی کشند مگر فرزندان زنا (۱).

و در مجمع البیان می گوید: امام صادق (علیه السلام) فرمود: تقیه دین من و دین پدران من است. کسی که تقیه ندارد، دین ندارد. و تقیه سپر خدا است در زمین، چون مؤمن آل فرعون، اگر اظهار اسلام می کرد کشته می شد (۲) (و دیگر نمی توانست در چنین مجلسی حساس از موسی و دعوتش دفاع کند).

مؤلف: روایات از طرق شیعه در باب تقیه بسیار است، آیات قرآن هم مؤید آنها است، مانند آیه "إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاهُ" (۳)، و آیه "إِلَّا مَنْ أُرْكِرَهُ وَ قَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ" (۴).

و در محاسن به سند خود از ایوب بن حر، از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه "فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَّرُوا" فرموده: این آیه نمی خواهد بفرماید: خدا نگذاشت آل فرعون آن مرد مؤمن را به قتل برسانند، بلکه بر او حمله کردند و او را کشتند. آیا می دانید چه چیز را حفظ کرد! منظور آیه این است که خدا او را از اینکه در دینش شکست دهند حفظ فرمود (۵).

ص: ۵۱۱

۱- علل الشرائع، ج ۱، ص ۵۷، ح ۱. [.....]

۲- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۱.

۳- مگر آنکه بخواهید به نوعی از ایشان تقیه کنید. سوره آل عمران، آیه ۲۸.

۴- مگر کسی که مجبور شود و او را وادار به اظهار کفر کنند و او اظهار بکند، در حالی که دلش مطمئن به ایمان باشد. سوره نحل، آیه ۱۰۶.

۵- محاسن برقی، ج ۱، ص ۲۱۹، ح ۱۴۱.

مؤلف: در معنای این روایت روایات دیگری هست، و در بعضی از روایاتی که از طرق اهل سنت نقل شده، آمده که: خدا او را از کشتن نجات داد.

و در خصال از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: من تعجب می کنم از کسی که از چهار چیز جزع و فرع می کند و به چهار چیز پناه نمی برد- تا آنجا که فرمود- و تعجب می کنم از کسی که فرع می کند از اینکه مبادا دشمن به او مکر کند و نیرنگ بزند، ولی پناه نمی برد به آیه " وَ أَفْوِضْ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ " برای اینکه می شنوم که خدای عز و جل دنبالش می فرماید: " فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا " (۱).

مؤلف: این حدیث در غیر خصال نیز نقل شده.

و در تفسیر قمی می گوید: مردی به امام صادق (علیه السلام) عرضه داشت: شما در باره آیه " النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا " چه می فرمایید؟ فرمود: بگو بینم مردم چه می گویند؟ عرضه داشت: می گویند این عذاب در آتش دوزخ است که آتش خلد است، و ایشان در عین حال معذب به آن نمی شوند. حضرت فرمود: پس ایشان از سعدا هستند. شخص دیگری عرضه داشت: فدایت شوم پس خودتان بفرمایید، که چگونه است؟ فرمود: این در دنیا است و اما در آخرت که دار خلد است داخل در عذاب می شود، هم چنان که دنبالش فرموده:

" يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ " (۲).

مؤلف: منظور امام (علیه السلام) از دنیا زندگی برزخ است که تعبیر از آن به دنیا در بسیاری از روایات اهل بیت آمده است.

و در مجمع البیان از نافع از ابن عمر روایت کرده که گفت: رسول خدا (علیه السلام) فرمود: هر یک از شما که بمیرد، در هر صبح و شام جایگاهش را به او نشان می دهند، اگر اهل بهشت باشد، جایگاهش از بهشت را و اگر اهل آتش باشد از آتش را نشان می دهند و می گویند: اینجا جایگاه تو است تا وقتی که خدا مبعوث کند و بدینجا بیایی (۳).

بخاری و مسلم این حدیث را در صحیح خود آورده اند.

مؤلف: سیوطی هم در الدر المنثور از بخاری و مسلم، از ابن ابی شیبه و ابن مردویه این حدیث را آورده (۴). و این مضمون در روایات ائمه اهل بیت (علیه السلام) بسیار وارد شده و بسیاری از آن روایات در بحث برزخ، در جلد اول این کتاب و مواردی دیگر نقل شد.

ص: ۵۱۲

۱- خصال، ص ۲۱۸، ح ۴۳.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۵۸.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۲۶.

اشاره

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ (۵۵) إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (۵۶) لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۵۷) وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ (۵۸) إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ (۵۹)

وَ قَالَ رَبُّكُمْ اذْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ (۶۰)

ترجمه آیات

پس صبر کن که وعده خدا حق است، و از گناهت استغفار کن و هر صبحگاه و شبانگاه پروردگار خود را حمد و تسبیح گوی (۵۵).

بدرستی کسانی که بدون هیچ دلیلی که از ناحیه خدا در دست داشته باشند در آیات خدا جدال می کنند هیچ انگیزه ای به جز نخوت درونی ندارند و جدالشان به جایی نخواهد رسید و با جدال به هدف خود نمی رسند، پس توبه خدا پناه بر که شنوای بینا است (۵۶).

باید بدانند خلقت آسمانها و زمین بزرگتر از خلقت مردم است و لیکن بیشتر مردم نمی دانند (۵۷).

نه نابینا و بینا یکسان است و نه آنهایی که ایمان آورده و عمل صالح کردند با بدکاران برابرنند اما چه کم متذکر می شوید (۵۸).

قیامت بطور قطع آمدنی است و هیچ شکی در آن نیست و لیکن بیشتر مردم ایمان نمی آورند (۵۹).

پروردگارتان این دعوت را کرد که مرا بخوانید تا استجابت کنم بدرستی کسانی که از عبادت من استکبار می ورزند به زودی با کمال ذلت داخل جهنم خواهند شد (۶۰).

بیان آیات استتاج از داستان موسی و فرعون و امر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به صبر، استغفار و تسبیح

اشاره

بعد از آنکه داستان موسی (علیه السلام) و ارسال به حق او را به سوی فرعون و قومش بیان کرد، و نیز مجادله به باطل آل فرعون در آیات خدا را، و نیرنگ بازیهایشان را خاطر نشان ساخت، و نیز بیان کرد که چگونه خدای تعالی پیامبر خود را یاری کرد و کید آنان را باطل ساخت، و در آخر به مال کار آنان، یعنی بی ثمر شدن تلاشهایشان و عاقبت شرشان اشاره نمود، اینک در این آیات به عنوان فروع و نتیجه آن بیانات، پیامبر گرامی خود را دستور می دهد که صبر پیشه خود کند، و هشدار می دهد که وعده خدا به نصرت او حق، و نیرنگ ها و جدال به باطل مردم و استکبارشان از قبول دعوت او به زودی باطل گشته، تمامی تلاشهایشان جز علیه خودشان، نتیجه نمی دهد. بنا بر این، کفار نمی توانند خدا را عاجز سازند. و به زودی قیامت موعود بپا گشته، با ذلت و خواری بدرون جهنم در می آیند.

"فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ..."

حرف "فا" که بر سر این جمله در آمده، جمله را فرع و نتیجه بیان قبلی می سازد، که دستور می داد مردم از راه سیر در زمین عبرت بگیرند، و می فرمود: "أَوْ لَمْ يَسْتَبِئِرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ" و نیز برای تایید آن دستور، داستان موسی و مال امر مستکبرینی که با باطل به جنگ حق می آمدند، و خدا حق و اهل حق را یاری کرد، بیان می فرمود.

و معنای آیه این است که: وقتی مطلب از این قرار است، پس تو باید در مقابل آزار مشرکین و مجادله آنان به باطل صبر کنی که وعده خدا حق است، و به زودی به آن وفا می کند. و مراد از "وعده" همان وعده چند آیه قبل است که می فرمود: "إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا" و در آن وعده نصرت می داد.

و در جمله "وَاسْتَغْفِرْ لِدُنْيِكَ" به آن جناب دستور استغفار می دهد، البته استغفار از عملی که نسبت به ساحت قدس آن جناب گناه باشد، هر چند که گناه به معنای معروف

یعنی مخالفت امر مولوی نباشد، چون آن جناب دارای عصمت است، و در سابق هم گفتاری در معنای گناه و مغفرت در اواخر جلد ششم این کتاب گذرانندیم.

البته گناهی که به آن جناب منسوب شود، معنای دیگری هم دارد که - ان شاء الله - در اول سوره فتح بدان اشاره خواهیم کرد. بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: مراد از گناه آن جناب گناه امت اوست، آن گناهایی که ممکن باشد با شفاعت آن جناب آمرزیده شود.

" وَ سَبَّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ " - یعنی خدای سبحان را تسبیح بگو، تسبیحی که همراه حمد او باشد، حمدش بر نعمتهای جمیلش، حمدی که با توالی ایام استمرار داشته باشد. و یا: حمدی که در هر صبح و شام انجام شود. و بنا بر معنی اول، دو کلمه " عشی " و " ابکار " از قبیل کنایه خواهد بود.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: مراد از تسبیح به حمد در صبح و شام، همان نماز صبح و عصر است، و به همین جهت باید گفت: این آیه از بین همه آیات سوره در مدینه نازل شده.

لیکن این تفسیر صحیح نیست، بدین جهت که از نظر روایات و مخصوصاً روایات معراج مسلم است که نمازهای پنجگانه همه در مکه و قبل از هجرت واجب شده، و بنا بر این اگر مراد از تسبیح به حمد نماز صبح و عصر باشد، باید آیه شریفه در مکه و قبل از واجب شدن سایر نمازها نازل شده باشد.

علت اینکه با باطل در برابر حق مجادله می کنند، کبر آنان است

" إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ ... "

این آیه بیان آیه قبلی را که به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امر به صبر می فرمود، و با وعده نصرت دلگرمش می ساخت تاکید می کند، و حاصلش این است که: این مجادلین به آرزوی خود نمی رسند، و هرگز نخواهند رسید، پس تو از جدال ایشان غمناک مباش، و از این ناحیه دلخوش دار.

پس جمله " إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ " علت مجادله ایشان را منحصر می کند در کبر ایشان، و می فرماید: عاملی که ایشان را وادار به این جدال می کند، نه حس جستجوی از حق است و نه شک در حقانیت آیات ما است تا بخواهند با مجادله حق را روشن کنند، و حجت و برهانی هم ندارند، تا بخواهند با مجادله، آن حجت را اظهار بدارند بلکه تنها عامل جدالشان آن کبر است که در سینه دارند. آری، آن کبر است که ایشان را وادار کرده در برابر حق جدال

ص: ۵۱۵

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۷۷.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۷۷.

کنند، و به وسیله آن حق صریح روشن را باطل جلوه دهند.

" ما هُمْ بِبَالِغِهِ " - ضمیر در کلمه "بالغیه" به کبر برمی گردد، به اعتبار سببی که موجب آنست، چون کبر سبب جدال است که می خواستند با آن، حق را و آورنده دعوت حقه را سرکوب کنند. و معنای جمله این است که: ایشان به مراد دل خود و آرزوهایی که از جدال خود دارند نمی رسند، جدالی که بخاطر کبرشان مرتکب می شوند.

" فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ " - یعنی پس از ایشان و کبری که دارند به خدا پناه ببر، هم چنان که موسی (علیه السلام) از هر متکبر جدالگری به خدا پناه برد، و خدا آن را چنین حکایت می کند: " وَقَالَ مُوسَىٰ إِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ " (۱).

" إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ " - یعنی: او شنوای دعای بندگان و بینای به حوائج ایشان است، و شدت و رخای ایشان را می بیند.

" لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ " لام ابتدای آیه لام سوگند است، و مراد از "سماوات و الارض" مجموع عالم است، و معنای آیه بر حسب آنچه مقام افاده می کند این است که: مشرکین به آرزوی خود نمی رسند، و خدا را نمی توانند عاجز کنند، چون خدایی که قادر بر خلقت تمامی عالم است، و همه عالم با آن همه عظمت که در آن است وی را عاجز نکرد، هرگز ممکن نیست یک جزو کوچک از آن- یعنی انسانها- بتوانند او را عاجز سازند. و لیکن بیشتر مردم جاهلند، و به خاطر جهل خود خیال می کنند می توانند با جدالی که به راه می اندازند، و یا با هر نیرنگ دیگری، او را عاجز و خسته کنند.

" وَ مَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ... "

بعد از آنکه تذکر داد که بیشتر مردم نمی دانند، در این جمله همین معنا را تاکید کرد که مردم همه یکسان نیستند، بعضی کور و بعضی بینا، و این دو برابر نیستند. آن گاه بعد از کلمه " بصیر " جمله " الَّذِينَ آمَنُوا ... " را بر آن عطف کرد، و سپس کلمه " مسیء " را آورد، در نتیجه طایفه اول صاحبان بصیرتند که آن تذکر را می پذیرند، و طایفه دوم کوردلان هستند که متذکر نمی شوند.

" قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ " - این جمله خطاب به مردم است به انگیزه توبیخ آنها و همین

ص: ۵۱۶

۱- موسی (علیه السلام) گفت: من از شر هر کافر متکبری که به روز حساب ایمان نمی آورد به پروردگارم و پروردگار شما پناه می برم. سوره مؤمن، آیه ۲۷.

منظور باعث شده که سیاق از غیبت به حضور التفات یابد، چون اگر این نکته نبود، جا داشت بفرماید "قلیلا ما یتذکرون".

"إِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ" خدای تعالی در این آیه مردم را به آمدن قیامت تذکر می دهد، و در آیه بعدی با دعوت پروردگارشان به دعا و عبادت او متذکر می کند، هم چنان که مؤمن آل فرعون در داستان سابق آنان را به آمدن قیامت، و به اینکه دعوت از ناحیه خداست نه از ناحیه آلهه ایشان، تذکر می داد و می گفت آلهه شما مردم نه در دنیا دعوتی دارند، نه در آخرت.

"وَ قَالَ رَبُّكُمْ اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ" این آیه دعوتی است از خدای تعالی به همه بندگانش، دعوتی است به دعا و خواندن او، و وعده ای است به استجاب آنان. و به طوری که ملاحظه می کنید هم دعا را مطلق آورده، و هم مستجاب کردن آن را. و ما در بحثی که پیرامون معنای دعا و اجابت در ذیل آیه "أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ" (۱) در جلد دوم این کتاب ایراد کردیم پیرامون آن مفصلا بحث نمودیم.

"إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ" - کلمه "داخِرین" جمع اسم فاعل از مصدر "دخور" است که به معنای ذلت است. در این آیه دعای در آیه قبلی را به عبادت مبدل کرده تا بفهماند که دعا خود نوعی عبادت است.

بحث روایتی (روایاتی در باره دعاء و استجاب آن در ذیل آیه: "اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ...")

در صحیفه سجادیه است که: پروردگارا تو خودت فرمودی "اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ" و در این کلام شریف دعا و خواندن خود را عبادت، و ترک آن را استکبار خواندی، و تارکین را به دخول در جهنم با خواری تهدید فرمودی (۲).

و در کافی به سند خود از حماد بن عیسی، از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که گفت: از آن جناب شنیدم که فرمود: دعا کن و مگو مقدرات تقدیر شده و دعا تغییرش

ص: ۵۱۷

۱- سوره بقره، آیه ۱۸۶.

۲- صحیفه سجادیه، دعای ۴۵.

نمی دهد، برای اینکه دعا خود عبادت است، و خدای عز و جل می فرماید: "إِنَّ الَّذِينَ يَشْكُرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ" و نیز فرموده: "ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ" (۱).

مؤلف: اینکه امام فرمود "دعا خود عبادت است" و به آیه شریفه استشهاد کرد، در حقیقت احتجاجی است که بر فرمایش قبلش کرده که فرمود "دعا کن" و اما استشهادش به آیه "ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ" احتجاج به آن گفتار دومش است که فرمود "مگو چنین و چنان" و به همین جهت در بیان خود، ذیل آیه را بر صدرش مقدم آورد.

و در کتاب خصال از معاویه بن عمار، از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: ای معاویه به کسی که سه چیز داده شده باشد از سه چیز محروم نمی شود: کسی که توفیق و حال دعایش داده باشند، از اجابت محروم نمی کنند، و کسی که توفیق شکر نعمتش داده باشند، از زیاد کردن نعمتش دریغ نمی کنند، و کسی که توکلش داده باشند، از کفایت امور او مضایقه نمی کنند. چون خدای عز و جل در کتاب عزیزش می فرماید: "وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ" - کسی که بر خدا توکل کند او کفایت کننده امور وی است" و نیز می فرماید: "لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ" - اگر شکر بگذارید نعمتان را زیادت کنم"، و نیز فرموده: "ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ" - مرا بخوانید تا اجابتان کنم" (۲).

و در کتاب توحید به سندی که به امام موسی بن جعفر (علیه السلام) دارد از آن جناب روایت کرده که فرمود: جمعی به امام صادق (علیه السلام) گفتند: چرا ما خدا را می خوانیم ولی دعایمان مستجاب نمی شود؟ فرمود: برای اینکه کسی را می خوانید که نمی شناسیدش (۳).

مؤلف: ما در ذیل آیه "أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ" (۴)، در جلد دوم این کتاب تعدادی از روایات دعا را ایراد کردیم.

ص: ۵۱۸

۱- کافی، ج ۲، ص ۴۶۶، ح ۳.

۲- خصال (صدوق)، ص ۱۰۱، ح ۵۶. [...]

۳- توحید (صدوق)، ص

۴- سوره بقره، آیه ۱۸۶.

اشاره

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ (۶۱) ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآَنِي تُؤْفَكُونَ (۶۲) كَذٰلِكَ يُؤْفِكُ الَّذِيْنَ كَانُوْا بِآٰتِ اللّٰهِ يَجْحَدُوْنَ (۶۳) اللّٰهُ الَّذِيْ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَآءَ بِنَآءٍ وَصَوَّرَكُمُ فَاَحْسَنَ صُوْرَكُمْ وَرَزَقَكُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِيْنَ (۶۴) هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوْهُ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ (۶۵)

قُلْ اِنِّيْ نُهَيْتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ لَمَّا جِئْتَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّيْ وَ اَمَرْتُ اَنْ اُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِيْنَ (۶۶) هُوَ الَّذِيْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِيَبْلُوَكُمْ اَشَدَّكُمْ ثُمَّ لِيَتَّبِعُوا اَسْهَدَكُمْ ثُمَّ لِيَتَّخِذُوا شُيُوْخًا وَ مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ وَ لِيَتَّبِعُوا اَجَلًا مُّسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ (۶۷) هُوَ الَّذِيْ يُحْيِيْ وَ يُمِيْتُ فَاِذَا قُضِيَ اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهُ كُنْ فَيَكُوْنُ (۶۸)

ترجمه آیات

خدا همان کسی است که برایتان شب را درست کرد تا در آن به استراحت پردازید و روز را تا همه جا برایتان قابل دیدن باشد، چون خدا دارای فضل مخصوصی است نسبت به مردم ولی بیشتر مردم شکر نمی گزارند (۶۱).

همین خدا پروردگار شما است که خالق هر موجود است، معبودی بجز او نیست، پس چگونه به خود اجازه می دهید که از عبادت او به عبادت غیر او منحرف شوید (۶۲).

آری، همه آنهایی که آیات خدا را تکذیب می کنند این چنین دچار انحراف می شوند (۶۳).

خدا همو است که زمین را برای شما مستقر و آسمان را بنا قرار داد و شما را به بهترین شکلی صورتگری نمود و از چیزهای پاکیزه روزیتان نمود. همین الله است که پروردگار شما است که چه پر برکت است الله رب العالمین (۶۴).

او زنده زندگی بخش است معبودی بجز او نیست پس تنها همو را بخوانید و دین را خالص برای او سازید الحمد لله رب العالمین (۶۵).

بگو مرا از پرستش خدایانی که شما می پرستید نهی کرده اند چون بعد از آمدن بینات از ناحیه پروردگارم دیگر جا برای این شرک نیست و نیز مامور شده ام که تنها برای رب العالمین تسلیم باشم (۶۶).

خدا همو است که شما را از خاک و سپس از نطفه و آن گاه از علقه بیافرید و آن گاه به صورت طفل شما را بیرون می کند تا به حد بلوغ برسید و بعد از آن پیر و سالخورده گردید، ولی بعضی از شما قبل از رسیدن به پیری می میرید و نیز بیرون می کند تا به اجل معین خود برسید و شاید تعقل کنید (۶۷).

او همان خدایی است که زنده می کند و می میراند پس همین که قضای چیزی را راند تنها می گوید "باش" و آن چیز موجود می شود (۶۸).

بیان آیات اثبات توحید خداوند و الوهیت و ربوبیت با بیان او در آفاق و انفس

در این آیات برای بار دوم به آیات توحید که در اول سوره بود و با آیه "هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ" آغاز می شد، و یگانگی خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت را اثبات می کرد، برگشت شده.

"اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَشْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا..."

یعنی آن خدای یگانه کسی است که به خاطر شما شب را تاریک کرد تا در آن از خستگی روز که در اثر کار و کوشش و تلاش روزی عارضتان شده، آرامش یابید و روز را هم به خاطر شما روشن قرار داد تا از فضل خدا و از پروردگارتان طلب کنید، و روزیتان را به دست آورید. و این دو از ارکان تدبیر زندگی انسانهاست.

و با معنایی که ما برای آیه کردیم، روشن گردید که اگر روز را "مبصر- بینا" نامیده، از باب مجاز عقلی است، و آن طور که بعضی از مفسرین ادعا کرده اند، هیچ دلالتی بر مبالغه ندارد.

"إِنَّ اللَّهَ لَمُدُّو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ" - در این جمله به فضل خدا بر مشرکین منت می نهد و توییح می کند به اینکه فضل خدا را شکر نمی گزارند، چون اگر

این فضل عظیم را شکرگزاری می کردند او را می پرستیدند. در این جمله جا داشت به جای کلمه "ناس" دوم، ضمیر بیاورد، و بفرماید "إِنَّ اللَّهَ لَعَدُوٌّ فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ" ولی چنین نکرد، بلکه دوباره این کلمه را تکرار کرد تا بفهماند کفران نعمت طبع مردم است، بدین جهت که مردمند، هم چنان که در جای دیگر فرمود: "إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ" (۱).

"ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآئِنِّي تُؤْفَكُونَ" یعنی این است آن خدایی که امر حیات و رزق شما را تدبیر می کند، شب را مایه سکونت شما، و روز را وسیله سعی و کوشش شما قرار می دهد، و او الله تعالی است. و او رب شما است، چون تدبیر امر شما به دست او است.

"خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۗ" - یعنی برای اینکه رب همه چیز است، چون خالق همه چیز است، و خلقت از تدبیر جدایی پذیر نیست. و لازمه این آن است که غیر خدای تعالی هیچ ربی در عالم هستی نباشد، نه برای شما و نه برای غیر شما، و به همین جهت دنبال جمله مورد بحث فرمود: "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" یعنی حال که چنین است، پس هیچ معبود به حقی غیر خدای تعالی نیست، چون اگر معبود دیگری در این میان باشد، قهرا ربی دیگر خواهد بود، چون الوهیت از شئون ربوبیت است.

"فَأِنِّي تُؤْفَكُونَ" یعنی پس چگونه از پرستش او به سوی پرستش دیگری منحرف و منصرف می شوید.

"كَذَلِكَ يُؤْفِكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ" یعنی نظیر این افک بود که منکرین آیات خدا در امت های دیگر نیز مرتکب شدند، چون آیات خدا روشن بود، و هیچ خفایی در آن نبود، پس انصراف از مدلول آنها سببی نداشت مگر همین انکار و لجبازی.

"اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً ..."

کلمه "قرار" به معنای مستقر و جایگاهی است که آدمی بر آن قرار می گیرد. و کلمه "بناء" به طوری که دیگران گفته اند به معانی قبه و بارگاه است، و از آن جمله بناهایی است که عرب بر آن قبه می زنند. خدای تعالی در این آیه این نعمت را به رخ انسانها می کشد که آنان را در زمین و زیر آسمان جای داد، و این خانه مسقف را منزلگاه ایشان کرد.

ص: ۵۲۱

" وَ صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمْ " - حرف "فا" که بر سر جمله "فاحسن" در آمده، فای تفسیری است، و به آیه چنین معنا می دهد: خداوند خلقت صورتهای شما را نیکو کرد، و این بدان جهت است که خدای تعالی صورت انسان را مجهز به جهازی بسیار دقیق کرد که با آن جهاز و وسایل می تواند انواع کارهای عجیب را انجام دهد، کارهایی که سایر موجودات جاندار از انجام آن عاجز است. و نیز از مزایایی از زندگی بهره مند است که آن مزایا برای غیر انسان ابدًا فراهم نیست.

" وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ " - منظور از طیبات انواع رزقهای گوناگونی است که طبیعتش با طبیعت آدمی سازگار است، و با طبیعت سایر حیوانات سازگار نمی باشد، مانند انواع دانه ها، و گوشتها و غیر آن.

" ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ " - یعنی این الله است که رب شما است و امور شما را تدبیر می کند. " فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ " - این جمله ثنایی است بر خدای عز و جل به اینکه ربوبیت و تدبیرش تمامی عالمها را فرا گرفته، و با آوردن حرف "فا" بر سر این جمله، آن را متفرع کرد بر جمله قبلی، در نتیجه ربوبیتش برای همه عالمها را فرع ربوبیتش برای انسان قرار داد، و این به منظور آن بود که بفهماند ربوبیت خدای تعالی یکی است، و تدبیرش نسبت به امور انسان عین تدبیرش نسبت به امور همه عالم است، چون نظام جاری در سراسر جهان یکی است، و انطباق آن بر سراسر جهان عین انطباقش بر یک یک نواحی آن است، پس خدای سبحان منشا خیر کثیر است که در لغت آن را "برکت" گویند: " فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ " (۱).

" هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ... "

در جمله "هو الحي" اطلاقی است که به هیچ وجه مقید نمی شود، نه عقلا و نه نقلا.

علاوه بر این، انحصار را هم افاده می کند، در نتیجه معنایش این می شود که: تنها خدای تعالی حیاتی دارد که دستخوش مرگ و زوال نمی شود، پس خدای تعالی حی بالذات است و هر زنده دیگری با احیای او دارای حیات شده.

و چون معلوم شد که در این میان یک حی بالذات است و یک حی به وسیله غیر، در نتیجه تنها کسی بالذات مستحق عبادت است که حیاتش نیز بالذات باشد و او خدای تعالیم.

ص: ۵۲۲

۱- و از این تفریع می توان استفاده کرد که نظام آفرینش فرع بر نظام انسانها، و خلقتش به خاطر خلقت انسانها بوده است. این احتمال را مؤلف بزرگوار نیز پسندید. مترجم.

است و به همین جهت دنبال جمله مورد بحث فرمود: "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ".

و این دو جمله مقدمه است برای جمله بعدی که در آن امر به دعا می کند، البته نه خواندن خدا به طور مطلق، بلکه خواندنش به توحید و در حالی که دین را برای او خالص کنند، چون تنها او حی بالذات است و نه دیگری، و چون تنها اوست که استحقاقش برای پرستش ذاتی است، و هیچ کس دیگری چون او نیست، لذا است که بعد از دو جمله "هو الحي" و "لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ" متفرع بر آن دو فرمود: "فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ".

و جمله "الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ثنایی است بر ربوبیت خدای تعالی. "قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ" معنای آیه روشن است. و در آن مشرکین را برای همیشه از اینکه رسول خدا موافق با آنها شود، و آلهه آنان را پرستند، نومید می کند. و این معنا در سوره زمر مکرر آمده بود، و به همین قرینه می توان احتمال راجح داد که این سوره بعد از سوره زمر نازل شده باشد.

"هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ..."

مراد از خلقت آنان از خاک، این است که پدر ایشان آدم را از خاک آفرید، چون خلقت غیر آدم (علیه السلام) بالأخره منتهی به خلقت آدم می شود که از خاک بوده، در نتیجه خلقت ایشان نیز در اصل از خاک بوده است. ممکن هم هست مراد از خلقت ایشان از خاک، این باشد که تکوین نطفه پدرها از مواد بسیط زمین بوده.

"ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ..."- یعنی سپس شما را از نطفه ای آفریدیم، و نکره آوردن "نطفه" برای اشاره به حقارت آن است، و همچنین نکره آوردن "علقه" در جمله "ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ". "ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ" یعنی سپس شما را از شکم مادران بیرون می آوریم، "طفلاً" در حالی که طفل هستید. و کلمه "طفل" به طوری که می گویند، هم بر مفرد اطلاق می شود، و هم بر جمع، هم چنان که در آیه "أَوِ الْطِفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ" (۱) بر جمع اطلاق شده است.

"ثُمَّ لَتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ"- لام در این جمله لام غایت است، و گویا متعلق آن حذف شده و تقدیرش "ثم ینشئکم لتبلغوا اشدکم" باشد، یعنی سپس شما را نشو و نمو می دهد تا به حد بلوغ برسید. و حد بلوغ اشد از عمر آدمی آن زمانی است که نیروی بدنی انسان به حد کمال می رسد. "ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا" این جمله عطف بر جمله "لتبلغوا" است، "و مِنْكُمْ مَنْ يَتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ"

ص: ۵۲۳

یعنی بعضی از شما قبلا- می میرد و به این مراحل از عمر که گفتیم یعنی مرحله بلوغ اشد، و مرحله پیری و سایر مراحل نمی رسد.

" وَ لَتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى " - و تا برسید به اجلی که معین شده، و این آخرین مهلتی است که به آدمی می دهند و آن اجل حتمی است که به هیچ وجه قابل تغییر نیست، و این اجل معین غایتی است که شامل تمام مردم می شود، حال هر کسی هر چه عمر کرده باشد. و در جای دیگر از چنین اجلی خبر داده، می فرماید: " وَ أَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ " (۱)، و به همین جهت دیگر این جمله را با کلمه " ثم " عطف نکرد، تا از آن دو غایت مذکور در سابق متمایز شود.

" وَ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ " - یعنی تا شاید شما حق را با نیروی تعقل - که غریزه شما است - درک کنید. و این غایت خلقت انسان از نظر حیات معنوی او است، هم چنان که رسیدن به اجل مسمی، غایت و نهایت زندگی دنیایی و صوری او است.

" هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ ... "

یعنی خدای تعالی کسی است که عمل زنده کردن و میراندن از آن اوست، و با این عمل، زندگان را از عالمی به عالمی دیگر منتقل می کند. و هر یک از این میراندن و زنده کردن مبدعی است برای تصرفاتش به نعمت هایی که با آن نعمت ها بر آن کس که تدبیر امرش را می کند تفضل نماید، چون هر یک از میراندن و زنده کردن عالمی را به سوی آدمی می گشاید که در آن عالم از انواع نعمتهای خدایی استفاده می کند.

" فَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ " - تفسیر این جمله مکرر بیان شد.

بحث روایتی (۲) (نقل و رد روایاتی که در باره شان نزول آیه: "لَخَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" نقل شده

در الدر المنثور است که: عبد بن حمید و ابن ابی حاتم به سند صحیح از ابی العالیه روایت کرده اند که گفت: یهودیان نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده، عرضه داشتند: دجال که در آخر الزمان ظهور می کند از ماست و از خصائصش این و این است. و خیلی در باره او غلو کردند و امر او را بزرگ جلوه دادند و گفتند که چنین و چنان می کند.

خدای تعالی در پاسخ آنان این آیه را فرستاد: " إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنَّ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرًا مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ " آن گاه در معنایش گفت: اینها به آنچه می گویند (۲) ر.

ص: ۵۲۴

۱- و اجلی که نزد خدا معین شده است. سوره انعام، آیه ۲.

۲- به نظر می رسد که این بحث روایتی مربوط به آیات ۵۵-۶۰ باشد که در المیزان عربی اشتباهها در اینجا قرار گرفته و ما به خاطر رعایت امانت از جابجایی آن صرفنظر کردیم. ناشر.

نمی رسند. "فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ" رسول گرامی خود را دستور می دهد از فتنه دجال به خدا پناه ببرد.

"لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" یعنی از خلقت دجال " (۱).

و نیز در همان کتاب آمده که: ابن ابی حاتم از کعب الاحبار روایت کرده که در ذیل آیه "إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ" گفت: این آیه در باره یهودیان نازل شد، البته در باره این عقیده آنها که منتظر امر دجال هستند (۲).

و باز در همان کتاب است که ابن منذر از ابن جریح نقل کرده که در تفسیر آیه "لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" گفته است: می گویند یهودیان معتقد بودند که در آخر الزمان پادشاهی خواهند داشت که دریا تا زانویش، و ابرها تا فرق سرش می رسند، آن قدر بلند بالا است که مرغان را از بین آسمان و زمین با دست می گیرد، و با او کوهی از نان و نهری از آب است. در پاسخ ایشان این آیه نازل شد "لَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرَ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ" (۳).

مؤلف: در سابق توجه فرمودید که گفتیم: غرض سوره- به طوری که از سیاق آیاتش استفاده می شود- گفتگو در پیرامون استکبار و مجادله کفار در آیات خدا است، آنها مجادله به غیر حق. پس در این سوره گفتار از این جا آغاز شد، و در چند نوبت باز به همین نکته عود کرد، مثل اینکه یک جا فرمود: "مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا" جای دیگر فرمود:

"وَ جَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ" بار سوم فرمود: "الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبِيرٌ مَقْتًا"، بار چهارم فرمود: "إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبِيرٌ" بار پنجم فرمود: "أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُضَيَّرُونَ". پس بنا بر این، سیاق آیات این سوره این معنا را نمی پذیرد که بعضی از آنها در باره حادثه ای نازل شده باشد که سایر آیات آن ربطی به آن حادثه نداشته باشد، در حالی که چند روایت بالا می خواهد این را بگوید.

علاوه بر این، مضمون این روایات، یعنی قصه خبر دادن یهود از دجال، با دو آیه مزبور هیچ تطبیق نمی کند، و خواننده عزیز اگر در مضمون این دو آیه یعنی آیه "إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ- تا جمله- وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ" دقت بفرماید، خواهد دید که از مضمون روایت اجنبی است. از اینجا روشن می شود این قول که این دو آیه به دلیل این روایات در مدینه نازل شده صحیح نیست.

ص: ۵۲۵

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۵۳.

۲- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۵۳.

۳- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۵۳.

اشاره

أَلَمْ تَر إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ (۶۹) الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (۷۰) إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ (۷۱) فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ (۷۲) ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ تُشْرِكُونَ (۷۳)

مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ (۷۴) ذَلِكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَمْرَحُونَ (۷۵) ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبئسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ (۷۶) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَأَمَّا نُرْيِيكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَقَّعُكَ فَإِنَّا يُرْجَعُونَ (۷۷) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ (۷۸)

ترجمه آیات

آیا هیچ ندیدی که آنان که در آیات خدا جدال می کنند چگونه از راه حق منحرف می شوند (۶۹).

کسانی که کتاب و آنچه را که بوسیله رسولان خود فرستادیم تکذیب می کنند پس به زودی خواهند فهمید (۷۰).

آن هنگامی که غل و زنجیرها به گردن هایشان افتاده باشد و کشیده شوند (۷۱).

در آب داغ و سپس در آتش افروخته گردند (۷۲).

و آن گاه به ایشان گفته شود کجا است آن چیزهایی که شریک خدایش می پنداشتید (۷۳).

و به جای خدایش می پرستیدید می گویند هر چه نظر می کنیم آنها را نمی بینیم بلکه اصلا ما در دنیا چیزی نمی پرستیدیم، آری خداوند این طور کفار را گمراه می کند (۷۴).

این قهر و عذاب بدان سبب است که در دنیا از پی تفریح (و هوسرانی) باطل بودید و دائم به نشاط و شهوت پرستی سرگرم شدید (۷۵).

حال به درون دوزخ شوید در حالی که بیرون شدن برایتان نیست پس چه بد است منزلگاه متکبران (۷۶).

پس تو ای پیامبر! صبر کن که وعده خدا حق است پس چه اینکه در حیات تو پاره ای از عذابهایمان را که وعده داده ایم به ایشان بچشانیم و چه اینکه قبل از نشان دادن تو را قبض روح کنیم در هر حال همه آنان به سوی ما خواهند گشت (۷۷).

مگر نه این بود که قبل از تو رسولانی از جنس خود این مردم به سویشان گسیل داشتیم رسولانی که داستانهای بعضی از آنان را برای حکایت کردیم و بعضی دیگر را حکایت نکردیم؟ هیچ رسولی چنین حقی نداشته که از پیش خود آیتی بیاورد هر آیتی می آوردند به اذن خدا بوده و چون حکم حق و حتمی خدا فرا رسد کافران مبطل زیانکار شوند (۷۸).

بیان آیات

اشاره

در این آیات برای بار پنجم به مساله آنهایی که در آیات خدا مجادله می کنند برگشت شده و متعرض سرانجام کار آنان می شود. البته ما کار آنان را با بیان مال کار مجادله کنندگانی که در امتهای گذشته بودند بیان می کنند و می فرماید: خدای تعالی سرانجام، دین خود را حفظ و یاری نمود. و این معنا را در اول سوره بطور اجمال، و سپس با آوردن مساله دعوت موسی (علیه السلام) و داستانهای از آن جناب و نصرتی که خدا از خصوص او کرد، بیان فرمود. و آن گاه همین معنا را در ضمن امر به پیامبر اسلام به صبر و وعده اش به نصرت بیان کرد.

و در این آیات برای آخرین بار بر آنان جمله می کند، و مال امرشان را و اینکه کارشان به کجا می انجامد، خاطر نشان می سازد و می فرماید که مال امرشان عذاب جاودان است. آن گاه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) امر می فرماید که صبر کند، و وعده اش می دهد که یاری اش خواهد کرد. و دلگرمش می کند به اینکه وعده خدا حق است.

بیان حال مجادله کنندگان در آیات خدا و سرانجام سختی که در جهنم خواهند داشت

"أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنِّي يُضْرَفُونَ" جمله "أَلَمْ تَرَ- آیا نمی بینی" تعجب را می رساند. و کلمه "انی" به معنای "کیف- چگونه" است. و معنای آیه این است که: آیا تعجب نمی کنی- و یا- آیا تعجب نکردی از امر این اشخاصی که در آیات خدا مجادله می کنند، چگونه از حق به سوی باطل و از هدایت به سوی ضلالت منحرف می شوند؟

و منظور از اینکه در این آیه باز متعرض حال مجادلین شده، این است که اشاره کند که این طایفه از حق و هدایت منحرف شده اند و اینکه سرانجام چه سرنوشتی خواهند داشت.

ولی در آیه "إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ" متعرض حال آنان شده، از این جهت که چه عاملی باعث می شود در مقابل حق جدال کنند، و آن را عبارت می داند از کبر، و آن گاه می فرماید: به آن کبریایی که در سر می پروراند نمی رسند. پس آیه مورد بحث تکرار آیه مزبور نیست، بلکه هر یک از آن دو یک جهت را متعرضند.

از این بیان اشکالی که در کلام بعضی از مفسرین (۱) هست روشن می شود، مفسر نامبرده گفته است: تکرار کردن مساله مجادله، باید محمل صحیحی داشته باشد، و آن این است که:

بگوییم مجادلین متعدد بوده اند، آن مجادلینی که آیه قبلی متعرض حالشان بود، غیر از آن مجادلین هستند که در آیه مورد بحث نامبرده شده اند. و یا بگوییم مورد مجادله متعدد بوده، مثل اینکه مجادله در آیه سابق در مساله معاد بوده، و مجادله در آیه مورد بحث در مساله توحید بوده است.

و خواننده از بیان سابق، متوجه اشکالی که بر این مفسر وارد است می باشد. علاوه بر این، از گفتار او پیداست که اصلا متوجه غرض این سوره نبوده است.

"الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أُرْسِلْنَا بِهِ رُسُلِنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" آنچه از سیاق آیات بعدی برمی آید این است که مراد از این مجادلین تنها مجادلین با پیامبر است بنا بر این مناسب تر این می باشد که بگوییم: مراد از "کتاب" هم قرآن کریم است، و مراد از جمله "بِمَا أُرْسِلْنَا بِهِ رُسُلِنَا" کتابها و ادیانی است که سایر انبیاء (علیه السلام) آورده اند، در نتیجه وثیت که قرآن و سایر کتابهای آسمانی را منکرند در

ص: ۵۲۸

حقیقت مساله نبوت را منکرند.

"فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" - این جمله تفریع است بر مجادله و تکذیب کفار و هم تهدید ایشان است به اینکه به زودی به حقیقت این مجادله در آیات خدا، و تکذیب کتاب و رسولان الهی پی خواهند برد.

"إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ" در مجمع البیان می گوید: کلمه "اغلال" جمع "غل" است، و آن عبارت است از طوقی که به گردن اشخاص می اندازند، تا خواری و ذلت او را بنمایانند. و کلمه "غل" در اصل به معنای داخل شدن است. و نیز گفته: کلمه "سلاسل" جمع "سلسله" و آن عبارت است از حلقه هایی که از جهت طول پشت سر هم قرار می گیرد. (که در فارسی بدان زنجیر می گویند).

و نیز گفته است: کلمه "سحب" به معنای کشاندن چیزی است بر روی زمین، این معنای اصلی کلمه است. و نیز گفته است: کلمه "سجر" در اصل به معنای افکندن هیزم است در آتشی که زیاد باشد، مانند آتش تنور که با هیزم افروخته شود (۱).

کلمه "اذ" ظرف است برای جمله "فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ" و بعضی (۲) گفته اند آوردن این کلمه با اینکه مخصوص گذشته است برای این بوده که تحقق وقوع را برساند هر چند که جریان در آینده واقع شود و بنا بر این جمع بین "اذ" و "سوف" منافات ندارد.

"إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ" جمله ای است مرکب از مبتدا و خبر، و کلمه "سلاسل" عطف است بر "اغلال" و جمله "يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ" نیز خبری است بعد از آن خبر دیگر. و جمله "ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ" عطف است بر جمله "يسحبون". و معنای آیه این است که: به زودی حقیقت عمل خود را خواهند فهمید، آن وقتی که غلها و زنجیرها در گردنشان باشد و در آبی سوزان کشیده شوند و سپس در آتش افکنده گردند. و بعضی (۳)

گفته اند: معنای جمله "ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ" این است که به زودی در آتش افروخته خواهند شد و آتش گیره آن خواهند گشت، مؤید این معنا آیه دیگری است که در وصف جهنم می فرماید:

ص: ۵۲۹

۱- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۲.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۸۵.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۲.

" وَقُودَهَا النَّاسُ وَ الْحِجَارَةُ " (۱) و نیز می فرماید: " إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ " (۲).

" ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا ... "

یعنی به ایشان گفته می شود- و در حالی که بین کشیده شدن روی زمین و سوختن در آتش قرار دارند- پس کجایند آن خدایانی که می پرستیدند و شریک خدا می پنداشتید تا شما را یاری کنند و از این عذاب نجات دهند. و یا همان طور که معتقد بودید در مقابل عبادتهایی که برای آنها می کردید شفاعتتان کنند.

" قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا " - یعنی می گویند: آن آلهه از نظر ما غایبند، چون کلمه " ضل " به معنای " غاب " است، می گویند: " ضلت الدابة " یعنی حیوان ناپدید شده و مکانش معلوم نیست. این جمله پاسخی است از آن ندایی که به ایشان می شود: " أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ".

" بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا " - این جمله تتمه جواب آنان و اعراض از جواب اولشان است، چون متوجه می شوند که آن آلهه ای که در دنیا شرکای خدا می پنداشتند بجز اسمایی بدون مسمی نبودند. مفاهیمی بودند که در سراسر عالم با هیچ چیز تطبیق نداشتند، و عبادتهایی که برای آنها کردند همه بیهوده بود، و لذا منکر عبادت خود می شوند و می گویند:

اصلاً ما بت نمی پرستیدیم. در مواردی دیگر به این معنا اشاره نموده، می فرماید: " فَرَزْنَا بَيْنَهُمْ " (۳) و نیز می فرماید: " لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَ ضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ " (۴).

بعضی (۵) هم گفته اند: جمله مورد بحث یکی از دروغهای روز قیامت مشرکین را حکایت می کند، هم چنان که آیه " وَ اللَّهُ رَبُّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ " (۶) دروغ دیگری از آنهاست.

" كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ " - یعنی در سایر مواردی که خدا کافران را گمراه می کند، به خاطر اینکه کافرند، یعنی حق را می پوشانند، شبیه به این مورد است که باطل را حق می بینند و به طلبش می روند و بعداً می فهمند که هر چه کرده اند بیهوده بوده، و سعیشان باطلی بوده در صورت حق، و سرابی بوده در سیمای حقیقت.

ص: ۵۳۰

۱- آتش گیره آن انسانها و سنگ است. سوره بقره، آیه ۲۴.

۲- شما و آنچه به عوض خدا می پرستید هیزم جهنمید. سوره انبیاء، آیه ۹۸. [...]

۳- رابطه ای که با بت ها داشتند زایل کردیم. سوره یونس، آیه ۲۸.

۴- رابطه بین شما قطع شد و آنچه را که خدا می پنداشتید ناپدید گشت. سوره انعام، آیه ۹۴.

۵- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۸۶.

۶- به خدا که پروردگار ماست ما هرگز شرک نورزیدیم. سوره انعام، آیه ۲۳.

و معنای آیه بنا بر وجه دوم که جمله "بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا" دروغی باشد از مشرکین، این می شود: خداوند مثل این ضلالت، کافران را گمراه می کند، آن وقت برگشت کارشان به این می شود که ناگزیر شوند به دروغ گفتن در موقعی که یقین دارند که این دروغ گفتن سودی به حالشان ندارد.

البته جمله مورد بحث به معانی دیگری نیز تفسیر شده که نزدیک به یکدیگرند و با تفسیری هم که ما کردیم نزدیکترند.

معنای اینکه فرمود: "ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ..."

ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ بِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ

کلمه "تفرحون" مضارع از "فرح" است و "فرح" به معنای مطلق خوشحالی است، ولی "مرح" به معنای افراط در خوشحالی است که از اعمال مذموم بشمار می رود. راغب گفته: "فرح" به معنای گشادگی دل است، به وسیله لذتی زودگذر که بیشتر در لذتهای بدنی است (۱)، ولی "مرح" به معنای شدت فرح و بی بند و باری در آن است (۲).

و جمله "ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ" اشاره است به عذابی که کفار در آن قرار دارند، و حرف "با" در کلمه "بما" بای سببیت و یا بای مقابله است.

و معنایش این است که: این عذابی که شما در آن قرار گرفته اید به سبب (و یا در مقابل) فرحی است که در زمین بدون حق می کردید، از لذات عاجل دنیا کام می گرفتید. و نیز به سبب (و یا در مقابل) افراطی است که در فرح خود می کردید، چون دلهایتان شیفته لذات دنیا و زینت آن بود و با هر حقی که مخالف باطل شما بود دشمنی می کردید، در نتیجه به خاطر احیای باطل خود و از بین بردن حق و کوبیدن آن فرح و مرح می کردید.

در مجمع البیان گفته: اگر فرح را مقید به قید "بغیر الحق" کرد، ولی "مرح" را مطلق آورد، برای این است که گاهی فرح به خاطر حق دست می دهد، و چنین فرحی ممدوح است، گاهی هم می شود که به باطل دست می دهد که آن مذموم است، ولی مرح جز مذموم و باطل نمی تواند باشد (۳).

"ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبئسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ" یعنی داخل درهای جهنم شوید که برایتان تقسیم کرده اند، در حالی که در آن

ص: ۵۳۱

۱- مفردات راغب، ماده "فرح".

۲- مفردات راغب، ماده "مرح".

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۳.

جاودانه باشید، و چه بسیار بد مقامی است که متکبرین از حق دارند. در سابق هم گذشت که گفتیم مراد از "ابواب جهنم" درکات آنست.

"فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ ..."

بعد از آنکه مال امر جدال کنندگان در آیات خدا را بیان کرد که آتش دوزخ است، و نیز فرمود خدا ایشان را به کيفر کفرشان گمراه نمود، اینک در این جمله متفرع بر آن بیان، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را امر به صبر می کند و علتش را هم این می داند که وعده خدا حق است.

"فَمَا نُؤْتِيكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ" - منظور از این بعض، عذاب دنیا است.

"أَوْ تَوَفِّيكَ" - و یا تو را با مرگ بگیریم و آن را نشانت ندهیم. "فَالَيْنَا يُرْجَعُونَ" - خلاصه می فرماید: چه اینکه مختصری از عذابی که به آنان وعده دادیم، در این دنیا با بودن تو در حیات به ایشان بچشانیم، و تو آن را ببینی و چه اینکه قبل از این نشان دادن وعده خود تو را با مرگ بگیریم، به هر حال این کفار نزد ما خواهند برگشت و از چنگ ما بیرون شدنی نیستند، آن وقت وعده خود را در حقشان عملی می کنیم.

"وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ ..."

این آیه کیفیت نصرت مزبور در آیه قبل را چنین بیان می کند که: خدای تعالی زمام امر آن نصرت را- که آیه "وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ" (۱) آن را سنت خدا معرفی می کند که به منظور داوری بین هر رسول و امتش و به منظور پیروز کردن حق بر باطل نازل می کند- به دست هیچ رسولی از رسولان قبل از تو نسپرد، بلکه هر پیغمبری که خود خدا می خواست از آن نصرت بهره مند می کرد و حال تو نیز مانند حال سایر انبیا است، ممکن است ما به تو اذن بدهیم که آن نصرت را بیاوری و در نتیجه گوشه ای از آن عذابها که به کفار وعده دادیم بر کفار نازل کنی و خودت هم آن را ببینی و ممکن هم هست قبل از نزول چنین عذابی بر کفار، ما جان تو را بگیریم، ولی به هر حال این مسلم است که امر خدا وقتی بیاید، در بین آنان به حق داوری می کند و در آن صورت پیروان باطل زیانکار خواهند بود. این آن معنایی است که سیاق به آیه می دهد.

پس آیه مورد بحث می خواهد اشاره کند به سنت جاریه ای از خدای تعالی که در آخر

ص: ۵۳۲

سوره متعرض آن می شود.

" وَ مَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ ... " - کلمه " آیت " هر چند اعم از معجزه ای است که یک پیامبر برای تایید رسالت خود می آورد بلاهایی که خدا به منظور نصرت دادن به حق و داوری عملی بین هر پیامبر و امتش می فرستد و لیکن در آیه مورد بحث- به طوری که از سیاق استفاده کرده ایم- منظور قسم دوم است.

" فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ " - یعنی و چون امر خدا به عذاب صادر شود، به حق داوری می شود، یعنی حق را غالب و باطل را رسوا می کند و در این هنگام است که افرادی که به باطل تمسک می کرده اند زیانکار می شوند، هم در دنیا و هم در آخرت، اما در دنیا دچار هلاکت می گردند، و اما در آخرت به عذاب دائم مبتلا می شوند.

بعضی (۱) از مفسرین به این آیه شریفه استدلال کرده اند بر اینکه: بعضی از پیغمبران بوده اند که داستانشان در قرآن نیامده. و لیکن این استدلال درست نیست، زیرا آیه شریفه در مکه نازل شده و بیش از این دلالت ندارد که تا این تاریخ، سرگذشت بعضی از انبیا را برایت شرح نداده ایم، ولی در سوره نساء که بعد از سوره مورد بحث و در مدینه نازل شده، می فرماید:

" وَ رُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ رُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ " (۲) یعنی سرگذشت پیغمبرانی را قبلا برایت گفتیم و بعضی دیگر را نگفتیم، و به همین جهت می بینیم در سوره هایی که بعد از سوره نساء نازل شده، نام هیچ یک از انبیایی که نامشان در قرآن آمده برده نشده (و خلاصه اینکه آیه مورد بحث دلالتی بر این مدعا ندارد، ولی آیه سوره نساء این دلالت را دارد).

و در مجمع البیان است که از علی (علیه السلام) روایت شده که فرمود: خدای تعالی پیغمبری سیاه چهره مبعوث کرد و داستان او را در قرآن برای ما بیان نفرمود (۳).

و نیز الدر المنثور، نظیر این معنا را از تفسیر اوسط طبرانی، و از ابن مردویه، از آن جناب روایت کرده (۴).

ص: ۵۳۳

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۸۸.

۲- سوره نساء، آیه ۱۶۴.

۳- مجمع البیان، ج ۸، ص ۵۳۳.

۴- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۵۷.

اشاره

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ (۷۹) وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَ لِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُودُورِكُمْ وَ عَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ (۸۰) وَ يُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ (۸۱) أ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ آثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَعْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۸۲) فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (۸۳)

فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ حَدَّهُ وَ كَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ (۸۴) فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سِئِمَّتِ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ (۸۵)

ترجمه آیات

خدا همان کسی است که چارپایان را برایتان خلق کرد تا بر بعضی از آنها سوار شده و از بعضی دیگر آنها بخورید (۷۹).
و در آنها منافع بسیار هست. و اینکه با سوار شدن و بار کردن بنه خود بر آنها به مقاصدی که دارید برسید و بر آنها و بر کشتی ها حمل شوید (۸۰).
و او همواره آیات خود را به شما نشان می دهد، کدام یک از آیات او را می توانید انکار کنید (۸۱).

آیا این مردم در زمین هیچ سیر نکردند تا ببینند عاقبت آنها که قبل از ایشان بودند چه شد؟ با اینکه عددشان بیش از اینها و نیرویشان قوی تر از اینها بود و آثار بیشتری در زمین داشتند و عملکردشان هیچ سودی به حالشان نکرد (۸۲).

آنها نیز هر وقت رسولان نشان معجزات روشن می آوردند گوششان بدهکار نبود خشنود و سرگرم دانش خود بودند و در نتیجه اثر استهزایشان گریبانشان را گرفت (۸۳).

پس همین که عذاب ما را بدیدند گفتند ما تنها به خدا ایمان آورده و به آنچه شریک خدا می پنداشتیم کفر می ورزیم (۸۴). ولی ایمانشان بعد از دیدن عذاب ما هرگز سودی به حالشان نداشت این خود سنتی است از خدا که همواره در بندگانش جریان دارد در اینجا است که کافران زیانکار می شوند (۸۵).

بیان آیات

اشاره

در این آیات برای چندمین بار به ذکر پاره ای از آیات و ادله توحید برگشت نموده مردم را به عبرت گیری از حال امت های گذشته، که هلاک شده اند و از سنتی که در بین آنها جاری ساخته، ارجاع می دهد. و آن سنت این است که نخست در بین هر امتی رسولی مبعوث می کند و سپس بین آن رسول و امتش قضاء می راند و آن قضاء بالآخره به خسران کفار از آنان منجر می شود و در اینجا سوره خاتمه می یابد.

"اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ" خدای سبحان از بین همه چیزهایی که آدمیان در زندگی از آن منتفع می شوند، و تدبیر امر انسانها بدانها بستگی دارد، چارپایان را نام می برد که مراد از آن شتر و گاو و گوسفند است، هر چند که بعضی (۱) گفته اند: مراد از آن در اینجا تنها شتر است.

"جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَ مِنْهَا تَأْكُلُونَ" - "جعل" در اینجا به معنای آفریدن و یا مسخر کردن است. و لام در جمله "لترکبوا" لام غرض است. و حرف "من" برای تبعیض است. و معنای آیه این است که: خدای سبحان برای خاطر شما چارپایان را بیافرید، (و چارپایان را برای شما مسخر کرد). غرض از این خلقت و یا تسخیر این است که شما بر بعضی از آنها مانند یک قسم از شتران سوار شوید و از شیر بعضی دیگر مانند قسمی از شتر و گاو و گوسفند بخورید.

ص: ۵۳۵

" وَ لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعٌ ... "

یعنی برای شما در آنها منافی است، مانند: شیر، پشم، کرک، مو، پوست، و سایر منافعشان.

" وَ لَتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُدُورِكُمْ " - یعنی و غرض دیگر از خلقت آنها این است که بر پشت آنها سوار شوید و به مقاصد و حاجتهایی که در سینه دارید برسید.

" وَ عَلَيْهَا وَ عَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ " - این جمله کنایه است از وسیله پیمودن بیابانها و دریاها که بیابانها را با شتران می پیمایند و دریاها را با کشتی.

يُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَأَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ "

معنای نشان دادن خدا آیات خود را، در تفسیر اوائل این سوره گذشت. و گویا جمله يُرِيكُمْ آيَاتِهِ "

منظور اصلی نیست تا مستلزم تکرار باشد، بلکه منظور زمینه چینی بوده برای توبیخ کفار، که می فرماید: أَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ "

- کدام یک از آیات خدا را انکار می کنید " یعنی کدام یک از این آیات را که خدا به شما نشان داده و به چشم خود می بینید و بیان ما را در باره آن می شنوید، انکار می کنید؟ انکاری که بهانه باشد برای اعراض از توحید خدا.

" أَ فَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا ... "

این آیه شریفه مشرکین را ملامت می کند و آنان را به سرگذشت امت های سابق و سنت قضای الهی که در آن امت ها جریان داشت توجه می دهد. و نظیر این آیه در اوائل سوره نیز گذشت و گویا غرض از آن در آنجا این بوده که برای آنها روشن سازد که خدا هر یک از آن امت ها را به گناهانشان بگرفت، چون هر وقت پیغمبرشان با معجزات به سویشان آمدند، کفر ورزیدند و به همین جهت در آنجا دنبال آیه فرمود: " فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ - خدا ایشان را به گناهانشان بگرفت " ولی در اینجا غرض این بوده که برای مشرکین روشن کند که آنچه در زندگی به دست می آورند، بی نیازشان نمی کند و از عذاب خدا جلوگیری نمی نماید، نه آن خوشحالی ها که از دانش خود دارند و نه توبه شان و ندامتشان از آنچه که کرده اند.

و اگر در ابتدای آیه مورد بحث " فاء " تفریع آورد، برای این است که آیه را بر جمله آخر آیه قبلی که می فرمود: أَيَّ آيَاتِ اللَّهِ تُنْكِرُونَ "

تفریع کرده باشد، یعنی این را فرع و نتیجه آن قرار داده باشد. و اگر از خطاب در جمله قبلی (تنكرون) به غیبت (ا فلم يسيروا) التفات کرد، برای این است که بفهماند مردمی که از آیات او رو بگردانند و آن را انکار کنند، قابل آن نیستند که مورد خطاب ما واقع شوند، لذا گویا از آنان رو بگردانید و متوجه

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) گردید. و گویا فرموده: وقتی آیات خدای تعالی ظاهر و روشن است، دیگر قابل انکار نیست، و از جمله آنها یکی آن آیاتی است که در آثار گذشتگان هست و به زبان بی زبانی از هلاکت صاحبانش خبر می دهد، و این مردم آن آثار را دیده اند، ولی در آن به نظر عبرت نمی نگرند تا بفهمند گذشتگان با اینکه قویتر از ایشان بودند، هم از نظر مقدار و هم از جهت کیفیت، مع ذلک قدرتشان و فرحی که از علم و قدرت خود داشتند، سودی به حالشان نداد.

" فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ ... "

ضمیرهای هفتگانه جمع که در این آیه است، همه به اقوام قبل از مشرکین معاصر رسول خدا برمی گردد. مراد از جمله "بما عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ" اطلاعاتی است که از زینت زندگی دنیا و فنون تدبیری است که برای به دست آوردن آن داشتند، و خدای سبحان این فنون تدبیر را "علم" نامیده، تا بفهماند غیر از آن علمی نداشتند، هم چنان که در جای دیگر فرموده:

" يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ " (۱) و نیز فرموده: " فَأَعْرَضَ عَن مَّن تَوَلَّىٰ عَن ذِكْرِنَا وَلَم يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكُم مِّنْ مَّبْغُهِمْ مِنَ الْعِلْمِ " (۲).

و مراد از فرحشان از علمی که دارند، غرور و خودپسندی ناشی از زرنگی و علم ظاهری است که در اداره زندگی خود دارند. و خودباختگی در مقابل این اطلاعات و زرنگی ها، باعث شد که از معارف حقیقی که به وسیله رسولان خدا عرضه می شود، اعراض کنند و آن را چیزی به حساب نیاورند و مسخره کنند و به همین جهت دنبال جمله " فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ " فرمود: " وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ".

معنای جمله فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ که عکس العمل کفار بر خوردار از علوم مادی را در مقابل دعوت پیامبران الهی حکایت می کند

و در معنای جمله " فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ " اقوال دیگری نیز هست:

یکی (۳) اینکه: مراد از "بما عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ" عقاید فاسد و آرای باطلی است که داشتند و آن را از نادانی علم نامیدند، و به همان عقاید و آرای باطل خوشحالی می کردند و بدین جهت علم انبیا را تحقیر می نمودند. ولی خواننده عزیز خودش متوجه است، که این مفسر تصویری برای آیه کرده که هیچ دلیلی بر آن دلالت نمی کند.

یکی (۴) دیگر اینکه: مراد از علم، علوم فلسفه یونان و دهری مسلکان است که دارندگان

ص: ۵۳۷

۱- تنها ظاهری از زندگی دنیا را می دانند و اما از آخرت غافلند. سوره روم، آیه ۷. [...]

۲- پس دیگر به اینان مپرداز که از ذکر ما رویگردانده اند و به جز زندگی دنیا نمی خواهند، چون علمشان همین مقدار است.

سوره نجم، آیه ۲۹ و ۳۰. (۳ و ۴) روح المعانی، ج ۲۴، ص ۹۱.

این علوم وقتی وحی آسمانی و معارف نبوی را می شنیدند، اظهار بی اعتنائی می کردند و به علم خود می بالیدند. این تفسیر هم مانند تفسیر قبلی است، به اضافه اینکه با احدی از امت های گذشته که قرآن کریم در این آیات سرگذشتشان را بیان می کند تطبیق نمی کند، چون نه امت نوح از فلاسفه یونان و دهری مسلک بودند و نه قوم عاد، نه قوم ثمود و نه قوم ابراهیم، و لوط و شعیب و سایرین.

یکی (۱) دیگر اینکه: اصل معنای آیه این است که: وقتی رسول هر امتی با بینات می آمد، از آمدن علم انبیا خوشحال نمی شدند، چیزی که هست به جای این عبارت فرموده:

"از جهلی که خود داشتند خوشحالی می کردند"، و سپس از باب طعنه و تعریض به جای کلمه "جهل"، "علم" را آورد و فرمود: "فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ". و این تفسیر علاوه بر اینکه روبراه نیست و از فهم دور است، اشکال وجه اول هم بر آن وارد است.

یکی (۲) دیگر اینکه: ضمیر در "فرحوا" به کفار و ضمیر در "عندهم" به رسولان بر می گردد و معنای آن این است که: کفار به علمی که نزد انبیا بود، خوشحالی می کردند، یعنی خنده و مسخره می نمودند. اشکال این وجه این است که لازمه آن مختل شدن ضمیرهایی است که همه در یک سیاق قرار دارند، مثل اینکه عبارت "عوام به علمی که داشتند خوشحالی می کردند" را معنا کنیم به اینکه "عوام به علمی که علما داشتند به عنوان مسخرگی خوشحالی می کردند". علاوه بر این خنده و مسخرگی کردن خودش واژه مخصوص دارد، و معنا ندارد واژه "فرح - خوشحالی" را در آن به کار بگیرد، و به فرضی هم به خاطر جهاتی استعمال کنند، باید قرینه ای در کلام بیاورند و در آیه چنین قرینه ای نیست.

یکی (۳) دیگر این است که: دو ضمیر در "فرحوا" و در "عندهم" به رسل بر می گردد و معنای آیه این است که: رسولان وقتی به سر وقت قوم خود آمدند و دیدند که چقدر جاهلند و تا چه حدی بر کفر وجود خود پافشاری دارند و نیز از همین جا فهمیدند که چه عاقبت بدی در پی دارند، شکر خدا را کردند که مثل ایشان نیستند و به علمی که خود داشتند آنهم علم به حق خوشحال گشتند.

اشکال این وجه آن است که سیاق آیات بهترین شاهد است بر اینکه این آیه در مقام بیان حال کفار است، نه حال انبیا و می خواهد بفرماید: کفار بعد از آنکه انبیا به سراغشان می رفتند، چه عکس العملی از خود نشان می دادند و چگونه در اثر نپذیرفتن دعوت انبیا

ص: ۵۳۸

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۹۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۹۱.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۹۱.

کارشان به نزول عذاب کشیده شد و بعد از آمدن عذاب دیگر ایمان سودی برایشان نداشت.

این سیاق چه ربطی دارد به اینکه انبیا در مقایسه وضع خود با وضع مردم خوشحال می شدند از اینکه علوم حقه ای دارند. علاوه بر این لازمه این وجه نیز این است که مرجع ضمیرهای یک سیاق، مختلف شود.

" فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَخَدَّهُ وَ كَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ " کلمه " باس " به معنای شدت عذاب است. و بقیه الفاظ آیه تفسیر نمی خواهد.

" فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا ... "

و سود نبخشیدن ایمان بعد از دیدن عذاب، برای این است که چنین ایمانی اختیاری نیست و ارزشی ندارد.

" سَيُنْتِ اللَّهُ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ " - یعنی آن سنتی که خدای تعالی در گذشته در بین بندگانش باب کرده، این است که توبه بعد از دیدن عذاب را قبول نکند. " وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ "، اینجاست که کفار زیانکار می شوند.

ص: ۵۳۹

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حم (۱) تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۲) كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۳) بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (۴)

وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَأَعْمَلْنَا مَا نَحْنُ بِمَعْلُومِينَ (۵) قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ (۶) الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ (۷) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۸) قُلْ أَيْنَكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ (۹)

وَجَعَلَ فِيهَا رَواسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ (۱۰) ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انثَبَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (۱۱) فَفَضَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَزَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَحِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۱۲)

ترجمه آیات

به نام خدای رحمان رحیم

حم (۱).

این کتاب نازل شده از ناحیه رحمان رحیم است (۲).

کتابی است که آیاتش از یکدیگر جداست کتابی است خواندنی عربی برای مردمی که علم داشته باشند (۳).

در حالی که بشارت ده و بیم رسان است و در عین حال بیشترشان از آن رویگردانیده در نتیجه آن را نمی شنوند (۴).

می گویند دل‌های ما از پذیرفتن آنچه ما را به سویش می خوانید در غلافهایی روی هم است و در گوشه‌ایمان سنگینی است و بین ما و تو حجابی است تو کار خود کن که ما نیز کار خود خواهیم کرد (۵).

بگو من تنها بشری هستم مثل شما با این فرق که به من وحی می شود که معبود شما معبودی است یکتا پس همه یک صدا به سویش رو کنید و از شرکی که به وی ورزیده اید استغفار کنید و وای به حال آنان که شرک می ورزند (۶).

همانهایی که زکات نمی دهند و نسبت به آخرت کافرند (۷).

در مقابل کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح می کنند اجری دارند که هرگز قطع نمی شود (۸).

بگو راستی شما به خدایی کفر می ورزید که زمین را در دو روز خلق کرد و برای او شریک ها قایل می شوید با اینکه این خدا رب تمامی عوالم است؟ (۹).

و در زمین کوه های ریشه دار قرار داد که قسمت بیرونی اش سر به آسمان کشیده و نیز در زمین آنچه قوت و رزق هست در چهار فصل پدید آورده قوت و رزقی که کفاف همه روزی خواران را بدهد (۱۰).

سپس بر آسمان که در آن هنگام دودی بود پرداخت و آن گاه به هر دو فرمود: چه بخواهید و چه نخواهید باید تحت فرمان درآید گفتند به طوع و رغبت تحت فرمانیم (۱۱).

پس آسمان ها را هفت عدد قرار داد آنهم در دو روز و امر هر آسمانی را در آن وحی کرد و ما آسمان دنیا را به فانوسهایی زینت دادیم ستارگانی که هم زینت آسمانند و هم حافظ آن، این است تقدیر خدایی که عزیز و داناست (۱۲).

بیان آيات غرض اصلی این سوره مبارکه

اشاره

این سوره پیرامون اعراض کفار از کتابی که بر آنان نازل شده، یعنی از قرآن کریم، سخن می گوید. غرض اصلی سوره این است و به همین جهت ملاحظه می کنید که یک قسمت از این سوره در باره همین مساله است، از همان ابتدای سوره این معنا را خاطر نشان می سازد، و بعد از هر چند آیه یک بار همان را متعرض می شود. برای اینکه اولین آیه آن آیه "تَنْزِيلٌ مِّنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ..." است، که تا شش آیه مساله انکار کتاب را دنبال می کند،

سپس در آیه "۲۶" مجدداً همین مطلب را متذکر شده می‌فرماید: "وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ ... " و برای نوبت سوم در آیه "۴۰" همین مطلب را از سر گرفته، می‌فرماید: "إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا ... " و دنبالش می‌فرماید: "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ ... " و در اواخر سوره باز سخن از خدایی بودن قرآن نموده، می‌فرماید: "قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَتْ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ ... " .

و لازمه اعراض مشرکین از کتاب خدا انکار اصول سه گانه دین است که اساس دعوت حقه اسلام را تشکیل می‌دهد، و آن عبارت است از وحدانیت خدا، نبوت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله)، و معاد، و چون چنین لازمه ای در کار بود، لذا در باره این سه اصل مفصل سخن می‌گوید، و در ضمن بشارت و انداز می‌دهد.

و به طوری که از روایات استفاده می‌شود این سوره در اوایل بعثت نازل شده و مضامین آیاتش نیز بر این معنا دلالت دارد، پس در نتیجه این سوره مکی خواهد بود.

نکته ای که از جمله "تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" استفاده می‌شود، معنای تفصیل قرآن

"حم تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" کلمه "تنزیل" خبر است برای مبتدایی که حذف شده و این کلمه هر چند مصدر است، ولی به معنای اسم مفعول است، در نتیجه تقدیر آیه این می‌شود: "هذا منزل من الرحمن الرحيم- این کتاب نازل شده از ناحیه رحمان رحیم است". و اگر از بین همه اسماء و صفات خدا نام دو صفت "رحمان" و "رحیم" را برد، که اولی رحمت عامه خدا را حکایت می‌کند که شامل مؤمن و کافر هر دو می‌شود و دومی از رحمت خاصه خدا خبر می‌دهد که تنها شامل مؤمنین است، به این منظور است که اشاره کند به اینکه این تنزیل مایه اصلاح دنیای مردم است، هم چنان که مایه اصلاح آخرتشان است.

"كِتَابٌ فَصَّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ" این آیه خبری است بعد از خبر قبلی، یعنی بعد از کلمه "تنزیل". و کلمه "فصلت" از مصدر "تفصیل" است که در مقابل کلمه "احکام" و کلمه "اجمال" است. و مراد از تفصیل آیات قرآن این است که ابعاض و اجزای آن را از یکدیگر جدا و متمایز کند، به اینکه آن را آن قدر نازل و در خور فهم شنونده کند که شنونده عارف به اسلوب های کلام بتواند معانی آن را بفهمد و مقاصدش را تعقل کند، هم چنان که آیه "كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ" (۱) و نیز آیه

ص: ۵۴۲

۱- کتابی است که آیاتش نخست محکم بوده و سپس از ناحیه خدای حکیم خبیر تفصیل داده شد. سوره هود، آیه ۱.

" وَ الْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ " (۱) به آن اشاره دارند.

توضیحی راجع به عربی بودن قرآن و جهانی و عمومی بودن دعوت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله)

و جمله " قُرْآنًا عَرَبِيًّا " حال از کتاب و یا از کلمه " آیاته " می باشد. و لام در جمله " لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ " لام تعلیل و یا اختصاص است. و مفعول " يعلمون " یا حذف شده و تقدیرش " لقوم يعلمون معانیه " است، یعنی کتابی است که آیاتش مفصل شده برای مردمی که معانی آن را می دانند، چون زبانشان همان زبانی است که قرآن با آن نازل شده، یعنی زبانشان عربی است. ممکن هم هست اصلا مفعول آن متروک شده و معنایش " برای مردمی دارای علم " باشد.

لازمه معنای اول این است که عربی نازل شدن قرآن برای آن باشد که نژاد عرب مورد اعتنا بوده اند، هم چنان که آیه " وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْ لَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ ءَأَعْجَمِيٌّ وَ عَرَبِيٌّ " (۲) و نیز قریب به آن آیه " وَ لَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ " (۳) بدین معنا اشعار دارد.

در اینجا ممکن است کسی بپرسد: اگر معنای آیه این باشد، آیا با عموم دعوت خاتم الانبیاء (صلی الله علیه و آله) منافات پیدا نمی کند؟ می گوئیم: نه، زیرا دعوت آن جناب هر چند جهانی بوده و لیکن مرحله به مرحله صورت می گرفته، اولین دعوتی که کرد دعوت مردم در مراسم حج بود که با انکار شدید مشرکین مواجه شد. آن گاه از آن به بعد مدتی به طور سری و پنهانی دعوت کرد، و در مرحله سوم مامور شد عشیره و نزدیکان خود را دعوت کند، هم چنان که آیه شریفه " وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ " (۴) بدان اشاره دارد. و در مرحله چهارم مامور شد همه قومش را دعوت کند، هم چنان که آیه " فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ " (۵) به آن اشاره دارد.

و در مرحله پنجم، مامور شد به دعوت عموم مردم که آیه " قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا " (۶) و نیز آیه " وَ أَوْحَىٰ إِلَيْنَا هَذَا الْقُرْآنَ لِأُنذِرْكُمْ بِهِ وَ مَنْ بَلَغَ " (۷)، به آن اشاره

ص: ۵۴۳

- ۱- سوره زخرف، آیه ۲ و ۳ و ۴.
- ۲- اگر آن را قرآنی غیر عربی قرار می دادیم عربها می گفتند: چرا آیاتش روشن و شکفته نیست، این عجمی است یا عربی. سوره حم سجده، آیه ۴۴.
- ۳- اگر قرآن را بر بعضی نژادهای غیر عرب نازل می کردیم و آن غیر عرب، آن را بر عربها می خواند، هرگز به آن ایمان نمی آوردند. سوره شعراء، آیه ۱۹۸ و ۱۹۹.
- ۴- سوره شعراء، آیه ۲۱۴.
- ۵- حال به آنچه مامور شده ای قیام کن و از مشرکین روی برتاب. سوره حجر، آیه ۹۴.
- ۶- بگو هان ای مردم به درستی من فرستاده خدا به سوی همگی شما میم. سوره اعراف، آیه ۱۵۸.
- ۷- این قرآن بر من نازل شده تا شما را و هر کس را که پیام من به او برسد انداز کنم. سوره انعام، آیه ۱۹.

علاوه بر این، این معنا از مسلمات تاریخ است که یکی از گروندگان به آن جناب سلمان فارسی است که ایرانی بوده، یکی دیگر بلال بوده که اهل حبشه بوده است و یکی صهیب بوده که اهل روم آن روز بوده. و نیز این هم مسلم است که آن جناب یهودیان را هم دعوت می کرده و وقایعی که بین آن جناب و یهودیان اتفاق افتاده معروف است. و نیز این مسلم است که آن جناب به پادشاهان ایران، مصر، حبشه، و روم نامه نوشته و همه را به اسلام دعوت کرده، همه این شواهد دلالت دارد بر اینکه دعوت آن جناب جهانی و عمومی بوده است.

"بَشِيرًا وَ نَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ".

دو کلمه "بشیرا" و "نذیرا" دو حال از کتاب در آیه قبلی است. و مراد از نشنیدن بیشتر مردم، به قرینه اینکه فرمود: "فاعرض"، نشنیدن به سمع قبول است، نه اینکه گوششان نمی شنیده.

"وَ قَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ ..."

راغب می گوید: کلمه "اکنه" از کلمه "کن" گرفته شده و این کلمه به معنای ظرفی است که چیزی در آن حفظ و نگهداری شود. و نیز می گوید: "کنان" به معنای روپوشی است که چیزی در زیر آن نهفته شود، و جمع آن "اکنه" می آید: هم چنان که جمع کلمه "غطاء"، "اغطیه" می آید، و در قرآن آمده، آنجا که فرموده: "وَ جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ" (۱).

و بنا بر این جمله "قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ"، کنایه ای خواهد بود از اینکه دل‌های ما وضعی به خود گرفته که به هیچ وجه دعوت به دین توحید را نمی فهمد، مثل اینکه با روپوشهایی پوشیده شده که هیچ منفذی برای راه یافتن و رخنه کردن چیزی از خارج در آن نمانده است.

"وَ فِي آذَانِنَا وَقْرٌ" - یعنی در گوشهای ما سنگینی و کری پیدا شده، دیگر گوش ما از دعوت تو چیزی نمی شنود. "وَ مِنْ بَيْنِنَا وَ بَيْنِكَ حِجَابٌ"، یعنی بین ما و تو پرده ای است که نمی گذارد ما به سویت آییم. پس ما در هیچ یک از خواسته های تو با تو جمع نمی شویم.

کفار با این اعلام خود آن جناب را از قبول دعوتش به کلی مایوس کردند، چون بار".

اول گفتند: دل‌های ما در ظرفی پنهان شده که دیگر هیچ دعوتی در آن رخنه نمی‌کند تا ما آن را بفهمیم. و بار دوم گفتند: راه‌های ورود دعوت تو به دل‌های ما که دو گوش ما باشد بسته شده، و هیچ انذار و بشارتی در آن نفوذ نمی‌نماید. و نوبت سوم گفتند: بین ما و تو حجاب و حائل‌ی است که نمی‌گذارد ما و تو یک جا و بر سر یک مساله جمع شویم. و این خود مایوس کردن به تمام معنا است.

"فَاعْمِلْ إِنَّا عَامِلُونَ" - این جمله تفریع و نتیجه‌گیری از جمله‌های قبل است، و بویی هم از تهدید می‌دهد، و بنا بر این معنایش این می‌شود: وقتی هیچ راهی برای تفاهم بین ما و تو نمانده، ناگزیر تو هر چه می‌توانی بکن و اعتقادات ما را باطل بساز ما هم هر تلاشی که داریم برای ابطال دعوت تو می‌کنیم.

بعضی (۱) از مفسرین در معنای این جمله گفته‌اند: تو بر دین خودت عمل کن، ما هم بر طبق دین خود عمل خواهیم کرد. بعضی (۲) دیگر هم گفته‌اند: معنایش این است که تو در هلاک ما بکوش، ما هم در نابودی تو می‌کوشیم. ولی این دو قول خالی از بعد و دوری از ذهن نمی‌باشد.

"قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ" این آیه شریفه - به طوری که از سیاق برمی‌آید - در مقام پاسخ‌گویی از این سخن ایشان است که گفتند: "قُلُوبُنَا فِي أَكْثَرِ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ" و حاصل جواب این است که: ای پیامبر به ایشان بگو من بشری هستم مانند شما که در بین شما معاشرت می‌کنم، آن طور که خود شما با یکدیگر معاشرت می‌کنید و با شما سخن می‌گویم، آن طور که خود شما با یکدیگر گفتگو می‌کنید، پس من جنس دیگری مخالف جنس شما از قبیل فرشته نیستم، تا بین من و شما حایل و حجابی باشد و یا سخنم به گوش شما نرسد و یا کلامم به دل‌های شما وارد نشود. تنها تفاوت من با شما این است که به من وحی می‌شود و آنچه من به شما می‌گویم و شما را به سوی آن دعوت می‌نمایم، وحیی است که به من می‌شود و آن این است که معبود شما آن معبودی که سزاوار پرستش باشد یکی است، نه آلهه متفرق و گوناگون.

"فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ" - یعنی حال که به جز یک اله بی‌شریک وجود ندارد، پس به توحید او قیام کنید، و شرکا را از او نفی نمایید و از او نسبت به شرک و گناهی که تا

ص: ۵۴۵

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴.

کنون مرتکب شده اید طلب مغفرت نمایید.

انفاق نکردن مال، و کفر به معاد، دو صفت از اخص صفات مشرکین

" وَ وَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ " این آیه شریفه مشرکین را که برای خدا شرکایی اثبات می کردند و قائل به یگانگی او نبودند، تهدید می کند و آنان را به دو صفت از اخص صفاتشان توصیف می کند: یکی اینکه زکات نمی دهند و یکی هم اینکه به آخرت کفر می ورزند.

و مراد از "دادن زکات" مطلق انفاق مال در راه خدا به فقراء و مساکین است، برای اینکه زکات به معنای صدقه واجبی که از احکام اسلام است آن روز یعنی در روزهایی که این سوره نازل می شد واجب نشده بود، چون سوره مورد بحث از قدیمی ترین سوره های مکی است.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از "دادن زکات" تزکیه نفس، و تطهیر آن از پلیدی های گناهان است و اینکه نفس را با رشدی پاک که تنها از راه عبادت خدای سبحان دست می دهد، تربیت و نمو دهند. و این تفسیر تفسیر خوبی است، اما در صورتی که اطلاق جمله "زکات دادن" بر تزکیه نفس اطلاق صحیح باشد.

و جمله " وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ " وصف دیگری است از مشرکین. وصفی است که از لوازم مذهب آنان در انکار معاد به شمار می رود و به همین جهت جمله را با ضمیر فصل "هم" آغاز کرد تا بفهماند کفر به آخرت از مشخصات مشرک است. (۲)

" إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ " (۳)

یعنی مؤمنین اجر غیر مقطوع و دائمی دارند، هم چنان که بعضی از مفسرین "ممنون" را این طور معنا کرده اند. و بعضی

دیگر آن را به غیر معدود معنا کرده اند، همان معنایی که آیه " يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ " (۴) نیز بدان اشاره می کند.

بعضی (۵) دیگر احتمال داده اند که منظور از این جمله این باشد که: در رزق مردم با ایمان و صالح منت و اذیت نیست و دهنده رزق عمل خود را با منت نهادن مکدر نمی کند.

ممکن است ما نیز این معنا را توجیه نموده، بگوییم: اینکه این رزق را اجر نامیده، اشعار بر

ص: ۵۴۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۴. [.....]

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۹۹.

۴- در بهشت روزی بی حسابی داده می شوند. سوره مؤمن، آیه ۴۰.

۵- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵.

این معنا دارد که رزق مزبور حق مردم با ایمان و صالح است، هر چند که این استحقاق را هم خدا به آنها داده، نه اینکه از پیش خود به دست آورده باشند، هم چنان که فرمود: "إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا" (۱) و معلوم است رزقی که به عنوان مزد به کسی می دهند، دیگر منت بر نمی دارد.

"قُلْ أَإِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا ..."

در این آیه شریفه برای بار دوم به رسول خود دستور می دهد که از مشرکین نسبت به کفر و شرکشان به خدا پرسش نماید که با اینکه آیات و دلایل وحدانیت خدا در خلقت آسمانها و زمین و تدبیر امر آن دو روشن است، چرا شرک می ورزند؟ و این دستور را بعد از پاسخی فرموده که از گفتار مشرکین که گفتند: "قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّهِ" داده بود.

و استفهام در این آیه استفهام تعجبی است، و به همین مناسبت مطلب مورد استفهام را با حرف "ان" و حرف "لام" تاکید کرد، گویا شخص استفهام کننده به هیچ وجه باور نمی کند که مردمی به خدا کفر بورزند و قائل به شرکایی برای خدا شوند، با اینکه برهان و حجت بر وحدانیت او این قدر روشن است.

"و تَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا" - این جمله تفسیر جمله "لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ ..."

است. و کلمه "انداد" جمع "ند" است که معنای مثل را می دهد، و مراد از "جعل انداد" شریک گرفتن برای خداست، شرکایی که در ربوبیت و الوهیت مثل او باشند.

و اگر در جمله "ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ" با کلمه "ذلك" که مخصوص برای اشاره به دور است، به خدای تعالی اشاره کرد، برای دور بودن ساحت مقدس او و نزاهتش از داشتن مثل و از نظایر این اوهام است. پس او رب العالمین است، که تدبیر امر تمامی مخلوقات به دست اوست و با این حال دیگر هیچ مجوزی برای این توهم نیست که غیر او ربی دیگر و معبودی دیگر باشد.

مقصود از خلقت زمین در دو روز، خلقت آن در دو قطعه از زمان و در دو مرحله است

و مراد از کلمه "یوم" در جمله "خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ" پاره ای از زمان است، نه دو روز از روزهای معمولی و معهود ذهن ما، چون روز از نظر ما ساکنان زمین عبارت است از مقدار حرکت کره زمین به دور خودش، که یک دور آن را یک روز (و یا به عبارتی: یک شبانه روز) می نامیم، و احتمال اینکه مراد از دو روز در آیه چنین روزی باشد احتمالی است

ص: ۵۴۷

۱- این پاداش که می بینید از پیش جزای شما بود و کوشش شما قابل تقدیر بود. سوره دهر، آیه ۲۲.

فاسد و فسادش بر همه روشن. پس- همان طور که گفتیم- مراد از روز پاره ای از زمان است و اطلاق روز بر پاره ای از زمان بسیار شایع است، از آن جمله کلام خدای تعالی است که می فرماید: " وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ " (۱) و نیز می فرماید: " فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ " (۲)، و امثال این موارد که ایام در پاره ای از زمان اطلاق شده است.

پس مراد از دو روزی که خدا در آن زمین را آفریده دو قطعه از زمان است که در آن تکون زمین و زمین شدن آن تمام شده. و اگر آن را دو قطعه از زمان خواند، نه یک قطعه، برای این است که دلالت کند بر اینکه زمین در تکون نخستینش، دو مرحله متغایر را طی کرده:

یکی مرحله خامی و کالی و دوم مرحله پختگی و رسیده شدن. و یا به عبارتی دیگر: یکی مرحله ذوب بودن، و دیگری مرحله منجمد شدن، و امثال این تعبیرها.

" وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا ... "

این آیه شریفه عطف است بر جمله " خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ " و فاصله شدن دو جمله:

" وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أُنْدَادًا " و " ذَلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ "، بین معطوف و معطوف علیه، ضروری ندارد، برای اینکه جمله اول می خواهد جمله " لتكفرون " را تفسیر کند و جمله دوم می خواهد استفهام شگفت انگیز را توجیه نماید.

و کلمه " رواسی " صفتی است برای موصوفی تقدیری، یعنی برای " جبال " که در کلام نیامده و تقدیر کلام " جبالا رواسی " است، یعنی: و قرار داد در زمین کوه هایی ریشه دار و ثابت.

" و بارک فیها " - یعنی و در زمین خیر بسیاری قرار داد که موجودات زنده روی زمین از نبات و حیوان و انسان در زندگی خود انواع بهره ها را از آن خیرات می برند.

جوهری که در باره تقدیر روزی ها در چهار روز (و قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ) و جمع بین آن و اینکه خلقت زمین و آسمان ها در شش روز بوده، گفته شده است

" وَ قَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سِوَاءَ اللَّسَائِلِينَ " - بعضی (۳) گفته اند: در ظرف " اربعه ایام - چهار روز " چیزی حذف شده که مربوط به کلمه " قدر " است و تقدیر کلام " و قدر الاقوات فی تتمه اربعه ایام من حین بدء الخلق " می باشد، یعنی خداوند ارزاق روزیخواران را در تتمه چهار روز از حین آغاز خلقت مقدر فرمود. در نتیجه دو روز به خلقت زمین پرداخت و

ص: ۵۴۸

۱- ما این ایام را در بین مردم جابجا می کنیم. سوره آل عمران، آیه ۱۴۰.

۲- پس آیا در انتظار آنند که همان ایامی که امت های گذشته داشتند داشته باشند. سوره یونس، آیه ۱۰۲.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۵.

دو روز هم - که تتمه چهار روز است - به تقدیر ارزاق.

ولی بعضی (۱) گفته اند: ظرف "اربعه ایام" متعلق به حصول ارزاق است، البته تقدیر مضاف هم یعنی کلمه "تتمه" نیز به حال خود باقی است، در نتیجه تقدیر کلام چنین می شود: "و قدر حصول أقواتها فی تتمه اربعه ایام"، یعنی خداوند پدید آوردن ارزاق را در تتمه چهار روز مقدر فرمود، که ظرف چهار روز ظرف برای خلقت زمین و پدید آوردن ارزاق هر دو است. بعضی دیگر گفته اند: ظرف مزبور متعلق است به حصول همه اموری که در آیه شریفه ذکر شده، هم قرار دادن کوه ها، و هم برکت دار کردن آنها و تقدیر کلام این است که حصول همه اینها در تتمه چهار روز بوده. ولی این توجیه مستلزم حذف کردن و تقدیر گرفتن بیشتری است.

و زمخشری در کشاف ظرف را متعلق به مبتدا و خبری گرفته که هر دو حذف شده اند و دیگر مانند چند وجه قبلی مضافی در تقدیر نگرفته و به گفته وی تقدیر کلام چنین می شود "کل ذلک کائن فی اربعه ایام - همه اینها در چهار روز بوده"، و در نتیجه جمله "فی اَرْبَعِهِ أَيَّامٍ" از قبیل خلاصه گیری از کلام می شود، گویا فرموده: خدا زمین را در دو روز، و ارزاق روزیخواران و سایر حیوانات را هم در دو روز آفرید، در نتیجه همه اینها در چهار روز بوده (۲).

مفسرین در پاسخ این سؤال که چرا آیه را حمل نکنیم بر این که قرار دادن کوه ها و یا تقدیر ارزاق در چهار روز بوده؟ گفته اند: برای این که لازمه اش این می شود که مجموع خلقت زمین و آنچه در آن است در شش روز انجام شده باشد، و چون بعد از این آیه می فرماید که:

"آسمان ها در دو روز خلق شده"، در نتیجه مجموع هشت روز می شود، در حالی که قرآن کریم مکرر فرموده که مجموع خلقت آسمان ها و زمین در شش روز بوده، ناگزیر باید این وجه را حمل بر یکی از وجوه سابق کرد، آن وقت اشکال حذف و تقدیری که بر آنها وارد بود بر این نیز وارد می شود.

و انصاف قضیه این است که آیه شریفه یعنی جمله "وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سِوَاءً لِلسَّائِلِينَ" ظهورش در غیر آن چیزی است که مفسرین گفته اند: قرائنی که در پیرامون آن هست تائید می کند که مراد از تقدیر اقوات زمین در چهار روز، تقدیر آن در چهار فصل است که

ص: ۵۴۹

۱- تفسیر ابی السعود، ج ۸، ص ۵.

۲- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۱۸۸.

بر حسب ظاهر حس به دنبال میل شمالی و جنوبی خورشید پدید می آید. پس ایام چهارگانه همان فصول چهارگانه است.

و اما ایامی که در این آیات برای خلقت آسمانها و زمین آمده، چهار روز است دو روز برای خلقت زمین، و دو روز برای به پا داشتن آسمانهای هفتگانه، بعد از آنکه دود بود، و اما ایامی که در آن اقوات درست شده ایام تقدیر اقوات است، نه خلقت آنها، و آنچه که در کلام خدای تعالی مکرر آمده این است که خدای تعالی آسمانها و زمین را در شش روز آفریده، نه مجموع خلق و تقدیر را. پس حق این است که ظرف مزبور تنها قید برای جمله اخیر است و دیگر نه حذفی لازم می آید، و نه تقدیری، و مراد بیان تقدیر ارزاق زمین در چهار فصل سال است.

مقصود از سؤال در: "سَوَاءٌ لِّلْسَائِلِينَ" استعداد ذاتی و احتیاج طبیعی نباتات و حیوانات و انسان است

"سَوَاءٌ لِّلْسَائِلِينَ" - کلمه "سواء" مفعول مطلق است برای فعلی تقدیری، و معنایش این است که: اقوات تقدیر شده فراهم شد، فراهم شدنی مخصوص، برای محتاجان. ممکن هم هست حال باشد از اقوات و معنایش این باشد که: خدا اقوات را تقدیر کرد، در حالی که برای محتاجان یکسان و برابر بود، به طوری که همه از آن استفاده کنند، نه زیاد بیاید و نه کم.

و منظور از "سائلین" انواع نباتات و حیوانات و انسان است که همه در بقای خود محتاج به ارزاقند و به اعتبار این احتیاج ذاتی آنان را "سائل" - درخواست کننده "خواند، چون با زبان حال از پروردگار خود رزق می خواهند.

آری هر چند ظاهر این دو آیه شریفه این است که تنها در باره صاحبان عقل سخن می گوید و لیکن از آن دو و مخصوصا از آیه دومی برمی آید که مراد از سؤال - همان طور که گفتیم - احتیاج و استعداد است. و بنا بر این که چنین باشد، آیه عمومیت خواهد داشت و شامل نبات هم می شود و اگر ضمیر صاحبان عقل را آورده، از باب غلبه دادن جانب آنان است.

هم چنان که آیه: "يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" (۱) و آیه "وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ" (۲) نیز دلالت دارد بر اینکه منظور از این درخواست، درخواست زبانی نیست، بلکه درخواست طبیعت و ذات آنهاست" (۳).

ص: ۵۵۰

۱- همه آنان که در آسمانها و زمین هستند از او درخواست دارند. سوره رحمان، آیه ۲۹.

۲- هر چه را که درخواست کنید به شما داده. سوره ابراهیم، آیه ۳۴.

۳- چون می بینیم که کفار مانند سایرین مصداق جمله "مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" هستند، با اینکه به زبان از خدا سؤال و درخواست نمی کنند. پس معلوم می شود منظور از این سؤال، درخواست ذاتی محتاجان است. (مترجم).

معنای جمله: "ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ" و بیان اینکه مفاد کلمه "ثم" ناخر زمانی خلقت آسمان نیست

"ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ" کلمه "استوی" - به طوری که راغب (۱) گفته - وقتی با کلمه "علی" متعدی شود معنای استیلاء و تسلط را می دهد، مانند آیه "الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى" - رحمان بر عرش مسلط است" و چون با کلمه "الی" متعدی گردد، معنای رسیدن به چیزی را می دهد.

و نیز در مفردات گفته: (۲) کلمه "کره" - به فتحه کاف - به معنای مشقتی است که از خارج و به اکراه و اجبار دیگران بر آدمی تحمیل شود، ولی کلمه "کره" - به ضمه کاف - به معنای مشقتی است که از ناحیه خود انسان برسد.

پس معنای اینکه فرمود: "ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ" این است که خدا سپس متوجه آسمان شد، و به امر آن پرداخت. و منظور از توجه به آسمان خلق کردن آن است، نه اینکه بدانجا رود، چون قصد مکانی جز با انتقال قاصد از مکانی به مکانی دیگر و از جهتی به جهت دیگر تصور ندارد، و خدای تعالی از چنین چیزی منزّه است.

و ظاهر اینکه جمله را با کلمه "ثم" عطف کرد، این است که خلقت آسمانها بعد از خلقت زمین بوده. و لیکن بعضی گفته اند کلمه "ثم" که بعدیت را می رساند، صرفاً بعدیت در خبر را می رساند، نه بعدیت به حسب وجود و تحقق را. مؤید این قول آیه "أَمْ السَّمَاءُ بَنَاهَا ... وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَ مَرْعَاهَا وَ الْجِبَالَ أَرْسَاهَا" (۳) است که خلقت زمین را بعد از آسمان می داند.

بعضی (۴) گفته اند: این آیات سوره نازعات دلالت ندارد بر اینکه خلقت زمین بعد از آسمان بوده، چون آیات مزبور گستردن زمین را بعد از آسمان می داند، نه خلقت آن را. ولی این اعتراض وارد نیست، برای اینکه زمین کروی شکل است و گستردن آن به جز خلقتش به این شکل نمی تواند باشد.

علاوه بر این، آیات مزبور بعد از گستردن زمین، به اخراج آب و چراگاه زمین و ریشه دار کردن کوه هایش اشاره کرده و این عیناً همان مطلبی است که جمله

ص: ۵۵۱

۱- مفردات راغب، ماده "سوا". [.....]

۲- مفردات راغب، ماده "کره".

۳- آیا خلقت شما سخت تر است یا آسمان که خدا بنایش کرد ... و بعد از آن زمین رای بگسترده، آب و چراگاه آن رای بیرون نمود و کوه های ریشه دار در آن پدید آورد. سوره نازعات، آیه ۲۷-۳۰.

۴- تفسیر منهج الصادقین، ج ۸، ص ۱۷۶.

" وَ جَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَ بَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا "، در آیات مورد بحث بیان می کند، چون در این آیات قرار دادن کوه ها در زمین و برکت دادن به زمین و تقدیر ارزاق را با خلقت زمین یک جا بیان کرده و سپس خلقت آسمان را با کلمه "ثم" به آن عطف کرده. پس دیگر نمی توانیم این کلمه را به معنای بعدیت زمانی بگیریم. به عبارت ساده تر: در آیات مورد بحث کلمه "ثم" ظهور در این دارد که خلقت آسمانها بعد از زمین بوده و در آیات سوره "نازعات" کلمه "بعد ذلک" نیز ظهور دارد در اینکه خلقت زمین (که گفتیم با دحو و گستردن آن یکی است)، بعد از خلقت آسمانها بوده، ولی ظهور جمله "بعد ذلک" روشنتر، و قویتر از ظهور کلمه "ثم" در بعدیت است- و خدا داناتر است.

" وَ هِيَ دُخَانٌ " - این جمله حال است از کلمه "سما" و جمله چنین معنا می دهد:

خدای تعالی متوجه آسمان شد، تا آن را بیافریند، در حالی که چیزی بود که خدا نامش را دود گذاشت و آن ماده ای بود که خدا به صورت آسمانش در آورد و آن را هفت آسمان کرد، بعد از آن که از هم متمایز نبودند و همه یکی بودند. و به همین مناسبت در آیه مورد بحث آن را مفرد آورد و فرمود: "ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ" و فرمود: "إِلَى السَّمَاوَاتِ".

توضیح در مورد فرمان خداوند به آسمان و زمین (أَتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا) و تخییر آن دو بین آمدن به طوع یا کره

" فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ أَتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا " - حرف "فاء" که بر سر این جمله آمده، آن را فرع ما قبل کرده- که همان توجه خدا به سوی آسمان باشد- و چون بدون شک مورد و مقام آیه مورد تکوین است، در نتیجه اینکه به آسمان و زمین فرمان می دهد که "أَتِيَا طَوْعاً أَوْ كَرْهًا" - چه بخواهید و چه نخواهید باید بیایید، کلمه و فرمان تکوینی است، نه اینکه خداوند چنین سخنی گفته باشد، بلکه همان امر تکوینی است که در هنگام ایجاد موجودی صادر می کند و آیه "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" (۱) از آن خبر می دهد.

و مجموع دو جمله "أتییا" و جمله "أتینا" که اولی فرمان خدا و دومی پاسخ زمین و آسمان است، صفت ایجاد و تکوین را ممثل می کند، تا فهم مردم ساده آن را درک کند. و به طوری که از کلام خدای تعالی استفاده می شود، علم را برای تمامی موجودات قائل است، چیزی که هست سخن گفتن خدا با هر چیزی به حسب حال آن چیز و مناسب با آن است، و بنا بر این جمله مورد بحث که یکی از مواردی را که خدا با موجودات سخن گفته حکایت می کند حقیقتی تحلیلی خواهد بود.

و ما در مباحث قبلی مقداری در باره این مطلب بحث کرده ایم، و- ان شاء الله تعالی -

ص: ۵۵۲

مقداری دیگر در تفسیر آیه " قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ " آیه ۲۱ از همین سوره بحث خواهیم کرد.

و اینکه بعضی از مفسرین گفته اند: " مراد از فرمان " ائتیا " این است که آثار و منافع خود را ظاهر سازند، نه امر به موجود شدن و تکوین یافتن باشد "، صحیح نیست، برای اینکه تکون آسمان را هنوز بیان نکرده و بعدا بیان می کند و معنا ندارد قبل از اینکه آن را بیان کند، امر کند که آثار و منافع خود را ظاهر سازد.

در جمله " ائتیا طوعاً أَوْ كَرْهاً " آمدن را بر آن دو واجب کرده و مخیرشان کرده به اینکه به طوع بیایند و یا به کراهت، و این را می توان به وجهی توجیه کرد، به اینکه منظور از " طوع " و " کره " - که خود نوعی قبول کردن و نکردن و ملائمت و سازگاری و عدم آن است، این باشد که آسمان و زمین موجود شوند، چه اینکه قبلا استعداد آن را داشته باشند، و چه نداشته باشند. در نتیجه جمله " ائتیا طوعاً أَوْ كَرْهاً " کنایه می شود از اینکه چاره ای جز هستی پذیرفتن ندارند و هست شدن آن دو امری است که به هیچ وجه تخلف پذیر نیست، چه بخواهند و چه نخواهند چه درخواست داشته باشند و چه نداشته باشند، باید موجود شوند. آسمان و زمین هم این فرمان را پذیرفتند و پاسخ گفتند که ما امر تو را پذیرفتیم، اما نه به کراهت، یعنی نه بدون داشتن استعداد قبلی و قبول ذاتی، بلکه با داشتن آن و بدین جهت گفتند " ائینا طائعين " یعنی ما، استعداد پذیرفتن هستی را داریم.

و اینکه بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " جمله " طوعاً أَوْ كَرْهاً " در مقام تمثیل این حقیقت است که تاثیر قدرت خدای تعالی در آسمان و زمین حتمی است و محال است آن دو از پذیرفتن آن تاثیر امتناع ورزند، نه اینکه بخواهد برای آسمان و زمین طوع و کراهتی اثبات کند " تفسیر صحیحی نیست، برای اینکه در جمله بعدی که می گویند " ائینا طائعين "، با آن منافات دارد، چون اگر جمله اولی در مقام اثبات کراهت و طوع برای آسمان و زمین نباشد، معنا ندارد که آسمان و زمین در پاسخ برای خود اثبات طوع کنند.

" قَالَتَا ائْتِنَا طَائِعِينَ " - این جمله پاسخی است از آسمان و زمین، به خطابی که خدای تعالی به ایشان فرمود و در آن اظهار می دارند: ما به اختیار و طوع پذیرفتیم. و اگر کلمه " طائعين " را که مخصوص صاحبان عقل است به کار برد، با اینکه آسمان و زمین دارای عقل نیستند، بدین جهت است که مقام، مقام مخاطبه و جواب است و این دو مقام مخصوص دارندگان عقل است.

ص: ۵۵۳

و اگر این کلمه را به صیغه جمع آورد، با اینکه جا داشت بگویند "اتینا طائعين - ما دو تن به طوع و رغبت آمدیم" بعید نیست برای این بوده که خواسته اند اظهار تواضع کنند و خود را از سایر مخلوقات خدا که آنها نیز مطیع امر اویند متمایز و جدا حساب نکنند و بدین جهت به لسان جمع پاسخ داده اند، نظیر اینکه نماز گزار با اینکه یک نفر است، می گوید:

"إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" (۱).

در آیات مورد بحث بعد از آنکه خلقت و تدبیر امر آسمان را بیان کرده، مع ذلک در آیه مورد بحث آسمان را دو باره با زمین شرکت داده، با اینکه جا داشت تنها سخن از زمین به میان آورد، و این خالی از این اشعار نیست که بین آن دو نوعی ارتباط در وجود و اتصال در نظام هست، و همین طور هم هست چون فعل و انفعال و تاثیر و تاثر در بین تمامی اجزای عالم مشهود است.

و در اینکه فرمود "فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيَا" که احتمالات در آن گذشت به هر حال این اشاره را دارد که کلمه "ثم" در جمله "ثُمَّ اسْتَوَى" تاخر رتبی کلام را می رساند، نه بعدیت زمانی را.

معنای اینکه در باره خلقت آسمانها فرمود: "فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ ..."

"فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ أَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا" معنای اصلی "قضاء"، جدا کردن چند چیز از یکدیگر است. و ضمیر "هن" به آسمانها برمی گردد. و جمله "سبع سماوات" حال از ضمیر است. و ظرف "فی یومین" متعلق است به جمله "فقضاهن"، در نتیجه جمله مزبور می فهماند که آسمانی که خدا متوجه آن شد، به صورت دود بود و امر آن از نظر فعلیت یافتن وجود مبهم و غیر مشخص بود و خدای تعالی امر آن را متمایز کرد و آن را در دو روز هفت آسمان قرار داد.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: کلمه "قضاء" در این آیه معنی گردانیدن را متضمن است و در نتیجه "سبع سماوات" مفعول دوم آن است. وجوه دیگری هم در این آیه ذکر کرده اند که نقل آنها اهمیتی ندارد.

و این آیه شریفه با آیه قبلیش ناظر به تفصیل اجمالی است که در آیه "أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا" (۳) متعرض آن بود.

ص: ۵۵۴

۱- ما تو را می پرستیم و از تو یاری می خواهیم. سوره حمد، آیه ۵.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۰۳.

۳- آیا کسانی که کافر شدند ندیدند که آسمانها و زمین یکپارچه بود، ما آنها را از هم جدا کردیم. سوره انبیاء، آیه ۳۰.

مراد از "وحی" و مقصود از امر آسمان ها در جمله: "وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا"

وَ أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا"

- بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: منظور از امر آسمان که می فرماید: خدا به هر آسمانی امر آن را وحی کرد، آثاری است که استعداد داشتن آن را داشته و یا حکمت اقتضاء می کرده آن آثار را داشته باشد، مثل اینکه فرشتگانی در آنجا باشند، یا ستاره ای در آن خلق شود، و یا امثال این. و کلمه "وحی" به معنای خلقت و ایجاد است و جمله مورد بحث عطف است بر جمله "قضاهن" و می خواهد این را هم مقید به زمان آن کند و بفرماید: وحی در هر آسمان نیز در همان دو روز صورت گرفت. و معنای جمله مورد بحث این است که: خداوند در همان دو روز موجودات در هر آسمانی را، که یا ملائکه بودند، یا ستاره، و یا غیر آن، بیافرید.

ولی خواننده عزیز خود متوجه است که معنا کردن "وحی" به خلقت و معنا کردن "امر" به موجودات داخل آسمانها از قبیل فرشته و یا ستاره، عنایت بسیاری لازم دارد که بدون دلیل روشن نمی توان از آن کلمات این معانی را اراده کرد و همچنین مقید کردن جمله عطف شده به دو روز که در جمله معطوف علیه مذکور بود، نیز دلیل می خواهد.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: مراد از امر آسمانها، تکلیف الهی متوجه به اهل هر آسمان است که همان ملائکه ساکن در آن باشد و معنای "وحی" همان معنای معروفش است. و معنای جمله این است که: خدای تعالی به اهل هر آسمانی و ملائکه ای که در آنند اوامری در باره عبادت وحی فرمود.

اشکال این وجه هم این است که اگر عبارت آیه شریفه "اوحي الى كل سماء" بود، باز ممکن بود بگوییم مراد از "وحی" همان وحی معمول است، ولی فرموده: "أَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ" و این عبارت با آن معنا آن طور که باید نمی سازد.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از امر آسمان، آن چیزی است که خدا از آسمان خواسته.

و این وجه در حقیقت به یکی از دو وجه قبلی رجوع می کند، چون اگر منظور از "وحی" خلق و ایجاد باشد، این وجه به وجه اول برمی گردد و اگر معنای معروفش باشد به وجه دومی برگشت می کند.

پس باید فکر دیگری کرد، و از آیات دیگر کمک گرفت، از آیه ای که در آن به امر آسمانها اشاره ای رفته، معنایی دقیق تر فهمیده می شود. اینک آن آیات:

ص: ۵۵۵

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۰۳.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۰۳.

۳- تفسیر تبیان، ج ۹، ص ۱۱۰.

"يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يُعْرِجُ إِلَيْهِ" (۱)، "اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ" (۲)، "وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ" (۳).

از آیه اولی استفاده می شود که آسمان مبدأ امری است که به وجهی از ناحیه خدای تعالی به زمین نازل می شود و آیه دوم دلالت دارد بر اینکه امر از آسمانی به آسمانی دیگر نازل می شود تا به زمین برسد و آیه سوم می فهماند که آسمانها راههایی هستند برای سلوک امر از ناحیه خدای صاحب عرش و یا آمد و شد ملائکه ای که حامل امر اویند، هم چنان که آیه "تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ" (۴) و آیه "فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ" (۵)، نیز تصریح دارند به اینکه امر خدا را ملائکه از آسمان به زمین می آورند.

و اگر مراد از "امر"، امر تکوینی خدای تعالی باشد که عبارت است از کلمه ایجاد، همان طور که از آیه "إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ" (۶) نیز استفاده می شود، در این صورت اگر آیات را به یکدیگر ضمیمه کنیم، و این معنا را افاده می کند که: منظور از امر الهی که در زمین اجرا می شود، عبارت است از خلقت و پدید آوردن حوادث که آن حوادث را ملائکه از ناحیه خدای صاحب عرش حمل نموده و در نازل کردنش طرق آسمان را طی می کنند، تا از یک یک آسمانها عبور داده و به زمین برسانند.

و به طوری که از آیه شریفه "حَتَّىٰ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقَّ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ" (۷) استفاده می شود: امر خدای تعالی را ملائکه هر آسمان حمل می کند و به ملائکه آسمان پایین تر تحویل می دهد، که در تفسیر سوره "سبا" پیرامون این معنا بحث شد. و نیز به طوری که از آیه شریفه "وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ" (۸)، و آیه شریفه

ص: ۵۵۶

- ۱- خدای تعالی امر را از آسمان تا زمین تدبیر می کند، و سپس به سوی آن صعود می نماید. سوره الم سجده، آیه ۵.
- ۲- الله آن کسی است که هفت آسمان و از زمین نیز مثل آن بیافرید که امر از بین آنها نازل می شود. سوره طلاق، آیه ۱۲.
- ۳- با اینکه ما بر بالای سر شما هفت طریقه خلق کردیم، آن وقت چگونه ما از خلق غافل می شویم. سوره مؤمنون، آیه ۱۷.
- ۴- ملائکه و روح در آسمانها به اذن پروردگارشان هر امری را نازل می کنند. سوره قدر، آیه ۴. [.....]
- ۵- در آن هر امر مقتضی تفصیل داده می شود. سوره دخان، آیه ۴.
- ۶- سوره یس، آیه ۸۳.
- ۷- سوره سبا، آیه ۲۳.
- ۸- چه بسیار فرشتگان که در آسمانهایند. سوره نجم، آیه ۲۶.

" لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَىٰ وَيُقَدِّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ " (۱)، استفاده می شود آسمانها مسکن ملائکه است.

در نتیجه امر خدا یک نسبت به تک تک آسمانها دارد، به اعتبار ملائکه ای که در آن ساکنند و نسبتی هم به هر فرقه از فرقه های ملائکه دارد، به اعتبار اینکه حامل آن امرند. و خداوند امر را به آنان تحمیل کرده، یعنی به ایشان وحی فرموده، چون در آیه " إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ " (۲)

امر خدای را قول خدا خوانده.

در نتیجه از آنچه گفته شد معلوم گردید که معنای آیه " وَ أَوْحَىٰ فِي كَلِمٍ سَمَاءٍ أَمْرَهَا " این شد که خدای سبحان در هر آسمانی امر الهی را که منسوب و متعلق به آن آسمان است به اهلش، یعنی ملائکه ساکن در آن، وحی می کند. و اما اینکه کلمه " یومین " در آیه ظرف باشد، هم برای خلقت آسمانهای هفتگانه، و هم برای این وحی، هیچ دلیلی از الفاظ آیه بر آن دلالت نمی کند.

وجه اینکه فرمود " سماء دنیا " را با " مصابیح " آراستیم.

" وَ زَيْنًا السَّمَاءِ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَ حِفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ " در این آیه شریفه کلمه " سماء " را مقید به دنیا کرد و فرمود: آسمان دنیا را با چراغهایی زینت دادیم تا دلالت کند بر اینکه آن آسمانی که قرارگاه ستارگان است، نزدیک ترین آسمان به کره زمین است، چون به حکم آیه " خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا " (۳) آسمانها طبقه طبقه و بعضی فوق بعضی دیگر قرار دارند.

و از ظاهر اینکه فرموده: آن را با چراغهایی زینت دادیم، و اینکه در آیه " إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ " (۴) صریحا فرموده که آن چراغها عبارتند از ستارگان، برمی آید که ستارگان، همه در آسمان دنیا و پایین تر از آن قرار دارند، و برای زمین مانند قندیلهایی هستند که آویزان شده باشند.

بعضی (۵) از مفسرین گفته اند: کواکب در همه آسمانها هست، ولی از آنجایی که برای مردم روی زمین چنین به نظر می رسد که در آسمان دنیا می درخشند، از این جهت آنها را زینت آسمان دنیا خواند. و این حرف صحیح نیست، برای اینکه اگر ستارگان در همه آسمانها

ص: ۵۵۷

۱- سخن ملائکه آسمانها به گوش آنان نمی رسد و اگر بخواهند گوش دهند از هر طرف به قهر رانده شوند. سوره صافات، آیه ۸.

۲- قول ما در باره هر چیزی که اراده اش کنیم این است که بگوییم باش. سوره نحل، آیه ۴۰.

۳- هفت آسمان را طبقه به طبقه آفرید. سوره ملک، آیه ۳.

۴- سوره صافات، آیه ۶.

۵- روح البیان، ج ۸، ص ۲۳۸.

پراکنده بودند، با در نظر گرفتن اینکه آسمان ها صاف و شفافند، باید ستارگان برای تمامی آسمان ها زینت باشند، نه تنها آسمان دنیا.

و اما اینکه آیه " أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا " (۱) ماه و خورشید را نور و چراغ هفت آسمان خوانده، دلیل نمی شود بر اینکه ماه و خورشید در هفت آسمان نور و چراغند، بلکه از آنجا که روی سخن با ما بوده که شب و روز از نور این دو کره استفاده می کنیم، آن دو را نور و چراغ نامیده. و در جای دیگر نیز فرموده: " وَ جَعَلْنَا سِرَاجًا وَ هَاجًا " (۲).

" و حفظاً" - یعنی و ما آسمانها را از شیطانها حفظ کردیم، هم چنان که در جای دیگر فرموده: " وَ حَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ " (۳).

" ذلك تقدير العزيز العليم" - این جمله اشاره به نظم و ترتیبی است که در سابق (آیات اواسط سوره که در باره آسمان و زمین و ستارگان بود) بحث شد.

گفتاری در تکمیل مطالب گذشته (راجع به آسمان ها و اینکه آسمان ها منزلگاه ملائکه است)

از آنچه گذشت چند نکته به دست آمد:

اول اینکه: آنچه از ظاهر آیات - البته فراموش نشود که می گوئیم ظاهر نه صریح - استفاده می شود این است که آسمان دنیا از بین آسمانهای هفتگانه عبارت است از آن فضایی که این ستارگان بالای سر ما در آن قرار دارند.

دوم اینکه: این آسمانهای هفتگانه نامبرده، همه جزو خلقت جسمانی اند و خلاصه همه در داخل طبیعت و ماده هستند، نه ما و رای طبیعت چیزی که هست این عالم طبیعت هفت طبقه است که هر یک روی دیگری قرار گرفته و از همه آنها نزدیکتر به ما، آسمانی است که ستارگان و کواکب در آنجا قرار دارند و اما آن شش آسمان دیگر، قرآن کریم هیچ حرفی در باره شان نزده، جز اینکه فرموده روی هم قرار دارند.

ص: ۵۵۸

۱- آیا نمی بینند چگونه خدا هفت آسمان را روی هم آفرید و ماه را در آنها نور و خورشید را چراغ کرد. سوره نوح، آیه ۱۵ و ۱۶.

۲- ما چراغی روشن درست کردیم. سوره نبأ، آیه ۱۳.

۳- ما آنها را از هر شیطانی رانده شده حفظ کردیم، مگر شیطانی که استراق سمع کند که بلافاصله شهابی روشن دنبالش می کند. سوره حجر، آیه ۱۷ و ۱۸.

سوم اینکه: منظور از آسمانهای هفتگانه، سیارات آسمان و یا خصوص بعضی از آنها از قبیل خورشید و ماه و غیر آن دو نیست.

چهارم اینکه: اگر در آیات و روایات آمده که آسمانها منزلگاه ملائکه است، و یا ملائکه از آسمان نازل می شوند، و امر خدای تعالی را با خود به زمین می آورند، و یا ملائکه با نامه اعمال بندگان به آسمان بالا می روند، و یا اینکه آسمان درهائی دارد، که برای کفار باز نمی شود و یا اینکه ارزاق از آسمان نازل می شود، و یا مطالبی دیگر غیر اینها، که آیات و روایات متفرق بدانها اشاره دارد، بیش از این دلالت ندارد که امور مزبور نوعی تعلق و ارتباط با آسمانها دارند. اما اینکه این تعلق و ارتباط نظیر ارتباطی که ما بین هر جسمی با مکان آن جسم می بینیم، بوده باشد، آیات و روایات هیچ دلالتی بر آن ندارد، و نمی تواند هم داشته باشد، چون جسمانیت مستلزم آن است که محکوم به نظام مادی جاری در آنها باشد، همان طور که عالم جسمانی محکوم به دگرگونی، تبدل و فنا و سستی است، آن امور هم محکوم به این احکام بشود.

آری امروز این مساله واضح و ضروری شده که کرات و اجرام آسمانی هر چه و هر جا که باشند، موجودی مادی و عنصری جسمانی هستند که آنچه از احکام و آثار که در عالم زمینی ما جریان دارد، نظیرش در آنها جریان دارد. و آن نظامی که در آیات شریفه قرآن برای آسمان و اهل آسمان ثابت شده و آن اموری که در آنها جریان می یابد، و در تفسیر آیات مورد بحث بدانها اشاره شد، هیچ شباهتی به این نظام عنصری و محسوس در عالم زمینی ما ندارد، بلکه به کلی منافی با آن است.

علاوه بر این، اصلا در روایات آمده: ملائکه از نور خلق شده اند و غذایشان تسبیح خدا است.

و اینکه خلقتشان چگونه است، و اینکه خلقت آسمانها و آسمانیان چطور است هیچ شباهت و ربطی با نظام جاری در زمین ندارد.

پس ملائکه برای خود عالمی دیگر دارند، عالمی است ملکوتی که (نظیر عالم مادی ما) هفت مرتبه دارد، که هر مرتبه اش را آسمانی خوانده اند و آثار و خواص آن مراتب را آثار و خواص آن آسمانها خوانده اند، چون از نظر علو مرتبه و احاطه ای که به زمین دارند، شبیه به آسمانند که آن نیز نسبت به زمین بلند است و از هر سو زمین را احاطه کرده و این تشبیه را بدان جهت کرده اند که درکش تا حدی برای ساده دلان آسان شود.

اشاره

در الدر المنثور است که ابن ابی شیبہ، عبد بن حمید، ابو یعلی و حاکم - وی حدیث را صحیح دانسته -، ابن مردویه، ابو نعیم، و بیهقی - هر دو در کتاب خود به نام دلایل -، و ابن عساکر از جابر بن عبد الله روایت آورده اند که گفت: روزی قریش دور هم جمع شده و گفتند: تحقیق کنید ببینید از همه شما دانایتر به سحر و کفایت و شعر کیست، برود نزد این مرد که بین جمع ما تفرقه افکنده و نظام ما را درهم و برهم کرده و به دین ما بدگویی می کند، تا با او حرف بزنند ببیند چه جواب می شنود. همگی گفتند: ما به جز عتبه بن ربیعہ کسی را دانایتر از خود سراغ نداریم، رو به عتبه کردند و گفتند: ای ابو ولید، برخیز و نزد این مرد برو.

عتبه نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده، گفت: ای محمد! تو بهتری یا پدرت عبد الله؟ تو بهتری یا جدت عبد المطلب؟ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هیچ نگفت. دو باره عتبه گفت: اگر می پنداری که نامبردگان از تو بهتر بودند، باید قبول کنی که بت پرستی آنان نیز درست بوده و تو به ناحق بت ها را عیب می گویی. و اگر می پنداری تو بهتر از آنان، پس حرف بزن تا بشنویم.

به خدا سوگند ما برای قومت هیچ فرزندی شوم سراغ نداریم که شوم تر از تو باشد. تو جمع ما را پراکندی، امور منظم ما را از هم گسیختی، دین ما را مورد حمله و عیب جویی قرار دادی. تو ما را در بین عرب رسوا ساختی، تا آنجا که در بین همه عرب شایع شد که در قریش ساحر و کاهنی پیدا شده و به خدا سوگند ما دیگر هیچ راه چاره ای برایمان نمانده، مگر اینکه بی خبر و ناگهان دست به اسلحه برده، به جان یکدیگر بیفتیم. هان ای مرد! بگو تا اگر احتیاجات فزونی گرفته برایت پول جمع آوری کنیم، آن قدر که از تمامی افراد قریش توانگرتر شوی و مرد یگانه قریش گردی، و اگر شهوتت گل کرده، بگو تا هر زنی از قریش می خواهی هر چند ده زن باشد برایت بگیریم.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: تمام شد؟ گفت: بله، دیگر حرفی ندارم. فرمود: "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ حَم تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ" و هم چنان آیات این سوره را خواند تا رسید به این آیه "فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ".

عتبه گفت: دیگر بس است. آیا غیر از اینها سخنی نداری؟ فرمود: نه. عتبه نزد

قریش شد پرسیدند: چه خبر آوردی؟ گفت: من آنچه را که احتمال می‌دادم شما بخواهید به او بگویید همه را گفتم، دیگر چیزی فروگذار نکردم. پرسیدند جوابت را داد؟ گفت به آن بتی که بچه‌های قبیله ما آن را نصب کردند، من از گفتار او چیزی نفهمیدم، جز این جمله را که گفت "أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَهُ مِثْلَ صَاعِقِهِ عَادٍ وَ ثَمُودَ"، گفتند: وای بر تو مگر او به غیر عربی حرف می‌زد که نفهمیدی؟ گفت: نه به خدا سوگند عربی حرف می‌زد، اما من به جز قضیه صاعقه چیزی از او نفهمیدم (۱).

مؤلف: این روایت در الدر المنثور از چند کتاب دیگر نیز قریب به همین مضمون نقل شده و در بعضی از طرق آمده که قریش پرسیدند: ابا ولید! چه خبر آوردی؟ در پاسخ گفت: به خدا سوگند کلامی از او شنیدم که تا کنون مثل آن را نشنیده بودم. به خدا سوگند نه شعر بود، نه سحر بود، و نه کفایت، و باز به خدا سوگند می‌خورم این کلامی که من از او شنیدم، به زودی موجی در دنبال خواهد داشت. و در بعضی دیگر از آن طرق مطالبی دیگر آمده.

و در اینکه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در پاسخ ولید بن مغیره نیز آیات اول- این سوره را خواند، روایاتی هست که- ان شاء الله- در تفسیر سوره "مدر" ، در ذیل آیه "ذُرْنِي وَ مَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا..." از نظر شما خواهد گذشت.

چند روایت حاکی از گفتگوی یهودیان با رسول الله (صلی الله علیه و آله) در باره خلقت شش روزه زمین و آسمان ها، و بیان ضعف آنها

و در همان کتاب آمده که: ابن جریر، از ابو بکر روایت کرده که گفت: یهود نزد رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شدند و گفتند: ای محمد! به ما خبر ده ببینیم خداوند در این ایام ششگانه چه خلق کرده؟ فرمود: در روز یکشنبه و دو شنبه زمین را و در سه شنبه کوه ها را و در چهارشنبه شهرها و ارزاق و نهرها و آبادیها و خرابیها را. و در پنجشنبه تا سه ساعت از روز جمعه در ساعت اول اجل ها و در ساعت دوم آفت ها و در ساعت سوم آدم را آفرید. گفتند: اگر تکمیلش کنی درست گفتی. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فهمید منظورشان چیست، خشمگین شد و در نتیجه آیه "وَ مَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ فَاصْبِرْ عَلٰی مَا يَقُولُونَ" نازل گشت (۲).

مؤلف: قریب به این مضمون از ابن عباس، عبد الله بن سلام، مکرمه و دیگران روایت شده (۳). و در بعضی از اخبار شیعه نیز آمده. و اینکه در این روایت یهودیان گفتند: درست گفتی اگر تکمیلش کنی، منظور یهود این بوده که آن جناب بر طبق عقاید یهودیان بفرماید: و روز].

ص: ۵۶۱

۱- الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۵۸. (۲ و ۳) الدر المنثور، ج ۵، ص ۳۶۰. [...]

شنبه که خدای تعالی از کار خلقت فارغ شد استراحت کرد و به این جهت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ناراحت شد.

و از نظر ما این روایات بوی جعل می دهد، به چند دلیل:

اول اینکه: در این روایات آمده که یهود پاسخ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را پسندید و آن را موافق عقاید خود یافت، در حالی که موافق نیست زیرا در تورات در سفر تکوین آمده که: خدای تعالی نور و ظلمت و شب و روز را در یکشنبه آفرید و آسمان را در دوشنبه، و زمین و دریاها و گیاهان را در سه شنبه، و خورشید و ماه و ستارگان را در چهارشنبه و جنبندگان دریا و مرغان را در پنجشنبه و حیوانات صحرا و انسان را در جمعه، و در نتیجه در روز شنبه به فراغت و استراحت پرداخت.

در اینجا ممکن است کسی بگوید: از کجا که تورات امروز و تورات زمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یکی بوده، ممکن است با آن فرق داشته باشد، لیکن این اشکال وارد نیست.

دوم اینکه: پدید آمدن روزهای هفته که عبارت است از یک روز با شب همان روز، مولود حرکت وضعی زمین به دور محور خودش است که از هر یک بار که به دور خود دور می زند، یک شب و یک روز پدید می آید، چون همیشه یک طرفش رو به خورشید است و یک طرفش پشت به خورشید. بنا بر این دیگر چه معنا دارد که قبل از آنکه خدای تعالی آسمانها و آسمانیان و زمین را خلق کرده و آن را کره ای دوار و متحرک ساخته باشد، شنبه و یکشنبه ای وجود داشته باشد؟ نظیر این اشکال در خلقت آسمانها نیز می آید، که قبل از خلقت آن و خلقت آسمانها که یکی از آنها خورشید است، دوشنبه ای وجود داشته باشد.

سوم اینکه: در این روایات یک روز را برای خلقت کوه ها قرار داده و حال آنکه خلقت کوه ها تدریجی بوده. و همچنین نظیر این اشکال در خلقت شهرها و نهرها و رزقها وارد است، چون آنها نیز به تدریج درست شده، نه در یک روز.

روایاتی در باره آغاز خلقت عالم

و در روضه کافی به سند خود از محمد بن عطیه از امام ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده که فرمود: خدای تعالی نخست آن ماده ای را که تمامی اشیاء را از آن درست کرده، بیافرید و آن عبارت بود از آب که تمامی اشیاء را مولود آن دانسته، ولی دیگر برای آب نسبتی و ماده ای که خلقتش را به آن نسبت دهد قرار نداده. و از جمله چیزهایی که از آب خلق کرده باد است.

خدای تعالی باد را که از آب پدید آورد، بر آب مسلط کرد، تا شکم آب را پاره کند و

آب را بر هم زند تا کف کند، آن قدر که خود خدا می خواست کف کند، سپس از آن کف زمینی سفید و پاکیزه که در آن هیچ بلندی و پستی و هیچ سوراخ و برآمدگی و هیچ درخت نبود، درست کرد و آن گاه آن را در هم پیچیده روی آب قرار داد.

و سپس از آب آتش را بیافرید، آتش نیز شکم آب را باز کرده و آن را بر هم زد، تا بخار و دودی از آن برخاست، آن قدر که خود خدا می خواست برخیزد و سپس از آن دود آسمانی صاف و شفاف بیافرید، که در آن هیچ برآمدگی و سوراخی نبود، این است که می فرماید: "وَالسَّمَاءِ وَ مَا بَنَاهَا" (۱).

مؤلف: در این معنا روایاتی دیگر نیز هست. و ممکن است مضمون آنها را و نیز مضامین آیات را به فرضیات مسلمه علوم امروزی تطبیق کرد، فرضیاتی که در باره آغاز خلقت عالم و هیات آن دارند، چیزی که هست از آنجایی که حقایق قرآنی را نمی توان با حدس و فرضیات علمی محدود کرد، لذا متعرض این تطبیق نشدیم، بله اگر روزی این فرضیات آن قدر قطعی و مسلم شد که به صورت برهان علمی درآمد، آن وقت ممکن است در مقام تطبیق آن با آیات قرآنی درآمد.

و در نهج البلاغه است که: یکی از شواهد خلقت او، آفرینش آسمانها است که بدون پایه و ستونی استوار و پا بر جا است. خدای سبحان آنها را دعوت کرد، بدون درنگ و به فوریت اجابت کردند، در حالی که مطیع و معترف به ربوبیتش بودند و اگر اقرار آنها به ربوبیت خدای تعالی نبود و به اطاعتش گردن ننهاده بودند، خدای تعالی آنها را محل عرش خود نمی کرد، و مسکن فرشتگان خویش و محل صعود کلمه طیب و عمل صالح بندگانش نمی ساخت (۲).

و در کتاب کمال الدین به سندی که به فضیل رسان دارد، از او روایت کرده که گفت: محمد بن ابراهیم نامه ای به امام صادق (علیه السلام) نوشت و در آن عرضه داشت: ما را از فضل و برتری که شما اهل بیت دارید خبر بده. امام صادق (علیه السلام) در پاسخش نوشت: ستارگان امان اهل آسمان هستند، به طوری که اگر از بین بروند، وعده ای که به اهل آسمان داده شده فرا می رسد و همه نابود می گردند و رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: اهل بیت من هم امان اهل زمینند، اگر اهل بیت من از زمین رخت بر بندد، آن وعده ای

ص: ۵۶۳

۱- روضه کافی، ج ۸، ص ۹۴، ح ۶۷.

۲- نهج البلاغه (صبحی الصالح)، خطبه ۱۸۲.

که خدا داده، به امت من خواهد رسید (۱).

مؤلف: این معنا در روایات بسیاری وارد شده.

و در بحار از کتاب الغارات و او به سند خود از ابن نباته، روایت کرده که گفت: از امیر المؤمنین (صلی الله علیه و آله) پرسیدند: فاصله بین زمین و آسمان چقدر است؟ فرمود به قدری که چشم کار کند و به مقداری که نفرین مظلوم بالا رود (۲).

مؤلف: و این پاسخ امام (علیه السلام) از لطائف کلمات آن جناب است که هم به ظاهر آسمان اشاره کرده و هم به باطن آن که بیانش گذشت.

ص: ۵۶۴

۱- کمال الدین، ج ۱، ص ۲۰۵، ح ۱۷.

۲- بحار الأنوار، ج ۵۵، ص ۹۳، ح ۱۴.

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ (۱۳) إِذْ جَاءَهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (۱۴) فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَو لَعَمْرُؤِ أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۱۵) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصِرًا فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى وَ هُمْ لَا يُنصِرُونَ (۱۶) وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمُ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (۱۷)

وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ (۱۸) وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ (۱۹) حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۰) وَ قَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَ هُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (۲۱) وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَوْتُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَ لَا أَبْصَارُكُمْ وَ لَا جُلُودُكُمْ وَ لَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ (۲۲)

وَ ذَلِكَمُ ظُنُّكُمْ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصِْبْكُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳) فَإِنْ يَضْرِبُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ وَ إِنْ يَشَاءُ تَعْبَثُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ (۲۴) وَ قَيَضْنَا لَهُمْ قُرْنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَ الْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ (۲۵)

با این حال اگر باز هم رو گردانیدند پس بگو من شما را از صاعقه ای چون صاعقه عاد و ثمود انذار می کنم (۱۳).

آن زمان که رسولان به سویشان آمدند هم در عصر خودشان و هم بعد از ایشان و همه همین را گفتند که بجز الله نپرستید گفتند اگر پروردگار ما می خواست فرشته ای به عنوان رسول می فرستاد به همین دلیل ما به آنچه شما بدان فرستاده شده اید کافریم (۱۴).

اما عاد که در زمین بدون حق استکبار ورزیدند و گفتند کیست که نیرومندتر از ما باشد؟ (شگفتا) مگر ندیدند که آن خدا که ایشان را خلق کرد نیرومندتر از ایشان است؟ که (اینچنین) آیات ما را انکار می کنند (۱۵).

نتیجه این انکارشان آن شد که ما بادی سموم و تند بر آنان فرستادیم آن هم در ایامی نحس تا بچشانند به ایشان عذاب خواری را در زندگی دنیا در حالی که عذاب آخرت خوارکننده تر است و دیگر یاری نخواهند شد (۱۶).

و اما ثمود؟ ما آنها را نیز هدایت کردیم اما به اختیار خود کوری را بر هدایت ترجیح دادند نتیجه اش هم این شد که عذاب خواری، ایشان را بگرفت به خاطر آن اعمالی که می کردند (۱۷).

البته در بین آنان کسانی را که ایمان آوردند و پرهیز داشتند نجات دادیم (۱۸).

و روزی که اعدای خدا به طرف آتش محشور می شوند در یک جا جمع می گردند تا بعدی ها به قبلی ها ملحق شوند (۱۹).

تا آنکه نزدیک آتش آیند آنجا گوش و چشم و پوست بدنشان به آنچه کرده اند شهادت می دهند (۲۰).

به پوست بدن خود می گویند چرا علیه ما شهادت دادید می گویند خدایی که هر چیز را به زبان می آورد ما را به زبان آورد و همو است که شما را در اولین بار در دنیا خلق کرد و به سوی همو بازگشت می کنید (۲۱).

و شما که گناه خود را پنهان می کردید از این جهت نبود که از شهادت گوش و چشم و پوست خود پروا داشتید بلکه خیال می کردید که خدا از بسیاری از کارهایتان بی خبر است (۲۲).

و همین پندار که نسبت به پروردگار خود داشتید شما را هلاک کرد و از زیانکاران ساخت (۲۳).

حال اگر مرد آن هستند که تحمل عذاب کنند جایشان آتش است تحمل آن بکنند و اگر به التماس و استرضا بیفتند خدا هرگز از ایشان راضی نخواهد شد (۲۴).

ما قرینان خوبی را که می توانستند داشته باشند به قرینان بدی تبدیل کردیم تا آنچه را دارند و آنچه را که آرزویش را دارند در نظرشان جلوه دهند و فرمان عذاب خدا بر آنان حتمی شد آن چنان که در امت های گذشته از جن و انس حتمی شد چون که اینگونه امت ها زیانکار بودند (۲۵).

بیان آیات انذار به عذاب دنیوی، عذابی مثل صاعقه عاد و ثمود که پیامبران به سویشان رفتند و ...

اشاره

این آیات هم متضمن انذار به عذاب دنیوی است که قوم عاد و ثمود به کیفر کفرشان به پیغمبران و انکارشان به آیات خدا به آن مبتلا شدند و هم عذاب اخروی که به زودی دشمنان خدا از اهل جحود که کلمه عذاب در حقشان محقق شده به آن مبتلا می شوند. و در آن اشاره ای هم به این معنا هست که چگونه خداوند در دنیا گمراهشان کرد و چگونه در آخرت اعضای بدنشان را به زبان می آورد.

"فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ" در مجمع البیان می گوید: کلمه "صاعقه" به معنای هلاک کننده از هر چیز است (۱).

و راغب از بعضی از اهل لغت نقل کرده که گفته اند: "صاعقه" سه جور معنا می دهد: یکی مرگ که در جمله "فَصَيِّقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ"، و جمله "فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ" به این معنا است.

دوم عذاب که در آیه "أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَ ثَمُودَ" به این معنا آمده. سوم آتش که در آیه "وَ يُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ" به این معنا آمده است (۲).

لیکن آنچه را که راغب معنای کلمه "صاعقه" دانسته، معنای آن نیست، بلکه آثاری است از معنای آن، چون معنای "صاعقه" صدای بسیار شدیدی است که در فضا بیچد و به دنبالش یا آتش باشد، یا مرگ، و یا عذاب. پس صاعقه یک چیز است، و آن سه معنا از آثار آن است.

و بنا بر آنچه گذشت صاعقه بر دو عذابی که بر عاد و ثمود نازل شد منطبق می شود، چون یکی از آن دو باد سخت بود و دیگری صدای بلند. و اگر فرمود: "أَنْذَرْتُكُمْ - شما را انذار".

ص: ۵۶۷

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹.

۲- مفردات راغب، ماده "صعق".

کردم" با اینکه باید می فرمود: شما را انذار می کنم، برای این است که حتمی بودن آن عذاب را برساند.

وجه اینکه از هود و صالح (علیه السلام) با صیغه جمل "الرسل" یاد کرد

"إِذْ جَاءَتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ ..."

کلمه "اذ- زمانی که" ظرف است برای صاعقه دوم، چون انذار به صاعقه در حقیقت انذار به وقوع و فرا رسیدن آن است، در نتیجه معنای آیه این است: من شما را هشدار می دهم از صاعقه ای، مانند صاعقه ای که در قوم عاد و ثمود بیامد ...

و اگر آمدن را به "رسل" نسبت داده که صیغه جمع است، با اینکه رسول عاد و رسول ثمود دو تن بودند، یکی هود و یکی هم صالح "علیهما السلام"، به این اعتبار است که رسولان خدا همه به یک دین دعوت می کنند، در نتیجه هر کدام را که در نظر بگیریم، هر چند در یک قوم خاصی مبعوث شده، ولی در حقیقت در همه بشر مبعوث شده است.

و بر همین حساب کسی که یک پیغمبر را تکذیب کند، در حقیقت همه را تکذیب کرده، و لذا می بینیم خدای عز و جل در آیه "كَذَّبَتْ عَادُ الْمُرْسَلِينَ" (۱) و آیه "كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ" (۲) و آیه "كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ" (۳) و نیز آیاتی دیگر تکذیب یک پیغمبر را تکذیب همه انبیا دانسته است.

و اینکه بعضی (۴) از مفسرین گفته اند: اطلاق کلمه "رسل" که جمع است بر هود و صالح (علیه السلام) از باب اطلاق صیغه جمع بر کمتر از سه نفر است، و این رقم اطلاق شایع است، و از همین باب است که در جمله "إِذْ جَاءَتْهُمْ" ضمیر جمع را به دو قوم برگردانده "حرف درستی نیست، برای اینکه اطلاق کلمه جمع بر دو نفر صحیح نیست، و برگرداندن ضمیر جمع در جمله "إِذْ جَاءَتْهُمْ" به دو قوم عاد و ثمود، هم از این باب نیست، بلکه از این جهت است که دو قوم عاد و ثمود هر چند دو قوم بودند، ولی جمعیتی را تشکیل می دادند، و به این جهت باید ضمیر جمع به آنها برگردد.

"مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ" - منظور از آمدن پیامبران از پیش رو، و از پشت سر این است که: پیامبران از هر سو به سوی ایشان آمدند. و استعمال این دو جهت در همه جهات شایع است. و بعضی جایز دانسته اند که مراد از "بین ایدیهم" آینده و مراد از "و من خلفهم"

ص: ۵۶۸

۱- قوم عاد همه مرسلین را تکذیب کردند. سوره شعراء، آیه ۱۲۳.

۲- قوم ثمود همه مرسلین را تکذیب کردند. سوره شعراء، آیه ۱۴۱.

۳- قوم لوط مرسلین را تکذیب کردند. سوره شعراء، آیه ۱۶۰.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۰.

گذشته باشد و جمله "جاءتْهُمْ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ"، کنایه باشد از اینکه انبیا این دو قوم را از هر راهی که ممکن بود دعوت کردند، گاهی در خلوت و گاهی در جلوت، گاهی تک تک و گاهی در مجلس عمومی، گاهی به دادن بشارت و گاهی به دادن اندرز و هشدار اما همه آنان به یک چیز دعوت می کردند و به همین جهت آمدن اینطوری آنان در جمله بعد تفسیر شده به "أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ" یعنی به دین توحید.

"قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً" - این جمله پاسخی است که مردم به رسالت انبیا داده اند که اگر خدا می خواست رسولی نزد ما بفرستد، فرشته ای را می فرستاد. در سابق هم نظیر این پاسخ از کفار به انبیا (علیه السلام) مکرر گذشت و این پاسخ اساسی به جز انکار پیامبر شدن بشر ندارد.

"فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ" - این جمله به خاطر حرف "فا" که بر سر آن آمده، فرع و نتیجه نفی است که از جمله قبلی استفاده می شد و معنایش این است که: حال که خدا نخواست و فرشته ای به عنوان رسول برای ما نفرستاد، ناگزیر ما به آنچه شما بدان ارسال شده اید، یعنی به دین توحید، کافریم.

"فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ ..."

در این آیه شریفه حال هر یک از دو طایفه را جداگانه شرح می دهد که در اثر کفر چه وزر و وبالی گریبانشان را گرفت. و کلمه "بغیر الحق" قیدی توضیحی است، چون استکبار در زمین دو جور نیست، یکی به حق و یکی به غیر حق، پس آوردن آن جز برای توضیح نمی تواند باشد. و بقیه الفاظ آیه روشن است.

"فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ ..."

کلمه "صرصر" هم به باد سخت و سمی تفسیر شده و هم به باد بسیار سرد، و هم به باد پر سر و صدا، که قهرا مستلزم سخت وزیدن نیز هست. و کلمه "نحسات" - به کسره حاء - صفت مشبیه از ماده "نحس" است، که ضد "سعد" است. و "ایام نحسات" یعنی ایام شوم.

بعضی (۱) هم گفته اند: "ایام نحسات" به معنای روزهای غباری و خاک آلود است، به طوری که مردم یکدیگر را نبینند. آیه شریفه "فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُمِطٌّ لَنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ" (۲).

ص: ۵۶۹

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۳.

۲- همین که آن را دیدند که از کرانه بیابانهایشان به طرفشان می آید، گفتند: این باد می آید تا بر ما باران ببارد، ولی چنین نیست، این همان عذابی است که تا کنون می گفتید پس چه شد آن عذاب؟ این بادی است که در آن عذابی دردناک است. سوره احقاف، آیه ۲۴.

" وَ هُمْ لَا يُنصِرُونَ " - یعنی هیچ نجات دهنده ای نیست که نجاتشان دهد، و هیچ شفیع نیست تا شفاعتشان کند. و بقیه الفاظ جمله روشن است.

" وَ أَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى ... "

مراد از هدایت تمود، نشان دادن راه سعادت و دلالتشان بر حق است، به اینکه اعتقاد حق و عمل به آن اعتقاد را برایشان بیان کرد. و مراد از اینکه فرمود: " کوری را بر هدایت استحاب کردند " این است که آن را بر این مقدم داشتند و از بین این دو، کوری را اختیار کردند. و بعید نیست که کلمه " استحاب " متضمن این معانی باشد و به همین جهت به وسیله کلمه " علی " مفعول دوم را گرفته و گرنه اگر متضمن نبود، کلمه " استحاب " معنای اختیار و ایثار را افاده نمی کرد.

و مراد از " عمی "، گمراهی است، که به استعاره آن را کوری نامیده. و در اینکه در مقابل کوری هدایت را قرار داده، اشاره ای است که هدایت خود برای انسان بینایی است، هم چنان که ضلالت کوری است. و کلمه " هون " مصدر و به معنای ذلت است، و اگر عذاب را با این کلمه وصف کرد، با اینکه باید می فرمود: " عذاب المهین - عذاب خوار کننده "، برای این است که مبالغه در خواری را افاده کند. ممکن هم هست کلمه " ذی " در تقدیر گرفته، بگوییم تقدیر آیه " فاخذتهم صاعقه العذاب ذی الهون - پس صاعقه عذاب دارای مذلت ایشان را بگرفت " می باشد.

و معنای آیه این است که: اما قوم تمود، پس ما ایشان را بر طریق حق دلالت کردیم و هدایت را با جدا کردنش از ضلالت به ایشان شناساندیم، پس ایشان ضلالت را که در حقیقت کوری است بر هدایت که خود بینایی برای انسانهاست، ترجیح دادند، پس صیحه عذاب دارای مذلت ایشان را گرفت، و یا عذاب ایشان را گرفت - البته در صورتی که " صاعقه " به معنای عذاب و اضافه آن بر کلمه " عذاب " بیانیه باشد - و این عذاب به خاطر اعمال و کفری است که مرتکب شدند.

" وَ نَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ " ضمیمه نمودن تقوی به ایمان و تعبیر از تقوی به عبارت " وَ كَانُوا يَتَّقُونَ " که به خاطر کلمه " کانوا " استمرار را می رساند، برای آن است که بفهماند این دسته بین عمل صالح و ایمان جمع می کردند، هم آن را داشتند و هم این را، و این جمع کردن سبب نجاتشان از عذاب انقراض شد، طبق آن وعده ای که خدای تعالی داد و فرموده بودَ كَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ "

(۱) و از ظاهر امر چنین برمی آید که آیه شریفه مربوط به هر دو داستان و متمم هر دو باشد، هر چند که از ظاهر کلام مفسرین برمی آید که تنها مربوط به داستان دوم دانسته اند.

مراد از حشر دشمنان خدا به سوی آتش

" وَ يَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ " کلمه " يحشر " مضارع مجهول از " حشر " است و - به طوری که راغب گفته (۲) - به معنای آن است که جمعیتی را از خانه و یا قرارگاهشان به زور بیرون کنند برای رفتن به جنگ و یا امثال آن. و کلمه " یوزعون " نیز مضارع مجهول است، از ماده " وزع " و این کلمه به معنای آن است که جلو جمعیت را بگیری تا آخرش به آن ملحق شود، و همه یک جا جمع شوند.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: مراد از حشر دشمنان خدا به سوی آتش این است که ایشان را از قبرها به سوی محشر بیرون کنند تا در آنجا بازخواست شوند و به حسابشان رسیدگی شود. و اگر آتش را هدف این حشر قرار داده، برای این است که عاقبت بازخواست و حسابشان آتش است، (و خلاصه از اعمالی که کرده اند معلوم است که چه سرانجامی دارند) و دلیل بر معنای مزبور این است که دنبالش مساله شهادت دادن اعضای بدن ایشان را آورده، و گواهی خواستن از اعضای بدن کفار قبل از دستور به داخل شدن در آتش است.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: مراد از حشر آنها به سوی آتش، خود آتش است و ممکن است مساله شاهد گرفتن اعضا دو جا صورت بگیرد. یکی در موقف حساب و یکی هم در پرتگاه جهنم. ولی این تفسیر همان طور که می بینید بی اشکال نیست.

و مراد از " أَعْدَاءُ اللَّهِ - دشمنان خدا " - به طوری که گفته (۵) شده - مشرکین هستند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را تکذیب کردند، نه مطلق کفار، به دلیل اینکه دنبالش می فرماید: " وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ " (۶) و ما می دانیم که تمامی کفار معاصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) هلاک نشدند، بلکه تنها از مشرکین و آن هم تکذیب کنندگان بودند که هلاک شدند.

ص: ۵۷۱

۱- سوره روم، آیه ۴۷.

۲- مفردات راغب، ماده " حشر ". [.....]

۳- روح البیان، ج ۸، ص ۲۴۷.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۴.

۵- جامع احکام القرآن، ج ۱۵، ص ۳۵۰.

۶- آن فرمانی که در امت های گذشته صادر شد در حق ایشان محقق گشت. سوره حم سجده، آیه ۲۵.

توضیح راجع به شهادت اعضاء و پوست بدن آدمی علیه او در قیامت، و جوهی که در این باره گفته شده است

" حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤُهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَ أَبْصَارُهُمْ وَ جُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ " کلمه " ما " در جمله " إِذَا مَا جَاؤُهَا " زایده است، که تنها خاصیت تاکید را دارد، و ضمیر " ها " در آن جمله به آتش برمی گردد.

و شهادت دادن اعضاء بدن، و یا قوای بدن آدمی در روز قیامت به این است که آنچه از اعمال زشت که از صاحبش دیده، بشمارد و از آن خبر دهد، چون اگر تحمل شهادت، یعنی دیدن اعمال صاحبش در حین عمل و تشخیص اینکه این عمل گناه است، نباشد، شهادت در قیامت معنا ندارد. پس معلوم می شود در دنیا اعضاء بدن آدمی، نوعی درک و علم و بینایی دارند و اگر تحمل شهادت در هنگام عمل نداشته باشند و تنها خدا در روز قیامت چنین شعوری و نطقی به اعضا بدهد و در آن روز عالم شود به اینکه صاحبش چه کارهای زشتی کرده و یا در آن روز خدای تعالی زبانی و صوتی برای اعضا قرار دهد، تا بتواند شهادت دهد هر چند شعور نداشته باشد، چنین چیزی (هر چند در جای خود ممکن است)، اما اطلاق شهادت بر آن صحیح نیست، و در قیامت با این چنین شهادتی حجت بر بنده خدا تمام نمی شود پس همان طور که گفتیم، از کلمه شهادت فهمیده می شود اعضاء بدن آدمی نوعی درک و شعور و زبان دارند.

و اینکه بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: " خدای تعالی در روز قیامت برای اعضاء بدن انسانها علم و قدرت بر حرف زدن خلق می کند، و در نتیجه خبر می دهند که صاحبشان چه گناهایی کرده و شهادت در آیه به این معنا است " و نیز اینکه بعضی (۲) دیگر گفته اند: " خدای تعالی در کنار اعضاء بدن صدایی خلق می کند که معنای آن آواز شهادت به رفتار صاحب عضو است ". و نیز اینکه بعضی (۳) دیگر گفته اند: " اصلا کلمه شهادت در این آیه به معنای دلالت حال است، یعنی حال و روز هر کس شهادت می دهد که او فلان گناه را کرده " درست نیست، (زیرا این معانی را شهادت نمی گویند).

و از ظاهر آیه برمی آید که شهادت گوش و چشم عبارت است از گواهی دادن به آن مشهوداتی که در دنیا تحمل کرده بودند، هر چند که معصیت خود آن اعضا نباشد. و خلاصه نمی خواهد بفرماید هر عضوی به گناهایی شهادت می دهد که صاحبش به وسیله خود آن عضو مرتکب شده، بلکه هر عضوی به گناهان سایر اعضا نیز شهادت می دهد، مثلا گوش شهادت می دهد که من آیات خدا را که تلاوت می شد شنیدم، ولی صاحب من از آن اعراض کرد و یا

ص: ۵۷۲

۱- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۱۱۵.

۲- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۱۱۵.

۳- تفسیر فخر رازی، ج ۲۷، ص ۱۱۵.

من از زبان صاحبم شنیدم که کفر می گفت. و نیز چشم شهادت می دهد که من آیات داله بر وحدانیت خدای تعالی را دیدم، اما صاحبم آنها را ندیده گرفت. و یا من از صاحبم دیدم که به غیبت گوش می داد و یا به سایر چیزهایی که شنیدنش حرام است گوش می داد. بنا بر این آیه مورد بحث همان را می فرماید که آیه شریفه "إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصِيرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئَلًا" (۱) در مقام بیانش است.

و بر این اساس، شهادت گوشها و چشمها با شهادت پوستها مختلف می شود، چون گوش و چشم می توانند علیه سایر اعضا نیز شهادت دهند، هر چند که خود آنها مباشرتی در آن گناه نداشته باشند، ولی پوست به خاطر نداشتن شنوایی و بینایی تنها می تواند به گناهی شهادت دهد که خودش آلت و ابزار انجام آن بوده باشد و به همین جهت است که در آیه بعدی، اشخاص تنها به پوستها اعتراض می کنند که تو چرا علیه من شهادت دادی؟ یعنی تو که چشم و گوش نیستی که گناهان سایر اعضا را هم بینی و بشنوی.

و مراد از "جلود- پوستها" از آنجایی که در آیه شریفه قیدی برایش ذکر نشده، مطلق پوست بدن است که می تواند به خیلی از گناهان شهادت دهد، گناهانی که جز با داشتن پوست بدن انجام نمی شود، مانند زنا و امثال آن. البته ممکن هم هست در این صورت شهادت جلود را عمومیت داده، بگوییم: همین یک شهادت شامل شهادت دستها و پاها که در آیه "الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" (۲) نیز می شود هر چند که این احتمال بعید است.

بعضی (۳) از مفسرین گفته اند: هر چند که قیدی برای جلود نیاورده و نفرموده پوست کدامیک از اعضا ولی مطلق پوست هم مراد نیست، بلکه تنها پوست آلت تناسلی منظور بوده، که به خاطر رعایت ادب نام آن را نبرده.

"وَقَالُوا لَإِجْلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا" این جمله عتاب و اعتراضی است از گنهکاران به پوست بدنشان که چرا علیه ما شهادت دادید. بعضی از مفسرین (۴) گفته اند: اعتراض نیست، بلکه استفهام تعجبی است، و

ص: ۵۷۳

۱- به درستی که گوش و چشم و دل، همه اینها روزی مورد بازخواست قرار خواهند گرفت. سوره اسری، آیه ۳۶.

۲- سوره یس، آیه ۶۵.

۳- تفسیر منهج الصادقین، ج ۸، ص ۱۸۱.

۴- مجموعه من التفاسیر، ج ۵، ص ۳۸۰.

می خواهند برای رفع تعجب خود از اینکه پوست بدن هم زبان دارد، سبب آن را بپرسند. و اگر این سؤال را تنها از پوست بدن خود می کنند، نه از گوش و چشم خود، با اینکه آن دو نیز علیه ایشان شهادت داده اند، برای این است که شهادت دادن چشم و گوش خیلی تعجب آور نیست، چون عینا نظیر شهادت دادن گواهان علیه دیگران است. چشم و گوش هم علیه سایر اعضاء شهادت می دهند. این عجب است که پوست بدن علیه خودش شهادت دهد، و آن گناهی را که به وسیله خودش ارتکاب شده بر ملا بسازد.

بعضی»

از مفسرین گفته اند: بدین جهت تنها نام جلود را آورده که گنهکاران را بیشتر رسوا کند، مخصوصا اگر مراد از جلود پوست آلت تناسلی باشد. مفسرین دیگر وجوه دیگری را نیز ذکر کرده اند. (۱)

توضیح جمله: " أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ " که جواب اعضاء و پوست بدن در جواب آدمیان که می گویند: " لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا؟ " می باشد

" قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ ... "

برگرداندن ضمیر عقلاء به اعضاء و جوارح، برای این است که مقام، مقامی است که اعضاء و جوارح جزء عقلاء حساب شده اند، چون نسبت شهادت و نطق به آنها داده و این دو از شؤون عقلاء است، و بدین جهت فرموده: " قالوا- گفتند "، و گرنه باید می فرمود " قالت ".

حال بینیم معنای " نطق " چیست؟ آنچه از معنای این کلمه قدر متیقن است، این است که هر جا بطور حقیقت استعمال شود، نه بطور مجاز، معنایش اظهار ما فی الضمیر است از راه زبان و سخن گفتن. و چنین معنایی محتاج به این است که ناطق علمی داشته باشد و بخواهند آن را برای غیر خود فاش سازد. راغب می گوید کلمه " نطق " هیچ وقت در غیر انسان استعمال نمی شود، مگر به طور تبعی و به نوعی از تشبیه (۲). و از ظاهر سیاق آیات و الفاظ " قول "، " تکلم "، " شهادت "، " نطق " که در آنها آمده، این است که مراد از این الفاظ نطق به معنای حقیقی کلمه است، نه به معنای مجازی.

پس شهادت اعضاء یک مجرم، در حقیقت نطق و تکلم واقعی است که از علمی ناشی شده که قبلا آن را تحمل کرده است، به دلیل اینکه خود اعضاء می گویند: " أَنْطَقَنَا اللَّهُ - خدا ما را به زبان آورد ". و از سوی دیگر جمله " أَنْطَقَنَا اللَّهُ " جوابی است که اعضاء به مجرمین می دهند، که پرسیده بودند: " لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا - چرا علیه ما شهادت دادید؟ " و در این جواب می خواهند آن سببی را که باعث شد به زبان بیایند نشان دهند، و بگویند: ما در "

ص: ۵۷۴

۱- تفسیر منهج الصادقین، ج ۸، ص ۱۸۱.

۲- مفردات راغب، ماده " نطق ".

دنیا دارای علم بودیم، علمی پنهان و ذخیره شده در باطن ما، این باعث شده که خدا ما را به زبان آورد، اگر ما علمی نمی داشتیم جهت و فایده ای نداشت که به زبان بیاییم، وقتی بدین جهت به زبان درآورد، ما چاره ای نداشتیم جز اینکه آنچه می دانیم بگوییم.

خواهید گفت: چنین شهادتی حجت را تمام نمی کند، و به همین جهت نافذ هم نیست، برای اینکه شهادتی است اجباری. در پاسخ می گوییم: شهادت اجباری وقتی نافذ نیست و حجت نمی شود که بر خلاف باشد، یعنی طرف را مجبور کنند دروغ بگویند، و یا جرمی را پرده پوشی و انکار کند، و اما اگر مجبور کنند که آنچه در ضمیر دارد بگویند، هیچ ضرری به نفوذ و حجیتش نمی زند.

"الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ" - در این جمله اعضای مجرمین خدا را می ستایند به اینکه او است که تمامی موجودات را به زبان می آورد. و نیز اشاره می کند به اینکه مساله نطق اختصاص به اعضای بدن ندارد، تا تنها از آنها پرسند که چرا شهادت دادید، بلکه عمومی است، و شامل تمام موجودات می شود، و علت آن هم خدای سبحان است.

"وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوْلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ" - این جمله تمه کلام سابق و از کلام خدای تعالی است، نه از اعضای بدن. در این جمله احتجاج می کند بر اینکه خدای تعالی عالم به اعمال مردم است، و چگونه نباشد و حال آنکه او اعضای بدن شما را به زبان می آورد تا آنچه می دانند بگویند.

می فرماید: وجود شما از خدای تعالی آغاز می شود و به سوی او انجام می پذیرد. آن روزی که از کتم عدم سر درمی آوردید - و خدا برای اولین بار خلقتان کرد - هستی را او به شما داد، و صفات و اعمالتان را او به شما تملیک کرد، ولی شما آنها را به خودتان نسبت می دادید، ولی وقتی به سوی او برگردید همه آنهایی که به شما داده بود و بر حسب ظاهر ملک شما کرده بود، باز به خود او برمی گردد، در نتیجه دیگر ملکی باقی نمی ماند، مگر آنکه از خدای سبحان است.

پس خدای سبحان مالک همه چیزهایی است که نزد شما است، هم در اول و هم در آخر. آنچه در اول هستی تان نزد شما بود او به شما داده، و تملیک کرده بود، و او دانست از هر کس دیگری است که چه چیزهایی به شما داده، و در شما به ودیعت سپرده، آنچه را هم که در هنگام بازگشت به سوی او نزدتان هست، آن را هم او از شما می گیرد، و مالکش می شود، با این حال دیگر چگونه ممکن است از آن بی خبر باشد؟ پس همین انکشاف اعمال شما برای او، در هنگامی که به سویش برمی گردید، خود به زبان آوردن شما، و شهادت دادن شما علیه خودتان است.

با این بیان روشن می شود که چرا جمله "هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ" را مقید کرد به جمله "اول مره" و معلوم می شود که مراد از این قید، اولین لحظه ای است که انسانها هستی می پذیرند.

مفسرین در تفسیر جمله "أَنْطَقْنَا اللَّهُ" و اینکه معنای به زبان آوردن پوست بدن چیست؟ همان اقوالی را که در تفسیر "شَهَدَ عَلَيْهِمْ" داشتند دارند. بعضی (۱) گفته اند: خداوند در آن روز علم و قدرت بر نطق برای آنها خلق می کند، در نتیجه به زبان درمی آیند.

بعضی (۲) دیگر گفته اند: در کنار هر عضوی صدایی خلق می کند، شبیه به صدای نطق گویندگان. و مراد از نطق اعضاء آن صداست. بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از نطق، دلالت ظاهر حال است بر اینکه مثلاً فلان گناه را کرده.

و همچنین در تفسیر اینکه فرمود: "أَنْطَقَ كُلُّ شَيْءٍ" و جوهی ذکر کرده اند. بعضی (۴) گفته اند: این عمومیت تخصیص خورده به موجودات زنده، و دارای نطق، چون تمامی موجودات و حتی تمامی موجودات زنده، نطق به معنای حقیقی کلمه ندارند، و نظیر این تخصیص در کلام خدای تعالی شایع است، مثل اینکه در باره بادی که به قوم عاد فرستاد، فرموده "تَدْمَرُ كُلُّ شَيْءٍ" - و همه چیز را نابود کرد (۵) با اینکه منظور همه انسانها است، نه همه چیزها.

بعضی (۶) دیگر گفته اند: مراد از "نطق" در جمله "أَنْطَقْنَا اللَّهُ" همان معنای حقیقی کلمه است، ولی در جمله "أَنْطَقَ كُلُّ شَيْءٍ" به معنای دلالت است، و در نتیجه اطلاق جمله باقی می ماند و تخصیصی در کار نمی آید.

اشکالی که متوجه این دو تفسیر است، این است که: تخصیص زدن به آیه، و یا حمل آن بر معنای مجازی (دلالت)، وقتی درست است که ما این معنا را مسلم بدانیم که غیر انسان و حیوان و فرشته و جن که حیات و نطق دارند، بقیه موجودات فاقد علم و نطق اند.

لیکن صرف اینکه ما موجودات را این طور می بینیم دلیل نمی شود بر اینکه غیر از آن چهار طبقه دیگر هیچ موجودی اراده و شعور ندارد، نه در ظاهر، و نه در پس پرده، و نه در باطن ذاتشان، چون ما دسترسی به باطن ذات موجودات نداریم، تا ببینیم آنجا چه خبر است؟ علم و

ص: ۵۷۶

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۶.

۵- سوره احقاف، آیه ۲۵. [.....]

۶- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۶.

شعوری هست یا نه؟ ماییم و آیات قرآنی که آنهم و مخصوصا آیاتی از آن که متعرض شئون روز قیامت است، ظهور در این دارد که علم عمومیت دارد، و تمامی موجودات از آن سهمی را دارا هستند.

بحث اجمالی قرآنی (قسمتی از آیات قرآنی که دلالت دارند بر اینکه تمامی موجودات دارای علم هستند)

در بحث های گذشته مکرر گفتیم که از کلام خدای تعالی چنین ظاهر می شود که تمامی موجودات دارای علم هستند، از آن جمله در تفسیر آیه "وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ" (۱) بود، که گفتیم جمله "و لکن لا تفقهون- تسبیح آنها را نمی فهمید" بهترین دلیل است بر اینکه منظور از تسبیح موجودات، تسبیح ناشی از علم و به زبان قال است، چون اگر مراد زبان حال موجودات و دلالت آنها بر وجود صانع بود، دیگر معنا نداشت بفرماید: شما تسبیح آنها را نمی فهمید.

و از این قبیل است آیه شریفه "فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالتا أَتینا طائِعین" که بیان ما در تفسیرش گذشت.

باز از این قبیل است این آیه: "وَ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ هُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ وَ إِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْداءً وَ كَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ" (۲) و به طور قطع سنگ و چوب جزو این معبودها هستند، حال یا به تنهایی منظورند، و یا با سایر معبودها (۳).

و نیز می فرماید: "يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا" (۴).

ص: ۵۷۷

۱- سوره اسری، آیه ۴۴.

۲- کیست گمراه تر از آن کسی که معبودی غیر از خدا می خواند، معبودی که تا روز قیامت نمی تواند دعایش را مستجاب کند، معبودهایی که اصلاً از دعای آنان خبر ندارند، و چون مردم محشور شوند، همان معبودها دشمن ایشان خواهند بود، چون در دنیا هم به عبادت آنان کافر بودند. سوره احقاف، آیه ۵ و ۶.

۳- پس معلوم می شود سنگ و چوبی که بعنوان خدا پرستش می شوند، در همین دنیا به این عمل کافرند، و این مستلزم آن است که علم و اطلاعی و کفر و ایمانی در آنها تصور می شود. (مترجم).

۴- در این روز کره زمین اخبار خود را در میان می گذارد، چون پروردگار توبه او وحی کرده است. سوره زلزال، آیه ۴ و ۵.

و نیز از این قبیل است آیاتی که دلالت می کند بر شهادت دادن اعضای بدن انسانها و به زبان آمدن و سخن گفتنشان با خدا، و پاسخ دادن به سؤالات او، مخصوصاً ذیل آیات مورد بحث که در همین نزدیکی گذشت که اعضا می گویند: "أَنطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنطَقَ كُلَّ شَيْءٍ ..."

در اینجا ممکن است کسی بگوید: اگر غیر از انسان و حیوان، سایر موجودات از نباتات و جمادات هم شعور و اراده داشته باشند، باید آثار این شعور از آنها نیز بروز کند و همان آثاری که انسانها و حیوانات از خود نشان می دهند، آنها نیز نشان دهند، اینها دارای علمند، و فعل و انفعاله‌های شعوری دارند، آنها نیز باید داشته باشند، و حال آنکه می دانیم ندارند؟

در پاسخ می گوئیم: هیچ دلیلی نداریم بر اینکه علم دارای یک سنخ است تا وقتی می گوئیم: نباتات و جمادات هم شعور دارند، آثار شعور واقع در انسان و حیوان نیز از آنها بروز کند. ممکن است شعور هم برای خود مراتبی داشته باشد و به خاطر اختلاف مراتب، آثارش نیز مختلف گردد.

علاوه بر اینکه آثار و اعمال عجیب و متقنی که از نباتات و سایر انواع موجودات طبیعی در عالم مشهود است، هیچ دست کمی از اتقان و نظم و ترتیبی که در آثار موجودات زنده مانند انسان و حیوان می باشد، ندارد.

بحث اجمالی فلسفی (در باره علم داشتن موجودات مادی و غیر مجرد)

اشاره

در فلسفه در مباحث علم این معنا محقق شده که اولاً- علم عبارت است از حضور چیزی برای چیز دیگر، و ثانیاً علم با وجود مجرد مساوی است، چون مجرد چیزی است که آنچه از کمال که برای او فعلیت یافته، نزدش حاضر باشد، و دیگر چیزی برای او بالقوه و فعلیت نیافته نباشد، و عین این تعریف در مورد علم نیز صادق است، پس هر وجود مجردی که ممکن باشد وجود پیدا کند، برای سایر مجردات حاضر است، و نیز سایر مجردات هم برای او حاضرند، و خلاصه آنچه که برای یک مجرد ممکن به امکان عام باشد، برای مجرد مفروض ما بالضروره هست.

پس هر عالمی مجرد است، و همچنین هر معلوم نیز مجرد است، و این دو قضیه به عکس نقیض منعکس می شود، به اینکه ماده و آنچه که از ماده ترکیب یافته، نه می تواند عالم باشد، نه معلوم.

پس علم مساوی و مساوق است با وجود مجرد، در نتیجه وجودهای مادی نه علمی بدانها متعلق می شود، و نه آنها به چیزی علم پیدا می کنند، لیکن بر همین حال، یعنی بر اینکه مادی اند و متغیر و متحرکند و بر هیچ حالی استقرار ندارند، ثبوت دارند، و دائماً بر این حال هستند، و این حال در آنها دستخوش دگرگونی و تحول نگشته، هرگز از آن انقلاب پیدا نمی کنند.

و بنا بر این، پس موجودات مادی از همین جهت که ثابت در وضع خود هستند، مجرد و علم دارند، و علم در آنها نیز مساوی است، هم چنان که در مجردات محض و عقلیات مثالی جاری است - دقت بفرمایید.

تفسیر آیه: "وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَرُونَ... و بیان اینکه اعمال بندگان از آفریدگار پوشیده نبوده، خدا بر هر چیزی شهید و رقیب است

"وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ..."

هیچ شکی نیست در اینکه خدای سبحان خالق هر چیزی است، و به جز او هیچ چیزی پدید آورنده نیست. و معلوم است که بین او و پدیده هایی که پدید آورده چیزی حائل نمی شود، و او را از خلقتش بی خبر و غافل نمی سازد، پس در نتیجه او با یک یک موجودات در هر حال و در هر جا هست، هم چنان که خودش فرموده: "إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ" (۱) و نیز فرموده: "وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا" (۲).

پس انسان هم که یکی از موجودات است هر جا و به هر حال که باشد خدا با اوست، و هر عملی که انجام دهد خدا با عملش هم هست و هر عضوی از اعضای خود را که بکار بزنند، و هر سبب و ابزاری هم که بکار ببندد، و هر طریقه ای را هم که اتخاذ بکند، خدای عز و جل با آن عضو و آن سبب و آن طریقه نیز هست، و بدین جهت است که می فرماید: "وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ" (۳) و نیز فرموده: "أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ" (۴) و نیز فرموده:

"إِنَّ رَبَّكَ لَبَلِ الْمُرْصَادِ" (۵).

از اینجا نتیجه می گیریم که انسان - که همواره اعمالی انجام می دهد - در بین کمینگاه های بسیاری قرار دارد، و پروردگارش از هر سو او را می بیند و مراقب و ناظر او

ص: ۵۷۹

۱- خدا بر هر چیزی ناظر است. سوره حج، آیه ۱۷.

۲- و خدا همواره مراقب تمامی موجودات است. سوره احزاب، آیه ۵۲.

۳- و او با شما هست هر جا که باشید. سوره حدید، آیه ۴.

۴- سوره رعد، آیه ۳۳.

۵- به درستی پروردگارتو در کمینگاه است. سوره فجر، آیه ۱۴.

است، پس کسی که مرتکب گناه می شود، در همان حالی که سرگرم کار زشت خویش است، و از خدای خود غافل، و نسبت به مقام پروردگارش در جهلی عظیم فرو رفته و دارد به ساحت قدس او بی اعتنایی می کند در همان حال پروردگارش او را می بیند، گناهش را، و غفلتش را، و بی اعتنایی اش به مقام ربوبیتش را ناظر و مراقب است.

و این حقیقت همان مطلبی است که جمله " وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَبْرُونَ... " البته به کمک سیاق، آن را افاده می کند.

پس جمله " وَ مَا كُنْتُمْ تَسْتَبْرُونَ " استتار و پوشیدگی بندگان را که در دنیا در حال معصیتند، نفی می کند و می فرماید: در آن حال به هیچ وجه نمی توانید خود را از نظر خدا بیوشانید. و جمله " أَنْ يَشْهَدَ... " منصوب به حذف حرف جر است، و تقدیرش " من أن يشهد... " است.

" وَ لَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ " - این جمله استدراک در معنای اعراض است، و از چیزی که حذف شده و در صدر آیه بر آن دلالت می کرده اعراض می کند. و تقدیر کلام " و لم تظنوا انها لا- تعلم اعمالكم و لكن ظننتم ان الله لا يعلم - شما گمان نکرده بودید که اعضای بدنتان از اعمال شما خبر ندارند، بلکه گمان می کردید حتی خدا هم از اعمالتان خبر ندارد."

و این بیان توبیخ مشرکین و یا عموم گنهکاران مجرم است که در روز قیامت از ناحیه خدا به آنان گفته می شود.

و حاصل معنا این است که: شما در دنیا در هنگام معاصی پروا نداشتید از اینکه اعضای بدنتان که آنها را در معصیت به کار می زدید علیه شما شهادت دهند، و این پروا نداشتن شما برای این نبود که شما می پنداشتید اعضای بدنتان درک و شعور ندارند، و اعمال شما را نمی بینند، بلکه برای این بود که می پنداشتید خدا از بسیاری از کارهای شما بی خبر است. و خلاصه در هنگام معصیت به اعضای بدن خود بی اعتنایی نمی کردید بلکه به شهادت ما بی اعتنایی می نمودید.

پس می توان گفت که آمدن کلمه " لکن " به معنای کلمه " بل " در این آیه شریفه، نظیر استعمال آن در آیه " وَ مَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَى " (۱) و نیز در آیه " وَ مَا ظَلَمُونَا وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ " (۲) است (۳).

ص: ۵۸۰

۱- سوره انفال، آیه ۱۷.

۲- سوره بقره، آیه ۵۷.

۳- توضیح اینکه کلمه " لکن " کارش این است که قسمتی از مطلب قبل را استثناء کند مثل اینکه بگوییم همه آمدند لیکن رضا نیامد. و کلمه " بل " همه را انکار می کند مثل اینکه می گوییم مردم این قریه عرب نیستند بلکه عجم اند و در آیه مورد بحث و آیه ۱۷ سوره انفال و ۵۷ بقره کلمه " لکن " به معنای کلمه " بل " آمده است. (مترجم).

"كثيراً ممّا تَعْمَلُونَ" - یعنی گمان کردید که خدای تعالی بیشتر کارهای شما را نمی داند. در اینجا این سؤال پیش می آید که چرا نفرمود "گمان کردید خدا کارهای شما را نمی داند" و چرا کلمه "کثیراً" را آورد؟ شاید جهتش این بوده که مشرکین اعتقاد به خدا و صفات علیای او که یکی از آنها علم است داشتند، و معتقد بودند که تا اندازه ای علم دارد، ولی حالشان در ارتکاب گناهان حال کسی بود که معتقد است خدا به بیشتر کارهایش اطلاع ندارد.

از آیه شریفه مورد بحث استفاده می شود که شهادت شهود به وجهی شهادت خدای تعالی نیز هست، و این معنا صریح آیه شریفه "وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُوداً إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ" (۱) می باشد.

مفسرین در توجیه معنای آیه اقوال دیگری دارند که سیاق آیات مساعد با آن نیست.

علاوه بر این، توجیهاتی است که با تکلف و زحمت تمام می شود، و بدین جهت متعرض نقل آن نشدیم.

"وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَأَكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ" کلمه "أرداکم" از مصدر "أرداء" است که باب افعال از "ردی" به معنای هلاکت است. جمله "ذَلِكُمْ ظَنُّكُم" مبتدا و خبر است، و جمله "أردیکم" خبر دوم آن مبتدا است.

ممکن هم هست جمله "ظنکم" بدل باشد از کلمه "ذلكم".

و معنای آیه شریفه بنا بر احتمال اول این است که: این ظنی که گفتیم شما داشته اید، ظنی بود که شما آن را پنداشتید، ظنی بود که شما را به هیچ مقداری از حق بی نیاز نمی کرد، و جلو علم و شهادت خدا را نگرفت، و همین ظن شما را هلاک کرد، یک وقت به خود آمدید و فهمیدید که زیانکار شده اید.

و بنا بر احتمال دوم، این است که: این ظنی که شما در باره پروردگارتان پنداشتید که او از بیشتر اعمالتان اطلاعی ندارد، شما را هلاک کرد، برای اینکه باعث شد گناه در نظرتان آسان گردد، و گناه بسیار هم کارتان را به کفر کشانید، در نتیجه زیانکار شدید...]

ص: ۵۸۱

۱- هیچ عملی انجام نمی دهید مگر آنکه او در همان آنی که وارد آن عمل می شوید شاهد بر شما است. سوره یونس، آیه ۶۱. [...]

"فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَعْتَبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ" در مفردات می گوید: کلمه "ثواء" که کلمه "مثنوی" اسم مکان از آن است، به معنای اقامت بطور استقرار است، در نتیجه کلمه "مثنوی"، به معنای محل چنین اقامتی خواهد بود (۱). این بود گفتار راغب، و در مجمع در معنای جمله "يستعتبوا" گفته مصدر استعتاب به معنای طلب عتبی یعنی رضایت است، در نتیجه استعتاب به معنای استرضا، و اعتاب که کلمه "معتین" جمع اسم فاعل از آن است به معنای ارضا است، و اصل اعتاب در نزد عرب به این معنا بوده که پوستی را که درست دباغی نشده، دو باره دباغی کنند، تا اصلاح شود، سپس این کلمه را بطور استعاره در هر عملی که باعث عطف نظر و توجه و علاقه و الفت کسی انجام شود استعمال کردند، این بود گفتار صاحب مجمع (۲).

و معنای آیه شریفه این است که اگر به همین حال صبر کنند، که آتش منزلگاه و قرارگاهشان است، و اگر هم از خدا بخواهند تا از ایشان راضی شود، و اعتذار جویند، تا از عذاب رهایی یابند، از آنهایی که خدا از ایشان راضی شود نخواهند بود، و اعتاب و اعتذارشان پذیرفته نخواهد شد، در نتیجه آیه شریفه در معنای آیه "اصِلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ" (۳) خواهد بود.

"وَقَيْضَنَا لَهُمْ قُرْنَاءَ فَرِيئُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ ..."

کلمه "قیضنا" از مصدر تقیض است، و تقیض به طوری که در مجمع البیان آمده، در اصل به معنای تبدیل بوده، و کلمه "قُرْنَاءَ" جمع قرین است، که معنایش معروف است.

پس جمله: "قَيْضَنَا لَهُمْ قُرْنَاءَ" اشاره به این است که کفار استعداد این را داشتند که ایمان بیاورند، و تقوا پیشه کنند، و در نتیجه خدای تعالی قرین هایی برایشان معین کند، که ایشان را بیش از پیش تسدید و هدایت کنند، هم چنان که آیه: "أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ" (۴)، از این تایید خبر می دهد.

ولی با داشتن چنین استعدادی کفر ورزیدند، و مرتکب فسق شدند، و خدای تعالی به

ص: ۵۸۲

۱- مفردات راغب، ماده "ثوی".

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۹.

۳- درون آتش شوید که چه صبر کنید و چه نکنید به حالتان یکسان است. سوره طور، آیه ۱۶.

۴- خدا ایمان را در دلهای ایشان نوشته بود، و بر وحی هم از ناحیه خود تاییدشان فرمود. سوره مجادله، آیه ۲۲.

جای آن قرین ها، قرین های دیگر از شیطانها برایشان قرار داد، تا ملازم آنان باشند، و این را به عنوان مجازات در مقابل کفر و فسوق شان کرد.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: معنای آیه این است که ما به جای آن قرین های صدق، که مامور بودند با آنها هممشین باشند، و نشدند، قرین های بدی از جن و انس برایشان معین کردیم ولی شاید معنایی که ما کردیم بهتر باشد.

معنای اینکه قرین های سوء برای مشرکین " ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ " را زیبا جلوه دادند

" فَزَيَّنُوا لَهُمْ ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ " یعنی آن قرینان سوء در نظر ایشان جلوه داد پیش رو و پشت سرشان را، و شاید مراد این باشد که هم لذت های مادی را که داشتند در نظرشان جلوه داد، و هم آنها را که آرزومند بودند داشته باشند، و در آینده بدست آورند.

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند: منظور از " ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ " گناهایی است که در اثر زینت دادن آن قرین ها مرتکب شدند، و منظور از " وَ ما خَلْفَهُمْ "، سنت های زشتی است که در مردم و برای بعد از خود باب کردند، و ممکن است این وجه را در وجه قبلی درج نمود.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: مراد از " ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ " زندگی دنیای ایشان است که بدان اقبال نموده و آن را مقدم بر آخرت داشتند، و همه برای آن سعی و تلاش کردند. و مراد از " وَ ما خَلْفَهُمْ " امر آخرت است که قرینان سوء ایشان را به انکار آن دعوت نموده گفتند: قیامتی و نشوری و حسابی و بهشتی و دوزخی در کار نیست. ولی این وجه، وجه بعیدی است، برای اینکه انکار قیامت و حساب، زینت دادن زندگی آخرت نیست.

" وَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ " - یعنی کلمه عذاب علیه ایشان ثابت و واجب شد، در حالی که در امت هایی شبیه به خود بودند، امت هایی از جن و انس که قبل از ایشان می زیستند. و منظور از کلمه عذاب، آیه " وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ " (۴) است، و نیز آیه " لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَ مِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ " (۵) می باشد و در آیه مورد بحث جمله " إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ " تعلیل واجب شدن کلمه عذاب، و یا تعلیل همه مطالب قبل است.

ص: ۵۸۳

۱- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۱.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۱۸.

۴- و کسانی که کافر شدند و آیات ما را تکذیب کردند، اهل آتش و در آن جاودان اند. سوره بقره، آیه ۳۹.

۵- بطور یقین جهنم را از تو و از هر کس که پیرویت کند پر می کنم. سوره ص، آیه ۸۵.

و از آن آیه شریفه برمی آید که جنیان مانند آدمیان حکم مرگ در میان آنها جاری است.

بحث روایتی (روایاتی راجع به حسن ظن به خدا، و مراد از گواهی دادن پوست بدن در قیامت)

در کتاب فقیه از امیر المؤمنین (علیه السلام) روایت آورده که در وصیتش به فرزندش ابن حنفیه این آیه را آورد که خدای تعالی می فرماید: "وَمَا كُنْتُمْ تَشِيْرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ" و سپس فرمود: منظور از جلود آلت تناسلی است (۱).

و در تفسیر قمی به سند خود از ابی عمر و زبیری از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در تفسیر همین آیه فرمود: منظور از جلود آلت تناسلی و ران آدمی است (۲).

و در مجمع البیان می گوید: امام صادق (علیه السلام) فرمود: برای مؤمن سزاوار آن است که از خدا آن طور بترسد که گویا خود را مشرف به آتش دوزخ می بیند، و آن طور امید رحمت از او داشته باشد که گویا از اهل بهشت است، چه خدای تعالی در مذلت کفار که ترس از او نداشتند، می فرماید: "وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ" و در باره حسن ظن و امیدواری به رحمتش در حدیث قدسی می فرماید: من بر طبق ظن بنده مؤمن خود رفتار می کنم، اگر حسن ظن داشته باشد، همان ظنش را محقق می سازم، و اگر هم سوء ظن داشته باشد، مطابق ظنش با او رفتار می کنم (۳).

و در تفسیر قمی به سند خود از عبد الرحمن بن حجاج، از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که در ضمن حدیثی فرمود: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرموده: هیچ بنده ای نیست که به خدای عز و جل حسن ظن داشته باشد، مگر آنکه خدا را مطابق ظن خود خواهد یافت، و این همان قول خدای عز و جل است که می فرماید: "ذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ" (۴).

و در الدر المنثور است که احمد، طبرانی، عبد بن حمید، مسلم، ابو داوود، ابن ماجه، ابن حبان، و ابن مردویه همگی از جابر روایت کرده اند که گفت: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: زنهاریک از شما از دنیا نرود مگر اینکه نسبت به خدای تعالی حسن ظن داشته باشد، چون مردمی بودند که خدای تعالی به خاطر سوء ظنشان به خدا، هلاکشان کرد، و در باره شان فرمود: "وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ" (۵).

مؤلف: در شان نزول بعضی از آیات مورد بحث، روایاتی وارد شده که آن طور که باید و شاید با سیاق آیات سازگاری ندارد، و به همین جهت از نقل آنها صرفنظر کردیم. [

ص: ۵۸۴

۱- نور الثقلین، ج ۴، ص ۵۴۴.

۲- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۴.

۳- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰.

۴- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۴.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ (۲۶) فَلَنذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (۲۷) ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (۲۸) وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذِينَ أُضِلْنَا مِنْ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ (۲۹) إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبَّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشُرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ (۳۰)

نَحْنُ أَوْلِيَائُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ وَلكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ (۳۱) نُزُلًا مِنْ غُفُورٍ رَحِيمٍ (۳۲) وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۳) وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ (۳۴) وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ (۳۵)

وَإِنَّمَا يَنْزَعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (۳۶) وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (۳۷) فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ (۳۸) وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْمَارِضَ خَاشِعَةً فَبِإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِي الْمَوْتِ إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۳۹)

و آنان که کفر ورزیدند به یکدیگر سفارش می کردند که هنگام شنیدن صدای قرآن به آن گوش ندهید و جار و جنجال کنید به طوری که صدای شما بر صدای قرآن غلبه کند و در نتیجه کسی آن را نشنود (۲۶).

ما هم به طور یقین به کسانی که کفر ورزیدند عذاب سختی می چشانیم و به بدتر از آنچه می کردند کیفر می دهیم (۲۷).

این چنین است که کیفر دشمنان خدا آتش است در شکم آتش خانه ای جاودانه دارند به کیفر اینکه همواره آیات ما را انکار می کردند (۲۸).

(همین کفار که در دنیا آن سفارش را به یکدیگر می کردند) در آخرت می گویند: پروردگارا گمراه کنندگان جنی و انسی را به ما نشان بده تا آنان را زیر پا گذاریم تا خوارتر از خود ما شوند (۲۹).

اما آنهایی که گفتند پروردگار ما الله است و بر گفته خود پافشاری و استواری هم کردند ملائکه بر آنان نازل گشته و می گویند نترسید و غم مخورید و به بهشت بشارت و خوشوقتی داشته باشید بهشتی که در دنیا همواره وعده اش را به شما می دادند (۳۰).

آری، ماییم اولیای شما هم در دنیا و هم در آخرت و شما در بهشت هر چه دلتان بخواهد و بلکه هر چه طلب کنید در اختیار خواهید داشت (۳۱).

اینها همه مراسمی است که قبلا برای پذیرایی شما از ناحیه خدای آمرزنده رحیم فراهم شده (۳۲).

راستی خوش گفتارتر از کسی که بشر را به سوی خدا دعوت می کند و عمل صالح انجام می دهد و می گوید: من به یقین از تسلیم شدگانم کیست؟ (۳۳).

و چون معلوم است که خوبی و بدی یکسان نیست لا جرم تو بدی های مردم را بهترین عکس العمل دفع کن تا آن کسی که بین تو و او دشمنی هست چنان از دشمنی دست بردارد که گویی دوستی مهربان است (۳۴).

اما این نصیحت را نمی پذیرند مگر کسانی که خویشان دارند و نیز نمی پذیرد مگر آنکه بهره عظیمی از سعادت داشته باشد (۳۵).

و اگر از ناحیه شیطان به نحوی تحریک شدی پناه به خدا بر که او شنوای دانا است (۳۶).

و یکی از آیات او شب و روز و خورشید و ماه است، پس دیگر معنا ندارد که برای خورشید و ماه سجده کنید بلکه باید برای خدایی سجده کنید که آنها را آفریده اگر به راستی می خواهید عبادتی کنید (۳۷).

و اگر دیدی که باز کفار استکبار می کنند غمگین مباش که آنان که نزد پروردگار تواند شب و روز او را تسبیح می گویند و خسته نمی شوند (۳۸).

و یکی از آیاتش این است که زمین را می بینی مرده و بی جنب و جوش است ولی وقتی ما باران بر آن نازل می کنیم به جنب و جوش می افتد و بالا می آید، آری، آن کس که مردگان را زنده می کند همان کسی است که زمین را زنده می کند که او بر هر چیزی قادر است (۳۹).

بیان آیات

اشاره

در این آیات به ایمان نیاوردن کفار به قرآن کریم که در صدر سوره آمده بود، برگشت شده، و متعرض نقشه هایی شده که آنان به منظور ابطال حجت قرآن می کشیدند. و در این آیات بین کفار و مؤمنین با استقامت مقابله شده، کفار و پاره ای از عواقب ضلالت آنان را، از یک سو، و مؤمنین با استقامت و پاره ای از پادشاهای آخرتی ایشان را، از سوی دیگر آورده. و نیز متعرض مطالب متفرقه دیگری می شود.

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ " کلمه "الغوا" امر از مصدر "لغو" است، و لغو به معنای هر چیزی است که اصل و ریشه ای نداشته باشد، و در کلام به معنای آن گفتاری است که معنا نداشته باشد. وقتی گفته می شود "لغی"، و "یلغو"، "لغوا" معنایش این است که کار لغو کرد، و می کند. و کلمه "هذا" که اشاره به قرآن است، و دو باره نام قرآن را آوردن، "این قرآن"، دلیل بر این است که کمال عنایت را به قرآن و از بین بردن آن داشته اند.

و این آیه دلالت می کند بر نهایت عجز کفار در مبارزه علیه قرآن، به طوری که بعد از آنکه نتوانستند کلامی مثل آن را بیاورند، و یا اقامه برهانی علیه آن بکنند، کارشان در بیچارگی به اینجا کشید که به یکدیگر سفارش کنند که گوش به قرآن ندهند، و هر جا قرآن خوانده شود سر و صداهای بی معنا در آورند، تا صدای آن شخص به گوش کسی نرسد، و در نتیجه اثرش لغو گردد. و منظور از جمله "باشد که شما غالب شوید" این غلبه است.

(روایاتی راجع به حسن ظن به خدا، و مراد از گواهی دادن پوست بدن در قیامت)

" فَلَنْدِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا ... "

لام در جمله "لندیقن" لام سوگند است. و مراد از "الذین کفروا" به حسب مورد آیه، همان کسانی است که گفته بودند: به قرآن گوش ندهید. هر چند که صرفنظر از مورد، آیه شریفه بر حسب لفظ مطلق است.

" وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَشْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ " - بعضی (۱) گفته اند: مراد از " أَشْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ " همه اعمال زشت آنان است، و کلمه " أَشْوَأَ " بدتر " در اینجا از معنای أَفْعَل تفضیلی خود افتاده، در نتیجه به معنای " بد " شده، نه " بدتر " بعضی (۲) از مفسرین گفته اند:

مراد این است که به عنوان مبالغه در نهی و زجر، جزای بدترین اعمالشان را ذکر کند، و از بقیه اعمال بدشان سکوت نماید.

" ذَلِكْ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ ... "

جمله " ذلک جزاء " مبتدا و خبر است، و کلمه " النار " بدل از کلمه " ذلک "، و یا عطف بیان برای آن است. ممکن هم هست خبری باشد برای مبتدایی که حذف شده، و تقدیر آن " ذلک جزاء اعداء الله هی النار " باشد، یعنی این است جزای دشمنان خدا که عبارت است از آتش. و یا مبتدا باشد برای این خبر که می فرماید: " لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ " یعنی آتش برای آنان خانه ای است جاودانه.

" لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ " - یعنی آتش به همه آنان احاطه دارد، هر یک از ایشان در درون آتش خانه ای مخصوص به خود دارد، که در آن جاودانند.

" جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ " - کلمه " جزاء " مفعول مطلق است برای فعلی تقدیری، و تقدیر کلام چنین است " یجزون جزاء " یعنی جزاء داده می شوند جزایی مخصوص.

و ممکن است مفعول مطلق باشد برای مصدری که قبلا در کلام بود، یعنی " ذلک جزاء " نظیر این آیه که می فرماید: " فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا ".

" وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرْنَا الَّذِينَ آصَلْنَا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ " این آیه حکایت کلامی است که کفار در داخل آتش می گویند، و از خدای تعالی درخواست می کنند که متبوعین و پیشوایان ضلالت جنی و انسی شان را نشان ایشان بدهد تا آنان را زیر پای خود لگدمال و ذلیل کنند، و به همین مقدار عذابشان را بیشتر سازند، به شهادت اینکه دنبالش می گویند " نَجْعَلُهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَ مِنَ الْأَسْفَلِينَ - زیر پای خود قرارشان دهیم تا از پست ترین مردم شوند " (۱).

" إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ ... "

راغب می گوید: کلمه استقامت در اصل در خصوص طریقی به کار می رفته که به

ص: ۵۸۸

۱- چون براستی جهنم جزای شما است، جزایی فراوان. سوره اسری، آیه ۶۳.

خط مستقیم کشیده شده باشد، و در آیه شریفه " اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ " حق را به چنین راهی تشبیه کرده. سپس می گوید: و استقامت انسان به این معنی است که همواره ملازم طریقه مستقیم باشد که خدای تعالی در باره چنین انسانهایی فرموده: " اِنَّ الَّذِيْنَ قَالُوْا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوْا " (۱) ولی در صحاح اللغه استقامت را به معنای اعتدال گرفته، و گفته: وقتی می گویند " استقام له الامر " معنایش این است که این امر برای او در حد اعتدال بود (۲).

پس مراد از جمله " ثُمَّ اسْتَقَامُوْا " این است که ملازم وسط راه باشند، و دچار انحراف نگردند، و بر سخنی که گفته استوار باقی بمانند. مثلاً در آیه " فَمَا اسْتَقَامُوْا لَكُمْ فَاسْتَقِيْمُوْا لَهُمْ " (۳) معنایش این است که ما دام کفار با شما معتدل بودند، شما هم برای آنان اعتدال داشته باشید و از وسط راه منحرف نگردید. و در آیه " وَ اسْتَقِيْمْ كَمَا اُمِرْتَ وَ لَا تَتَّبِعْ اَهْوَاءَهُمْ " (۴) معنایش این است که: آن طور که مامور شده ای عمل کن، یعنی راه میانه را پیش بگیر، و هواهای ایشان را پیروی مکن. همه تفسیرهای مختلفی که برای این آیه کرده اند به همین معنا که ما گفتیم برمی گردد.

بیان حسن حال مؤمنین استقامت پیشه و آینده نیکویی که در انتظارشان است

و این آیه و آیه بعدش حسن حال مؤمنین را بیان می کند، هم چنان که آیات قبلش بدی حال کفار را بیان می کرد.

" تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ اَلَّا تَخَافُوْا وَ لَا تَحْزَنُوْا وَ اَبَشِرُوْا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُوْنَ " - این آیه شریفه از آینده ای که در انتظار مؤمنین است، و ملائکه با آن به استقبال ایشان می آیند، خبر می دهد. و آن تقویت دلها و دلگرمی آنان و بشارت به کرامت است.

پس ملائکه ایشان را از ترس و اندوه ایمنی می دهند. و ترس همیشه از مکروهی است که احتمال پیش آمدن دارد، و در مورد مؤمنین یا عذابی است که از آن می ترسند، و یا محرومیت از بهشت است که باز از آن بیم دارند. و حزن و اندوه هم، همواره از مکروهی است که واقع شده، و شری که پدید آمده، مانند گناهی که از مؤمنین سر زده و از آثارش غمناک می شوند و یا خیراتی که باز به خاطر سهل انگاری از آنها فوت شده، و از فوت آن اندوهگین می گردند، و ملائکه ایشان را دلداری می دهند به اینکه ایشان از چنان خوف و چنین اندوهی در امانند، چون گناهانشان آمرزیده شده، و عذاب از ایشان برداشته شده است.

ص: ۵۸۹

۱- مفردات راغب، ماده " قوم " .

۲- صحاح اللغه، ج ۵، ص ۲۰۱۷.

۳- سوره توبه، آیه ۷.

۴- سوره شوری، آیه ۱۵.

آن گاه بشارتشان می دهند به بهشتی که وعده داده شده اند، می گویند: "أُبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ". و اینکه گفتند "كُنْتُمْ تُوعَدُونَ" دلالت دارد بر اینکه نازل شدن ملائکه بر مؤمنین به این بشارت، بعد از زندگی دنیا است، چون معنای عبارتشان این است که: مژده باد شما را به آن بهشتی که همواره وعده اش را به شما می دادند. "نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ..."

این آیه شریفه تتمه بشارت ملائکه است. و بنا بر این، اینکه در آخرت به مؤمنین می گویند: ما در زندگی دنیا اولیای شما بودیم - با اینکه همانطور که گفتیم این گفتگو بعد از انقضای زندگی دنیا است - در حقیقت مقدمه و زمینه چینی است، برای آوردن جمله "و فی الآخرة" تا اشاره کنند به اینکه ولایت در آخرت فرع و نتیجه ولایت در دنیا است، پس کانه گفته اند: ما اولیای شما در آخرتیم همانطور که در دنیا بودیم، و یا بدان جهت که در دنیا بودیم، و به زودی متولی امور شما خواهیم شد، همانطور که در دنیا بودیم.

و اولیا بودن ملائکه برای مؤمنین منافات با این ندارد که خدا هم ولی ایشان باشد، چون ملائکه واسطه رحمت و کرامت اویند، نه اینکه از پیش خود اختیاری داشته باشند. و ای بسا اینکه در آیه شریفه ولایت ملائکه را ذکر کرده نه ولایت خدا را، برای این بوده باشد که بین اولیای خدا و دشمنان او مقابله و مقایسه کند، چون در حق دشمنانش فرموده بود: "و قضینا لهم قرناء - ما برای کفار قرین های بدی قرار دادیم" و در آیه مورد بحث در مقابل آن قرین ها، از قول ملائکه اش می فرماید: "ما اولیای شما هستیم".

و نتیجه این مقابله آن است که معلوم شود که مراد از ولایت ملائکه برای مؤمنین، تسدید و تایید مؤمنین است، چون ملائکه مؤید آنهایند که مختص به اهل ولایت خدایند، و اما ملائکه ای که حارس و نگهبان خلقند، و یا آنهایی که موکل بر ارزاق و اجلهای مردم و سایر شؤون آنهایند، اختصاصی به مؤمنین ندارند، بلکه مؤمن و کافر برایشان یکسان است.

بعضی از مفسرین (۱) گفته اند: اصلاً این آیه شریفه کلام خدا است نه کلام ملائکه.

"و لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنْفُسُكُمْ وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ"

- ضمیر در "فیها" ی اول و دوم هر دو به کلمه "آخره" برمی گردد. و کلمه "تشتهی" مضارع از مصدر "اشتهاء" است. و اصل آن نیز کلمه "شهوت" است که به معنای از جا کنده شدن یکی از قوای آدمی بطرف خواسته اش می باشد، خواسته ای که از آن لذت می برد، مانند شهوت طعام و نوشیدنی، و

ص: ۵۹۰

کلمه "تدعون" در اصل "تدعیون" بر وزن "تفتعلون" بود که بر حسب قواعد علم صرف، به این صورت درآمده. و این کلمه از باب افتعال از دعا است، و معنایش "تطلبون الدعوه" می باشد، یعنی طلب دعا می کنید. در نتیجه جمله دوم یعنی جمله "وَ لَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ"

دامنه شمولش وسیع تر از جمله اول، یعنی جمله "لَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ"

است، چون شهوت طلب مخصوص است، و طلب اعم از آن است.

و بنا بر این، آیه شریفه به ایشان بشارت می دهد به اینکه در آخرت هر خیر و لذتی را که تصور بشود، و برای شهوتشان ممکن باشد که اشتهای آن کند، دارا هستند، چه از خوردنیها و چه نوشیدنیها، و چه لذتهای جنسی، و چه غیر آن. بلکه از این هم وسیع تر و بالاتر دارند، و آن این است که هر چه را بخواهند بیش از آن را دارند، هم چنان که فرمود: "لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا وَ لَدَيْنَا مَزِيدٌ" (۱).

دعوت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) احسن القول است

"وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَ عَمِلَ صَالِحًا وَ قَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ" این آیه شریفه متصل است به آیه سابق که می فرمود: "وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَ الْغَوَا فِيهِ" برای اینکه کفار همانطور که در مقام دشمنی با قرآن بودند، با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نیز دشمنی می کردند، هم چنان که بخاطر دارید که در اوایل این سوره به آن جناب می گفتند: "قُلُوبُنَا فِي أَكْثَرِهَا مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ... " بنا بر این، خدای تعالی در آیه شریفه مورد بحث آن جناب را تایید می کند، به اینکه سخن تو، یعنی دعوت، بهترین سخن است.

پس در آیه مورد بحث مراد از "وَ مَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ" رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، هر چند که لفظ آیه عمومیت دارد و شامل همه کسانی می شود که به سوی خدا دعوت می کنند، چیزی که هست چون در بین این داعیان به سوی خدا ممکن است کسی یافت شود که بخاطر رسیدن به غرض فاسد به سوی خدا دعوت کند، و معلوم است که چنین دعوتی احسن القول نمی تواند باشد، لذا دنبال جمله نامبرده این شرط را اضافه کرد که "وَ عَمِلَ صَالِحًا" بشرطی که خودش هم عمل صالح کند، چون عمل صالح کشف می کند از اینکه صاحبش نیتی صالح دارد.

و نیز از آنجایی که عمل صالح دلالت بر اعتقاد حق، و التزام به آن ندارد، و این نیز

معلوم است که سخن آن کسی که دعوت به سوی خدا می کند، و عمل صالح هم دارد، ولی ایمانی به حق نداشته، و التزامی به آن ندارد، احسن القول نیست، به همین جهت دو جمله گذشته را مقید به شرطی دیگر کرد، و آن این است که " وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ "، یعنی اعتقاد به اسلام داشته باشد. چون کلمه " قال " به طوری که از سیاق برمی آید در اینجا به معنای رأی و اعتقاد است.

پس اگر کسی اعتقاد به اسلام و عمل صالح داشت، آن گاه به سوی خدا دعوت کرد، سخنش احسن القول خواهد بود، برای اینکه احسن القول عبارت است از سخنی که به حقیقت نزدیکتر، و نیز سودمندتر باشد، و هیچ کلمه ای به حق نزدیک تر و نیز سودمندتر از کلمه توحید نیست، برای اینکه این کلمه آدمی را به سوی حاق سعادتش رهنمون می شود.

" وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ... "

بعد از آنکه احسن القول را خاطر نشان کرد، فرمود که احسن القول عبارت است از دعوت به سوی خدا، و چون قائم به چنین دعوت در درجه اول رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بود، لذا در آیه شریفه التفاتی بکار برده، روی سخن را متوجه آن جناب کرد تا بهترین طریق در دعوت به سوی خدا و نزدیک ترین راه رسیدن به هدف را برایش بیان کند، و نزدیک ترین راه دعوت به سوی خدا، و مؤثرترین آن عبارت از طرز دعوتی است که بیشتر در دلها اثر بگذارد، و به این منظور روی سخن به آن جناب نموده، فرمود: " لا تستوی ... "

پس جمله " لَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ " معنایش این است که: دعوت به سوی خدا با داشتن خصلت نیک، و با نداشتن آن، و داشتن خصلت بد یکسان و تاثیرش در نفوذ برابر با هم نیست. و کلمه " لا " در جمله " وَلَا السَّيِّئَةُ " زایده است که تنها خاصیت تاکید را دارد، و نفی را تاکید می کند.

معنای جمله: " اَدْفَعْ بِأَلْتِي هِيَ أَحْسَنُ "

" اَدْفَعْ بِأَلْتِي هِيَ أَحْسَنُ " این جمله استینافی و سخنی نو است که توهمی را که ممکن است کسی بکند دفع می نماید. گویا وقتی شنونده جمله " لَا تَسْتَوِي ... " را می شنود، می پرسد: چه باید کرد؟ در جواب می فرماید " بدی را به بهترین راهش دفع کن ". و معنای آن این است که: بدی را با خصلتی که مقابل آن است دفع نما، مثلاً باطل آنان را با حقی که نزد تو است دفع کن، نه به باطلی دیگر، و جهل آنان را با حلم و بدیهایشان را با عفو، و همچنین هر بدی دیگرشان را با خوبی مناسب آن دفع کند.

" فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عِدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ " - این قسمت از آیه مورد بحث، اثر دفع به احسن و نتیجه آن را بیان می کند. و مراد این است که: وقتی تو همه بدیها و باطل ها را

به بهترین وجه دفع کردی، ناگهان خواهی دید همان دشمن آن چنان دوست می شود که گویی علاوه بر دوستی شفقت هم دارد. بعضی (۱) گفته اند: تعبیر به "الَّذِي يَبْغِيكَ وَيَبْنِي عِدَاؤَهُ" بلیغتر از آن است که بفرماید "عدوئک - دشمنت" و به همین جهت با اینکه دومی مختصرتر بود، تعبیر اولی را آورد.

آن گاه خدای سبحان دفع به أحسن را تعظیم و مدح کرده، به بهترین نقطه و بلیغترین مدح، و فرموده: "وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حِزِّ عَظِيمٍ"، یعنی کسی این سفارش را نمی پذیرد، مگر تنها آنهایی که دارای صفت صبرند، و آنهایی که بهره ای عظیم از کمال انسانیت و خصال نیک دارند.

و در آیه شریفه علاوه بر مطالب بالا، این دلالت را هم به روشنی دارد که حظ عظیم تنها نصیب صاحبان صبر می شود.

معنای آیه: "وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ ..."

"وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ".

کلمه "نزغ" به معنای "نخس" است، یعنی سیخ و یا تازیانه زدن به پهلو حیوان و یا به عقب آن تا تحریک شود و تندتر برود و کلمه "ما" در جمله "إِمَّا يَنْزَغَنَّكَ" زایده است، و اصل آن "و ان ینزغنک" می باشد.

حال باید دید نازغ (تحریک کننده) کیست؟ ممکن است خود شیطان باشد. و ممکن هم هست تسویل ها و وسوسه های او باشد، ولی چون خطاب در آیه به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، مناسبتر به مقام شامخ آن جناب احتمال اول است، چون تسویلات و وساوس شیطانی در آن جناب راه ندارد.

بله، این امکان دارد که آن خبیث با وسوسه مردم، یعنی کفار و معاندینی که آن جناب دعوتشان می کرده، امور را علیه وی دگرگون سازد، مثلاً زحمات آن جناب را خنثی نموده، کفر و جحود را در کفار و منکرین بیشتر سازد، و در دشمنی و آزار پیامبر آتششان را تیزتر کند، و نتیجه اش این شود که دفع به احسن آن جناب کمتر مؤثر بیفتد. و بنا بر این، برگشت این نزغ از شیطان به افکندن دشمنی در بین آن جناب و مردم می شود. و خلاصه همان نزغی خواهد بود که آیه شریفه "مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي" (۲) نام می برد، و همان چیزی خواهد بود که آیه شریفه

ص: ۵۹۳

۱- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۲۳.

۲- بعد از آنکه شیطان بین من و برادرانم دشمنی افکند. سوره یوسف، آیه ۱۰۰.

" وَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ " (۱) آن را " القاء در امنیه " خوانده.

و اما اگر احتمال دوم را بگیریم، چاره ای جز این نیست که آیه را حمل کنیم بر مطلق دستور، تا متمم امر باشد، و آن وقت آیه شریفه به وجهی شبیه به مثل معروف " دخترم به تو می گویم عروسم تو بشنو " می شود.

" فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ " - کلمه " عوذ " و نیز " عیاذ " - به کسره عین - و نیز " معاذ "، و همچنین " استعاذه "، همه یک معنا را می دهند، و آن عبارت است از پناه بردن. و معنای جمله مورد بحث این است که: هر وقت دیدی شیطان در کارت و سوسه می کند، پناه ببر به خدا از شیطنت او، که خدا شنوای مسألت تو، و دانای به حال تو است. و یا: شنوای سخنان تو، و دانای به اعمال تو است.

" وَ مِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ وَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ ... "

خدای سبحان بعد از آنکه روشن کرد که دعوت رسول اسلام (صلی الله علیه و آله) احسن القول است، و آن گاه به او سفارش کرد به اینکه بدیها را به احسن الخصال دفع کند در این آیه دو باره به اصل دعوت برگشته، بر وحدانیت خدا و بر مسأله معاد احتجاج می کند.

احتجاج بر مسأله توحید را در این آیه و آیه بعدیش، و بر مسأله معاد را در آخرین آیات مورد بحث می آورد.

پس جمله " وَ مِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ " احتجاجی است از راه وحدت تدبیر سراسر عالم و پیوستگی آن بر وحدت رب مدبر. و باز احتجاجی است از راه وحدت رب، بر پرستش او به تنهایی. و به همین جهت دنبال جمله مورد بحث فرمود: " و برای خورشید و قمر سجده کنید ... " .

پس کلام در این آیه در واقع دفع دخلی است از توهمی که ممکن است بشود، گویا بعد از آنکه فرمود: " و یکی از آیات او شب و روز است ... " و با این جمله یگانگی خدای تعالی در ربوبیت را اثبات کرد، کسی پرسیده پس حال چه باید کرد؟ در پاسخ فرموده: برای خورشید و ماه سجده کنید، که آن دو مخلوق خدا و مدبر به تدبیر اویند، بلکه تنها خدای را سجده کنید، و تنها او را عبادت کنید. و عموم و ثنی مذهبان خورشید و ماه را تعظیم می کردند، ولی آنها را نمی پرستیدند، تنها صابئین بودند - که به طوری که می گویند - این دو

ص: ۵۹۴

۱- هیچ رسولی و پیامبری قبل از تو نفرستادیم مگر آنکه هر وقت آرزویی می کرد شیطان آرزویش را بر هم می زد. سوره حج، آیه ۵۲.

را عبادت می کردند. و ضمیر در "خلقهن" به لیل و نهار و شمس و قمر برمی گردد.

"إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ" - یعنی عبادت خدا با عبادت غیر خدا نمی سازد. اگر می خواهید خدا را عبادت کنید، باید این موجودات نامبرده را عبادت نکنید.

"فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ" کلمه "یسئمون" از مصدر "سامه" است که به معنای ملال و آزردهگی است. و مراد از جمله "فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ" آنها که نزد پروردگار تواند، ملائکه و مخلصین از بندگان خدا است که در تفسیر آیه "إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَ لَهُ يَسْجُدُونَ" (۱) بحثی در باره این جمله گذشت.

در این آیه شریفه فرموده: "يُسَبِّحُونَ لَهُ" با اینکه ممکن بود بفرماید "یسبحونه" و این بدان جهت است که خواست حصر و اختصاص را برساند، و بفهماند فرشتگان تنها و تنها خدا را تسبیح می گویند. و منظور از "بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ" این است که دائما در حال تسبیح اویند.

و معنای آیه این است که: اگر این کفار عارشان آمد از اینکه برای خدای یگانه سجده کنند، باید بدانند که با تکبر آنان چنان نیست که در عالم وجود کسی یافت نشود که برای او سجده کند، بلکه کسانی هستند که دائما و لا یقطع و بدون خستگی و ملال او را تسبیح می گویند، و آنها کسانی هستند که نزد پروردگار تواند.

"وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْكَبَتُّرَى الْأَرْضِ خَاشِعَةً ..."

کلمه "خاشعه" از خشوع است که به معنای اظهار ذلت است. و کلمه "اهتزت" از مصدر "اهتزاز" است که به معنای حرکت شدید است. و کلمه "ربت" از مصدر "ربوه" است که به معنای نشو و نما و علو است. و منظور از اهتزاز زمین و ربوه آن، به حرکت در آمدنش به وسیله گیاهانی است که از آن سر درمی آورند، و بلند می شوند.

در این آیه شریفه استعاره ای تمثیلی به کار رفته، یعنی خشکی و بی گیاهی زمین در زمستان، و سپس سرسبز شدن و بالا آمدن گیاهانش، به کسی تشبیه شده که قبل افتاده حال و دارای لباس های پاره و کهنه بوده، و خواری و ذلت از سر و رویش می باریده، و سپس به مالی رسیده که همه نارساییهای زندگیش را اصلاح کرده، و جامه های گرانبها بر تن نموده، و دارای نشاطی و تبختری شده است که خرمی و ناز و نعمت از سر و رویش هویداست.

و این آیه شریفه همانطور که گفتیم در مقام اثبات معاد، و احتجاج بر آن است که

ص: ۵۹۵

چون بحث در پیرامون مضمون آن مکرر شده، دیگر به تفسیر بیشتر آن نمی پردازیم.

بحث روایتی معنای آیه: "وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ..."

در مجمع البیان در ذیل آیه شریفه "أَرْنَا الَّذِينَ ضَلَّوْا" می گوید: منظور اهل جهنم از کسانی که گمراهشان کرده اند ابلیس الالبالسه (پدر همه شیطانها) و قایل پسر آدم است که برای اولین بار گناه را به بشر یاد داد و این معنا از علی (علیه السلام) روایت شده (۱).

مؤلف: شاید این روایت نوعی جری، یعنی تطبیق آیه بر یکی از مصادیقش باشد، چون آیه شریفه عمومیت دارد.

و نیز در همان کتاب در ذیل آیه "إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا" می گوید: از انس روایت شده که گفته است: رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیه مزبور را بر ما قرائت کرد، و سپس فرمود: بسیاری از مردم گفتند "رَبُّنَا اللَّهُ" ولی بیشترشان به گفته خود کفر ورزیدند، پس تنها آن کس بر این گفتار استقامت ورزیده که تا دم مرگش آن را بگوید (۲).

باز در همان کتاب در ذیل آیه "تَنْزَلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ" گفته است، یعنی در دم مرگشان ملائکه بر آنان نازل می شود، - نقل از مجاهد و سدی - و این معنا از امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده (۳).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه "نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا"

فرمود: ما شما را از شر شیطانها حفظ می کنیم. و در ذیل جمله "وَفِي الْآخِرَةِ"

فرمود: یعنی در دم مرگ (۱).

و در مجمع البیان در ذیل این آیه می گوید: بعضی گفته اند معنای "نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا"

این است که ما فرشتگان، شما را در دنیا و در هنگام مرگ در آخرت حفظ می کنیم (۲).

و در تفسیر قمی در ذیل آیه شریفه "ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ" فرموده: بدی های هر کسی را که به تو بدی می کند با حسنه خود دفع کن تا در نتیجه آن کس که بین تو و او دشمنی است کانه دوستی مهربان است (۳).

ص: ۵۹۶

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۵. [.....]

۲- تفسیر مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۳.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۶.

إِنَّ الَّذِينَ يُلَاحِذُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَمْ مَن يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَن يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (٤٠) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّ لَهُمْ لَكِتَابًا عَزِيزًا (٤١) لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ (٤٢) مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبْلِكَ إِنَّ رَبَّكَ لَعَدُوٌّ مُّغْفِرٌ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ (٤٣) وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَجَبِيًّا لَقَالُوا لَوْ لَا - فُصِّلَتْ آيَاتُهُ - أَغْجَمِيَّ وَعَرَبِيًّا قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءً وَ الَّذِينَ لَا - يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ (٤٤)

وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ وَ لَوْ لَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقَضَيْتُمْ بَيْنَهُمْ وَ إِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ (٤٥) مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَ مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (٤٦) إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ مَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا وَ مَا تَحْمِلُ مِنْ أُنْثَى وَ لَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا آذْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ (٤٧) وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَ ظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَّحِصٍ (٤٨) لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَ إِن مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُوسِسْ قَنُوطٌ (٤٩)

وَ لَئِن أَدْقَنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعِيدٍ ضَرَاءَ مَسْتَه لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَئِن رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لِلْخُسْرَى فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَ لَنُدَبِّقُنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ (٥٠) وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ (٥١) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ (٥٢) سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (٥٣) أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيهِ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ (٥٤)

به یقین کسانی که در آیات ما الحاد و کفر می ورزند امرشان بر ما پوشیده نیست آیا کسی که به آتشش می افکنند بهتر است و یا کسی که روز قیامت با ایمنی می آید با این حال باز اختیار با خود شماست هر چه دلتان می خواهد بکنید که او به آنچه می کنید بینا است (۴۰).

کسانی که به قرآن کفر ورزیدند یعنی مشرکین عرب که قرآن به زبان آنان نازل شده در آتشند برای اینکه به کتابی نیاب کفر ورزیدند (۴۱).

کتابی که نه در عصر نزولش باطلی در آن رخنه می کند و نه تا قیامت کتابی که از ناحیه خدای حکیم حمید نازل شده (۴۲).

این سخنان وهن آوری که به تو می گویند همان سخنانی است که به رسولان قبل از تو نیز می گفتند که پروردگار تو دارای آمرزش و هم دارای عقابی است دردناک (۴۳).

و اگر ما قرآن را غیر عربی نازل می کردیم آن وقت عربها می گفتند چرا آیاتش جدای از هم نیست و چرا با عرب به زبان غیر عربی و یا غیر فصیح صحبت می کند. بگو این قرآن برای کسانی است که ایمان بیاورند که اگر عرب باشند و یا غیر عرب قرآن برای آنان هدایت و شفاء است و کسانی که ایمان نمی آورند در حقیقت گوششان دچار سنگینی شده و همین قرآن مایه کوری آنان است و به همین جهت در قیامت از فاصله ای دور ندا می شوند (۴۴).

هم چنان که ما به موسی کتاب دادیم و قومش در آن اختلاف کردند و اگر از سابق قلم قضای پروردگار ننوشته بود همه شان هلاک شده بودند. آری، ایشان نیز در باره تورات در شکی حیرت آور قرار داشتند (۴۵).

هر کس عمل صالحی کند به نفع خود کرده و هر کس بدی کند به ضرر خود کرده و پروردگار تو - ستمگر بر بندگانش نیست (۴۶).

تنها خدا است که می داند قیامت کی است و چه میوه ای از غلافش بیرون می آید و جانداران ماده چه فرزندی می زایند و هیچ مادری تنها فرزند خود را به زمین نمی گذارد مگر با علم خدا و روزی که از راه دور از ایشان می پرسد کجایند شریکان من، در پاسخ می گویند ما اعلام می داریم که هیچ یک از ما به داشتن شریک برای تو گواهی نمی دهد (۴۷).

در آن روز خدایانی را که در دنیا می پرستیدند نمی یابند و یقین می کنند که دیگر راه فراری ندارند (۴۸).

آری، انسان از طلب خیر خسته نمی شود و همین که دچار شر می شود خیلی زود نومید و مایوس می گردد (۴۹).

اگر رحمتی از خود به او بچشانیم مخصوصا بعد از بلایی که به او رسیده باشد حتما می گویند این از کاردانی خودم بود و من اصلا گمان نمی کنم قیامتی بپا شود و به فرض هم که بپا شود در آن روز نیز محترم و دارای امتیاز خواهیم بود (اینک اعلام می داریم که) به زودی کفار را به نتیجه آنچه می کردند خبر خواهیم داد و به آنها از عذابی غلیظ خواهیم چشانید (۵۰).

و چون به انسان نعمتی ارزانی داریم روی می گرداند و دوری می کند و چون به شری مبتلا می شود دعاهایی طولانی دارد (۵۱).

بگو مرا خبر دهید اگر فرضا این قرآن از ناحیه خدا باشد و شما به آن کفر ورزیده باشید در این صورت گمراهتر از خود سراغ دارید که در خلافتی ریشه دار قرار گرفته اید؟ (۵۲).

به زودی آیات خود را هم در آفاق و خارج از وجود آنان و هم در داخل وجودشان نشان خواهیم داد تا روشن گردد که خدا حق است آیا این شهادت برای پروردگار تو بس نیست که او ناظر و گواه بر هر چیزی است (۵۳).

ولی تو بدان که منشا همه این بهانه جویها این است که در مساله معاد در شکند و بدان که خدا به هر چیزی احاطه دارد (۵۴).

بیان آیات

اشاره

در این آیات بار دیگر به مساله قرآن و کفر مشرکین بدان- با اینکه آیاتش روشن و مقامش بلند است- برگشت شده و بی انصافی ها و کوتاهی هایی که در باره آن کردند و تهمت هایی که به آورنده اش زدند، و لجبازیهایی که در برابر حق نموده، و کفری که نسبت به آیات آن ورزیدند، و آثار و توابعی که این رفتارهایشان داشت، برشمرده و سوره را پایان می دهد.

و آیه اولی یعنی آیه "إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا..." به منزله برزخ و رابطی است

که این فصل از آیات سوره را با فصل قبلی ارتباط و اتصال می دهد، چون این آیه در وسط آیه بعدش که می فرماید "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ ..."، و آیه اول از فصل قبل که می فرمود "وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ ..." و آیه اواخر آن که می فرمود "وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ ..."، قرار گرفته است، پس همانطور که گفتیم می تواند برزخ و رابطی بین دو دسته آیات باشد.

"إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا ..."

سیاق این آیه شریفه سیاق تهدید ملحدین این امت است، هم چنان که آیه بعدی نیز این معنا را تایید می کند. و الحاد به معنای انحراف است.

و چون کلمه "يلحدون" و نیز کلمه "آیاتنا" مطلق آمده، شامل همه الحادها می شود، چه الحاد در آیات تکوینی خدا، از قبیل خورشید و ماه و غیر آن دو، که مشرکین آنها را آیات خدا می شمارند و در عین حال آنها را می پرستند و مرتکب انحراف و الحاد می شوند، و چه الحاد در آیات وحی و نبوت که باز مشرکین، قرآن کریم را افتراء بر خدا و گفتار پیامبر اسلام دانسته، و یا برای نشیندش سر و صداها بی معنا براه می اندازند. و یا غیر مشرکین از فرق ضاله آن را از پیش خود تفسیر نموده و یا به منظور فتنه انگیزی در بین مسلمین تاویلش می کنند، که تمامی اینها الحاد در آیات خدا است که بیان جامعش این است که آیات الهی را در غیر آن موضعی که دارد وضع می کنند و از جایی که دارد به جای دیگر می برند.

"أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ" - این آیه شریفه جزای روز قیامت را اعلام می کند که عبارت است از اینکه اهل جهنم را به زور و بدون اینکه دستشان به مامنی برسد و انتظار مامنی از قبیل شفیع یا ناصر و یا عذر مقبول داشته باشند، در آتش می اندازند. در نتیجه به غیر از افتادن در آتش هیچ سرنوشت دیگری ندارند. و ظاهراً جمله "أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ" در این مقام باشد که بفرماید مردم در قیامت دو طایفه اند، و طایفه سومی ندارند. اول، طایفه ای که در ایمان به خدا و به آیات او استوارند. و دوم، طایفه ای که در آیا خدا الحاد و انحراف می ورزند. و با این تقسیم روشن می شود که اهل استقامت در روز قیامت در ایمنی قرار دارند.

"اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" - یعنی هر چه می خواهید بکنید که خدا به آنچه می کنید بینا است. و این جمله تهدید قبلی را تشدید می کند.

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ ... مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ" مراد از "ذکر" قرآن کریم است، چون قرآن مشتمل بر ذکر خداست. و اینکه جمله را

مقید به قید "لَمَّا جَاءَهُمْ" کرده، دلالت دارد بر اینکه مراد از "الَّذِينَ كَفَرُوا" مشرکین عربند که معاصر با نزول قرآن بودند، چه قریش و چه غیر آنان.

وجه مختلف در باره خبر "ان" در آیه: "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ..."

مفسرین در اینکه خبر کلمه "ان" چیست اختلاف کرده اند، و از نظر ما ممکن است بگوییم: از سیاق برمی آید که خبر آن حذف شده باشد، چون کلمه "آیات الله" بر آن دلالت می کرده، و لذا خود خبر در آیه نیامده، و احتیاجی نبوده که بیاید. و بنا بر این، تقدیر آیه چنین می شود: "ان الذین کفروا بالذکر لما جاءهم یلقون فی النار یوم القیامه- بدرستی که آنها که به ذکر خدا بعد از آمدنش کافر شدند در روز قیامت در آتش خواهند افتاد" و اگر این خبر را نیاورد، برای این بود که ذهن شنونده همه جا برود و هر احتمالی را که ممکن است بدهد، و در نتیجه بیشتر دلوپس شود. غرض از کلام هم که گفتیم، تهدید و ایجاد دلوپسی است. پس نیاوردن خبر این غرض را بهتر تامین می کرده، لذا آن را نیاورده. معنایی هم که زمخشری در کشاف آورده که جمله "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا... " بدل است از جمله "إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا" به همان معنای ما برگشت می کند (۱).

بعضی (۲) از مفسرین گفته اند. خبر کلمه "ان" جمله: "أُولَئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ" است، که در ضمن چند آیه بعد قرار دارد.

بعضی (۳) دیگر گفته اند: خبر کلمه مذکور جمله "لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ" است. و اگر بگوییم: در این صورت باید می فرمود "لا یاتیه منهم باطل" تا معنا چنین شود "آنهایی که به ذکر کافر شدند بعد از آنکه به سویشان نازل شد باید بدانند که از ناحیه آنان هیچ چیزی نمی تواند آن را باطل کند و آنان قادر به اینکار نیستند" در پاسخ می گوییم:

بله، باید می فرمود "باطلهم" ولی این ضمیر از کلام حذف شده است. و ممکن هم هست بگوییم الف و لامی که بر سر کلمه "باطل" آمده عوض همان ضمیر است، و معنای "الباطل"، "باطلهم" می باشد.

بعضی (۴) دیگر گفته اند: جمله "وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ... " قائم مقام خبر است، و تقدیر کلام چنین است "ان الذین کفروا بالذکر کفروا به و انه لکتاب عزیز- کسانی که به ذکر کافر شدند در حالی که آن ذکر کتابی است عزیز".

بعضی (۵) دیگر گفته اند: خبر "ان" جمله "ما يُقَالُ لَكَ... " است، چیزی که هست

ص: ۶۰۱

۱- تفسیر کشاف، ج ۴، ص ۲۰۱.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۲۸.

۳- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۲۸.

۴- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۲۸.

ضمیری در آن حذف شده، و تقدیر کلام " فیهم ما یقال لک " است. و معنای آیه چنین است:

در بین کسانی که به ذکر کافر شدند، در باره تو گفته نمی شود مگر همان حرفهایی که در باره رسولان قبل از تو گفته می شد، بدرستی که آنان در دنیا عذابی منقرض کننده دارند، و در آخرت عذاب آتش."

و خواننده عزیز جهات تکلف در این وجوه را متوجه است اگر کسی بینا باشد و دقت کند برایش پوشیده نیست.

مراد از اینکه در باره قرآن فرمود کتاب عزیز است و " لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه "

" وَ إِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ " - ضمیر " انه " به ذکر برمی گردد که همان قرآن باشد. و " عزیز " به معنای بی نظیر و یا منیع است، یعنی از اینکه مغلوب چیزی شود امتناع دارد. و البته معنای دوم با جمله بعدی که می فرماید " لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه " مناسب تر است.

" لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه " - آمدن باطل به سوی قرآن، به این معناست که باطل در آن راه پیدا کند، یا بعضی از اجزای آن از بین برود و باطل شود، و یا همه اش، به طوری که بعضی از حقایق و معارف حقه آن غیر حقه شود، و یا بعضی از احکام و شرایع آن، و توابع آن احکام از معارف اخلاقی، و یا همه این موارد ذکر شده لغو گردد، به طوری که دیگر قابل عمل نشود، (و چنین چیزی محال است بشود. و آیات و سوره های قرآن و معارف اعتقادی و اخلاقی و عملیش تا قیامت به اعتبار خود باقی می ماند).

و بنا بر این مراد از جمله " من بین یدیه و لا من خلفه " زمان نزول قرآن و عصرهای بعد از آن است تا روز قیامت.

بعضی (۱) از مفسرین گفته اند: مراد از " من بین یدیه و لا من خلفه " تمامی جهات است، هم چنان که دو کلمه " صبح و شام " کنایه از همه زمانها است. و بنا بر این می خواهد بفرماید: قرآن کریم از هر جهت مصون از این است که دستخوش بطلان گردد، و این عمومیت بنا بر وجه اول که نظریه ما بود از اطلاق نفی در جمله " لا یاتیه " استفاده می شود.

به هر حال، چه بنا به گفته ما، و چه بنا بر گفته آن مفسر، مضمون آیه این است که:

در بیانات قرآن تناقضی، و در خبرهایی که داده دروغی، و در معارفش و حکمتها و شرایع و احکامش هیچ بطلانی نیست، نه مورد معارضه چیزی واقع می شود، و نه دستخوش دگرگونی می گردد. و ممکن نیست چیزی که از قرآن نیست در قرآن راه یابد، مثلا آیاتش را تحریف

ص: ۶۰۲

کنند، و جای آنها را تغییر دهند و یا کم و زیاد کنند.

بنا بر این، آیه شریفه همان را می گوید که آیه شریفه "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذُّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" (۱) در صدد بیانش می باشد.

"تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ" - این جمله به منزله تعلیل است برای عزیز بودن قرآن، و بیان می کند که چگونه باطل از هیچ جهتی به قرآن راه ندارد، می فرماید: و چگونه چنین نباشد با اینکه از ناحیه حکیمی محکم کار نازل شده حکیمی که سستی در عمل او راه ندارد، حکیمی که ستوده علی الاطلاق است.

"مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ ..."

کلمه "ما" در جمله "مَا يُقَالُ لَكَ" نافی است. مراد از این گویندگان کفاری هستند که آن جناب را ساحر یا مجنون یا شاعر لغوگوی خواندند. و یا گفتند همه حرفهایش بهانه است که بر ما آقایی و سروری کند، و گویندگانی که این حرفها را به انبیای گذشته گفتند، امت های آن انبیاء بودند.

و معنای آیه این است که: کفاری که تو به سوی آنها فرستاده شدی و ایشان را دعوت می کنی، به تو نمی گویند مگر همان حرفهایی را که به انبیای قبل از تو می گفتند.

"إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَ ذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ" - این جمله در مقام تهدید و وعید است، می فرماید پروردگار شما همانطور که دارای مغفرت است، دارای عقابی دردناک نیز هست، یعنی منتظر باش، و یا اینان منتظر باشند، تا ببینند از ناحیه پروردگارشان چه بر سرشان می آید، آیا با اینکه همان حرفهایی که امت های گذشته می زدند و اینان نیز می زنند خدا با مغفرتش با ایشان معامله می کند، و یا با عقابش؟ و بنا بر این، آیه شریفه در معنای آیه "اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ" می باشد، یعنی آنچه از نیکی و بدی انجام دهید جزایش عینا به شما می رسد.

بعضی از مفسرین (۲) گفته اند: معنای آیه این است که: به تو در باره اینهایی که به ذکر کافر شدند وحی نمی شود مگر همان که به رسولان قبل از تو وحی می شد، و آن این بود که پروردگار تو دارای مغفرت و عقابی دردناک است. پس مراد از "قول وحی است. و جمله "إِنَّ رَبَّكَ ..." بیان "ما قد قیل" است.

ص: ۶۰۳

۱- سوره حجر، آیه ۹.

۲- روح المعانی، ج ۲۴، ص ۱۲۹.

"وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُضِّلَتْ آيَاتُهُ ۗ أَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ" راغب می گوید کلمه "عجمه" در مقابل "ابانه- روشن گویی" است (که به فارسی آن را کلام گنگ می گویند). و نیز می گوید: "عجم" به معنای غیر عرب است، و غیر عرب را عجمی می گویند، و اعجم به کسی می گویند که در زبانش لکنت باشد، حال چه اینکه عرب باشد یا غیر عرب، چون عرب همان طور که زبان غیر عربی را نمی فهمد، زبان چنین کسی را هم دیر می فهمد، و لو اینکه عربی حرف بزند (۱). پس کلمه "اعجمی" به معنای غیر عربی و غیر بلیغ است، چه اینکه اصلا عرب نباشد، یا آنکه عرب باشد ولی لکنتی در زبانش باشد. پس کلمه "اعجمی" صفت چنین شخصی است، نه صفت کلام، و اگر در آیه شریفه بر کلام اطلاق شده، مانند اطلاق عربی بر کلام، مجازی است.

پس معنای آیه این است که: اگر ما قرآن را اعجمی می کردیم، یعنی کلامی بود که مقاصدش را نمی رساند، و نظمش بلیغ نبود کفار از قوم تو می گفتند چرا آیاتش را روشن و مبین نکردی، و چرا مطالبش را از هم جدا نساختی، آیا کتابی اعجمی و گنگ بر مردمی عربی نازل می شود؟ و این دو با هم منافات دارد.

و اگر فرمود "عربی" و نفرمود "عربیون" و یا "عریبه" با اینکه کتاب به جمعیتی که همان عرب باشد نازل شده، برای این بود که منظور صرف عربیت بود، و کاری به یک نفر و چند نفر نداشت، بلکه تنها منظور بیان این نکته است که نباید بین کلام و مخاطب به آن تنافی باشد، حال چه مخاطب یکی باشد و چه بسیار.

در کشف گفته: اگر بررسی چطور ممکن است منظور از کلمه "عربی" مردمی باشد که قرآن برای آنان نازل شده و این صحیح نیست که کلمه "عربی" بر امت عرب اطلاق شود، در جواب می گوئیم: این اطلاق در این مقام باید همین طور باشد، چون در مقامی که منکر می خواهد نامه ای گنگ و غیر مفهوم را انکار و مذمت کند، هر چند که نامه به قومی از عرب نوشته شده باشد، می گوید: آیا برای خواننده عربی نامه ای اعجمی می نویسد؟ برای اینکه مقام، مقام نامناسب بودن حال نامه با حال خواننده آن است، نه بیان اینکه خواننده یک نفر است یا یک جمعیت، و به همین جهت باید عبارت از هر خصوصیت دیگری که ممکن است ذهن شنونده را متوجه آن کند، و از غرض باز بدارد مجرد سازد.

و لذا می بینی که اشخاص وقتی لباس بلند بر تن زنی کوتاه قامت می بینند، می گویند: "

"لباس بلند و لابس قصیر است." و اگر بگویند "لباس بلند و لابسه قصیره" است، در حقیقت لکنتی در کلام آورده اند، و به اصطلاح زیادی حرف زده اند، برای اینکه گفتگو در باره مذکر بودن لابس یا مؤنث بودن او نبود، بلکه گفتگو در باره غرضی بود ما ورای آن (۱).

"قُلْ هُوَ الَّذِيْنَ آمَنُوا هُدًى وَ شِفَاءٌ" - این جمله این نکته را بیان می کند که اثر و خاصیت قرآن دائر مدار واژه عربیش نیست، بلکه این مردمند که در مقابل آن دو جورند، طایفه ای با ایمان و طایفه ای دیگر بی ایمانند، و گرنه قرآن هدایت و شفاء است برای هر کس که دارای ایمان باشد، و او را به سوی حق هدایت می کند. و بیماریهای درونی را، از قبیل شک و ریب، شفا می دهد. و در عین حال برای کسانی که ایمان نمی آورند ضلالت و کوری است، و باعث آن است که حق و راه رشاد را تشخیص ندهند.

و در اینکه مردم بی ایمان را چنین توصیف کرده که در گوشه‌هایشان "و قر" و سنگینی دارند، اشاره است به اعترافی که خود آنان کرده بودند، و در اول همین سوره از ایشان حکایت کرد که گفتند "وَ فِي آذَانِنَا وَقْرٌ".

"أُولَئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ" - منظور از ندا شدنشان از محلی دور این است که نه صدایی را می شنوند، و نه صاحب صدا را می بینند، و این خود تمثیلی است از حال کفار که نه موعظتی را می پذیرند، و نه حجتی را تعقل می کنند.

معنای اینکه ملائکه به مؤمنین می گویند ما در دنیا و آخرت اولیاء شما هستیم

"وَ لَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتَلَفَ فِيهِ ..."

این آیه شریفه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را از اینکه قومش لجبازی می کنند و به کتابش کفر می ورزند، تسلیت می دهد.

"وَ لَوْ لَا - كَلِمَةً سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقَضَيْتَ بَيْنَهُمْ" - منظور از این کلمه که "اگر از ناحیه پروردگار متعال قبلا- نگذاشته بود به زندگی کفار خاتمه داده می شد" همان جمله "وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ" (۲) است که در آغاز خلقت خطاب به بنی نوع آدم فرموده بود.

"وَ إِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ" - یعنی قوم حضرت موسی (علیه السلام) نسبت به کتاب موسی در شکی ریب آور بودند، این را بدان جهت می فرماید تا خاطر خطیر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را نسبت به آنچه از قوم خود می بیند تسلیت دهد.

"مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ..."

یعنی عمل، قائم به صاحب عمل است، و بیانگر حال او است. اگر عمل صالح و

۱- تفسیر کشاف، ج، ص

۲- سوره اعراف، آیه ۲۴.

مفید باشد خود او هم از آن سود می برد، و اگر مضر و بد باشد، خودش از آن متضرر می گردد.

پس این رفتار خدای تعالی که نفع عمل صالح را به صاحبش می رساند و او را ثواب می دهد، و ضرر عمل بد را نیز به صاحبش می رساند و عقابش می کند، اصلاً ظلمی نیست، و چنان نیست که وضع شیء در غیر موضعش باشد.

و اگر این روش از خدای تعالی ظلم باشد، باید در ثواب دادن میلیونها بنده و عقاب کردن میلیونها دیگر، در برابر میلیاردها عمل نیک و بد، ظلام بندگان باشد، ولی از آنجایی که گفتیم این روش ظلم نیست، پس خدای تعالی ظلام بندگان نمی باشد، و با این بیان روشن می شود که چرا فرمود "پروردگار تو ظلام بندگان نیست" و فرمود: "پروردگار تو ظالم به بندگان نیست" (۱).

"إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ... إِلَّا بِعِلْمِهِ" برگشتن علم به قیامت به سوی خدا، به معنای آن است که این علم مختص به او است، و احدی به جز او اطلاعی از آن ندارد. و این معنا در کلام مجیدش مکرر آمده.

"وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ أَكْمَامِهَا" - کلمه "ثمرات" در این جمله فاعل "تخرج" است. و حرف "من" که بر سر آن آمده زایده است و تنها خاصیت تاکید را دارد، مانند حرف "باء" در جمله "وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا" (۲) و کلمه "أكمام" جمع "کم" است که به معنای غلاف و پوسته روی میوه است، و معنای جمله این است که: هیچ میوه ای از ظرف و غلافش بیرون نمی آید و هیچ ماده ای حامله نمی شود و وضع حمل نمی کند، مگر با علم خدا، یعنی خدای تعالی به تمام جزئیات احوال هر چیزی دانا است.

ص: ۶۰۶

۱- مؤلف در هنگام مقابله، این احتمال را هم دادند که آوردن صیغه مبالغه به منظور این بوده که بفهماند انواع عذابها در قیامت بسیار است. ممکن هم هست علت آوردن صیغه مبالغه "ظلام" را این بگیریم که خواسته است به کیفیت ظلم اشاره کرده باشد، نه به کمیت آن که در وجه قبلی گذشت. به این بیان که: اشاره کند به اینکه عذاب دوزخ آن قدر شدید و طاقت فرسا است که از هر کسی نسبت به هر کس دیگری سرمی زند، مردم او را "ظلام- بسیار ستمگر" می دانستند، چون هیچ ستمگری حاضر نیست دشمن خود را به چنین عذابی گرفتار کند، و اصلاً چنین عذابی در اختیار احدی نیست، چون آتشی است که دست خدا افروخته، نه آتش معمولی، ولی چون عذاب مذکور اثر و خاصیت اعمال خود مردم است، و به عبارتی: عین اعمال ایشان است که در آخرت به این صورت در می آید، لذا نمی توان گفت خدا ظلام به بندگان است. مترجم.

۲- سوره نساء، آیه ۷۹.

پس خدای سبحان بدان جهت که آفریدگار اشیاء است، و گرداننده احوال آنها است، عالم به آنها و به جزئیات حالات آنها، و مراقب وضع آنها نیز هست، و این بهترین تدبیر است و به همین جهت تنها او رب و معبود است.

بنا بر این، آیه شریفه در مقام اشاره به یگانگی خدای تعالی در ربوبیت و الوهیت است، و به همین جهت است که در ذیل این صدر فرموده: " وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ ... "

" وَ يَوْمَ يُنَادِيهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِيَ قَالُوا آذْنَاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ ... مِنْ مَحِيصٍ " ظرف " یوم " متعلق است به جمله " قالوا ". بعضی (۱) گفته اند: ظرف است برای مطلبی تقدیری که فعلا نمی شود بیان نمود و بدین جهت عمدا نام آن را نبرد تا اعلام کند که آن قدر مهم است که بیان، قاصر از معرفی آن است، هم چنان که در جمله " يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ " نیز ظرف " یوم " متعلق به چنین مظروفی است (۲).

بعضی (۳) دیگر گفته اند: متعلق است به چیزی که حذف شده، از قبیل " بیاد آر " و امثال آن.

و بعید نیست که وجه اول با صدر آیه مناسب تر باشد، البته به شرطی که صدر آیه را به همان معنایی بگیریم که ما احتمالش را دادیم که در این صورت آیه شریفه در مقام نفی شرکاء خواهد بود، از این راه که تدبیر عالم قائم به خدای تعالی است، و خود مشرکین هم در قیامت به آن اعتراف می کنند.

کلمه " آذناک " از مصدر " ایدان " است که به معنای اعلام می باشد. و مراد از اینکه می گویند: ما به تو اعلام می کنیم که هیچ یک شهید نیستیم، این است که هیچ یک از ما شهادت زبانی نمی دهد. و یا شهید به معنای رؤیت حضوری است که بنا بر معنای دوم جمله " وَ ضَلَّ عَنْهُمْ " ما كانوا يدعون من قبل " عطف تفسیری می شود که علت انتفای شهادت را بیان می کند.

" وَ ظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ " - کلمه " ظن " به طوری که می گویند در اینجا به معنای یقین است. و کلمه " محیص " به معنای مفر و گریزگاه است. و معنای آیه این است که:

ص: ۶۰۷

۱- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳.

۲- توضیح اینکه در این دو آیه نمی فرماید روزی که ندا می شوند و یا روزی که خدا رسولان را جمع می کند چه می شود برای اینکه اشاره کند به عظمت مطلب و اینکه بیان قاصر از ایفای آن است. مترجم. [.....]

۳- روح المعانی، ج ۲۵، ص ۳.

روزی که خدای تعالی مشرکین را از دور صدا می زند: کجا هستند شریکان من؟- یعنی آن سنگ و چوبهایی که شما شریک من می پنداشتید؟ می گویند: اینکه به تو اعلام می کنیم که احدی از ما نیست که علیه تو به وجود شرکایی شهادت و گواهی دهد. و یا این است که:

احدی از ما نیست که شرکایی برای تو ببیند. آری در آن روز آن خدایانی که در دنیا به جای خدا می خواندند از نظر ایشان غایب می شوند، و یقین می کنند که دیگر هیچ گریزگاهی از عذاب ندارند.

"لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُؤْسُ قَنُوطٌ" کلمه "یسئم" از مصدر "سامه" است که به معنای ملال و آزرده‌گی است، و کلمه "یؤس" و "قنوط" هر دو به معنای قطع شدن امید است، و کلمه "دعا" به معنای طلب است.

از این آیه شریفه شروع به پایان دادن سوره شده و علت جحود و لجبازی کفار در مقابل حق صریح را بیان می کند، و می فرماید: انسان به خودش مغرور است، وقتی شری به او می رسد که از دفعش عاجز می ماند، از هر خیری مایوس گشته، متوسل به دعاء و درخواست و توجه به پروردگارش می شود. و اگر خیری به او برسد به آن خیر مشغول و سرگرم می شود، و دچار خودبینی و خودپسندی شده، و همان خیر، هر حق و حقیقتی را از یاد او می برد.

و معنای آیه این است که: انسان از طلب خیر خسته نمی شود، هر چه را که برای زندگیش نافع ببیند در طلبش برمی خیزد، و اگر شری به او برسد بیش از اندازه دچار نومیدی و یاس می گردد، چون می بیند اسبابی را که به آنها تکیه داشت همه از کار افتاده. و این نومیدی اش به بیانی که خواهد آمد منافات ندارد با اینکه در همین حال به خدا امید ببندد.

نکوهش انسان از جهت اینکه در حال تنعم از خدا غافل و روی گردان است و در سختی و تنگی به دعا می پردازد

"وَلَيْنُ أَذَقْنَا رَحْمَةً مِّنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي ..."

با در نظر گرفتن آیه قبلی، جا داشت بفرماید "و ان ذاق خیرا قال هذا لی" و لیکن اینطور نفرمود، و به جای "ذاق" فرمود "أذقناه" و به جای "خیرا" فرمود "رحمه منا"، بدان جهت که بفهماند خیری که چشیده رحمتی از ناحیه خدا بود، و خدا آن خیر را به کامش ریخته، و گرنه او خودش نمی توانست آن خیر را به سوی خود جلب کند، چون مالک آن نیست. اگر مالکش بود هیچ وقت از او جدا نمی شد، و گرفتار "ضراء" نمی گشت. و به همین منظور جمله "وَلَيْنُ أَذَقْنَا" را مقید کرد به جمله "مِن بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتْهُ".

"لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي" - یعنی می گوید: خود، مالک این خیر هستم، و به همین جهت اختیار آن را دارم که هر کاری بخواهم با آن بکنم، و هر جور که بخواهم در آن تصرف نمایم و

احدی حق ندارد مرا از هیچ جهت از آن منع کند، و یا بر سر کاری از کارهایم از من حساب بکشد. و چون زبانه‌حال انسان در چنین حالی این است لذا دنبالش اضافه کرد: "وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً"، و من اصلاً ایمانی به قیام قیامت که روز حسابرسی است ندارم.

"وَلَيْنُ رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسَيْنِي" - یعنی و به فرض هم که بازگشتی به سوی خدا داشته باشم، تازه نزد او مثبتی حسنی و سرانجامی نیک خواهم داشت. و این زبان حال هم ناشی از عقیده ای است که انسان خودپسند در باره خود دارد، یعنی خود را دارای کرامت می داند، و مستحق خیر می پندارد، گویا می گوید: آنچه از خیر که بدستم آمده (اگر از ناحیه خودم بوده که کسی حق حساب کشی از مرا ندارد)، و اگر از ناحیه خدا بوده، پس معلوم می شود من نزد خدا کرامت و احترامی دارم، و همین خود دلیل است بر اینکه اگر قیامتی هم باشد، و به سوی پروردگارم برگردم، نزد او نیز سرانجامی نیک خواهم داشت.

بنا بر این، معنای آیه چنین می شود: سوگند می خورم بر اینکه اگر به انسان از ناحیه خود رحمتی بچشانیم، رحمتی که از ناحیه ما است، و او نه مالک آن است و نه استحقاقش را دارد (برای اینکه من این رحمت را بعد از ضرائی که به او رسیده بود چشاندم، و او باید بفهمد که مالک و مستحق آن خیر و رحمت نیست، زیرا اگر بود از اول می بود، و دیگر لحظه ای پیش دچار ضراء نمی شد) می گوید: "هذا لی - این خیر از آن من است" بدین جهت که حال و روز سابقش را فراموش کرده.

و در جمله "هذا لی" اشاره به خود نعمت می کند، نمی گوید این رحمت از آن من است، چون اگر بگوید این رحمت، در حقیقت اعتراف کرده به اینکه از ناحیه خداست، بلکه از روی تکبر و غرور می گوید "این از آن من است" و احدی حق ندارد مرا از هر کاری که با آن می کنم منع نماید، و از من حساب بکشد، و من گمان نمی کنم قیامتی بیا شود، - و در آن به حساب اشخاص برسند - و سوگند می خورم که به فرض هم که به سوی پروردگارم برگردم، و قیامت قیام کند، تازه نزد پروردگارم عاقبت خوبی دارم، چون من در درگاه او حرمتی دارم، به شهادت آن نعمت ها که به من ارزانی داشت.

این آیه شریفه نظیر آیه "وَمَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا وَ مَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَ لَيْنُ رُدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لِأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا" (۱) است، که راجع به داستان آن مردی است که باغی بزرگ

ص: ۶۰۹

داشت، و شرحش تا اندازه ای در تفسیر سوره کهف گذشت.

"فَلَنبُنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا وَ لَنَدِيْقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيْظٍ" - این آیه شریفه تهدید و وعیدی است به کفار.

"وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ وَ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَوَدَّ دُعَاءِ عَرِيْضٍ" کلمه "نا" از ماده "نای" است که به معنای دور شدن است. و مراد از کلمه "جانب" پهلو است، و ممکن است مراد از آن جهت و مکان باشد، پس اینکه فرمود: "وَ نَأَى بِجَانِبِهِ" کنایه است از دور شدن و خود را کنار کشیدن، و این هم کنایه است از تکبر و نخوت، و مراد از "دعای عریض" دعای وسیع و طولانی است، و این خود کنایه است از استمرار و اصرار دعا کننده در دعای خود. و آیه شریفه در مقام مذمت انسان و توبیخ وی است به اینکه وقتی خدای تعالی به او نعمتی می دهد او از خدا روی می گرداند، و تکبر می کند. و چون نعمتی را از او سلب می کند، باز به یاد خدا می افتد و به سویش روی می آورد، و بطور دایم دست به دعا برمی دارد، و در دعایش اصرار می ورزد.

"قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ" کلمه "أرأیتم" (بر خلاف معنایی که از ماده و هیئتش به نظر می رسد) به معنای "خبر دهید مرا" می باشد. و کلمه "شقاق" و نیز کلمه "مشاقه" به معنای خلاف و مخالفت است. و کلمه "شقاق بعید" به معنای اختلاف شدید است که قابل اتفاق نیست و جمله "مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ" کنایه است از مشرکین. و اگر فرمود "منکم" - از شما" با اینکه خطاب به مشرکین بود، بلکه به جای آن موصولی (من) وصله ای "هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ" را آورد، برای این است که وصله و موصول معنای صفت را می دهد، و خواست تا به این وسیله بر علت حکم - یعنی اینکه از شما گمراهتر کسی نیست - دلالت کرده باشد، و بفهماند بدین جهت کسی گمراهتر از شما نیست که شما در شقاقی بعید هستید، بعید از حق، آن حقی که دیگر ما فوق ندارد.

اعراض از قرآن حتی با احتمال اینکه از ناحیه خدا باشد، بر خلاف حکم عقل است

در نتیجه مفاد آیه این است که: قرآن شما را به سوی خدا می خواند، و به بانک بلند اعلام می دارد که از ناحیه خداست، پس حد اقل، احتمال این را بدهید که در ادعای خود راست می گوید، چون همین که این احتمال عقلایی را بدهید، کافی است که به حکم عقل نظر کردن در امر آن برایتان واجب شود، زیرا عقل دفع ضرر احتمالی را هم واجب می داند، و چه ضرری خطرناکتر از هلاکتی ابدی که این قرآن شما را از آن هشدار می دهد؟ پس به حکم عقل دیگر معنا ندارد که به کلی از آن اعراض کنید.

"سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ ..."

کلمه "آفاق" جمع افق است که به معنای ناحیه است. و کلمه "شهِيد" به معنای شاهد، و یا به معنای مشهود است، و البته معنای دوم با سیاق آیه مناسب تر است. و ضمیر "انه" به طوری که از سیاق برمی آید به قرآن برمی گردد. آیه قبلی هم که کفر مشرکین در قرآن را ذکر می کرد مؤید آن است. و بنا بر این، پس آیه مورد بحث این وعده را می دهد که خدای سبحان به زودی آیاتی در آفاق و در نفس خود بشر نشان می دهد، تا برای همه روشن گردد که قرآن حق است.

سه احتمال در باره مراد از "آیات" در آیه: "سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ ..."

و آیاتی که بتواند حقانیت قرآن را اثبات کند، آیاتی از خود قرآن خواهد بود که از حوادث و وعده هایی خبر می دهد که به زودی واقع خواهد شد، مانند آیاتی که خبر می دهد که به زودی خدای سبحان پیامبرش و مؤمنین را یاری می کند، و زمین را در اختیار آنان قرار داده، دین آنان را بر تمامی ادیان غلبه می دهد و از مشرکین قریش انتقام می گیرد.

هم چنان که دیدیم اینطور شد، نخست پیامبر خود را دستور داد تا از مکه به مدینه هجرت کند، چون دیگر کارد به استخوان رسیده بود، و آن جناب و مؤمنین به وی در نهایت شدت قرار گرفته بودند، نه کسی ما فوق خود داشتند تا در زیر سایه قدرت او ایمن باشند، و نه در خانه خود می توانستند درنگ کنند، و بعد از هجرت، صنایع و بزرگان قریش را در بدر شکست داد، و مدام امر آن جناب بالا می گرفت تا آنکه مکه بدست حضرتش فتح شد، و همه شبه جزیره عرب بفرمانش در آمد، و بعد از آن که خود آن جناب از دنیا رفت، بیشتر آبادی کره زمین به دست مسلمانان فتح گردید، و خدای سبحان آیات خود را در آفاق و نواحی زمین به مشرکین نشان داد، و هم آیات خود را در نفس مشرکین نشان داد، و همه آنان را در بدر به هلاکت رسانید.

البته این حوادث تاریخی از این جهت که حوادثی تاریخی بودند آیت خدا بر حقانیت قرآن نبودند، بلکه از این جهت آیت بودند که قبل از اینکه واقع شوند قرآن کریم از وقوع آنها خبر داده بود، و درست همانطور که قرآن خبر داده بود واقع شد.

احتمال هم دارد مراد از "آیات" و روشن شدن حق به وسیله آن آیات، آن مطلبی باشد که از آیات دیگر استفاده می شود، و آن اینکه خدای تعالی به زودی دین خود را به تمام معنای کلمه ظاهر، و بر همه ادیان غالب می سازد، به طوری که دیگر در روی زمین غیر از خدای یگانه هیچ چیزی پرستش نشود، و همای سعادت بر سر تمامی افراد نوع بشر بال بگستراند که رسیدن چنین روزی غایت و هدف از خلقت بشر بود. و ما اگر به خاطر داشته

باشید این معنا را از آیه شریفه " وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسِّرَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ " (۱)، و آیاتی دیگر استفاده کردیم، و با دلیل عقلی هم تاییدش نمودیم.

و فرقی که بین این وجه با وجه قبلی است، این است که بنا بر وجه اول روی سخن در آیه مورد بحث تنها به مشرکین مکه و پیروان ایشان است. و بنا بر وجه دوم به عموم مشرکین امت است، ولی به هر حال خطاب در آن عمومی و اجتماعی است، و ممکن هم هست بین هر دو وجه جمع کرد.

احتمال هم دارد مراد آن حالتی باشد که انسان در لحظات آخر عمر پیدا می کند، که همه پندارهایش نقش بر آب شده، و ادعاهایی که داشت از بین رفته، و دیگر دستش از همه جا بریده، به غیر از خدای عز و جل چیزی برایش نمانده است، مؤید این معنا ذیل آیه و آیه بعد از آن است. و بنا بر این، احتمال ضمیر در " أَنَّهُ الْحَقُّ " به خدای سبحان برمی گردد.

البته مفسرین در معنای آیه اقوالی دیگر دارند که از نقل آنها صرفنظر کردیم.

" أَوْ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ " فاعل " لم يكف " جمله " بر بک " است، چون حرف " با " در آن زاید، است، و جمله " أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ " بدل از فاعل است، و استفهام در جمله استفهام انکاری است، و معنای جمله این است که: آیا برای روشن شدن حق کافی نیست که پروردگار تو مشهود بر هر چیز است؟ آری کافی است برای اینکه هیچ موجودی نیست مگر آنکه از جمیع جهاتش محتاج به خدا و وابسته به او است، و او قائم بر آن و قاهر و ما فوق آن است، پس خدای تعالی برای هر چیزی مشهود و معلوم است، هر چند که بعضی او را نشناسند.

و اتصال جمله مورد بحث به جمله " سَيُزِيلُهُمْ ... " بنا بر وجه سوم از وجوه گذشته روشن است، ولی بنا بر دو وجه اول وجه اتصالش خیلی روشن نیست، و شاید این باشد که مشرکین اگر به قرآن کفر ورزیدند، برای این بود که به توحید دعوت می کرده، و به همین جهت در صدر آیه شریفه که استدلال می کرد بر حقانیت قرآن، ناگهان به حقانیت دعوتش منتقل شده، و بدون اینکه واسطه ای قرار دهد در ذیل آیه مستقیماً به استدلال بر آن پرداخته.

گویا فرموده: به زودی آیات خود را به ایشان می نمایانیم تا برایشان روشن گردد که قرآن حق است، و در نتیجه از این راه برایشان محقق شود که پروردگار تو یکی است و شریک

ص: ۶۱۲

ندارد، آن گاه فرموده: نه، این راه، راه دوری است، و در این میان راهی نزدیک تر هست، و آن این است که بگوییم: "آیا برای ایشان کافی نیست که پروردگار تو معلوم برای هر چیز است"؟

"أَلَا إِنَّهُمْ فِي مَرِيهِ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ ..."

آنچه از سیاق استفاده می شود این است که در آیه شریفه هشدار می دهد به اینکه مشرکین از اجتماع بر وحدانیت خدای تعالی از این طریق که او شهید بر هر چیز است استفاده نمی کنند، با اینکه این طریق روشن ترین برهان بر مساله توحید است، اگر کسی تعقل کند.

و این بدان جهت است که دل‌هایشان در باره مساله معاد و لقای خدا دچار بیماری شک و ریب است، و بدین جهت است که نمی توانند بفهمند خدای تعالی شهید بر هر چیز است، و او و صفات و افعالش محبوب از هیچ یک از مخلوقات خود نیست.

آن گاه هشدار می دهد به اینکه "أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ" تا به وسیله آن این شک و ریب از دل‌هایشان برطرف و ریشه کن شود، و آن هشدار عبارت است از اینکه: خدای تعالی به هر چیزی احاطه دارد، البته نه احاطه ای که ما به چیزی داریم، بلکه احاطه ای که لایق به ساحت قدس و کبریایی او باشد، پس هیچ مکان و مکینی از خدا خالی نیست، و هیچ چیز از نظر او پنهان نیست، و داخل در هیچ چیزی هم نیست.

مفسرین در معنای این آیه اقوالی دارند، که اگر به آنها مراجعه کنی قطعاً تعجب خواهی کرد.

بحث روایتی (روایاتی در ذیل برخی آیات گذشته)

در الدر المنثور است که ابن عساکر از عکرمه روایت کرده که در تفسیر آیه "أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ خَيْرٌ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ" گفته است: این آیه شریفه در باره عمار بن یاسر (رضوان الله علیه) و ابی جهل نازل شده (۱).

مؤلف: و نیز الدر المنثور این روایت را از تعدادی از کتب از بشر بن تمیم روایت کرده. ابن مردویه هم از ابن عباس نقل کرده که: گفت منظور از "أَفَمَنْ يُلْقَى فِي النَّارِ" ابی جهل بن هشام، و منظور از "أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ" ابو بکر صدیق است. ولی همه این

ص: ۶۱۳

و در تفسیر قمی در روایت ابی الجارود از حضرت ابی جعفر (علیه السلام) روایت کرده، که در معنای آیه " إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ " فرموده: یعنی قرآن. و در ذیل جمله " لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ " فرموده: یعنی نه از راه تورات باطلی به قرآن راه می یابد، و نه از طریق انجیل و زبور، " وَلَا مِنْ خَلْفِهِ " یعنی و نه بعد از آن کتابی پیدا می شود که آن را باطل کند (۱). و در مجمع البیان در ذیل همین آیه گفته است: در معنای آن اقوالی است. تا آنجا که می گوید: قول سوم این است که آیه شریفه می خواهد بفرماید: در خبرهایی که قرآن از گذشته داده باطلی نیست، و در خبرهایی هم که از آینده داده باطلی نیست، بلکه اخبار قرآن همه اش مطابق با واقع است، و این معنا از حضرت ابی جعفر باقر و امام صادق (علیه السلام) نیز روایت شده (۲). و در تفسیر قمی در ذیل آیه " ءَأَعْجَبِيَّ وَعَرَبِيَّ " فرموده: اگر این قرآن اعجمی بود می گفتند: چطور ما آن را بیاموزیم، در حالی که زبان ما عربی است، و چرا آن را عربی نیاوردی، لذا خدای تعالی خواست آن را به زبان ایشان نازل کند، هم چنان که فرموده: " وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ - هیچ رسولی نفرستادیم مگر به زبان قوم خودش " (۳).

و در روضه کافی به سند خود از طیار از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده که در ذیل آیه " سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ " فرموده: منظور فرو رفتن در زمین، و مسخ شدن، و هدف سنگهای آسمانی قرار گرفتن است. راوی می گوید:

پرسیدم " حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ " یعنی چه؟ فرمود: این را فعلا رها کن، این مربوط به قیام قائم است (۴).

و در ارشاد مفید از علی بن ابی حمزه، از ابی الحسن موسی بن جعفر (علیه السلام) روایت آورده که در ذیل آیه شریفه بالا فرمود: منظور فتنه هایی است که در آفاق زمین رخ می دهد و مسخی که دشمنان حق را نابود می کند (۵).

و در روضه کافی به سند خود از ابی بصیر از امام صادق (علیه السلام) روایت آورده که فرمود: آیت در انفس، مسخ، و آیت در آفاق ناسازگاری روزگار است تا قدرت خدای عز و جل را هم در نفس خود ببینند و هم در آفاق. عرضه داشتم: " حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ " چه معنا دارد؟ فرمود: منظور خروج قائم است، چون آن حقی که نزد خدا است و روزی برای خلق هویدا می شود و خلق او را می بینند، همان قائم (صلی الله علیه و آله) است. (۶)

و الحمد لله رب العالمین

ص: ۶۱۴

۱- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۶.

۲- مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۵.

۳- تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶۶.

۴- کافی، ج ۸، ص ۱۶۶، ح ۱۱۸.

۵- ارشاد مفید، ص ۳۵۹.

۶- روضه کافی، ج ۸، ص ۳۸۱، ح ۵۷۵.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

